

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

891.7905

CH

1923

no.8-9

The person charging this material is responsible for its return to the library from which it was withdrawn on or before the **Latest Date** stamped below.

Theft, mutilation, and underlining of books are reasons for disciplinary action and may result in dismissal from the University.

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY AT URBANA-CHAMPAIGN

JUL 5 1977

JUN 8 1977

JUL 7 1982

JUL 0 8 1982

JUL 0 8 1982

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 8

ЛИСТОПАД

1923

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.
▽

Д. У. Д. № 5247.

Зам. № 2550.

891.7905

СН

1923

no. 8-9

З М І С Т

	Стор.
Максим Рильський—Крізь бурю й сніг	1
Гордій Коцюба—У Байраку	8
Залізні сонети—Поезії. Пер. О. Бургардта	15
Ол. Досвітній—Американці	18
В. Атаманюк—Під осінь	40
Микола Терещенко—Капітал	41
Петро Панч—Зелена трясовина	42
М. Доленго—З подорожнього альбуму	53
П. Филипович—З античних барельєфів	54
В. Сосюра—Поезії	55
В. Мисик—Поезії	55
Б. Антоненко-Давидович—Лицарі «абсурду». Драма на 4 дії	56
Павло Грунський—Літературні шаржі	89
 М. Равіч-Черкаський—Робітничі організації на Україні	97
С. Якимович—Устин Кармалюк в судових актах	112
 В. Мазуренко—Єдина матерія	136
Проф. П. Кучеренко—Сучасний погляд на внутрішню секрецію	151
М. Сулима—Український article	174
 В. Коряк—Українська література перед VII Жовтнем	180
М. Доленго—До питання про дві системи мови	206
І. Айзеншток—Замітки й матеріяли про Шевченка	227
Леся Українка—Недруковані листи	241
 М. Любченко—Замість міжнароднього огляду	253
 Хроніка	528
 Бібліографія	311
 Листи до редакції	330
 Книжки, надіслані до редакції	331

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

КРІЗЬ БУРЮ Й СНІГ

ПРОЛОГ.

Сухого снігу сиві змії
Шиплять у синій самоті,
І скорбне дерево чорніє,
Як тінь людини на хресті.

Кому і що твоя скорбота
І сніг твоєї самоти?
Хіба твій біль дрібний—Голгота?
Хіба слова твої—хрести?

Хіба в кипучому просторі
Ти справді хтось і справді щось?
Хіба в твоїм мишинім горі
У пурпур щастя одяглось?

Хіба твоя даремна постать
Тобі самому не чужа?
Хіба не міст облудний мостить
Твоя заблукана душа?

Сліпець, що бачив на Патмосі
Звіриний лик твоїх богів,
Невже тебе веде ще й досі
Під дикий, під охриплий спів?

Куди ти йдеш крізь юну бурю,
Куди ти йдеш, куди ти йдеш?
Поглянь: у далині понурій
Роскрились пащеки пожеж.

1.

І він ввійшов у город. В два ряди
старці сиділи, і обрубки ніг,
обрізки рук счорнілі, сині й жовті,
мов крамарі безстидні, простягали.

— Купіть цю яму чорну замість носа!

— Ці милиці!

— Ці рани!

— Це шмаття,

де щось повзе й ворушиться!

— Цей голос,

що молиться за вас і за батьків

і ваших діток проклинає стиха!

— Купіть у мене: дешево віддам

свій сифіліс. Найшов його під тином,

короною Венери увінчав,

полив його кривлею—не своєю—

і трон йому зробив з дитячих сліз!

— Купіть, паничу, голод. Він у мене

зовсім домашній: зуби підпиляв

йому я сам. Служить на задніх лапка

ропеченим залізом научив,—

але тепер і паличка звичайна

його смиряє, як магичний жезл.

— Купіть у мене холод. Він веселий

і спритний. Подивіться, як плига

і щирить зуби,—зовсім наче клоун

з горшком на лисій голові...

— Купіть

мене саму. Я ще зовсім маленька,

ще свіженька. Отой поважний пан

в пенсне з портфелем чорним під рукою

посвідчить вам...

— Мене купіть, мене!

Ті підлітки—вони такі нахабні,

а я—аби лімони...

Ах, мосьє,

мені хотілось би... Усім відомо,

що тістечка найкращі у маркиза...

Я так люблю поетів... Щось наївне,

щось горде й сильне... В опері—«Русалка»,

але це так набридло. «Сінабар»,

ій-богу, цікавіший...

— Лимонаду

хто хоче з панства? Також Маяковський,

Гомер, Дюма, картки для нежонатих

(їх сам собі на збиток продаю)

і тисяча романсів найновіших!

— Я друг народу!

— Навіть у Спінози,

сторінка сорок сьома, унизу

примітка третя...

— Хвальний наш колега,
мені здається...

— ...Я беру життя,
я п'ю його із чаші золотої...
— Антоне! Просто п'єш денатурат,
та ще й не з чаші, а...

— Страшенно впали
радянські гроші...

Ще в Едгара По
музика віршу...

— Жорж! Який нахаба!
Узавтра в п'ять... Ні, ні...

— Ах, ці жиди!
— Аліно Карпівно! Я хтів купить
для Люсі поні...

— Поні? Ха-ха-ха,
які у вас бажання буржуазні!
— Невже ж і ви...?

— Ах, цитьте! Той спортсмен,
мені здається...

— Так, непевна постать.
Да зравствує! (Хе-хе-хе-хе...)

— Ура!
— Мистецтво є надстройка!
— Ні, пристройка!

— Товариші, будова!
— Надбудова!

— Я, знаєш, Ніно, зовсім розумію,
що значить вартість. Вчора у соборі
знов той брюнет...

— ...Подайте ж ви мені,
голубчики сизенькі!

(На колінах
страшної, білоокої потвори
дитя сидить бліде і чорнооке,
підспівує не завше в тон: «подайте»—
і яблуком гуляється гнилим).
«Що ж вам подам, брати мої і сестри,
а вас якою кісткою вдавлю,
що мрієте про поні та Спінозу
і з естетичних, певне, міркувань
не дивитесь на голих ніг обрубки?»

«Кричав я небу,—небо супокійно
синіло, як і личить божій тверді,
і сонце, мов заведена машинка,
ходило, глузувало з Галилеїв
і гріло паразитів і квітки.»

«Кричав землі я,—ах, вона прекрасна,
од неї йде болючий фіміам,
і так приємно ніздрі вам лоскоче,
і так поетам навиває рими,
так, немов змієголовий спрут,
гарячу кров із жертви висисає»!

«Кричав би й людям, але сиві змії
мене в той мент за серце укусили,
убили кров і очі засліпили».

«А був у мене брат. Була сестра.
Я з ними в надвечірній сизий час
вслухався в казку, як зблудив Мизинчик

у темнім лісі. Гнався Людоїд,
дерева скалили криваві зуби,
сова стогнала на верху ялини,
твердої й нерухомої, як мрець.
Хлоп'я маленьке бігло... Тріпотало
безладно серце...

— Ах, скажіть, бабусю,
він утече?

— От-там, у тій хатині,
де огник світиться, там дроворуб
живе. Він добрий. Він його сховає.

— Він може навіть чарівник, бабусю?»

Мизинчику! Шукай же дроворуба,
і виростеш—і, може, й сам зрубавш
зловісні сосни, що до тебе скалять
Криваві зуби... Хлопчику малий!

2.

Обличчя добрі вітер пошмагав
І сонце благодушно обпалило.
Стоять хатки. С-під пари блиснув став,
Корова до теляти заревіла.

— Поглянь: зовсім аркадські пастушки,
Пейзаж Вато з кокетними квітками...

От тільки, чи погодяться квітки

З татарського походження лайками?

— І потім... Знавш... Цей селянський хліб,
Цей житній хліб обтяжує мій шлунок.

Ми кращими деталями могли б

Обставити свій перший поцілунок.

— Цей житній хліб? Чи тут же жито є?
Чи це не смак половини з лободою?

— Ах, цікаво, скільки прокує
Зозуля вітри, милий, із тобою?

— Звернімо, любий!

— Що за крики тут?

— Ну, просто люди злодія зловили!
Звичайно, річ жорстока самосуд,
Але—passons... Життя в царство сили.

3.

І сонце пече, і сонце пече.

Жінка стоїть на колінах.

В полотно, украдене нею,

її обгорнули

і б'ють по черзі.

А два вже лежать.

Ще дригають, хлопці!

— Добий!

— Не втече!

— А той? От зараза!

Я, каже, не знав і не відав...

— Ну, й здельник!.. Юхине,

ти чом же не йдеш? Раз громада...

Дрючком!

— Годі, годі... Ще може розкаже...

— Хе, бачиш? Демид

як швидко добив: певно трошки і сам
заплутаний в діло, так от і боїться...

— Брати мої рідні,

сини мої рідні!

Ач, як заспівала! А ми їй заграймо!

Б'ють у діжки, у відра, об тини,

Веселий марш губами грають...

— Сини мої, сини!

Сини твої бенкет справляють.

4.

Блискучі гори антрациту

І голоси бібліотек.

І він нарешті скинув свиту,

Мій рідний братик, мій ацтек.

Співають люди і колеса,
П'яніє сонце без вина,
І де дрімали срібні плеса,
Там океану глибина.

Нехай над мертвими жалоба
У похоронний трубить ріг,
Нехай знеможена Ніоба
Дітей оплакує своїх,

Але на мідному майдані,
Де слід огню і тіні бурь,
Сіяє в вищому тумані
Симфонія мускулатур.

5.

Закривавилась метелиця, забилась,
Наче біла птиця в-осени.
О, нащо вони мені приснились,
І чому такі ясні вони?

Стали колом над побитим полем,
І мороз по полю перейшов.
Та чому ж, сестрице, завше з болем,
Смертним болем з'єднано любов?

Білі пси лизали язиками
Чорні квіти їх кривавих ран...
Перейшла метелиця полями,
Затремтів туман.

6.

Закопано—а с-під землі чоло
І пасмо кучерявого волосся
Видніється (...Співуче сонце йшло
і коники бреніли стоголосі...)

Він спить, матусю. Розсідай коня,
Напій його студеною водою...
Ти бачиш: чорну браму відчиня
Твій син, твій син кривавою рукою.

Ти пам'ятаєш: він такий простий,
І на ногах його брудні обмотки...
Ти плачеш? Ти хитаєшся? Постій,
Уже твій день—уже твій день короткий!..

А їх багато є, твоїх синів,
Обвіяних снігами та вітрами.
Не плач, старенька! Він же не умів
Продатися... Не плач, моя ти мамо!

7.

У мене «Колоски»...

— А я «Вінок»

Так дешево на ярмарку купила.

— Коли б мені діждатись чобіток,
То певне й я б до школи вже ходила.

А я—Павлусь поважно докида—

Я знаю «о». У мене вже й штани є.

У мене будуть вуси й борода,

І я тоді посватаю Марію.

— Нащо тобі?

— А що б мене вночі

Надвір водила. Та й нудьга самому!

...Ім цвіркун співає на печі,

І сняться їм книжки та калачі,

І шелестить по-дружньому солома.

Шевченко оживає на стіні

І сходить до послулої малечі,

І шепче їй у добрій тишині

Свої гіркі, свої солодкі речі.

І хтось безмежно простий та ясний

Росповіді про коваля Басіма,

І бджіл всесвітніх золотавий рій

Ім блискає цікавими очима.

І драти невидимі простяглись

Поміж світами, як еольські струни,

І з невідомих, голубих узлісь

Отари йдуть поважні й білорунні.

Благословен молочний дальній шлях,

Що рве серця і відкрива походи!

Тут, на землі, на радісних полях

Ростуть жита і юний вітер ходить.

Дощової ночі в Києві.

Жовтень 1923 р.

ГОРДІЙ КОЦЮБА

У БАЙРАКУ

I

Сонце, пестливе травневе сонце, продерлось крізь віконну завісочку й лягло жовтястою смугою на стіні. Ніна Михайлівна, байраківська вчителька, підвелась з ліжка й прислухалась.

— Пора—не пора?

Чудним спокоєм війнуло з сумежних класних кімнат. Неначе стояла там пухка тиша від стелі до долу.

— От, ще не звикла,—провела рукою над лобом.—Весна й канікули. Розійшлась дівтора по Байраку, забрала з собою крики, метушню, сміх, біганину. Так, весна й канікули.

— Агу!—протягла повільно тоненьким голоском.—Хто живий, відгукнися!

Упав згук біля ліжка та й заглох. Школа не школа, хата не хата—пуста якась.

— А проте—гарно. Спішити нікуди, можна відпочити. На те ж весна й канікули.

Пружнім рухом дістала вікна й зняла завісочку. Блискуче травневе сонце вдарило гострим промінням у скло й залило світлом кімнату.

— Пора—не пора—пора!—весело проговорила, розпахнувши вікно.

Від самої школи розлігся широкий вигін-поле. Як гуски, пораяться молодичі на грядках. То опускають голови вниз, встромляючи пучками в роспушену землю насіння, то зводять трохи вгору, роблячи крок наперед.

Через дорогу потяглися вулицею двори. Швидко-швидко стукотить млинок, насажений на довгий дрючок. То у Бондарів. Неначе хтось вулицею поїхав, горох розсипаючи. А в Гузів ворота відчинені. Може відчинені, а може й зовсім немає—вибігли кури та й пустились на грядки. Одна, друга, третя.

— Миколо! Миколо!—почувся сердитий жіночий голос.

— Та чого!—відгукнувся хлопець з гуртка, що сидів біля дороги.

— Не бачиш хіба, бодай тобі повилазило! Візьми та займи!

Прохогом понеслися застукані кури, закричав влучений грудкою півень, а разом з тим вискочив Гузь.

— Я тобі голову розвалю за півня,—накинувся на хлопця.

— Полекше, а то щоб і тобі хто не розвалив,—заверещала жінка, вийшовши з другого двору.

— Чи бачили люди добрі отаке диво,—подумала Ніна Михайлівна та й зачинила вікно.

II

Байрак! Байрак!

Лежить Байрак-хутір за коліями залізними, за шляхами битими, широкою долиною роскинувся поміж двох скосогорів. Паном Байраком не знати коли був заложений.

— Давно,—кажуть старі люди,—як панська воля була.

А навколо мріють скосогорами дуби гілясті, одинокі; був Байрак ліс.

Не побачити Байрак-хутора з дороги проїзжої, не знайти подорожньому, а революція була.

Як ходила хвилями вітровими та бурунами забійними, виполіскуючи села, міста, хутори, не минула Байрак-хутора. Шугнула з скосогору та й закрутила низом по-над стріхами та дворами. Загомонів Байрак-хутір на всі голоси, зашумів, де й сила взялася.

Де стояв панський палац, чорні стовбури лишились, огнем недоїжені, де тяглися стайні, головешки валялись. Роскопали землю, з вигоном зрівняли та й розорали під городи.

Не стало маєтка й пана Байрака. Мов язиком злизало. Може за тридев'ять земель хвилі вітрові занесли чи то буруни потрощили й миють дощі десь кістки.

Не стало панів Байраків, хутір Байрак лишився. А люди хвалились:

— Була революція й у нас.

III

— Хоч не яка й робота в буденний день,—подумала Ніна Михайлівна,—а проте слід навідатись.—І пішла вигоном у сельраду, де була за писаря.

За дверима кинула оком.

Усе, як було три дні тому. Біля стіни під лавою забитий ящик з книжками колишньої розправи, під столом сундук сельради. Старий, общипаний і пилом затрушений плакат на стіні, з великими літерами посередині:

«Ми миру мир покажем новий».

А в кутку, де був колись образ Григорія Побідоносця, стоїть Ленін з засунутими в кишені руками. Підвів плечі угору, насунув кепу на лоба та й дивиться. Далеко, уважно дивиться й посміхається. Так наче про себе.

— На управителя Байраківського схожий,—кинув з лави сивою головою сторож Панас.—Німець був такий бритий. Розумний був чоловік. Виїде в поле,—пшеницю косили,—кине оком і бачить як хто йде, хто що робить. Усе бачить. Знав і те, що під землею лежить.

— Далеко бачив,—ствердила Ніна Михайлівна задумливо й знову глянула у куток.

— А Федір Дмитрович орати поїхали,—позіхнув дід Панас. Казали: як прийде вчителька, нехай повістки понаписує, чи що.

— Так, так,—пригадала й, відомкнувши сундук, дістала жмут паперів.

Потому писала трафаретно:

«Наказується на протязі трьох день заявитися в сельраду і внести недоїмку».

— Бають, хоче полегкість дати мужикам,—проказав дід Панас, хитнувши головою на куток. А помовчавши, додав:

— Все кажуть, а що вийде?—стулив скептично губи.

— Буде, діду, полегкість, буде. Поживем, доживем, чого горювати,—відказала Ніна Михайлівна.

— Та хто знає?—Е, там і інші...

З ганку розітнулися кроки, скрипнули двері і, спираючись на ціпок, вступила жінка.

— Та я,—почала було, та й спинилась.—Може не туди попала,—провела очима,—скаржитись хочу,—поправилась.

— Скаржитись, скаржитись! А чого скаржитись, на кого?

— На сусіда, скаржитись. Життя немає через нього та через його задріпаних курей. Жменю тих огірків кинула, а від них не відженешся. Казала глядіти, так куди, ще й батькується, нахваляється. Закону на нього треба, от що!..

— З сусідами по-сусідському слід жити. Миритися б треба.

— Миритися,—вирішилась жінка,—з харцизякою, з барбосом отим.—І, блиснувши очима, пішла за двері.

— Воно завжди так,—вів своє дід Панас, подивившись у спину жінці, що загрозливо розмахувала у дворі ціпком.—Що хоче старший, не хоче менший, і робиться по меншому. Не так ті пани, як підпанки.

— Е, діду, то було так за панів, тепер сам народ, робочий, мужик.

— Мужик то мужик, а на штанки ось не стягнешся. Ходиш ка-зна в чому,—буркнув той зневажливо і додав:

— а робиш.

З сіней зацвірінькав цвіркун, заплакала десь дитина. Ніна Михайлівна склала написане й замкнула сундук.

— Як що треба кому, нехай в школу йде,—проказала дідові, виходячи з ради.

А з кутка дивився Ленін, засунувши руки в кишені. Дивився й посміхався.

IV

Увечері, як сідало сонце за скосогором і сивий морок стелився над Байраком, весна справляла своє свято.

На заході гасла заграва-огнище, а вгорі на потемненій блакиті свіtilись огні. Зорі—не зорі, свічки—не свічки. Огні. Один по-над другим. Блідим світом мигтіли з незміряних просторів.

Лоскотними соками пахло повітря. Гострими, отруйними соками весняної зелені, змішаної з пахощами фіялок, осінньої листви й роспареного чорнозему.

Шепотіли тополі притишено, шопотом соромливих.

Може казку кажуть, може—хто знає?

Десь грає ріжок. Розтинались прозорі згуки високі, як тони флейти, й глохли за Байраком. Знати, дід Панас, хуторський сторож, грав свою пісню на варті.

Десь вдарило треллю, покотились дзвіночки. Залунали акорди урочисто.

Не пісня,—хвала.

А на вигоні біля млина голосиста дівка, Марфа Гузівна, заводила пісню, аж лящало у вухах. Неначе гукала на увесь Байрак. Хтось підтягував низьким басом.

На вигоні біля млина стояв регіт, а з тремтячих грудей виривалось коротке, несміливе:

— Не балуйсь!

Увечері Ніна Михайлівна виходила на ґанок і дивилась у сивий морок. Неначе от-от хтось покажеться—виглядала, до вечірніх згуків прислухалась. Потому замикалась за шкільними дверима.

Пухкий морок в кімнаті. Провести рукою—повну жменю набереш. Як листопадова ніч пухка та німа. А видко далеко. За тисячі верстов назад...

... На дворі сонце бризками грає, заливає вікна промінням. Весело, радісно у кімнаті. Гремить пісня, розтинається сміх дзвінкий та безжурний.

Лишилась позаду юнацька дорога, завтра почнеться нова путь. А проте молоді, надійно.

Може піднятись за високі гори, дістати до ясної блакиті? А чому ні—можна! Пройти глухими ярками, де чигають голодні вовки й вишкірюють зуби?—Це не страшно!

Іскряться очі, лунають голоси.

— Так от! Хто як знає, а я вже рішила.

— Звісно, у столицю на курси, разом з іншими. Жити не буде може на що—то дурне. Заживем на славу, світ завоюєм.

— Ні, вже на хутір, у школу, у Байрак, мабуть. Чим гірше за вашу столицю?

— Ха-ха! Свое таки думає. Народничка в ній сидить. Світло хоче нести в темні кутки, на хутори безпросвітні.

— Може й так. Знаєте, як співають—

Ой зашуми, луже, зелений байраче!

— Сантименти, голубе, сантименти. А нудота там смертна. Живої людини немає. Усе мертвіє—усе дубіє.

— Казали бояре, слухайте!

Буде робота, будуть люди, не всі у столиці.

Ой зашуми, луже, зелений байраче!..

Далеко бачила Ніна Михайлівна, перевертаючись з боку на бік. А серце чогось нило, повні груди важко зітхали.

V

Тихо тягнуться дні. Один по одному, рівно, як бабини казки. День і вечір, вечір і день. З-за скогору приходить, що лежить на схід, за скогору заходить. І знову.

А раз увечері, як горіла лампа у школі, прийшов Федір Димитрович, засмажений, як дуб за байраком кремезний.

Сів біля столу й крутив чорного вуса товстими, як оцупалки, пальцями.

— Кажуть, на хуторі голова не такий, вовком усі дивляться. Стрічаю Гузя Корнія. «Чого на повістку, питаю, не приходив, як викликали?—На якого дідька я піду,—сердиться,—не знаю, чи що? А далі ні з того: На ось, бери, та й випнув горлянку.—Думають, я це для себе чи що, для народа, звісно ж».

— А з повіту репетують:

«Спить голова у Байраку. У інших он усе зібрано, що полагається, а там недоїмка». Спить, легко сказати,—гірко посміхнувся.

— Усім не вгодиш,—співчуло відказала Ніна Михайлівна та й подивилась у очі.

«Той—не той. Наче якийсь інший, за того, що буває у селярадї».

— Не журіться, Федоре Димитровичу,—проказала якомсь втішно.—На те й голова, щоб про нього говорили. Так повелось.

— Остогидловжеслухати,—буркнуввеселішезамисливсь.

— Ходять чутки, може буде війна, підєм воювати,—ожививсь.

— Ех, було врем'я, як з Будьонним на буржуїв ходили. Братва була хоч куди! А тут—хто тобі пара? То старе не до пари, а то молоде та немічне.

Ходив по кімнаті, бормотав сердитим басом загрозливим, то скаржився, сум переказуючи.

— Той—не той,—дивилась Ніна Михайлівна. Якийсь інший. Чи може раніше не бачила.

Щось тепле пройшло по жилах.

— Голубчику,—проказала звичайно, та й спинилась ніяково.

Щось залоскотало, потемніло в очах. А в другу хвилину поправилась.

— От не думала, що наш голова може журитись.

— Ех, було врем'я, як з Будьонним ходили,—провів Федір Димитрович, зробивши глибокий віддих. Потому струсив головою, неначе розвіяв думи і пішов до дверей.

Будящим басом низким завів на вулиці:

Гей гук, мати гук,

Де козаки п'ють...

Застогнало долом, загуло над Байраком. А потому прорізало угорі:

І веселая та доріженька,

Куди вони йдуть.

Неначе постелилась широка дорога, а нею потяглися козаки без краю-кінця.

— Голубчик ти мій,—шепотіла Ніна Михайлівна в потьмареній кімнаті.

— Голубчик ти мій, неначе зверталась до когось, пестливо, ніжно.

А далі засміялась голосно, істерично:

— Ніна, Ніночка, Нінуса й Федір, з будьоновської братви?! Ха-ха-ха!

VI

Кажуть у Байраку: десь іде революція.

А Федір Димитрович тре важкі долоні: буде війна, руки, каже, сверблять.

— Для чого війна?—невдоволено позирає дід Панас. — Мало народу того перепорчено та усякого добра поростаскано.

— Треба буржуїв повикорінювати. Мир тоді заступить. Мир усьому мирові. Бачиш, діду, там і на стіні он написано:

Зиркнула Ніна Михайлівна, поклавши перо на стіл. — Не так там написано. А ось як—

«Ми миру мир покажем новий».

— То-то і я кажу,—стверджує Федір Димитрович.

Тупо хитає головою дід Панас.

— Нема чого сказати—навоювали, ходиш ось ка-зна у чому.

— Будуть, діду, штани, будуть, заспокоює Федір Димитрович і весело потирає долоні.

А з кутка дивиться Ленін, засунувши руки в кишені. Дивиться, посміхається.

VII

Покосили у Байраку озимину, вбрали ярину.

— Що то вийде з цього хліба?

Замовкло в кущах. Вагітного спокою набралась природа. Мовчить. Марфа Гузівна спарувалась, кажуть, заміж відається—затихло біля млина.

Тихо йдуть дні за днями. А Ніна Михайлівна вечорами сидить на ганку. Не то чекає, не то прислухається.

Що то вийде з такого життя.

Внизу Байрак, а там скосогори.

Внизу школа, та й чи ж школа—пустка. Як прийде осінь, як настане зима—свистить віхолою—нічим палити.

— Так не можна заніматись, руки дубіють у дітей.

— То й не треба,—байраківці кажуть.

— Дикунами діти стануть рости—на що це похоже?

— Жили батьки, проживуть і діти.

Що це за робота. Нікому не треба, нікого не допросишся.

Копійками живеш, б'єшся день за днем, ні радости тобі ні втіхи. Ні поговорити немає з ким, ні порадитись. Усі близькі й далекі, близькі й чужі. Одна тут, як та билина у полі.

Що буде з такого життя.

Внизу байрак, а далі скосогори.

VIII

Довгою низкою летять журавлі на південь, табунами збирались. Знати, буде осінь. Сунуться з півночі хмари сірі, холодні.

Падає листя з тополів, мертве пожовкле. Одно по одному і стелеться унизу по-над школою. Горнеться вітер широким вигоном, кружить листям по-над тополями на всі усяди розносить.

Дивиться Ніна Михайлівна—падає листя, і здається їй, то не листя летить, опадає, а колишні надії дівочі. Одна по одній.

Голосно ние серце, важко зітхають груди:

— Кому повідаю тугу свою?

ЗАЛІЗНІ СОНЕТИ *

1.

За плугом йшов самотний селянин.
Сопіли втомлені і пітні коні.
І раптом—руки, пломіні і дзвони,
Мов віття переплутані рослин.

Заколихалося широке поле,
І заспівали молоти в руках.
Мов гай гучний зростає на очах,
І будить відгомон далекі доли.

А гай міцних і мускулястих рук
У хмари вже проріс: там дзвін і гук,
І плине пісня молотів в простори,

Як вітер, що летить з гірських країн
І зачаровує далекі зорі...
Пропав і зник і плуг, і селянин.

2.

Мов клоччя чорного брудні шматки,
Дим коксовий вітрами розгойдало.
І сонце, пилом, кіпотю припале,
Униз скотилося. Гудять гудки,

І стук, і гук, і гомін. День вміра,
І жовті хвилі струмись розливає,
І силуетом чорним випливає
Страшне, мітичне чудище-мара.

З очами тигра (пломінем волосся!)
Пливе над лісом труб фабричних Пан,
Клубок із диму... Дивний бог Вулкан

* «Залізні сонети» уперше з'явилися в журналі Quadriga, який видавався робітниками фірми Ніланд і виходив чотири рази на рік.

Автори сонетів виступали анонімно, бажаючи, щоби їх твори до певної міри робили враження поезії колективу. Ляйпцігське видавництво Inselverlag випустило потім сонети окремою книжкою.

Хвилину слухає і стоголосо
Реве-регоchettiся, мов ураган,
І димом корчиться, повзе в туман.

3.

Тяжкою працею мені не раз
Доводилося хліб свій добувати,
Але життям не хочу гордувати
І те роблю, що робить кожен з нас.

Квітки вінків моїх я сам посіяв,
Сльозами гніву душу гартував,
Тяжкої праці день я прославляв,
І ясний німб чоло йому обвіяв.

Героїв, сильних треба нам в цей час!
Геть мягкотілих! Не приваблять нас
Смарагдово-злотистими ланами

З гранатовими тихими гаями,
Бо стане нудно нам у тім краю,
І шахту ми збудуємо в раю.

4.

Чи Вавілон горить, чи Ніневія?
Немає фарб! Не висловить язик!
Мов дикий, п'яний крик, мов левій рик,
Шалений дзвін і вихор в ночі віє.

О, серце, і душа радій, радій!
Сп'янай, сп'янай себе: се мент великий.
Несуться в чорну ніч циклонів крики.
Гудять гудки, свистки під рев стихій.

Під грім коліс дмуть вітри-піддувала,
Киплять в котлах ростоплені метали.
Цеглину на цеглину там кладуть.

І я од копоти і сажі чорний,
Кричу, залитий загравою горна:
Титани—ви, то світ новий кують!

5.

Я бачив янголів, що виринали
З туману. Цвів несамовитий жах
В їх широко розплющених очах.
Круг електричних сонць вони літали,

Мов білі птахи, крилами плескали,
Заплутались серед стовпів-дротів.
Немов рятуючись од шуляків,
Носились у повітрі і кричали.

І раптом з стуком, гуркотом коліс
Промчався потяг високо над ними,
Мов вітер бурю вогняну проніс,

— І сторч у чорний струміль серафими
Попадали. Здрігнувся міст стрункий,
І в небі вплив місяць золотий.

6.

О, ви—з соснових, темрявих лісів,
З степів України! Очі в вас прозорі:
В них віє вітер, соняшні простори!
З Голандії тюльпанових полів,

З Італії, з Кроації народи
Країни кращої шукать ідуть.
І нечисленні натовпи пливуть,
Вливаються у фабрики, заводи...

Ви заселили ґрунт, який колись
Од ваших наші предки боронили,
Коли на них з мечем-вогнем ходили.

Ви повіддю по світу розлились,
Ідете сонце добувать червоне
У шахти, в царство темряве Плутона.

Переклав О. Буріардт.

АМЕРИКАНЦІ

VII *

В каюті Еми зібрались всі товариші. Ждали Ему й Сегалья, які все ще були на палубі.

Згодом прийшли й вони. Тепло привітались.

Мовчки сіли й запалили цигарки.

— Товариш Сегаль приблизно знає все,— звернулась Ема до товаришів.

— Так. Мені тов. Ема розповіла вже. Ви собі уявити не можете, яка радість була для мене,— живо почав Сегаль, звертаючись до компанії.

Він злегка хвилювався, очі його блищали від підйому.

— Ви розумієте, яка приємність бути весь час серед такої, як ото у мене, ідіотської компанії патріотів місіонерів, шпиків і разом дипломатів, слухати їх химерні проекти, фантазії, безглуздо усміхатися, підтакувати, а іноді й самому вигадувати дурниці... Але хай їх!— Сегаль весело усміхнувся й запропонував всім цигарок.

— Це парламентські... Всі високопоставлені особи з Вайт-Гаусу ¹⁾ палять... Попробуйте...

Товариші запалили ароматні цигарки.

— Тепер, товариш Сегаль, черга за вами нам розповісти,— звернувся до того Северин.

— Гаразд,— живо відповів Сегаль.

— Звичайно, вам стане дивним, чому я попав межі місіонерів, та ще в таку місію, як у Росію?... Американський уряд в цім відношенні добре міркує. Це мусить бути одборна публіка: теологи й дипломати. Не дарма ж Америка посилає до всіх дикунів своїх таких місіонерів, щоби прибрати поволі їх до своїх рук... Видатніші з них, хитріші на всякі махінації, потім роблються консулами...

— Але починаю: Я син робочого металіста з Нью-Джерсі. З дванадцяти літ робив з батьком на фабриці. Батько мій— соціаліст, теж і мене змалку привчив ненавидіти капіталістів.

* Уривки з роману. Див.. «Ч. Ш.» № 3.

¹⁾ Будинок Американського парламенту.

Певне я мав спритність до науки й батько віддав мене до школи. Його ніби спонукали й інші товариші з нашого партійного відділу. По скінченню школи я сказав батькові, що хочу йти в коледж, де вивчусь, пролізу серед капіталістів і буду в пригоді соціялістам. Батько не мав засобів і сказав про це в організацію.

— Хай буде так, сказали там, ми теж будемо допомагати... Звичайно, при цім батько показав мені свій тяжкий кулак, мовляв—коли зрадиш, то... По скінченню став доктором прав. Попав до Акційного Т-ва і робив своє діло для організації. Згодом пішов до дипломатичного корпусу й одночасно до місіонської академії.

Це давало мені ширший шлях в кола капіталістичної машини, аби ближче бути знайомим з нею для її руїни. Потроху мені це вдалося й наша партія не жалкувала потім, що витратила на мене стільки грошей. Коли вибухла в Росії революція, американська капіталістична машина, олігархія капіталістів, порішила взяти в свої руки всю економіку й політику Росії. На перших кроках намічалось забрати в свої руки золоті копальні, концесувати залізниці, порти, заводи. Виплачувати за те не багато треба, бо борги Росії за військове приладдя, набої Америці дуже великі. Міць Германії, страх перед перемогою її—після чого б американські капіталісти не змогли дістати своїх боргів у альянса—так налякали Америку, що вона мусила проголосити їй війну.

Таким побитом стала дилема—неодмінно побити центральні держави. На Росію, як на головне гарматне м'ясо й покірного слугу альянсового командування, покладаються великі надії. Тому взято курс на збільшення впливу на неї й забезпечення своїх ресурсів. Тому нещодавно до Росії вислано сенатора Вудса, обов'язком якого є обслідування російської промисловости, складення умов з новим урядом Росії, що до захоплення багатств її, нажим на продовження війни. Разом з тим на спеціальних відділах дипломатичного корпусу готувалася ціла купа місіонерів-дипломатів. На них покладається переведення в життя того плану. Вони мають пролізти у всі пори урядового, військового, промислового апарату й таким чином підготувати цю справу. З дозволу організації й я оце виїхав. Треба було розкрити всі ці махінації перед робітниками Росії й виконати ту справу єднання пролетарів, яка лежить на нас...

Сегаль змовк і, запаливши другу цигарку, промовив:

— Це чудово, що організація сповістила вас про мене. Разом нам пощастить краще виконати те, що лежить на мені.

Оповідання Сегалю зробило на слухачів велике враження.

Де-який час всі мовчали, ніби шукаючи в думках виходу з заковики американських махінацій.

— Але в компанії ваших місіонерів вам тяжко буде мати постійний зв'язок з нашими товаришами в Петербурзі, наколи ви захочете конспірувати свою роллю в цій місії?— запитав Северин.

— Звичайно. Але ви допоможете в цім. Крім того, ні один з місіонерів не знає російської мови, крім мене. Це ще один шанс у мій бік. Що до конспірації—я гадаю її зберегти. Це дасть мені можливість завше бути в курсі справ і заходів американського капіталу в Росії й таким чином—більше матеріалу для наших товаришів. Коли ж взяти на увагу наше загальне міркування, що пролетаріят Росії мусить взяти владу в свої руки, то послуги в цій справі будуть надто бажані.

А ви не боїтеся, коли б американський уряд дізнався про вашу роллю,—наївно запитав Льова.

— Звичайно, товаришу, мені тоді легально вже не повертатися назад... Але хіба тільки й світа, що в американському вікні?..

Льова зачервонів. Всі усміхнулись.

— Гарзд, тов. Сегаль,—звернувся Северин до того,—до від'їзду в Росію ще часу досить. Щось разом вигадасмо. А от за ці останні одинадцять день подорожу ми мусимо разом розробити план нашої діяльності в Азії. На вас ми дуже покладаємось. До Америки завтра радіографуємо про зустріч. Хай заспокоються. Роботу ж будемо провадити що-дня після півночі... Аби тільки підозріння на вас не було...

— Нічого,—усміхнувся Сегаль і глянув на Ему.—Ми вже так з тов. Емою удаємо закоханих, що нікому й в голову не прийде щось іншого...

Товариші засміялись.

— Ну, я берусь до шифровки депеші,—весело звернулася Ема до товаришів, беручи з купи книжок зі столика зшиток гаванського паперу...—У нас головою тов. Северин,—звернулася вона до Сегалья,—я секретарюю... Гадаю, що ви не будете протестувати...—І вона засміялась...

— А вже ж,—весело відповів Сегаль.

Доки Ема складала депешу, товариші знайомились ближче, обмінювались думками, оповідали пригоди з життя Америки, майбутніх перспектив революції. За короткий час товариші так були близькі один одному і так ладні були передати новому товаришу все, що у кожного було на думці, як і Сегаль їм,—що здавалось їх бесіди не буде кінця.

Але сіра смуга ранку почала розвіювати темну нічну завісу вузького круглого віконця каюти й нагадувала товаришам, що час розходитись.

VIII. НЕЗАБАРОМ ЗЕМЛЯ.

З того часу в житті мешканців пароплаву почалась нова доба.

Вже не було змагань, лементу.

Більшовиків вже цілком стало не чути. Вони рідко виходили межі інших емігрантів, а в розмовах завше намагались обминати все, що могло б викликати змагання, суперечки. Сварок вже не було.

Такий пасифізм більшовиків інші емігранти розуміли як наслідок душевних переживань Северина, ідеологічного ватажка їх, якому, мовляв, його коханка Ема наставила роги, що втірилась у Сема — місіонера, а з-за нього й убивчий настрій у інших його товаришів.

Тому межі пасажирами з'явилися і патріоти, що з огидою відкликались про Ему, що зміняла хоч і більшовика, а все ж свого земляка на якогось американця...

І поверхово це ніби так і здавалось, бо Ема майже завше галяла час з Сегалем...

Зате внизу, в каютах Северина, клекотіло життя:

Северин, Міро, Стьопа, Льова, мов загипнотизовані, безгавжно робили велику роботу: розробляли план діяльності в Азії, вивчали мапу, складали декларації до народів Сходу, виробляли різні діаграми, шифрували листи, накази...

Що-ночі Сегаль і Ема доповняли компанію, разом затверджували, переробляли, намічали дальшу роботу дня...

Відтепер зв'язок з Новим Світом через радіо був без перерви... Товариші з пароплаву радилися через повітря за тисячі верстов, з товаришами по той бік океану...

Ролью зрадниці «меншовицького соціалізму» і Северинової коханки Ема грала досить добре.

Це давало цілковиту можливість Сегалю віддаватися справі без жадної тіні підозріння з боку своїх колег місіонерів.

Тим часом, розрахований ретельним капітаном день прибуття «Рембрандта» до Йокогами, наближався.

Лишалось всього два дні ходи.

Пасажири, яким таки добре осточортіло надокеанське життя, нетерпляче ждали землі.

Всім хотілось рухатись по твердому ґрунті, бачити земляну природу, різноманітність людського життя.

Другого ранку на сході замаячила темна пляма з невиразними прикметами людського житла.

— Японія!.. Йокогама!.. — лунало на пароплаві.

Мов звірі з кліт, повибігали з кают і «румів» мешканці пароплаву на палубу.

Капітан оповістив, що о 4-й годині по обіді, будуть в Йокогамі.

ІХ. В ЯПОНІІ.

За п'ятьхвилин маленький катер пристав до «Рембрандта».

Кілька агентів охорони японської держави швидко збігли по спущених з пароплаву східнях нагору.

Щільно затягнуті в урядові мундири з понашиваними і де слід, і де не слід блискучими гудзиками, з одноманітними рухами поведінки, з однаковісінькими скляними обличчями та зростом—ці урядовці здавались одної сем'ї, одного батька, одної школи, одноманітного призначення...

— Перша класа, документи!—гукав дежурний пароплаву.

— Друга класа—до салону першої класи, приготувати документи!

І японські агенти моторно перевіряли по списках і документах пасажирів.

За кожним документом вони буркали щось один до одного, робили помітки на паспортах, повертали їх і діловито кликали по списку слідуючих. Час від часу один з агентів розгортав свій альбом з фотографічними картками, неуважно, ніби меж іншим, поглядав на чергового пасажирів гострим поглядом зорив за своїми фото-малюнками.

Пасажирам здавалось, що він мляво розглядає якийсь «свіжий» англійський ілюстрований журнал, і лише зіркий погляд досвідченого стороннього міг зрозуміти, що він там шукає...

— А це що?—запитав регістратор підійшовшого Северина, розглядаючи писаний не по-англійськи документ.

— Паспорт,—відповів той.

Тоді урядовець передав документ другому агенту—колезі з альбомом. Той подививсь на сине посвідчення з фотографічною карткою й спитав Северина по-російськи.

— По якому це писано.

— По-українськи.

— Це що таке?

— А такий нарід є в Росії на півдні.

— Хто видав?

— Американські робітники цієї народности, які нараз уявляють представництво консула.

Япончики щось погмоніли межі собою, усміхнулись, зробили поміту на документі й повернули Северину.

— Слідуючий!..

Готель «Пасіфік», «Орієнталь»! Готель «Палас», «Йокогама»!—вигукували різними інтонаціями вдягнуті в європейські убрання японці, післанці готелів, які вистроїлись шерезами біля пароплавого виходу¹⁾. «Фан-тси Шан-хай!», «Мат-су!», «Корея»!

¹⁾ Готель, кімнати.

«Токіо»!—гукали збившись до купи біля східців в брудних убраннях китайчики й япончики.

— «Інтернаціонал!», «Росія»!—запрошувало по-російськи двоє японців.

Емігранти росіяни обліпили цих двох останніх.

З Росії, з («Інтернаціоналу»)!—Нас п'ятеро! Нас сім!—гукали росіяне пасажери, намагаючись перекричати весь той ярмарковий гомін, що розлягався навкруги.

— Отже завтра в «Паласі»,—говорив до Еми Сегаль, тримаючи її під руку, щоби не посковзнулася на східцях, по яких вони сходили з пароплаву. У всякому разі я пришлю записку в «Інтернаціонал». Тільки тепер треба бути ще обережнішими.

— Ад'ю,—гукнув Сегаль товаришам росіянам, що вовтузилися біля своїх речей, що вкладали на двох колясочках, запряжених в япончиків...

Автомобілі загули й підійнявши куряву зникли разом з місіонерами...

За чверть години ходи товариші вже були в готелі «Інтернаціонал».

Тут за столиками вже сиділи інші подорожні, що прибули на рікшах раніш, їх обліплювала купка земляків, приїхавших до Японії вже давніш і які зараз навперейми намагались розповісти прибувшим про тутешнє життя, про новини з Росії та безперервно запитували про останні часи життя в Америці, про подорож і про дальші наміри.

За кілька хвилин товариші вже дізнались, що в Йокогамі живе з півсотні реемігрантів з Америки до Росії, що мешкають вони по різних дешевеньких японських заїзжих готелях та просто в дешево винайнятих хатках; дізнались і про те, що межитих є й ес-ери, й ес-деки, й інтернаціоналісти, й анархісти, й просто емігранти, й навіть кілька більшовиків... Останніх, як і анархістів, не пускає до Росії консул, бо таке розпорядження од Керенського.

Х. ТОВАРИШІ Й БУРЖУАЗІЯ.

Другого дня ранком прибув Шергель.

Северин познайомив його з завданнями товаришів в Азії. Шергель зрадів, став веселим, шуткував і наївничав, як дитина.

— Значить, нас фактично тут є дванадцять разом з Сегалем. Оце така сімейка, що може багато наробити шкоди капіталові!

За чаєм Шергель почав розповідати товаришам з робітничого життя Японії:

— Взагалі робітниче життя тут спить. Ви бачили, наприклад, робочих на пристані—там їх цілі юрби. Одначе, поліція так їх приспособила, що не дає можливості навіть подумати будь про яке організування. Вона являється їх організаторкою..

— Знаєте, японська влада в своїй тактиці економічного держиморди користується всіма засобами Європи й Америки. Японці всі винаходи в цьому иноземних капіталістів завше підсумовують і беруть з них найкраще, додаючи туди й свого власного, і так припасовують до японських умов, що куди твоє діло!..

Шергель вийняв газетний пакуночок, розгорнув його і почав робити цигарку.

— Взагалі японці дуже спритні до перехоплення чогось їм потрібного, чужоземного... У них нема в цьому патріотичної фанаберії, як у німців, американців то-що. Подивіться на їх мілітаризм, техніку, господарювання!—всюди ви знайдете частку иноземного, тільки так добре пристосованого до своїх умов, що й не пізнаєте. Наприклад, залізниці побудовані на німецький лад; їх рух—американська система, а на почті знайдете й російську канцелярщину-тяганину та австрійський формалізм...

— Але, товариші... я вас забалакую... а нам час рушати до нашої господи... По дорозі де-що побачите.

Товариші зібрались і рушили.

За другою вулицею від «Інтернаціоналу» тяглися японські крамнички. Це був базар «Китайський торг»,—пояснив Шергель.

Сила маленьких дощаних крамничок, що тісно тулилися одна біля другої, час від часу лише одступаючи на крок, аби дати «вулицю» в инший бік базарю, по якій так само ліпилися ці мініатюрні крамнички,—були набиті різноманітним дешевим крамом.

Торговці китайці й японці метушилися біля сумних покупців, що підозріло вешталися од крамниці до крамниці, ліниво розглядаючи викладений на показ крам та продукти. Крім крамниць, тут були й усякого роду майстерні, починаючи од парасолевих і кінчаючи годинниковими. Такі інституції, як «ломбарди» та розміну грошей, були майже через кожную крамничку, серед людського гармидеру нічого не можна було розібрати—чи тут купують, чи продають.

Цілі купи обшарпаних японців і китайців з якимись клунками та різним дрантям під пахвою гойдались майже біля кожної крамниці.

Їх замислені турботні погляди говорили, до якої класи й соціального положення вони належали.

Межи ними весело сновигали й їх рухливі землячки, які зиркали своїми досвідченими поглядами на клунки, іноді підходили до кого з «клункових», мацали клунок і питали: «чи не продажне?» і знову зникали в «чендж-офіс»¹⁾.

— Ці «ченджі»,—пояснив Шергель,—є барометр біржі капіталістів. Коли ви хочете дізнатись, як стоїть справа з нашим рухом в Росії, не читайте газет, зайдіть туди й спитайте, скільки дадуть за російський карбованець. Поширюється наш рух—ціна буде знижуватись, іде гарно справа керенщини й буржуазії—ціна йде вгору...

Тут можна розмінати які хочете гроші; звичайно, з добрим комісійними в кешеню «чендж».

Товариші тим часом вийшли з торгу до прибережної вулиці.

— Можна подумати, що ченджом займається вся буржуазна Японія?—запитав Міро.

— Ого, продовжував Шергель, це павутиння облутує всю Азію й являється тим гвинтиком фінансового капіталу, що кидає свої сіті з Європи й Америки в Азію. Від них залежить торгівля, все, що зветься ринком. Тільки не думайте, що одні япончики цим займаються!.. Ото бачите?—вказав він рукою на величезний двірець, що визирав з гущі зеленого саду,—то знаменитий «Палас». Там живе вся аристократія, буржуазія, що втікла з Росії. От-та братія теж займається ченджом, тільки вже в шіроких розмірах.

Вони скуповують царські, думські гроші й посиляють або возять їх до Америки.

.....

Товариші перейшли канал і почали підійматись догори.

— Який чудесний краєвид!—мимоволі скрикнула Ема.

Дійсно. Ліворуч тягнувся безмежний океан. Його тихі води легко гойдалися в поперсі, ласкаво пропускаючи по собі шустрі човни, баркаси й невеличкі пароплави. В далені, на горизонті, де трудно розпізнати небо від води, поволі зникав пароплав. Назад видно було, як на долоні, все прибережне місто Йокогама, яке своїми різно-стильними будівлями чарівно виливалось в художній орнамент. Праворуч і спереду тяглася зелена гора, що вся утопала в деревах—і коли б не стильні дахівки, катрашки, що підіймались де-не-де вище дерев, можна було б гадати, що тут нема жадного житла.

— Ото блаженні люди!—мимоволі зазначила Ема... Це відносилось до мешканців гори.

¹⁾ Розмінна крамничка.

— М-да...—загадково усміхнувся Шергель...—Ця гора зветься чужоземною горою... Тут мешкають майже всі представники європейського уряду й капіталу і їм певно не зле живеться...

Праворуч і ліворуч по вибукованій вулиці тяглись безмежні городи-парки, за ними в глибині серед зеленої гушавини виднілися різностильні палацки, будинки... Майже на кожній з дверей полісадників блищала мідяна дошка з написами «Консул Іспанії», «Представник Акційного Голанського Т-ва Товге», Вислідча Контора Наукового Економічного Т-ва Лондон—Нью-Йорк, Йокогама» і т. д. і т. и.

.....

Ці привілейовані особи зайняли найкращу частину гори... Там, на північно-західній її стороні, живе японська голота—дно японської бідноти... Її мов нарочито сховано від стороннього ока й скупчено десятки тисяч серед болота, стьоків вод з гори, і мов оселедців набито в брудних маленьких розвалених від старечих часів фанзах...

Там проходить нужденне життя... до якого далеко всім «прибережним»...

— Може, це як раз про них і казала бонна біля ставка,— звернулась Ема до Северина й Міро.— Пам'ятаєте її слова: «тут не бувають загорні діти»?..

— От-от-от!...—загарячився Шергель. Це про них і була мова... Іх всі звуть загорніми... В Токіо звуть такі квартали «затрамвайними», в Куо-то — «візниковими», в Нагасаки — «фабричними»...

— І все-таки тут благоденствує... благоденствує капітал самим безцеремонним виявом. Тут не писни з протестом... Тисячі очей слідкують за кожним... Не думайте, що для цього є тільки поліція!.. Ні, тут втягнуто в роботу всіх—од кухаря до купця й кожного урядовця!

— Як-то?—буркнув Стьопа, який під час оповідань Шергеля не переставав набивати люльку за люлькою.

— Іхній шпіонаж доходить до комізму не тільки в політичній розумінні, а й у всіх галузях життя... А влада й капітал—це нерозривне ціле... Приклад.—В готелі «Росія», який держить один російський спекулянт, перебував купець з Владивостоку. Він закупає товари й, як звичайно, де-яким купцям обіцяв виплатити готівкою до від'їзду з Йокогами. Але йому треба було з'їздити на час в Токіо. Про від'їзд його туди навіть господар готелю не знав, бо всі ж речі він лишив там. Та не встиг купець приїхати рікшою на станцію електричного поїзду, як до нього з'явилось два жандарма, і порадили повернутись назад та заплатити борги своїм кредиторам... Сміху було в готелі до знесилля!

І Шергель весело зареготав.

— Кожен рікша тут мусить бути дозорцем свого району; кожен льокай, купець повинен служити «порядкові»... Звичайно, ні тому ні другому не зле дістати зайвий цент. Вони, я певен, будуть знати, що у вас завтра буде на обід...

Товариші зацікавлено слухали.

— Значить, про політичних і говорити нічого?—запитав Северин.

— О, вони тут надзвичайно спритні! Не дивіться на те, що ви можете тут без пашпорту жити, мов вільні громадяне... Треба вухо держати гостро. Вони такі мають способи ізоляції, що чудеса. Нігде в Європі того не знайдете... Невдавно тут було два емігранта українці—Біляч і Сильнов. В зв'язку зі звітками про рух на Україні товариші попросили їх прочитати кілька лекцій з цього приводу. До речі, консул теж їх затримав тут нарівні з більшовиками й анархістами й не випускав до Сибіру. Тож вони прочитали пару рефератів. Емігрантів було сила. Японська охранка збентежилась,—порішила викурити їх. А як? Їх запрохували до поліції, садовили за стіл, угощали чаєм, запашними сигарами, розпитували, чи часто вони будуть читати реферати, яка їх мета і т. п. Все це ласкаво, чемно й приязно. Ні тіні образи. І більш нічого. Але вранці не встигали лектори вставати, як їм докладав служка готелю: «прийшов від майора». Лектори сходили наниз. Агент питав, як їм спалось, чи довго вони ще пробудуть в Йокогамі, й після відповіді відходів. Те саме в обід й увечері. І регулярно кожен день. Спочатку вся ця одверта комедія дуже забавляла наших лекторів. Але за чотирі дні їм так це осточортіло, що земляки рішили втікти хоч до біса, аби не почувати кожну хвилину, що до їх прийде «візитьор». Не думайте, що вони не виганяли цих агентів к бісу. Нічого подібного!—гнали до біса та ввечері, або другого дня являвся новий, ще упертіший і безсормішій і повторювалась та ж історія з здоров'ям, од'їздом і т. и. Тоді вони порішили гостро полаятись з консулом, аби той дав їм візу на виїзд. Прийшли войовничо до того й не встигли розкрити рота, як той уже дав їм пропуск на виїзд. Все було раніш приготовлено... Майор певне своєчасно все полагодив з консулом. Їм навіть дали безплатно квитки на проїзд...

— Не було б щастя, так нещастя помогло!—усміхнувся запитливо Северин.

— Звичайно. Вже в листі з Кореї вони писали сюди т. Федорову: «Не встигли ми прибути на пароплаві до Фузану¹⁾, як нам назустріч по палубі котиться пузатенький штатський япончик; здалека зняв кашкета й, тримаючи в руці записну книжечку, весело усміхається й питає:

— Ви містери Біляч і Сильнов?

¹⁾ Портове місто в Кореї.

- А вже ж, а що?
- Значить щасливо прибули й направляєтесь на станцію?
- Так.
- Щасливої дороги!.. І пузатенький знову покотився

назад.

Товариші зареготались...

— От бачите, як чудесно обробляють вони свої справи!— закінчив Шергель усміхаючись.

— А тепер сюди,—вказав він на вузьеньку вуличку, що круто зсовувалась з гори праворуч. Зараз побачите наші апартаменти й нашу любов комуну. Це шлях до «загірних» мешканців.

Проулочок ішов ніби ровом. Праворуч і ліворуч стояла облізла від дощів гора, жадної оселі тут не видно було.

За кілька хвилин ходи появилась одна фанза. Вона приліпилась біля облізлої стіни, заплеснілої від частого стьоку води, що проробила рури в землі по-за фанзою й які кількома вимитими рівчаками виходили с - по-під фанзи.

Китайський domeк був новенький, він був ще далеко не добудований, не було навіть заліплено папером вікон; присутності присінців навіть не було.

— Ось і наш палац,—вказав на domeк Шергель.—Прошу до господи,—усміхаючись запросив він гостей.—Тільки черевики скидайте в сінцях, а вже в панчохах лізьте до кімнати.

Компанія слухано по-одному почала входити в сіни, скидали черевики й босими влазили до фанзи.

— О, та тут чудесно!—зареготала Ема, оглядаючи хату...

— Особливо для ревматизму,—вставив Северин, вступивши по солом'яних матах до середини.

.....

ХІ. АРИСТОКРАТІЯ Й МІСІОНЕРИ.

.....

— Я пішла, товариші!—заявила Ема, глянувши на годинник,—вже пів на шосту, а в шість треба бути у Сегалю.

І вона почала збирати з колін і вкладати за палітурку книги англійського роману, замітки засідання, діяграми й інші, що було вийнято нею під час наради...

— Як і коли ми побачимось?—запитав Северин.

— Біля моря є ослінци?—запитала Шергедя Ема.

— Еге,—відповів той.

— В такому разі, як смеркне, о восьмій, на однім з ослінців, на набережній біля «Паласа».

— Добре,—кивнув Северин.—В дорогу! Ми лишимось тут і в свій час будемо...

.....

В залі розкішного ресторану готеля «Палас» вже було повно панства. Вечеряли...

Ема увійшла до залі, зупинилася біля дверей, оглянула залю, але, кого треба, вона не побачила, тому пішла просто в кінець залі, до вільного столика.

Серед електро-освітленої зеркальної залі, серед елегантно убраних у білому паній, що сиділи за столиками, Ема в своєму темному одягу американського робітничого покрою здавалась тут випадковою особою, що вносила якусь нехудожню дисгармонію в живе життя «вищого світу».

Пані з огидою й цікавістю повернули в її бік свої нерухомі голови й підвели лорнетки... А ті, що гуляли по залі з кавалерами, навіть зупинились від дива.

Як то, щоб якась простачка, сама, одна, без супровідника, так нахабно втискувалася в їх веселу оселю?..

Може де-яким прийшло на думку: чи не з «дешевих це нахабниць»?

Але ось від одного столу підвівся Сегаль і пішов назустріч. Ема підійшла, весело поздоровкалась. Моторний, сивенький місіонер, що сидів в цей час з Сегалем, поважно підвівся, зробив реверанс і уступив їй місце. Два інших місіонери, що осторонь сиділи за столиком, теж підвелися й вклонились. Сивенький швидко одійшов до них.

Сегаль кивнул кельнеру:—Вечерю!

За столом вже був прибор, який певно чекав на Ему.

Дами в залі заспокоїлись. Певно якась місіонерка—зробили вони висновок, звичайно, вже поінформовані, хто такі новоприбувші американці.

— Знаєте,—усміхаючись почав до Еми Сегаль: наші химерники рішили, що ви в мене так закохані, що не одступите а ні на крок!... Росіянки, кажуть, надто рішуча публіка... Побачиш, мовляв, що вона тебе видасть за себе заміж...

Ема щиро засміялась.

— Особливо коли ми оце з вами тихо балакаємо, певно гадають, що між нами ідуть такі шури-мури, що просто жаж.

І обоє реготали.

— А наша справа йде як найкраще,—почав Сегаль.

Але Ема зауважила:

— Краще це потім, всім скажете. У вісім годин товариші будуть нас чекати на набережній.

— Гаразд,—згодився він. Ну, в такому разі розглянемо тутешню публіку... Я встиг де про кого з них довідатись. Тільки ви їжте,—підсовував він до неї смачне третє.

— Ого, бачите—двійка?—то син міліонера заводчика з Хабаровська, Конев, з донькою полковника Шувалова—міліонера й чорносотенця... Сам папа сидить біля піаніно за

столом з бувшим аташе в Англії й бельгійським підприємцем... Все це монархісти, які навіть не витримали буржуйського ладу... А ото сорокопудова пава з декольте до пояса—то придворна фрейліна з своєю виховачкою княжною Уваровою... Дивіться, як вона стріляє очима на безвусого корнета у фракці,—то племінник князя Миколи Миколаєвича...

— Що ж вони—невже займаються тим, про що говорив Шергель?—запитала Ема. І вона розповіла справу з ченджем...

— А вже ж. Всім, чим хочете! Бачте, всі вони мали тут в японських банках свої вкладки, де-які в Англії, ну, звичайно, чеки мають з собою, переводять собі грошики й живуть без печалі й вздыхання... Мають надію, що все повернеться... Що-дня від сьомої до ранку тут ідуть танці... Частину того ми сьогодні побачимо. Правда, добре?.. Сито, світло, тепло, ніжно, запашно й розкішно!... Це, знаєте, великосвітський дім розпусти... Коли б ви почули, або побачили, що робиться після п'яних нічних оргій у покоях та коридорах!..

І Сегаль усміхнувся...

Але добре платять. Гроші—сила і все шито-крито... Для сановних все можна.

.

Тим часом в залі вже дзвеніли чарками, вибухав шампань... Пані підходили з гуляючих рядів до столиків своїх знайомих і прохолоджувались холодним буланним винцем... Лагодились до бенкету й веселощів.

Гримнув румунський оркестр... Марша, потім мазура...

Кілька парочок мистецьки пішли в танок. Ляснуло конфеті, пронісся серпантин... Бенкет почався.

— Вальс,—grimнув хтось,—і музика, не закінчивши мазур, поволі перейшла на «На сопках». Все закружляло, заметелилось.

— Підемо, досить, товаришу Сегаль!—схвильовано промовила Ема.

— Почекайте хвилину. Бачите, он стоять гейші, зараз їх черга... Ще пів на восьму...

І дійсно, по скінченню вальса плац в залі спорожнили для гейш.

Насередину виступило троє гейш танцюристок і двоє музик. Всі були до безсоромности набілені японською пудрою. Але не гляючи на це, видно було, що одна з танцюристок вже досить старенька, майже бабуся, а двоє молодих, одній з яких певно було не більш 10—11 років.

В своїх квітчастих, художньо вбраних халатах, з широкими рукавами й загладковою причоскою гейші були серед цієї європейської публіки мов метелики...

Зашаруділи струни глухих інструментів гейш, і троє з них граціозно пішли в танець.

Ема зачарувалась. В їх спокійному, поважному оригінальному танку-пантомімі було щось невідоме для глядачів... Емі здавалось, що своїми рухами, різними своєрідними «па» вони оповідали цій ситій наволочі про нужденних бідаків «з-за гори», про страхіття голодного життя й умов існування... Ці таємничі рухи погрозливо віщували майбутню силу чогось невідомого... того, що покійно конає в бруді, там по майстернях, пристанях, на фабриках, плантаціях...

— Тепер підем!—півзав Емини міркування Сегаль...

І вони протиснулися серед гультьяїв...

.....

Сердечно попрощавшись зо всіма, Сегаль зник в темряві.

Тоскно защеміло серце товаришів. З одного боку, було радісно, що так все вдається, й тяжко, що всім їм особисто не можна брати участь у великім перевороті, що має бути в Росії...

.....

Другого дня увечері Шергель і Центар різними шляхами під'їздили до станції. Прибув і Сегаль.

Без п'яти вісім прибув тяжкий, але швидко повзкий потяг.

Товариші зайняли місця, подаючи вигляд, що один одного не знає. Позаяк же всім були місця один по-біля другого, то вони зараз же перезнайомились...

На пероні майже зовсім не видно було публіки. Вона надто добре знала, як точно прибувають японські потяги, й тому своєчасно являлась і просто йшла до вагонів, що серед нічної тиші, поблискуючи своїми вікнами, приязно приймали всіх.

Рівно о восьмій, без жадного згуку й свисту потяг рушив.

— Американський спосіб з німецькою конструкцією,— промовив Шергель... Слова ці відносились не так до своїх сусідів, як до самого потягу.

За годину вже мешканці потягу міцно спали.

Ранком, коли пасажири прокинулись і приступили до задоволення шлункових своїх потреб, потяг вже проїздив останню частину території Японії.

Товариство зачарувалось краєвидом японських нив і сел.

По обох боках тяглися, скільки око бачить, квадратіві клаптики землі, огрядно вбрані в канавки й межі; не видно було й шматочка незасіяних, чи не заораних нив, навіть вибоїн, які так часто лишаються невикористовані по полях інших країн—тут не було. Все було підрівнено, пристосовано для ниви. Гори й ті були щільно вбрані й обмуровані в каміння, аби не обвалювались, і по них теж виднілись чистенькі нивки... Ні одна з логовин і виступів в горах не пустувала—всюди видно було дбайливу руку хлібороба, що обробила кожний

шматочок землі. Ні сміття, ні бадилля не було по полях—ніби були ці поля чисті городи й двори. Дороги й шляхи були рівно утрамбовані... Маленькі хатки чистеньких японських сел любо голубили око глядача... Поля були густо вкриті стовпами, що перетягували з села в село електричні й телеграфно-телефонні провода.

— Дивіться,—характерний відблиск сільської цивілізації японського хлібороба,—гукнув усіх до вікна Шергель.

По гладенькій дорожечці, яка тяглася межі нив од одного села до другого, летіла на велосипеді якась дитина... Коли б не великий клунок з пасмами якоїсь вовни, що розвівалася вітром з гір, то можна було думати, що велосипед сам по собі летить по полю...

— Гарна комунікація,—протягнув Сегаль.

— Коли-то в наших селах буде таке,—загадково вставив Центар... І сам-же відповів:—Але буде, та ще й не під примусом капіталістичних умов!

XII. КОРЕЯ.

Другого вечера товариші вже сиділи на пароплаві, який перевозить з японських островів до Корей.

Вранці пароплав пристав до Фузану.

На пароплав прибув од майора японський агент, який запропонував Сегалю послуги провести до найліпшого готелю.

Сегаль подякував і одхилив його послуги. Він уже мав адресу найгарніших готелів.

— Починається!—промовив Шергель, коли вони сіли в екіпаж, що якимсь дивом опинився тут серед людських візників.

.

По обіді Сегаль, Шергель і Центар вже були у консульському салоні, де, крім консула та його дружини, чаював і бурмістр міста.

Сегаль представив своїх товаришів: д-р Шергель—етнограф і вивідник расового розвою. Містер Клерк—секретарь професора, молодий мандрівник і невідлучний друг д-ра. Консул представив свою дружину й полковника в одставці героя японсько-російської війни містера Хога, бурмістра міста Сеула.

Бурмістр по своїй японсько-цивілізаційній звичці ввесь час запобігливо усміхався, вискаляючи зуби, хитав головою до кожного з нових знайомих та за кожним разом до консула і з кепською англійською вимовою мямлив якісь приємності, вроді: він радий, дуже радий надзвичайним і вченим гостям в його місті...

За чаєм Сегаль розповідав про свій подорож до Росії, про небезпечність положення там, про те, що він їде в щось невідоме,

страшне, хоча зазначав, що коли буде зле, то може повернеться або лишиться в якійсь американській місії по дорозі. Консул тільки розводив руками й серйозно зазначав, що там щось дивне робиться, бо він не має вже три тижні жадних звісток з Сибіру й Манчжурії. Бурмістр хитав головою й робив винуватий вигляд, хоча час від часу непомітно їхидно усміхався, ніби міркуючи: «Ви, мовляв, може й не маєте звісток, але ми добре знаємо, що там робиться»...

Потім Сегаль перевів розмову на Шергеля про його вченість і майбутні тутешні висліди.—Я певен,—зазначив він усміхаючись до Шергеля й бурмістра,—що пан бурмістр допоможе вам щось в ваших наукових дослідях...

— О, напевне,—зазначив консул,—пан бурмістр уже не раз допомагав прибуваючим до Кореї вченим.

— З великою приємністю,—засопів бурмістр...—Завтра я вам пришлю список визначних міст, осіб, потрібних для ваших дослідів і, коли бажаєте, пришлю в любий мент вам провідників скрізь і до палацу бувшого царя.

— Дуже дякую,—ввічливо звернувся Шергель до бурмістра,—а що до проводирів, то я зачекаю поки-що. Звернусь вже до вашої милости після розгляду списку й відомих пам'ятників цієї нації.

Я чував,—продовжував далі Шергель, що тут є якісь вчені японці,—підкреслив він,—по етнографичному питанню, але гадаю, що хіба ж вони будуть в Сеулі?

І він запитливо поглядав на консула, то на бурмістра...

— Так, так,—підхопив бурмістр,—тут нема нікого. От хіба тільки ви є їх представником тут,—звернувся він до Шергеля.

— А між корейцями певно нема нікого з мужів науки?—вставив, Сегаль.—Та хіба це народ!—додав він, поглядаючи на бурмістра...

— М...да!—буркнув Хога, зненацька поглядаючи на консула.

— Власне, тут є «вчені» з корейців, як що можна так висловитися,—підхопив консул,—один з них вже негожий дідок, правник при дворці Лі, а другий—доктор медицини. Та хто знає, що то за люди науки.

— Перший, кажуть, ніби скінчив коледж¹⁾, але то проблематично. Мені здається, що бувший імператор просто, щоб очі замазати, каже про вченість своїх слуг. Що до доктора медицини, то цей практикує приватно й, кажуть, займається як аматор якимись дослідями археології чи історії,—добре не знаю. У всякому разі, гадаю, вони вам нічого не дадуть.

— Адже так, полковник?—звернувся консул до бурмістра.

— Звичайно. Я певен, що вони нічого не можуть дати путнього,—буркнув він.

1) Вища школа, університет.

— Чому ні?—вставив Сегаль,—я гадаю, що пан професор зуміє й з непутящих пояснень щось знайти цінного для своєї праці... Як то кажуть: «для розумного й речі дурня бувають корисні»...

— Ні, коли пан бурмістр зазначає, що не можна нічого у них дістати цінного, то не варто часу гаяти,—вставив Шергель. Хіба так, між иншим, як буде зайвий час та інтерес—подивитися на корейських вчених... Та й то вряд чи то буде корисно. У всякому разі цікаво знати їх назвиська й де вони мешкають,—неохоче запитав Шергель, запалюючи смачну консульську сигару.

— Це, здається, правник Цьюоу і д-р Коіа?—звернувся консул до бурмістра.

Бурмістр, попиваючи з чашки чай, робив неуважний вигляд і непомітно пронириливо поглядав на Шергеля. Одначе помітивши, що той безтурботно подає вогню своєму секретареві і безжурно щось усміхається до того, радючи тому більш зрізати сигару, яка чомусь не хтіла куритися, несподівано затурбувався.

— Так, так, Цьюоу, який живе при дворці Лі і Коіа,—його офіс¹⁾ на вул. Ля-цо-он,—поспішно кинув він консулові. Потім відразу почав розповідати, як торік якийсь професор біології звернувся до корейського лікаря за якоюсь допомогою і останній навіть не розумів медичного терміну, якого вжив той професор... І бурмістр стиха засміявся.

Всі для чемности також засміялися.

Досягнувши свого, товариші стали жвавіші. Оповідали цікаві картини з Індії, Мароко, Яви й інших частин світу, де «перебував» наш професор Шергель. Компанія розвеселилася. Бурмістр часто реготав. Врешті він був настільки заімпонований прибувшими, що запрохував їх, як і консула, відвідати його «убогу господу», коли тільки забажають і будуть мати час.

Пообіцявши завтра прислати обіцяний список, бурмістр почав прощатися. Товариші також пішли до своєї «гостини».

— А що за відомості?—запитали зацікавлені Шергель і Центар...

— Амбасадор сповіщає, що залізнична лінія—Манчжурія до Іркутська в руках більшовиків. Відомость ця одержана в японському головному штабі. Консул також зазначив, що, здається, до Манчжурії буде вислано військо, але яке, поки ще невідомо.

— Ура!..—потиху гукнули Шергель і Центар.

— Я гадаю, що будуть післані китайські відділи,—зауважив Сегаль,—це ще в Токіо й Йокагамі були якісь балачки

¹⁾ Офіс—установа, інституція.

про те, що Китай можна примусити вступити в боротьбу з більшовиками з-за своєї Манчжурії.

— Відомо ж, що Манчжурія на 90 літ є в концесії під Росією і для захисту її вони мають комбінації—натравити китайчиків.

— У всякому разі, я гадаю, загонів вони не пошлють до того часу, доки наші товариші не займуть Манчжурію.

— Ви гадаєте, що вони підуть таким кроком?—зауважив Шергель. Це зовсім не входить в інтерес Японії, яка так зазіхає на схід Росії.

— Звичайно, не входить в інтереси Японії, але ви забуваєте, що тут справа йде не про завоювання Манчжурії Китаєм, а про тимчасову інтервенцію. А проте, чорт-зна, які комбінації буржуазія вигидає!

— Певен, що тут йде справа не про інтереси Китаю. Японія кидає око на більш приємніші місця в Сибіру, власне, де точиться золото.

.

Товариші погодились і вийшли.

На вулиці була тиша. Тепла корейська осінь, здавалося, не змінjala вигляду міста після літа. Маленькі хатки густо ліпилися одна побіля другої й скручували вулиці то в один, то в другий бік. Побудовані з саману та сірої землі з глієм і дрібним камінням і криті черепицею на японсько-китайський стиль, вони визирали мов тільки-що відродженого людства притулки. Щось дикого виглядало в них. Де-не-де красувалися японські деревляні хатки з папіровими вікнами та кам'яні будинки японського стилю. В противність живому рухові в Японії тут, навпаки, панувала якась тиша й повага. Корейці поволі, більш купами, як в одинці—совались по вулиці, флегматично зазираючи до крамничок. Їх білі в саванах постаті з чорною камилавкою на голові на перший вигляд уявляли з себе цілу купу служників похоронних бюро, які, тільки-що когось поховавши і не встигши ще роздягнутися, сновигали по місту.

Придивляючись ближче до цих постатів, в кожному їх жахливому позірі можна було бачити якусь нелюдяну ясну чистоту та серйозність. Їх ласкаючі очі дивились на джентльменів, і щось доброго шукаючого порятунку вимовлялося в них.

Час від часу Сегаль, а слідом за ним і Шергель зазирали до крамниць, до відкритих дверей хаток і подвір'їв. Але відрадно цікавого нічого не бачили. Низькі хатки, навіть менше зросту людини, вміщали в собі купу людей або лежачих на коцах, або сидячих і щось роблячих.

Жіноцтво, як скрізь, поралося біля примітивного багаття, піддмухуючи його якимись гідравличними коробками з ручками для пресу.

Купи брудної дівтори лазили по підлозі. Жадної обстановки не видно було нігде. Убогість і дикунська распачливість визирали всюди.

В одній з таких хаток, біля порогу, лежало кілька волосяних камилавок, які носять на головах корейці, й постолі з сіро-жовтої трави.

Сегаль взяв до рук одну з камилавок і почав розглядати. Це було щось на взірць маленького циліндру. Він був оплетений надзвичайно міцно й штучно з кінського чорного волосу.

— Чудова, тонка робота. Певне тиждень треба робити його,—звернувся Сегаль до товаришів, показуючи корейський циліндр.

— А скільки за нього?—звернувся Сегаль до цілого десятка очей, що дивилися на нього з хати, і показав у руці гроші.

Господар підліз навколюшки і відрахував в руці $1\frac{1}{2}$ ієни...

— Півієни!—аж скрикнув Сегаль, звертаючись до товаришів, і кинув в руку здивованому корейцю ієну...— А ми з вами щодня проживаємо 4 ієни, а йому півієни за тиждень роботи! З тим, поклавши назад циліндра, рушив далі...

Шергель і Центар усміхалися.

— А почекайте; товариші, звернемо трохи он туди до залізниці. Подивимось на роботу їх. Там вони дістають аж 25 центів на день, як вихвалявся сьогодні мій земляк підрядчик,—звернувся Сегаль до товаришів.

Недалеко за рогами вулиць тягнулась залізниця, і товариші рушили до купи робітників, які вовтузилися біля насипу.

Це були звичайні колейові роботи. Тільки тут підйомні машини заміняли люди.

Купка душ по 5—6 перетягала на бичовах величезні кам'яні стовбури, витесані для залізничного містка; друга купа прилагоджувала ці каміння в ярку, де будувались підвалини для мосту.

Люди з зеленими обличчями й впалими очима завзято возилися біля них, час від часу позираючи на япончика з ясними гудзиками, що стояв на взгір'ї, заклавши руки в кешені обшитого ясними гудзиками кунтуша, і щось погуквав на рабів...

— Правда, не дарма, дістається цим бідакам 25 центів?—зі злістю звернувся Сегаль до товаришів.

.....

Коя поміркував трохи й стиха почав своїм лагідним співучим голосом:—Це не так легко зробити тут, та й взагалі в зазначених вами краях, одначе то справа інша.

Я скажу лише про Корею. Тут нарід страшно темний. Сподіватися на свідомість не можна раніш, як за сотні літ.

Він, як бачите, вже кільканадцять літ знаходиться під ярмом японського імперіялізму. Кожна особа почуває над собою гніт і гніт чужий. Правда, і раніш, за власної влади, не ліпше було в нашому розумінні, але зараз той гніт цілком одурманив нарід, і про якісь соціалістичні розуміння нічого й говорити. Темнота. Маса навіть не розуміють можливості того визволення й покірно, мов богом те призначено, несуть цю кару. Але середні класи розвинені й міркують про національне визволення, якого сподіваються тільки від чужоземців. Не забудьте, що до останнього часу ця ідея визволення покладалася на царську Росію й до її сходу перемандрувало, на роботи то-що кілька десятків тисяч корейців, з яких царський уряд мав утворити «визвольну армію». Значить, тепер головною засадою є національне визволення, але й воно розуміється не инакше, як в поверненні на царство бувшого імператора. Про якісь соціальні розуміння трудно мовити.

— А через пресу, прокламації, книжки і т. и.?—вставив Сегаль.

— О коли б то. Але японський уряд не дозволяє якої б то не було газети в Кореї, а про видання соціалістичних книг і прокламацій і мовити нічого. За останні 15 літ через це з Кореї перемандрувало сила людей і інтелігенції, хоч її не дуже тут,—до Америки, Филиппинських островів, Гаваю. На Филиппінах виходить газета, але її забороняють сюди ввозити. Звичайно, за останніх 2 роки ще ніхто й не наважувався прохати дозволу на газети. Та й що за рація, коли за кожним новим, а тим більш інтелігентним прибувшим звідки-будь корейцем слідкують агенти, мов за дитиною Мікадо!

Він помовчав. Товариші теж мовчали, ніби не знаходили слова, так не сподівались вони цього.

.....

Вони пройшли досить довгий шерэг кривих сумних вулиць, вийшли за місто й пішли поміж спустошених паркових околиць і роскиданих повсюди ріжних старовинних пам'ятників. Шергель з інтересом оглядав ріжні груповані статуї, пагоди, темплі й інші відзнаки колишньої культури Кореї, час від часу занотовував в книжечку ріжні написи. Він добре знав япончиків і тому давав вчений матеріал для майбутніх справоздань «провожатого» перед бурмістром.

Нарешті пішли по кам'яній косі, обсаженій деревами. Недалеко виднівся палац: звичайного корейсько-японського стилю стіна, с-по за якої виступали ріжні фігурчасті шпилі, темплі й пагода. Біля величезної брами дворця вартіві пропустили Шергеля й поліцая безупинно. То була «почесна варта», як коротко пояснив провожатий. Від воріт асфальтокамінна доріжка вела просто до нової брами виорнаментованої ріжними фігурами й узорами. Ім відчинив

корейчик, що чемно уклонився, й, замкнувши браму, провів їх до палацу, що був серед цього двору.

Оригінальності для Шергеля не уявляв він. Звичайний китайський стиль, сила піддашок, колон, величезні різані з дерева вікна, які визирали на зразок царських воріт православних соборів. Шергель з провідником ввійшли в вітальню, де й запрохано їх сісти. Новий слуга пішов у внутрішні покої для докладу. За кілька хвилин вийшов у білому корейському убранні дідок і, звернувшись до поліцая, запитав того щось по-корейськи.

Поліцай відповів. Тоді дідок звернувся до Шергеля й по-французькому запитав,—чим може служити?—і представився: «керownik палацу».

— Пан Цьюоу?—запитав Шергель.

— Так,—відповів Цьюоу.

Шергель витяг з гаманця записку бурмістра, поклав її на столі печаткою догори перед поліцаєм, потім, сховавши бомажник, взяв її зі столу і разом з запискою Кая подав Цьюоу, ставши спиною до поліцая.

Цьюоу прочитав обидві записки. Його обличчя було все таке ж холодне, як і перед тим.

— Прошу,—звернувся він до Шергеля, показуючи рукою на покой, звідки вийшов, і сказав щось по-корейськи до поліцая.

Провожатий лишився на місці, Шергель і Цьюоу пішли до покоїв.

— В чому справа?—запитав Цьюоу Шергеля, усаджуючись в просте, але чудової різбяної роботи крісло й запрохуючи Шергеля до того ж.

— Я прибув оглядати палац царя, як етнограф, але мені того не потрібно,—почав Шергель.—Головним чином мені цікаво знати від вас все те, що торкається становища Кореї, яко окупованої країни й ваші думки та міркування на майбутнє. От і все!—закінчив він.

— Знаючи Коя, цілком довіряючи йому, я не одмовлю вам в тім,—відповів Цьюоу.

— Я розумію, для чого це вам треба,—заговорив він після того, як набив свою довгу люльку й запалив її.— Ми, тоб-то я, наш цар і вся нація давно чекали на це, але жадної ознаки навіть на надію не було ні звідки. Ми сподівалися нашого порятунку від держав Європи. Тільки вони могли нас врятувати. Японія сильна, хитра й так обплутала нас своїми поліцейсько-військовими тенетами, що нам і поворухнутися не можна. Так от, довго ждали ми того визволення й нинішній, день, здається, є першою радісною ластівкою в нашому підневольному житті. Я вам скажу все, все!—захвилювався Цьюоу. І, перебивши Шергеля, який хтів щось застерегти, він поспішно забалакав:

— У нас відібрано все, все. Все, починаючи від нашої мови й кінчаючи нашим яким би то не було виглядом того, що ми є корейці. Коли ви бачите може скрізь ще отаке, як на мені, убрання, показав він на свій халат, то це тільки саван наш смертний, який є похороном останнього, що ми мали!

Шергель уважно слухав, а Цьюу з запалом говорив і жестикулював руками.

— Більш 15 літ, як нас поневолювано. Увесь наш урядовий апарат забрано японцями в свої руки. Всі наші скарби, все що було прибутком краю—забрано. Наших ліпших людей, що не могли погодитися з новим порядком, повішано, забрано в тюрми, а решта втікла світ за очі. Нам заборонено школи й наказано вчитись по-японськи. Всю Корею обсіяли японські купці, а нашим не дають можливості... Всі наші люди мусять іти на чорні роботи до японців, які скрізь забрали підряди і все в свої руки—така політика Токіо... Ви не дивіться, що через Корею побудовано залізницю й проведено телеграф та електрику!—Все це коштує мільйони живих істот і крові люду... А що з нашим добрим імператором зроблено?—При цих жалісливих словах очі його наповнились сльозами.

— Вони посадили його тут у дворці й заборонили йому вихід навіть у місто без дозволу влади, аби він не показувався народу. Йому заборонено які б не було зносини в Кореї й закордоном... А в додаток всього, поставили всюду почесні,—він іронічно усміхнувся при цьому,—караули... І все це вони показують європейцям як великі турботи Японії про Корею!..—закінчив він, витираючи великою білою хусткою очі.

— М... да!—співчутливо протягнув Шергель, перебираючи пальцями у себе на колінах і дивлючись у бік.

— Ну, і що ж далі?—запитав Цьюу сам себе. Хай Європа нас визволить!—жалібно, протягнув він, дивлючись Шергелеві в обличчя.

— Бачте,—заговорив нарешті Шергель.—На Європу покладатися не можна. Таких країв хіба мало у світі? Від кого ви будете сподіватися визволення? Від Англії, що так само гнітить Індію? від Франції, що гнітить Марокко й інші колонії? від Германії, яка тримає коло себе такі ж колишні провінції як Корея? від Америки, яка силою захопила незалежний Гавай—Гонолулу й Філіппіни?—від кого?—питаю вас,—різко натиснув Шергель.

Цьюу мовчав. Він безнадійно похилив голову і, здається, жалкував, що розповів свої думки цьому невідомому гостю.

— Ні на одну державу не можна покладати того. Це їм потрібно для своєї користі... У них свої інтереси...

— Так для чого ж ви мене випитували?—зі злістю перебив Цьюу.

Але Шергель не відповів на останнє й продовжував.

— Єдина надія це на самих себе. Ви бачите, що в Росії революція? Те буде й в Германії, у Франції й може у всій Європі!

— В Кореї те саме треба зробити. Ті народи ні від кого не чекають допомоги, а покладаються на самих себе. От і Корея повинна зробити так. В Індії, Китаї, а може й в Японії будуть революції. Хай до того готується й Корея. Я один з представників тих революціонерів, і, коли бажаєте добра своєму народу, робіть тут все, що можливо. Вказівки й інформації дістанете від Коя. Без нього акцій не робіть.

— От і все, що можу вам сказати.

Цьюоу хвилинку дивився на Шергеля, ніби не вірючи своїм вухам, тому, що той сказав, але останній нічого більш не відповів і вставши промовив:

— А тепер прошу вас де-що мені показати в Палаці, аби я мав хоч яку уяву про дворець царя.

В. АТАМАНЮК

ПІД ОСІНЬ

...Янтарітиме тихий сад
Намистом пожовклого листа,
Мряки холодна коса
В туманах тягучих повисне.

Хати присунуться ближче до клунь,
Степ од села втіче далі,
Бабине літо в срібную ткань
Повие селянські печалі...

Заграють органи молотілок,
Як годинник, ціпи затуркочуть,
З села встане порошок, як сивий димок,
З неба хмари, як злотнее клоччя...

...І янтарітиме задумливий сад
Намистом пожовклого листа,
Мряки холодна коса
В туманах тягучих повисне...

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО

КАПІТАЛ

(МІСТО)

О, гострий камінь, залізний меч
на вулицях, у грудях, у руках!
А по боках, під ребрами, на плечах—
камінний мур, залізний дах...

Замість пісень і птиць, гудок
стрічає ранок. Не зоря, а бич!
І вивпзають не з печер глибоких,—
з вохких льохів, з брудних горіщ...

І сонце встане—на пожар,
де цілий день і грязь, і піт!
А вечорами на гіркий бульвар
і мати, і дочка спішать...

Не гнеться тротуар од підошов,
а од автомобілів брук! А тільки креше
і гнів, і біль, і жовч, і кров—
без краю, без кінця, без меж...

ПІСНЯ ПРО НАРЕЧЕНУ

Де перса-роса проти місяця,
радянська земля виростала.
Не спиться, не п'ється, не їється,
не чуть ні його, ні листа...

У вишнях, на росах побралися—
вже кров полиняла мов стрічка.
Гулять не виходить на вулицю,
а дома сидить день і ніч...

Він у червоних повстанцях,
і б'ється за волю братів.
І в лісах, і в житах, і на станціях
не виходить з боїв...

Коли ж куля к серцю припадала,
згадав про неї й росу!
А як вона про його смерть узнала,
тільки навіки заснула...

ПЕТРО ПАНЧ

ЗЕЛЕНА ТРЯСОВИНА

1

В зоряні ночі в дзвоні рухливої тиші, коли омліяний місяць до нестями цілував окації в уста, товаришові Олегу ввижались степи, левади і срібні дороги в імлі... Омріяна Слобожанщина.

І ніби чулись солов'ї.

А вдень на вулиці:

... «Солов'ї? і в Курщині солов'ї і, кажуть, ще й кращі... а Гончаров був закоханий у білі ночі...»

— Чому ж Слобожанщина?

— Дурниця: краса без тавра, краса космоса на землі під землею!

І очі впивались у велетенський будинок стилю: «електрична доба» (так Олег): Дикий камінь п'єдесталом, а вище сплетення арок та рейок творили просвіти, карнизи, кронштейни, а за ними й над ними легкий глинець, дроти, стріли і щогли у саму блакить.

— А був такий стиль?

Зупинився.

— Буде!—і пішов далі.

І знову підносив очі до сірих будівель, до чудернацьких химер над могутніми фронтонами, величними вітринами.

І раптом:

Поміж гранитними глибами, над ростопленим асфальтом чутко дріжала молодими листочками яснозелена березка.

Згадав (колись товариш по камері):

— Як іконоста!

Зір пройшов мури й далекі простори і розкинувся над левадками Слобожанщини...— Зелено, зелено, бучно, молодо!..

Авто рывкнув під самим вухом: порхнули гаї, але по тілу відчувалась утома, і думка вітром із-за рогу:

— Треба додому, хоч елексиру зеленого напитися.

А ще через час:

—...і вчора і сьогодні... П'ять років топтати оце остогидле каміння. Треба поїхати обов'язково!

Ця думка засіла в голові й водила зір по селах і степах. Ступив на поріг партклубу. Гам базарю, шум водоспаду. Стрепенувся—і хутко відчув, як по жилах йому потік ніби металевий шум, а зелений (його дрімливих гаїв) остався за порогом.

... Говорили про Плеханова. Коли скінчив свою доповідь Олег, очі горіли йому дубовим жаром. Товариші мовчали, тихо розкладаючи думку на прості елементи, лише один юнак:

— А я коротко скажу: Плеханов був «вампіром». Пам'ятаєте отаку казку у Богданова, так ото ж.

Олег до дискусії не мав охоти, а глянув і помітив, що юнак сидів з чобітьми на столі й лузгав насіння, плюючи на часописи. Обвів кімнату: і другі сиділи в кашкетах, плювали на підлогу і кидали туди ж недокурки...

— А десь: зелено, зелено, бучно, молодो!..

Скривився:

— Кажуть, клуб — розуму камера. Навіщо ж насіння, навіщо цей бруд? Потім вилаявся.

— Три роки не мішало, а сьогодні... чорт! нерви?

А десь:

«Зелено, зелено... бучно, молодо!..—там, а тут—харкотиння, недокурки плюють на підлогу, щоб хвилину відпочинку просидіти в багні... Гидота!

Злість пінилась, а в левадах зеленіли холодочки.

Коли заговорили про виїзд на провінцію, Олег твердо, навіть сердито сказав:

— Цей рік і я поїду, і поїду до себе в житню республіку.

II

Містечко Зелені Могили, бо зелено: і в гаю, і в садках, і зелений ставок.

Жили по сонцю і старому календарю, а святкували й десяту п'ятницю.

Хто приїздив із партробітників—ахав:

— Нора! Болото! Трясовина!

Йому вказували на квартиру в благочинного, або в крамаря:

— Добре годує!

Через місяць він знову ахав:

— Нюра, ти глянь, яка чудова галява у лісі, ах, Нюра!

Нюра опускала очі:

— Ви мабуть хочете туди, а як побачуть нас?

А ще через місяць у «Загс'ї» вписували в книгу актів шлюб товариша (ім'я рек) з дочкою благочинного Нюрою.

І був зелений шум, рожевий серпанок і герані на вікнах.

Олег виїхав із Зелених Могили ще колись на німецький фронт палким сепаратистом.

А дома, на гачку й досі: стрічка жовта, сива шапка і жупан, а зверху—«надвального советніка» батьківський мундир.

Про те, що Олег приїздить додому, в містечку знали й ждали не без цікавості. Де-які говорили:

— Невже ж таки нічого не залишилось від минулого?

Другі додавали:

— Може й не признається до нас. Хіба Андрій не пристрелив торік Гриця: були ж приятелі... партія, дисципліна.

... Вокзал. Метушня. Вохкий асфальт. Потім у вікна густе повітря, як опахалом. Перед очима сунули барвисті картки, кружлялись дерева, а Олегові й досі ввижались справи, теки, папери й папери, мов метелики на лузі, а серед них у сизих хвилях товаришки з папіросами й фарбовані панночки.

Летіли по-під вікнами з шумом дерева, а йому—справи, рукописи, книги й книги. Назви, малюнки, обкладинки мигтіли, як у калейдоскопі. Цілі зграї порхали в простори, а на стіл зліталися нові...

А тепер і сам він, завагітвидавництвом, ніби летів за своїми птахами.

У вікна пахнуло вохкістю, блиснула крицею річка. Зринув (там десь) в туманах зелений ставок, потім містечко й колишні приятелі. Посміхнувся:

— Сепаратисти!

А вчора в газеті:

«Бандитизм і вчительство на селі...»

— Не вірять друкованому, потрібне живе слово із уст златоуста.

Вагони хитались і ритмічно відбивали:

«Це так, це так, це так!»

Олег помислив: — «Може й так: що ж, треба логічно довести всі етапи й шляхи... Хіба влаштувати мітинг? ні—товариську бесіду!».

І малював уже собі образи, як на прилюдному зібранні він хитне своїм словом стояче болото, струсить дрімоту з очей зелено-могилівців і засвітить в їх головах яскраві смолоскипи...

Так було у вагоні.

Потім поле. Дорога від залізниці до містечка, і обіч хвилює під ліс жита й під ноги—квітobarвний килим.

Тиша—і зелений говір, зелений дзвін.

Всі логічні шляхи і етапи заплутались в клубок, потім ніби тінню розплескались над ланами.

Не мислив нічого—не хотів, не міг. Розстебнув комір сорочки, скинув капелюха і, як телятко до ласки, підставляє лице й груди легенькому подихові вітерця.

... Кожне містечко на Поділлі—це старий єврей у панчохах, а повітове місто на Слобожанщині—псаломщик з глухого села. (Це так Олегові).

Повалені паркани, обідрані стіни, сміття дюнами й мов осінні дні, серпанком пиль: «Зелені Могили».

Проходили люди сонливо й апатично. Корою здавалось їхнє вбрання. (Забули вже назви мануфактур). Олегові хотілось уздріти кого-небудь знайомого, а назустріч все чужі, нетутешні. Нарешті таки побачив:

— Максиме, здоров!

Постать верблюда зупинилась, повернула засмоктану морду й засяла рудим клоччям:

— А-а-а, Олег! Скільки літ, скільки зім? Як ся маєте? Потім злякалась.

— Ізвіняюсь... вибачаюсь той...

— Заходь!

І проїхав. А потім обернувся й до візничі:

— Що він хорів, чи що?

— Максим Григорович? Ні, не чути було, а хіба що?

— Який тось труп ходячий.

— Ех, Олег Петрович, за цей час і каміння посіріло. Он і ви—від'їжджали пуп'яшком зелененьким, а зараз і у вас скроні сивіють.

— Та-ак. А як мої батьки?

— Папаша ваші плохенькі, а все-таки школи не кидають.

... Приїхав. Мати перехрестилась і заплакала, а батько:

— Тее-те, як його—добре, а я вже думав—відчу-
рався. Надовго?

— Як поведеться, може й місяць побуду.

— А ти хіба й по ділові якому?

— Усе діло, батьку, навіть і відпочинок—діло, та ще й потрібне. От задля цього я й приїхав...

— Ну латайся, синку!

— Буде нагода й працею не погребуємо, чому не поінформувати людей.

Мати слухала (голову набік), потім скинулась.

— Олечко—уб'ють! Не роби цього, синочку, хоч ради нас.

Батько нахмурился:

— Да, партія—річ гарна, тее-те як його, тільки шкода, що вона життя назад не повертає.

— Ну, тату, про це потім. Як же ви тут оці часи проживали? Мабуть скрутно приходилось?

— Скрутно, кажеш? Доки вас не було, може й кру-
тенько приходилось, за тебе все синку, а як ви прийшли,
так зовсім гарно стало.

Мати качає головою:

— Торік пухли з голоду, як колоди були... ну, та що там згадувати—ти вже мовчи, старий.

— Чого ж мовчити, хай знає, яке він благо готує для людей.

Олег посміхнувся:

— Торік, батьку, пухли не тільки вчителі, а й ті, що владу держать у руках, бо то ж лихоліття було. Ну, а тепер, гадаю, стан покращав?

— А як же! То я раніше був звичайним педагогом, мовляв: «человеком в футляре», або Петром Івановичем, ну, а тепер ми: «товарищ Бондар»... Товарищ Бондар, ви повинні будете сдавати екзамен по політграмоте!

— Ось їм політграмота!

Скрутив із трьох пальців і ткнув до дверей:

Ви попереду нагодуйте, а потім—екзаменуйте.

Мати занепокоїлась і почала робити йому якісь знаки:

— Петю, ти забув?

— Ніякого чорта я не боюсь: я з партійним говорю!

Останні слова вигукнув за вікно.

Олег підняв брови.

— Олечко, тут не треба, або вікно зачиніть на вулицю...

Он Григорій Васильович.

Олег зрозумів:

— Дурниці, мамо, все має свою причину. А проте, я їсти хочу...

— І-і, голубчику, я ж і думала спитати...

— І вмитися треба!

— Хоч би ти, старий, штовхнув, зараз, зараз: іди на кухню.

III

... Увечері—захід, потім посиніла блакить і місяць, як із кабіти люк. Олег виходив на галяви саду й зачаровано обводив навкруги: через балку на схилопологій килимі темно-кущились левади: були місяшні плями й чорна, чорнявая тінь.

І понеслось:

— Гі-гі-і-і!...—трепітно й жадібно. І десь далеко, далеко відгукнулось владно:

— Агі-гі-і-і!..

Чулось бажання, чувся жадібний заклик життя.

Нісся відгук сивої дичини, немов у джунглях скликалися самиці, або в безмежних степах іржали вільні скакуні.

А пахощі хвилями, а блідорожеві зорі усмішно жмурились на сході.

Олегові в туман повивалась голова. Підходив до куща ямину й утопав у нього лицем, а з левадок в хороводі журилось високе сопрано. Тихо й лагідно луною відзивалось і з других кутків.

А з водопою несло жадібно й владно:

— Агі-гі-і-і!...

Іще співи:

і там,

і там,

і там.

Олег плавав у згуках і здивовано мислив:

«Відкіля ці пісні? Ще так не-що-давно—«Хаз-булат уда-
лой»...—і більше нічого... А голоси! а гармонія! Та це якесь
чарівне коло, це дивовижний концерт!

... За садком доріжкою йшло двоє й говорили голосно:

— Чула, Марійко, Олег Бондарівський приїхав?

— Ти бачила хіба?

«— Аж двічі... симпопончик настоящий.

— Він же камуніст.

Друга щось сказала тихше, потім обидві гучно зарего-
тались і... раптом заллялися піснею.

А з двору мати:

— Олег, до тебе прийшли й чай уже наспів.

— Іду! Над головою злякано тьохнув соловей і замовк.

Надійшов до двору. Від берестків до верби, як трам-
вай, жуки:

— Гу-у-у!

А по-між білими кужелями жар-птицею стрибав ясен
місяць...

Олег відчув, як щось невідоме поширило груди й елек-
тричним током пройшло по тілові. Хотілось співати, декла-
мувати або кричати, як на водопой:

— Гі-гі-і-і!

І вирвалось:

— Чарівнице моя, вродлива країно! люблю тебе до
божевілля, люблю твій первоцвіт культури й дикунства скалки!
Хто посміє сягати на твою незайману красу, тому я груди
протиставлю!.. хто?..

У вічі вдарило світло з галерії, Олег тряснув головою
і чари шугнули в садок.

— Чорт знав що, омана якась... а патос!

Ступив через поріг, коло самовару гість: колись учитель
гімназії, а тепер—семирічки.

— А-а-а, Олег Петрович!—запнувся:—ви вже мені вибачте:
по колишньому звертаюсь.

— І добре, а ви все молодієте?

— Жартуєте? за ці роки одні гроші молодіють, а ми
стільки нервів попсували...

Батько Олегів буркнув:

— При радянські владі замість нервів—дроти будуть
протягати!

Гість підморгнув Олегові:

— Недовольні Петро Іванович: бурчать, хе-хе-хе!..
Батько іржаво зашамотів:

— Чого ж недовольні? Почитайте наші резолюції, ого!
на кожному слові—ві в а т! ві в а т! просто—іс пола еті деспота.
А ви—недовольні.

— А хто їх висловлює, оці резолюції?

— Ми слухаємо мовчки, а жевжик який-небудь читає.

— Ну, а голосує хто?

— О, в нас це просто робиться: «Хто проти?.. Ага, ви, а чому? а де раніше?» Ну, кому охота? Всі—за і завжди—за.

Гість глибоко зітхнув:

— Да, багацько ще кривди на місцях. Нема державного ума, нема того почуття, як от у дорогого Володимира Ілліча. Я сам комуніст у душі і глибоко поважаю цю ідею, але, вибачте мені, коли наросвітою буде відати якийсь-о швець, то—pardon,—я такого комунізму не поділяю. Уявіть собі, являється й говорить:—учителів, доки вільні, треба використати в податковій кампанії.

Олег вставив:

— Хто відчуває себе громадянином, той сам зрозуміє...

Гість улесливо і руку до серця:

— Я то розумію, бо знову таки—в душі я комуніст. От хотіли націоналізувати мій будиночок,—це несправедливо, доки я живий, а вмиру, забирайте все, дітей немає... Я не пожалію, бо співчуваю власті. Я розумію, що від цього залежить добробут держави, так поговоріть же з ними, коли вони лише 'дне знають: «дай гроші—піду!»

Олег підвівся й вийшов: не хотілось ні слухати, ні говорити.

Мати здивувалася:

— А чаю, Олечка?

— Я скоро вернусь!

... За хвірткою глянув по вулиці: сплетення гілля творило зелену печеру, ясною оздобою світилися тини, золотою мережею заткалися шпорищі.

Праворуч—поле. Пішов туди.

Коло левади, назустріч Андрій.

— А я до тебе, здоров!

— Добре, а я до млина.

— О, це місце й я люблю: знаєш—млин, поле, а кругом гаї ніби зажурилися.

— Та ти поет: «...примружились гаї». Читав «Квітчастий луг»?

— Квітчастий, квітчастий, гм... а що це буде?

— Вірш, голубе!

— А-а, не чув, вірш, кажеш?..

— А про «живу» чув?

— Ну, звісно!

— І так мабуть скрізь у цих нетрях: іржавіють мов залізо в багні і не хочуть цього помічати.—Це так Олег.

Андрій зніячився:

— Я, признатися, думав, що тепер нікому й писати. Та де ти тут і дістанеш тую книжку, та ще й українську.

Дійшли до млина і посідали на бігуна у смугляву тінь.

... Та чи були ви літньої ночі під млином, коли кожна стеблина млосьне в місяшному сьйві, а довкола—сади, левади, гаї замріяно шепочуть над полями? А там он по-під лісом нишком пробирається шлях і хтось нерухомо повзе, або приви́дом маячить!

Тиша. Сама земля прислухається! І в тиші гулом гуде го́мін, співи, гук.

І непотрібними здаються мотори, трамваї, велетенські будинки й бруковані шляхи. Хочеться сидіти отут на бігуні і мовчки бовтатися ногами в шовковій траві.

Андрій запитав:

— Не думаєш дома зостатися?

— Хотілось би... он, бач, як гарно тут, і праці, праці непочатий куток, а придивишся—моторошно... І робиться ніби зрозумілим, чому повні зотруєні міста, повні курорти людом, а тут, де на кожному кроці природня краса, лише ластівки перегулюються. А чим оцей куток гірший за якусь там Ніццу? та й співи, співи послухай!

— Подобаються?

— Надзвичайно, відкіля це?

— Наша праця. І так-о по всьому повіту: від хору нашого, як тут кажуть, пішло.

— Олег аж викрикнув:

— І тут поле для праці! Праця, праця й праця!.. Ціла симфонія звуків і рухів, і в цьому ритмічному поступі від брукованих шляхів до стежок в лопухах, *prima*—ми: *homosapiens!*.. Д'єх, дивовижний хід, героїчний хід!..

Олег оголив груди й сильним баритоном гукнув:

...Скриплять вози, іржуть коні...

ідуть люди, як ті ріки...

Пристав і Андрій.

...то-то диво буде на ярмарку,

лиш ми не бачим...

плачем не ба-а-чим!..

Олег махнув рукою:

— Ну, й чорт з ними! А ти, Андрію, що тепер поробляєш?

— Хазяїную, та й у церкві регентую.

— У церкві? Ти ж, здається, був кандидатом партії!

— Був, а тепер розбувся.

І під «сень благодаті»?

— Та то дурниця: по-перше—кошти потрібні, ну, а по-друге—автокефальна.

— Вибачай, це так і грабіжництво можна виправдувати.

— Ех, Олег, прильпне язик мой к гортані...

— Чому?

— У нас так уже й гадають, що комуніст, то й чекіст.

— Не шкодь, то й тобі не будуть шкодити, а коли ти лише своїми сумнівами ділишся...

— Як би ж так і всі дивилися.

— Не треба було тікати з партії, то й менше було б інших.

Андрій схопився.

— А ти знав, чому я кинув партію?

Олег очима:—Чому?

— Мені здається, що Богдан Хмельницький збочився на коні в той мент, коли глянув на Русь з висоти монументу... Отак і я уздрів її, тільки знизу, й—зіскочив:

— Святая Русь! Вседержительная!

— І стрибнув у автокефальну Україну?

— Коли другого нема шляху, то й цей добрий: рідна культура!

— Мета виправдує засіб,—іронично сказав Олег,—цілком по-езуїтському...

— Ох, голубе, самі себе висічете: умовно, брате, все це!

— З такою філософією можна й до монархії дійти!

— Краще мати українського монарха, ніж федеративного товариша!

Олег виструнчився:

— І ти був у партії!?

— Побував, а зараз поринув у оцю зелену юшку і хай усі партії йдуть під три чорти!

Олег подивився на цю кострубату постать і пішов на дорогу.

Андрій наздогнав.

— Олег, так я ж тобі по-товариському, я ж нічого, це власні думки тільки!..

— Ти куди йдеш?

— Та в цей же бік.

— Ну, а мені назад. Бувай! Повернув і пішов, а серед дороги залишилася кострубата постать Андрія.

IV

На другий день. Олег повернувся додому над-вечір.

Мати охала:

— Цілий день голодний, та хоч, щоб те здоров'я було.

А батько:

— Тев-те як його... ти хоч би перші дні відпочив... не вовк—у ліс не втече.

Олег хмурився, а піт бронзив чоло.

— Тут не відпочивати треба, а працювати 24 години на добу, бо це не робота, а дрімота зелена: в паркомі пусто—десь купатися поїхали, в клубі—павутина по всіх хатах... і книжки годинами не розрізані... Та всі якісь пилом прибиті чи сміттям затрушені.

Батько хіхикнув:

— А правдивіш: із-за вугла мішком.

— А кругом селянство, кругом глина— бери й ліпи дивовижну статую... а ми ніби в гості на годину, на дві!..

Батько знову:

— Або в експедицію по золоте руно. Бачиш, синку, тепер сам, що тут за люди.

— Бачу! І вас добре розглядив!—Олег дратувався: —Раніше ви сиділи по футлярах, як слизняки в шкаралупах, а зараз повисунули голови й сичите, мов гадюки, та один перед одного ніжку підставляєте. А коли падає вам же на голови, лементуєте: «караул! нема порядку!» Та й до яких же це пір буде?

— Горбатого, сину, могила виправить.

— Будьте горбаті, але не каліchte молоді!

— Вони вже й так каліки. Де їхні устої?

— В партії!

— А потім: «пилом прибиті?»

— Це горбаті розправились!

Вечером—садок і жуки, мов трамвай в морозяну ніч:

— Гу-у-у...

А з Болюбашівки жагуче й млосно дівчина:

— Гі-гі-і-і!..

І з водопою луною владно й дужо:

— Агі-гі-і-і!..

Виходив на галяву й жадібно пив густі пахощі с-під яснооких зорь. І хотілось упасти на зелений килим і вічно слухати, як срібно журиться сопрано в левадках.

Згадав, як Андрій:

— ... Поринув у цю зелену юшку й хай усі партії ідуть під три чорти!

... Промайнули велетеньські будинки, трамвай, клуб, кабінет і... ростанули на серпанковім схилі.

— Е-е-ех!—Згріб пасмо шовкової трави й вирвав з корінням.

— ... Ну що там, Олег Петрович,—сусіда за чаєм,—як там нащот земельки?

— Закріплюють у кого була.

— А прибавки не буде?

— Як збудують другий поверх землі, тоді буде й ще по стільки.

— Та то правда, з пальця не висмокчеш... Бувало на польському фронті... А що, як тепер молоді там служать?

— Хіба ви газет не читаєте?

— А де їх візьмеш?

— У клубі! Буваєте ж?

— У клубі? хе-хе... колись у армії тричі на день бував... Ну, так там всі разом, одна сім'я... а тут—те-е...

— Отак люди й мохом обростають!

— Я це й сам відчуваю. А винні товариші: нема в них військового духу,—сусіда вип'яв груди,—отого нема, щоб сам: «голову вище, грудь вперед!» і другим: «р-р-равня-я-йсь!»... А то десь копаються собі в бомажках.

V

Увечері буде зібрання, а вдень сонце, мов рихва, вихвачена з горна, млявило людей і вони тинялись по містечку, як мухи по комені. Дрімали вулички та завулки під похилими парканами, а на площі цілим загonom свині й самотні кози...

Містечко ніби їла якась іржа і ця іржа, здавалося, починала вже чиплятися й до Олега.

І він мислив:

... Не люди, а трупи, і це в той час, коли ми на порозі всесвітньої революції... Треба слова, огненного слова, щоб розбудити ходячу дрімоту!

В голові складалася блискуча промова, від котрої, як йому здавалося, мусять каміння здригнутися.

... А потім—вечір. У вісім початок. Прийшов до клубу за п'ять хвилин — пусто. Пройшов далі — двоє товаришів совали шахи. Запитав:

— Що це у вас завжди так збираються?

— А котра година?

— Вісім, пора починати.

— Рано. Годин у десять надійдуть, а зараз на цвинтарі гуляють!

— Погана звичка!

Взяв газету (вчорашнє? ні, прошлого тижню...), почав читати лише очима.

... Промайнули велетенські будівлі віку, електрична доба, радіощогли й блискавиці на захід... На вікнах павутина, павуки боязко визирали з кутків, а за вікнами, на захід, блискавиці.

... Через годину з'явилося ще двоє товаришів. А в десять Олег покинув клуб—зібрання не відбулося.

Він лютував:

— На цвинтарі гуляють! Іржу обтирають з похилих хрестів... А я зі словом, огненным словом без черги й без штампу!..

І над поснувшими хатками знову вирисовувались сірі масиви, трамваї, авто, мотори...

... Олег не чув уже, як у левадках журилося срібне сопрано, як тьохкав соловей.

Він поспішав і боявся озирнутися назад.

... Коли сідав уже на воза, мати слізливо докоряла:

— Хоч би на храм зостався, не добрий ти, Олечка!

А батько:

— Тее-те як його... тікаєш, синку? Ну тобі видніше, а тільки ж і горбатих не забувай.

Олег похапцем підтикав сіно й кидав:

— Робота там у мене... я тепер частише...

Стрибнув.

— Ну, бувайте!

... Через годину він був знову між зеленою шерстю хлібів. Нудно торохтіли похряпані колеса й дирчала шальовка і було тоскно, ніби там десь небіжчик...

Він знав, що їхати ще годину, а то й дві, а хотілось запитати візника:

— Чи скоро вже залізниця?

Червень. 1923 р.

Валки.

М. ДОЛЕНГО.

З ПОДОРОЖНЬОГО АЛЬБУМУ

ОСТАННІЙ ЕТЮД.

Стоїть лелека мусянжова,
Лишилась од фонтану ще.

Минуле — золота полова —
В повітря згадкою втече.

В мережеві старому сонце
— Ах, мода вересня така! —
Похмуро дивиться спросоння
І вже до обрію тіка.

І ніч, і серп у деревах,
Заплутаний та неспокійний,
Крізь жовте жовтим по ставках
Хвилюється меланхолійно.

Достигне ранок, мов дитина,
Остання у старих батьків,
І вийде, як доросла днина,
Вмірати під осінній спів.

ГРОЗА НА ЗАЛІЗНИЦІ

Як чавунна елегія втоми,
Як мійський зденеровований
брук,
Із чиїхсь до кісток схудлих рук
Тоскно випали виклики грому.

І невтомно ясніє блакить,
Офіційну струхнувши сльозину,
І в ясну, позарейкову мить
Сонце править огненну дрезину.

П. ФИЛИПОВИЧ

З АНТИЧНИХ БАРЕЛЬЄФІВ

Титан сидів на скелі і ліпив
(Могутні м'язи, голова кудлата!),
А перед ним—незнане диво див!—
Холодні нерухомі немовлята.

Пишався день і дерева цвіли,
І височінь горіла ніжно-синя,
І враз упало запинало мли,
І зникло десь, і надішла богиня—

Така спокійна, владна і струнка,
Навіки ясногозора у шоломі;
Блискучий спис трима її рука,
У другій—дар іще невідомий!

Землі створіння Прометея!—мить—
І ви живі, і радісні тепер ви,—
На голови дитячі вже летить
Метелик ясноумдрої Мінерви.

В. СОСЮРА*С. В. Пилипенкові з любов'ю.*

Зустрів її, таку тендитну,
Йшла одиноко на базар.
В брудній тиші кричали діти,
І десь надходила гроза.

Афішний день, удари серця
Чужими бризками огня.
Моя ж замерзло і не б'ється:
В її очах маненький я.

О-ревуар. І крила ранку
Її вгорнули знов і знов—
Золотооку спекулянтку,
Мою колишню любов.

І од базару сонце меркне.
Шпурнув би бомбу прямо вниз,
Щоб розлетілись фейерверком
Червінці, пальта і штани.

В. МИСИК

Простягся степ неясно і широко
У світлу далину простором мовчазним.
І висне небо тихе і глибоке
Шатром ясним.

В густій траві отарами уходять
У дольній даль далекі будяки,
І там, в диму, між ними коні бродять,
Як комашки.

З тяжким кієм на ледве вкритих плечах
Без руху у траві стоїть чабан;
Стовпом самотнім в'чередах овечих
Сіріє крізь туман.

Бреду удаль полями мовчазними,
Бреду в туман за тихий виднокруг...
І часом через шлях з вуздечками дзвінкими
Пройде пастух.

Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

ЛИЦАРІ «АБСУРДУ»

ДРАМА НА 4 ДІІ.

ДІЄВІ ОСОБИ.

1. Андрій.	} Партійні товариші.
2. Марійка—наречена Андрія.	
3. Катря—партійна товаришка з лівим напрямком.	
4. Петро—близький товариш Андрія.	
5. Віталій—молодий фершал.	
6. Климко—фабричний робітник.	
7. Тюрінов—російський громадський діяч середніх літ.	
8. Ніна—курсистка, товаришка Марійки.	
9. Сільва—божевільна галицька дівка.	
10. Галицький дід.	
11. Молодиця—галичанка.	
12. Галицький хлопчик.	
13. Дівчина—галичанка.	
14. 1-ий офіцір російської армії в Галичині.	
15. 2-ий офіцір » » » »	
16. Малахов—штабс-капітан рос. армії.	
17. Взводний рос. арм.	
18. Полонений січовий стрілець.	
19. Ординарець Андрія.	
20. Скалка—отаман гайдамаків.	
21. Паливода—гайдамацький сотник.	
22. Значковий от. Скалки—російський офіцір петлюрівської армії.	
23. Дід.	
24. Баба.	

Гайдамаки, парубок-повстанець, селяне-повстанці проти УНР.

ДІЯ I відбувається в 1910-х роках у Катеринославі;

ДІЯ II—в перших місяцях 1917 р. в Галичині, окупованій російською армією;

ДІЯ III—вліті 1917 р. у Києві (часи Центральної Ради й проголошення першого Універсалу);

ДІЯ IV—напровесні 1919 р. на Поділлі (час відступу петлюрівців з Правобережжя до Галичини й внутрішніх заколотів у середині УНР).

ДІЯ I

Кімната Андрія, яка служить разом місцем конспіративних зборів. Просто двері до передпокою, в правому кутку ширма, за нею двері в сусідню кімнату, де улаштовано конспіративну друкарню. В лівому кутку—шахва, проти неї стіл, канапа, стільці.

Стіни прибрані рушниками й малюнками, хоч взагалі вигляд кімнати неохайний. Вікна щільно замкнені й завішані темними завісами; кожний дзвоник з-надвору вносе турботу й хвилювання присутнім.

Я в а I

Андрій і Петро сортирують допіру видруковані прокламації й наводять у кімнаті лад.

Андрій. Ну, нарешті, кінець. Будемо розподіляти по районах.

Петро *(потягаючись)*. Ех-хе-хе-хе-хе-е-е!.. Хай його маму мордує—спати хочеться.

Андрій. Нічого—випишся ще.

Петро. Та що ж? Після трудів праведних не гріх буде й завалитись до завтрашнього ранку.

Андрій. Шрифт зібрав? Однеси зараз же на горіще; візьми й папір туди ж.

Петро. Ето можно, почему нет. *(Виходячи за ширму)*. Хіба відтіля спуститись до Макара за ковбасою та парочкою огірків, бо щось черево починає протестувати.

Андрій. Не заважить. *(Навздоїн)*. Купи разом і цигарок коробку. *(Петро зникає)*.

Андрій *(один, потираючи руки)*. Чудесно!.. Завтра ми дамо їм свою відповідь; ми нагадаємо їм, що ми все ж існуємо. Хай знають, що, хоч на послугах їм і інертність робітничих мас, і державний апарат з поліцією, суддями, військом, і їхня мораль, право, закон, але під ними повільно виростає нова сила, яка своїм народженням і ростом віщує їм кінець... *(Замислившись)*. Рoste й набірає сили, свідомости пролетаріят. Стремління пануючих до наживи, їхнє безоглядне здирство та визиск лише збільшують його міць, а голод, хвороби, злидні поглиблюють класову свідомість і штовхають думки мільйонів на єдиний революційний шлях... *(Дзвінок в дверях. Андрій, здригнувшись від несподіванки, йде одчиняти)*.

Я в а II

Входить Марійка. Обличчя нервово-веселе; часом раптом впадає в тугу й знову робиться бадьорим. Нервовою ходою йде по кімнаті й підходить до столу.

Марійка. Здоров! *(Роздивляється покладені прокламації)*. Скінчили вже? Даси мені з півсотні—я заберу з собою. *(Взявши з купи примірника, читає, Андрій тим часом прибирає розкидані речі й заносить за ширму)*.

Андрій. Клятого Петра чорт поніс у крамницю, а тут шрифт ще не весь сховано.

Марійка (*кладучи прокламацію*). Добре... Андрієве перо? (*Дивиться на нього довгим глибоким поглядом*).

Андрій. Так, мов. (*Марійка рішучою ходою підходить й гаряче цілує в чоло*).

Марійка. Гарно, мій любий! (*Одірвавшись від думки*). Помешкання знайдено? Де відбудуться збори?

Андрій. Там же. Товариші повинні бути вже попереджені.

Марійка (*одійшовши в куток, сідає глибоко замислена*). Товариші... збори, відозви, прокламації... страйки, конспірації... (*до Андрія*) а кінець коли?

Андрій. Чудна ти. Чому кінець?

Марійка. Я хочу знати, де та остання точка, котрої ми прагнемо. Чи так і вся вічність: збори—прокламації, прокламації—збори, страйки і т. д. і т. д.—якесь зачароване, мертво коло.

Андрій. Марійко! Я дивуюсь тобі. Коли б се сказав якийсь обиватель, крамар, урядовець—се було б зрозуміло, але від тебе... се, принаймні, незрозуміло та й взагалі якось надто дивно...

Марійка (*саркастично*). «Дивно»? (*Обурено*) Та ти розумієш, що я задихаюсь у мертвячині всієї нашої праці, всього нашого існування! Збори, відозви, конспірації, помешкання—а життя?.. Де воно? Де ж щось стале, де реальні наслідки нашої роботи? Де? Скажи мені, де ж наше, іменно наше, а не партійне життя?!

Андрій. Життя—се перш за все боротьба. Так було, так єсть, так буде...

Марійка. Навіть і тоді, коли прийде сей самий соціалізм?

Андрій. Навіть і тоді. Соціалізм не буде тим, чим єсть саж для свині. Життя без боротьби—се не життя. Візьми ти: відколи живе людство, воно бореться за своє існування; мало того: намагаючись бути паном землі, воно бореться зо всім, що стоїть йому на перешкоді до опанування землею, водою й повітрям; в самій своїй гущі воно переживає класову боротьбу. За соціалізму, коли не стане класів, не буде нерівності, зникне разом і класова боротьба, але хіба ти думаєш, що зникне тоді чи, взагалі, коли-небудь сама-то боротьба? І при соціалізмові буде боротьба, хоч би вже з тою природою... навіть се буде, може, гострішою й лютою боротьбою, бо всі сили, всі знаття, вся енергія, які витрачались досі на знищення один одного, будуть направлені по одній лінії—на опанування природи.

Боротьба—се неминучий фактор людського життя.

Марійка. Хай буде так, але всяка боротьба тільки тоді приємна, тільки тоді вона дійсно являється складовою частиною

твого життя, коли вона дає якісь певні наслідки. Наша ж боротьба... а наша все їдно, що об стіну горохом. Товчемося на одному місці: розбиваємо, довбаючи непорушні скелі, свої голови, шматкуємо свої нерви, а вихід, вільне повітря де? Їх немає... *(Стук у двері. Голос: «разрешіте». Андрій хутким поглядом обдивляється кімнату; політивши купу прокламацій, ховає їх за ширмою).*

Андрій *(про себе)*. Хто б се міг бути? А двері й забув замкнути. *(До дверей)*. Прошу заходити.

Я в а ІІІ

Входить Тюрінов. Спокійна, самовпевнена постать; під пахвою купа книжок.

Тюрінов. Здравствуйте, Андрей Ніколаєвіч. Должен бил проходіть мімо вас і решіл занести обещанное *(передає книжки)*.

Андрій. Красно дякую.

Тюрінов. Вот второй том «Капітала», «Экономические очерки» да еще кое-какая мелоч.

Андрій. Прошу сідати. Ви, здається, незнайомі?

Тюрінов *(простягаючи Марійці руку)*. Тюрінов.

Андрій. Далеко простували зараз?

Тюрінов. Как ви сказали? Я не понял.

Андрій. Далеко лі шлі?

Тюрінов. Чудак ви, ей-богу, Андрей Николаєвіч! І що вам за охота ломать свой язык і видумувать такіє слова, что нужно еще посідеть над німі, пожалуй, с санскрітським словарьом, чтобы разобратъ; ведь гораздо би проще било сказать на общепрінятом: і вам, наверное, легче, і мне понятнее.

Андрій. Ну, чи легше мені, чи ні—ви за грамотних не роспишуйтеся, а що ви не розумієте мови того народу, серед якого живете й працюєте, то що ж?... Мені здається, що для вас, як для громадського діяча, се надто велика недостача.

Тюрінов. Полно-те, Андрей Ніколаєвіч, так і знал, что ви опять со своей «мовой» чуть лі не на стѣну полезете: всьо мова да мова, а зачем, кому і для чего сдалась эта самая «мова»? Ведь, если будем говорить серьезно, то всьо это: і, ваш язык, известный только лишь небольшой кучке людей, і егот самый пресловутый українскій вопрос, интересующій несколько десятков молодых фанатіков—всьо это, как ні хотіте, по суті своей—абсурд. Но для чего он?

Андрій. Бачите, кожна ідея, поки вона ще не перетворилась в реальність, поки ще не стоїть на черзі сьогодняшнього дня, єсть або, краще сказати, здається абсурдом. І так—скрізь: чи візьмете науку, мистецтво, політику, однако—доти, доки ідея не перейшла в життя, в маси, доки

оборонцями її являються лише одиниці—для загалу вона буде химерою, абсурдом. Але прийде час, коли вона зреалізується, перейде в правило...

Марійка *(яка весь час сидить похмура, мовчки зиркаючи на бесідників)*. Коли знайдуться такі, що оплюють її, опошлять...

Андрій. Може, навіть і так: оплюють її... *(Вертаючись до своєї думки)*... Тоді вона загубить свою химерність...

Марійка *(мрійно)*. Загубить красоту абсурду...

Андрій *(здивовано подивившись на неї)*. Можливо й це...

Марійка *(протяжно-сумно)*. Зітреться між порохом буднів...

Андрій *(енергійно)*. Але натемиць повстане новий абсурд, нова ідея!..

Марійка. ... З новими лицарями абсурду...

Тюрінов. Да, ето, конечно, всьо так... но, знаєте лі, лішнее оно всьо-такі... *(Хутко вийнявши іодінника, дивиться)*. Ах, боже мой, я уже засіделся у вас, нужно спешить. До свіданія *(тискає руки й виходить)*.

Андрій *(провівши його до дверей)*. Ну, як тобі подобається цей «екземпляр»?

Марійка. Я назвала б його на «общепринятом» «іскопаємим», але, на жаль, їх надто багато в наші дні, тому він не уявляє собою нічого дивного.

Андрій. Так... *(Дзвінок у дверях)*. Кого це ще несе? *(Іде одчиняти. В дверях чути голос Андрія: «А, товаришка Ніна! Прошу»)*.

Я в а ІV

Ніна. Добридень, Марійко, і ти тут; давно вже тебе не бачила.

Андрій. Сідайте, товаришко Ніно. Як справи, що робите тепер? *(Сідають)*.

Ніна. Та як вам сказати—ні добре, ні зле. Бігаю по уроках, лаюсь з учнями, з батьками, з сестрами... *(Раптово пригадавши)*. А оце вчора трапилась у мене цікава історія з батьком одного мого учня. Принесла якось я своєму учневі «Кобзаря»; хлопчина зацікавився, попросив принести ще щось подібне. Я принесла йому де-що Грінченка. Батько ж його, акцізний чиновник, потрапивши випадково на предмет захоплення свого сінка, прочитав мені саму серйозну нотацію.

Андрій. Не подобалось, що читає «бесполезніє книжки?»

Ніна. Де ви бачили! Коли б ще це, то ще нічого, а то діло перескочило на політичний ґрунт. «Неужелі,—каже мені,—Ніна Алексеевна, вас интересуют еті глупіє хахлацкіє книжонкі, что ви їх рекомендуете, да ещо і самі приносите моему сину?» Я відповіла, що твори Грінченка—далеко не «глупая

кніжка» та й взагалі в українській літературі можна знайти досить багато гарних річей, але, що ж би ви думали?— «Я удівляюсь вам,—каже,— і ви ще маєте охоту зацікавлятися етімі пустяками! Введь все еті ваші українські кніжки, да і вообще все ето так називаеомое українофільство ілі даже, лучше сказать—хахломанія есть такая ерунда, которая ні к чему не приведьот, кроме вреда, внося глупие размишленія в уми молодежи да создавая ещо одін козирь врагам могущества Россіи... Не угодно лі вам, Ніна Алексеевна, получите за мѣсяц деньгі і больше не пріходіть»...

Андрій. Цікавий малюнок, хоч на полотно бери... Два типа: громадський діяч, мало не революціонер Тюрінов, і, мабуть, щирий чорносотенець—акцізний чиновник... Протилежні полюси російського громадянства. І ось парадокс контрастів: коли вони підходять до українського питання—зливуються в один міцний, одностайний ворожий нам кулак...

Марійка. І хіба се одиниці таких? Всі вони, всі,—візьми російського есдека, есера, кадета, чорносотенця,—всі вони знають тільки одно: «не било, нет і бить не может». Для них всі наші культурні змагання, наші скарги, наші болі, наші переживання—лише «ерунда, глупость, фантазія»...

Ніна. ...Коли не німецькі марки та австрійські крони.

Андрій. Так, в цьому наше нещастя, що всі наші політичні друзі й недрузі, коли підходять до цього клятого українського питання, стають одностайними нашими ворогами. Ми для них являємось мамутами, дінозаврами доісторичної епохи, якимсь жартом історії занесені в двадцятий вік. Нас і нашого минулого з сучасним і майбутнім у них немає.— есть лише «вигадка, абсурд, дурниця». В цьому й полягає трагедія нашої боротьби, що ми належимо до недержавної нації і, крім соціального визволення, ми прагнемо також і знищення кайданів національного гніту. І в той час, коли серед своїх соціальних змагань ми находимо собі спільників і товаришів в російських революційних колах,—в національних ми лишаемось сами.

Марійка *(саркастично відбиваючи кожне слово)* ...Лицарями абсурду, оборонцями опереточної мрії, якій, по їхніх словах, сама історія давно вже підписала патент на смерть...

(Кілька хвилин миттюча тиша; всі сидять мовчки похмурі, кожний з своїми думками. Марійка, одкинувшись на спинку канапи, перебірає пальцями подушку).

Марійка *(раптом)*. А проте... Чорт з ним! Геть нудьгу! Абсурд так абсурд, що таке!—В абсурді тільки й есть краса життя. Правда, Ніно? *(Підводиться й нервовими кроками ходить по кімнаті)*. Знаєте, есть гарні такі слова *(декламує)*:

«І настане той час,
Що в тобі, краю мій,
Вже не знатимуть слова—неволя,

А по рідних хатах
І по рідних степах
Пануватимуть щастя і воля!»...

Ось зараз, в цей час, здається гарною, чарівною, неможливою мрією, а прийде він... і... *(важко зітхнувши)* стає, мабуть, скучно. Доведеться вигадувати новий абсурд...

(Стук за дверима; чути юлос Петра й кроки кількох людей).

Я в а V

Входить Петро з пакунками в руках, за ним трохи згодом Катря, Клишко й Віталій.

Петро. Ну, ось і всю братію навів. Так сказати, у світі побував. І людей показав і себе посмотрел, чи то пак, тьфу! Людей побачив, хай вони вам скажуться!

(Кладе на стіл пакунки й витягає з них шматок ковбаси та огірок; під час дальнішої балачки ходить з набитим їжею ротом і їсть).

Андрій. Добридень, товариші, прошу сідати. *(До Петра)*. Куди тебе чорт поніс?

Всі *(сідають на канапі, стільцях та кріслі)*. Доброго здоров'я.

Ніна *(до Андрія)*. Вибачте, товаришу Андрій, я мушу зараз іти; можна вас просити на пару слів?

Андрій. Прошу, товаришко. В чому річ? *(одходять удвох убік кімнати)*.

Ніна *(соромливо)*. Я дуже перепрошую, товаришу Андрію, але... мене примушують обставини... будь ласка, коли можете, позичте три карбованці. Двадцять п'ятого цього місяця я поверну...

Андрій *(виймаючи гроші)*. Прошу, товаришко, прошу... що там—хоч і тридцять п'ятого, не турбуйтеся. Дурниця.

Ніна *(ховаючи гроші)*. Щиро дякую. *(До останніх)*. До побачення, товариші!

(Де-хто відповідає: «всього кращою». Ніна виходить. Якийсь час мовчанка; одні розглядають на столі книжки, інші сидять замислившись. Катря ходить по кімнаті, наспівуючи «Дубинушку»).

Андрій. Я закликав вас, товариші, взяти прокламації, які ви повинні негайно поширити по всіх робітничих районах. Це буде наша відповідь на арешти з приводу останньої забастовки.

Петро *(підійшовши до Катрі)*. З перцем, товаришко Катре.

Катря *(посміхаючись)*. Що з перцем—ковбаса?

Петро *(здивовано дивиться на шмат ковбаси, що тримає в руці)*. Яка ковбаса?

Катря. Та яка ж—та, що їсте.

Петро. Та, що їм?.. Не-е-е, товаришко—прокламація з перцем, ось тільки почитайте.

Климко (*чухаючи потилицю*). Та вони вже, сукини сини, до наших прокламацій поспішили нам дати доброго перцю.

Катря. Ха-ха-ха-ха... Ось, бачите, Петре,—вам би треба отого перцю покуштувати, тоді б, мабуть, загубили апетит зовсім до всякої страви, навіть без перцю.

Андрій. Ми вже з Петром розподілили їх. (*До Петра*). Роздаси так, як ми намітили. Не забудь, до речі, дати й те, що з Харкова одержали.

Петро. Ето можно, почему нет; ходім, братія. (*Всі, за винятком Андрія та Марійки, йдуть за ширму в сусідню кімнату. Чути юлос Петра: «Ей, не напірайте, товариші: Вітька, на ногу наступив! Каналія! А ну, осади которий там»*).

Марійка (*прокинувшись від задуми, до Андрія*). Ну, буду йти... Давай літературу.

Андрій. Так хутко?

Марійка. Треба на завод у гурток; сьогодні моя там черга занять.

Андрій (*збирає з столу та шахви літературу*). Маєш все.

Марійка. Дякую, прощай.

Андрій. Марійко... коли прийдеш назовсім?

Марійка. Коли?... (*Довгим, глибоким поглядом дивиться Андрієві просто в-вічі*). Не знаю. Бувай здоров (*хутко виходить*).

Андрій (*один*). Так... (*Обличчя нервово-холодне, міцно зубами стиснута мука; байдужими руками міцно тре чоло*)... «Не знаю»... (*Одривчато*). Так.

Я в а VI

Віталій (*виходить з-за ширми з літературою, яку заюртає в папір*). Я вже йду. (*До Андрія*). А товаришки Марійки вже немає? Сьогодні її черга на заводі зацікавитись з нашим гуртком.

Андрій. Вона допіру пішла вже на завод.

Віталій. Чудесно, я дожену її на візникові. Мені теж треба туди до Конюховича. Прощай (*пішов*).

Я в а VII

Петро, Катря, Климко входять з-за ширми з сувоюми літератури.

Петро. Ну, слава тобі, господи, ублаготворив алчущих і жаждущих!

Катря. Ви, Петре, здається, більше ублаготворились своєю ковбасою: я думала до завтрішнього обіду будете її запихати.

Петро. «Писано бо єсть, товаришко Катре: не о хлебе едином жив будет чоловік»—треба й ковбаси покуштувати.

Катря. Ну, хай вам біс з вашою ковбасою. Дайте краще що-небудь, у віщо б я могла загорнути літературу.

Петро (*іронично-безпорадно*). Що ж вам дати? (*Оглядається навкрузи*). Хм... нічого не вигадеш... Ага-а-а... придумав! (*Іде хуткими кроками за ширму, відкіля виносить старі штани*). Ось вам, любя Катрусю, сама певна схованка.

Катря. Що ж я буду з ними робити—не в кишені ж запихати прокламації?

Петро. Ех, ви! Не хитроумная. Ось як треба ховати нелегальщину! (*Бере у Катрі сувій і спускає в одну штанину; потім охайно закриває штани*). Бачите, що вийшло? Ніяка чортяка й носом не поведе (*передає Катрі*).

Катря. Вам, Петре, за конспірацію медаль варто видати. (*До Андрія*). Слухайте, Андрію, у вас давно Євген був? Забрав, розумієте, мою «Політичну економію» й не повертає.

Андрій. Давно вже. Мене взагалі, треба сказати, чимало дивує цей Євген. Належати до організації й не ходити по два, по три тижні, це, знаєте, якось не личить, та й взагалі вся його поведінка мені уявляється якоюсь чудернацькою, коли не підозрілою.

Катря. Ми, Андрію, здається, сходимось думками на цей раз. Виплеканий син катеринославського поміщика... що може бути у нього спільного з нами, з нашим ділом?..

Климко. Яке, кажуть, коріння—таке й насіння. Те, що вийшло з панських пелюшок, я думаю, навряд, щоб воно було за нас.

Петро. Да-ас... Яблучко від яблуньки недалеко падає...

Андрій (*до Климка*). Маєте сказати що більшого, товаришу Климко?

Климко. Та знаєте, дивно мені було якось бачити, як ото, коли була забастовка, так раз увечері, мені так показалося, ніби на чорний хід з квартирі нашого директора вийшов товариш Євген.

Петро. Да-а-а... пікантная історія...

Катря. А й справді, товариші: під час всього перебування Євгена між нами, завжди здавалось просто неможливим, що Євген, сей виплеканий, елегантний поміщицький син, раптом сидить з нами, на наших зборах, в одній з нами кімнаті... з нами, котрі, здається, нічого спільного з ним не мають. Та й, дійсно,—ну що могло бути спільного в сина, батько котрого володіє землею десяти в триста, з синами слюсаря, коваля, безземельного волинського мужика та байстрючки!

Андрій. Рекомендації не завидні, але й фактів немає; проте треба бути з ним обережним. А ви, товаришу Климко, все-таки поглядайте за директорським будинком.

Климко. Та я після того не раз уже придивлявся, та щось нічого більше не помітив.

Андрій. Товаришко Катрю, постарайтесь дістати ще трохи паперу та намацайте ґрунт серед залізничників. *(За дверима чути поспішну ходу).*

Я в а VІІІ

Вбігає засапавшись Віталій.

Віталій *(юворить похапцем)*. Товариші, біда! Бондарчук засипався. Заводський гурток накрила поліція... Конюхович утік, товаришку Марійку заарештовано... *(Андрій встає збентежений)*.

Андрій. Що? Марійку заарештовано?! Ні, ні—не може бути!..

Віталій. Я врятувався лиш тим, що спізнився. За п'ять хвилин до мого приходу в наше помешкання ввійшла поліція... Мене Іван попередив перед брамою.

Петро. Не инакше, як діло рук товариша Євгена...

Андрій *(про себе)*. Заарештовано... Марійки... немає. *(Широко розплющеними очима важким поглядом дивиться перед себе в одну точку).*

Тихо падає завіса.

ДІЯ ІІ

Убога хатина галицького селянина. Просто двері, в правому кутку піч, біля неї сидить дід, молодиця та двоє дітей: хлопчик років 5—6 і дівчинка 4-х. В лівій стіні вікно, проти нього стіл, по боках ослони. Ніч. Крізь вибиті шибки, де-не-де затулені подушкою та ганчірками, пробивається сяйво місяця, яке освітлює роскидані по кімнаті речі й наводить ще більший сум на весь неохайний, запустілий вигляд хати.

Знадвору чути часом далекі вибухи гармат та гомін салдатів.

Я в а І

Дід. Велику кару послав бог на наш нещасний нарід. Ось день минув, настала ніч і знову прийде день, а просвітку немає... Три роки ревуть гармати, важкі кулі дряпають святую землю, червона злива добре вже зросила поля Галицької землі... Кінця не видно... Багато полягло й наших і їхніх, а скільки ще поляже!... Не багато батьків побачуть старечими очима любих синів, цей цвіт Галицької землі, не багато матерів пригорне їх знову до свого серця...

Молодиця. Ой, лишенько, лишенько!.. Де се тепера ся обертає Юліан?... Може, досі чорні круки видряпали стрілецькі очі... *(тихо плаче)*.

Хлопчик. Мамцю, а чи хутко поверне татусь? Пам'ятаєш, він обіцяв мені привезти з війни московську шапку... *(замислився)*. А, може, ще не здобув, то й ся затримав...

Дівчинка. Мамцю, їстоньки хо-очу!..

Молодиця. Чим же вас, голуб'ятоньки мої, нагодувати, коли клята війна сама все з'їла за нас.

Я в а II

Вбігає Сільва. Простоволоса, розстьобнута свитина, з голови сповзає хустина, очі блукаючі, божевільні, несамовиті рухи.

Сільва. Слава Ісусу, шановне панство!

Дід. Во віки слава.

Сільва. Що, чекаєте? Чекаєте, га? Кажіть. Чули-сте, кажіть!.. Чекайте-но, чого ж так темно? Чому не горять смолоскипи, чому не палахтить червона ватра?... Одже ж весь світ горить! Вся земля червона... від проміття пожеж... від крові!.. людської крові... Все червоне! Чули-сте: все, все, все! І ті жовніри, коні, гармати, фіри, лани... і ви,—всі червоні!.. Бо на вас кров! Тямите—людська кров!.. Червона, червона... як сокільські прапори... Ха-ха-ха-ха-ха... Прапори мають, військо йде, музики грають... *(Сніває)*.

«Гей, там на горі Січ іде!

Гей, малиновий стяг несе!

Гей, малиновий»!..

Ха-ха-ха-ха... А по коліна кров, далі глибше, більше, ширше... Простір! Червоний безмежний простір! Ха-ха-ха-ха-ха!..

Молодиця. Сільво, схаменися... посидь трохи, спочинь.

Дід. Бідна дівка...

Сільва. Що? Посидь? Ха-ха-ха-ха-ха!.. Мокро! Червона кров скрізь... людська кров... бррр!! Слизько! *(відступає до печі)*. Ось, ось... дивіться—все більше й більше!.. Вже по коліна! *(Дряпається на печі)*. Ай!! Втоплюсь!.. Рятуйте-е-е!!!

Я в а III

Входять два п'яних офіцера російської армії.

1-ий офіцір. Ето кто тут ревьот благім матом? Ломісь-ка, Іпполіт, сюда—тут, кажется, ми наскочілі на пікантную історію. *(До діда)*. Ей, ти, дедка, ти же ето что—женіться на дівке вздумал, что-лі? *(Сільва дивиться на обох цікавим поглядом)*.

2-ий офіцір. Губа не дура! Іш ти, какую красотку хотел смазать. Погоді, ти ещо посопернічаеш с нами!

1-ий офіцір *(підходячи до Сільви)*. Послушайте, мадам ілі мадемуазель, как вас там... ну, да, впрочем, не всё лі равно: на войне нет женатих, нет і замужніх. Чего ето ви ізволілі крічать своїмі прекраснейшімі устами, ізвініте за вираженіє, как зарезанный поросёнок? Не обіжаєт лі вас етот старый хрен, сто чертей ему за воротнік? *(намагається її обняти)*.

Сільва. Прись! Прись к нечистій матері! Біг-ме, очі видряпаю!

2-ий офіцір. Смотри, какая голосистая!

1-ий офіцір. Да ну?... Положим, ви, прекраснейшая, не особенно показывайте нам свой темперамент: с нас взяткі гладкі! Да-с.

Сільва. Що? Що ти цвенькаєш по-собачому, гадюко?! Горлянку перекушу тобі!.. Ай!! Червоні плями на мундирах!.. Геть! Геть, катюги! Геть! Я чиста... забрудниш!.. Кров!.. Г-е-еть!!
(несамовито тікає з хати).

1-ий офіцір. Ну? І как ето вам, с позволенія сказать, понавітсья?

2-ий офіцір. Да... екзальтірованніє тут женщины, нужно сказать. І где оні в етом галиційском болоті плодятся такіє?..

Я в а ІV

Входить взводний.

Взводний. Ваше благородіє! Пленного привелі. Изво-літе допросіть?

1-ий офіцір. Чорт с ним, веді—посмотрім, что за гусь.

Взводний. Слушаюс, ваше благородіє! *(Виходить. Через хвилину повертається з полоненим січовим стрільцем).*

Я в а V

Взводний. Так что Мазепу привелі.

2-ий офіцір. А, ето интересно.

(Стрілець стоїть мовчки, спустивши долу очі).

1-ий офіцір. Какого полка ти, шмаровоз?

Стрілець. Українського легіону.

2-ий офіцір. Ето, что, собственно говоря, значіт—«українського»?

Стрілець. Себ-то легіону українських січових стрільців.

1-ий офіцір. Врьошь, мерзавец! Ето значіт—предатель матері Россіі, із легіона ізменніков русского народа!

2-ий офіцір. І где ето оні, плути, повидумивалі такіє слова: «українського легіона» какіх-то там стрельцов... Сказал би просто—мазепінец.

1-ий офіцір. Где находитсья твоя часть?

Стрілець. Не розумію пана...

1-ий офіцір. Я тебя спрашиваю падлеца, где, в каком направленіи находятся остальные предатели із твоей компанії?

Стрілець. Російська армія має добру розвідку, а до того ще й силу шпигунів у запіллю нашого війська; пан офіцір воліє від них довідатись.

1-ий офіцір. А-а-а, так ти вот как... Взводний!

Я в а VI

Входить взводний.

1-ий офіцір. Расстрелять!..

(Взводний виводить стрільця).

(Якийсь час мертва тиша; молодиця тихо плаче, дід понуро дивиться долу).

2-ий офіцір. Да... край, можно сказать...

(Залп).

Молодиця. Ах! Спаси нас, мати божа *(з стогином падає дідові на плече).*

Дід *(пошепки)*. Прийми, великий боже, чистую душу...

1-ий офіцір. Ну, что там завела! Брось, баба, нюни распускать! Достань молока да яйц, состряпавешь нам что-нибудь на ужін.

Дід. Перепрошаю, пані, але, біг ме, в самих кавалка хліба бракує.

1-ий офіцір. Что там ерунду несешь, старий хрич, чтобы мне в два счота било!

Я в а VII

Входить взводний.

Взводний. Ваше благородіє! Вашего благородія зовут іх високоблагородіє в штаб.

1-ий офіцір. Пойдьом, Іпполіт, узнаєм, что там. *(Виходять. В хаті инитюча тиша. Діти тихенько плачуть разом з молодицею).*

Хлопчик *(витираючи слюзи, раптом)*. Мамцю, а цей жовнірчик ще вернеться до нас?

Дівчинка *(тремтить і тулиться до матері)*. Він вернеться, правда ж, вернеться?

Молодиця. Так, мої цвіті, вернеться, вернеться...

(Дід так само понуро дивиться додоу).

Я в а VIII

Повільною ходою входить Андрій. Заріс бородою; на салдатській шинелі погони прапорщика; в руках чемодан.

Адрій. Добривечір, люде добрі! Чи не можна у вас до світу перебути?

Дід. Прошу пана офіцера до господи, коли не вважає на злидні.

Андрій О, що там, аби не надворі під дощем на мокрому снігу *(кладає чемодан, зброю й роздягається)*.

Дід. Так, пане добродію,—де тепера не злидні... здає ся, ніби через світ цілий пройшла страшна руїна, а позад її лишились сльози, кров та попелища...

Андрій *(вдивляється в куток)*. Чого це молодиця плаче? Чи не покривили, бува, військові?

Дід. Ех, панусю любий,—бачили ми тії кривди, най наші діти живуть стільки здорові та щастя мають!.. Кривда ходить по всій землі Галицькій... Під яку лише стріху не загляне, на якому шляху не здиває!..

Молодиця. Мати ж моя божа, який він молоденький!.. І замордували...

Андрій. Але що ж, дідусю, сталося?

Дід. Стрільця москалі забили. Десь зловили, привели, сюди на допит і розлучили душу з жовніровим тілом...

Андрій *(про себе)*. Забили... Скільки їх полягло за одну спільну мету під різними прапорами!.. І все ж порятунку, виходу немає... *(Голосно з розпачем)*. І, головне, в тому жах, що не знаєш, кого нищиш! Ми, одиниці, распорошені серед загальної тупої сірої маси, стріляємо *в них*, а там, по той бік фронту, стоять і, може, теж стріляють в нас такі ж, як і ми, з тими ж думками, з тими ж таємно-плеканими мріями...

Дід. То пан офіцір говорять по-нашому? *(Поздозіро)*. Чи пан, часом, не галицький?

Андрій. Ні, дідусю,—я з далекого краю, з того кутка України, де вона, переваливши через Дніпро, переходить в широкі, просторі степи.

Дід. Але як же то пан офіцір ся опинив у Галичині, у московському війську?

Андрій. Так же само, діду, як і тисячі моїх земляків, примусом закинуті на чужу й непотрібну нам війну.

Дід. То пан офіцір—закордонний русин?

Андрій. Так дідусю,—«закордонний русин», такий же, як і ви, одного народу, однієї країни, але країни, перерізаної живцем кордонами царської Росії та цісарської Австрії...

Дід. І то пан офіцір мусять воювати своїх братів, таких же русинів з Галичини?

Андрій. Ех, діду, не кажіть це прокляте—«пан офіцір!» З якою радістю я скинув би з себе це ганебне назвисько й ці золоті цяцьки, що плямують мене в очах вашого пригнобленого, скривдженого народу.

Дід. Лихо й бо, панусю, що не сила наша... ваших хлопців женуть проти нас, наших проти вас, а всі діти однієї країни, всі брати.

Я в а ІХ

Входить Віталій. Одягнутий в шинелю з погонами лікаря; на руці пов'язка Червоного Хреста.

Віталій. Чи хто тут єсть? (*Помітивши в присмерку діда та Андрія*). Пане господарю, чи не можна у вас купити чого попоїсти?

Дід. Продати—бракує, пані, але, що бог послав, не прогнівайтесь узяти. (*До молодиці*). Гафійко, дістань кавалок хліба та мамалиги, що лишилась від обіду.

Віталій. Дозвольте й присісти? (*Сідає*). Холодненько щось надворі, хоч уже й хилить на весну.

Андрій (*про себе*). Хто це? Знайомий голос. Невже Віталій? (*Голосно*). Вітька,—ти?

Віталій (*підскокує*). Андрій!.. От не сподівався! (*Обнімаються*). Яким робом? Давно?

Андрій. Ех, яким би ни було—тільки не добрим!

Віталій. Але як же тебе занесло в це пекло?.. Давно вже тут? А що ж з Марійкою? Де товариші?

Андрій. Що й казати! Лихо занесло. Знаєш приказку—біда біду перебуде: одна згине, друга буде, так оце й у мене. Все йшло спадом—до низу, до цього страшного низу, і ось нарешті дійшов до дна...

Віталій. Але як же все це сталося?

Андрій. Після арешту Марійки я ще який час був у Катеринославі. Довелось кілька разів міняти свою «резиденцію», заходитись більше коло конспірації, але тільки почали налагоджуватись справи організації, як засипався Климко, Конюхович, а за ними мало не вся організація стала відома охранці. Ця наволоч Євген попрацював таки добре.

Віталій. Невже ствердилось твої підозріння?

Андрій. О! Бодай не згадувати! Ця мерзота продала й Марійку.

Віталій. Невже?..

Андрій. Останній раз, коли Марійка виїздила на заслання у Вологодщину, я її бачив на етапі. Можеш собі уявити, що він ще мав нахабство сказати їй в дверях участку: «Се вам моя відповідь на вашу!» З Марійчиного листа я довідовся, що він до неї залицявся, але вона відповіла йому, ляснувши по пиці... Становище було прямо таки критичне. Незабаром я переїхав до Харкова. Заходився було коло університету, коли раптом—прошу до військового начальника... Студентський батальон, далі школа прапорщиків, золоті погони й весь той жах, який ти сам бачиш на кожному кроці в сій нещасній країні.

Віталій. Євген... і хто міг би думати!—Так... три роки минуло, а скільки води втекло. (*Молодиця подає хліб та миску*

з мамалиюю). Ну, що ж—будемо вечеряти. Пригадуєш, як на Івановці перебивались мало не такими ж харчами?

Андрій. Коли б пак та вечере, а головне, те товариство! За них я не задумаючись віддав би всі «прелесті» положення «іх благородія». Ну, та чорт з ним! Згадаємо минуле, хоч удвох (*підходить до чемодана й дістає пляшку молока, ковбасу та хліб; починають удвох вечеряти*).

Віталій. В повітря, Андрію, починають згущатись політичні хмари. Вчора ось приїхав наш фершал з Петербургу. Оповідает цікаві речі: скрізь неспокійно, робітництво порушиться. На ґрунті голоду починаються страйки. До Петербургу з фронту викликали свіжі частини. Чується, що ось-ось мусить статись якийсь-то вибух.

Андрій. Приемні вісті. Правда, я сам гадав, що в цьому році повинен урватись терпець народніх мас. Три роки навіязаної страшної війни, яка ковтає тисячі людських жертв, руйнує вщент господарство держави, повинні, нарешті, протверезити широкі народні маси. Шкода, що тут доводиться тижнями сидіти без всяких газет, без жадної звістки про те, що діється там, далеко позаду нас.

Віталій. Ти думаєш, Андрію, що цей рік буде рішучий для Росії, що маси вже позбулися чаду патріотизму та фронтової небезпеки постільки, що можуть стати на шлях революції?

Андрій. Безперечно. Чорносотенний патріотизм, оце задурювання «отечественной войной», мали місце тоді, коли ще маси не відчули на власній шкурі всього страхіття війни, коли вони ще не бачили, в чиїх інтересах ця війна. Змученого, голодного робітника, який не бачить кінця цій безглуздій бойні й разом з тим—кінця свого голоду, злиднів, чорносотенною істерикою патріотизму не обдуриш! Йому один тільки шлях—це революційний переворот, який скине ненависний царський трон зо всіма прихвоснями й припинить війну.

Я в а Х

Вбігає схвильований Андрійв ординарець. На обличчі написано таємничо виразну радість. Рухи прудкі, голос уривчатий, наївно-радісний, говорить пошепки.

Ординарець. Ваше благородіє! Адъютант приїхали з штабу корпусу й привезли телеграму, що царя немає...

Андрій і Віталій (*вскакують*). Як?!

Ординарець. Я оце був у канцелярії, так знакомий міне писарь сказав, що так-таки, значиться, що царя немає... отак, як з воза встав! А уместо нього, так, значиться, говорить—временное правітельство...

Я в а ХІ

Нервовою ногою входить збентежений Малахов.

Малахов. Ах, ви здесь, Андрей Ніколаєвіч. А я вас везде ішу. Знаєте?.. Телеграмма...

Андрій. Про что?

Малахов. Ніколай отрьокся от престола.

Андрій (*байдуже*). Да, слышал...

Малахов. Ви так хладнокровно можете об етом говорить? Но ведь ето пахнет, знаете, чем?

Андрій. Революцією.

(*Малахов, зціпивши зуби, одходить на бік кімнати*).

Віталій. Андрію! Невже це революція?!

Ординарецъ. Еге ж, еге, так воно й старшой писарь міне казав, що воно виходить, говорить, так що, значиться, рево-ол'юція, свобода, значиться, так, так...

(*Малахов хуткими рішучими кроками виходить в двері*).

Андрій. Так... значить, сталося!.. Розвалився прогнивший віками царський трон, а з ним мусить розвалитись і ця велика тюрма, яка гноїла нас віками, на оборону якої лиха доля закинула нас в ці далекі краї і ім'я якої було—«Російская імперія». Робітництво стало на свій шлях і воно повинно бути авангардом Революції. Пам'ятаєш слова Плеханова: в Росії революція переможе як робітнича, або вона не переможе ніколи.

Віталій. Так, Андрійку! Справджуються давні мрії... (*Захоплено*). Прийшов так довго жданий час... Революція!..

Ординарецъ. Еге ж, еге—так що, значиться, рево-л'юція.

Віталій. Немає більше цяцьки золотих вампірів—царя... немає трону... падають тяжкі, віковічні кайдани... Андрію! Це ж здійснюється, здавалося, неможливе!.. Свобода!.. (*Піднесено до ординарця*). Ей, товаришу, іди... поцілуємось! (*Гаряче цілуються*).

Андрій. Це, товариші, есть наше свято, наше воскресіння, але кажу вам: пам'ятайте—це надходить великий час, час, який кличе нас до упертої праці й, може, ще більшої боротьби.

Віталій. Ходіте до штабу! Зберемо там салдатів! (*Всі йдуть до дверей*). Хай живе праця! Хай живе Революція!..

З а в і с а.

ДІЯ III

Часи Центральної Ради, військових з'їздів і оголошення 1-го Універсалу. Кімната Андрія у Києві. З лівого боку—канапа, проти неї стіл, на столі розкидані газети, відозви, брошюри, недоїдки сніданку. В правому кутку одчинена шахва, на стільцях книжки, одяг; взагалі вигляд кімнати каже про те, що біля неї ніколи ходити її господарям. Андрій і Віталій у військових одностроях без погонів.

Я в а I

Андрій. Коли фракційне засідання?

Віталій. О п'ятій годині на другому поверсі.

Андрій. Треба прийти трохи раніш—послухати, що кажуть представники фронту.

Віталій. Я сьогодні перед початком засідання цікавився настроями з'їзду й, розумієш, мусив переконатись у великому впливові самостійників на фронтових товаришів.

Андрій. О, так! Ці опереточники тепер ворухатяться. На першому військовому з'їзді їх була маненька жменька, яку висміяв тоді весь з'їзд; на другому—вони значно збільшились, а тепер треба обережності, щоб не сталось дурниць.

Віталій. Що ж—пан Оберучев і його компанія з Київської комендатури можуть тепер потішитись наслідками своєї «великодержавної» роботи.

Андрій. Так, але, як би там ни було, ми, есдеки, повинні затримати з'їзд від необачних кроків, до яких його силкуються штовхнути самостійники.

Віталій. Безперечно. Але, розумієш, самостійники здобувають собі все ж таки ґрунт. Вони зуміли використати невдоволення салдатів Оберучівської заборонаю формувати українські частини, його політикою крутійства й явно ворожого відношення до українського руху й тепер направляють салдатські симпатії в своє русло. Ти пригадуєш вчорашню залю, коли читався універсал? Ти пригадуєш те глибоке вражіння на всіх присутніх, коли пролунало серед мертвої тиші—«Народе український! Народ робітників, селян і трудового люду! Ми, Українська Центральна Рада?..»

Андрій. О, так! Це було феноменально. Це, як сказав мені вчора один старий робітник, було тим віщим, передраїнішим дзвоном, коли кінчається ніч і починає благословляти на світ.

Я в а II

Входить звільна Петро. Одягнутий в гарне, нове пальто; в руках чемодан.

Петро. Наше вам, товариші, почтеніє!

Віталій. Ось хто причелепав! Було б ще сидіти. Чого ж на з'їзд опізнився?

Петро (*роздягається й кладе чемодана*). Та оце з самого Миколаїва припер. На Знаменці, чорт би його забрав, проспав свого потяга.

Віталій. А пожалкуєш... таксі картини, як вчора на Софійському майдані—не часто в житті доводиться бачити.

Петро. Та що ж таке було? Чого крутиш? Викладай мершій. Чи не проголосили того... самостійну?

Андрій. Та чого доброго, як наші товариші будуть по два тижні сидіти по Миколаївах—самостійники не забаряться проголосити.

Петро. Та що ж сталось? Кажіть же, нарешті!

Віталій. Вчора оголошено перший Універсал Української Центральної Ради...

Петро. От так штукенція!.. Значить, тепер всім етім, которіє, значить: «не било, нет і бить не может»—по шапці, з богом, Парасю! Чуде-сно!.. Просто тобі одно слово—восхитительно!.. А де ж він, цей самий універсал?

Віталій (*дає зі столу примірника*). Читай.

Петро (*читає*). «Народе український! Народ (*далі про себе*) робітників, селян і трудового люду! Ми, Українська Центральна»... (*читає мовчки*).

Віталій (*до Андрія*). Марійка сьогодні не заходила?

Андрій. Ні. Взагалі останні дні щось рідко забігає. Після повороту з заслання її немов би укусив якийсь-то панукраїнський гедзь. Носиться з жовто-блакитними прапорами, на з'їзді улаштовувала мало не овації промовам самостійників, пашить на кожному слові шовінізмом: просто немов з глузду з'їхала дівчина.

Віталій. Вчора на майдані вона таку розвела агітацію, що я аж перелякався за неї.—«В Дніпро, кричить, цих Оберучевих зі всією поганню! Чого там панькатись! Триста літ терпіли, то й тепер будемо шії гнути!»

Андрій. Так, так, це її тепер улюблені мотиви: «В Дніпро, за Припять, Китайський мур на кордонах» і т. д.

Петро (*кладучи на стіл універсал*). Да-а-а-с... можна сказати слезно написано, аж хлипати хочеться. Ну, тепер (*підводить кулака*) держись, Оберучев, воздержуйся!..

Я в а ІІІ

Входять Марійка й Катря.

Марійка (*бадьоро-весела*). Добридень! З першим універсалом вітаю товаришів!

Катря. Поваження, товариші.

Петро. З празничком, з празничком, товаришки!..

Марійка. Зустрілась оце по дорозі з Катрею й весь час гриземось.

Петро. Е-е-е... це вже зовсім не харашо. Так же «ніззя», товаришко Катрусю.

Катря. Ще бі не гризтись, коли ви, Марійко, весь час таку нісенітницю верзли, що аж дивно робилось.

Петро. А ви не вважайте, моя Катрусю: всяко, знаєте, буває. Писано бо єсть: «і на старуху буває проруха»...

Марійка. Це ще цитання—у кого була нісенітниця: у вас чи у мене!

Катря. Ну, Марійко, слухайте—я, Ій-же-богу, не розумію вас. Що з вами, нарешті, сталось? Ви сьогодні говорили, як справжній чорносотенець... хіба тільки що з жовто-блакитною напою.

Марійка. Товаришко Катрю, прошу бути обережною на виразах і не кидати їх навмання!

Андрій (з докором). Марійко!..

Катря. Я кажу вам цілком серйозно, Марійко. Вся ваша сьогоднішня промова була направлена просто до якоїсь гайдамачини, трохи що не до Варфоломіївської ночі всім неукраїнцям.

Марійка. А що ж ми, зрештою, маємо робити, коли наші доводи, благання, переконання, скиглення нічого не можуть вдіяти проти старих, що називається, «времен Очакова и покорения Крыма», аргументів ваших єдинодержавних йолопів? Знову чухати потилицю та з повинною головою плентатись до Москви по великодушню милостинню та недоїдки з «общеросійського» столу?—Ні, годі! Чуєте ви, Катре, яка несвідомо боронить одвічних ворогів нашого народу,—годі! Не дозволимо! Лапоть геть!.. Не взяли словами—силою візьмемо! Зброєю, косами, вилами, зубами видряпаємо своє, а на поталу більше не дамося!

Катря. Опам'ятайтесь, Марійко! Що ви кажете! Чи ви при своєму розумові?

Марійка. Що кажу?—Правду! Кажу те, що накіпіло страдниць-нації за сотні років тяжкого поневолення, що передалось мені з кров'ю й молоком моєї матері!

Андрій. Марійко, ти з глузду з'їхала чи що? Треба ж, нарешті, розбірати, що говориш, а не плести чорт знає що!

Марійка (зневажливо). Не з'їжайте ви з глузду своїм підлабузнюванням до спадкоємців царської політики в національних справах, а за мене—прошу не турбуватись: знаю, що роблю!

Катря. І се каже стара есдечка?..

Марійка. Каже людина, в котрій приспали, атрофірували й серце, й мозок, і душу. Але тепер вони прокинулись, повстали до нового життя, повстали, щоб розпалити святий вогонь сорока мільйонів пригноблених! І... не спинити їх вашими беззмістовними доводами.

Віталій. Але, товаришко Марійко, ви забуваєте, що наш нарід, власне, головний елемент його, селянство й робітництво, пригноблено не тільки національно—вони пригноблені також і соціально; і цей гніт вони далеко більше відчувають, ніж перший.

Катря. І ви, Марійко, мусите запам'ятати, що селянство без панської землі й робітництво без вісьмигодинного робочого дня та інших здобутків Револуції ніколи не задовольниться; воно не заспокоїться на ваших націоналістичних гімнах та жовто-блакитних ганчірках. Бо воно все ж буде пригноблене! А чий це буде гніт, чий це буде визиск—українського фабриканта або поміщика, польського чи російського—працюючій шиї байдуже: своє національне українське ярмо, будьте певні, не легше буде й не приємніш од московського.

Марійка. Нині Україна переживає час свого національного відродження. Ми, себ-то живі елементи її, свідомі свого походження й своїх задач, мусимо прикласти всі свої сили, щоб створити з неї могутню державу. В своїй хаті ми потім зуміємо навести соціальний лад. Але зараз, доки нам погрожують чужинці, доки стоїть на терезах історії—бути чи не бути, цьому не час. Наше завдання—організувати своє військо, свій державний апарат, щоб мати силу примусити наших сусідів ставитись до нас з пошаною. Здобути, або дома не бути!

Віталій. Але, відбудовуючи Україну, ми в той же час повинні тісніше єднатись з працюючими масами Росії, Польщі й т. д., у яких з нами спільні інтереси; в той час, як самостійність відокремлює нас від них, ослаблює наші економічні сили...

Марійка (*перебиває*). Що ви кажете! З ким єднатись? З тими, які ще кілька місяців тому підтримували царський уряд в його політиці нищення всього українського в Галичині, які мало не плескали, коли зачинались наші газети, розбивались чорносотенцями наші книгарні!..

Віталій. Але це робили експлоататорські класи Росії, а не російський пролетаріят.

Марійка. Ви швидко забуваєте, товаришу Віталій, як ще недавно та й тепер—чого ховатись, як всі вони, всі до одного, ставились до нашої справи; як вони визволення українського народу називали химерою, абсурдом; як з губернаторською посмішкою вони, сей самий російський пролетаріят, об'єднаний у Київському Советі, віднісся до наших вимог Національного Конгресу; як обіцяли розігнати нас «штиками»!.. Але абсурд обертається тепер в реальність, в дійсність наших днів!

Те, що вчора могло тільки приснитись, сьогодні справджується; те, що здавалось неможливими, сьогодні можливо!

Катря. Але з того, що вчора вас гнітив царат, не треба робить таких чудернацьких висновків і обертати природне відродження України в, дійсно, якусь-то абсурдну самостійність.

Андрій. Так, Маріє, личить говорити не есдеці, а, справді, якомусь напівбожевільному самостійникові.

Марійка. Самостійникові?.. *(Штучно сміється)*. Ха-ха-ха-ха!.. Що ж—рано чи пізно всі ви будете самостійниками.

Петро *(який весь час мовчки слухав)*. От тобі й маєш... цього вже й я не сподівався.

Андрій. Дурниця! До такого твереза політично голова не дійде.

Марійка. Не дійде? Брехня!—Дійде й мусить дійти, коли ви не забажаєте й надалі грати льокайські ролі!..

Україна мусить бути незалежною й буде! І хоч би як не хотіли цього наші вороги й наші дурні землячки, самим історичним ходом річей вона дійде до сього.

Катря. Одмовляюсь вас розуміти...

Андрій. Маріє, це надто вже!..

Марійка. Надто? *(Штучно)* Ха-ха-ха-ха!.. Так к чорту вас треба послати з України!

Андрій *(встаючи)*. Се кажеш ти, Марія?..

Марійка. Так, я, Марія, донька народу—велетня, закутого в кайдани!

Катря. Андрію, лишіть. Життя—найкращий агітатор. Воно само згодом дасть зрозуміти їй теперішні помилки.

Марійка. Ой, не помиляйтесь ви, а я не помилюсь.

Андрій *(стоїть на тому ж місці; дивиться Маріїці просто в-вічі)*. Не помиляєшся? Гляди!

Марійка. Нема чого глядіти! Дивіться сами, щоб не пробавили нашу волю, а я вас зневажаю за ваше міщанське відношення до рідної справи! Чуєте—зневажаю! Зневажаю всіх! І... тебе, Андрію!..

Андрій. Маріє! Ти це...

Марійка *(обриваючи його)*. К чорту йдіть ви всі! *(Хутко виходить)*.

Петро. Да-а-а... Пікантна історія...

Завіса.

ДІЯ IV

Кімната селянської хати на Поділлі. Просто й ліворуч двері, праворуч—вікно в садок; біля вікна стіл, по боках ослони. Ніч. Бенькетус петлюрівська гайдамачина. Дія починається гоміном, лайкою та співами. Голоси й рухи п'яні. Одяг різнокольниковий: шлики, картузи, шапки, жупани, френчі, вишивані сорочки. В правому кутку біля печі сидять понурі дід та баба.

Я в а 1

1-ий гайдамака. А ну, Максиме, втни казацької.

2-ий гайдамака. Так, щоб аж жижки затрусились!

(Кілька непевних голосів починає):

«Ой, там за Дуна-а-єм,

Та за тихим Дунаєм

Молодець гуляє-є...»

1-ий гайдамака. Ні, ще мало накачались, трясця його матері,—горлянка хрипить. Хлопці, наливай ще! Хомо, розкубрий третю.

3-ій гайдамака *(співає):*

«Наш Петлюра — молодець,

Отаман завзятий,

Іде з казаками.

Вдаримо на кацапів,

Ворогів поганців,

Щоб не повстава-али-и!»...

(1-ий гайдамака наливає повні шклянки).

2-ий гайдамака. Хлопці! У сотника ціла четверть ще зосталась.

Всі. Так сюди його кличте мерщій! Іван, Хомо, побіжить хто-небудь!

(2-ий гайдамака вибіває з хати).

3-ій гайдамака. А знаєте, братці, більшовики вже Винницю, кажуть, взяли... Доведеться, мабуть, скоро тікати нам із Жмеринки...

1-ий гайдамака. Чого? І скаже ж отаке, аби базікати кат-зна-що!

3-ій гайдамака. Та ні, чого там «базікати»: хіба не знаєте, чим дишуть дядьки на нас в окружних селах? Он, кажуть, учора обоз п'ятої дивізії проходив через одно село, так сукини сини ці дядьки—захопили все майно ще й козаків побили. «Ми, кажуть, всі більшовики».

1-ий гайдамака. Не журися—як чорні запорожці спишуть їм шомполами більшовизм, то більше й не пикнуть!

4-ий гайдамака. Ой, ненавидю я цих проклятих дядьків! Тут, на Поділля та на Волині, вони такі ж ехидні, що хай їм біс!... Ось, їй-богу, як що наша не побідить,—поступаю до більшовиків і... ого! Тоді вони покуштують у мене комуні, мабуть, більше вже не скажуть: «ми більшовики!»

1-ий гайдамака. Та що там і казати! Півсотні добрих гайдамаків хоч з якого тобі села в два щоти виженуть більшовизм!

(Співає): «Ми гайдамаки,
Ми всі однакі,
Всі ми проклинаєм
Пута і ярмо!

(Співають всі): Шли діди на муки,
Підем і правнуки,
Ми за нарід
Життя своє дамо!»...

Я в а II

Входить сотник Паливода з 2-им гайдамакою; в руці чвертка горілки.

Паливода. Здорові, хлопці-молодці!

Всі. Доброго здоров'я, пане сотнику!

Паливода. Гуляєте, хлопці? Я вам ще приніс. Батько отаман казав, щоб потішити своїх гайдамаків, бо скоро підемо в діло.

1-ий гайдамака. Хай живе наш батько, отаман Скалка, слава!

Всі. Слава-а-а!..

Паливода (*ставить чвертку на стіл*). Будете бити ворогів, хлопці?

Всі. Будемо-о-о!..

Паливода. Виженете кацапів з України?

Всі. Виженемо-о-о!..

Паливода. Батько Петлюра наказав не здавати Жмеринки. Він зараз напірає на Коростень; обіцяв—через два тижні Київ буде в наших руках. Хлопці! Дивіться, щоб розвеселили батька ворожою кров'ю!

Всі. Розвеселимо, пане сотнику, розвеселимо-о-о!..

1-ий гайдамака. Слава батькові Петлюрі!

Всі. Слава! Слава! Слава-а-а!..

Я в а III

Повільною ходою входить отаман Скалка з своїм значковим.

Скалка. О, мої гайдамаки добре гуляють. Здорові, хлопці!

Всі. Доброго здоров'я, батьку отамане!

Паливода. Пане отамане! Будьте ласкаві погуляти з нами трохи.

Скалка. З такими хлопцями ще й не погуляти! Наливай котрий по чарці.

Значковий (*услесиво*). Пані отаман, будьте ласка, садітесь (*подає дзилика*).

Паливода (*наливає всім*). Вип'ємо, панове, за головного отамана нашого батька Петлюру. Слава!

Всі. Слава-а-а!.. (*п'ють*).

Скалка. А тепер по другій за нашу неньку Україну!

Всі. Слава Україні! Слава-а-а!.. (*наливають, п'ють*).

Паливода (*наливає всім знову*). Щоб на Вкраїні не було ні жида ні кацапа, вип'ємо по третій!

Значковий. Бей жідів, спасай Україну! Ха-ха-ха-ха-а-а!.. (*п'ють*).

1-ий гайдамака (*починає, до нього пристають останні*):

Ще не вмерла Україна
І слава і воля!
Ще нам, браття молодії,
Усьміхнеться доля!
Згинуть наші воріженьки,
Як роса на сонці,—
Запануємо ми, браття,
У своїй сторонці.
Душу й тіло ми положим
За нашу свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду!..

(*останні слова переходять в загальний рев*).

Скалка. Та й хлопці ж мої—молодці! З такими гайдамаками не вмере Україна! Сотнику! Наливай ще! (*Паливода наливає*).

Значковий. Хлопці! Пейте, но, как кажут,—дело разумеется! Чтобы через месяц Киев бил очищен от этой большевистской дряни.

Всі. Очистимо, пане значковий! Очистимо-о-о!..

Значковий. Но, кроме этого, не церемоньтесь і здесь по съездах с етим мужичьем: они поддерживают большевиков...

Паливода. Хлопці! Закусювати немає вже більше чим. Ей, котрий пошукай закусу!

(1-ий гайдамака вилазить з-за столу й підбіає до баби).

1-ий гайдамака. Тітко! Тягни яєць та сала.

Баба. Немає ж, голубчику, в господі а ні жадного...

1-ий гайдамака. Що?! Для нас немає, а для більшовиків так буде!

Дід. Та де ж його візьмеш, коли у нас ні кабана, ні корови... було ото три курки та й ті...

Значковий. Да что ти с німі балакаеш! Заєдь в рило нагайкой—где і возьмьются всьо?

1-ий гайдамака. У-у у!.. «Більшовики»!.. (*замахнувшись нагаєм, виходить в середні двері*).

Я в а ІV

Входить Марійка. Гострий погляд очей і бліде лице; подорожній одяг, в руці маленький чемодан.

Марійка. Пан отаман тут? (*Помітивши Скалку*). Пане отамане, прошу по важливій справі.

Скалка (*вилазить з-за столу, обое одходять у правий бік кімнати*). Що таке, панночко?

Марійка (*пошепки*). Я допіру повернулась з об'їзду окружніх сел... місцеві більшовики готують повстання.

Скалка. Що?! Повстання?

Марійка. Так. По селах помітно якийсь непевний рух. Наше контр-інформаційне бюро одержало повідомлення, що тут, в середині війська, йде змова... Люди на поготові?

Скалка. Змова у війську?..

Марійка. Негайно розішліть кінні сторожі по всіх шляхах. Пильнуйте за кожною хатою... На ранок вони можуть виступити... Я зараз їду до штабу. Повідомте старшину. Стежте також за настроєм серед козаків. Непевних треба убрати.

Скалка. Штаб корпусу ще тут? Як на фронті?

Марійка. Справи — кепські. Більшовики нестримано наступають. Їхні роз'їзди вже під Браїловим. Під Коростенем наші стоять на місці. В Проскурові між січовими стрільцями починається невдоволення владою... Херсон взятий. Всі міністерства у Кам'янці... Саме небезпечно — се внутрішнє повстання. Негайно приведіть все в бойовий лад. До побачення. *(Виходить)*.

Скалка *(юлосно)*. Пане сотнику! Негайно виведи свою сотню за містечко. Виставити сторожі й заставу. Всіх подорожніх, які хоч трохи підозрілі, приводити до штабу. Панове гайдамаки! По своїх сотнях! Передайте наказ, аби всі люди були на поготові. *(Гайдамаки, хитаючись, по одному виходять. Чути їхні п'яні юлоси: «Слухаємо, батьку... добре... зробимо»... Один юлос починає: «Копав же я криниченьку»; далі всі, за винятком Скалки та Паливоди, зникають в середніх дверях)*.

Скалка. Слухай, сотнику, — становище небезпечно. Готується повстання. Зроби об'їзд усього містечка, по можливості й окружних сел. Пильнуй разом за своїми людьми. Розумієш?...

Паливода. Слухаю, пане отамане.

Скалка. Ну, з богом! *(Виходять. На сцені який час — тиша; за коном лунають окремі юлоси; чути шамотіння. Трохи згодом стук у вікно. Голос: «Діду, вже пішли?»)*.

Дід. Пішли, бодай би не повертались. *(Голос з-на-двору: «Значить, можна?»)*

Дід. Заходьте через комору.

Я в а V

Входять через ліві двері Андрій з Катрею. Андрій у одязі петлюрівського старшини; Катря — в селянській свитині та хустці поверх блузки та сукні.

Андрій *(до діда)*. Давно вже немає?

Дід. Ні, не дуже.

Баба. Тут такого гаспидські сини вчинили бешкету, що хоч з хати було тікай.

Андрій *(до Катрі)*. Відозви й зброя готові?

Катря. Так. В клуні під сіном.

Андрій. Віталій де?

Катря. Зараз повинен повернутись до містечка; дві години тому поїхав обдивлятись росташування війська.

Андрій. Коли, ви гадаєте, підйдуть червоні частини?

Катря. Коли все буде гаразд, себ-то ми й окружні селяне наробимо своїм виступом метушні в тилу, й таким робом станеться дезорганізація гайдамаків—завтра на ранок вони будуть тут. Політкома й командний склад я ще три дні тому повідомила про повстання. Сьогоднішньої ночі вони на нас надіються.

Андрій (*потирає нервово руки*). Ну, тим часом усе стоїть добре. З запасів моєї сотні я видав позавчора Кулибабі півтораستا рушниць; єсть один кулемет. Бракує, правда, трохи набоїв, але, я гадаю, Віталій ще роздобуде. Гайдамацька старшина нічого й не підозріває; більша частина гайдамаків сьогодні перепилась. Скалка та його штаб має до мене цілковите довір'я. Коли наша таємниця схорониться ще дві три години,—наш виступ буде забезпечений успіхом. (*Стук у вікно: «Андрій тут?»*).

Андрій (*підбігає до вікна*). Віталію, ти? Мерщій до хати! (*До Катрі бадьоро*). Ну, товаришко Катрю, діло починається!

Я в а VI

Вбігає Віталій.

Віталій. Готово! (*Пошепки*). П'ятьсот патронів викрали в обозі мої хлопці!

Катря. Здорово!

Віталій. Всі телеграфні дроти перерізані; зв'язку з станцією немає ніякого.

Андрій. Товариші на поготові? Де збираються?

Віталій. Кулибаба зі своїми людьми біля ставка, Пестенко буде знімати сторожу й вартових, мій загін—в гаю за млинами.

Андрій. Командири сюди ще надійдуть?

Віталій. Вони тепер чекають біля гуральні.

Андрій. Поклич їх на останню нараду.

Віталій. За п'ять хвилин будемо тут. (*Виходить через ліві двері. Андрій яку хвилину мовчки ходить по кімнаті*).

Андрій. Ну, маскарад скінчено, здається, вже можна покласти в архів (*зриває з шапки шлики й старшинські ознаки на рукаві*). Отже, товаришко Катрю, надходить рішучий мент: або ми, або вони! Або влада українських робітників і селян, або диктатура української буржуазії в спілці з всесвітніми хижакками капіталу... Завтра прийде новий день, а з ним нове життя, нова доба історії для сього куточка України. Завтра тут справдиться те, до чого прагне на протязі віків всесвіт. Із катакомб перших христіян, через вежі феодальних палаців, Новгородське віче, через Мюнстер, Табор, вали

Запорозьської Січі, через мури фабричних будівель та новітніх хмародряпів людство йшло повільно, але уперто, неминуче до своєї великої ідеї—до комунізму.

Перейшовши крізь рядки утопічних легенд, фантастичних мрій всесвітніх поетів, нарешті, крізь рядки буржуазної преси, як химера, як абсурд, комунізм переходить тепер до реального свого здійснення... Ось тепер-то можна сказати з певністю й свідомістю: «І наступе п'яте царство—царство бідних»!...

Сими днями Жмеринка буде в наших руках. Недобитки петлюрівщини хутко докотяться до Галицького кордону, де вони зітнуться між двох ворожих одна другій хмар: з одного боку Червоної Армії, а з другого—польських банд. Зникне останній уламок активної контр-революції, і Україна перейде до нового творчого життя.

Катря. Так, товаришу, це наступає надто важливий момент нашої революції й не тільки для України, але, може, й для всього дальнішого розвитку пролетарської Революції на Сході Європи. Україна була порогом для контр-революції, через який хвиля реакції намагалась роздавити серце й мозок пролетарської Революції. І чим швидче Україна визволиться від неї, чим швидче вона стане на твердий ґрунт комуністичного будівництва, тим швидче можна буде сподіватись—замаячить червоний прапор на цитаделі Варшави, на вулицях Берліну, на верхів'ях Карпатських гір...

Андрій. Здійснюється поєднання двох «абсурдів».—соціального й національного визволення працюючих мас України. Проти них побратались смертельною зневагою такі недавні ще національні вороги: російська буржуазія з українською при близькій, «зворушуючій» допомозі українських соціалістів-шовіністів. Для них ми тепер, мабуть, теж божевільні химерники, що заходились немов би украсти з неба сонце.

Катря. О, ці жовто-блакитні осли мають на нашу адресу далеко більший запас лайок, ніж ви кажете. Вони зненавидять нас всіма силами класової зневаги, але це, як каже Ленін, свідчить про те, що ми показали робітникам і селянам справжній шлях боротьби за своє визволення.

(Стук у вікно: «Андрій»).

Андрій. Заходьте.

Ява VII

Через ліві двері заходять Віталій і троє селян повстанців. Вигляд у всіх урочистий, на грудях червоні стрічки, озброєні всілякою зброєю.

Андрій. Прийшли всі? Гарзд. Доброго здоров'я!

Всі. Доброго здоров'я, товаришу!

Віталій. На вулиці спокійно; можна починати.

Андрій. Чудесно.

Катря. Двері треба зачинити.

Андрій *(до діда)*. Дідусю, будьте ласкаві зачинити на засів двери. *(Дід поволі встає й іде зачиняти; через хвилину повертається)*.

Андрій. Я закликав вас, товариші, на останню нараду перед тим, як ми розпочнемо свій виступ. Завтра ми одчинемо Червоній Армії шлях до Жмеринки. Сьогоднішня ніч буде рішуча... О четвертій годині товариш Кулибаба нападає на штаб корпусу, товариш Пестенко в цей час наскокує з поля на розсташування гайдамаків, товариш Віталій занімає вулиці містечка й лишається тут на всяку нагоду. Товаришка Катря виїздить назустріч червоним роз'їздам. Штаб буде міститись тут. Всі звіти, повідомлення, а також ранених приносити сюди. Гаслом для виступу буде ракета, яку пустить тов. Кулибаба. Тепер, товариші, всі по місцях. Ах, до речі—тов. Кулибаба, надішліть до мене зараз же звязок.

Повстанець. Добре. Зараз надішлю.

Андрій. Ну, товариші,—до побідної зустрічі! *(гаряче тисне селянам руки)*.

Всі. Всього кращого, товаришу! *(Селяне виходять у середні двері)*.

Андрій. Передайте, товаришко Катре, щоб як найшвидче посунули сюди кінноту, а то всі обози втечуть. Мапу й ноган взяли?

Катря. Так. Усе єсть. Ну, товариші... до хуткого побачення на волі! *(міцно стискає обом руки й виходить)*.

Андрій. Віталію, бомби роздав? Постарайся зняти сторожу й вартових без всякого гвалту. Лише в крайньому разі, коли наскочиш на значну частину—починай бій. Сусідні села напоготові?

Віталій. Так. Ввечері я був там: усе гаразд.

Андрій. Прапор вже зроблений?

Віталій *(виймає з-запазухи червоне полотнище з написами)*. Ось маєш. Готовий.

Андрій. Лиши його тут. Дай, до речі, мені мапу місцевости.

(Віталій витаскує з кишені мапу й разом з полотнищем кладе на стіл).

Віталій. Ну, буду рушати...

Андрій. Іди. Надішли ж до мене зараз звязок.

Віталій. Добре. Ще що маєш сказати?

Андрій. Ще що?.. *(На обличчі пробіла тінь суму)*. Коли на випадок... знаєш, все може статись... коли загину... передай Марійці й Катеринославським степам мій привіт.

Віталій. Ат... чого там! Переможемо! Правда, Андрію? Ну, прощай! *(міцно обійнявши один одного, цілуються)*... *(Віталій виходить в середні двері)*.

Андрій (навздогін). До побідного ранку, Вітька!..

(Кілька хвилин Андрій мовчки ходить по хаті, пірнувши в свої думки).

.....

Андрій (до діда й баби). Ви б спати йшли, адже незабаром і розвиднятись буде.

Дід. Який там воно вже сон!..

Баба. Що то воно буде, мій панусю.

Дід. Ходім, стара (виходять в ліві двері).

Я в а VIII

Входить парубок-повстанець-звязок.

Парубок. Мене Кулибаба прислав.

Андрій. Звязок?

Парубок. Так.

Андрій. Сідайте, товаришу, тим часом і спочивайте (парубок сідає коло печи). А я теж, мабуть, ляжу: треба хоч трохи спочити (лягає на ослин і засинає. На сцені який час тиша. Раптом починається стрілянина: спочатку поодинокі стріли, далі густіш і густіш, чути татакання кулемету й вибухи бомб. Знадвору долітає метушня й гомін).

Андрій (вскакує). Що таке?! Що сталося?.. (До парубка). Біжи до Віталія або Кулибаби—спитай, що трапилось (парубок вибігає)... Але що ж таке? Що могло трапитись? (Біжить до вікна). Не може ж бути, щоб так рано виступили... Ей, не вскочив, бува, Віталій?.. Може все вже відкрилось... (Видиляється крізь вікно в темряву ночі. Стрілянина збільшується й лунають поодинокі людські вибухи)... Біжать якісь люди... Що за чортovina? Треба самому дізнатись. (Витягає ногою і біжить до середніх дверей; в цей час біля вікна метушня збільшується; голос Віталія: Андрію! Швидче сюди!! В дверях Андрій наскакує на Паливоду, що переступив поріг).

Я в а IX

Паливода А!.. Ось де вони! Хлопці, до мене!.. (Андрій намагається в нього стріляти, але Паливода хапає його за руку й між ними починається боротьба. Тим часом гайдамаки, що вбіли вже в хату, навалюються на Андрія позаду й звязують йому руки).

Паливода (поправляючи одяг). Ач, чортяка! Ще й стріляти хотів!

(Стрілянина на дворі поволи вщухає).

Я в а X

Входить Скалка й Значковий.

Скалка (*задоволено*). Здається, діло скінчено... Мої гайдамаки дали добру одсіч цій наволочі!

Значковий. Уже вездє, пані атаман, ліквідровано восстаніє. Остаткі местних большевіков зараз растреліваються возле вінокуркі.

Скалка (*помітивши звязаного Андрія*). А це хто?

Паливода. Один, як виявилось, із головних організаторів більшовицького виступу.

Скалка. А-а-а... он, що воно за птиця! Сотник української армії й організатор більшовицького повстання!.. Цікаво... Гм... Нема чого казати, добре...

Значковий. Я же вам казав, пані атаман, что большевікі, наведено, путем подкупа действуют через наших людей.

Я в а XI

Вбігає схвильована Марійка.

Марійка. Панове! Де отаман? (*оглядаючись навколо, раптом бачить Андрія і від несподіванки відступає*).

Марійка. Андрію!!.. Ти тут?! (*Біжить до нього, але помітивши його зв'язаним в оточенні гайдамаків, зупиняється*). Що з тобою?.. Андрію! Ти... ти був з ними?!..

Андрій (*спочатку здригнувшись всім тілом, далі штучно спокійно*). Як бачиш...

Марійка (*відступає назад, з жахом*). І ти... ти брав участь у повстанні?..

Скалка. Панно Марію, вам цей добродій знайомий?

Марійка (*опам'ятавшись, настирливо*). Розв'яжіть! Чуєте—зараз же розв'яжіть його! Ради мене зробіть це!.. Андрію, але як же... Андрієчку, як же це могло трапитись?.. Ні, ні, ні! Це якась помилка... цього не могло бути!

Скалка. Коли це ваш знайомий, панно Марію,—раджу вам тільки пошкодувати, що маєте такі знайомства: цей добродій зрадник своєї батьківщини—він більшовик!

Марійка. Ні, ні, ні! Що ви кажете? Лишіть! Це ніколи не могло бути, це якась страшна помилка... Адже так, Андрію?... Вони помиляються, правда? Ну, ну... Андрієчку?... Ну, так же? Ну, скажи ж їм, скажи, мій любий!.. Андрію!..

Скалка. Панно Марію! А тепер попрошу вас не перешкоджати допиту. Найкраще було б вам зовсім піти з цієї хати. (*До Андрія*). А ти... «Товариш»! зараз будеш відповідати на запитання.

Андрій (*Марійці*). Ні, вони не помиляються... Я—ворог ваш! Ворог, з яким не можна помирити оборонців капіталу...

ворог, якого не розуміють наймити буржуазії, що запроднують свою ж таки батьківщину французьким рендарям. Ми з вами—смертні вороги...

Значковий. Іш ти, посмотри́те на него! Где кончал агітаторські курси?

Андрій (з призи́рством). Та, мабуть, же не в кадетському корпусі, як ви, шановний старшино!

Марійка. Але що ж це? Що?!.. (На обличчю—велика внутрішня боротьба. Ламаючи з розпачу руки, одходить на бік кімнати).

Скалка. Скільки грошей одержав у більшовиків?

Андрій. Ми за визволення процюючого люду грошей не беремо так, як за його експлоатацію старшини Петлюрівської армії—від парижських біржовиків.

Марійка. Андрію! Що ти робиш?..

Скалка. А, так ти ще й огризатись умієш!.. (До гайдамаків). В «земельний комітет» його на розход!

Марійка (підбігаючи до Андрія, затуляє його своїм тілом). Божевільні!.. Що ви хочете робити?!.. Лишіть його! Він не винен!.. він мій!.. лишіть!.. Чуєте!.. Я його наречена!..

Скалка (Марійці з притиском). Панно!.. Ідіть геть! Кожна українка повинна одмовитись від такої дрянї й плюнути йому межі очі!..

Андрій. (відступаючи від Марійки до стіни. В очах напружена воля). Іди від мене до них... до своїх. Я тобі—чужий... Я більше не твій!.. Я належу тим, у кого порепані від праці руки, хто гніє по тюрмах, яких ви розстрілюєте, але які повстали вже і які... зметуть вас!

Марійка. Андрію! Мовчи!.. благаю тебе...

Скалка (киває гайдамакам на Марійку). Убрати її.

(Два гайдамаки силою одводять Марійку, яка несамовито пручається, в дальній куті кімнати, де один гайдамака весь час держить її тоді, як другий повертається на старе місце).

Марійка. Пустіть!.. Кати! Що ви зо мною робите?!..

Андрій (виступає на крок вперед, високо піднявши голову. Вищий щабель натхнення, що межує з смертю). Стріляйте! Я готов... Але будьте готові й ви, бо наближається час, коли визволений пролетаріят вчинить останній свій присуд над вами!..

Скалка (інівно до гайдамаків). Стріляй! Чого дивитесь!

Марійка (з силою розпачу намагається вирватись з рук гайдамаки, що тримає її). Стривайте!.. Що ви робите? Божевільні!.. Андрію!..

Андрій. Живи, всесвітня Рево...

(Андрій падає мертвий на долівку).

Марійка. Ай!.. Як?!.. (Вирвавшись підбігає й падає на трун). Андрію! Андрі... слухай!.. ти... Андрій! (хапає голову трупу й несамовито дивиться в холодніючі очі)!

Скалка. Собаці—собача смерть!..

Ява XII

Хутко вбігає гайдамака.

Гайдамака. Батьку отамане! Вас негайно кличуть до штабу. В трьох верстах показались більшовицькі роз'їзди!

Скалка. Панове, до зброї!

(Всі похапцем вибігають в середні двері. За коном метушня. Чути брязкіт зброї, тріск колес, ірюкання гармат. Лунає українська команда. Відступають петлюрівські частини).

.....

Марійка. Мовчиш?.. Заснув?.. Яка тиша... *(Дикими очима озирається довкола по порожній хаті).* Не руш. Спи... *(підводиться на ноги).* Тихо, тихо спи... А я... піду. Принесу тобі квіти... Свіжі, хороші квіти... червоні, як... *(раптом обертається до трупу)...* Ай!.. Кров!.. *(з жахом відступає до дверей).* Ні, ні!.. Не торкай!.. Це не я... ні, не я... Лежи... не руш!.. Я... я... я нічого... *(випорснула крізь одчинені двері з хати).*

.....

Сходить сонце. Проміння його все більше й більше пробивається крізь шибки вікна. На сцені тиша й пустка. З вулиці долітає здалека: «Смело товарищі в ногу!» «Ура!» «Слава!» Все це зливається в побідну пісню вільного пролетаріату. В містечко входять червоні частини.

.....

Завіса.

К і н е ц ь.

ПАВЛО ГРУНСЬКИЙ

ЛІТЕРАТУРНІ ШАРЖІ

М. ІВЧЕНКО.

СНИ ЗЕМЛІ

(і драматичний і етюд).

Степ дрімав зранку, стиха похропуючи. Тирса чухалася й шепотіла. Перші проміні махнули своїми хвостами й тихо загогокали. У хвостах тих роса купалася; роздлагнеться перехриститься та шубовсть у хвіст. Обрій у туман закутався, а крізь нього видно місто зруйноване. Від міста пройшла тихою ходою жінка. Стала й довго дивилась в обрій. Дивилась-дивилась та тоді:

— Чому ти зрадив мене, обрій? Чому прогнав мене. А тепер знов чаруєш мене красою своєю. Та не можу злитись з тобою, бо все, чим зливалася, зотліло.

Впала навколюшки.

Як розпустиш свої крила над тирсами, благаю тебе: обійми. Дай роси напитись, поцілувати квітку. Мовчиш? Піду в простір!

Поволі пішла в простір. Вирастає печера.

Він. Вилянув полохливо з печері.

— Нікого не видать. Вилазь.

Голос з печері.

— Ти завжди підводиш своїми сліпими очима. Вилізеш, а тоді тікай!

Він. Ну подивись сама... Не віриш?... Полетіли білі лебідоньки води пити! Слово честі! Я дививсь у дірочку!

Обоє вилізли з нори. Сіли й чухаються.

Вона. Біла лебідонька тихі сни снувала... А-у!

Він. Не кажи мені про неї, бо їсти хочу!

Вона. Біла лебідонька сни снувала...

Він. Ой, не дражни! Учора був підкравсь, так тільки хвіст у руках залишивсь. Я б їй був показав тихих снів... А тепер от доводиться дохлу їаву їсти!

Вона. Ти сам їава і мене харчуєш їавами! За це поцілуй свою тітку під хвіст... Ха-ха-ха-ха!

Він. А ти на вовка похожа! От що!

Вона. Ха-ха-ха ха! Я з нею покумалась за те, що вона моїх дітей покрала...

Він. А я від Гави! Через те мені білої солодкої кави хочеться...

Вона. Біла солодка кава...

Він. Біла солодка кава... То голос наших пращурів... У-у-у! І степ помре... У-у-у...

Вона. Чого ти виеш?! Харчів шукай...

Він. Я не піду. Ноги не действують...

Вона. У-у-у! Горлянку перегризу!

Він. О-о! Піду-піду-піду! *(Кволюю ходюю відходить).*

Вона. *(Обхопила своїми ногами свої коліна й скилить вірші).*

На прозорім озері...

Біла лебедиха...

А зелений гад

У кущах сміявся...

А вовкулак ножа загубив...

А біла лебедиха

Купалася в бризках...

Він. Є! Ось та біла лебедиха! Докупалась! Впіймав! І не тріпонулась!

Вона. Біла лебедонька—моя сестриця. *(Ніжно).* Дай поцілую тебе в білу шийку! Дай приголублю...

Він. Ги ги-ги! А я її ззім!

Вона. Білу лебедиху?! *(Хватає лебедя).*

Він. Пусти! Задавлю! Я піймав!

Вона. А я тебе ззім кудлату собаку!

(Зчіпились, харчать, гавкають. Вона вп'ялася в шию. Лебідь утік).

Він. Пропав лебідь! А яка у його стегнина! *(Скилить).*

Вона. Біла лебедонька! Фффіть! За обрій на срібних човнах. *(Скилить).*

(Обое скилять).

Гудуть пропелери з інтервалами. Спорчені, значить. В інтервалах долітають слова.

— Ай, хутчій-хутчій-хутчій!! Ех!

— Земля мріє...

— Не лоскочи серця!

— Гей, панове товариство! Стій!

— Тррр! Приїхали!

— Пане отамане!

— Ей, швидче-швидче, швидче!

— Спиняйся, хлопці!

— Земля!

На сцену з'являється гурт людей, у галіфе, з значками тапук. Одно слово,—авіатори... Жінки в амазонках блакитних. Він і Вона сидять осторонь і скиглять.

Голоси з гурту:

- Пренепорочнуюдіву і присноблаженную...
- І лягають хвилями трави...
- Поцілуймо роси...

І т. д. Говорять кому що до вподоби.

Отаман (*дивляється в простір*). Хлопці! Струнко! Я благословляю тебе в первісних снах заколисану. Падаю навколішки, поцілувати пил твій, віками прибитий... Прийми від далеких синів твоїх, прийми теплі сльози. Це наша щира офіра, бо більш нема нічого підходящого!... Стоять вільно!!! «Оправиться!!..» Бо білі лебеді на золотих човнах попливуть по-над темними лісами за сині гори...

Перша дівчина. Дивись! Маленький звірик виліз із норки!

Друга дівчина. А ти приголуб його!

Перша дівчина. Укусить!

Друга дівчина. Та не вкусить!

Перша (*юлубить*). Ой! Укусив!

Друга. Дивись який?! Значить, кусається! То земля мстить за давню зраду.

З чоловічого гурту:

— Ну, підіть дівчата за водою ¹⁾.

— А ми будемо розривати груди та прикладати запекле серце.

— Кинь, брат, рвати груди, та вари вечерю. Так колись чумаки робили.

— Браво! Браво! Браво!

(*Дівчата пішли за водою... Поприлітали птахи, з темряви чути їхні співу*).

Голоси з гурту:

— Тихше, а то пташок пополохаєте! Вони молитви творять!

— Тихому небові!

З жіночого гурту:

— Посплітаймо вінки!

— Заквітчаймось!

— В танок підемо!

— Офіру матінці-землі протанцюємо!

(*Заплітають вінки. Стають до кола, кружляють у хоро- воді й співають*):

Котилася та ясна зоря
Та й упала додолу

¹⁾ Іменно «за водою». Свідомо написано. О. В.

З чоловічого гурту:

— А ну до каші!

(Ідять кашу).

Молода жінка *(до юнака)*. Любий мій, ходім туди в долину.

Юнак. Ай! Невчасно! Побачуть!

Молода жінка. Слухай! Там місячні проміні китицями полягали!

Юнак. Китицями?! А потім—женись?!

(Ідуть).

Молода жінка. Ну, слухай! В обіймах туманів—поцілунок! *(тягне його)*.

Юнак. Піджака порвеш! Дай спокій!

Молода жінка. Я благаю—дай понести з землі квітку й плекати під серцем.

Юнак. У-у-у! Гад шипучий!

Молода жінка. Які ви жорстокі!

Юнак. От як-би по землі повзати! Та коріння звіриною гризти! А то цілуватись?!

Жінка. Яку кару покладає на нашу долю *(плаче)*.

(Надходять до гурту).

З гурту.

— Ша! Хтось наближається...

— Де?

— Он! Чиясь тінь повзе!

— Будьмо обережні.

Перша дівчина. Той звір, що ми приголубили, здорово вкусив!

Голоса. О-о-о! Він такий! Він може!

Отаман. Єрунда, панове! Я бачу, що тварина плоха! Ось я його! Може це хто з моїх пращурів—хто знає? *(Встає)*.

Він. Полохливо наближається. З дикою усмішкою.

Всі *(здивовано)*. Людина!

Він. Ги-ги-ги! Білі лебеді на золотих човнах! Ги-ги-ги! Білі лебеді!

Отаман. Ні, козаче, ми твої брати—ми не білі лебеді.

Він. Ги-ги-ги! Білі лебеді!

Отаман. Який він виснажений, змучений! Може ти вовком вив голодний?

Він. Ги-ги-ги! Білі лебеді!

Отаман. Любий брате! Почуваю, що ти пращур. Дай уклонитись тобі за твій ясний розум, за болі, за страждання!

Він. Ги-ги-ги! Білі лебеді...

Отаман. Любий брате! Дай поцілувати за минуле й за майбутнє... *(підходить і обнімає)*.

Він. Г-р-р-р! М'ясо ніжне, солодке.

Отаман. Отак, як колись тричі цілувались... Христос воскрес!

Він. Гам! (*Учіпився зубами*).

Отаман. Ой!

Він. Ги-ги-ги! Білі лебеді...

З гурту.

— Рятуйте! Рятуйте, він загризе!..

— Бийте його!

— Топчіть!

(*Хтось випалив*).

Він (*падає*). Ги-ги-ги! Білі лебеді...

Отаман (*схвильовано*). «Я до його з щирим серцем, а він з неправдою». Як він спокійно вмірає... То сон землі, а як кусається?!

Жінка (*з одчаєм чогось*). А я на зірку!

Отаман. Товариство! Треба останній поклін віддати! Стрррунко! Слухай мою команду. Зорі, цій золотій сопліці, славу віддаємо!! Твоїм степам білогривим уклін! Прийми ж уклін і нашу славу завжди, повсяк час і на віки вічні.

З гурту:

Аміль!

Отаман. Рушай, хлопці, в дорогу!

З гурту:

— Повний ход!

— Хутчій, хутчій!

— Біжи-біжи-біжи!

— Тікай, хлопці!

(*По-о-оїхали*).

Вона. *Надходить, сплескує руками.*

— Білі лебедоньки на сивих човнах ф-ф-фіть!

Вклоняється з радісним сміхом. Підходить ближче. Угледіла труп його.

— Білі лебедоньки входорили! Що ж маю робити?.. Витиму!

Ворушить і виє.

— У-у-у! — У-у-у!

Обернулась на степ і знову вити:

— У-у-у! — У-у-у! Вовки! Гави! Пожалуйте снідати! У-у-у-у!

Степ загорівся не огнем, а росами. Ранкова зоря розпустилась в тонку усмішку.

На зорі розіп'ялась темна висока жінка, простягнувши в небо довгі ноги...

Світало...

Земля прокинулась, почухалась...

Земля.

— Ну, й приверзлося ж! Да воскреснет бог і росточаться вразі його!

Я. МАМОНТІВ.

КОЛИ НАРОД УЖЕ ВИЗВОЛИВСЬ

(Трагедія на 2 акти).

Місце дійства—дуже великий центр дуже суспільного життя.
Час—наш час. І трохи раніш і позавчора навіть.

АКТ ПЕРШИЙ

Дієвий персонал.

Альберт.

Горобець.

Кароліна.

Галка.

Гармата.

Обстановка: великий майдан перед храмом. Праворуч—мармурові Сходи й колони. На сходах чоона галка, а на колоні сірий горобець. серед майдану «Пам'ятник визволення». На задньому плані перспектива великого міста. За містом річка, за річкою поле, за полем ліс, за лісом нічого не видно. Між містом і річкою—гармата.

День національного визволення. Гуде, звичайно, дзвін (урочисто гуде). Горожане й т. и. всі в святочних убраннях. У храмі спів (урочистий спів).

Альберт. Прощай!

Кароліна. Прощай, Альберте!

Альберт виходить. Кароліна довго-довго дивиться йому вслід, потім ламає над своєю головою свої руки, так що чути тріск і з риданням, підібравши спідницю, сідає на сходи пам'ятника.

Кароліна. Альберте! Альберте! Альберте! Альберте!

Альберте! Альберте!

Гармата. Б-б-б-б-у-х!

Галка. Каррр!

Горобець. Цвірінь.

Чути гарматний постріл.

Завіса.

АКТ ДРУГИЙ

Дієвий персонал.

Альберт.

Горожане.

Кароліна.

Горожанки.

Конрад.

Вояки.

Конрадів приятель.

Обстановка: не дуже великий майдан у великому місті.

Праворуч будинок і ліворуч будинок. Праворуч одремонтований, а ліворуч ще ремонтується. Між тими будинками був сквер, але його вирубано. Трохи далі ліворуч храм, звідки чути урочисте: «за Василя», а

праворуч другий храм, звідки чути урочисте: «за Тихона». Неділя. Після суботи. Горожане в піджаках і сандаліях, а горожанки в спідницях і в сандаліях.

Проходять вояки.

Вояки (колективно). «Так за Совет Народніх Комісарів
Ми грядем грозное: Ура! Ура! Ура!»

(Пройшли).

Проходять дві горожанки.

Перша горожанка (весело). І чого ж пристаюш,
Мое серце томиш...

Друга горожанка. І зо мною й не гуляєш...
Й товаришу не велиш...

(Пройшли).

Двоє горожан. Ідуть ліворуч обнявшись.

Перший горожанин. Пиво, брат, уже 60 карбованців...
І што б ето значило?

Другий горожанин. Невозможно жить...

(Пройшли).

Біля будинку ліворуч поволі з'являються горожане. Приходять ще, й ще, й ще. Натовп більшає. В руках у їх папірці, хустки. Чути голоси, гамір:

— В чергу, граждане, в чергу!

— Куди лізеш?! Я за ними!

— Гражданин, скажіть їй, што я за вами!

— Иш яка?!

— Тихше, граждане, тихше!

— І што воно й за власть така! За паршиву корзинку
з яблуками двадцять п'ять лимонів!

— І патент!

— Ох, і довела-ж! Когда ж ето кончиться?!

— Та ще й облігації бери!..

Становляться в чергу й лускають насіння.

Приходить Конрад з приятелем.

Конрад. І що тільки вони зробили?! Пиварні мав,
броварні мав! Квасом тепер на базарі торгую! Ну, недовго
вже! Є певні чутки...

(Нахиляється до приятеля й щось шепоче).

Приятьель. Так... так... А все Альберт наробив! Казав
тоді—порішіть... Бачите, що вийшло.

Конрад. Що вийшло?! Йому й тепер не погано! А нам?!
А нам?! О, горе! Горе!

Становиться в чергу й плаче.

Проходить Альберт і Кароліна.

Кароліна. О, Альберте! О, мій коханий!

Альберт. О, Кароліно! О, моя дружинонько люблю! О, визволився народ! О, визволився з ним і звір лютий, що сидів у ньому, закований тими ланцюгами! Тигра сиділа люта, о, Кароліно, в ньому! І тепер... тепер... О, Кароліно!

Кароліна. О, Альберте! Що тепер, о Альберте? Хіба погано, о, Альберте!

Альберт. О, Кароліно! Не дуже погано! Та я думав, буде краще, о, Кароліно! Звір лютий гуляє, о, Кароліно! І не я тепер на чолі! Не оцінили, о, Кароліно! Членом правління я тепер, о, Кароліно! Від безпартійних, о, Кароліно!

Кароліна. О, Альберте! Який розряд, о, Альберте!

Альберт. О, Кароліно! Сімнадцятий плюс сто відсотків за нагрузку, о, Кароліно!

Кароліна. О, Альберте! Жити можна, о, Альберте!

Падає з риданнями на плече Альбертові.

Чути гарматний постріл.

Завіса.

М. РАВІЧ-ЧЕРКАСЬКИЙ

Робітничі організації на Україні в 70-х, 80-х і 90-х роках.

«ЮЖНО-РОССИЙСКИЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В ОДЕСІ (1875 р.).

Капіталізм, що почав поширюватися в Росії після звільнення селян, виявляється в першу чергу в надто жвавому будівництві залізниць. В оцю галузь капіталістичної промисловості проникає не тільки держава, але й приватні підприємці. Після кримської поразки самодержавство, обслуговуючи інтереси поміщиків-рабовласників, все-таки примушено було взяти курс на європеїзацію феодальної Росії. В капіталістичному оточенні відстала царська Росія могла стати за колонію багатой і промислової Англії, загубити свою економічну незалежність. Поміщицтво, реакційне по своїй природі, в більшості свій було так проти скасування кріпацтва, як і проти вступу Росії на шлях промислового капіталізму. Приватній капітал був надто незначний. Тому самодержавство стає на шлях державного капіталізму, прибравши до своїх рук ініціативу що до вкорінення промисловості. В період часу після скасування кріпацтва промислова ініціатива держави була направлена в бік збільшення залізничного будівництва й поширення залізничної сітки. Багата хлібом країна конче потребувала перевозки цього хліба з району в район і експорту його закордон. Збільшення залізничного будівництва мусило відбитися на збільшенню обігу внутрішньої й зовнішньої торгівлі і на більш жвавому життю країв, що їх прорізали залізниці. «Будування залізниць, — зазначає стаття «Развитие русской железнодорожной сети»¹⁾, — після звільнення селян, зовсім не мало випадкового, безсистемного характеру, а було продиктовано могутніми економічними чинниками, що вже тоді були відомі». Ось ці чинники, які примусили уряд Олександра другого в період 1861 — 1873 р. р. витратити на будування залізниць коло 700 мільйонів карбованців і прокласти до 15000 верстов залізниць. Що залізниці будовано з певною метою — викликати приплив капіталів в промисловість і полегчити перевозку продуктів виробництва, то цілком природне, що шляхи

1) Труды Вольно-Эконом. О-ва, 1898 г. № 2, ст. 131.

прокладувано в напрямках промислових районів, портів і митових станцій. Жвавіший розвиток промисловости викликав приток робочих рук із «освобожденных» селян, що покінчили рахунки зі своїм злиденним господарством на селі. Крім цього, розвиток одної галузі промисловости викликав розвиток і в інших галузях. Так, наприклад, будування залізниць викликало попит на рейки, вагони, а потреба в цих останніх викликала попит на обробку заліза, на столярські роботи й т. ин. При такому стані справ формула народників «о хождении в народ», як єдиноврятуюча, мусила загубити добру половину своєї удільної ваги. Говорити інтелігентові, який спокутував себе, про те, що він є неспроможний довжник перед цим «ростягнутим» «народом»,— що живе на селі, можна було, безперечно, тоді, коли Росія спала під кулаком всемогутнього поміщика. Але цей спрощений соціалізм народників в середині 70-х років мусив вже дати відповідь на запитання: «А як бути з тим «народом» із села, що не жде інтелігента на селі, а сам, ліквідуючи свої звязки з селом, іде до міста на голодний заробіток, на надлюдську працю, на 16-18-годинний робочий день.

На Україні одним з районів, де жваво провадилося будування залізниць, була Одеса. Недивно, що на Україні Одеса стала осередком першого організованого робітничого соціалістичного руху. Не дивлячись на те, що «хождение в народ» стало масовим, що на село йшли найактивніші сили народницької інтелігенції, все ж таки в містах лишались досить широкі кола, які, співчуючи цьому рухові з тих чи інших міркувань, не мали можливости піти самі для проповідування соціалізму. Це одне. По-друге—інтелігентів, які йшли на село, темна забита селянська маса зустрічала не дуже привітно. Інтелігенти, відчуючи це, вважали за краще йти на село як майстри-ремісники, що приходять шукати праці. Швець, кравець, коваль, бляхар і т. ин.—ось ті ремесства, яким мусив раніш навчитися інтелігент-народник перед тим, як піти в народ. Його навчали в майстернях. Там інтелігент уперше зустрічався віч-на-віч з робітником, міським ремісником. Число робітників у ті часи по містах було надто незначне. Інтелігент, що шукав рятунку тільки на селі, в мільйонних масах селянства, не міг надавати цим робітникам-ремісникам великого значіння.

В цьому відношенні надзвичайно характерне виникнення в Одесі в 1875 році робітничої організації під назвою «Южно-Российский Рабочий Союз». В брошурі одного з учасників цього «Союза»¹⁾ автор її цілком неправильно підносить питання про взаємовідношення народництва й робітничого руху, який тоді починав поширюватись. М. Сквери намагається на підставі історії «Южно-Российского Рабочего Союза» довести, що «власне

¹⁾ М. П. Сквери. Первая Социалистическая организация в Одессе. ДВУ. 1921.

народництву 70-х років належить ініціатива організації робітників, як класи, яка виявилася в досить упертих і частих спробах організувати міських робітників в Союзи». Для узагальнення такого явища в народництві уже в усякім разі немає підстав і даних. Єдиний майже випадок в Одесі важко висунути, як принцип, що керував народниками. Тим більш, що й приклад «Южно-Российского Рабочего Союза» є як раз надзвичайно навчаючий в тому розумінні, що навіть тут не народники прийшли до робітників, а, навпаки, робітники, не маючи досвіду й провідників, прийшли до народників з пропозицією взяти на себе організацію союзу.

«Южно-Российский Рабочий Союз» виник в травні 1875 р. Це була перша більш-менш масова робітнича організація не тільки на Україні, але й в Росії.

«Северно-Русский Рабочий Союз» виник на цілих три роки пізніше. Недивно тому, що програм останнього відрізнявся трохи більшою виразністю. В цьому відношенні відіграла велику роль ще й петербурзька промисловість, що дала на той час досить значний промисловий пролетарят. Виник «Союз» в травні 1875 р. при таких обставинах: робітники чавунно-літейного заводу Гулл'є-Бланшарда в Одесі стали збиратися для організації позичково-ощадної каси. Ідея організовувати каси була в той час досить популярна серед робітництва й до цього заміру хутко пристали робітники інших заводів і, головним чином, залізничних майстерень. Почали вироблювати статут каси, але їм спочатку це було заважко. Робітники потребували організатора й провідника.

В Одесі тоді серед робітників провадив агітацію народник Є. Заславський. Він був власник типографії. До нього за чисєю вказівкою й звернулись робітники. Про цього Заславського прокурор одеської палати зробив доповідь міністрові юстиції, що «он открыл в Одессе типографию с целью замаскировать свою преступную деятельность». Крім того, для Заславського було зручніше завести знайомства серед робітництва через посередництво робітників своєї типографії.

Налагодивши стосунки з робітниками, Заславський почав улаштовувати в неділі й свята зібрання за містом, читати заборонену літературу, роздавати брошури учасникам зібрання. Коли звязок став більш сталий і збори почали мати регулярний характер, головний осередок, найсвідоміша частина учасників приступила до вироблення струту «Союза», якого було названо «Южно-Российским и Рабочим». Статута розробляли довго, доповняли й виправляли його. Головними діячами цього «Союзу», окрім Заславського, дворянина по походженню, Сквери—інтелігента-конторщика, були й робітники—Рибицький, Наумов, Силенко, Луценко, Мрачковський. Число членів цього «Союза» досягало до 200 чоловіка й, крім двох інтелігентів, «Союз» цілком складався з слюсарів, столярів літейщиків і інших, причому багато

з них відограли в «Союзі» значну роль організаторів і пропагандистів. Інтересно, що, коли царський уряд склав акт обвинувачення в цій справі, він, складаючи обвинувачення, ніде не згадує про «Союз». Уряд не хотів зробити вражіння на громадянство, ніби революційно-соціалістичний рух уже остільки міцний, що охоплює широкі верстви робітництва й навіть організовує «союзи». Все-таки роблячи труси у різних осіб, царські жандармі знаходили статута «Южно-Российского Рабочего Союза» в чималій кількості примірників, надрукованих в типографії «Союза». До останнього часу цього статута ніхто не оголошував, тільки в статтях почасті Сквери, почасті Владиченки¹⁾ подавалися уривки цього статуту. Тільки недавно Одеському іспарту пощастило віднайти цього «статута» повним. Правда, останній 16 пакт його говорить, що «статута цього можна доповнювати й змінювати за згодою всіх членів союзу». Самий «Союз» проробив еволюцію від звичайнісінької позичково-ощадної каси яких тоді було дуже багато, через «братську касу» до союзу як революційно-соціалістичної організації. Відповідно до цієї еволюції змінюється й статут, аж поки він не став таким, яким його ми тут пропонуємо й оголошуємо вперше²⁾. Ось цей статут.

СТАТУТ «ЮЖНО-РОССИЙСКОГО СОЮЗА РАБОЧИХ».

1. Визнаючи, що лад, який нині встановлено, не відповідає вимогам справедливості відносно робітників;

що робітники можуть досягти визнання своїх прав тільки через насильствений переворот, який знищить усякі привілеї й зробить труд підвалиною особистого й суспільного добробуту;

що цей переворот може статися тільки при повному усвідомленню всіма робітниками безвихідного стану й при повному їхньому об'єднанню,

— ми, робітники «Южно-Российского края», об'єднуємося в один союз під назвою «Южно-Российский Союз Рабочих», ставлячи собі метою:

По-перше: пропагувати ідеї звільнення робітників с-під гніту капіталу й привілейованих класів.

По-друге: об'єднувати робітників «Южно-Российского края».

По-третє: підготовляти для майбутньої боротьби з економічним і політичним порядком.

2. При союзі є каса, суми якої на перший час признаються на пропаганду ідеї звільнення робітників, а пізніше й на боротьбу за цю ідею.

1) Див. журн. «Каторга и ссылка», № 5.

2) Оскільки нам відомо, цей «статут» у повному вигляді оголошується вперше.

3. Членом союзу може бути кожна трудяща людина, що має близькі стосунки з робітниками, а не з привілейованими класами, і співчуває своїми вчинками головному бажанню робітників, боротьбі з привілейованими класами в ім'я своєї волі.

4. Обов'язки кожного члена до союзу й союзу до нього обумовлюються так: один за всіх і всі за одного.

5. Члена союзу, що проговориться сторонній особі про існування союзу або не виконає в точності своїх обов'язків до союзу, вважати за зрадника.

6. Кожний член мусить бути завше готовий на всяку офіру, коли ця офіра вимагається для врятування союзу.

7. Кожний член мусить поширювати між своїми товаришами основні ідеї нашого союзу й спонукати їх приєднатись до нашої справи—воля робітникам.

8. Кожний член мусить вкладати в касу щотижнево 25 коп. протягом року.

9. Член, що не зробив ніякої вкладки протягом п'ятиох тижнів і не подав про це ніяких поважних причин, виключається з союзу.

10. Кожний гурток має право робити різні пільги своїм членам що до вкладок в касу.

11. Вкладені гроші стають власністю цілого товариства. Ні один з членів не має права взяти свої гроші назад.

12. Росподіляти гроші й видаткувати їх можна тільки за згодою всіх членів союзу.

13. Для переходування грошей товариство обирає с-поміж себе скарбника, який на вимоги товариства мусить давати детальний звіт про гроші.

14. У перші шість місяців з дня організації каси гроші не можна витрачати.

15. Союз поділяється на товариства, яких тепер є два: Одеське й Ростовське, товариства—на гуртки; кожний гурток має свого депутата (представника), який обирається на один місяць. Обов'язки депутата: стежити за вкладками в касу, дбати про те, аби всі правила союзу виконувались точно в його гуртку, дбати про потреби союзу й бути присутнім що-неділі на зборах депутатів.

16. Цього статута можна змінювати й доповнювати за згодою всіх членів союзу.

У своїй книжці «История Российской Коммунистической Партии» тов. Зінов'єв, говорячи про «Южно-Российский Рабочий Союз»¹⁾, пише: «... його програм не такий виразний, як програм «Северно-Русского Рабочего Союза», організованого на три роки пізніш. Через це, можливо, з самого початку, виявляється та величезна різниця, що була між північчю й півднем,

1) Т. Зінов'єв помилково називає Союз «Южно-Русским».

і що її ви простежите й у дальшій ході всієї нашої революції... Ріжниця соціальної прослойки наклала, видно, якусь ознаку на перші робітничі організації: «южно-русскую» й «северно-русскую». Коли ми порівняємо програми обох союзів, то побачимо, що «Северно-Русский Рабочий Союз» стояв, безперечно, ближче до нас, до революційної істини, і нам стане ясно, що він був більш передовий в оцінці значіння політичної боротьби й в своєму підході до масового революційного руху. Звичайно, т. Зінов'єв каже правду, але тут при встановленні ступня революційности двох «Союзів» треба взяти на увагу передусім те, що «Северний» союз організовано трьома роками пізніше від «Южного» — строк, надто значний в історії розвитку робітничого руху в ті часи. До того ж, петербурзька промисловість, протиріччя класових інтересів в Петербурзі виявлялися значно виразніш і рел'єфніш, ніж в будь-якому іншому районі тодішньої Росії. Програм «Северного» союзу, безперечно, відрізнявся більшою виразністю, більшою деталізацією, розподілом окремих вимог політичного характеру, але в ньому лишилося дуже багато з нашої точки погляду наївного, що перейшло у спадщину від народництва. Так, напр., вимога організації «производственных артелей и товарищеских касс с беспроцентным кредитом от казны». Оскільки ми тепер розглядаємо ті чи інші програми з погляду їхньої близости до старої марксистської соціал-демократії й оскільки сам «Северно-Русский Рабочий Союз» в своєму програмі проголосив, що його завдання тісно зв'язані з «завданнями соціал-демократичної партії заходу», ми вважаємо, що пакт про «производственные артели» стоїть в цілковитому протиріччі з програмом тодішньої німецької соціал-демократії. Соціал-демократи вважають «виробничі артілі» при капіталістичному устрої не тільки за некорисні, але навіть і за шкідливі. Практика Західної Європи довела, що ці артілі одривають од фабрик і заводів найкваліфікованіших, найінтенсивніших і найсвідоміших робітників, що позбавляє робітництво керівників в їхній боротьбі проти їхніх класових ворогів.

Як я вже говорив, «Северно-Русский Рабочий Союз» мав перевагу перед «Южно-Российским Рабочим Союзом» і не міг не мати її. Три роки, що відокремлювали їх один од одного, були роки найзавзятішої роботи соціалістичної думки. 1878 рік, час організації «Северно-Русского Союза», був поворотний що до розвитку російської промисловости, а в Петербурзі в цьому році відбулася ціла низка страйків на пряхлих фабриках (Масквеля, Шау, Новій і инш.). Ці страйки дали для «Северного Союза» сприятливий ґрунт.

«Южно-Российский Союз» був перший не тільки на півдні, але й в цілій Росії. Одеса — провінціальне місто в 1875 році, мала тоді тільки початки промисловости й без найменшого натяку на робітничий рух. Коли Петербург в 1878 році мав вже досить сильні кадри інтелігенції, які були й у західній Європі

і заінтересувалися соціал-демократичним рухом в Німеччині, то можна з певністю сказати, що Одеса цього не мала. От чому на «Статуті Южного Союзу» ми помічаємо сліди народницького руху. От чому, коли тепер ми читаємо, маючи марксистський програм, де-які пакти програму «Союзу» переконують нас в їхній утопічності. «Ми були ще,—пише Сквери в своїй брошурі,—далекі від економічного матеріалізму й нам була зовсім чужа й незнайома марксистська концепція об'єктивної потреби перетворити капіталістичне суспільство в соціалістичне». От чому й ініціатори «Союзу» писали в своєму статуті, що «переворот може статися тільки при повному усвідомленню робітниками... і т. д.». Не знаючи короткої марксистської формули: «буття визначає свідомість»,—вони думали встановити висновок—соціалістичне буття з соціалістичної свідомости. Крім того, діячі «Южного Союзу» бачили в експлоатації робітничої класи «несправедливість», розглядаючи це питання як етичну проблему.

Але все-таки, власне, на «статуті Союзу» можна бачити, як ідеологи народництва при першій спробі підійти не до селянства, як до єдиної категорії, що мусить самопобутовим шляхом встановити соціалізм в Росії, а до робітників, одразу засвоює марксистську мову й марксистську термінологію. Не знаючи «Комуністичного Маніфесту» Маркса й Енгельса, автори «статута» говорять про «повне об'єднання» всіх робітників, говорять про те, щоб знищити «привілеї» й зробити «труд підвалиною особистого й суспільного добробуту». Мета союзу в «статуті»—«пропаганда ідеї звільнення робітників с-під гніту капітала й привілейованих класів». Тут все цілковите визнання класового поділу суспільства й протиставлення капіталу робітникам. Робітництво визнається за самостійну одиницю, що веде самостійну політичну й економічну боротьбу. І хоча в «статуті» ніде не згадується про солідарність «Союзу» з західньою соціал-демократією, але ця солідарність відчувається у вступній частині «статута».

«Союз» не обмежував своєї роботи районом Одеси. Згідно з «статутом» «Союз» ставить собі за мету—об'єднувати робітників «Южно-Российского края». З цією метою до Ростову було відряджено робітника Надачина, який, проте, не встигши розвинути роботи, був заарештований.

Окрім того, «Южно-Российский Союз», хоча осередком його роботи й було місто, агітація серед робітництва фабрик, заводів і майстерень, не міг не розуміти, що «Южно-Российский край», як економічно-відсталий, має надто тонку прослойку пролетаріата й не зможе вести успішно боротьбу з тодішнім економічним і політичним порядком без широкої підтримки українського селянства. У «Союзі» обговорювали не раз справу про пропаганду на селі. На одних зборах, де мова йшла про це, як говорить М. Сквери, один робітник українець говорив між іншим про таке: «На село, в народ треба йти по апостольському... з ціпком у руках, з торбинкою за плечима й геть на село...

і так із села на село... Книжок там не читають, бо не вміють, письменних нема... Одним словом, проповідувати треба!».

Проіснувавши вісім місяців, в «Союзі» почалися арешти. Таких арештів було за 60. До суду, проте, було притягнуто тільки 15 чоловіка: Є. Заславського, М. Сквери, Яна Рибицького, Кравченка, Луценка, Силенка, Мрачковського, Наумова, Короленка, Курганського, Надачина, Волощука, Ляховича, Тараненка, Соколова. Суд над ними відбувся тільки в 1877 році. Учасників першого «Союзу», було присуджено: Заславського, як лідера й керівника «Союзу», на 10 років каторги, Рибицького й Кравченка на 5, Ляховича, Мрачковського, Наумова, Силенка й Сквери на «поселение с лишением всех прав», Луценка в арештантські роти на 2 роки, Короленка й Курганського на 1 рік, Тараненка, Соколова, Волощука й Надачина, того самого, якого було відряджено з Одеси для організації відділу «Союзу» в Ростові—на 3 місяці ув'язнення.

Так загинув через зусилля уряду перший в тодішній Росії «Рабочий Союз», але він за 8 місяців свого існування встиг глибоко пустити коріння і в той час, коли діячі «Южно-Російського Рабочего Союза» томилися в попередньому ув'язненні, де-які члени першого «Союзу», що уціліли, вже організували другий «Союз» для того, щоб продовжувати заповіти Є. Заславського.

«ЮЖНО-РУССКИЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В КИЇВІ (1880 р.).

Київський «Южно-Русский Рабочий Союз» організовано в 1880 році. На цей час, після розколу «Земли и Воли» на дві частини—на «Народную Волю» й «Черный Передел» в 1879 р., останній почав швидко слабшати й з нього вийшли найактивніші члени, між якими були Лизавета Ковальська, Микола Щедрин, Олексій Преображенський й інші. Перші двоє були фундаторами «Союзу». Організація останнього майже цілком дезорганізувала «Черный Передел», який до того ж майже увесь був прибраний до рук поліції. Л. Ковальська й М. Щедрин, що вийшли з «Чорного Передела», склали власний анархичний програм, який визнавав за необхідний спосіб боротьби економічний і політичний терор. Ї вказівки на те, що цей програм і велику пояснюючу записку до нього написав Павло Борисович Аксельрод, що тоді був членом «Чорного Передела». В той час між частиною робітництва й фабричною адміністрацією в Києві виникли суперечки, що їх підхопила Л. Ковальська й М. Щедрин, як ґрунт для агітації. Оскільки агітацію проводили вони в надто влучний момент і надто уміло, то успіхи її були досить значні. До «Союзу» охоче стало приставати робітництво. До «Союзу» швидко пристали й інші інтелігенти, як, напр., Софія Богомолец, уроджена Присецька—українка з Полтавщини, слухачка на медичних курсах в Петербурзі, її старша сестра Марія Присецька—фершалиця, Олексій Преображенський—син

священника, що належав раніш до київських і харківських терористичних гуртків, Павло Іванів—вчитель і інші. Найдіяльніші члени «Союзу», окрім Ковальської й Щедрина, були Софія й Марія Присецькі—сестри відомого соціаліста Присецького, що втік в 1880 році до Румунії, в 1883 його вислано до Східного Сибіру, в 1901 році його було притягнуто по ділу Революційно-Української Партії (РУП), а в 1906 році він був депутат до 1-ої Державної Думи.

Численні погрози, які робив «Союз» окремим фабрикантам, що вперто утискували своїх робітників, давали добрі наслідки й це створило «Союзові» велику популярність серед робітництва, що охоче йшло в «Союз». Усі члени «Союзу» поділялись на групи, де провадились навчання, бесіди, так чисто теоретичного характеру, як і на теми дня. Заняття, звичайно, провадились на околицях Києва.

Крім того, діячі «Союзу» вели енергійну агітацію через друк, видаючи відозви й листівки з власної таємної друкарні.

Під впливом пропаганди «Союзу» перебувало до 700 робітників. «Южно-Русский Рабочий Союз» проіснував щось біля 8 місяців.

Наприкінці 1880 року Ковальську й Щедрина арештовано на вулиці, а пізніше цілу низку інших діячів «Союзу» затримано й віддано під суд. Крім цих, було притягнуто до суду Йвана Кашинцева—студента харківського університету, Венцеслава Кізера—саксонського підданця, слюсаря, Олександра Долера—французького підданця, столяра, майстерня якого була за центральною явку для членів «Союзу».

Військовий суд в Києві, що відбувся 26—29 травня 1881 року над притягненими, присудив Ковальську, Щедрина й Преображенського до кари на смерть, яку замінили на вічну каторгу; Іванова на 20 років, Кашинцева й Богомолець на 10 років, робітників Кізера й Долера на заслання до Східного Сибіру й Марію Присецьку на заслання в Томську губернію.

Негайно по арешті головних діячів «Союз» розпався.

«ЮЖНО-РУССКИЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В МИКОЛАЇВІ (1897 р.).

Досить великою по своєму значінню була миколаївська робітнича організація, що прибрала собі назву «Южно-Русский Рабочий Союз» в 1897 р. Миколаїв в цей час був досить велике місто з населенням за 80 тисяч і з них майже 10.000 робітників фабрично-заводських, ремісників і прикащиків. Миколаївський «Союз» починає своє існування з цілком інтелігентського гуртка, що утворився ще на початку 1895 року і в якому брали участь самі ріжноманітні по своїх політичних настроях елементи. На зборах цього гуртка, проте, вивчали, головним чином, соціальні науки й навіть читали Ласалю й «Капітал» К. Маркса. Під впливом умов і обставин промислового життя

міста поміж учасниками гуртка почалася диференціація, причому де-які почали відходити, а де-які стали інтересуватися революційним робітничим рухом. До останніх належали сестри й брати Соколовські та Лев Бронштейн, який пізніше під прізвиськом Лев Троцький став одним з найвидатніших провідників світового робітничого руху.

«Южно-Русский Рабочий Союз» заснувався в квітні 1897 р. Його фундаторами можна вважати Львова (Троцького), Олександру Соколовську й робітників: Короткова, Мухіна, Нестеренка. «Союз» мав звязки зі всіма майже заводами міста, а також з залізничниками, портовими робітниками й ремісниками. «Союз» також мав свій «статут». Число членів досягало 200 чоловік. З статуту видно, що мета «Союзу» полягала «у підвищенню рівня матеріального добробуту пролетаріату й звільненню його від деспотизму всевладного царського уряду». Ставлячи своїм завданням об'єднання пролетаріату шляхом розвитку класової самосвідомості, «статут» говорить про таке: «Наші вороги—капіталісти, що мають в своїх руках усю економічну могутність, і уряд, в руках якого вся політична влада. Чи є на нашому боці така перевага, що забезпечувала б нам перемогу над таким могутнім ворогом? Є, ця перевага—наша численність, що разом з солідарністю становить наймогутнішу зброю. Солідарність робітництва спирається на усвідомленні робітниками власних класових інтересів; в цьому відношенні до них на допомогу мусить прийти наука, що освітлювала б правдивим світлом становище пролетаріату й вказувала б на той короткий шлях, яким робітництво досягне волі, рівності й братерства». Згідно зі «статутом», організація поділялась на гуртки. Особи, обрані цими гуртками, складали центр. Кожен член гуртка мусив був платити членську вкладку. На чолі кожного гуртка був комітет з 5-ьох обраних осіб: касира, бухталтера, контролера й двох депутатів. Найбільшим числом членів кожного гуртка могло бути 25 чоловіка.

В разі збільшення установленого числа членів, організовувався новий гурток з новим пропагандистом, обов'язковим при кожному гурткові. За головних організаторів гуртків були розвинені робітники, що мали безпосередні стосунки з робітничою масою на заводах: Коротков, Мухін, Німченко, салдат Лейкін, Нестеренко й інші. За головних організаторів були Львов і Олександра Соколовська.

В червні 1897 року вже скликали сходки, де зачитувано й було ухвалено «статута». При «Союзі» було організовано гурток молоді, де були виключно молоді робітники. Цим гуртком спочатку керував Львов (Троцький), пізніше його замінив відряджений Одеською організацією Гуревич і Франкфурт, що приїхав з Катеринослава. З іншими містами миколаївський «Союз» був зв'язаний погано. Більш усього він був зв'язаний з Одесою, куди кілька разів їздив Львов і звідки до Миколаїву приїхав

Гуревич. Відомий Айзик, поляк, що приїздив до Миколаїву, сам особисто зв'язував Миколаїв з Катеринославом, Київом і Минськом, звідки Миколаїв одержував бундівську літературу. За даними, знайденими тов. Невським, був якийсь зв'язок з Харковом, звідки прибув співучасник Ювеналія Мельникова по його роботі в Харкові Андрій Кондратенко. Був зв'язок з Кременчуком. Коли в жовтні відбувся страйк кравців в Кременчуці, Миколів реагував на це спеціально відрукованою прокламацією з закликом до збору грошей на користь страйкарів-робітників. Заклик мав досить великий успіх. «Союз» видав цілу низку відозв і в жовтні відрукував перше число гектографованої газети «Наше Дело». В прокламації, яку випущено раніше від газети, повідомлялося, що 2 жовтня вийде перше число газети «Наше Дело», що ця газета освітлюватиме робітничий рух «на юге России». Усього вийшло 3 числа. Останнє вийшло 10 жовтня, причому характерною в цьому числі була стаття «О национальной вражде». На півдні це питання було дуже актуальне, тому, що всюди поліція з благословення уряду нацьковувала російське населення на євреїв.

Коли уважно розглядати «Статут Южно-Русского Рабочего Союза», то в ньому можна знайти безперечні сліди впливу «Статута Южно-Российского Рабочего Союза» 1875 року, не дивлячись на те, що їх відокремлює один од одного два десятки років. Тов. В. Невський, який зняв покривало, що запинало від нас цей куток революційного руху, в своїй книжці «Южно-Русский Рабочий Союз в Николаеве в 1897 году», ніде не говорить про цей вплив одеського «статута», але все ж таки такий вплив можна припустити. Миколаїв і Одеса два центри, що є у постійному зв'язку один з одним. Миколаїв завше тяготів до Одеси. Можливо, що де-хто з учасників миколаївського «Союзу» знав одеського «статута».

В одеському «статуті» йде мова про те, що переворот можливий тільки «при повному усвідомленні всіма робітниками свого безвихідного становища й повному їхньому об'єднанні». Миколаївський «статут» говорить, що солідарність робітничої класи «полягає в усвідомленні робітниками власних класових інтересів». Усякі деталі про членські вкладки, про касирів в кожному гурткові так само до певної міри сполучуються. Що до змісту «статутів» одеського й миколаївського, то тут даєшся диву, тому що перший так коротко без зайвих слів викладає пакт за пактом свої принципи, в той час, як другий загромождує довгими поясненнями й виразами, як от: «ім (робітникам) мусить прийти на поміч наука, що освітлювала б правдивим світлом становище пролетаріята й вказувала б на той короткий шлях, яким робітництво досягне волі, рівності й братерства».

Відаючи належне сентиментальному народництву (це ж в 1896 році!) «Южно-Русский Рабочий Союз» не міг в умовах

України не віддавати належне й її специфічним умовам. Одним з видатніших діячів «Южно-Русского Рабочего Союза» був робітник Ананій Нестеренко—українець з поетичними нахилами. Нестеренко, певно, був досить впливовою людиною в «Союзі». Це видно, передусім, з того, що «Союз» друкував і поширював вірші, які писав він в стилі Тараса Шевченка під назвою «Дума робочого». Вірш вартий того, щоб навести тут його увесь.

ДУМА РОБОЧОГО.

(Діло було за границею).

Тяжко людям жить без волі,
На панів робити...
Не зазнали вони долі
Ані їхні діти.

День і ніч вони працюють
І як лози гнуться,
Та ніяк не розміркують,
Не можуть проснуться.

Темнотою всі сповиті,
Як мала дитина.
Божеством вони укриті...
Лихая година!

Кому ж вони повідають
Своє тяжке горе?
Пани кров їх випивають...
О! нещасна доле!

Довго вони сумували,
Щоб добитись волі;
Головоньки свої клали
В городах і в полі.

Але ж волі не добились,
Так і повмірали,
Бо вони роз'єдинились
На клочки й кагали.

Ось устав пророк великий,
Марксом називався,—
Обличив царизм він дикий
І за працю взявся.

Став людей соединяти
На благее діло,
Став любов'ю обливати,
Говорити сміло.

Щоб брат брата шанували
Та соединялись,
Панам волі не давали
Та за діло брались.

З'єднався люд робочий
Густими рядами,
Стали тяжко всі боротись
З панами й царями;
Стали сміло говорити
За добро й свободу,
Щоб равенство утвердити
Робочому роду;
Затрусились пани й попи,
Побачивши горе...
І полилась кров робочих
У глибоке море.
Правда, тяжко люд боровся
Проти грозної сили,
Але ж правди він добився,
Царизм ізнесли.
Пролетарій повеселів
І заспівав пісні;
Царизм тяжко засумував,
Що закон їх тріснув.
Не довго їм зосталося
З людей крові ссати;
Як би їм ще не прийшлося
І хліба прохати!
Ото тоді-то люд робочий
З них всіх насміється,
Як проклятий рід собачий
Прахом розпадеться!
Тоді воля запанує
В городах і селах,
Вона людей пошанує
Радих та веселих.
Тоді люде одпочинуть
Від тяжкої праці...
Ярмо з шиї вони скинуть,
Заживуть по братськи.
Слава Марксу дорогому,
Слава йому всюди,
Що від його проснулися
Всі незрячі люде;
Що подав свій вірний голос
Бідному народові,
Що созрів пшенишний колос
На робочім полі.
Що створив безсмертне діло
На весь світ великий,
Побідив врагів могучих,
Львів гнусних та диких.

Але пізніше виявилось, що Нестеренко був зрадником і виказав усіх діячів жандарському управлінню й навіть намагався втягнути в провокацію інших робітників «Союзу» Мухіна й Короткова.

«Южно-Русский Рабочий Союз» не був, проте, соціал-демократичною організацією. Тоді Троцький, як один з головних керівників «Союзу», швидко схилявся до народництва, а в доповіді цереві товариш міністра внутрішніх справ вважає, що «Союз» провадив пропаганду соціально-революційних ідей. Але зі змісту всіх статтів в «Нашем Деле», з виданих «Союзом» відозв можна зробити висновок, що учасники його, сами того не підозріваючи, були марксистами.

Ліквідація «Союзу» відбулася 21 січня 1898 року. В справі «Союзу» притягувалось до суду 28 чоловіка. Через 10 місяців по арешті в жовтні 1899 року засуджено: Львова, Ол-ру Соколовську і І. Соколовського на 4 роки, Зіва й Гуревича на 3 роки до Східного Сибіру, Короткова й Мухіна (робітників)— на 2 роки, до Вятської губернії вислано Швиговського й Дорна. Всіх останніх випущено під догляд поліції.

«ЮЖНЫЙ РАБОЧИЙ СОЮЗ» В ХАРКОВІ (1881 р.).

Про цей «Союз» ми маємо надто мало даних. В «хроніке соц. движ. в России 1878-1887 г. г.»¹⁾ є, що «в листопаді 1881 р. і 31 січня 1882 р. Харківський військовий суд розглядав 2 процеси, які відносилися до «Южного Рабочего Союза», котрий було організовано в Харкові; в цьому процесі головними обвинуваченими були Іван Гурмаженко, учень сумської реальної школи і Сигізмунд Обедзинський, учень харківської реальної школи. Першого засуджено на ув'язнення, а другого з трьома своїми товаришами на каторгу». Але на сліди цього «Союза» нас наводить також біографія Віктора Олександровича Данилова (див. «Большая Энциклопедія», т. 21). Там говориться: У 1882 р. Данилова знову було арештовано в зв'язку зі справою «Южного Рабочего Союза», організованого в Харкові, і на цей раз харківський військовий суд присудив його на 4 роки каторжних робіт і відправити на кару». Однак, у присуді харківського військово-окружного суду від 31 січня 1882 року в справі про Данилова, Обедзинського, Макаренка, Овсяникова, Коронного, Забалуїва, Сиповича, Цимблера ніде ні єдиним словом не згадується про «Союз». У присуді просто говориться про дворян: Данилова, Сиповича й Макаренка, про купецьких синів Овсяникова, Коронного й Літягіна, про міщан Обедзинського, Забалуїва й єврея Цимблера, яких обвинувачується «в принадлежности к существующему в России тайному социально-революционному сообществу». З «Производства дел» канцелярії

¹⁾ Офіційний звіт. Москва. 1907. Вид. В. М. Сабліна.

Харківського губернатора за 1881 рік справа є у такому вигляді. 22 квітня в Харкові мала б відбутися процесія з іконою. Багато околишніх мешканців через це йшло до міста. По дорозі з слободи Олексіївки до Харькова два молодих чоловіка роздавали селянам прокламації й їх було затримано. Виявилось, що один з них був студент—Олександр Сипович, другий—учень харківської реальної школи—Сигизмунд Обедзинський. Коли їх трусили, в обох знайшли прокламації під заголовком: «Честным мирянам, православным крестьянам и всему народу русскому объявление», а внизу підпис: «дано в С.-Петербурзі марта 2 дня 1881 года». 24 квітня в цій справі арештовано студ. Цимблера. 11 червня арештовані в Курску з прокламаціями Овсяників і Федоренко на допиті показують, що прокламації їм дав для розповсюдження аптекарський помішник Виктор Олександрович Данилов і що він є головний діяч організації. Коли робили трус у Данилова, то знайшли 5 чисел «Земли и Воли», літографовану брошуру «У гроба». Данилова арештували. Суд над ним відбувся тільки в січні 1882 року. Данилова вислано на каторгу на 4 роки, Сиповича «на поселение в более отдаленные места Сибири», Обедзинського й Овсяникова «на поселение в местах Сибири не столь отдаленных». Усіх інших суд виправдав, окрім Цимблера, що відбув два місяці ув'язнення.

«Северно-Русский Рабочий Союз» виник в 1878 році. Загинувши в боротьбі проти сильно озброєного ворога, він більше не відновлював своєї діяльності. «Южно-русские» організації повставали кілька разів то в одному, то в другому з великих центрів України, причому повставали без де-якої наступності. Назва «Южно-Российский», «Южно-Русский», «Южный» походили якось стихійно, а ці організації свідомо обмежували свою роботу містами України («Южно-Российским краем»). Цей факт треба продумати, освідомити всім тим, хто працює над історією України, хто інтересується історією революційного руху. У всіх перелічених мною «союзах» безсумнівна очевидність українського елементу, що вносив певні, напівсвідомі тенденції в робітничий рух «юга».

С. ЯКИМОВИЧ

Устин Кармалюк в судових актах.

З давніх давень особа Кармалюка, улюбленого подільського народнього героя численних пісень і переказів, завше цікавила всіх, як і своєю незвичайною, майже казковою вдачею, так і своїми особливими рисами лицарської мужности.

Відомість і слава Кармалюка вже давно перейшли за терен рідного йому Поділля й розійшлись по всій Україні, про що свідчать етнографічні записи, та навіть перекинулись і до Бесарабії, де лише його перевернуто в молдаванського Гоца (розбійника) Кармалюка¹⁾.

Досить також нагадати, що пісні й перекази про Кармалюка ми знаходимо не тільки в етнографічних збірках і матеріалах, але знаходимо навіть в щоденнику Т. Г. Шевченка²⁾.

На підставі тих же народніх пісень і переказів Марко Вовчок утворила своє відоме оповіддання «Кармелюк», одержавши потрібні інформації од певних людей—«і де родився, якого роду, як його звали, усе усе чисто»³⁾.

Також треба згадати, що відомий історик М. Костомарів у своїй полеміці за українську ідею не вагаючись становить Кармалюка серед сонму українських національних героїв в їх боротьбі проти поляків⁴⁾.

В наші часи ми вже маємо дві драмі про життя Кармалюка Л. Старицької-Черняхівської та Васильченка⁵⁾, зміст яких ґрунтується також на тій же народній ідеалізації.

Наведені приклади наочно свідчать, що особа й вчинки Кармалюка вже давно вийшли за межі народнього фольклору й прямують до свого узагальнення на підставі тої народньої ідеалізації, що оточила ім'я Кармалюка.

Відомість і слава Кармалюка полягають переважно на народніх піснях і переказах, але треба також зазначити, що про

1) А. Яцимирскій. «Разбойники Бессарабии въ разсказахъ о нихъ»—Этнографическое Обзорѣніе 1890—I, ст. 84.

2) «Основа», 1862, кн. VIII.

3) Л.-Н. В. 1908—1—73.

4) О. Рылскій. «Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія». К. Ст. 1903—IV—19.

5) П. Тичина «Плуг». Київ. 1920, ст. 20.

цю славу й відомість Кармалюка яскраво свідчать і ті тисячі сторінок старих судових актів, що заховалися й до нашого часу, де на цих сторінках пожовклих судових актів, навіть проти бажання офіційних суддів, виразно відбивається доба, сучасна Кармалюкові, з його надзвичайним впливом на колишнє селянство.

Ці судові Кармалюкові акти мають свою де-яку історію.

В 1872 р. в Кам'янці-на-Поділлі вийшла друком праця М. Симашкевича: «Римское католичество и его ієрархія въ Подоліи».

В одному з розділів цієї книги М. Симашкевич присвячує місце ¹⁾ й Кармалюкові, де наводить його життя по польському джерелу ²⁾, але освітлює Кармалюка, як народного героя та месника польському панству за кривди українського селянства, чому польська шляхта весь час переслідувала Кармалюка й перевернула його навіть в державного злочинця.

Крім того, М. Симашкевич, виразно підкреслюючи в своїй праці антипольську тенденцію, бачить навіть польську інтригу й у тому, що *Encyklopedia Powszechna* навмисне перевернула Кармалюка ³⁾ в «*Karmaliuk*», аби поглузувати з нього.

Праця Симашкевича незабаром викликала відповідь польського ⁴⁾ місцевого історика д-ра А. Ролле, де автор, ретельно простудіювавши судові акти Кармалюкових вчинків, виставив його як звичайного розбишаку й злочинця, який не тільки не був оборонцем свого народу, а навіть поробив селянству надзвичайну шкоду.

Праця Ролле, збудована на судових актах, це єдина нині розвідка, що присвячена Кармалюкові, і вона завжди була запевне правдиве джерело, що до життя й вчинків Кармалюка, а особливо нині, коли більшість судових актів, які переховувались в Літині, Летичеві, Винниці безслідно зникли, а також зникли й ті судові акти, на підставі яких базується й розвідка Ролле.

Цікава розвідка Ролле про Кармалюка була перекладена на російську мову й видрукована в «*Кіевской Старинѣ*» за 1886 р., кн. III, з анонімною передмовою ⁵⁾, але тільки з де-яким скороченням.

Невідомий автор передмови, коротко аналізуючи працю Ролле, в таких словах висловлює свій осуд:—«Но что могла сказать ему (Ролле) эта мертвечина, этот канцелярский хлам, существенную часть которого мы

1) Ст. 442—444.

2) *Encyklopedia Powszechna*, t. XIV, str. 131. Warszawa. 1863.

3) Про транскрипцію імені Кармалюк далі.

4) Dr. Antonij (Ролле) «*Gawędy z przeszłości*, t. I. Lwów. 1879 (Opryszek, opowiesć zdarzeń prawdziwych).

5) Як можна гадати, ця передмова, а може й переклад належать В. Б. Антоновичеві, бо в тому примірникові «*Gawędy z przeszłości*», що довелося бачити в книгозбірні В. Б. Антоновича, на ст. 230 мається навіть хрест, що зазначає останні рядки перекладу.

имели в своих руках? Они помогли ему установить порядок времени, отдельные случаи преступлений Кармелюка и его сообщников—по показаниям намеренно скрытным и извращенным, неполным и только; но не могли объяснить истинных мотивов преступления в каждом данном случае и отношений преступников к потерпевшим от них и наоборот. Тогдашним военным и гражданским властям, преследовавшим и судившим Кармелюка, не было дела ни до социального положения народа, на который они имели свой особый взгляд, ни в частности до семейного разгрома Кармелюка и перенесенного им душевного потрясения и мук; они не входили и не могли входить в обсуждение ни обстоятельств отдачи его в солдаты, ни личных и общенациональных мотивов, руководивших его ненавистью к панству и всему соприкасавшемуся с ним и ожесточенною над ним местью; они имели дело с фактом нарушения закона и судили Кармелюка, как дезертира, вора, грабителя, разбойника, беглокаторжника»¹⁾.

Цей справедливий і об'єктивний осуд невідомого автора передмови що до перекладу праці А. Ролле, запав глибоко мені в думку, і тому, коли мені довелося мешкати в Кам'янці-на-Поділлі, де були скупчені всі судові акти про вчинки Кармалюка, то я поклав своїм обов'язком перевірити ці судові акти.

Всіх судових актів²⁾ про Кармалюка в бібліотеці Кам'янецького Університету мається 5 томів, а про VI-й том у мене була достотна копія росписки І. Бачинського, який взяв цей том для своєї праці про Кармалюка.

I.—«Дѣло³⁾ о преступникѣ Устинѣ Карманюкѣ, который участвовалъ въ ограбленіи людей въ Литинскомъ повѣтѣ. (По описи 18 Арх. № 17, на 60 листах⁴⁾)».

II.—«Дѣло⁵⁾ слѣдствіемъ произведенное по предписаніямъ гражданскаго и военнаго начальствъ о возмущеніи содержащихся въ здѣшнемъ крѣпостномъ тюремномъ замкѣ арестантовъ и побѣгѣ оныхъ. (По 18-й описи Арх. № 65, на 379 листах⁶⁾)».

1) «К. Ст.» 1886—III—496.

2) Судові акти писані мішаною мовою, багато є листування польською.

3) За 1822—1829 р.

4) Фактично мається 124 аркуша.

5) За 1823 р.

6) Фактично мається 314 арк. На обгортці є примітка—«одна виписка отдана г. секретарю К. П. Суда»—певне то була «сентенція», цеб-то приговор, якого там немає.

III.—«Дѣло¹⁾ о бѣжавшемъ съ каторжної роботи разбойникѣ Василю Михайловѣ Гавриленко (онъ же и Кармалюкъ) и протчихъ сотоварищахъ его за чинимыя грабительства. (По 55 оп. Арх. № 7, на 2071 листахъ²⁾».

IV.—«Дѣло³⁾ Лѣтичевского уѣзднаго суда № 1106 о шайкѣ преступника Кармалюка за ограбленіе подполковника Дембицкаго и прочемъ. (По 108 оп. Арх. № 6, на 2521 листахъ⁴⁾».

V.—«Дѣло⁵⁾ Лѣтичевского уѣзднаго суда № 1940 о шайкѣ преступника Карманюка за ограбленіе посесорши села Красноселки Поплинской. (По 108 оп. Арх. № 25, на 1726 листахъ⁶⁾».

VI.—«Дѣло о бѣжавшемъ изъ Сибири каторжної работы Іустинѣ Карманюкѣ, сужденномъ за побѣгъ изъ Сибири и воровствѣ разныхъ вещей и о подсудимыхъ Михайлѣ, Андреѣ и Никифорѣ Блажкунахъ, сужденныхъ за пересодержательство Карманюка и совмѣстное воровство вышеупомянутыхъ вещей. (По 63 оп. Арх. № 195, на 1093 листахъ⁷⁾».

Ці судові Кармалюкови акти, що переховуються в бібліотеці Кам'янецького Університету, подають нам дуже багато фактичного матеріалу, бо там і особисті допити Кармалюка, його товаришів та сила різнomanітних свідків, але треба сказати правду, що на підставі цього офіційного матеріалу ми не маємо змоги уявити правдивої ролі Кармалюка та його впливу на колишнє селянство,—тим більше, що кам'янецькі судові акти подають нам життя Кармалюка з великою перервою з 1825 по 1835 рік, і які доводиться доповнювати, користуючись студією Ролле.

В кам'янецьких судових актах ми переважно маємо певні хронологичні дати та описи вчинків Кармалюка, на підставі яких можна багато де-чого додати, що оминув Ролле, та виправити його фактичні помилки, але там, за поодиноким винятком, ми не знайдемо нічого, що може допомогти зрозуміти ту незвичайну популярність Кармалюка серед української людности.

Після безпосереднього знайомства з Кармалюковими судовими актами та фольклорною літературою про Кармалюка стало також можливо зробити й другі висновки, що праця Ролле утворена не лише на студіюванні офіційних документів, але часто й густо на своїх власних спогадах та на спогадах тих

1) За 1828 рік.

2) Фактично мається 1235 арк.

3) За 1834—1837 р.

4) Фактично мається 2569 арк.

5) За 1835—1836 р.

6) Фактично мається 1736 арк.

7) За 1832 р. Ці судові акти було вивезено Бачинським до Винниці. По останніх відомостях, що були мені надіслані в кінці 1922 р. О. М. Ковалевською—ці судові акти переховуються в Винницькому музею, де пагінація починається з 712 по 1091 сторінку. (Перших 711 аркушів загинуло).

знайомих Ролле, що багато знали про Кармалюка, а може брали й живу участь в епопеї Кармалюка, яка тривала з 1812 по 1835 рік.

Ці особисті спогади особливо виразно відбиваються в драматизації викладу вчинків Кармалюка, анекдотах і переказах про нього, описах дієвих осіб і тогочасного польського панства.

Освітлення особи Кармалюка в праці Ролле переважно негативне. Як про це було зазначено вище, у Ролле була передузята думка довести, що Кармалюк зовсім не є народний герой, а тільки звичайний розбійник, один з останніх могиканів минулої гайдамаччини.

Маючи таку упереджену думку, Ролле не вагаючись постійно прикладає такі епітети до особи Кармалюка: *złodziej*, *rabus*, *zbrodniarz*, *opryszek* і т. ін.

В праці Ролле також яскраво помітно другий осередок ваги цієї розвідки, який полягає не в нарисі особи Кармалюка, а на змалюванні мужности Подільської польської шляхти, яка героїчно живе серед циничної української людности, що повсякчасно тягне за гайдамацькими традиціями.

Тільки в дуже рідких і окремих випадках український селянин може виявити де-які почуття доброї вдачі й сумління, але й це залежить од попереднього культурного польського впливу¹⁾.

Проте треба сказати, що, не вважаючи на свою де-яку тенденційність, праця Ролле нині є одним з першорядних джерел до життя й вчинків Кармалюка, бо тих судових актів, що були своєчасно переглянуті Ролле, тепер немає.

Окрім Ролле, особа й правдива роля Кармалюка цікавила багатьох подолян, але, на жаль, всі їх патріотичні заміри не сягали далі збирання звичайного фольклорного матеріалу, і вони навіть, на диво, не цікавились судовими актами (окрім Бачинського) і особливо тоді, коли була цілковита можливість працювати в самих добрих умовах.

Після розвідки Ролле про Кармалюка до друку з'являлися лише короткі замітки, що подавали переважно фольклорний матеріал—пісні, перекази, які містилися здебільшого в «Кіевской Старинѣ».

З цих заміток найбільше заслуговують уваги матеріали Олтаржевського²⁾ та Венгрженевського³⁾, як спогади наочних свідків і сучасників життя Кармалюка, і згадки Максимова⁴⁾ та Ахшарумова⁴⁾ про незвичайну популярність Кармалюка серед каторжного миру в піснях і переказах про нього.

1) Ibidem. 213, 230.

2) Ю. Олтаржевскій—«Воспоминанія старожила о Кармелюкѣ». К. Ст. 1886—VI—371—378.

3) С. Венгрженевскій—«Еще кое-что о Кармелюкѣ». К. Ст. 1886—VII—553—560.

4) С. Максимовъ—«Сибирь и Каторга» С. П. Б. 1891. Ст. 338, 366, 369—371.

5) Д. Ахшарумовъ—«Изъ моихъ воспоминаній (годы 1850—1851)». Миръ Божій. 1904—III—60.

Всі ж останні замітки—як фольклорний матеріал, подають нам лише ідеалізований тип Кармалюка, який мало в'яжеться з тим дійсним розбійником Кармалюком, про якого ми довідуємось з судових актів.

Переходячи тепер до спроби викладу життя Кармалюка по судових актах, я мушу зазначити, що моя коротка студія не уявляє з себе спеціальної розвідки про Кармалюка, а є лише одним із розділів моєї праці, що я виконав її в Кам'янці,—«Устин Кармалюк—останній подільський гайдамака», яка накреслювала дійсного розбійника Кармалюка, як антитезу тому народньому герою, про якого ми довідуємось з народніх пісень та переказів.

Цей розділ було зачитано 24 грудня 1922 року в історичній Комісії Української Академії і, взявши до уваги критичні застереження та поради шановного проф. О. С. Грушевського, я подаю його тепер в незначно зміненому вигляді.

Життя та вчинки Кармалюка перейшли на тлі кріпацького права та тієї ще несвідомої соціально-класової боротьби, яка давно вже розпочалась на Україні ще за часів козаччини.

Умови розвитку кріпацького права на Україні були досить своєрідні¹⁾; тому потрібно, хоч в самих коротких словах, пригадати ті історичні обставини початку XIX ст., що створилися на Поділлі, серед котрих промайнуло життя Кармалюка.

Треба згадати, що після Андрусовських пактів 1667 року життя Лівобережної й Правобережної України та особливо Поділля пішло різними шляхами.

Правобережна Україна, яка знову підупала під владу польського панства, не могла погодитися на те поневолення, що його ніс за собою шляхетський польський устрій, і тому весь час проводило проти нього уперту й завзяту боротьбу.

Весь час то в одному, то в другому місці на Правобережній Україні вибухають повстання місцевого населення.

Нарешті, коли доба «великої руїни» затягла на терен Поділля нових господарів—турок (1672—1699), то майже все населення розбіглося; багаті села обезлюдніли, тільки руїни та купи каміння свідчили про колишнє життя²⁾.

Поділля знову повертається до Польщі після перемоги московського царя Петра під Азовом в 1699 р.

Польське панство, повернувшись до своїх маєтків, знову почало примушувати українську людність до тяжкої панщини, касуючи й ті пільги, що давалися ними, аби закликати людей на спустілі землі.

¹⁾ Н. Василенко: «Прикрѣпленіе крестьянь въ Малороссіи. Великая Реформа 19 февраля 1861 г.». Том I.

²⁾ М. Грушевський: Передне слово до—«Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці»—Рус. іст. біб., т. XIX.

Е. Сѣцинскій. «Городъ Каменецъ-Подольскій». Кієвъ, 1895, ст. 52.

Всі ці утиски польського панства почали дуже обурювати місцеве подільське населення, яке при повній анархії на Поділлію за цей час звикло до самостійности та волі.

Тому, коли в 1702 році вибухло повстання Палія, то в червні того ж року повстає людність Поділля в околицях Могиліва, Ушиці й Кам'янця, на чолі якого стає Шпак.

Повстання 1702—1703 років було жорстоко приборкано, і після цього повстання Поділля неначе притихло, але хвиля грабунків та убивства жидів та поляків-панів не зменшується¹⁾.

В цих безнастанних наїздах та нападах беруть значну участь запорожці, що надходять через молдавський кордон, а також і місцева шляхта, що при своїй безпринциповності легко ставала до лав тих же розбишак і своїми звичаями мало чим ріжнилася од них.

Крім того, сприяли розвитку народного руху на Поділлію де-які політичні обставини, що утворили повстання в 1734 році.

Українське населення по своєму з'ясовувало боротьбу прихильників Августа III та Лещинського й прихід московського війська і почало нищити скрізь ненависне йому польське панство. Дворські козаки польських панів під проводом Верлана пристають до повстанців та збільшують його силу.

Але повстання 1734 року було покарано силами московського війська.

Через 16 років, в 1750 р. гайдамацький наїзд на Правобережну Україну і на Поділля перевернувся в величезне повстання. Повстанці й гайдамаки навіть беруть Винницю, де першим ділом нищать всі панські папери та документи.

Доба Коліївщини 1768 року, що розпочалось на Київщині, перекинулась і на Поділля. Гайдамацькі загони перейшли огнем і мечем майже все Поділля. Винниця, Немиров, Бар, Жванець, Брацлав і. т. ин. були зруйновані та винищені в купі з польським та жидівським населенням²⁾.

Коліївщина знову була Приборконе на Правобережній Україні лише силами московського війська.

В 1789 році польське панство знову чекало повторення подій 1768 року.

Польське панство на Поділлію жорстоко переслідувало селян і садовило до в'язниці навіть і православне духовенство, а тому завжди каземати Кам'янецької фортеці були забиті силою запідозрілого люду.

Але, нарешті, в 1793 році Поділля й Кам'янець були прилучені до Московщини, яка твердою рукою підтримувала загальний лад.

Під московським пануванням безнастанна громадянська війна на Поділлію неначе й припиналось, але соціяльні чинники вічного незадоволення московською владою не були усунуті.

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Руси, т. III. «Акты о Гайдамаках». Киевъ, 1876. (Передмова В. Антоновича).

²⁾ «О прошлом Подоліи». Кам.-Подольск. 1895.

Кріпацьке право й польське панство під захистом московських багнетів набуло нової, наче непоборної, сили й тому місцева українська людність завше непокоїлася й постійно жила живими спогадами своєї минулої слави у віковичній боротьбі проти польського панства, бо активної озброєної сили у нього вже не було.

І ось в цьому розцвіті кріпацького права на Поділля, в сфері відгуків соціальної несвідомої боротьби, в оточенні колишніх спогадів і переказів про своїх батьків та дідів, що з «свяченим» боролися за своє право проти польського панства, довелося жити й рости подільському населенню в кінці XVIII та початку XIX століття.

Устин Якимів Кармалюк ¹⁾ народився на Поділля в селі Головчинцях Літинського повіту в 1790 році ²⁾ в сем'ї бідного, але честного селянина ³⁾ в маєтності дрібного польського пана Пигловського.

Як жилося Кармалюкові в рідній сем'ї, про це ми не маємо жадних відомостей. Але, напевне, можна гадати, що ще малим хлопцем Кармалюк не раз і не два чув від батьків і старих людей, як пізніше й Шевченко, перекази й спогади про славне минуле гайдамаччини, що на тлі незапокоєної й енергійної людності виховували уперту вдачу молодого хлопця та навчали його дивитися на панство та панів, як на одвічних своїх ворогів.

Ще малим хлопчиком Кармалюка, по тогочасному звичаю, беруть до панського двору, де, як пише Ролле ⁴⁾, Кармалюк навчився польської мови й звик до доброго убрання.

В 1806 році Кармалюк жениться й живе при панському дворі ще років з шість. Кармалюк був тверезим і працьовитим, але завзятим і упертим. Але невідомо, за яку провину в початку 1812 року пан Пигловський порішив віддати його до війська, коли Кармалюк вже мав трьох синів.

Відомо, що коли в 1812 році між Францією й Москвою точилася війна, то на Поділля військових подій не було. Крім того, на Поділля була чума й тому цар Олександр I дав наказ брати на Поділля замість рекрутів лише коней. Але, вважаючи

¹⁾ Що до прізвища, то тут є де-які хитання як в вимові, так і в правопису. На Поділля вимовляють виразно «Кармалюк», про що свідчить так сучасна вимова, як і зауваження інших подолян (дивись: А. В. «Визитъ Кармалюка». Київская Старина. 1893—II—466). Що до судових актів, то в актах: Д. I, V, VI—знаходимо «Карманюк», в Д. II, IV—«Кармалюк», в Д. III «Кармелюк».

В самому селі Головчинцях внуки Кармалюка звуть «Карманами», вважають це прізвище старішим, ніж «Кармалюк». Але тут треба взяти до уваги народню етимологію, яка по своєму наближає слово до буденного його розуміння.

Що до вимови самого прізвища «Кармалюк», то на Поділля, як довелося чути в живій мові, «виразно» говорять «Кармалюк».

²⁾ Д. V, ст. 53. (У Ролле 1788). Римські числа при літері «Д» визначають судові акти про Кармалюка, які зазначено вище.

³⁾ Gaw. рг. ст. 146.

⁴⁾ Gaw. рг. ст. 147.

на чуму, подільський губернатор граф Комаровський не міг дати московській армії ні коней, ні рекрутів ¹⁾.

Цей факт, що Кармалюк все ж іде до рекрутського набору, коли Поділля не дало рекрутів, свідчить зовсім не про патріотичні почуття пана Пигловського, бо він, як поляк, певне більше мав симпатій до Франції, ніж до Москви, а свідчить про те, що пан Пигловський постановив позбутися свого упертого й завзятого кріпака.

Для Кармалюка військова служба була тим болючим несподіваним фактом, що особливо примусив його відчувати весь жах і кривду кріпацького права й обуритися проти нього з тим завзяттям, що й давніш було головною рисою вдачі Кармалюка.

З допиту селян с. Головчинець ²⁾ 29 березня 1822 року видно, що Кармалюк родився й одружився в с. Головчинцях. Селяне нічого недоброго за ним не відали аж до того часу, поки Кармалюка не було спіймано за крадіжку панського воску з каплиці. Тоді Кармалюка було взято до економії під арешт, але Кармалюк с-під арешту втік і блукав десь довгий час. За втечу й крадіжку воску економія призначила Кармалюка в рекрути. Коли Кармалюк повернувся, то був вже без двох спідніх зубів, бо сподівався, що, вважаючи на зуби, його не візьмуть до військової служби ³⁾.

Але це Кармалюкові не допомогло; хоч він і не мав двох спідніх зубів ⁴⁾, а все ж його погнали рекрутом до Кам'янця, де його було призначено до 4 уланського полку, який ніс тоді кордонну варту ⁵⁾.

Тогочасна жорстока військова муштра не сподобалася такому чоловікові, як Кармалюк, і тому він при першій змозі тікає з уланського полку до своїх Головчинець.

В рідному селі Кармалюкові, як дезертирові, немає життя. Постійні труси, облави й т. ин. примушують Кармалюка, може й проти його волі, стати в одверту опозицію суспільству.

Переховуючись по лісах і ріжних схованках, Кармалюк знайомиться з такими ж місцевими дезертирами, як і він сам — з Данилом Хронем і Микитою Удодовим ⁶⁾, при допомозі сільського злодія Івана Ткачука.

Кармалюк, Хронь, Удодів провадять спочатку незначні крадіжки на селі. Розбіють комору, винесуть борошно, яйця, віск і т. ин. і все це перепродують через Ткачука.

На чолі цього товариства стоїть Данило Хронь, який вже другий раз був дезертиром, а Кармалюк був у нього за підручного.

1) В. Сѣцинскій. «Каменецъ-Подольскій», ст. 74.

2) Д. I, ст. 41.

3) Дивись про це народні перекази у Венгрженівського, що відповідають дійсності.

4) Д. I, ст. 25.

5) Д. I, ст. 7.

6) У Ролле—«Удавов».

Хронь, як отаман, ходить з нагаєм, а Кармалюк і Удодів неначе з козацькими списками. Хронь також ходить добре одягнутий, а Кармалюк і Удодів в простих кожухах ¹⁾.

Приставши до цього товариства, Кармалюк починає що-дня пити та гуляти, забуває про жінку й дітей та вкупі з Хронем плутається з дівкою Параскою, сестрою жінки Ткачука.

Після великодніх свят 1812 року нове товариство грабує жида шинкаря в с. Головчинцях. Всім керує Хронь. Шинкарь Хаїм Лейбович так про це оповідає ²⁾: прийшли до нього гайдамаки, двоє з списками, а один з косою й почали вимагати грошей. Коли він почав казати, що грошей немає, то вони почали гукати: «маєш позичати», «заріжу», «давай ножа», «одріж йому носа й вуха», «піджарь його на вогні».

Крім того, всі вони троє хотіли з'валтувати його дочку, але вона випросилася тим, що хвора.

Після цього гайдамаки почали їсти наготовану шабашову вечерю й пити горілку та вишнівку, яку брали з льоху. Коли всі вони добре випили, то вони взяли у Лейбовича 17 карбованців, перину, дві подушки, мідну посуду й різні дрібні хатні речі, навіть 18 пасом ниток, які пізніше було знайдено під час трусу у жінки Кармалюка.

Других вчинків за 1812 рік в судових актах ми не маємо. Зате за 1813 рік в судових актах мається чимало різних вчинків, які жахають і обурають людину проти цього товариства, що мало своїм осередком с. Дубове, де жив Ткачук і звідки був родом Данило Хронь.

Так, 24 березня 1813 року вночі до селянина с. Дубового Федора Шевчука приходять невідомі люди й вимагають, аби він виказав, у кого є тут гроші. Шевчук відмовлявся, його за це було тяжко побито, хоч ці невідомі весь час розпитували про Івана Сало з хутора с-під села Дубового ³⁾.

Не минуло й тижня, як вночі 30 березня ⁴⁾ Кармалюк, Хронь, Удодів роблять напад на хутір Івана Сало. Увійшовши до хати, вони перев'язали всіх. Коли одібрали лише 18 карбованців, то Хронь звелів робити допит Салові. Івана Сало було обкладено соломою, облите горілкою й підпалено. А коли Сало, не вважаючи на ці муки мовчав, то тоді наклали жару в халяви і притискали їх до Сала. Після цього вони забрали де-які речі, а, виходячи з хати, сказали:—«ми вже давно на тебе важили», і, підперши дрюччям двері, запалили солом у снігах.

Коли сестра Сала, якимось роспугавшись, хотіла вискочити, то її вдарили списом, але пробили тільки їй сорочку.

¹⁾ Д. I, ст. 62 (Ролле одразу становить Кармалюка за отамана і добре одягає).

²⁾ Д. I, ст. 63.

³⁾ У Ролле (ст. 148) з Овсяників.

⁴⁾ Д. I, ст. 59.

На щастя родини Сала пожежу було помічено на селі, де ударили на гвалт, побігли люди й визволили родину Сала. хоч хата та повітки з худобою й погоріли, а сам Сало не зніс цієї муки й через кілька днів помер.

Вчинок з Салом стурбував всіх і після цього діяльність Хроня й Кармалюка неначе згасає.

Але все ж 30 червня 1813 року Кармалюк порішив звести свої особисті рахунки з паном Пигловським і при допомозі своїх товаришів спалює йому винокурню й тік вкупі з хлібом.

Останні події, а особливо люта смерть Сала, стурбували селян і адміністративну владу і тому досить швидко після цього селяне с. Дубового, які найбільше потерпіли від безнастанних дрібних крадіжок, ловлять у лісі ¹⁾ Кармалюка й Удодова, а Хроня в бур'яні на лузі вкупі з дівкою Параскою.

Спійманих спочатку ведуть до Літина, а звідти Кармалюка й Хроня, як дезертирів, пересилають до Кам'янця.

В липні 1814 року Кармалюка й Хроня судять і женуть кріз 501 шпіцрутен.

13 серпня того ж року в складі військової команди їх шлють до кримських полків. Але до Криму Кармалюк не доходить і вкупі з Хроном і трьома дезертирами вони тікають з першої ночівлі в селі Панівцях, що в 8 верстах од Кам'янця ²⁾.

Як тільки Кармалюк і Хронь утекли, то знову стало чути, що по селах неспокійно.

Так, в серпні 1814 року в с. Петранях було пограбовано жида шинкаря Хаїмовича. 5 вересня було розбито комору у селянина Івана Певзи в селі Дубовому. 6 вересня по дорозі до містечка Межирів було ограбовано селянина також з села Дубового Андрія Онищука вкупі з жінкою.

Тут треба зауважити, що в ограбуванні Онищуків Кармалюк вже грає першорядну роль. Кармалюк спинає волів і наказує бити Онищука. У Онищука Кармалюк бере шапку й чоботи, а у жінки здійсмає коралі та хустку.

Того ж 6 вересня знову було розбито комору теж в селі Дубовому у Петра Андрієва.

В листопаді 1814 року в селі Курилівцях було пограбовано шляхтича Сапульського.

Далі за цей період з судових актів про життя Кармалюка ми не маємо відомостей. Лише відомо, що Кармалюка й Хроня знову ловлять 11 січня 1817 року й судять їх в Кам'янці.

В Кам'янці дають їм присуд по цілокупності карних вчинків ³⁾. Особливу увагу звертає смерть Івана Сала, чому військовий суд 20 вересня 1818 року Кармалюка й Хроня

¹⁾ Д. I, ст. 57.

²⁾ Д. I, ст. 57.

³⁾ Д. I, ст. 66. Збитки населенню за 1812—1814 рік, по судових актах, 2242 руб. 55 коп.

засуджує як москалів-дезертирів до кари на горло, але за маніфесту 1814 року цю кару було їм збавлено.

Кармалюка й Хроня присудили до кари: 25 батогів, таврення й десятирічна каторга. 25 жовтня 1818 року Кармалюка й Хроня в місті Кам'янці було вибито батогами й протаврено, а 16 листопаду їх було одіслано до каторги.

Але Кармалюк до Сибіру не дістався й укупі з Хронем він знову тікає десь в Вятській губернії¹⁾.

При рапорті²⁾ начальника етапної Малмиженської команди до Казанського Ордонанс-Гауза подаються такі прикмети Кармалюка:—«Лѣтъ отъ роду 30, росту 2 аршинъ 6½ вершковъ, лица круглаго, носа умѣреннаго; волосовъ на головѣ, бровяхъ, усахъ и бороды свѣтло русыхъ, глазъ голубыхъ, бороду бреетъ, говорить по-руски чисто»³⁾.

Весною 1819 року Кармалюк⁴⁾ опинився в селі Французівці Балтського повіту, де пробує грабувати вкупі з дезертиром Іваном Чорноморцем, своїм товаришем ще по в'язниці, але їм тут не повелось,—і тому Кармалюк знову мандрує до своїх Головчинець.

В с. Головчинцях Кармалюк майже на очах усіх живе у своїй жінки. Роки 1819—1822 спокійніші часи життя Кармалюка. Кармалюк приймається знову за старі селянські крадіжки, на які селяне не дуже реагують.

Кармалюк весь час вештається коло Головчинець, допомагає своїй жінці на полі, мріє про волю та Чорноморські степи⁵⁾, куди він хоче їхати з жінкою та дітьми, та носить своїм дітям різні подарунки.

Коли у Кармалюка в 1821 році родиться ще син, то він справляє бучні христини⁶⁾, де гуляє й бенкетує з головчинецькими селянами.

З допиту Головчинецьких селян⁷⁾ видно, що Кармалюк своїх односельчан не зачіпає, але од нього терпіли в Головчинцях більш заможні.

1) У Ролле—«у Тверському степу Вятської губернії», ст. 154.

2) Д. I, ст. 8.

3) Про зовнішній вигляд Кармалюка ми маємо ще такі описи в спогадах сучасників.

Так, Венгрженовський згадує Кармалюка, коли він сам вчився в Кам'янці та бачив, як карали Кармалюка на Підзамчому: «[Кармалюк] былъ здоровый, коренастый блондинъ съ умнымъ лицом, но нѣсколько суровымъ выраженіемъ».

Другий сучасник, Олтаржевський, так згадує Кармалюка: «Я своими глазами видѣлъ Кармалюка, когда его проводили черезъ Житомиръ—росту нѣсколько выше средняго, немного сутуловатый, но крѣпко сложенный, такъ и видно, что сила у него желѣзная, будто изъ чугуна вылитъ весь, плечистый, ширококостый и съ лица очень красивый».

4) Gaw. рг., ст. 154.

5) Д. I, ст. 23, 24.

6) Gaw. рг., ст. 154.

7) Д. I, ст. 41.

Так, в 1821 році у Пилипівку Кармалюк викрав у якогось шляхтича пару коней, у попа забрав сани та сливи й поїхав з ними до Межирова, у Головчинецької дідишки вимагав грошей, але обіцяв їй переказати, де переховуються заборані у неї речі.

Але раптом в 1822 році таке спокійне життя Кармалюка наче урвалося. Чому виникла така зміна у Кармалюка,—про це трудно гадати, але правдоподібно можна припустити, що тут мається де-що цілком з хатнього життя Кармалюка, бо, як відомо, жінка його не поділяла планів свого чоловіка виселитися до Чорномор'я, де він почав сіяти та купив корову для своєї сім'ї¹⁾.

Цікаво ще тут підкреслити одну дрібницю, що заховалась в судових актах, яка з'ясовує спокійне життя Кармалюка за цю добу.

Так, в початку березня 1822 року Кармалюк²⁾ на Барському шляху з Літина в лісі перестрів стару жінку Варвару Кучериху з с. Дубового, обшукав її й коли знайшов у неї тільки три гроші, то повернув їх бабі й додав: —«іди, не шатайся, бо бачиш ножа, то так в тебе й суну» і пустив її. Трохи згодом Кармалюк знову наздогнав ту саму Кучериху та наказав їй піти до с. Сербиновець до якогось Підгайця й переказати йому від нього—«щоб він не боявся, бо у нього не будемо».

Коли Кучериха за два тижні була в с. Сербинівцях і завітала до Підгайця та переказала йому свою зустріч і слова Кармалюка, то Підгаєць дуже схвилювався, подарував їй навіть свитку й вельми просив Кучериху, щоб вона пішла від нього до жінки Кармалюка, впала їй в ноги три рази та просила, щоб Кармалюк його не чіпав, а коли він побачиться сам з Кармалюком, то дасть йому й пшениці й усього, чого він захоче.

Ця дрібниця одразу дає світла на взаємини Кармалюка й місцевого населення, яке при посередничій ролі жінки Кармалюка викупалося у нього.

Вночі 4 березня 1822 року Кармалюк³⁾ грабує шляхтича Павла Опаловського з Майдана Головчинецького. Кармалюк і його прибічні були озброєні списами, а коли їх не пускали до хати, то вони вибили шибки та двері й влізли до хати. Опаловського було добре вибито⁴⁾ і забрали у нього ріжного майна на 1,500 злотих, вивели з стайні пару коней, запрягли й виїхали на них.

За тиждень, цеб-то 11 того ж березня, Кармалюк⁵⁾ з п'ятьма прибічними робить напад на заможного господаря Леська Базилецького, що жив на краю села Овсяників. Кармалюк тут дістався

1) Д. I, ст. 25.

2) Д. I, ст. 33.

3) Д. I, ст. 9.

4) За Ролле—«Опаловського так покололи списами, що він пізніше помер».

5) Д. I, ст. 10—12.

до хати, винявши вікно в коморі. Запаливши в хаті скіпку, вони почали в'язати всіх. Сам Базилецький пручався, вчепився комусь за волосся й почав битися,—під час цієї боротьби Базилецького було вдарено списом у бік.

Знайшовши у Базилецького тільки 12 карбованців, Кармалюк звелів йому ще давати грошей, але Базилецький був непритомний. Тоді взяли на допит жінку Базилецького, а коли вона мовчала, то їй почали списами колоти ноги. Базилецька не витримала цієї муки й віддала Кармалюкові до 100 карбованців різними грішми.

Кармалюк і його товариші знову почали брати різне майно та складати на віз.

Але в цей мент, коли вони поралися в коморі, син Базилецького Роман 22 років¹⁾ якось рослутався, вискочив прожогом з хати и підняв село на гвалт. За Кармалюком учинили погоню. Кармалюка наздогнали в лісі, бо коні не мали сили везти великої ваги, але він кидає воза й коней і зникає серед лісу.

Ці останні вчинки Кармалюка, а особливо коли він вже распочав грабувати й шляхтичів, примусили місцеву шляхту вжити рішучих заходів і вони улаштували облаву за облавою, і нарешті спіймали Кармалюка.

Так, 22 березня 1822 року²⁾ економа с. Комаровець Ф. Станиславського було поінформовано, що троє гайдамаків перейшло з Івановецького до Комаровецького лісу. Станиславський раптом організує цілий загін в складі 30 піших і 15 чоловік кінноти й розсилає гонців по сумежних економіях за допомогою.

Станиславський з своїм загonom відшукав в лісовій долині Кармалюка та його двох товаришів. Двірська кіннота змагається йти в атаку, але Кармалюк у ватажка цієї челяди Матвія Фурмана вибиває дрюком з рук рушницю й збиває його з коня. Одбивши рушницю, Кармалюк стріляє по облаві.

Вплив енергії Кармалюка на селян був занадто сильний, і тому вони відмовляються йти на Кармалюка, хоч у тих, крім дрючків, нічого не було, бо Кармалюк загрожував смертю кожному, хто лише підійде до нього.

Але в цю небезпечну хвилину для пана Станиславського підходять нові сили з Галузинець та Шейновець. Маючи значну силу, Станиславський, не покладаючись вже на селян, звелів стріляти дробом по гайдамаках і коли одного з товаришів Кармалюка було поранено, то пан Станиславський знову своєю кіннотою йде в рішучу атаку й бере в полон Кармалюка, Яна Добровольського й Романа Майданюка, яких було зімнято кіньми.

Станиславський їх одразу перев'язав і при трусі знайшов у них 3 карбованці і два ножі, після цього всіх трьох було привезено до с. Галузинець.

¹⁾ За Ролле—це малий хлопчик.

²⁾ Д. I, ст. 17. (У Ролле—«Островський»).

3 Галузинець під конвоєм 19 чоловік одвезли до с. Комаровець, де взяли їх на допит в присутності місцевого пан-отця Демковича й трохи згодом знову під конвоєм одвезли до Літина.

Всім селянам, що брали участь в обляві на Кармалюка, було куплено «за уваженіє» горілки на ті 3 карбованці, що були взяті у Кармалюка.

Але в Літині Кармелюк веде цілком нову тактику. Він зрікається свого імени, іменує себе Василиєм Михайловичем Гавриленко, дезертиром Білозерського піхотного полку і на допиті Кармалюк-Гавриленко переказує довгу складну історію.

По словах його ¹⁾, він—Гавриленко родом з Замостя з Австрії. Служив давніше в Станиславові, звідти біля Ісаковець перейшов кордон і пішов до «Адес». В Одесі він пристав до чумаків і мандрував з ними. В Казанській губернії його заарештували, визнали його за дезертира й призначили до Білозерського полку в г. Муром, але він з полку швидко втік і пішов на батьківщину до Замостя. Але додому дістатися було неможливо, бо кордонна варта дуже пильнувала і тому він весь час тут блукав, сподіваючися нагоди дістатися додому.

Але в Літині всі добре знали Кармалюка і тому не мали віри його словам, що він Гавриленко. На очну ставку та допит Літинський суд викликав з с. Головчинець жінку Кармалюка Марію, його дітей і родичів.

На допиті й очній ставці 27 березня 1822 року жінкою, дітьми й родичами було визнано, що Гавриленко це є дійсно Кармалюк, хоч він уперто одпекувався від жінки, дітей та рідні.

Старший син Кармалюка Іван 15 років одразу визнав Кармалюка за батька й виказав, що його батько досить часто приходив ночувати до їх хати і чув він, як батько розмовляв з мати про степи, де він посіяв жито й купив для них корову, а, крім того, додав, що батько давніше приніс для них одного разу три шапки, а другим разом чотирі парі чобіт.

Марія Кармалюк 35 років теж визнала свого чоловіка і виказала, що два роки тому назад (1820) у Петрівку Кармалюк прийшов до неї й перебув коло неї два тижні, після чого вона прижила дитину. Потім Кармалюк зник, але де-коли навідувався. Так, на Різдяні свята 1821 року приніс тарані й казав, що був на степах, де знайшов землі й купив корову. Кармалюк запрошував її туди, на степи, але вона не погоджувалась, бо не хотіла розспродувати свого майна.

Найгірший фактичний доказ подав для Кармалюка його брат у других Іван Одудюк, виказавши, що у Кармалюка немає двох спідніх зубів, які він собі вибив, щоби не йти в москалі.

Навіть за рядками цих офіційних протоколів виразно повстає та особиста драма Кармалюка, яку йому довелося пережити, коли на цій наочній ставці його малі діти Остап 8 років і Іван 5 років, цілуючи йому руки, казали «тато».

1) Д. I, ст. 21.

Після офіційного визнання Кармалюка з Літина пересилають до Кам'янецької тюрми, бо не були певні, що Кармалюк висидить в Літинській тюрмі і не втече.

Прибувши до Кам'янецької тюрми, Кармалюк одразу має видатне місце серед арештантського миру, його обирають старо-стою ¹⁾, бо відомість Кармалюка вже лунала по всіх в'язницях. В Кам'янецькій тюрмі Кармалюк живе на досить упривілейованому стані, навіть має полюбовницю—жінку гарнізонного салдата Шевченка, але весь час уперто не визнає себе за Кармалюка, а твердить, що він Гавриленко.

30 грудня 1822 року ²⁾ Кармалюка за смертовбивство й грабунки присуджують знову на каторгу, 101 батіг та на нове протаврення.

Жінку ж Кармалюка за переховування чоловіка було за-суджено на чотири тижні арешту при Літинській тюрмі та для науки й прикладу Головчинецьким селянам вибито 50 різками на ґрунті її рідного села.

Після осуду за Кармалюком в Кам'янецькій тюрмі пильно доглядали,—що-вечера перевіряли його потрійні кайдани—ніжні, ручні, та шийні ³⁾.

Але й після кари енергія не покидає Кармалюка, він, як і давніше, стоїть на чолі арештантської громади, і тут Кармалюкові спадає на думку утекти з тюрми,—вірним помішником і душею змови втечі стає Яків Струтинський.

Вночі 12 березня 1823 року ⁴⁾, коли пробили зорю в Кам'я-нецькій фортеції, то опісля 10-ої години, коли вартовий москаль вийшов надвір, Струтинський вискочив наперед і гукнув до арештантів своєї камери, що час тікати. Арештанти в мент роз-били свої лави й озброївшись уламками дощок та дрючками розбитих лав, прожогом кинулися бігти до замкової брами.

На очах тюремного караулу арештанти розбивають стару браму, збивають з ніг коло брами ще трьох москалів і тікають хто куди може.

Але Кармалюкові утекти не пощастило, певне він не міг позбутися своїх трійних кайданів, його одразу ловлять коло брами, тяжко б'ють, так що потім однесли його до лазарету.

Під час погоні Струтинського було забито й спіймано ще чотирьох.

Спроба Кармалюка втекти з Кам'янецької фортеції підняла в Кам'янці надзвичайну бучу, було зроблену «військову тривогу», почалися труси й т. ин., а про ці події писали рапорти вели-кому князю Костянтину до Варшави, якому тоді було підвладне Поділля.

¹⁾ Д. I, ст. 35.

²⁾ Д. I, ст. 119; Д. III, ст. 139.

³⁾ Д. II, ст. 80.

⁴⁾ Д. II, ст. 164.

Після спроби Кармалюка втекти його не раз брали на допит, чому він неначе страчає своє завзяття, бо 9 червня того ж року Кармалюк ¹⁾ виказує на допиті, що він перекаже більше, коли висилатимуть його на каторгу. Але 14 червня того ж місяця під час висилки до Сибіру Кармалюк рішуче зрікається переказати про бунт і втечу арештантів.

Коли на цей раз Кармалюк дістався до Сибіру, то його спочатку залишили в м. Тобольському, а трохи згодом одіслали, як каже сам Кармалюк, до «Якути» ²⁾ (Ялотуровськ) на гуральню.

На гуральні Кармалюк пробув всього три місяці і в 1825 році тікає звідти вкупі з трьома товаришами. Але Кармалюка швидко ловлять і пересилають на мідяний завод коло Тобольську. На мідяному заводі Кармалюк перебув тільки тиждень і знову звідти тікає на волю.

Кармалюк не вагаючись прямує до свого рідного Поділля, куди йде більш року, як звичайний жебрак.

В травні 1826 року Кармалюк прибуває до Києва, де він, як він каже, купує на свої власні зароблені гроші коней і починає чумакувати, весь час простуючи до своєї оселі.

У себе на батьківщині ³⁾ Кармалюк знаходить притулок у вихреста шинкаря Василя Добровольського коло с. Ходаків. Корчма Добровольського стає осередком діяльності Кармалюка, тим більше, що жінка Добровольського стає його любовницею.

Найближчий помішник у Кармалюка Ілько Скотинчук з села Гути.

Селянство по-старому переховує Кармалюка, а сільська поліція за невеличку нагороду завше попереджує його про різноманітні заміри місцевої влади.

Кармалюк використовує ці симпатії селян, гуртує кого себе людей і виконання нападів доручає своїм помішникам Василеві Добровольському, Ількові Скотинчуку та Іванові Літвинюку. Сам Кармалюк лише провадить організаційну працю й участі не бере, тому й не дивно, що одночасно в декількох місцях з'являється Кармалюк.

Всю здобич Кармалюк реалізує через Добровольського та місцевих крамарів, а своїй улюбленій коханці робить усілякі подарунки.

Добровольська бере на себе роль жінки Кармалюка і за відповідну нагороду завжди по умові з нею можна чи повернути назад, чи одкупитися.

Кармалюк також не забуває помститися панові Станиславському й грабує його на новій посаді в с. Комарівцях в 1826 році.

¹⁾ Д. II, ст. 165.

²⁾ Д. III, ст. 11.

³⁾ Треба зауважити, що з цього менту виклад подається за Ролле, бо судові акти за цей період нічого не дають.

Але Станиславський встиг своєчасно виїхати при повороті Кармалюка, чому Кармалюк перевів все його майно; тоді ж в тих же Комаровцях було ограбовано й пана Фінгера.

В 1827 році ¹⁾ Кармалюкові надається напад на арендарів в. с. Гуті та Гршиках, яких було навіть забито.

Ці вчинки стурбували місцеву владу, а ще більше польську шляхту, яка знову організується, і на цей раз висока честь спіймати Кармалюка припала на долю шляхтича Ф. Янчевецького з м. Кальної Деражні.

17 червня 1927 року ²⁾ пана Янчевецького було повідомлено, що Кармалюк і два його прибічників будуть ночувати у містечкового шляхтича Ольшевського. Про цю справу Янчевецького повідомив сам Ольшевський, а, крім того, він дав знати, що намастив лоем курок рушниці Кармалюка, щоб з неї не можна було стріляти ³⁾.

Янчевецький, скликавши своїх людей, вкупі з шляхтичами Качковським і Малишевським оточили хату Ольшевського, де ночував Кармалюк.

Янчевецький першим увійшов до хати. Кармалюк хотів було стріляти, але, як відомо, він цього зробити не міг. Янчевецький, людина теж великої сили, ⁴⁾ вихопив рушницю у Кармалюка, за що одержав від Кармалюка дрюком по голові, і на нього кинулися, по заклику свого отамана й другі. Янчевецький схопився з самим Кармалюком, тут знову перепало Янчевецькому. Янчевецький підняв страшенний галас і гукав до людей, аби вони бігли йому допомагати.

Але селяне нерішуче товклися коло хати і всередину не зважувалися йти. Тоді один з селян, не підвладний Янчевецькому, а з ним і другі кинулися рятувати Янчевецького. Не маючи змоги розвернутися в тісній хаті, Кармалюка та його товаришів—Добровольського й Скотинчука витягли на подвір'я, де їх перев'язали. Коли в'язали Кармалюка, то він лютував і гукав до селян:—«Почему ви не вяжете їх за то, что вас притесняют» ⁵⁾.

В цих словах, що залишилися в протоколі, одразу видно ту силу впливу Кармалюка на селян, коли він закликав їх на боротьбу з панами.

Але, на превеликий жаль, ця найбільш цікава сторінка життя Кармалюка до нас, як про це вище згадувалось, не заховалась, бо ці сторінки судових актів якось дивно зникли ⁶⁾.

Все ж таки в тих судових актах ми знаходимо цікавий припис засадателю Хмелевському з'ясувати справу про неохочу допомогу селян Янчевецькому ⁷⁾.

¹⁾ Gaw. pr., ст. 166.

²⁾ Д. III, ст. 23—24.

³⁾ Д. II, ст. 19.

⁴⁾ Gaw. pr., 167.

⁵⁾ Д. III, ст. 56 (Допит Харитона Романюка).

⁶⁾ У Ролле (ст. 169) наводяться ще вигукки по адресі Янчевецького.

⁷⁾ Д. III, ст. 46.

Зв'язаного Кармалюка везуть до Летичева під конвоем особой команди в 50 москалів і офіцера.

В грудні 1827 року Кармалюка пересилають до Літинської тюрми.

В Літині Кармалюк наче позбувся свого зав'язання, почав багато де-чого казати, але трохи згодом виявилось, що це він робив для того, аби його не кували в кайдани ¹⁾.

В тій же Літинській тюрмі сиділа й Добровольська. Кармалюк просив дозволу побачитись з нею, але йому відмовили. Тоді Кармалюк на очах інвалідів розбив двері й пішов до Добровольської.

Щоби уникнути повторення таких випадків, Добровольську посадили на гаупт-вахту. Це ще більше раздратувало Кармалюка, він хотів підбити арештантів до бунту, але за ним, окрім Скотинчука й Добровольського, ніхто не пішов. Кармалюк забрав хліб у арештантів і, засівши в камері, на протязі трьох днів відбивався цеглою. Нарешті Кармалюка умовили скоритися, але щоб він перев'язав Добровольського та Скотинчука та викинув свою імпровізовану зброю. Кармалюк скорився, виконав умови, після чого його знову було заковано в найтяжчі кайдани.

Знову розпочався суд. Але на цей раз судили надзвичайно швидко, бо великий князь Костянтин звелів негайно перевести на суді справи Кармалюка й що-тижня подавати йому відповідні рапорти про це ²⁾.

В лютому 1828 року їх всіх присудили на каторгу і, крім того, Кармалюкові 100 батогів, Добровольському 50, Скотинчуку 25 батогів.

Для переведення езекуції Кармалюка під великим конвоем шлють до Кам'янецької фортеці, звідки після прилюдної езекуції його знову женуть до Сибіру.

Але з весни 1830 року знову стало неспокійно й пішли чутки про повернення Кармалюка. Губерніяльна влада на Поділлі робить запитання до Тобольську й звідти повідомляють, що Кармалюк дійсно втік ще 2 травня 1829 року з Боровлянської гуральні.

Кармалюка починають енергійно ловити, улаштовують величезні облави, де, крім шляхти, поліції та війська, бере участь до 3,000 селян ³⁾, але, не вважаючи на всі ці заходи, Кармалюка спіймати не можуть, бо Кармалюк певне, як і давніше, знає все й має захист у селян.

¹⁾ Gaw. pr., ст. 171.

²⁾ Gaw. pr., ст. 173.

³⁾ Про ці облави існує ціла низка народніх переказів, де яскравими фарбами передається незвичайна скритність і вміння Кармалюка позбавитися облави. До цих облав певне належить і народній вираз—«Кармалюка грати», щоб визначити ті розваги, що робили пани під час таких облав (Розвідки М. Драгомонова. Львів 1900, т. II, ст. 57).

Коло Кармалюка знову гуртуються й він керує людьми через помішників. Серед помішників у Кармалюка тепер теж втікачі москалі—Кончук, Мончинський, Попоновський, два брати Хмелевські, три брати Блажкуні з с. Нової-Сенявки й т. ін.¹⁾

Що за цей час накоїв Кармалюк, нам добре невідомо. Але холера 1830 року з її кордонною системою обмежила його діяльність і тому він живе у Блажкунів, але невістка Блажкунів Параска²⁾ дала знати своєму панові Біловському, який вжив заходів, спіймав Кармалюка й одіслав до Літина.

Знову розпочалася судова тяганина, допити, листування й т. ін.

Але за цей час, коли в Кам'янці думали, гадали що робити з Кармалюком, він несподівано тікає з Літинської тюрми в квітні 1832 року.

Треба сказати³⁾, що перед цим Кармалюк наче odmінився—співав молитов, ходив на сповідь, молився богу і т. ін. За таке зразкове поведження Кармалюкові дали де-яку волю й увільнили кайданів, а цього тільки він і бажав. Кармалюк ще завчасно ножем і свердлом прорізав стелю, зробив каната, виліз на горіще, а звідти по канату за мури тюрми⁴⁾. Коли за Кармалюком поліз другий арештант, то його було забито вартовим москалем.

Кармалюка знову починають ловити, але спіймати не можуть.

Коло Кармалюка знову гуртуються й він починає знову активно себе виявляти.

Вчинки Кармалюка примушують губерніяльну подільську владу утворити Особливу Галузинецьку Комісію⁵⁾ з Літинського й Летичевського земських судів, куди було командировано особливого урядовця Візерського, щоб перевести справи Кармалюка та його зліквідувати.

Але Кармалюкові Галузинецька Комісія не шкодить і він під її боком грабує Багриновецьку корчму Вайнштейна, де потерпів якийсь урядовець Перетяткович на 20,000 злотих.

22 жовтня 1833 року було зроблено напад на Більчанську корчму, де було забито корчмаря, жінку, дітей та наймичку.

Найбільш відомий вчинок Кармалюка за цей період—це напад на Галузинецьку корчму й ограбування підполковника Дембицького 1 листопада 1833 року⁶⁾.

Дембицький під час нападу завзято боронився і, влучивши мент, коли до корчми прибув сам Кармалюк і розпочалась

1) Gaw. pr., ст. 187.

2) Д. VI, ст. 984. (У Ролле «Ксенія» й ціле оповідання).

3) Gaw. pr., ст. 192. (Судові Акти про Блажкунів і про втечу 1832 р. теж зникли).

4) Про втечі Кармалюка теж існує ціла низка оповідань, де Кармалюка змальовано в казкових рисах.

5) Gaw. pr., ст. 205.

6) Д. IV, ст. 55.

метушня, він вискочив у вікно з жінкою й урятувався, але він стратив 400 червінців і все своє майно.

Галузинецька комісія йде по живих слідах і дійсно одразу натрапляє на слід Кармалюка. Один з загонів 5-го листопаду¹⁾ оточує в лісі хату коло села Комаровець, де жив шляхтич Зелинський в той час, коли там був Кармалюк.

Кармалюк під час боротьби виявив свою мужність, поранив пострілом з пістоля одного з челяди і зник вкупі з своїми товаришами, залишивши одного пораненого. Але Галузинецька комісія настирливо женеться за ними. Через день ловлять його товаришив, але Кармалюк зник без сліду.

29 грудня 1833 року знову брали на допит жінку й сина Кармалюка, але вони про нього майже нічого не відають²⁾.

Марія Кармалюк на допиті виказала, що Кармалюк дійсно був на весіллі їх сина Івана і тоді сказав так: «Добре, діти, що з вами побачився, бо не буду вас більш бачити. Треба вибиратися в далекий край!» Другий раз Кармалюк був на зимового Миколи (6 грудня, 1833 р.), але він тільки зайшов до хати: «Тисячу (чортів) його матері... Гонять, як зайця! Нема куди дітись! Нанять собі підводу й треба поспішатись... А свята Різдвяні буду мати легкий час перебути на Маяковецьких хуторах».

Син Кармалюка свідчить, що батько дійсно приходив до них, але нічого не приносив, окрім горілки, якою частував їх всіх.

І дійсно, з того часу Кармалюка почали ганяти зо всіх сторін, як зайця, і тому він на де-який час десь зникає.

На початку 1834 року на Поділлі повертається з Сибіру давнішній помішник Кармалюка Копчук і починає шукати свого отамана³⁾.

Копчук шукає Кармалюка досить довгий час: нарешті трапляє на нього на хуторі коло с. Радієвці, де Кармалюк був за наймита й цілком одмінив своє обличчя на старого діда.

Знайшовши отамана, Копчук почав умовляти Кармалюка залишити таке злиденне життя та знову розпочати колишню працю.

Кармалюк довго вагався, але нарешті дав згоду й пішов з ним до його племінника, що жив у с. Карачинцях-Шляхових.

В с. Карачинцях Кармалюк стає знову за отамана й бере до себе Копчуків і де-яких других селян.

Кармалюк Карачинці-Шляхові становить за осередок свого життя, бо тут він знову має за полюбовницю жінку Прокопа Оляну⁴⁾.

12 серпня 1834 р. Кармалюк робить напад на посесоршу с. Красноселок пані Поплінську. Цей вчинок Кармалюка під боком Галу-

¹⁾ Д. IV, ст., 104.

²⁾ Д. IV, ст., 975.

³⁾ Gaw. рг., ст., 210.

⁴⁾ За Ролле—Оляна була надзвичайно вродлива жінка й не проста селянка, бо була покоївкою при панському дворі, де знала й кращі часи (Gaw. рг., 213). У Венгржановського маємо трохи одмінний опис: «Послѣдняя любовница (Кармалюка) Ульяна некрасивая и непріятная была женщина: блондинка, неуклюжая съ свирѣлымъ и злымъ выраженіемъ».

зинецької Комісії робить надзвичайне вражіння. Повітова поліція робить облаву за облавою й заарештовує Копчука, його жінку Оляну та його сестру дівку Варвару, а Кармалюк, як і давніше, десь зник.

Оляну й Варвару передержували довгий час в тюрмі і, нарешті, в серпні 1835 року їх випустили з тюрми при тій особливій умові¹⁾, що вони повідомлять свого пана Волянського, коли прийде до них Кармалюк.

Коли Кармалюк довідався, що його остання полюбовниця Оляна вже на волі, то він, не вважаючи на застереження Варвари, що за ними слідкують, порішив завітати до неї.

8 жовтня 1835 року Кармалюк прийшов до Оляни, де вкупі з своїм помішником Андрієм та Карачинським селянином Юрком Семеновим було ухвалено зробити напад на місцевого пана Волянського, але вироблення остаточного плану було однесено на ніч 9 жовтня.

Жінки довгий час не відали, що їм робити, але другого дня Оляна все ж пішла до свого пана Волянського й переказала про заміри Кармалюка.

Пан Волянський був не досить сміливий чоловік і тому він удався за допомогою до свого сусіда по селі пана Хлопицького²⁾. Хлопицького тоді дома не було; але тоді там гостював молодий шляхтич пан Рутковський, який, зачувши про Кармалюка, порішив його зловити³⁾.

Рутковський взяв з собою двірської челяди п'ять чоловік та двохдильну рушницю й пішов з ними на засідки на Кармалюка до хати Оляни.

Рутковський та його прибічні зробили засідку в сінях хати Оляни. Чекати довелося їм досить довгий час. Тільки коло 4-ї години ранку Рутковський учув, як хтось підійшов до вікна й почав стиха стукати в нього.

Оляна вийшла з хати до Кармалюка. Але Кармалюк певне передчував щось недобре, бо весь час, коли йшла розмова його з Оляною, стояв з пістолем в руках коло дверей.

Кармалюк одразу запитав, чи приходив Юрко. Оляна одповіла, що він був, але не дочекався й пішов додому. Під час цієї розмови Кармалюк зачув шелест в сінях і запитав про це Оляну. Оляна заспокоїла Кармалюка, що це вівці й навіть почала гукати на Варвару, щоб вона вигонила вівці надвір.

Тоді Кармалюк зауважив, що вівці ще рано гонити й, сказавши—«треба проспатись», пішов до хати.

Але в сінях Кармалюк раптом уздрів Рутковського та його людей. Кармалюк хотів було стріляти з свого пістоля, але не встиг цього зробити, бо спуск курка був дуже тугий; цей мент

1) Д. V, ст. 533.

2) Д. V, ст. 475. (Заява Рутковського).

3) За Ролле—Рутковський був наречений дочки Хлопицького, і коли йому наречена закинула, що нині немає більше шляхти, то тоді він зважився йти проти Кармалюка (Gaw. pr., ст. 222).

використав Рутковський і вдарив Кармалюкові просто в голову. Стрілом з рушниці Кармалюкові зірвало ліву частину голови й мізок вилетів на землю.

Рутковський зараз же вийшов на двір, але там нікого не було, крім списа Кармалюка, що стояв коло дверей, та чув, як у лісі свистів Андрій.

Рутковський переглянув речі Кармалюка й найшов при ньому 9 карбованців. Всі речі Кармалюка Рутковським було списано; серед них звертають увагу речі до туалету.

11 жовтня спеціальною комісією було оглянуто мертве тіло Кармалюка, а для засвідчення, що це дійсно Кармалюк, були викликані пані Поплінська та інваліди й арештанти Літинської та Летичевської тюрми, що добре знали Кармалюка.

Після цієї офіційної формальности тіло Кармалюка було одвезено до Летичіва, де його поховали, під значним конвоєм, за міським кладовищем.

Смерть Кармалюка в народніх переказах передається цілком по іншому, але навіть в цих судових актах ми знаходимо де-які відгуки тої слави, що завше була при Кармалюкові. Так, канцелярський офіціаліста, переказуючи про смерть Кармалюка, в ті слова закінчує своє писання¹⁾: «Симъ образомъ кончилъ жизнь свою славный злодѣянїями Кармалюкъ, наказанный три раза шпицрутеномъ; въ три раза кнутомъ, столько жеразъ бѣжавшій изъ каторжной работы, непокоившій многіе годы здѣшнюю округу, имѣвшій чрезвычайные и даже неимовѣрные почти связи, сдѣлавшійся, сказать можно, водрузителемъ всего зла и симъ ввергшій многихъ простолюдиновъ въ пагубу и самое даже суевѣрное всеобщее о его силахъ и могуществѣ мнѣніе».

ПІСНЯ ПРО КАРМАЛЮКА.

Цю пісню без дати написано на аркуші паперу, який наліплений ззаду портрету²⁾ Кармалюка, що переховується в Кам'янець-Подільському Церковно-Археологічному Музею. Пісню написано так званою «ярижкою»; текст пісні, оскільки мені відомо, до друку не подавався:

1. Породила мене мати,	4. Тай в неволю засадила.
Та й не дала щастя знати,	Гонить мене осовула,
Мене мати народила,	Що-день на панщину,
	Як не вийдеш на всхід сонця,

¹⁾ Д. V, ст. 536.

²⁾ Про історію портрета Кармалюка дивись: К. Широцький. «Де-що з української творчости артиста маляра Тропініна» З. Н. Т. Ш. т. III—1911. Львів, ст. 103—107.

8. То візьмеш у спину.
Не полюбив же я того,
Пішов в світ гуляти,
Не маючи з чого жити,
12. Пішов розбивати.
Та й недовго ж я гуляв,
Бо скоро піймався.
Взяли мене у Сибір,
16. Що й не опам'ятався.
Повернувся я з Сибірі,
Нема щастя-долі.
Хоць здається не в кайданах,
20. Все-ж-таки в неволі.
Зібрав собі хлопців жвавих,
Що ж кому до того?
Ходять, сидять по дорогах,
24. Ждуть подорожнього.
Чи хто йде, чи не йде
А все треба ждати,
Оттак треба в лісі жити,
28. Хто не має хати.
Зовуть мене розбійником
- Кажуть,—розбиваю,
Я нікого не вбиваю,
32. Бо сам душу маю.
В багатого відбираю,
А бідному даю,
За тож мені не гріх буде,
36. Що я поділяю.
Асесори, ісправники
На мене гукають,
Вони більше людей гублять,
40. Ніж я грошей маю.
Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх горе,
44. То гірко заплачу.
А в неділю вранці рано
Ві всі дзвони дзвонять,
Мене, мене, Кармелюка,
48. На Сибір загонять,
Нехай гонять, нехай гонять,
Нехай загоняють.
Нехай мене Кармелюка
В світі вшопинають.

В. МАЗУРЕНКО

Єдина матерія—еволюція хемичних елементів.

(В звязку з новішими дослідями радіоактивности).

Поняття про хемичний елемент, поняття, що склалося майже півторасти літ тому назад з часів Лавуазьє, що замінило з того часу алхемичне уявлення про єдиний «корінь» всіх елементів, про єдину первісну матерію, з якої походять всі субстанції (творива), що безповоротно, здавалось, поклало на всі змагання алхеміків до перетворювання одного елемента в інший ганебну печать смішного глупства або ж свідомого шарлатанства, поняття, що припинило багатовікову роботу алхеміків, роботу, яку темна середньовічна влада не змогла припинити ні шибеницями, ні вогнем,—це поняття про хемичний елемент на наших очах в звязку з виявою радіоактивних субстанцій переживає останній акт своєї півторавікової драми.

До цього ми навіть покинули й почали забувати самий термін «матерія», бо з ним звязано було «метафізичне» уявлення про єдиний початок, про єдине первісне твориво, що з нього походять всі інші творива (субстанції).

Атом, що в його безумовну неподільність ми непохитно вірили майже півторасти літ і що сам славнозвісний Д. І. Менделєєв до самої своєї смерті нас з запалом вчив вірити в неподільність атома й вічну сталість хемичних елементів (пригадую промову Д. І. на з'їзді хеміків у Петербурзі, яку він закінчив так: «греки вірили в багатьох богів і в єдину матерію, тепер же ми віримо в одного бога і в багато матерій»),—цей атом не визнає жадних авторитетів: він розпадається на наших очах (уран переходить в радій, радій в свинець і т. д.) і цим остільки перекинув наше уявлення про хемичні процеси, що проф. Писаржевський мав повну рацію так написати про сучасний напрямок своєї науки: «хемія становиться одним із розділів науки про електричність».

В навчаннях єгиптян, вавилонців і індусів ми знаходимо казання про те, що увесь видимий світ походить з однієї первісної матерії і що таким первнем вважали воду.

Платон і Аристотель прийняли навчання про походження всіх існуючих тіл з чотирьох елементів—вогню, води, землі і

повітря: існують «чотири коріня всього існуючого—огонь і вода, і земля, і безмежна височинь етера; з них (сталось) все, що було, і що є, і що буде» (Емпедокл). З цих елементів складаються всі тіла світу. «Постійна зміна ніколи не припиняється: то коханням сполучається все в єдине, то, навпаки, ворожнечею ненависти все несеться в різні боки... Нема народження жадної смертної речі, нема й кінця від смертельної загибелі, а тільки змішування й розділювання змішаного; це-то людьми й зветься народженням; через те, що ніщо не може виникнути з нічого, і ніяк не може те, що є, зникнути». «Всі вони (елементи) є рівні й однаково віковічні».

Таким чином для Емпедокла, як і для Менделєєва, елементи були вічними й незмінними. Емпедокл визнавав 4 елемента, а Менделєєв більше 70-ти.

Навпаки, Платон і Аристотель сполучили думку про чотири елементи з ідеєю про єдність матерії. Після думки цих філософів елементи можуть переходити один в інші. Вони є тільки основними формами, що їх здатна прибирати первісна матерія (гюле), що в цій прибраній формі входить в склад різних тіл світа.

Отже, навчання про чотири елементи й переконання що до єдності матерії або іншого загального первісного принципу—оце вся духовна спадщина, що, справді, не в чистому вигляді, а з різними наростами й намулом, переважно містичного характеру, що відносилися до більш пізнього часу,—оце все те духовне багатство, що було залишено грецькими філософами в спадщину варварам, що стали владиками світу після зруйнування спочатку грецької, а опісля й римської культури.

Коло того часу (найбільш правдоподібно, на протязі перших двох віків нашої ери) в історії людської думки сталася подія великого, можна сказати, світового значіння. Абстрактні ідеї грецьких філософів зустрінулись з іншими течіями мислення й матеріальної творчости, з течіями чисто практичного характеру, що виникли у де-яких народів сходу і, головним чином, у єгиптянів.

В країні фараонів за де-кілька тисячоліть до нашого літочислення ті, що їх було введено в таємниці вмілости, які пильно зберігалися й охоронялися від цікавого стороннього ока, вміли користуватися хемичними процесами для того, щоб спожиткувати з них реальні вигоди. Єгиптяни вміли витоплювати метали з руд, виготовлювати й фарбувати скло, порцеляну й емаль, фарбувати тканину в різні кольори; їм були відомі засоби, як одержувати запавні творива, як консервувати мертве тіло, упереджати його гниття при допомозі де-яких продуктів, переважно рослинного походження, й багато іншого. Про все це, разом з пам'ятками письменства, наочно свідчать саркофаги, мумії й інші німі свідки матеріальної культури єгиптян, що так чудово збереглися до цього часу.

І от зчинилося зіткнення двох культур, двох різних світоглядів. Греки, що звикли до абстрактного теоретизування, що вважали не тільки ремесла, а навіть і наукові спроби справою рабів, а не «вільного громадянина», зіткнулись з практичним утилітарним напрямком тубільців долини Нілу.

Абстрактні філософські системи зіткнулись з практичними завичками, що їх було вироблено на протязі цілих тисячоліть. Після боротьби сталося часткове злиття. Головним коном цього визначного процесу, правдоподібно, була Олександрія, що переживала в той час добу свого блискучого розквіту; в наслідок цього з'явилось нове оригінальне сполучення теорії з практикою. Виникла алхімія, що потім основно підштовхнула розвиток сучасної хемічної науки, а також і хемічної промисловости.

Відомо всім, що заповітною мрією алхіміків було винайдення шляхів, що ведуть до перетворення дешевих, так званих «нешляхетних» металів в «шляхетні»—в срібло й в золото, особливо в золото, що вважалось за царя всіх металів. Нема сумніву, що віра в можливість такого досягнення підкріплювалась навчанням давніх про єдину матерію, про де-кілька, не багато її корінних форм-елементів; бо, коли вся ріжноманітність творів є тільки ріжними формами одного первісного або містить в собі одні й ті ж чотири елементи, але в ріжних сполученнях і пропорціях, так ясно, що мусить існувати можливість для безмежного перетворювання творів одного в інші, можливість трансмутації. Звичайно, золото не повинно бути винятком з загального правила. Не слід недоцінювати значіння цього психологічного моменту. Адже ж без віри в можливість досягнення зазначеного результату не може мати успіху ні одно підприємство. Але ж філософія давніх і особливо навчання Аристотеля, що майже цілковито панувало над думками на протязі цілої доби середніх віків, мало для алхіміків ще й друге значіння. Прагнучи до чисто практичної, матеріальної мети, алхіміки повинні були робити низку ріжноманітних спроб тим більше численних, що завдання, яке вони собі постановили, як ми зараз знаємо, було неможливо виконати при допомозі тих засобів, що малися до їх розпорядження. Результат, що його було шукано, все більше й більше віддалявся в будучину.

Тут інтересно підкреслити твердження одного, безумовно, правдивого принципу, важливого для успіху так наукової, як і практичної життєвої роботи.

При зазначених умовах видатне значіння мало те, що навчання Аристотеля примушувало алхіміків триматися в своїх спробах певного плану або напрямку, підпорядковуючи ці спроби якійсь загальній ідеї. Наука Аристотеля в загальній формі виявилась неправдивою й хибною. Але в науці багато разів було доведено й визнано глибоко правдивим твердження, що кермуватися провідною ідеєю, хоч би й помилковою, завше

краще, завше доцільніш, ніж залишатися без усякої ідеї й, виключно піддаючись грубому емпіризмові, обмежуватись одним реєструванням випадкового фактичного матеріалу. Так було і в цьому разі.

Відомо, з яким запалом працювали все своє життя численні алхемики для досягнення своїх планів, борючись з надмірними труднощами свого часу. Відомо також, що в темну добу панування войовничого християнства св. отці церкви переслідували, катували, вішали й палили на вогні алхемиків, як агентів диявола. Однак, алхемики, перейняті загальною ідеєю, виконали завдання свого часу. Безсумнісним фактом є те, що як раз алхемики підготували ґрунт для розвитку сучасної хемії й до того ж не тільки з фактичного, але й з теоретичного боку.

Сучасна наука надає слову елемент незрівняно більш ясно означений зміст, ніж те туманне й невиразне навчання про елементи, що складалось в думках грецьких філософів і від них перейшло до алхемиків. Наука, відкидаючи всяку спекуляцію, спірається зараз виключно на свідоцтво експерименту. Звичайно, цей глибокий переворот в думках, що потім ґрунтовно змінив погляди на завдання науки взагалі й хемії зокрема і на шляхи, що ведуть до їх здійснення, створився не зразу. Процес, що його підготовлював, проходив на протязі багатьох віків, як реакція супроти містики й схоластики, що поволі, хоч і з жорстоким боєм, мусили нарешті відступати в зв'язку з демократизацією науки, з демократизацією, потрібною для розвитку великого капіталістичного господарства.

Вже самі алхемики власними руками хоч і дуже поволі, але ґрунтовно, рили домовину своєму навчанню. В міру накопичування досвіду й числа невдач перед найбільш світлими й далекозорими умами виявлялась нездібність аристотелевської схоластики, як провідниці науки. Навпаки, все більш і більш становилось наочним, що коли й можна було досягнути чогось позитивного, так виключно тільки шляхом спостережень і лабораторних спроб. Але коли взяти на увагу консерватизм людського розуму взагалі й заботи й темноту середньовіччя особливо, так ясно стане, чому нові погляди так туго прищеплювались, хоч уже в XIII віці ми зустрічаєм Р. Бекона, францисканця, що наслідуються піднести свій поодинокий голос супроти панувалої тоді доктрини Аристотеля.

Незрівняно виразніш, докладніш і яскравіш зазначено ті ж самі думки через 200 літ після Р. Бекона у геніяльного Леонардо-да-Вінчі (1452—1519), що жив в самий розквіт доби відродження й що його образ так мистецьки змалював Мережковський.

Для Леонардо «мудрість є дочка спроби», «спроба ніколи не обманює; обманюють нас тільки наші міркування»... Але Вінчі остерегав і від грубого емпіризму, бо казав: «теорія—полководець, а практика салдати», а «ті, що приліплюються

до практики без знання, подібні мореплавателю без стерня й без компасу». В іншому місці він пророкує величезне значіння математичному методові.

Для нас зараз особливий інтерес має його гостро заперечне відношення до алхімії. Він доводив, що одержати всі метали з живого срібла також неможливо, як обернути яблуко в дуба.

Ми не ставили тут своїм завданням давати докладніший начерк цієї драми, що її прелюдія починається з часів сідої старовини, що вона в середні віки набирає трагічного патосу, що після Леонардо-да-Вінчі, Роберта Бойля (1627—1691), Бехера, Сталія й особливо після геніального Лавуазьє (1743—1794 р.) переживає добу «антитези», добу тверезого скептицизму (що до перетворення елементів) аж до нашого «синтезуючого» часу, аж до нашого геніального сучасника Д. І Менделєєва включно.

Відкриття радіа й радіоактивних творив зробило ґрунтовний переворот в поглядах на атом і на структуру творива й знов глибоко схвилювало не тільки вчених, а й найширші кола людської думки. Замовкли на віки тисячолітні жорстокі й палкі дискусії.

Справді, на наших очах атом розпадається; ми знаємо радіоактивні елементи, що, самочинно вилучаючи промінь, переходять в інші, хемично відмінні від них елементи.

Знаменито, що зараз одним з посередніх доказів, які свідчать про спільне походження елементів з первісної матерії, на першому місці сучасні вчені становлять періодичний закон Менделєєва 1869 року, хоч сам творець закона ставився дуже скептично до всяких спекуляцій про єдину матерію, як до «позбавлених жадної досвідної підпори, а через те й не відповідаючих дисципліні позитивних відомостей природознавства».

Справді, періодичний закон підпорядкував всю різноманитність хемичних елементів єдиному спільному початкові. Суть періодичного закону можна вважати загальновідомою. Коли пороскладати хемичні елементи в ряд в черзі зростання атомової ваги, то всі якості й властивості цих елементів, відповідаючих їм простих тіл і їх аналогічних сполучень з іншими елементами будуть змінюватись періодично, інакше кажучи, вони стоять в періодичній залежності від атомової ваги.

Почавши з якогось елемету і перебравши в такому рядові певне число елементів, ми зустрінемо елемент, що в багатьох відношеннях подібний до того, від якого ми почали. Отже, елементи сами по собі лаштуються в стрункому порядкуві, створюючи періодичну таблицю, що її класичну форму можна знайти в підручниках теоретичної хемії.

В цій таблиці кожному елементові відповідає цілком стале місце, або клітка. Становище елемента в клітці означається всією сукупністю відносин його до інших елементів, всіма фізичними й хемичними властивостями цього елемету, чи-то вилученого в вільному стані (просте тіло), чи-то в аналогічних його сполученнях.

Для нас тут найголовніше наукове й філософичне значіння періодичного закону є в тому, що, зводячи різноманітність ознак окремих елементів до єдності, поєднавши їх ніби-то в єдину спільну родину, він тим самим створив переконуючий документ, що свідчить про їх єдине походження, мовляв, про криве їх споріднення проміж собою.

Проф. Чугаєв вважає, що як раз періодичний закон досить просто наводить думку на можливий розклад атому, подібно до розкладу молекули. Проте, Дм. Ів. вірив «в єдиного бога й багато матерій»! Одначе не тільки ми зараз, а й де-які учені сучасники Менделєєва не вірили ні в те ні вдруге.

Відомий англійський фізик і хемик В. Крукс, спіраючись на періодичний закон і на низку інших аргументів, приходить (1886 р.) до висновку, що, правдоподібно, елементи виникли із первісної матерії, або протіла, шляхом еволюції, подібно до того, як небесні тіла по Лапласу, як рослини й звірі нашої планети по Лямаркові, Дарвіну й Уолесу.

Дальніший розвиток науки й особливо найвидатніші винайдення самого останнього часу цілковито ствердили сміливий здогад англійського вченого. І, як ми побачимо далі, коли періодичний закон був одним із головніших посередніх свідоцтв на користь єдиного походження елементів, так, в свою чергу, найновіші досліді, що дали тому досвідні докази, багато сприяли більш правдивій і повній формуловці самого періодичного закону.

ПРО ЕЛЕКТРИЧНІ АТОМИ.

Нове світло на справу про походження й еволюцію елементів було кинуте новою дуже життєздатною й творчою течією в науці, наукою про електрони, що остаточно закріпилася тільки наприкінці 90-х років XIX віку.

Всім відомі з'явища електролізу, що при ньому розчинене хемичне твориво електричним током розподіляється на йони (напр., електроліз води, власне, квасу, кухонної соли, мідного купоросу і т. и.); відомо також, що вагова кількість кожного з продуктів електролізу, значить, йонів, пропорціональна: 1) кількості електричності, що тут пройшла, і 2) хемичному еквівалентові даного йону.

Для пояснення цих з'явищ Гельмгольц дійшов до гіпотези про існування електричних атомів, що відрізняються від атомів важучого творива тим, що вони тільки двох родів: атоми позитивної електричності й негативної. Себ-то атоми ці відрізняються тільки знаком, а не кількістю електричності, що в них міститься. Досить легко навіть підрахувати кількість електричності в атомі Гельмгольца. Вона є рівною $1,57 \times 10^{-19}$ (себ-то 1,57, поділений на число $= 1$ з 19 нулями) кулонів. Це без краю мала кількість електричності. Чи має такий атом також і вагу? На це запитання не могло дати відповіді вивчення явищ

електролізу, але відповідь несподівано було одержано з цілком іншого боку.

Ще Крукс, досліджуючи появу особливого темного проміню при перепуску електричного розряду через склянку з дуже розрідженим газом, помітив, що ці проміння вилучаються з катоду, розпросторюються по простій лінії, викликають світіння (флюоресценцію) скла й різних тіл, що є в склянці. Особливо інтересно, що ці проміні, що їх названо катодовими проміннями під впливом магніту отхиляються так від свого напрямку, як ніби-то вони несуть на собі негативний електричний заряд (див. мал. 1).

Тільки Томсонові та його учням, особливо всесвітньо відомому тепер Ернесту Рутерфордові, пощастило остаточно довести, що катодові проміння є потоки хутко літучих електрично заряджених частинок. Кожна частинка має не тільки певний заряд, але й певну вже вираховану масу. Було показано також, що катодовий промінь можна одержувати при різних умовах. В круковій трубці він одержується переважно з субстанції катода, а почасти з субстанції газу, що є в трубці. Але той же промінь можна одержати від акції ультрафіолетового проміню на метали й інші твори, при розпінанні тих же творів до незвичайно високої температури (як на сонці і т. п.), при багатьох хемичних реакціях і т. д.

Але самим видатним результатом, особливо з цікавою нас точки зору, був той, що катодові часточки любого походження завше мали один і той же заряд і одну й ту ж масу.

Маса такої часточки близька до $\frac{1}{1830}$ долі маси водневого атому, а заряд її завше негативний, $\frac{1,59}{10^{19}}$ кулонів, значить, він майже точно є рівний (в межах можливої помилки під час спроби) елементарному зарядові, що про його ми говорили при електролізі, себ-то, зарядові електричного атома Гельмгольца.

А це значить, що в катодових частинках ми маємо дійсні електричні атоми, але тільки їх відірвано від важучої субстанції й вони одержали здібність до самостійного існування. А це значить, вдруге, що електричні атоми можуть мати своїм джерелом любий атом хемичного елементу, що з нього вони походять шляхом викликаного силоміць розпаду атому. Таким чином, було, коли й не доведено з цілковитою наочністю, так принаймні стало дуже правдоподібно, що існує єдиний спільний початок, що входить в склад всіх атомів відомих нам різних творів. Цим початком є атом негативної електричності, що одержав в науці таку популярну зараз назву електрона. Зараз наука про електрон належить до найбільш стало обґрунтованих в цілій сучасній фізиці.

Яким чином електрон створюється з атому того чи іншого хемичного елементу? Про це ще будемо говорити далі. Зараз же

зазначимо, що всякий раз, як тільки виникають катодові проміні, себ-то швидко летючі електрони, в той же час виникають проміні іншого роду, так звані анодові або позитивні. Магнітом вони відхиляються, як і катодові, але в протележний бік, складаються із частинок, заряджених електричністю; але маса цих частинок значно більша, ніж у електронів і різна в різних випадках, заряджено їх позитивною електричністю і рухаються вони значно повільніше (разів в десять приблизно) від електронів. Зараз можна сказати, що ці позитивні частинки виникають одночасово з електронами при розпаді атома, під час його йонізації, що є подібна до йонізації молекула при електролізі. Атом сам по собі—система електрично-нейтральна. При зіткненню з іншими атомами, при акції електричного розряду і т. д. частина електронів, що містяться в ньому, ніби-то вибиваються із атома і вилітають в просторонь; вони рухаються з величезною швидкістю, бо їх маса незначна. А те, що залишається від атома—головна його частина, звичайно, повинна одержати позитивний заряд, що буде рівний сумі зарядів викинутих електронів, і по відомому закону механіки вона повинна рухатися в протележний від електронів бік. Порівнюючи значна маса позитивної частинки повинна мати відповідно й меншу швидкість льоту.

Взагалі, явище розпаду атома до певного ступня нагадує постріл з гармати, що має наслідком «віддачу». Із гармати вилітає начиння з великою швидкістю, але сама гармата відкачується в протилежний бік—тільки рухається вона значно повільніш і швидко припиняється.

Такий в самих загальних рисах образ цього явища. Ми не можемо дивитися на електрони, як на первісну матерію, «протил», що з нього цілком складено атоми елементів. Але що електрони є неодмінним складником, і до того ж складником, що входить у всі атоми відомих нам елементів,—це трірко усталений висновок. Це перше в історії безпосереднє свідоцтво досвіду, що велить нам визнати складність хемічних елементів і їх спільне походження.

ПРО РАДІОАКТИВНІ СУБСТАНЦІЇ.

В перші роки після відкриття радіоактивних творив новина з'явищ притягла до себе загальний інтерес, але радіоактивність залишалася спеціальною теорією, що висновки з неї не впливали в значній мірі на загальний розвиток фізики й хемії. Таке становище основно змінилось в останні часи після того, як пощастило вмістити всі радіоактивні елементи в періодичну систему, а, з другого боку, модель атома Рутерфорда-Бора посунула науку про внутрішню будову атома до такого ступня, що про нього де-кілька літ тому назад не можна було й мріяти.

Ми звемо елемент радіоактивним, коли він має здатність сам по собі, вилучаючи промінь, переходити в інший, хемично відмінний елемент.

В 1896 році французький фізик Анрі Бекерель, скоро після відкриття рентгенівських ікс-промінів, винайшов, що метал уран, а також уранова смоляна руда вилучають оригінальні проміні, що впливають на фотографічну платівку, що вони подібно до катодових і рентгенівських промінів невидимі для ока й викликають йонізацію повітря (розклад молекул повітря на йони).

Досліджуючи радіоактивність різних сортів уранової руди, подружжя Кюрі знайшли, що головним носієм радіоактивності є не сам уран, а якась домішка, що постійно міститься в ньому. Зрештою можна було вилучити із величезної маси руди незначну кількість творива незрівняно (в сотні тисяч разів) більш радіоактивного, ніж уран. Виявилось, що ці домішки є хемичні елементи—полоній і радій. Деб'єрі коло того ж часу додав до них ще третій радіоактивний елемент актиній. Було також доведено, що слаба радіоактивність є й у самому уранові, а також у торію й де-яких інших елементах.

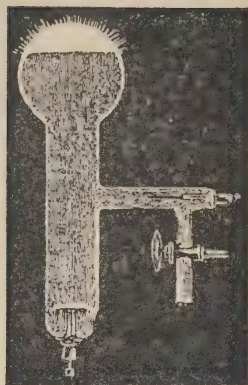
Після дослідів виявилось, що це проміння належить до трьох різних типів. Одно проміння було названо гама-промінням, принципово воно нічим не відрізняється від проміння рентгенівського. Воно також проходить через матеріальні перегородки, навіть через тонкий листок алюмінія. Ось де-кілька фотографій, що цілком нагадують фотографування рентгенівським промінням (мал. 2 і 3).

Значно меншою здатністю до пронизування визначається так назване бета-проміння. Вивчення його привело до висновку, що воно цілком тотожне з катодовим промінням і також складається з надзвичайно хутко летючих електронів. Маса й заряд цих бета-частинок мають ту ж величину, що й типові катодові частинки, тільки швидкість їх льоту значно більша й наближається до швидкості світла, але не досягаючи цієї останньої величини (300.000 кілометр. в 1 сек.). Зрештою, третій тип проміння, що його названо альфа-промінням, має цілковиту аналогію з промінням анодовим або позитивним. Це струмень матеріальних частинок, що швидко несуться (але значно—разів у 10—повільніш, ніж бета-частинки) і що з них кожна має атомову масу, рівну атомовій вазі гелію=4. Кожна бета-частинка несе з собою по 2 одиниці позитивного заряду електричності.

Отже, коли наблизити магнітовий полюс до радієвих промінів, так альфа-проміння і бета-проміння відхиляться в протилежні боки, бо заряджено перші негативно, а другі позитивно. Гама-проміння подібно до рентгенівського зовсім не відхиляється магнітом (див. малюнок 4).

Природа радіоактивних творив і причини, що викликали радіоактивність, залишалися загадовими доти, доки за досліджування не взявся Ернест Рутерфорд. Завдяки його проникливості

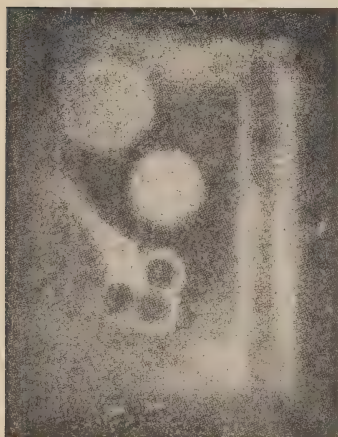
До статті В. Мазуренка.

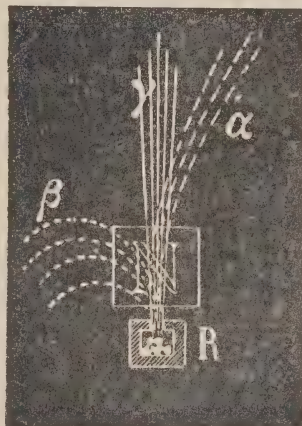
Малюнок 1. При незвичайно великому розряджуванню катодні промені вільно розпросторюються від катоду просто вздовж всієї трубки, не загинаючись до аноду, ударяються об скло й викликають світіння його в противітній частині трубки.

Малюнок 2. Відбиток ауеровської сітки (в ній міститься торій) через тонку платівку—лист алюмінія. Проміння не проходить через букву Т із свинцю.

Малюнок 3. Фотографія гаманця з грішми й ключем, що її зроблено при допомозі радію. Між радієм і фотографічною платівкою було 15 ст.

Малюнок 4. Схема проміння радію. Від радію R через розстір у свинцевому ящиккові виходить снопок проміння, що магнітом поділяється на три типи: α —альфа-проміння—слабо одхиляються праворуч, β —бета-проміння—міцно схиляються ліворуч, γ —гамма-проміння не відхиляються зовсім.

склалося зараз нове уявлення про саму суть радіоактивних процесів. Він припустив, що ці процеси є не чим іншим, як з'явищем розпаду елементарних атомів, подібно до того, як наші звичайні хімічні реакції в певних випадках зводяться до розпаду атомових сполучень—молекул. Ця основна гіпотеза була розвинута в формі стрункої математичної теорії; її було погоджено з існуючими фактами, а висновки з неї надавалися до перевірки на досвіді.

Кожний радіоелемент, після Рутерфорда, підпадає природньому розпадові, що йде по певному закону. Закон цей—загальний для всіх радіоелементів—той самий, уже відомий, що йому підлягають звичайні хімічні одномолекулярві реакції, себ-то такі реакції, що в їх рівняння входить тільки одна молекула реагуючого творива. Цей закон розпаду елемента, що по ньому в кожному одиницю часу руйнується невідмінно одна й та ж частина загального числа атомів даного творива, після математичного вирішування при допомозі інтегрування відомого уже диференціального рівняння, допоміг генію Рутерфорда розібратися в складних обставинах розпаду радіоелементів.

Остаточню Рутерфорд і його учні зуміли всю купу радіоактивних елементів розподілити в одну струнку систему. Виходило, що після розпаду певного елемента, наприклад, радію Ra, з'являвся новий елемент, еманация радія Ra Em, що його опісля названо нітоном Nt; в свою чергу Nt розпадається, даючи новий радіоелемент Ra A і т. д. аж до радієвого свинцю або RaG. Таким чином дослід при світлі математичного аналізу дозволив всі радіоеlementи розподілити в систему, правдивіше сказати, в дві системи й усталити їх родословну. Одна така родословна існує для родини урану U, а друга для родини торію Th. Рядом з послідовністю перетворювання для кожного радіоеlementу можна було вичислити навіть його довговічність, довгочасність його життя! В таблиці найчастіше дається час напіврозпаду елемента, себ-то, вираховують час, що в нього підпадає розпадові половина певної кількості даного елемента, значить, вираховують половину віку життя елемента. Відповідні висновки для родини урану й торію зібрано в схемі таблиці (див. на слід. стор.).

Ми бачимо, що період напіврозпаду змінюється в незвичайно широких межах для різних радіоелементів. Тоді як для U (урану) цей час зазначається колосальним числом в 4,5 мільярдів років, для одного ж із його далеких нащадків—для RaC ми маємо іншу крайність—нікчемну величину—одну мільйонову частину секунди.

Друга обставина, що варта особливої уваги, це те, що кожна дія радіоактивного розпаду супроводиться викидуванням із атому або однієї альфа-частинки—в схемі зазначено (α), або однієї бета-частинки (β). В першому разі вага атому знижується на 4, бо маса α -частинки є рівною 4 (атомова вага гелію He=4); в другому—практично залишається постійною (див. на схему),

ТАБЛИЦЯ РАДІОАКТИВНИХ ПЕРЕТВОРЮВАНЬ.

(Римське число перед елементом—назва групи Менделєєвськ. системи, арабське після—теоретична або досвідна атомова вага).

Родословна родини урана—U

VI UI 238 4.500.000.000 років

IV UX₁ 234 24 дні

V UX₂ 234 1,15 минут

VI UII 234 2.000.000 років

α

α

VI Io 230

α

II Ra 226
1600 років

α

O Nt 222
(EmRa)

VI RA 218

IV RaB 214

V RaC 214

VI RaC₁ 214 III RaC₂ 210

IV RaD 210

V RaE 210

VI RaF=Po 210

IV RaG 206
(Pb)

IV UY 230

β

V PrAc 230

α

III Ac 226

β

IV RaAc 226

α

II AcX 222

O EmAc 218

α

VI AcA 214

α

IV AcB 210

β

V AcC 210

VI AcC₁ 210 III AcC₂ 206

IV AcD 206
(Pb)

Родина торія Th

IV Th 232
15.000.000.000 років

α

II MsTh₁ 228

β^1

III MsTh₂ 228

β

IV RaTh 228

α

II ThX 224

α

O EmTh 220

α

VI ThA 216

α

IV ThB 212

β

V ThC 212

VI ThC₁ 212 III ThC₂ 208

IV ThD 208
(Pb)

бо маса електрона β остільки замала порівнюючи навіть до найлегшого атома водню H, що зникає в наших спробах.

Без сумніву, самий факт існування елементів, що на наших очах перетворюються в інші елементи, які, в свою чергу, піддаються дальшому розпаду й створюють нові продукти, має великий інтерес в питанні про походження й еволюцію матерії. Здавалось би, що після цих винаходів питання про єдине походження, про єдиний «корінь» елементів, слід вважати остаточно вирішеним.

В дійсності тут слід усунути насамперед одно ґрунтовне заперечення, що само по собі виникає. Питаються, чи маємо ми право вважати творива, що обертаються одно в інші, та ще без жадного нашого втручання, хемичними елементами. Чи не вступаємо ми тут в суперечність з тим означенням, що його даємо слідком за Лавуазьє поняттю «елемент».

Щоб відповісти на ці запитання, слід зупинитися на обставинах, що в них проходять радіоактивні перетворювання. Як уже було зазначено, вони проходять без жадної участі експериментатора.

Кожну хемичну реакцію відомого досі нам типу можна викликати або затримати, прискорити або зробити повільнішою. Підвищення температури, ділення електричного току, в певних випадках освітлювання промінем певної довжини, участь того чи іншого каталізатора—такі загальновідомі засоби, що до їх допомоги звертається хемик для того, аби викликати або прискорити ту чи іншу хемичну реакцію, і ці засоби завше досягають своєї мети, коли тільки творива, що їх узято для реакції по суті діла не є непридатними до хемичної реакції. Цілком інакше поведуться радіоактивні елементи. Жадний з зазначених засобів не впливає на їх перетворювання, не змінює їх процесу, хоч у як-будь помітному ступні.

Мало того. При звичайних хемичних процесах має величезне значіння, чи знаходиться даний елемент в вільному стані, як просте тіло, чи в хемичному сполученні з іншими елементами і в якому саме. Кисень, напр., в формі O_2 або O_3 , в формі H_2SO_4 і H_2O виявляє ґрунтовно ріжну активність, ріжну здатність до реагування. Навпаки, розпад радіоелемента проходить цілком незалежно від того, в якому сполученні він знаходиться. Розпад радію, напр., проходить цілком однаково, по одному й тому ж законові і з тією ж хуткістю і для вільного металу Ra, і для сульфату $RaSO_4$, і для хлорюра $RaCl_2$.

Ці своєрідні риси, що відзначають радіоактивні процеси відносно звичайних хемичних, знаходяться в тісному звязку з кількістю енергії, що вилучається в тому й другому разі. Оцей приклад зразу вияснює ріжницю, що тут спостерігається.

При цілковитому розкладі 1 грама радію до остаточного продукта—свинцю—сума всієї вилученої при цьому енергії є рівною тій, що вилучається при цілковитому спалюванню (до CO_2) 500.000 грамів (біля 31 пуда) вугілля або ж при спаленню 70.000 гр. водня в воду!

Ми бачимо, що кількості енергії, які вилучаються при радіоактивних процесах, в десятки й сотні тисяч разів перебільшують ті, що їх вилучуванням супроводжуються звичайні хімічні реакції. Дійсно, ми тут маємо явища двох цілком різних порядків, і ріжниця, що тут виявляється, як раз відповідає нашому розумінню про порівнюючий ступінь сталості, з одного боку, хімічних елементів—атомів, а з другого, хімічних сполучень—молекулів. Сили, що діляють в самому атомі, агенти, що їх потрібно для його розкладу або навіть для впливу на хід його розкладу, повинні бути колосальні порівнюючи з тими силами, що діляють між атомами в середені молекули, з тими агентами, що їх досить для розділювання атомів один від одного, для порушення суцільності молекули. Радіоактивні творива з цієї точки зору як раз підходять до категорії елементів. Їх розпад виявляє всі ознаки, що їх ми мусили б надати атомові, коли б він виявився реальністю.

Отже, ми можемо з цілковитим правом вважати, що існування елементів, які самохіть піддаються процесові розпаду та які дають при цьому початок новим елементам, є безсумнівна реальність. В цьому переконанні ще більше ми закріплюємося, бо існує безсумнівна аналогія між радіоактивними творивами й елементами нерадіоактивними, аналогія, яка до того доходить, що ряд радіоелементів знаходить своє законне місце в періодичній системі. Такі є давно відомі уран і торій; такий же недавно винайдений радій.

Крім того, ближче зазнайомлення з продуктами радіоактивних перетворювань виявило серед них принаймні два творива, що мають цілковито характер хімічних елементів, до того дуже добре відомих і цілком позбавлених радіоактивних ознак. Це свинець (оливо) Рв і гелій Не.

Як безпосереднє видно із наведених вище родословних схем, так в родині урана, як і в родині торія, остаточним продуктом розпаду є свинець (оливо), що по своїх властивостях не можна було відрізнити від звичайного свинцю (олива).

Відомий ще давнім звичайний свинець ніколи не викликав серед хемиків якихсь сумнівів в його тотожності. Атомову вагу прийнято рівною 207,2.

Але по теорії Рутерфорда свинець, що має різне радіоактивне минуле, повинний мати й ріжну атомову вагу в залежності від його попередньої історії.

Коли виходити із урана, прийнявши його атомову вагу 238, а радію, значить, 226, то по схемі розпаду Рутерфорда на шляху між ураном і свинцем в головній радієвій галузі уранової родини 8 разів повторюється акт викидання атомом альфа-частинок, а позаяк кожний такий акт супроводжується зменшенням атомової ваги на 4 одиниці, між тим, як страта бета-частинки практично на вагу атома не впливає, то взагалі атомова вага урана повинна стратити $4 \times 8 = 32$ одиниці. Таким чином для

свинцю, що виникає наприкінці процесу, ми одержуємо атомову вагу 206 ($=238-32$). Те ж саме число матимемо, коли почнемо лічити з радію, що після нього до свинцю нараховується 5 викинутих альфа-частинок, що відповідає загальній страті ваги на $4 \times 5 = 20$ одиниць: $226 - 20 = 206$.

Тим же методом знайдемо теоретично й атомову вагу свинця, що вийшов від розпаду атома торію. Торій (з атомовою вагою 232) викидає 6 альфа-частинок, значить, атомова вага торієвого свинцю повинна бути рівною $232 - 4 \times 6 = 208$.

Спроби, що було зроблено рядом дослідувачів, блискуче ствердили ці числа. Здобували свинець із уранових руд, вважаючи його тут за нащадок урану, і знаходили атомову вагу $= 206,08$; також здобували свинець з торієвих руд, і цей свинець дав атомову вагу 207,97, що так чудово підходить до теоретичних підрахунків.

Таким чином, теорія радіоактивного розпаду одержує блискуче потвердження. Разом з тим в природі знаходяться існуючими цілих три різних форми свинцю з своїми атомовими вагами:

• 206	208	207,2
урановий	торієвий	звичайний

З них перші два є представники чистої радіоактивної лінії. Звичайний свинець, правдоподібно, можна вважати за мішанину уранового й торієвого свинцю. Принаймні спробами доведено, що при стоплюванні в певній пропорції уранового й торієвого свинців було одержано звичайний свинець з атомовою вагою 207,2 (є резон зараз говорити не про три, а навіть про більше число свинців).

Всі ці свинці відрізняються небагато по атомовій вазі, але цілковито тотожні по своїх хемічних якостях. Їх не можна відділити після сумішки один від інших, як ми можемо відлучити один від одного звичайні елементи, наприклад, мідь від свинцю при допомозі розчинювання мідно-свинцевого стопу в квасах і перепускання через їх таку розчину електричного току. Тоді на аноді вилучиться свинець (PbO_2), а на катоді металюва мідь.

Розділити той свинець, що одержано після стоплювання уранового й торієвого, не можна ніякими хемічними засобами, бо вони тотожні по хемічних властивостях, а не різні, як то мідь і свинець.

В останні часи (1919, 1920, 1921 роки) Астон довів своїми незвичайно точними експериментальними методами, що в дійсності більшість простих тіл є мішанина подібних різних форм елементу.

Ці різноманітності названо ізотопами: це слово значить: те, що займає одно й те ж місце (в періодичній системі Менделєєва).

Астон знайшов, що навіть хлор складається з мішанини з атомовими вагами 35 і 37, що їх змішано в такій пропорції, що в середньому маємо звичайну атомову вагу 35,45.

Бор, неон, кремній, бром і аргон складаються із сумішки двох ізотопів, живе срібло з 6 і т. д. Із досліджених Астоном елементів були знайдені й елементи «чисті» без ізотопів, це: водень (1,008), гелій (4,00) (під сумнівом), вугіль (12), азот (14,01), кисень (16,0), фтор (19), натрій (23,0), фосфор (31,04), сірка (32,06), мишак (74,96), йод (126,92) і інші.

Два величезної ваги висновки випливають із дослідів Астона. Перше, з'явища ізотопії широко розповсюджено проміж відомими елементами; друге: атомові ваги всіх ізотопів, а також і для «чистих» елементів зазначилися цілими числами або ж, принаймні, вони дуже мало ухиляються від цілих чисел, коли їх віднесено до кисню ($O=16$). Тільки водень в значній мірі ухиляється від цього (на 0,8%).

На цих висновках слід уважно зупинитися.

Широке поширення ізотопії насамперед мимоволі по аналогії з елементами радіоактивними примушує мислити, що в обох випадках мається спільна причина, а саме, що всі елементи мають радіоактивне походження. Ця думка potwierджується схемою Содді і Фаянса; вони зазначають, що виліт альфа-частинки з атому завше викликає пересовування знов створеного елемента на дві групи періодичної системи ліворуч від материнського елемента, а виліт бета-частинки (електрона)—пересовування на одну групу праворуч. Отже через такий порядок елементи «розганяються» по групах Менделєєва і нащадки можуть повертатись до свого предка-елемента в одну й ту ж групу, а при великій близькості атомових вагів дати й початок ізотопії.

Звернемося до другого важливого висновку: атомові ваги всіх «чистих» елементів і окремих ізотопів визначилися цілими числами і до того ж з докладністю вищою 0,1%, що її дає метод Астона.

Тут зразу ж нам пригадується відома гіпотеза В. Проута (1786—1850), і ми тепер тільки повинні її визнати, як за одну з геніяльніших здогадок, що їх коли-небудь було зроблено. В 1815 році він писав: «атомові ваги елементів є точними кратними атомової ваги водня», значить, вони є цілими числами, коли прийняти $H=1$. Через рік він, викладаючи свою відому гіпотезу про загальне походження елементів, зазначив: «коли погляди, що нами їх висловлено, правдиві, ми майже можемо вважати первісну матерію (протіл) давніх втіленою у водні».

Проут вважав, що всі хемічні елементи походять з протілу, себ-то з водню, шляхом поступового загускинювання.

Але тут виникає одно непорозуміння, що його слід усунути, Водень, що його атомова вага служить одиницею для вимірів атомової ваги окремих ізототопів, визначився не тим воднем, що ми його добре знаємо, в формі простого тіла, легкого газу або в формі численних сполучень, починаючи з найпростішого—води. Цей водень і зараз залишає свою дробну атомову вагу 1,008. Але взірцевим елементом, «протілом» Проута

виступає зараз новий, невідомий в вільному стані елемент з атомовою вагою $=1\frac{1}{16}$ ваги кисневого атому. Отже, була якась передбачаюча чулість чи інстинкт, що по ньому хемики задовго до навчання про ізотопію, за загальною згодою, вирішили змінити атомову вагу, відмовившись від традиційного водня й прийнявши атомову вагу кисня $=16$. Так уявлений водень, водень філософів, подібно тому, як давні відрізняли уявну фіктивну воду, воду філософів від звичайної води, доводиться тепер визнати складовою частиною різнманітних елементарних атомів. Йому недавно на останньому з'їзді Британської асоціації надали назву протону.

На щастя, перед таким несподіваним фактом ми не стоїмо в такому ж безпорадному вигляді, як хемики далекого минулого перед своїми таємними елементами. Присутність в ядрі елементарних атомів водня, чи протону є не одна тільки здогадка, що її зроблено на основі посередніх міркувань; тепер це є простий висновок з фактів, відкритих Рутерфордом, що йому пощастило із атомів багатьох елементів вирвати дійсний, реальний водень.

В 1919 році він розбив на частки атом азоту, піддавши його в трубочці бомбардуванню альфа-частинок, що вилучались із радія. Ці альфа-частинки, зіткнувшись з атомами азоту, вибивали з його атомів водень! Отже, Рутерфорду вперше на землі пощастило розкласти атом хемічного елементу й довести, що водневі атоми, які тут звільняються, створюються завдяки руйнуванню ядра азотового атому.

Вперше знайдено досвідний доказ того, що ядро елементів—складне. Вперше людині пощастило не тільки спостерігати перетворювання елементів, але й самій, руйнуючи атоми одного елементу, одержати з них атоми другого.

В кінці 1921 року Рутерфорд розклав бомбардування альфа-і частинками цілу низку елементів: бор, флюор, натрій, алюміній, фосфор.

Ці спроби підтверджували гіпотезу про склад атомового ядра із центральної частини, що складається з атомів гелія і з водневих атомів, які оточують центральну частину; вони слабші зв'язані й піддаються відщеплюванню під натиском бомбардування альфа-частинок. На користь такого здогаду можна привести факт, що всі згадані зараз елементи, які піддались розпаду від штовхання їх альфа-частинками, мають атомову вагу, відповідаючу загальній формулі $4n + a$; в ній $a = 2$ або 3 , а n — ціле число:

Елемент	маса	$4n + a$
Бор В	11	$= 2 \times 4 + 3$
Азот N	14	$= 3 \times 4 + 2$
Флюор F	19	$= 4 \times 4 + 3$
Натрій Na	23	$= 5 \times 4 + 3$
Алюміній Al	27	$= 6 \times 4 + 3$
Фосфор P	31	$= 7 \times 4 + 3$

Ці елементи, правдоподібно, збудовано з гелія ($4n$) і водня (a). Навпаки, елементи, що не вилучають водню під впливом альфа-проміння, відповідають типу $4n$ і їх можна вважати збудованими з одного гелію, напр., кисень $= 16 = 4n$ — чотири атоми гелію He ¹⁾.

Все, про що нам ще треба дізнатися, аби розігнати всі сумніви, це виявити, куди зникають майже $0,8\%$ маси водневого атому, коли він страчує своє індивідуальне існування й робиться частиною атомового ядра складнішого елементу.

Проф. Чугаєв вважає, що хоч і нема ще цілковитого пояснення цього факту, але, проте, можна зазначити, що з точки зору принципу відносності Ейнштейна можлива часткова страта творивом своєї маси, а саме тоді, коли одночасово чиниться значна витрата енергії. З огляду на колосально видатну сталість, що нею визначаються атоми й особливо атоми гелія, що, правдоподібно, відіграють особливо важливу роль у будівлі атомового ядра інших елементів, можна сподіватись, що як раз тут є теоретичні основи чекати тієї страти маси, яка спостерігається в дійсності, бо створювання атомів He — недіяльного гелія з атомів H повинно супроводитись колосальним вилучуванням тепла. Тут правдоподібна часткова страта й маси...

Не багато часу минуло після відкриття радію й радіоактивних з'явищ. Досліди цього цілком нового світу перетворювань матерії й енергії, нового уявлення про атом, як про складну систему з матеріального ядра (гелій і водень), що його окутано вихором із атомів електричної енергії, електронів, — ці досліди не тільки привели до навчання про еволюцію елементів з єдиного «коріню», але поставили на чергу й питання про відносини між електричністю й матерією. І ця проблема наближається уже до розв'язання.

¹⁾ Ми не можемо вичерпати і навести тут всього того додаткового матеріалу, що зібрався за останні часи, бо й так уже вийшли за межі того місця, що нам було запропоновано Редакцією для нашої теми. Отже, цікавим можна назвати такі роботи: Фаянс: «Радиоактивность». 1922. Петроград; Проф. Л. А. Чугаєв: «Природа и происхождение химических элементов». Петроград. 1923 (ми його тут почасти використали: В. Курбатов: «Начала Химии». Петроград. 1923 р.; Л. Мейтнер: «Радиоактивность и строение атома». 1922 р.; Л. В. Писаржевский: «Основы неорганической химии». Катеринослав ДВУ. 1922 р.; Э. Резерфорд (Рутерфорд): «Строение атома и искусств. разлож. элементов», Москва—Петроград, Гос. Изд. 1923 г.

Проф. П. КУЧЕРЕНКО

Сучасний погляд на внутрішню секрецію.

«Справа медиків — досліджувати та класифікувати різноманітні виділення, що виникають jako наслідки розладу кожного органу зокрема». Borden, *Analys medicinal du sang*, 1775.

Прагнення до істини, так би мовити, до «сонця знання» — є основна риса людського розуму.

Людність, в особі найкращих своїх синів, завжди шукає й шукатиме сути річей, намагається з'ясувати природу оточуючих її фізичних та біологічних явищ, встановити закономірність та взаємозалежність подій, що відбуваються навколо, в натурі і в організмі людини та тварини.

На цьому шляху багато пройдено й зроблено, але ще більше залишається зробити.

На цьому трудному шляху від темряви до світла знання людність проробила надзвичайну роботу — від зовнішніх вражень, туманних та неясних, через науковий аналіз до сучасного синтезу.

І дивна річ, в багатьох галузях знання ми бачимо, що думка сучасної людини ніби вертається до попереднього, до давніших, вже забутих, поглядів, але вона міцна й могутня чистим знанням фактів, законів, що керують і мертвим і живим.

Так було й у царині тої науки, що тепер називається «внутрішньою секрецією».

Ще у старих філософів та природників і медиків — Аристотеля, Галена, Гіппократа — ми знаходимо вказівки на те, що в організмі тварини та людини існує якийсь зв'язок між оруддями тіла — якась кореляція, якісь взаємовідносини.

Суть цих поглядів була неясна, але людність жила з ними на протязі дуже довгого часу.

Учення Галена про «соки», кризи та дискразії існувало в медицині дуже довго, воно було робочою гіпотезою.

Але на зміну цим філософсько-спекулятивним поглядам на суть подій в здоровому та хворому організмі поволі з'явилися нові.

Помалу, поряд з звільненням людської думки від середньовічної схоластики, одночасно з наступом епохи «Відродження» з'явилися незабутні імення Везаліуса, Гарвея, Мальпігі, Моргані, Шлейдена й Шванна та інших.

З великими труднощами людська думка скинула з себе тягар вікового пригноблення авторитетів.

З'явилися вчені, що іноді під загрозою релігійного дикунства та темряви народу почали студіювати й аналізувати будову та функції організму тварини та людини.

Нарешті, помалу було знайдено інших методів досліджування; крім звичайної макроскопії, було винайдено мікроскопа, було знайдено клітку, народилися цілком нові дисципліни—гістологія та целюлярна патологія.

З останньою дисципліною нерозривно зв'язано світле й незабутнє ім'я Rudolfa v. Virchow'a.

З'явилася нова наука про т. зв. целюлярний імунітет, неуразність—з якою зв'язано велике ім'я проф. І. Мечнікова.

Так помалу було зруйновано відживші, безгрунтовні погляди на суть подій в живому тілі, стремління людського розуму до аналізу було доведено до кінця; сучасний морфологічний аналіз вже майже досяг кордонів можливого.

Але треба зауважити, що разом з роботою зазначених вчених медиків та біологів невпинно працювали люди і в інших галузях знання—фізики, хемії, фізіології й особливо в царині тепер могутньо розвиненої науки—фізіологічної хемії, хемії живого організму.

Як вже зазначено вище, ще стародавні природники та лікарі вказували на те, що між частинами цілого організму існує певний зв'язок, кореляція, «consensus partium», і де-який час здавалося, що цей зв'язок підтримує лише центральна нервова система при допомозі периферичних нервів та симпатичної нервової системи.

Але з розвитком позитивного знання зростало упевнення в тому, що, крім чисто нервового зв'язку між частинами організму, є ще якийсь зв'язок біо-хемічного характеру, і в 1775 році Bordeu, французький вчений з Монпельє, висловився в тому розумінню, що кожний орган виготовлює якийсь специфічний секрет, який вступає до крові, та що ці виділення корисні й необхідні для організму.

Думка Bordeu мала тим більший ґрунт, що кровобіг вже був відкритий англійським вченим Harvey'ом в 1628 році.

Але людська думка в цьому відношенні була не зформована і потрібен був авторитет таких вчених, як Brown Sequard (1869) та Cloud Bernard (1855), аби обґрунтувати думку про т. зв. внутрішню секрецію, гуморальний, так би мовити, зв'язок між частинами цілого.

Так само в доповнення до т. зв. целюлярного імунітету І. Мечнікова з'явилися ідеї школи Büchner'a, яка обґрунтувала т. зв. гуморальний імунітет, себ-то неуразливість, опір живого організму через присутність в соках (крові та лімфі) т. зв. «імунних» сполук проти біологічних побудчиків хвороб.

Ідеї Büchner'івської школи знайшли відгук в ученому світі; ці ідеї було розроблено, було запропоновано багато теорій, що

намагалися з'ясувати ці явища; тут треба згадати про теорії P. Ehrlich'a та S. Arrhenius'a.

Таким чином, тепер ми стоїмо перед фактом, що, з одного боку, є форма живої матерії—організм-клітка, з другого—функція цієї матерії—якісь секрети, особливі тіла, сполуки органічного характеру, імунні тіла, ферменти й т. п., що виділяються органами, тканинами, навіть окремими клітинами.

За Starling'ом та Bayliss'ом, ці секрети, що утворюють «*consensus partium*», називають гормонами (від грецького слова—*ὁρμῶν*—побуджую).

Після Cl. Bernard'a відомо, що залози тварини (печінка, коса і т. п.) крім того секрету, що вони виділяють з метою травління їжі, ще, крім того, віддають щось—секрет, гормон—в кров.

Таким чином вже Cl. Bernard говорив про «*secretion interne*» в протилежність «*secretion externe*».

Тепер внутрішня секреція вже є встановлений факт; ми знаємо багато залоз або комплексів клітин, які виділяють гормони або інкрети (Abderhalden, Roux).

Подібні органи називаються залозами з внутрішньою секрецією або ендокринними залозами.

Визначення, яке ми тепер можемо дати біологічному явищу, яке ми називаємо інкрецією, буде слідуюче: залози з певною анатомичною та гістологічною структурою виділяють в кров та лімфу певні субстанції, секрети, або інкрети, котрі специфічні для кожної залози.

Ці інкрети впливають на функцію інших клітин в самій незначній кількості, але без того, щоб ці інкрети уживалися, яко структурний матеріал (A. Weil).

Таким чином, інкрети нагадують нам або ферменти, або добре відомі в хемії каталізатори, які в невеликій кількості роблять величезний вплив.

...Небагато рядків, мало слів—але в них ми маємо сучасний підсумок, квінт-есенцію колосальної роботи людської думки на протязі віків.

Можна запитати, чим же відрізняється теперешній, так би мовити, «гуморалізм» від гуморалізму старих авторів.

Від гуморалізму старих залишився лише «*consensus partium*», якого вони передчували цілком інтуїтивно, решта—все нове, й конкретне.

Шляхом інтуїції, шляхом широких узагальнень, люди давно припускали можливість зв'язку між частинами цілого організму, але оскільки й ціле, й частини, й функції їх і в стані здоров'я і в стані недуги були цілком темні й невиразні, то ясно, що й гуморалізм старих був цілком метафізичний.

Ми не хочемо сказати, щоб наші сучасні уявлення були абсолютні, але оскільки ми знаємо структуру живої матерії, оскільки нам відомо про основний камінь її—клітку, оскільки ми знаємо її життя, оскільки ми здобули майже в чистому

вигляді де-які інкрети-гормони (напр. адреналін), оскільки ми вивчили вплив цих інкретів на функцію залежних органів — оскільки наші уявлення реальні, конкретні й об'єктивні.

... «Один участок темного лісу ми повинні залишити за собою: ми ні за що не відмовимося від насолоди протиснутися в царину Невідомого» (W. Oswald).

В нашій сучасній уяві організм складається з систем органів, тканин, та клітин, що знаходяться між собою в корелятивному зв'язку при допомозі нервової системи та внутрішнього середовища — крові та пасоки.

Ці дві рідини, що уявляють собою більшу частину — по вазі — складного організму, є ті оточуючі клітину середовища, в яких вона живе, себ-то асимілює та дезасимілює низку сполук органічного та неорганічного характеру.

Разом з цим клітина виділює з свого тіла певні хемічні субстанції, що зветься секретами; клітини одних органів (печінки, нирок і т. п.), що мають вивідні проводи, виділюють свій секрет у відповідні порожні тіла (в кишки, сечовий міхур і т. п.), або в зовнішній світ (сальні та потові залози).

Але ми знаємо ще органи й комплекси клітин, що вивідного проводу не мають.

Так, напр., борлакова залоза (gl. thyreoidea), волова залоза, (gl. thymus), надниркові залози, мозковий додаток, шишкового залоза — гуляк, епітеліальні тільця або колоборлакові залози і т. п. — всі вони проводів не мають; але клітини їх живуть, функціонують і виділюють свій секрет-гормон у внутрішнє середовище тіла — в кров.

Подібні залози ми називаємо ендокринними або кров'яними.

Але треба зауважити, що й залози з зовнішньою секрецією — полові, коса, печінка і т. п. — так само утворюють гормони, так само шляхом інкреції впливають на весь організм, на відповідні органи та системи їх, відіграють величезну роль в економіці цілого організму.

Ми ще не маємо реальних підстав думати, щоб всі клітини організму були здатні до інкреції, але треба думати (для цього вже багато фактичного матеріалу), що й у цьому відношенні питання буде розв'язано позитивно.

На підставі зазначених міркувань ми спочатку розглянемо інкрецію т. зв. ендокринних залоз (або кров'яних), а потім переглянемо інкрецію залоз з зовнішньою секрецією.

I. ЕНДОКРИННІ ЗАЛОЗИ.

A. Борлакова залоза (glandula thyreoidea).

Борлакова залоза існує у багатьох тварин; вона є й в амфіоксуса, у риби, у рептилій, птахів, нарешті — у ссавців та в людини.

Росташована вона у тварин в краніальному, черепному кінці тіла, у людей на шиї, по боках горла; має вона дві частини, котрі звичайно сполучаються між собою перешийком, але останній може бути й відсутнім.

Крім того, у людини доволі часто від перешийка вгору, в напрямі до язика, тягнеться т. зв. пірамідальний паросток (*processus pyramidalis*) — лишок виводного проводу, котрий у де-яких тварин залишається, у людей же заростає.

Яко знак, лишок цього проводу, у людини на корей язика завжди залишається маленька ямка—*foramen coesum*.

Виникає борлакова залоза у всіх класів тварин доволі одноманітно—з непарного витискування передньої стінки пельки в обширу другої зябрової дуги, де одночасно утворюється й язик.

Розвиток залози закінчується на 4-ий місяць утробного життя.

Гістологічно борлакова залоза уявляє з себе орган, що складається з сполучуючо-тканної основи та великої кількості епітеліальних міхурців, укритих кубичним епітелієм. Розмір цих міхурців—невеликий—від 40 до 100 мікронів¹⁾; в основі залози дуже багато нервів, кров'яних та пасокових жил.

В порожні міхурців залози завжди багато секрету, т. зв. колоїду, який з хемичного боку уявляє собою складну білковину; мікроскопічно колоїд характерний тим, що добре фарбується кvasними фарбами—еозином, пікриновим кvasом, кvasним фуксином і т. п.

Міхурці закриті, виводних проводів не мають і містиво їхнє, секрет, очевидно, виділюється в кров та пасоку, великі плевтива, яких ми знаходимо навколо міхурців.

Кровопостачання борл. залози надзвичайне—вона має аж 4 артерії, що її годують. Вираховано, що на 100,0 гр. залози в одну хвилю через неї пропливає 560,00 куб. сант. крові (через 100,0 гр. тканини нирок—лише 100,0 гр. крові); таким чином через борлакову залозу на протязі одного дня пропливає майже 16 разів вся кров людини.

Це вже вказує нам на велике значіння цього органу.

Нервами залозу постачають верхній пельковий нерв та симпатична система.

Треба зауважити, що, крім основної залози на шиї, тепер відомі ще т. зв. додаткові борлакові залози, які збудовані так само, як і головна; їх можна знайти в трьохкутників між асртою та нижчим щелепом.

З хемичного боку борлакова залоза характерна тим, що має в собі значну кількість йоду. Кількість його в ріжному віці у різних рас та при ріжному годуванні—ріжна, але в середньому у здорової, дорослої людини його приблизно 6,5 міліграмів у всій залозі, себ-то майже весь йод організму.

1) Мікрон=0,001 mm.

Йод борлакової залози—в стані органічної сполуки, йонізованого йоду, вільного, знаходять лише сліди.

Воннapp'ом з борлакової залози було здобуто білкове тіло, в якому автором було знайдено до 3—5‰ йоду: автор назвав його — йодотирином.

За Освальдом, колоїд борл. залози складається з 2-х частин—одна вільна від йоду, але має фосфор, друга йод—т. зв. йодотиреоглобулін (до 9, 3—9, 6 ‰ йоду).

Kendall шляхом гідролізу 5‰ натронним лугом здобув з борл. залози органічну сполуку, що розчиняється у воді, є здатна до діалізу, має 60 ‰ йоду.

Автор назвав це тіло—тироксином; за про-форму тироксину можна прийняти відомий триптофан, який через дезамідацію, редукцію, оксидацію та йодидування перетворюється в пироксин.

Таким чином, треба рахувати, що йод з'являється одною з найголовніших складових частин, котра має велике значіння для функції залози; це видно ще з того, що вона затримує йод і тоді, коли систематично організм голодує на йод.

Разглянемо тепер, який же вплив має борл. залоза на діяльність цілого організму й на кожний орган зокрема.

Задля цього можна ужити два головних метода—метод фізіолого-патологічних та клінічних спостережень, з другого боку—метод експериментальний, спроби на тваринах.

Що до спостережень першого порядку, то треба нагадати про те, що велике значіння борл. залози було відоме людям вже дуже давно.

Так, ще римляне знали, що під час змін в половому житті (у жінок) виникає пухлина борл. залози.

З другого боку, клініка дає нам приклади, коли виникає симптомокомплекс або випадання функції цієї залози, або, навпаки, гіперфункції, надмірної діяльності її.

Таким чином тепер говорять про гіпо-або а-тиреози, коли зменшується або випадає функція залози, або ж про гіпер, або дис-тиреози, коли функція збільшується надмірно та псується.

Прикладом перших недугів можна поставити добре вивчені випадки повного або неповного кретинізму, що часто супроводиться слизовим набряском тіла (шкіри)—мікседемою.

В тихих випадках патолого-анатомічний дослід вказує або на нерозвинення або майже повну відсутність залози; крім цього, систематичне лікування хворих на кретинізм або мікседему препаратами борлакової залози дає надзвичайні по ефекту наслідки: напр., з дитини цілком кретиничної вдачі на протязі кількох місяців утворюється майже цілком здорова й тілом і духом особа.

В протилежність цим гіпо-або а-тиреозам, ми знаємо ще про гіпер-або дистиреози, коли залоза не меншає, а, навпаки, збільшується, пухне, виникає т. зв. воло, струма; поряд з цим

виникає в організмові характерний симптом, відомий під назвою Базедової хвороби.

Клініка цієї хвороби вивчена добре; нам відомо, що збільшена, хвора залоза інкретує надмірну кількість свого гормону, який і викликає різноманітні зміни в крові, в половых залозах, в воловій залозі й взагалі у всьому організмові.

В зв'язку з цим поглядом на суть хвороби запропоновано й засіб лікування—або вирізування вола, струмектомія, або відповідні консервативні лікування.

В руках відомих хірургів (Кохер) струмектомія давала 86% видужання, в 14%—поліпшань; смертність—3,1%.

Консервативне лікування не дає добрих наслідків, органотерапія—лікування препаратами з борл. залози—так само. Кращих результатів було здобуто лікуванням анти-тиреоїдином Мебіуса (сироваткою крові тирео-ектомірованих баранів—себ-то баранів, у яких було вирізано залозу) та родагеном Бургхардта (препаратом з молока тирео-ектомірованих кіз).

Отже на підставі сказаного, а також і експериментів на тваринах Клозе, Глейя та інших треба думати, що Базедова хвороба зв'язана з гіпер-та дис-функцією борлакової залози; в даному разі залоза виділює в кров більше, ніж звичайно, і в якісному відношенні гіршого гормона, який і викликає розстрій кореляції внутрішніх органів.

Експериментальні дані на тваринах та почасти й на людях (а саме спостереження над оперованими особами) стверджують нашу сучасну думку в тому розумінню, як це сказано вище.

Вирізування залози у молодих тварин викликає симптом близький до того, який ми називаємо мікседемою.

Впорскування екстрактів, здобутих з вола, струми, людини, викликає у тварини симптоми близькі до тих, що ми спостерігаємо у людей хворих на Базедову хворобу (Н. Klose).

Звідси ясно, що борл. залоза впливає своїм інкретом і на весь організм і на корелятивні органи.

Що до впливу борл. залози на решту ендокринних залоз, то в цьому відношенні А. Weil дає таку приблизну загальну схему:

борл.	полові	тимус	кров
залоза	залози		

Але треба гадати, що ці взаємовпливи повинні бути ще складніші.

В даний мент органотерапію препаратами борлакової залози уживають для лікування багатьох різних хвороб—мікседеми, кретинізму, монголізму, інфантілізму, різних дерматозів, астми, золотухи, рахіту, туберкулю й т. п.

Тим самим, як каже проф. Репрев, є щось загальне, на що впливає ця залоза, й це загальне є ростинне життя організму. Очевидно, борлаковий апарат є пристосований з метою асиміляції й синтезу в організмі тварини.

В. Коло-борлакові залози (glandulae para-thyreoideae).

По задніх краях обох частин борлакової залози, між стравоходом та залозою, у місця входження в борл. залозу артерій знайдено ще в 1864 році prof. R. v.-Virchow'им 4 тільця, вагою в 0,03—0,05 грама.

Ці тільця (додаткової борлакові залози Р. Вірхова, епітеліальні тільця німців) у людей виникають одночасно з борлаковою; гістологічно вони уявляють собою комплекс епітеліальних клітин, одягнений спільним капшуком, лежать часто окремо, іноді ж інтракапсулярно в самій борлаковій залозі, виводного проводу не мають, мають розвинену сітку кров'яних та пасокових жил і уявляють з себе ендокринні залози.

Як тепер стало відомо, епітеліальні тільця відіграють велику роль в діяльності організму.

Вирізування цих тілець викликає у тварин і людей симптомокомплекс—тетанію: надзвичайну чутливість до подразнень чутливих та моторних нервів, сильні конвульсії, скорочення м'язів, особливо в обширу верхніх кінцівок. Коли тварина виживає, то кістки її робляться ламкими, м'якими, значно м'якше, ніж у контрольних; зростання зламаних кінцівок йде гірше. Зуби ростуть так само погано, легко ламаються й на них утворюються уразки—каріозний процес. Штучна пересадка, прищеплення тілець до хворого організму знищує всі хворобливі симптоми.

Порівнюючі досліди крові вказують, що епітеліальні тільця відіграють велику роль в балансі Са йонів. Під час страждань цих тілець або експериментального вирізування їх кількість Са в крові падає, рівночасно збільшується виділення з організму (сечою) фосфатів та магnezіальних неорганічних сполук. Підшкірні впорскування хворим тваринам кальція, магнія лянтана або торія—знищують явища тетанії.

На підставі вищенаведеного думають, що епітеліальні тільця відіграють велике значіння в асиміляції та в засвоєнні кальція, магнія й інших неорганічних солей. Йонізований кальцій їжі та крові повинен нормально в кістках та взагалі костній системі полімеризуватися в комплексні сполучення, подібно до того, як глюкозовиноградний цукор перетворюється в полісахарид-глікоген. (Gassmann¹).

Що до механізму впливу Е. Т. (епітеліальних тілець), то остаточного розв'язання цього питання ще немає, але на підставі багатьох міркувань приймають, що Е. Т. або самі в собі, або виділяючи якийсь гормон, нейтралізують зростаючу kwasність крові, що обумовлюється скупченням в ній аміноквасів.

Збільшення kwasности крові викликає втрату кістковою тканиною неорганічних субстанцій, головне кальція; він розчиняється,

¹ Ці дані дозволяють думати, що так поширена хвороба дитячого віку—рахіт так само залежить від змін в Е. Т.

йонізується та впливає з кров'ю з кісток. По нашій сучасній уяві гормон Е. Т. як раз пристосований до нейтралізації цієї декальцінації кісток.

Між иншим треба зауважити, що на обмін неорганічних матерій в організмі тварини впливають не тільки Е. Т., але й борлакова залоза, тимус і полові залози.

Треба згадати про т. зв. остео-малюцію, що порівнюючи часто й переважно буває у жінок під час вагітності.

Тут справа ще не ясна, але накреслюється якийсь зв'язок між інкрецією яйників (їх жовтих тіл), Е. Т. та борлакової залози й тимус'а.

Так або инакше, при остеомаляції кістки хворої людини робляться надзвичайно м'які, втрачують свої неорганічні інгредієнти.

Вплив яйників в даному разі безсумнівний, тим більше, що через овариотомію (вирізування яйників) одразу краще стан хворої.

Але треба згадати про сказане вище відносно Е. Т., про їх регуляцію солевого балансу в організмові.

Вирішення цього питання є справа майбутнього.

С. Волова залоза (*glandula thymus*).

Цей орган лежить у людини як раз за держактом груднини, виникає з 3-ої зябрової щілини й частіше складається з двох частин; виводного проводу не має. Вага залози у людини: при народженню на світ до 15,00 гр., у юнаків—до 40,00 гр., потім вага залози помалу падає, так що біля 40 років вона має приблизно 10,00 гр. по вазі.

Гістологічно вона уявляє з себе лімфоїдний орган, по структурі подібна до лімфатичної залози, але в ній зустрічається багато т. зв. тілець Гассалю, що складаються з епітеліальних клітин. Кровосплавів в цій залозі багато й походять вони з внутрішньої грудної артерії.

Що до ролі, яку відіграє ця інкреторна залоза, то вже а рїгїї можна припустити, що вона має відношення до росту—розвитку організму, бо вона існує в ньому, поки він росте, формується; після закінчення росту вона, як вже мало потрібна, зникає, підлягає тому процесові, що ми називаємо атрофією або інволюцією.

Що до патології цієї залози, то в де-яких випадках, як у дітей, так само й у дорослих, спостерігається т. зв. нагла смерть (особливо у дітей), котра настає або сама по собі, або після навіть невеликих оперативних втручань.

Разом з цим на секціях знаходять збільшену волову залозу й пухлину лімфатичних залоз.

На підставі подібних спостережень виникла думка про т. зв. *status thymicus s. thymo-lymphaticus* та *mors thymica*.

Після дослідів Paltauf'a, котрий відкинув чисто механичний вплив збільшеної цієї залози, прийнято в науці можливим існування особливої конституції, що має тепер назву «тимо-лімфатичного стану».

Симптомокомплекс цього статусу дуже складний і треба думати, що в даному разі в утворенні цього недуга приймають участь не тільки тимус та лімфатичний апарат, але й борл. залоза, надниркові залози, полові залози та органи.

Крім цього, є думка, що цей статус природженого характеру і є наслідком природної аномалії розвитку цілого організму.

З другого боку, експеримент з тимо-ектомією на тваринах показує, що вони ростуть гірше, ніж контрольні, й що вирізування тимуса відбивається дуже зле на розвиткові кістяка.

Після вирізування тимуса у тварин виникають недовладності в обміні матерій, аналогічні тим, що спостерігаються після вирізування Е тілець: абсолютна кількість кальція і в кістках і в організмі падає.

Вирізування тимуса у дорослих, розвинених тварин залишається без наслідків.

На підставі цього треба думати, що тимус має вплив на баланс кальція в зростаючому організмі, що його інкрет сприяє полімеризації кальційних сполук тому, що кальцій краще засвоюється відповідними тканинами.

Romeis хемичним шляхом здобув з тимуса тварин нуклео-протеїд, який при впорскуванню впливав так само, як впливають препарати, виготовлені з самої залози.

D. Гуляк (*glandula pinealis*).

Ця невеличка (до 0,2 гр.), ендокринна залоза росташована у людини за 3-м шлуночком головного мозку над четверастими горбками (*corpora quadrigemina*).

Ембріологічно вона є вирост епітелію проміжного мозку, гістологічно уявляє з себе компактну масу доволі великих кліток, які лежать в міхурцях, що утворені сполучуючою тканиною. В основі залози дуже багато кровосплавів; з віком в ній з'являється т. зв. мозковий пісок (*acervulus cerebri*), себ-то дрібненькі камінці з вуглеквасного кальція та магнія.

Присутність піску трактується яко відзнака старечої інволюції залози.

Інтересно, що у рептилій *processus pinealis* під час розвитку дає надзвичайно цікавий орган. Цей орган росте й дає довгу рурку, що досягає аж тім'я (*foramen parietale*); тут вона поширюється під шкірою голови. У сліпої гадюки та ящера це поширення нагадує око безхребтових тварин.

Приймають, що гуляк у людини є непарне, тім'яне око але рудиментарне.

Для чого воно існує—це поки не відомо; чи почуває воно (у тварин) тепло або світ—це ще не розв'язано.

Що до значіння цієї залози у людини, то нам вже де-що відомо з патологічної анатомії, клінічних спостережень та даних експерименту на тваринах.

Шляхом експерименту здобуто, що, очевидно, гуляк має вплив у молодих осіб на розвиток полової сфери. Так, Фоа на підставі дослідів з вирізуванням гуляка у півнів гадає, що у тварини раніше визрівають полові залози та скоріше виникають другорядні полові відзнаки.

Клінічні та патолого-анатомічні спостереження на людях, у яких було знайдено зміни в цій залозі, надзвичайно інтересні, яскраві й дозволяють зробити важливі висновки.

Знайдено, що захворювання гуляка (новотвори його—аденома, карцінома і т. п.) у молодих осіб завжди супроводяться аномаліями росту, передчасним розвитком полового апарату та полових стремлень.

Порівнюючи часто захворювання гуляка спостерігаються у хлопців на протязі 1—2 десятиліття зо всіма зазначеними симптомами; при цьому це захворювання або, краще, аномалія, може супроводитися ще й передчасним розвитком розуму, інтелектуальних сил.

На підставі багатьох дослідів (Ogle, Oestereich u. Slawyk, Frankl-Hohwart, Aschkenasy, П. О. Кучеренко та инш.) з повним правом можна говорити про гіпо-або дис-пінеалізм (Marburg), або—а-пінеалізм (Foa).

Е. Мозковий додаток (gI. pituitaria).

Це є так само чисто інкреторна залоза. Росташована вона у людини в турецькому сидлі, в черепі, й має зв'язок з дном 3-го шлунку головного мозку.

Ембріологічно вона є в зв'язку з головним мозком (задня частина) і з борлаковою залозою (передня частина). Крім цього, в ній описана ще 3-я доля, частинка.

Розмір її невеликий по вазі—в середньому 0,5 грама.

Гістологічно різні частини збудовані різно, причому передня частина нагадує борлакову залозу, задня—нервову тканину; середня складається ніби-то з епітеліальних клітин циліндричної форми. Виводного проводу ця залоза не має й інкрет її виділюється безпосередньо в кров.

Патологічна анатомія, клініка та експеримент вчать нас, що ця залоза має великий вплив на весь організм.

Зустрічається надзвичайно цікава хвороба, що називається акромегалією, себ-то виникає у людини такий стан, коли поряд з явищами опуху мозку, опуху мозкового додатку, збільшуються кінцівки—руки, ноги, шелепи та инш.

Гормона додатку було ізольовано в кришталевому вигляді Führer'ом.

Фракціонировкою екстракту залози було здобуто де-кілька фракцій, що впливали різно на різні функції організму.

Так, перша фракція впливала на кров'яне тиснення, без впливу на дихання, та ураз; друга—на всі три; третя—слабо впливала на кров'яне тиснення та дихання, але не впливала на вагітний ураз.

Мішаний екстракт в 10% розчині йде на продаж і уживається в лікарській практиці під назвою «Пітуїтрину», напр. в акушерстві, з метою усилення скорочень уразу під час родів.

Leschke так само здобув з додатку екстракт, що впливав на ураз, кров'яне тиснення та серце.

Robertson здобув з додатку екстракт, що в його дослідах регулював ріст організму.

Г. Надниркові залози (gl. suprarenales).

Ці залози були відомі людям ще з 1563 року після спостережень великого анатома В. Євстахія; але функція цих чисто інкреторних залоз була темна приблизно до 1855 року, коли англієць Томас Аддісон описав особливий симптомокомплекс, що й тепер має назву «Аддісонової хвороби».

При астенії, апатії, слабості виникає низка нервових явищ і особливо т. зв. бронзова пігментація на шкірі та на слизових оболонках.

Разом з цим комплексом явищ було знайдено зміни в надниркових залозах.

Надн. залоз—дві, росташовані вони над верхнім бігуном обох нирок, вага їх—до 11,0—18,0 грамів у дорослої людини.

Виводного проводу вони не мають, гістологічно вони складаються з 2-х частин—корки та мозкового шару. У нижчих хребтових тварин, напр. у цікlostом, у селяхій, ці два шари зовсім відокремлені, у людини ж вони тісно зв'язані й мають спільний капшук.

Корковий шар ще поділяється на зони—клубочкову, пагінчасту та сітчасту (самувнутрішню, що стикається з мозковим шаром).

Клітки корки та мозкової субстанції відрізняються значно: в той час, коли клітини корки мають в собі переважно ліпоїди, жироподібні сполуки, клітини мозкового шару дуже характерно фарбуються хромом в жовтий кольор, через що ці елементи й звуться хром-афінними або фео-хромні.

Треба зауважити, що подібні фео-хромні елементи знайдені не тільки в мозковому шарі надниркових залоз, але й в т. зв. каротидних залозах, в гангліях симпатичної системи, а також і те, що фео-хромна субстанція надн. залоз тісно зв'язана з симпатичною нервовою системою—й гістологічно й ембріологічно.

Ембріологічно-мозковий шар (супра-ренальний орган) походить з закладок симп. нерв. системи, корка (інтер-ренальний орган) виникає з перитонеального епітелія (очеревини) (Hertwig).

Надниркові залози суть чисто інкреторні залози й гормон їх—головне т. зв. супра-ренін або адреналін, що утворюється хромафінними елементами—виділюється безпосередньо в кров.

Вже в 50-х роках минулого століття Вульпіусом та Вірховим було зазначено, що в надн. залозах можна знайти мікроскопічно субстанцію, яка дає дуже характерні реакції з хлорним залізом (зелений кольор).

Цю «зелену реакцію» можна одержати навіть тоді, коли адреналіну буде в розчині 1:50.000.

Але треба зауважити, що ці кольорові реакції для адреналіну не суть специфічні, бо їх дають ще й аміакові гази, аміни і т. п.

Найкращим методом знаходження адреналіну є метод біологічний, при допомозі експерименту або на цілому організмі (напр., жаби) або на окремих органах (око, вухо і т. п.).

Що до чутливості цих біологічних спроб, то, напр., за Ерманом, адреналін впливає на мускул, що поширює зіницю ока жаби ще в розчині 1:20.000 000.

Кількість адреналіну в 2-х залозах людини вирахована приблизно так: 6 міліграмів на 100 кіло ваги тіла; отже, в крові адреналін існує в розчині приблизно 1:500 мільйонів (A. Weil).

Що до хемічної структури цього гормону, то в цьому відношенні пощастило здобути його в чистому вигляді й навіть зробити синтетично.

Ще в 1901 році японець Йокиши Такаміне ізольовав адреналін в кристальовій формі і дав йому цю назву.

Адреналін має емпіричну формулу— $C_9H_{13}NO_3$. Stolz же здобув адреналін синтетично з хлор-апетіл-хлориду та орто-диокси-бензолу (т. зв. брент-катехіну).

Натуральний адреналін Такаміне оптично активний, синтетичний же Штольца—інактивний, але фракціонировкою винним квасом Fläcker поділив його на д-адреналін (біологічно ін-активний) та л-адреналін (біологічно активний)—це вже оптично активні сполуки.

Синтетичний л-адреналін цілком ідентичний з натуральним адреналіном Й. Такаміне.

Здобуттям синтетичного адреналіну було зроблено надзвичайне досягнення.

На цьому прикладі ми можемо побачити, оскільки далеко зайшла людність в розвиткові своїх методів, поглядів і досягнень порівнюючи з епохою, так би мовити, філософсько-метафізичною.

Але треба зауважити, що в надниркових залозах, крім адреналіну, знайдено й здобуто (з коркового шару) ще, так би мовити, антагоніста, супротивника адреналіну—холін.

Холін уявляє з себе жироподібне тіло, оптично активне. В протилежність до адреналіну холін, напр., звужує зіницю ока. Холін здобуто в чистому вигляді й синтетично його можна одержати з т. зв. серіну, який уявляє собою аміно-квас і є продукт гідролізу білкової.

Треба зазначити, що холін існує не тільки в надн. залозах, але він є й в інших органах—селезінці, печінці, нирках і т. п.

Крім холіну, в надн. залозах було знайдено ще багато жироподібних сполук—сфінго-мієлін, холестерін та жирні кислоти.

В цих коротких словах цілком не можна накреслити всього, що відомо нам відносно інкреції надн. залоз, але вже з того, що сказано, видно, що внутрішня секреція надн. залоз дуже складна й важлива для організму.

Адреналін впливає побуджуючи на серце, на його автоматичні центри, холін же—навпаки, депресує роботу серця, впливаючи через блукаючий нерв (п. *vagus*).

Крім цього, адреналін впливає подразнюючи на автоматичну мускулатуру кровоснаблених; він підтримує постійно тонус, напруження кров'яних жил на відповідному ступню. Це має надзвичайну вагу, бо ми знаємо, що центральне серце—що в грудях—нормально функціонує лише тоді, коли т. зв. периферичне серце—кровоснаблені, артерії—мають певний тонус.

Так, надниркові залози регулюють роботу найважливішої системи—системи кровообігу.

Цією характерною властивістю адреналіну користуються лікарі, коли вони хочуть досягти або піднесення кров'яного тиснення (що впало, напр., при гострих інфекціях), або звузити кровоснаблення під час операцій, кровотечей і т. п.

Далі, адреналін уживають з метою поширення бронхів при т. зв. бронхіальній астмі, яка виникає у людини через спазм, звуження дрібних бронхів.

В даному разі адреналін впливає на мускулатуру бронхів не безпосередньо, а через симпатичні нерви.

Ще є вказівки, що адреналін впливає й на обмін матерій в організмі, а саме на обмін цукру.

Адреналін впливає побуджуючи на симпатичну нервову систему, яка має велике значіння в вегетативному житті організму.

Тепер, в коротких словах, переглянемо те, що нам відомо відносно залоз, що мають вивідні проводи, але функціонують ще як і ендокринні залози.

В цьому відношенні переглянемо діяльність підшлункової залози та залоз полових—яєр та яйників.

II. ЗАЛОЗИ З ЗОВНІШНЬОЮ ТА ВНУТРІШНЬОЮ СЕКРЕЦІЄЮ.

А. Підшлункова залоза, коса (*pancreas*).

Це залоза з мішаною секрецією, бо вона, з одного боку, через Вірзунгів провід виділює свій сік в дванадцятипалу кишку, який перетравлює їжу; з другого—вона ще інкретує певний гормон, що регулює цукровий обмін в організмі.

Це досить велика залоза, лежить вона, як показує сама її назва, під шлунком, ембріологічно вона є витискування первисної кишки, гістологічно ж складається з 2-х родів елементів: з одного боку, в ній є залози, що виділяють сік, який попадає нарешті до кишок, з другого боку—в ній всюди є багато особливих комплексів кліточок, які відношення до Вірзунгова проводу не мають і називаються островками Лангерганза.

Островки ці маленькі—діаметром прибіл. до 0,3 міліметра, кількість їх всіх, маса—прибіл. $\frac{1}{100}$ — $\frac{1}{83}$ всієї залози.

Клітки цих островків, оточені складним плетивом волосників, і свій гормон виділяють в кров.

Людність давно знає про хворобу, при якій людина сохне й виділяє солодку сечу,—т. зв. цукровий діабет або цукрицю.

Але тільки після експериментальних дослідів в 1889 році Меринга та Мінковського, що вирізували у собак підшлункову залозу, стало ясно, що коса якимось впливає й регулює цукровий обмін.

Відкриття Меринга та Мінковського було стверджено багатьма авторами й тепер ми знаємо, що хронічні страждання коси, напр., склероз та атрофія зазначених островків Лангерганза невпинно викликають т. зв. цукровий діабет худорлявих або цукрицю.

Цей недуг, розладдя внутрішньої секреції коси, супроводиться гіпер-глікемією та глюкозурією, себ-то в крові з'являється надмірна кількість цукру та з сечею що-дня виділюється дуже багато його ж—до 1—2 і більше фунтів.

Вдача цього гормону островків, т. зв. інсуліну, ще мало відома, але ми думаємо, що цей інкрет впливає, регулює цукровий обмін, що він сприяє тому, аби клітини організму добре асимілювали цукор і утворювали з нього полісахарид-глікоген. Глікоген уявляє собою резервний паливний матеріал, який в нормальних умовах, в стані здоров'я людини, відкладається в відповідних коморах-депо—в печинці, у свавільній скелетній мускулатурі гол. чином; звідси, в разі потреби організм уживає цей матеріал, перетворюючи його в віноградний цукор.

В разі страждання, атрофії інкретуючих певний гормон елементів островків Лангерганза—наступає розлад в засвоєнні організмом вуглеводів взагалі; вуглеводи - цукри, головне декстро́за, проходять через нього без утилізації.

В. Полові залози (testis, ovarium).

Ядро чоловіка є залоза з мішаною секрецією: з одного боку, воно через вивідний провід виділяє свій секрет, сперму, насіння, з другого ж, як це відомо, воно інкретує гормон—т. зв. маскуліні́зін—в кров.

Яйник жінки так само треба віднести до залоз з мішаною секрецією, оскільки зовнішнім секретом яйника можна назвати

жіночі полові клітки, що періодично, що-місяця, під час красок в активному періоді полового життя жінки, виділює яйник через фаллопієву руру в ураз.

Ембріологічно ці залози походять з одного й того ж зародкового епітелія первісної нирки.

Шляхом складного ембріологічного процесу з нескладних первісних полових приладів зародку виникають або чоловічий або жіночий половий апарат, який і обумовлює половий диморфізм людей зо всіма особливостями жіночої та чоловічої істоти.

Тих, що цікавляться питанням про механізм утворення того або іншого полу, проблемою утворення полу ще й досі нерозв'язаною, ми відсилаємо до спеціальних творів; тут же ми коротенько зазначимо про сучасну уяву того, яким чином, при допомозі яких приладів полові залози впливають на весь організм людини, керують ним під час першої, так би мовити, гермінативної, половини життя.

Твердо встановлено, що ці залози, крім специфічної продукції полових елементів (насіння та яєчок), ще мають завданням керувати всім організмом через інкрецію відповідних гормонів—як їх тепер називають—маскулінізіну та фемінізіну.

В чоловічих ядрах, крім сім'яних канальців, що утворюють шляхом складного сперматогенеза сім'яні клітини—сперматозоїди, між канальцями ще знайдено проміжну тканину, інтерстиціальну, в якій є так зв. клітки Лейдига; сукупність цих клітин і називають або інтерстиціальною залозою (Bonin et AnceI), або пубертатною (Steinach).

Що полові залози впливають на весь організм людини й тварини—це було відомо ще за старих історичних часів.

Кастрація тварин з господарчою метою—це факт дуже старий.

Так само дуже здавна на сході уживалася кастрація чоловіків з метою мати або вірного наглядача над гаремом—євнуха, або з метою здобути доброго «сопрано».

Нарешті, де-які релігійні секти, напр. скопчеська, існують давно й уживають метод кастрації з метою заспокоєння бурхливого людського духу й кращого піднесення його до високих релігійних настроїв.

Отже, помічено дуже давно, що відсутність полових залоз впливає надзвичайно на розвій організму, особливо що до розвою т. зв. другорядних полових відзнак - на ріст бороди, взагалі волосся, силу скелетної мускулатури, одклад товщів, тембр голосу, психичне життя людини.

В цьому розумінню полові залози суть справжні активатори то «М», то «Ж» за О. Вейнінгером.

Жіноча полова залоза-яйник, не дивлячися на однакове походження, в зрілому стані збудований цілком инакше, ніж ядро людини.

Залозою цей орган можна назвати оскільки він утворює жіночу полову клітинку—яйце.

Яйце визріває в яйникові в т. зв. фоллікулах Граафа, звідки під час красок воно пасивно, очевидно, пливом пасоки, досягає через Фаллопієву руру до уразу.

Кількість цих фоллікулів (тим самим і яйцевих клітин) у тілько що народженої дівчинки досягає 36000, але до 17—18 років з них залишається лише 5000—7000; з цих же лишків, під час активно-полового життя жінки визріває й, так би мовити, утилізується, лише до 5000.

В разі вагітності з Граафова міхурця, з якого вийшла клітинка, утворюється справжнє жовте тіло, яке й відіграє значну ролу в життю вагітної жінки.

З тих же фоллікулів, яйце котрих пропадає марно й не заплodнюється, утворюється т. зв. фальшиві жовті тілця.

Атрезировані фоллікули яйника й суть та інкреторна, пубертатна залоза (Штейнах), що керує життям жінки.

Науковий аналіз впливу гормонів полових залоз починається лише з спостережень французького вченого Brown-Sequard'a, якому вдалося на самому собі (йому було прибл. 72 роки) впорскуванням екстрактів з ядер досягнути доволі значних результатів — суб'єктивного підвищення роботоздатності, піднесення мускульної сили, покращання роботи шлунку та кишок, словом ніби-то було вже досягнуто того «вимолодження», про яке тепер так багато говорять, завдяки останнім роботам Штейнаха.

Нарешті, на підставі багатьох дослідів, було доведено, що полові залози суть дійсно ендокринні органи. Тепер ми маємо вже в своєму розпорядженні екстракти полових залоз (чоловіка та жінки), які й уживають з метою відповідного лікування.

Roehl'ем було запропоновано екстракта з ядер, який ним було названо «сперміном», котрий ніби має формулу $C_5H_{14}N_2$.

Але Бідль не міг відзначити якого-небудь специфічного впливу цього екстракту на дихання, кровобіг та обмін матерій.

Відповідні екстракти були здобуті й з яйників або з жовтих тіл—Iscovesco, Fellner, Hermann, Wintz, що мають на ринкові під різними назвами.

Hermann'у вдалося впорскуванням здобутого ним екстракту з засушених яйників (невеликими дозами) викликати у трусиків зміни в уразі, пихвах та в Фаллопієвих рурах; зміни були аналогічні до тих, що бувають під час вагітності.

Подібного ж екстракту було здобуто Wintz'ом з жовтих тіл, причому цей екстракт викликав при аменореях появу красок.

Надзвичайний інтерес уявляють собою спостереження з кастрацією та трансплантацією (переприщеплюванням) полових залоз.

У людей післякастраційні явища добре помітні й вивчені на тих випадках, коли людина губить свої полові залози або через несчасть, або втрачає їх через інші причини (скопчество, євнухи).

У подібних осіб, коли вони гублять свої залози під час молодості, всі другорядні полові відзнаки або зникають або не виявляються; разом з цим дуже часто виникає опасистість.

Щось подібне ми спостерігаємо й тоді, коли у людини, в залежності від аномалії конституції та розвитку, не зформовуються як слід полові залози; тоді, як влучно назвали це явище Tandler і Grosz, ми у людини бачим т. зв. євнухoidизм.

Рання кастрація у обох полів залоз викликає утворення, так би мовити, середнього безполого типу людини з цілком характерним виглядом, вдачою та психологією—кастратів.

Полові гормони—надзвичайні двигуни організму людини. Люди з пригніченою або відсутньою половою інкрецією завжди слабо розвинені, слабкі й здоров'ям і духом; вони рано старіють і скоріше гинуть або через яку-небудь хворобу, або кінчають душегубством.

Звідси стремління навчитися керувати цими половими гормонами і вже в 1895 році Кнауер робив на трусиках т. зв. авто-трансплантацію яйників.

Переприщеплювання ядер у півнів Berthold'ом дало добрий результат.

Так помалу виявилось, що полові залози можна прищеплювати від одної особи до другої, але ця пересадка вдається лише в межах одного й того ж виду: від півня до півня, від морської свинки до морської свинки і т. д..

На людях перший раз пересадку яйників зробив Morison в 1895 році у жінки 20 років з добрим результатом.

Але ці прищеплювання були, так би мовити, гомосексуальні, в межах одного полу.

Далі було зроблено на тваринах ще Hunter'ом, Bicura та ин. так зв. гетеро-сексуальні пересадки залоз, себ-то, напр., від самки до самця.

Ці старі спостереження за наші часи були поновлені Steinach'ом, Б. М. Завадовськими та инш. Нові досліди на тваринах довели, що половий диморфізм обумовлюється головним чином інкрецією полових залоз, що гормони їх обумовлюють появу «залежних полових відзнак» (у півнів—голос, прикраси, остроги і т. п.). Ці роботи вказують, що самка має в собі «незалежні відзнаки» самця й навпаки, і що кастровані організми—асексуальні.

Ще тут треба нагадати про так зв. гермафродитизм, себ-то двуполість.

Справжній гермафродитизм—порівнююча рідкість у людини; трохи частіше він зустрічається у тварин, напр., свині. Чим вище організація тварини тим ця хиба розвитку зустрічається рідше.

Але все ж таки між людьми зустрічаються справжні дво-полі особи, які мають і яйники і ядра, або т. зв. ядро-яйник (ovo-testis).

Ці особи можуть мати вигляд чоловіка, але частіше спостерігається жіночий тип. Тут цікаво зауважити про погляди Pick'a й Steinach'a, які зазначають, що навіть в диференційованих яйниках жінок є полові клітки чоловіка, які при відповідних умовах виявляють вплив свого гормону.

Як виникають двополі особи, сказати поки-що дуже трудно. Як рано організм людини починає розвиватися по чоловічій або по жіночій лінії—поки-що не відомо. Можна лише зазначити, що полові залози походять з одних і тих же кліткових елементів, і що розвій цілого організму, зовнішніх половых органів та другорядних відзнак є функцією половых інкретів.

Цей погляд може допомогти нам з'ясувати собі й зовнішній вигляд двополих осіб і їх характерні риси.

Значно частіше, ніж справжня двополість, спостерігається т. зв. фальшивий гермафродитизм, себ-то, коли у особи будуть залози одного полу, напр., ядра, а зовнішні полові органи та другорядні полові відзнаки іншого, напр., жінки.

Подібних випадків зібрано в літературі дуже багато—до 1600 випадків.

Подібні особи можуть мати вигляд то жінки, то чоловіка, але переважають у них все ж таки риси того полу, до якого належать вони по своїх залозах.

Отже, вплив половых гормонів на організм людини великий: вони керують ним і під час утворення організму і за часи сексуального життя, яке у різних осіб, у різних полів, у різних рас і в різних кліматах—різне.

Під час старости полові залози зникають, в'януть, так би мовити, усихають, як квітка в'яне в-осени.

Що виникає раніш,—чи старість, старечі зміни викликають атрофічні зміни в половых залозах, чи то зміни в залозах обумовлюють появу старечих змін в організмі, це ще не вирішено; це повинно бути метою наступних робіт в цьому напрямкові і це питання треба поставити в першу чергу при спостереженнях в напрямку вирішення проблеми старости й смерті взагалі.

Були спроби на тваринах (Harms) з пересадкою старим тваринам половых залоз молодих—ці спроби дали позитивний результат.

Після подібної трансплантації у тварин (морських свинок) знову з'являлося libido, жвавість, рухливість, сила мускульна, відновлювався сперматогенез.

Harms вимолодив 17-літню стару собаку трансплантацією ядер молодого пса; ця спроба дала так само добрий результат.

На підставі цих дослідів, а також і власних спостережень за останні часи Steinach запропонував «вимолоджувати» при

допомозі перев'язки виводного проводу полових залоз (зрозуміло, що це можна зробити лише на чоловічих особах).

Підставою для подібної пропозиції Штейнаха були ті спостереження, що при експериментальних дослідях з перев'язкою виводного проводу, а також при дослідях полових залоз у крипторхичних осіб (себ-то у таких, у яких полові залози, ядра, через аномалію розвою затримуються чи в паховому каналі або вище, в ямині черева) разом з атрофією секреторних елементів (сім'яних каналців) виникає гіпертрофія «пубертатної» залози, себ-то проміжних кліток Лейдіга (див. вище).

На підставі цих експериментальних робіт Lichtenstern зробив на старих чоловіках спробу «вимолоджування» при допомозі перев'язки виводного проводу; причому іноді ця операція (по суті не складна) робилася непомітно для особи.

При цьому спостерігалось пробудження пожадливості (libido), яка піднімалася до ступнів молодого віку й піднесення мускульної сили.

Цим спостереженням ледве 4 роки, і цілком справедливо зазначає A. Weil, що треба чекати на більш ясні вказівки про те, як впливає це «вимолоджування» старого організму на інші інкреторні залози і чи не може бути так, що після «бурхливої штучної молодості» хутчіше наступає кінець індивідуального життя—смерть.

Цей погляд цілком справедливий і вірний, тим більше, що ми вище бачили, що всі інкреторні залози, ці могутні двигуни нашого індивідуального життя, є в тісному й нерозривному звязку.

Тепер, після цього короткого огляду сучасного стану науки про інкрецію, зробимо підсумок всьому сказаному.

По-перше, зауважимо, що замість старих метафізичних поглядів на кореляцію органів складного організму ми маємо в своєму розпорядженню цілу низку певних фактів.

Кількість цих фактів з кожним кроком науки збільшується.

Ці факти стверджують нашу думку про те, що, крім кореляції нервового характеру; «consensus partium», звязок органів тіла підтримується при допомозі біо-хемічного апарату, при допомозі ендокринних залоз та їх інкретів—гормонів.

Гормони по більшості специфічні й є складні, органічного характеру сполуки.

По своїх біологічних впливах вони нам нагадують так зв. каталізатори або ферменти, що впливають в самій незначній кількості й не уживаються, як структурний матеріал.

Можна думати, що до інкреції здатні всі клітини складного організму, але «кров'яні» залози суть спеціальні інкреторні органи.

Впливові гормонів підлягають і зріст і утворення полу (полових відзнак), всі органи й системи їх (скелетна, м'язова

і т. п.); навіть психологія людини цілком залежить від взаємовпливів цих гормонів.

Гормони керують організмом і в стані здоров'я і в стані недугу.

Розлад інкреції відповідних залоз викликає відповідні зміни в системах органів або у всьому організмі.

Певний добробут організму буде тоді, коли інкреція та взаємовпливи ендокринних залоз налагоджені, коли вона дозорована добре й точно, коли між взаємовпливами буде рівновага, якої досягти надзвичайно трудно, навіть і неможливо через природу живого організму, на який невинно впливають всі життєві обставини, що його оточують.

Це хитання навколо центру рівноваги інкреції й є життям організму; воно й сприяє виниканню тих або інших патологічних змін в організмі. Це постійне хитання, очевидно, й викликає старість та смерть.

Внутрішнє середовище організму—кров та лімфа—є арена жорстокої боротьби всіх соматичних клітин за існування індивідуума.

Життя, боротьба й смерть клітин нашого тіла—є життям, боротьбою за існування й смерть нашого «Я». Справа науки майбутнього остаточно розв'язати цей вузол інкреції, взяти в свої руки всі ниточки й зробити наше індивідуальне життя легким і спокійним, смерть же—фізіологічною, бажаною як бажаний спокійний сон після трудної роботи.

Український article.

Article, що зветься по-українському «родівником», а по-російському «членом», становить характеристичну рису чималої групи мов індо-європейської сім'ї. Він єсть у старо- й ново-грецькій, у германських і романських мовах. Слов'янську галузь з цього боку репрезентує звичайно постпозитивний артикль мови болгарської *-тѣ, -та, -то*: конь-тѣ, жена-та, имя-то, добро-то вино й т. инш. Займенника *тот, та, то* із значінням постпозитивного артикля також широко вживають на території всіх північних і де-яких південних російських діалектів: дом-от, изба-та, масло-то, старуху-ту, бабы-те й т. инш. Цілком нормально відмінюючись, як у наведених допіру прикладах, форма *тот*, безперечно, має силу артикля-родівника, подібного до німецького *der, die, das* або до франц. *le, la...* Такий артикль-родівник частенько трапляється в найстаровинніших пам'ятках російської мови, навіть у письменників XVII століття, а надто часто у відомого протопопа Авакума (ум. 1681 р.), наприклад: «напиши и ты рабу-*тому* христову, как богородица беса-*того* в руках-*тех* мяла... и как муравьи-*те*... и как бес-*от* дрова-*те* сожег и как келья-*та* обгорела... и как ты кричал на небо-*то*». Вживання оцього постпозитивного артикля-родівника було нормальним явищем у звичайній, буденній московській розмові не тільки XVII, а й XVIII ст. («смелость-*ту* делает сивуха» Аблесимов).

Проте, у всіх російських діалектах, південних і навіть північних, архаїчне правильне вживання всіх відмінків слова *тот* із значінням постпозитивного родівника давно вже порушено; їх дуже часто заступають тепер невідмінні часточки *то* або *та*, прилучаючись не тільки до іменників, а й до дієслів, прислівників і т. инш. А коли ми натрапляємо на вживання артикля у російських письменників навіть після-пушкинської доби (Даль, Гл. Успенський, Салтиков й инш.), то це не є органічне явище їхнього літературного стилю, а лише засіб ілюструвати простонародно мову певної місцевости («выхватил я нож-*от*». Даль)...

Питання про артикль у російській мові детально-розглянув відомий М. Г. Халанський у своїй розвідці «О члене в русском языке» (Изв. Отд. русск. яз. и словесн. Акад. Наук за 1901 р., т. VI, кн. 3, стор. 127—169). Але ця розвідка цікава й нам;

цікава тому, що, по-перше, констатує артикль у старих діалектах Київщини та Чернігівщини (стор. 135, 136, 156), а по-друге,— цілком заперечує його в молодших українських говорах (стор. 140, 149, 156).

Приймаючи аргументоване прикладами перше твердження Халанського—про артикль у старих київських та чернігівських діалектах, ми, базуючись на фактах народної й письменницької української мови, категорично заперечуємо друге твердження його—про цілковиту відсутність артикля в молодших українських говорах.

До речі додамо тут, що з цього приводу з Халанським ніхто не полемізував. Одначе, Ол. Оп. Потебня, говорячи про «Суб'єктивные средства изобразительности», згадував про вживання в українській мові «местоимения указательного в смысле члена». (Из записок по теории словесности. Харьков, 1905 р. Стор. 340—344); в «Украинской грамматике» акад. Кримського також є кілька рядків, присвячених «Члену и его употреблению» в українській мові (Укр. грамм. т. II, вип. I. Москва, 1907. Стор. 9—10); рядки Кримського скорочено переказав своїми словами Ів. Огієнко в «Курсе украинского языка» (Київ, 1918 і 1919); натяк на український артикль зроблено ще, наприклад, в «Практическом курсе украинского языка» М. Гладкого (Житомир, 1918. Стор. 20), в «Увагах до сучасної української літературної мови» О. Курило (2-е вид. Київ, 1923. Стор. 54). Проте, всі ці зауваження й натяки порушують лише частину цікавого нам питання, стосуються лише до того явища, що ми звемо його умовно *article défini* (чит. нашу розвідку далі), і не дають всебічної характеристики своєрідного українського артикля.

Сучасна українська мова, як і стара, відома з писаних пам'яток, не потребує такого артикля, що мав-би формальне значіння: відзначував би рід іменників і доповнював би їхню відміну (так було й у праслов'янській мові, і за доби, що її вже характеризують найранішні пам'ятки письменства старо-слов'янського; порівн. до Халанського, стор. 162). Отже український артикль не тотожний із грецьким *ὁ, ἡ, τὸ*,—з німецьким *der, die, das*,—із франц. *le, la* або з болгарським «*та, та, то*». Рід українських іменників здавна й здебільшого характеризують їхні закінчення, а іноді й почасті значіння (натуральний рід). Одначе, де-які факти давніх пам'яток ілюструють уживання в українській мові займенника *тот, та, то* без вузько-вказівного значіння, без відтінку анафоричності або плеонастичності... Відповідні приклади подав у своїй розвідці Халанський; із них надто цікавий зразок колишньої живої мови киян, а саме—промова Володимира Мономаха до князів під час Долобського з'їзду року 1111-го:—«сего не помышляете, оже на весну начнеть смердь

тотъ орати лошадью *тою*, и приѣхавъ половчинъ, ударить смерда стрѣлою и поиметь лошадь *ту*» (Іпат. літопис, 191).

В новій взагалі і в сучасній українській мові, надто в порівняннях, частенько трапляються випадки цього колишнього своєрідного артикля; ролю його виконує сучасний займенник *той*, *та-тая*, *те-тее*, погоджуючись родом, числом і відмінком із тим іменником, що до нього стосується. Говорячи словами Ол. Оп. Потебні, в таких випадках «изобразительность достигается... определением отношения говорящего к предмету речи... Определенность отношения говорящего к предмету речи заставляет и слушателя относиться к этому предмету так же. Сюда... б) Представление предмета знакомым, известным, предстоящим воображению, посредством местоимения указательного в смысле члена. См. мое слово о П. И., 72: «а злата и серебра ни мало того потрепати...¹⁾» В млр.—поэтичное употребление местоимения в нар. п.:

Та в неділеньку рано
Чогось тее море грало.
Там Марьечка потопала,
К собі батенька бажала, свад. п.

К тому же состоянию мысли (т.-е. к живому представлению того, что еще не высказано) относится употребление местоимения, как указания не на предыдущее, а на последующее...

В млр. *той* и пр.—в сравнениях при як, *мов*, *неначе*. Этим оправдывается разумность сравнения, ибо таким образом то, с чем нечто сравнивается для уяснения, оказывается само ясным для говорящего, стоящим перед его мыслью:... таке задёрне собі було, що до всякого так у вічі й лізе, як тая оса, Кв.; вони гудуть, як тії бджоли, ів. Бóльшая конкретность такого представления видна из сравнения его с более отвлеченным, с *буває*: «як вода, буває, греблю прорвавши, і біжить, і шумить, і реве і клекоче; так і Настуся, як з ким зчепиться», Кв. Снід.. (Из зап. по теор. словесн. Харьков, 1905. Стор. 340, 341, 343, 344).

Отже у випадках, мовляв, образотворчого характеру, звичайно, лише вказівний займенник *той* зовсім не має формальної сили артикля-родівника у вузькому розумінні цього слова (назву «артикль» ми беремо за технічний термін), губить своє обмежене, примітивно-вказівне значіння й замість того набирає своєрідної художньої, стилістичної ваги. Жива народня мова дуже часто вживає такого артикля, переважно в приказках, прислів'ях та сентенціях, що мають загальний, або краще—узагальнений зміст і характер. За народньою мовою йдуть усі загалом представники української літературної мови, надто Т. Гр. Шевченко... В самому його «Кобзарі» ми помітили над

¹⁾ Ал. Аф. Потебня.—Слово о Полку Игореве. Текст и примечания. 2-е издание с дополнением из черновых рукописей «О Задонщине...». Харьков, 1914. Стор. 72.

триста різних випадків уживання українського артикля, і це дуже цікаве явище взагалі української мови становить до того ще й індивідуальну рису Шевченкового стилю.

Буваючи в не-порівняннях, український артикль здебільшого лише підкреслює типовість певної поодинокі особи чи речі, ніби наголошує її, звертає увагу на її екстраординарність або винятковий стан. Приклади: «Вона серед ночі встає, і стереже добро своє, і дожидає *того* світу» (Шевченко. У нашім раї...). «Тинездужаєш і встати, щоб хоч огонь *той* розвести» (ib.). «Де б же ти взяла *того* барвінку завітчатись» (Шевченко. Сотник). «Полечу, каже, зегзицею, *тією* чайкою-вдовицею» (Шевченко. Плач Ярославни). «Чи ти їла слізьми неполитий, а хоч раз *того* хліба шматок» (Манжура. Нечесна). «Дали у віконце хлоп'яті сухого шматок *того* хліба» (Грінченко. Шматок хліба). «Не знаю, куди глянуть, як *той* рот стулить, де *ті* руки діти» (Тесленко. Хуторянка).

Не можна не помітити, що в де-яких із цих виразів підкреслено загально-широку думку за допомогою займенника *той, та, те*: «огонь *той* розвести» (взагалі), «дожидає *того* світу» (взагалі, постійно), «полечу... *тією* чайкою-вдовицею», «дали... шматок *того* хліба...» Таке саме узагальнення поняття-явища за допомогою *той, та, те* ми вбачаємо вже й у Мономаховій промові: «на весну начнеть смердъ *тотъ*» (загал смёрдів, а не один смерд), «орати лошадыю *тою*» (загальне явище, низка явищ, а не одна «лошадь») і т. инш.

Зважаючи на цей момент узагальнення поняття-явища-думки, звемо цей своєрідний артикль *той, та, те*—article défini, звемо так умовно, користуючися з готового франц. терміну.

В порівняннях article défini завжди має однакове значіння. Тут він підкреслює не поодинокую певну особу, річ чи явище, а цілу низку однакових предметів або обов'язково представника певного гурту однакових осіб чи речей, що він все одно характеризує оцей, кожний, всякий предмет певної категорії, символізує собою всі певні примірники. У всіх таких випадках-порівняннях article défini, узагальнюючи думку, поняття, надає виразові найповнішого змісту, викликає в уяві почуття-вражіння якогось явища, дає завжди лаконичний, високої ваги художньо-стильний образ. Приклади: «Третій піший пішениця, як би *той* чужий чужениця, біжить-підбігає» (Историч. песни малорусск. народа с об'ясн. Антоновича и Драгоманова, т. I, стор. 127). «Виступило турецькеє військо, як *та* чорная хмара» (Д. Ревуцький. Укр. думи та пісні, істор. 157). «Вражого черкеса та як *того* зайця будем по скалах гонити» (ib. 212). «За домовиною йшли... так і розливаються, як *тая* річенька» (Кв.-Основ'ян., Маруся).

«У двох собі похожають мов *ті* голуб'ята» (Шевченко. Сотник). «Слова його лились, текли і в серце падали глибоко, і ніби *тим* огнем пекли холодні душі» (Шевченко. Пророк). «Орися... зачервонілась, як *та* квіточка» (Куліш. Орися). «Простий люд-селюки гули по всьому полю, що *тій* трутні» (Куліш). «І заспівала, затягла, наче *теє* срібло пересипається» (М. Вовчок. Інститутка). «Нічка тихая, мов чарівниця *тая*, прибралася у зорі золоті» (Глібів. Мальов. стовп). «По долинах разсипались, як *та* череда, невеликі біленькі хатки» (Нечуй-Левицьк.). «Виросли вони всьому світові на диво. Стрункі та гонкі, як *тій* тополі... заговорять—увесь світ всміхається, наче *тая* скрипонька загрáє. Як *ті* янголята носились вони по-над землею» (Мирний. Казка про правду та кривду). «За мною вслід плили б мої пісні, хвилюючи, як *та* вода лагідна» (Леся Українка). «Вона чує, як її серце м'якшає, тане, мов *той* віск» (Коцюбинський. П'ятизлотник). «Сунуться хмари... мов *ті* привиддя страшні» (М. Вороний). «Була одна сумно лагідна й чудова, мов *та* зірка вечерова, мов *та* пісня солов'я» (Черкасенко. Про що тирса шелестіла). «Як пташечка *та*, схопилась Оленка» (Тесленко). «А по голому степу, мов *та* бурлацька доля у світі, помандрувало покотиполе» (Васильченко). «Гурт людей ішов за Сонею.—«А як *тая* ж голубонька біла!» шептали баби позаду» (Васильченко). «Шумлять люди, як *ті* ріки» (О. Олесь). «Я розсиплю пісень злotosоняшні хвилі, як *ті* птахи меткі, як *ті* птахи метки, легкокрилі... І засяють вони, як *ті* зорі у небі глибокі» (В. Чумак). «Під балконом гризуться собаки, зрідка плачуть коти, мов *ті* діти» (М. Хвильовий).

Далеко слабшими й бліднішими будуть ці самі порівняння без *article défini*, найближачись у такому разі до звичайних, буденно-трафаретних виразів: «Кругом хвилі, як гори» і «Кругом хвил, як *ті* гори» (Шевченко); «Мов валькірії» і «Мов *ті* валькірії, круг неї танцюють, граються дівчата» (Шевченко).

Порівняння без *article défini* визначає приблизність малюнку, а з ним—цілковиту подібність двох явищ із якогось боку, принаймні—художньо-гіперболичну переконаність, що обидва явища подібні цілком.

Маючи такі особливі значіння, займенник *той* (власне «псевдо-займенник», що ми його умовно звемо *article défini*) буває в українській фразі однаково й перед і після іменника (препозитивно й постпозитивно) і не обов'язково тоді тільки, коли—як у грецькій, наприклад, мові—це ім'я, предмет згадані були раніш, уже відомі (в білоруській мові буває як раз навпаки; див. Карський. Белоруссы. Очерки синтаксиса... т. II, вип. 3, стор. 50-51). На думку С. Курило, постпозитивне становище артикля «ще більш підсилює» іменника (Уваги... 2-е вид., стор. 54).

З тим постпозитивним родівником-артиклем, що його широко вживають на всій території північно-російських говірок (дом-от, изба-та й до ц. под.), український артикль має лише

спільне походження, спільний вихідний пункт—вказівного займенника. Що до дальшого розвитку, то український артикль пішов не тим шляхом, що російський.

Російський артикль, подібно до болгарського, німецького або італійського, очевидно, засвоїв собі лише формальне значіння; дедалі це значіння слабшало; і російський артикль почав переводитись і тепер переводиться на невідмінні часточки *то* й *та*, взагалі дуже поширені в російській мові.

А український артикль, мавши вже за часів Мономаха не завжди формальний, а часто й психологічно-стилістичний відтінок (див. вище), поволі набрав собі лише внутрішньої сили. Тепер він не має вже ніяких відповідних до себе фактів у російській мові, і перекласти його російською мовою просто не можна. З другого боку, перекладаючи російського текста українською мовою, доводиться завжди й обов'язково мати на увазі українського артикля, щоб доречно надавати фразі української стильності, а порівнянню більшої художньої сили; наприклад:—російську фразу «Казак, утонеш ты в реке, как тонут маленькие дети» найкраще перекласти б з артиклем—«Козаче, втопнеш в річці ти, як топнуть діти *ті* маленькі»...

По-за фактами, що стосуються до *article défini*, до *той*, не можемо обминути й тих випадків, коли займенник *який*, *яка*, *яке*, не маючи знов таки формального значіння, набирає в українській фразі психологічно-стилістичних н'юансів *article indéfini*. Приклади: «Іх приводець по табору, мов пан *який*, ходить» (Ист. песни Ант. и Драгоман., 1, 166). «Венера... поїхала в своїм ридвані, мов сотника *якою* пані» (Котляревський. Енеїда). «Було, як глянеш на ту дорогу, то неначе куншт *який*—так гарно» (Стороженко). «Вовчик... неначе пан *який*, лежить» (Глібів). «Тюрма... наче мара *яка*, стояла... над горою» (Мирний. Товариші). «І серце немов *яка* сила схопила в обійми» (Вороний). «Жито, неначе море *яке*, хвилюється, оксамитом зеленим полискується» (Тесленко). «Мати... вже раді, як полуку карбованця *якою* та їм дам» (Тесленко). «Знизу, мов з *якої* прірви, часом виглядали зорі» (Васильченко). «Ото підійдуть до твоєї бороди золоті Гудзі—будеш, як міністр *який*» (Васильченко).

Дуже виразно виявляється, що в цих прикладах (порівняннях і не порівняннях) займенник *який* підкреслює непевність, невизначеність якоїсь речі, що про ню говорять окремо від цілої низки таких самих предметів. Займенникові *який* тут можуть відповідати, як і франц. *article indéfini*, російські слова «какой-то, какой-нибудь»...

В таких випадках український *article indéfini*—*який*—частіше буває в постпозитивному становищі (*article défini*—*той*—навпаки, частіше стоїть перед іменником, препозитивно).

В. КОРЯК

Українська література перед VII Жовтнем.

1. МОДЕРНІСТИ.

Кінець «Молодої музи». Емігранські журнали. Демократичний фронт проти робітничо-селянської України. Закон великих чисел. Люблять Україну. Башти з слонової кости. Подзвіння. Неповна надія. Скорочені штати місії. Автомобіль. Проти НЕП-и.

Останнім словом української літератури був модернізм із культом чистої краси. Піонерами українського декадансу, що перші надали усьому рухові організованих форм, були письменники групи «Молодої Музи», що згуртувалася біля журналу «Світ». Після сварки з видавцем засновано нове видавництво: «М. М.». Відозву групи модерністів підписали: В. Бурчак, П. Карманський, Б. Лепкий, О. Луцький, В. Пачовський, С. Твердохліб, С. Чарнецький, М. Яцків. Поява модерністів викликала скандал у галицькій суспільності. Галицькі філістри не розуміли ані нової краси, ані нової моралі: «Світ» діставав листи від передплатників: «За таке свинство не буду платити». «Світ» сходить на газету для люпанарів і т. ін. Видавець перелякався, кинувся переглядати свій журнал, найшов, там такі речі, як «виліз пес на грушку» і—зрікся фінансувати новаторів, сам «обняв редакцію» і перетворив журнал у «пожиточну й пожадану лектуру для інтелігентних родин». Після сецесії (виступу) модерністів із «Світу» частина їх не пристала до «М. М.»,—як Ольга Кобилянська, К. Гриневичева¹⁾, К. Студинський,

¹⁾ Ця письменниця ще в 1903 році виступила і в оборону символізму з статтею «Нерозуміння—яко доказ». На закиди в незрозумілості нової творчості відповідала: «треба читачеві розуміти читання. Кожний має безперечне право вибирати собі лектуру, відповідну до вимог свого інтелекту, але критикувати те, чого не розуміє, ніхто не має права. Кого ж не роспинали ті, що не розуміли? Гомера і Шекспіра і Шевченка і Міцкевича. Темному й найточніший коментарій не допоможе. «Говорять нам»—пише Шарль Морис, визначний французький символіст—«щоб ми писали для всіх: де-ж властиво ті всі? Писати для публіки? Але ж нема одної, а тільки безчисленні верстви, з яких кожда має свою літературу, своїх письменників і видавництва, хто заборонить і нам мати свою публіку?» До цієї цитати додала від себе пані Катря Гриневичова горді слова: «Нехай нас читають і цінять ті, чия воля. А жертв із часу та особистого задоволення на рід наших творів ми не просимо ні в кого».

В. Масляк, В. Щурат, С. Ярошевський, Ю. Кміт і т. инш. Отже бойкот читачів таки примусив де-кого залишитися й залишатися бодай організаційно незалежним від модерністів з «Молодої Музи».

Перша книжка нової групи була «Жертва штуки» В. Пачовського. Франко привітав молодого поета, тільки закидав йому «кокетування з формою», «гру в звучні фрази». Що до змісту перших творів Пачовського, Франко писав: «душа щира й проста, але не глибока, тип молодого кавалера, що любить крутиться серед панночок». Пачовський висловив модерній погляд на мистецтво:

То є штука, я не пхаю
Тут ідей, настроєм маю
Нагу душу розбудить.

Останній висновок Франко зробив з цієї поезії такий: «Не вродить сова сокола»...

Дальшим розвитком модернізму було так зване «хатянство» на чолі з Микитою Шаповалом (М. Сріблянський) та М. Євшаном. Вони поборювали мужикофільство народників «радян» і їхню критику, котра все розглядала з погляду «здорового хлопського розуму». Хатянська критика не була виразно здекларована. Про Євшана писав В. Дорошенко: «Можна б його назвати прихильником штуки для штуки, жертвом естетичної культури, коли б не де-які фрази чи уступи, котрі говорять щось инше». Ніцше був популярний серед українських модерністів: його цитує Євшан, на йому виховалась Кобилянська й створила такі речі як: «Царівна» та «Ніоба». Критика Євшана була для «Молодої Музи» вже початком кінця. В. Дорошенко визнає, що Євшан зовсім слушно писав «про божків з «Молодої Музи», сих дрібних буржуа з походження, пролетарів становищем, а претендентів до аристократизму духу... Найліпша може в цілій збірці («Під прапором мистецтва») стаття про Яцкова, але автор не потрапив звязати письменника з його осередком, не зрозумів... появи письменника, а через те не дав нам ясного й виразного образу. Євшан характеризував творчість Яцкова як «Поезію безсилля». У році 1910 Франко, видаючи книжку своїх ранніх творів, писав: «Оповідання «Задля празника» було надруковане по-польському в соціал-демократичній публікації *Kalendarz Robotniczy* на рік 1892 у Львові. Хоч як неоднакова літературна вартість сих оповідань, то все таки думаю, що їх збірне видання не буде зайвим і для теперішньої генерації... Може воно явиться невеличкою асонанцією в шпитальній атмосфері новійшій літературної школи, ц.-т. модерністів».

Ці всі відгуки давніх боїв мимоволі приходять на думку в наші часи, викликають порівняння. Тим більше, що нині ми є свідками сумного кінця останніх Могиканів «Молодої Музи».

У липні в галицькій газетці, було вміщено лаконичну хронікальну замітку.

Михайло Яцків

б. український письменник і б. редактор усопшого хрунівського «Рідного Краю» перейшов уже цілковито в польський національний табір. На сторінках «Kujter-a Lwowsko-go» продукується він уже як польський письменник і то як письменник найгіршого сорта. Темою його «нової творчости»—співанки польської салдачини, квартированої у Східній Галичині, які ніби-то мали поширитися серед українського народу. Ми й не займалися-б таким скандальним типом, як Яцків, але шантаж треба на вічну пам'ять пришпилити, як остерогу й науку для всіх: куди котиться гниле яблуко що впало з української яблони.

«Укр. Прап.», ч. 29—21 липня.

Другого «молодомузця» було вбито (С. Твердохліба) за національну зраду (хрунівство), бо література українська повинна слугувати «національним інтересам»—от тобі й свобода творчости.

Хатяне, опинившись в еміграції, пішли в найми до Масарика й видають «Нову Україну»—орган «демократичного фронту» проти робітничо-селянської України, що не заважає їм любити Україну—не селянську й не робітничу. Що таке цей єдиний національний фронт—пояснює М. Шаповал (за Винниченком).

— Єдиний фронт вимагає єдиної волі, єдиного розуміння, єдиного плану боротьби, щоб-то певного обмеження індивідуальностей... База єдиного фронту повинна бути така, на якій рівнобіжність соціально-політичних тенденцій не шкодила б однобіжності національній. Це писав Винниченко. Шаповал розуміє труднощі завдання—щоб, значить, і «класову базу» зберегти і національну забезпечити—і сюди і туди.

— Єдиний фронт—легко сказати! Про «єдиний фронт» говорить що-дня кожний українець, а єдиного фронту нема та й нема.

— Хто утворює національний фронт? питається Шаповал і відповідає—інтелігенція. А що таке інтелігенція?

— Це не соціальна, а статистична, щоб-то вона не є угрупованням, а сипучим піском... Що ж його робити? Та от, мовляв, треба якось піддурити селянство й робітництво, піймати на гачок «трудової демократії». Це зветься «закон великих чисел». Селянство й робітництво потрібне українській інтелігенції—для великого числа. А то так ці емігранти—нуль без палочки, хоч і люблять Україну. Всі люблять. Шаповал так і каже:

— Петлюра любить Україну.

— Петрушевич любить.

— Монархист Чикаленко любить.

«Я не сумніваюсь, наприклад, що й де-які монархисти (напр., Липинський, Чикаленко й под.) люблять Україну, теж

саме можна сказати і про С. Петлюру, і про Винниченка, і про С. Грушевського, і про С. Петрушевича»... Усі люблять. Я пригадую, як колись Шаповал писав про любов України: її люблять ці всі люди, як парубки дівчину, що плачучи каже:

— Так мене хлопці люблять, що за кулаками світа не бачу...

Демократичний фронт вимагає обмеження індивідуальностей! Це вже замах на Ніцшого!

Мусять хатяне з цим лихом миритися... Мусять ховати свої мрії горді. Такі об'єктивні обставини, такий і настрій, така й література їхня.

Ось П. Богацький під баштою з слонової кости. Все старе, хатянське, смокінгове. У сальоні чемний господар ходив із якоюсь дамою в сивих буклях... «Переходив всі кімнати і якесь почуття безмістовності відчув...». А ось поезія...

Т У Г А.

І будні тут і свята	Життя кипить, життя
мовчазні...	шумить.
Тяжкі оковані нудьгою.	Шумить... кипить
Безпросвітньою млою	Холодне та чуже...
Сумні... сумні...	Чудне!

Поганий настрій в Євгена Іваненка.

П О Л О Т Н О.

Довгі, довгі полотна.
Білі, холодні, як сніг,
Гинемо. Доля турботна.
Гнемось до ніг.

Це гнеться в журбі Михайло Обідний. А Борис Лисенський признається:

Ми не знаємо радощів, ми не знаємо муки,
Ми усе розгубили на життєвій путі
У знесили покірливій опустили ми руки,
Обірвали в душі своїй усі струни святі.

У тумані холодному ми сліпцями блукаємо,
Переможені долею, без відважних змагань.
І в загаслих серцях своїх вже і крихти не маємо
Ні захоплень нестямливих, ні палких поривань...

Ми до всього байдужі є, ми у всьому зневірені,
В наших душах замовкли молоді голоси,
Ми холодно-логічні всі, ми розумно-розмірені,
Ми далекі від витворів світової краси...

ПОХОРОННИЙ ДЗВІН.

З гаїв,
 степів,
 зеленоперлих нив
 без снів, без снів
 я п'ю нектарний спів

Один...

Один...

Гей, брязнув він—

вістить загин

той похоронний дзвін.

Оце Охріменківське подзвіння—загальний настрій їхньої поезії. Є ще патріотичні жовто-блакитні настрої й сальонове кохання:

Пишу я злотом ген по блакиті,
 Пишу узорний свій килим,
 Як пише Бог по луках квіти
 Великим словом і малим.

А колись він (Шаповал) писав про химеру—бога, та нині в його журналі пишеться про автокефалію. Євген Молчанюк пише до панни Лінди:

Ввійдете ви і все завмре в партері,
 І в келих тиші потечуть слова,
 І я впізнаю в Чорній Пантері
 Знов привид Вас...

Є в літературі й побут еміграції. Аристократка українська, пані О'Коннор-Вилинська містить у «Новій Україні» уривки з роману «На еміграції».

— Графиня Марія Ведлен, з роду Родзянко, йшла вулицею... Яке втомне життя! Не спиш ночами, перекручуючи у своїй думці всі можливі небезпеки, наляканий досвідом; день переживаючи в постійній тривозі, в напруженому шуканні захистити й підтримати своє існування, і все боїшся й боїшся... Так було на душі у графині Ведлен, уже від того часу, як скорочено штати місії й їй загрожувала повна ліквідація...

Їх заїдає страшенна дизгармонія; нове буття й стара перед-емігранська свідомість. Вони це висловлюють в поезії й прозі.

Охріменко аналізує свій духовний стан у ритмопрозі:

В мені—нас два...	А другий раб обставин
Один—естет перлисто-ніжний	ріжних,
Краси над'юрбоного буття,	Умовностей буденного, життя
З натхненною душою,	В кайданах скованих юрбою.

Одно слово—поет і юрба. Розгубленість страшна в М. Гриви:
 ...розгубились почуття— І хто й чого, й про що, та
 мов журавлі над хижим морем, де ми,
 в осінню взбурену ніч... та по що гурбою йдем ми
 І сновигають хорі. і то на чий зухвалий клич?!

І справді: навіщо й куди вони йдуть і за ким ідуть ці загублені люде?

Другий уривок з роману Вилинської «Автомобіль» показує, так би мовити, «процес пролетаризації» еміграції.

— Тарновецький з останніх сил бився зі злиднями, що настирливо, неблаганно оточували його день до дня все тіснішим колом. Він спродував одну по одній свої речі, які мали ще вартість: спочатку туалетне приладдя у сріблі, потім гарний, новий портфель... Разом із тим він напружено вибивався на шлях до заробітку, пильно проходить шоферські курси, іспит здав добре. Його переймало складне чуття: бадьорости й тривоги, весняного задоволення від руху й разом із тим пригніченности від розуміння своєї залежності...

Після цих перших прикрих переживань здекласованого буржуа, що прийшов, мусив прийти до висновку: «Треба виробити гроші, а то пропадеш,—починає охоплювати його «пролетарський настрій».

— «Ось я, Михась Тарновецький, шофер у Відні, на жидівському автомобілі, повинен добре вважати, бути спритним, приемним, прислужним, щоб заробити собі на хліб, страхаюся вернутися до своїх злиднів, бо за ними вже... Везу ситих, забезпечених, таких, яким був недавно я сам і залежу тепер од їхніх примх і ласки».

І що найстрашніше—пані, котру він віз...

— Кров ударила в голову Михасеві. Невже?... Тимофіївська вулиця... великий сад... їхня господа... двір, Сірко... босонога дівчина коло білизни... Так! Дунька!

Перед ним Дунька в каракулевому манті, в наймоднішому капелюсі з дорогою егреткою, з очима по мистецьки підведеними і підфарбованими губами, та Дунька, що приходила на поденну допомагати прачці, або прибирати в домі, що бігала по сходах і на дворі в червоній спідниці з квітчастою хусточкою на голові, що шалено закохана була в нього, в панича Михася, і з чуттям співала «Високая могила»... витираючи ганчіркою вікна! Дунька!..

І ось тепер ця сама Дунька дає шоферові «на чай» тисячний білет!.. Властиво кажучи з погляду «новоукраїнців» не те зле, що Дунька лізе в буржуазію, а тільки те, що Михась декласується.

В статті «Єдиний національний фронт на культурному ґрунті» М. Шаповал сумує з того приводу, що українська нація—неповна. Оказується, що великі числа, «трудова демократія», це все не те, цього не досить. Річ у тім, що, бачите...

— Майже всі Українці заняті в хліборобстві, а промисловість, торгівля, адміністрація, наука, техніка, церква і т. д. в руках чужих...

Виходить, що «трудова демократія»—це гасло так взагалі для агітації, для «великого числа», а головне це купці й промисловці.

— Промисловість, вимін, адміністрація, церква, військо і т. д.—все це мусить бути насправжки українське... Цей процес... є відношення нації в суті. Подібний шлях уже пройшли Чехи.

Здається ясно?.. Нам потрібна справжня українська буржуазія, а не селянство, не пролетаріят, не пісок інтелігенції

й не їхня сумнівна спілка. Іншими словами—інтелігенція з піску мусить зробитися верствою, модерньою класою. Ось до якого логичного кінця прийшли аристократи духу з «хатян». Але коли ці «чехо-словацькі» масаровські «новоукраїнці» обертаються до радянської України, вони закидають їй, що б ви собі думали?

—Большовики пристосовуються до буржуазії, буржуазія приладжується до большевиків... Надходить час, що комуністична партія обертається ...в буржуазну...

Ну, коли ж так, то чому, панове, не вітають большевиків? Отут знову починається байка «про трудову демократію». Тільки для таких випадків і потрібне їм це гасло «трудової демократії». Вони, бачите, визнають НЕП'у здачою наших позицій! А в тім це їм не подобається. Щось воно не тее... Просто люде забре-халися. Спідліли. І співають вони осінні пісні, пісні вмірання:

Сміється листя золоте,
Як айстри мрії розцвітають,
О, як чудово як на те
Чуття в останній раз палають!

У Христі Алчевської. Доведено, що це вона дійшла до «новоукраїнського» становища. А колись і вона була молода й замість жовтоблакитних ганчірок писала про червоні корогви. Може нагадати? Було це р. 1906. Христя Алчевська писала:

Що то за люди, голубонько-мамо,
Йдуть і співають у сірій юрбі?...
Ясні надії в очах їх палають,
Древко корогви червоне стискають
Руки потомлені в праці й журбі...

Донечко мила, то-чеснії люди!
Довго страждали вони у ярмі,
Й спала з очей їх неправди полудна...

Було колись—не вернеться. І замість слова правди чуємо від старих українських поетів саму брехню.

2. ФАШИСТИ.

«Літературно-Науковий Вістник»—органом українського фашизму. Донцов починає з Одама...Кісіля. Ліквідація драгоманівських традицій. Українська література під судом фашизму. Похід проти модернізму. Що з ними сталося. Курдупельний імперіялізм. «Крим і Бесарабія». Маршал Фош. «Ні монархія, ні демократія». Використання селянського «мотлоху». Союз аристократів духа з бандитами. Апологія бруталности й цинізму. Проти демократичного угодовства. Останній бій і мармуровий Ленін. Донцов мріє про намордник для революції. Від дизгармонії до гармонії великих брехунів.

Масариковські новоукраїнці висловлюються проти фашизму. В березневій книжці «Н. У.» редакція писала: «Фашизм став

саме дуже модною появою в сучаснім громадським житті. Появившись в Італії, він одночасно позиськав симпатії в націоналістично настроєних верствах Мадярщини, Польщі, Швеції й навіть Чехії. Фашизм, як рух, безперечно належить до суспільної патології, психологічно зумовленої післявоєнною втомою та реакцією. В цім велика його небезпека для країв і народів, виснажених бурхливим потоком історії останніх років»...

Ця «патологія» виникла й в українській формі і то ніде, як в «Літературно-Науковому Віснику», де осівся славнозвісний Дмитро Донцов, колишній директор гетьманського «пресового бюро». В січневій книзі «ЛНВ» за б. р. вміщає він статтю, що починається з Одама... Кіселя, київського воеводи, котрий «охрестив козацьку націю» назвою «Бестія без голови». Донцов згадує це з приводу кризи українського націоналізму й кризи тої демократії, на якій сей націоналізм хотів опертись. Він протиставлює як дві реальні сили большевизм і фашизм.

— Ленін виплинув угору на гребні революційної хвилі, яко вибранець мас. Мусоліні вступив до Риму майже проти волі короля, що схаменувся аж в останній момент. Він вступив до завойованого міста не як Денікін на чолі безсловесної, примусово затягнутої армії, але на чолі десятків тисяч добровольців, які тільки тому не зробилися республіканцями, що король став фашистом. Се був отже революційний рух народніх мас, хоч і антидемократичний в своїй ідеології...

Далі—кілька теплих слів, що може прийняти на свою адресу «празький» єдиний національно-демократичний новоукраїнський «фронт».

— Невтралісти, що займають золоту середину між правими й лівими—не могли притягти до себе мас, як не порушує й не притягає залізних трісок «невтральна» частина магнету. Се роблять лише його скрайні кінці... Маса розуміє лише абсолютні, прості й скрайні кличі і лише за тими іде, хто їх проголошує. Ось чому пішла вона за Леніном, а не за Керенським, за Мусоліні, а не за Фактою й Джоліті... «Смерть буржуям!»—така була брутальна формула, що дала розбудженим інстинктам збунтованої юрби страшну порушуючу силу. Що могло протиставити сій формулі демократичне українство? Також «смерть буржуям?» Воно се пробувало зробити, але, само вийшло з буржуазії, з селянства, не могло надати сьому кличеві того абсолютного значіння, що ідеологія московського робітництва. По-друге, сей клич все ж таки суперечив «демократичним засадам». А їх понад усе шанувала наша демократія. Опріч того, як можна було нищити всіх «буржуїв», коли де-які з них були такими ширими народовцями, видавали «Кіевскую Старину» і писали українські брошури «про пошесті на рогатій худобі..?»

Новітні українські Робесп'єри могли викинути прапор боротьби з «комуною», як вони се нарешті й зробили...

З цим усім можна цілком погодитись, звісно. А далі йде «програм» самого Донцова. Він закидає «демократам», що вони—були нещирі.

— Голосити одверто: «проч з Москвою!» «геть чужинців!»—се ж заносило явним «шовінізмом!» Мобілізувати маси contra Москви—се ж значило ломити «єдиний революційний фронт» за Керенського й розбивати «солідарність міжнароднього пролетаріату» за Леніна!.. Український нарід повинен стати паном на своїй землі, але... Бесарабія й Крим можуть йти, куди хочуть, а жиди—творити державу в державі! Геть чужинців, але—з виїмком Франції, коли вона нам допоможе проти Совітів... Ідеї, за які дійсно не варто було ні жити, ні вмірати... Наша демократія могла б створити культ великої легенди, яку одну лише можна було протиставити мітові соціальної революції, розігріти до білоти той національний «шовінізм», який один лише своєю непримиримістю міг з'єднати маси й конкурувати з непримиримістю совітської ідеології, заініціювати, як конвент, «політику неможливого, теорію лютого божевілья, культ сліпої відваги... Українській демократії ходило про вірність догмі, а не про розворушення, не про зревольтовання мас блискучим маревом утопії...»

Це, принаймні, щиро, хоч і писано слиною скаженої собаки. Тільки в такому очайдушному стані можлива така щирість. Питання ставиться руба, протилежності загострено, машкару демократизму зерто й видко икли зоологичного шовінізму, зятятого, напівбожевільного від зненависти.

— Що значить «вести за собою маси?» Маршал Фош каже, що се значить—«передавати виконавцям ідею, яка одушевляє провід». Він же ж відповідає на питання—хто може «вести маси?»—так: «Вища індивідуальність, жадна відповідальности». Сих головних передумов до опановання юрби наша демократія не виявила. Бракувало їй передовсім ясної ідеї, яку б могла передати масам. По-друге—вона зовсім не була «жадна відповідальности». Навпаки, все хотіла перекинути їй: одна партія на другу, а всі разом на «народ». «Вся власть советам!» «Вся власть фашистам!»—се було зрозуміле для всіх... Там була енергія, за якою тужили маси, які хотіли, щоб їх повела сильна й певна рука. Сеї енергії не виявила наша демократія...

Донцов дорікає українським монархістам, що вони не зрозуміли (так само як і демократи), що—для революційної доби монархія так само мало пристосована, як і демократія.

Потрібна отже диктатура певної класи? Цього не каже літерально Донцов, але закидає українському панству, що воно

«не знайшло в собі дикої енергії» — хмельничан, котрі «не лякалися запорозького мотлоху, вміли і боронитися від нього і його як треба, провадити». Козацька старшина, перетворившись в панство, «первенствующее сословие», не зробилися командуючою класою. Отже на цім місці підходить Донцов до тієї ж думки Шаповала про потребу дужої української верстви — промислової буржуазії, але він говорить про наші дні, а не забігає наперед і дорікає монархістам, що вони не вміють використати в своїх цілях революцію, «не допускають думки, щоб з революції могло вродитися щось нове, щось позитивне». Що ж воно таке, здивується, може, читач. Дуже просте — бандитизм! Думка Донцова ясна, прозора: як хмельничане (шляхта) використали в своїх цілях запорозький мотлох, то так українські монархисти-поміщики повинні використати селянський мотлох — бандитів. Це, можна сказати — ідея! Донцов пише просто: «Під певними умовами бандитизм може стати порядкуючим чинником. Се станеться тоді, коли зуміти його опанувати, зуміти надати йому провідну ідею, координувати його хаотичні зусилля... Чим були селянські повстання Вандеї? Такою самою жакерією, як і наша махнівщина. Але кілька відважних аристократів, що почепили на її прапорі бурбонську білу лілею, зробили з жакерії свідомий політичний рух... Не можна апелювати до передреволюційної психології мас, вона звихнута».

Це — цінне признание!

Прийшовши до проекту об'єднання українських поміщиків-монархистів з бандитами («селянський мотлох»), цілком логично договорюється Донцов до кінця й вимагає «відваги, запалу, енергії, бруталности, свіжости й цинізму...» Всі чесноти бандита! Контрреволюція повинна рахувати не на занепад революційної енергії в масах, а на провокацію, на використання цієї енергії в своїх цілях. Так він і пише: «Спекуляція на упадок революційної енергії ні до чого не допровадить». Це як не як — нові слова у їх! Вони таки де-чому навчилися «на шостий рік революції». І пробують змінити тактику. Дописавшись до такого, Донцов трохи ніби схаменувся, з ким він має діло і чи не запитав себе: а чи здатні монархисти українські до реалізації його утопії? Адже ж вони

— Задалекі від маси і забагато мають з нею порохунків...

і далі ще сумнішій висновок:

— Ні своєю ідеологією, ні своєю психологією угодовців — не надаються наші демократи і монархисти на проповідників...

— фашизму по рецепту Донцова. Для втілення утопії Донцова на перехіді стає багато де-чого, що він і сам бачить: маломістечкова психіка буржуа «*pater familias*», філістерство обивателя, одно слово — безголов'я буржуазії! Тут знову згадує Донцов Одама

Кісіля і на тім-крапка. І з заздрістю й з ненавистю визнає, що на другому фронті

— блискуча феєрія «останнього бою», що підтримує неустаючу волю до боротьби... і немов з мармору вирізблена фігура Леніна...

Донцов мріє безнадійно, мріє й сам собі не йме віри, своїм утопіям, що прийдуть «сильні люде» і тоді «бестія революції діждеться не тільки голови, а й намордника».

Так каже Донцов, цей український Ніцше (друге видання на гіршому папері); як Ніцше, він зневажає своїх «сонних» сучасників. Але можна запитати його словами Плеханова:

— Та чим завинили в очах «Ніцше» його «сонні» сучасники? В чім полягає головна їхня хиба, джерело всіх інших? В тім, що вони не вміють думати, почувати, а головне, діяти, як це лічить людям, що займають пануюче становище в суспільстві. За нинішніх обставин історичних це має значіння докору в тім, що вони не виявляють досить енергії й послідовности в обороні буржуазного ладу від революційних замахів з боку пролетаріату.

Від визнання кризи українського націоналізму й кризи української демократії, переходить український Ніцше до ліквідації демократичних традицій. У статті «Драгоманів і ми» робиться Драгоманову три закиди: 1) призначення ним користи російських культурних впливів, 2) думка, що Україна бореться не з Росією, а з царатом і 3) — «національно-державні інтереси народу» підпорядковує класовим інтересам нижчих верств.

Оці драгоманівські традиції отруїли надовго свідомість української інтелігенції і звідси, мовляв, усе лихо. Далі наводить убійчу характеристику російської літератури, зроблену росіянином (підкреслює) проф. А. Яценком:

— Ось: Грібєдов з його занадто «мудрим» Чацким, який острий на язик, але який, в кінці, збочує з дороги «пошлости», ганебно втікаючи перед нею. — Лермонтов зі своїм злим і шкідливим (і навіть не демоничним) «героем нашого часу». І всі його герої злі, мстиві і злочинні... Гоголь, що викликав з нашого життя всіх попрак, квазімодів і підляків... Тургенєв зі своїми Рудінами, «зайвими людьми», з «Гамлетами Щигровського повіту», з непевними і позбавленими волі героями. — Герцен, що здійснив собою рудинський тип... Большевицький максималізм його «Листів з Італії і Франції» з проповіддю загальної руйнації західно-європейської культури, і слабкість, дрібничковість, підлість і самозакоханість у «Минулім і Думам... Гончаров, з його лінивим і безчинним Обломовим і позбавленим волі Райським. — Достоевський, з усіма своїми «Ідіотами», «Бісами», епілептиками, бузувірами та екзальтованими мрійниками. — Чехов зі своїми «сумерковими героями», змудженими, недужими і безсилями.

Донцов визнає, що в цій характеристиці де-що збільшено, є «де-які пересادي». Він виправдує Лермонтова за його неросійське походження, через що він міг бути «геніальним жрецем культу енергії». Але далі він ще од себе «додає»:

— Вкажуть, може, на гуманітарний характер російської літератури, на одушевляючий її дух протесту проти соціальної несправедливості? Нехай! Але неже навіть під тим оглядом

можна поставити Некрасова на одну дошку з В. Гіом («Les misérables»), Златовратського—нарівні з Золею («Жерміналь») або з Дікенсом («Олівер Твіст»).... В російським гуманітаризмі був лише безплідний жаль, в європейським слідні нотки активного протесту (напр., такі типи, як Жан Вальжан у Віктора Гіга, герої «Погрому» і «Парижа» у Золі). І ще одно: Драгоманів не добачав на ціонально-шкідливих впливів російської літератури. Він не бачив того самозакоханого, нетолерантного до всіх чужинців, націоналізму, який віє від російської літератури: У Пушкіна з його «Клеветникам Росії», у Тургенева з його «віскуством» і «грає воропає», у Достоевського, в якого кожний не—москаль—або дурень, або шахрай, у Герцена, якого аж роспирала ідея російського месіянства, нарешті у Белінського Прочитаймо, напр., сю тираду: «хохлацький патріотизмъ... Охъ, эти мнѣ хохлы! Либеральничаютъ во имя галушкѣ и варениковъ съ свинимъ саломъ! И вотъ теперъ писать ничего нельзя, все марають (в цензурі). А съ другой стороны, какъ и жаловаться на правительство? Какое же правительство позволитъ печатно проповѣдывать отторженіе отъ него области... Вы помните, что вѣрующій другъ мой говоритъ мнѣ, что онъ вѣритъ, что Шевченко человекъ прекрасный. Вѣра дѣлаетъ чудеса, творитъ людей изъ ословъ и дубинъ, стало быть, она можетъ и из Шевченка сдѣлать, пожалуй, мученика свободы. Но здравый смыслъ въ Шевченкѣ долженъ видѣть осла, дурака и пошлеца, а сверхъ того, горького пьяницу, любителя горѣлки по патріотизму хохлацкому. Шевченко послали на Кавказъ за эту литературу солдатомъ. Мнѣ не жаль его! Будь я его судьбою, я сдѣлалъ бы не меньше».

Навівши цей уступ, Донцов патетично вигукує:

— Так писав духовий провідник та ідол поступової Росії, подібно писали й інші, і таких авторів Драгоманів поручав своїм землякам...

І прекрасно робив — додамо ми. Белінський, щиро помиляючися, утворив у російській літературі погану, великодержавну традицію глузування з хахлів: на цій традиції виховувалися покоління російської інтелігенції і вона не вмерла серед неї й досі. Ну й що ж? Ну й тим краще для Драгоманова, що це прикре непорозуміння¹⁾ не засліпило його шовінізмом і тим гірше для панів Донцових...

¹⁾ Белінський накинувся на «Гайдамаків», запевняючи, що «подібні твори друкуються тільки для насолоди та навчання самих авторів, других читачів у них, здається, немає»... Кумедно те, що Белінський радив Шевченкові піти слідом за Квіткою Основ'яненком і то за таким твором, як... «Листи до любезних земляків»... Не тільки на Шевченкові, а на цілій українській літературі Б. поставив хреста. Чому? Він був проти панславізму і в народженню укр. літератури 40 років бачив тільки «подвох» панславістів. Заперечував саме існування української мови і потребу літератури мужицькою говіркою». (В рецензії на «Ластівку» (1841) та «Сватання» Квітки).

А тимчасом Белінський і Шевченко були дуже близькі собі, як люде великого серця. Подібність між Шевченком і Бел. (особливо в його листах до Гоголя) просто вражаюча. Обидва боролися проти Миколаєвської реакції і, коли б не смерть—опинився б і Бел., як і Ш., хоч не в Кос-Аралі, то в Петропавлівській фортеці. Останній раз відштовхнули Б. від Ш. неправдиві «інформатори», що зробили з Ш. «пасквильанта», котрий «сував справу» визволення кріпаків.

Подібно, як із Шевченком, було в Белінського і з Шілером, котрого Б. довго зовсім не визнавав за поета.

Та тут виникає інше питання: в чому річ? Навіщо це вчепився Донцов у російську літературу? Справа стає ясною з дальших уступів. Донцов наводить слова того ж проф. Яценка: «Коли переходить перед нами ся довга галерія убогих тіней, всіх сих зломаних і зіпсутих представників нашої інтелігенції, як дивуватися тому, що з нами сталося те, що сталося!»

Он воно що! Хто винен у тому, що життя викинуло їх, як непотрібний мотлох, закордон, на вавилонські береги еміграції? Винна, бачите, російська література... Це, зрештою, дуже висока оцінка значіння літератури, що на неї не згоди-лася б і Роза Люксембург, котра написала такі натхненні рядки про російську літературу.

Винна в революції—література, винен Драгоманів, що прищеплював любов до неї. Донцов дописується до таких «горрендальних річей»:

— Він (Драгоманів) боровся з національним гнетом і центра-лізмом, але не бачив ніякої суперечности між зовнішніми держав-ними інтересами Росії і України: обидві країни були для нього однією... Під тим оглядом між Драгомановим, Грушевським і Леніним нема ніякої різниці...

І врешті найбільше донцовське обвинувачення Драгоманова— він не мав національних інтересів!

— ...Драгоманів взорувався в уложенню своєї програми не на національних рухах, лише на соціальних. Він дивився на українство скоріш як на верству...

Далеко, значить, було Драгоманову до піклування про украї-нських купців, промисловців і церкву автокефальну?..

Він радить боротися лише «проти панів, попів і уряду». Ну, а раз так, то для Донцова зрозуміло... звідки на Україні більшовизм!

— Коли згадаємо антидержавницьку, напіванархістичну ідеологію наших соціалістів, яка привела їх до Леніна, то й тоді придуть на пам'ять слова драгоманівської програми «паліївців», голоти... Коли ідея власної державности жертвувалася в нас усяким «інтернаціоналізмом», то і тут стає в пам'яті Драгоманів, для якого всякий націоналізм треба було поставити «під контроль космополітизму».

Це вже зветься: передати куті меду. Як на нас, то таки перехвалено Драгоманова з його угодовською, ліберальною так-тикою, з його професорським, кабінетним темпераментом, котрий був такий далекий від стихійного «більшовизму» Шевченка.

А в тім це нам цінне. Фашизм устами його українських ідеологів ліквідує драгоманівські традиції. Українська інтелігенція підводить фугаси під своє власне добро, нищить свої найкращі революційні традиції. Це дійсно—криза. Лишається ще одна святощ національна—українська література. Що ж? і її—в повітря з відвагою «аристократичного бандита».

Від кризи української демократії переходить Донцов до кризи української літератури. Ось де корінь! Виявляється, що досі була тільки «артилерійська підготовка», а тепер маємо фронтальний наступ фашизму на українську літературу.

— Культ енергії—в нас майже незнаний, релігія краси—се одинока поширена у нас релігія. Поминаючи кілька виїмків (Шевченко, Леся Українка і Винниченка), ціла плеяда наших письменників і поетів, класиків і наймолодших служить тільки одному богові—богові чистоті краси. Коли кинемо оком на шлях, перейдений нашою літературою, що побачимо на ній? Який загальний домінуючий тон?—Погідну тишу, непорушну красу золотого українського полудня і срібної української ночі, незакаламучений спокій багатого, терпеливого і лінивого краю, примітивну іділю щасливих гречосіїв (Нечуй-Левицький, Стороженко), закрашену легким незлобним гумором (Котляревський, Маковей, Гребінка), або знов меланхолійний сум, угинання під тягарем життя (М. Вовчок. Г. Барвінок), сентиментальний стоїцизм, що наділяв мрійливими пестоцями добро як і зло без різниці, для якого—мати була ненькою, батько—батьком, вороги—воріженьками і навіть війна—війнонькою...

...Драmatизм, сарказм, протест, гнів, сліпий динамізм—сі зворушення—майже незнані українській літературі.

...Головніші емоції, які переважають у наших письменстві: почуття суму, жалю, милосердя.

Найбільшу святогу—гуманізм ¹⁾ української літератури й культ краси, цей фетиш модернізму, нищить сміливий «конквістадор ²⁾». Що правда, тут до знищення Донцову менше, ніж Якименкові, і мусить він винести в дужки таких «співців енергії», як Шевченко, Леся Українка, ц. т. найголовніших наших творців. Ну, а Франко? Як Вам, пане, подобається Франко ³⁾, що писав:

Се ж остання війна!

Се до бою

Чоловіцтво із звірством стає!..

¹⁾ Можна було б оборонити українську літературу від «обвинувачення» в гуманізмі, бо чи не поймав віри Донцов Єфремову, котрий писав: «Українське письменство ніколи не вихваляло кривди й насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення». Ні! Ці всі «фашиські чесності» таки були. Про це пише В. Дорошенко ще до революції, що було і почуття помсти і чорно-жовтий патріотизм і синьожовтий шовінізм і плазування перед царством. Варт переглянути такі твори: О. Кобилянська «Щира любов». (Відень. 1916). Т. Лежогубський «З під низької стріхи» (Календарь Львовської «Просвіти». 1918). Б. Лепкий «Зради» («Вістник Союзу Визв. Укр. 1915). Д. Лукіянович «Під свій прапор» (Львів, 1917). Л. Чайковський «Воєнні оповідання» (Львів, 1917). Але все це не заперечує також існування революційних традицій, котрих було в українській літературі не менше, як і в російській.

²⁾ Дивись статтю В. Блакитного, «Вісти» 11 листопада додаток № 6 «Криза української літератури через фашиську призму».

³⁾ Не ідеалізуємо ані Франка, ні Леся Українку. Знаємо, що Франко написав, напр., Оду (1875) «Стих в честь его високопреосвященства митрополита Іосифа Сельбратовича», а Леся Українка казала, що «ніхто не спускався з найвищого трону» до укр. поетів, хоч це не так, бо мали вони й діамантові перстні від царів... От тільки даремно порівнює Донцов Леся Українку з Анунціо. Невже він не читав її статтю: «Ада Нері і Г. Данунціо»?...

Га? Ні, вашому культові енергії певне більше надається до визнання ніщепанка Кобилянська, хоч і про неї нема згадки.

Отже українська інтелігенція покінчила з усіма своїми найкращими традиціями й ліквідує свою літературу. Маємо, дійсно, конання буржуазної української літератури.

Справдилися отже прогнози Плеханова:

—Пануюча класа є нині в такому стані, що йти вперед є для неї—спускатися на дно. І що сумну долю поділяють з нею всі її ідеологи. Найпоступовіші з їх—це як раз ті, котрі сіли на самісіньке дно, глибше всіх своїх попередників.

Донцов єдиний, що не тупцяється на місці, а йде вперед і ось—наслідки. Істинно—конання.

3. ЖОВТЕНЬ.

«Нова Громада» й «Нова Культура». «Червоний Шлях». Трестування літературних сил. «Плуг» і його мистецький «катехизм». Сонгороди й хутори. Непорозуміння. «Закрутисті слова—щоб игикав читач». Генерал в мундирі і генерал без мундира. «Завдання творчости» в критиків модерністів і марксистів. Від Сковороди до Маркса. «Гарт» і «Аспанфут». Футуризм і «велике» мистецтво. Боротьба з НЕП-ою на ідеологічному фронті. Змертвихвстанці.

Цей рік приніс два нових журнали закордоном, що вже повернулися проти галицьких і емігранських контр-революціонерів. З липня почала виходити у Відні «Нова Громада», в котрій відомий белетрист Антон Крушельницький інформує галичан про радянську систему освіти. Утворена т. Гриньком схема професійно-технічної освіти, каже Крушельницький—здобула популярність серед європейських педагогічних кол¹⁾.

У Львові з травня виходить «Нова Культура», котру раз-у-раз конфіскується, друкується другим накладом уже з білими плямами заборонених місць... Тут емігранти мали прикрість читати «В космічному оркестрі» Тичини, тут друкується за-океанський пролетарський поет М. Тарновський. Ось останній його твір:

У Ф А Б Р И Ц І.

— Минули часи професійних співців,
Що грались душею бідноти:
Поетів — виключно поетів — нема! —
Сказав мій товариш
І знов при станку
Залізо став обробляти...

¹⁾ У Берліні виходить «Sozialistischer Frzieher, Zeitschrift für proletarische Schulpolitik und Pädagogik», котрий в цьому році почав видавати додаток «Die proletarische Schule, Nachrichtenblatt der Freunde des Erziehungs- und Bildungswesens in der Sowjet-Ukraine».

Дзвінок електричний в кутку задзвонив,
Паси злопотіли і стали...

І ми витягали із клуночків хліб

І їли...

Сиділи

І сил до роботи збирали.

Опісля я взяв шмат паперу з кутка...

Пімнятий... Почав простувати...

І люблю — так люблю зробилось мені,

Що я почав вірша складати!

Тягнулася пісня про працю тяжку,

Про наші терпіння і муки

(Про муки!)

І бігало скоро моє олівце

І руки — порепані руки...

Коли оце дивлюсь: товариш також

Щось пише...

— Що пишеш?

— Поему...

Я пишу поему свого життя...

— Велику ти, друже, взяв тему!..

І ми зрозуміли завдання свої:

Робітники ми і — поети!

Минули часи, що ніжненькі панки

Писали нам свої сонети;

Робітник тепер — сам поетом буде,—

Буде він також і ученим...

Дзвінок задзвонив і ми свої пісні

Сховали у грязні кишені.

І знову, як перше, при станках ми усі

Почали залізо точити,

Щоби — покінчивши роботу тяжку—

Могли ми і далі творити.

І я думав над тим при хвилині вільній,

І плили мені знов нові теми,

А разу одного я не видержав більш

І крикнув на весь голос — усім:

— Ось як у наші поновлені дні

Повстають пролетарські поеми!

Н'ю-Йорк, 26. IV 1923.

Навожу цілу річ і замість коментарів додам слова критика-марксивця В. Дорошенка.

— Та я бачу злосливий усміх: се ж газетна література, а не письменство! Так, так, але без знання сеї літератури не можна буде колись писати історію літератури нашої доби!

А для тих, кому «найголовніше художність», додам з того ж автора:

— Ну, а як би так п. справник та мав талант, скажім, Тютчева або Фета... що тоді діяти?

Чи не поставити пана справника «за художність» вище пролетарського поета? Можна сперечатися про хист пролетарського поета:

— Адже ремісником може бути й найбільш радикальний чоловік і, навпаки, талановитий художник може бути найдикіших поглядів. Що більше — талановитий письменник може поводити розмінятися і стати ремісником (коли захопиться «формалізмом», — додамо ми), а знов ремісник часом може здивувати нас силою чуття там, де не наслідують інших, а творить своє, там, де він безпосередній.

Ця пролетарська безпосередність є в т. Тарновського і за це своє творче горіння він нам дорогий. Це він перший приніс нову творчу ідею в літературу Жовтня — ідею Всепролетаріату. Ще у р. 1919 він писав:

Важний момент, велика це година,
Весь світ строїться до ладу нового:
Весь світ прямує, мов одна родина,
До світла, правди, — до життя вільного:
І всі радіють, що кайдани рвуться,
І всі вітають день отця святого,
А після цього всі злидні минуться, —
Прийде перемога всепролетаріату!

Всепролетарська ідея витворена пролетарською літературою і стає головною, ґрунтовною революційною традицією жовтневої літератури, як колись в українській літературі була «всеукраїнська» ідея.

В «Новій Культурі» було вміщено статтю про творчість Тарновського — «Перший галицький пролетарський поет» — М. Ірчана.

Поміж «Новою Культурою» й масариковською «Новою Україною» вже розпочалася війна, що ми й вітаємо.

Важка гармата на літературному жовтневому фронті виникла з появою «Червоного Шляху». Тут ми тільки нотуємо самий факт, лишаючи розгляд літературного доробку місячника до іншого разу і в іншому місці.

В цьому році літературне життя йшло під знаком, щоб так сказати, «трестування» літературних сил. Широку масову роботу провадив «Плуг» — спілка селянських письменників. Кожного акурат тижня відбувалися плужанські вечірки, кожного тижня в пресі були звіти, що широко розголошували відомості про плужан і в далекій провінції, по тих пак Кобеляках та Золотоношах молодь нетерпляче чекала звістки про те, що було на черговій останній вічирці, а де-хто мріяв поїхати до Харкова й самому послухати, побачити. І їхали. З закутків, з Сонгородів, з хуторів... Везли поезії, нариси й оповідання... Верталися додому захоплені, окрилені бажанням працювати. Кожному «Плуг» давав певну працю, завдання, хто не втне «красного» письменства, того прохали дописувати до «Селянської Правди», ширити літературу, звязатися з місцевим сільбудом, комсомолом.

Особливо заслуговує на признання широка видавничо-редакційна праця, переведена за рік плужанами. Виготовлено й здано до друку «Хрестоматію Молодого Селянина», виконано силу замовлень для Головополітосвіти й, врешті, «Плуг» наприкінці року обдаровує провінцію, таку зголоднілу на новий репертуар—«Народною театральною бібліотекою». Досі вийшли: «По ревизії» В. Муринця, комедія на 3 дії, переробка «Сави Чалого» і Степового «Боротьба»—п'єса на 3 дії. Виходить (а може й вийшли досі): «Ой, не ходи, Грицю, та на вечерниці»—переробка Сенченка та «Голота»—інсценівка винниченківського оповідання Л. Дмитрової. Це тільки початок великої роботи. «Плуг» нині виконує велике замовлення видавництва «Шлях Освіти»—серію книжок «Бібліотека Селянина», а далі (після грудня) для Д.В.У. має дати низку оригінальних творів для хат-читальнів, сельбудів то-що.

Окремі плужане працювали цього року багато, даючи всім часописам і видавництвам свої твори. Голова «Плугу» С. Пилипенко видав своє «Євангеліє Часу», що матиме на селі велику популярність і викличе багато пристрасів...

«Плуг» ухвалив (2 квітня) свою ідеологічну й художню «платформу» в 36 пактах, що була оголошена в № 2 «Ч. Ш.». Між іншим в § 27 мова йде про те, що буржуазна література не сміє назвати себе перед лицем трудящих буржуазною й одверто виказати свої цілі, чому й маскується, мовляв, у «демократичні» гасла. Отже, з донцовських статтів бачимо, що ідеологи українського фашизму вже йдуть на пробой, скинувши всі демократичні машкари й одверто кажуть, що хочуть накинати «намордника» на революцію за допомогою бандитів, використовуючи революційний настрій мас.

В платформі «Плуга» § 9 присвячено НЕП-і.

— В умовах НЕП-и, коли в місті росте й знов жиріє буржуазія, а в селі підводить голову куркуль, власник і орендар промислових закладів, що разом з впливом економічним ведуть наступ і ідеологічний,—боротьба на фронті культурному набуває першорядного значіння.—

У § 30 йде мова про форму й зміст в літературнім творі. Виявляється, що «Плуг» обстоює примат змісту проти буржуазних тверджень про найбільшу цінність твору—його мистецьку, витончену форму. І знову в § 36 підкреслено, що завданням «Плуга» є не культивування форм, що існували дотепер у буржуазній літературі, але виявлення нових принципів і типів форми через оволодіння старими літературними формами.

У тім же числі «Ч. Ш.» було вміщено статтю Ю. Меженка: «На шляхах до нової теорії», що до неї редакція зробила примітку, підкреслюючи непогодження з Меженком як з оборонцем формалізму в мистецтві.

Стаття Меженки й платформа «Плуга» були наслідком низки палких дискусій і, так би мовити, першими підсумками тієї боротьби, що знялася з приводу порушеного мною в «Шляхах Мистецтва» питання про форму та зміст. Питання це

зробилося бойовим у цім році й викликало велике оживлення в літературних колах. Це примушує мене спинитися тут довше на полемичній статті Меженка.

Напочатку (не переказую цілу статтю, лише спiniaюсь на головних моментах) Меженко констатує, що сучасне мистецтво одмінне від минулого тим, що ставляє перед себе певну й ясну мету. Старе мистецтво цього не робило, а напівсвідомо пристосовувалося до життя й врешті прийняло пануючу буржуазну ідеологію, котра вимагала розвинення формального боку твору мистецтва. Передовсім для буржуазного споживача була—форма.

Далі автор висуває твердження, що порожньої форми загалом бути не може (що визнає й Плеханов, як відомо).

Звідси робиться висновок (цілком протилежний плехановському) про примат форми. Меженко зазначає, що цим замовчується такий сильний чинник, як соціальні передумови творчості. Але це його не обходить і він приймає примат форми, мотивуючи це тим, що вивчення літератури не може обмежитись самим лише змістом. (Це, звичайно, не є жадний доказ, бо визнаючи—за Плехановим—примат змісту, зовсім не треба обмежуватись самим лише вивченням змісту).

Говорячи далі про оцінку творів мистецтва, визнає Меженко, що під час революції переведено великого значіння роботу, котра дала певні здобутки, а саме—вироблено критерія для оцінки. Це критерій класової свідомості. Для Меженка, є питанням: оскільки цей критерій є бездоганно науковий. У всякім разі він знаходить де-яке виправдання цьому, може, й помилковому (як на Меженка) критерію. Краще, мовляв, твердо помилятись, ніж хитатись не творючи...

Для Меженка головним є не класова свідомість у мистецтві, а саме мистецтво, як певна, так би сказати, з-філософська «річ у собі». Мистецтво, мовляв, незалежно від будь-якої класової свідомості, є річ, котра «сама собі вистарчає»—як казали колись «хатяне».

Меженко цитує з моєї статті: «Зміст не відділюється від форми і, врешті рещт, опреділюється основною закономірністю суспільного розвитку, є функція суспільної економіки і водночас функція продукційних сил».

Наводить Меженко з Белого подібне твердження про неподільність форми й змісту і робить висновок: «Два ріжні світогляди: матеріялістично-марксивський та містично-символістичний прийшли до одного висновку»—злиття двох понять: форми й змісту! Меженко висловлює певність, що «формула В. Коряка... не розв'язує, а повторює помилку символізму», тую помилку, «що нею зараз живуть консервативні ідеологи та дилетанти з провінціальних гуртків»...

Далі йде таке порівняння: «спіритуаліст-містик визнає примат змісту й матеріяліст-марксивець»... Ну й що ж з того? Меженко не доказує, а то виходить, ніби й марксивець—містик...

хоч би той же Плеханов, чи що. Меженкові неясно, як то зміст може бути головним у творі, коли він залежить почасти й від матеріялу—що до способу втілення.

Далі—несподіване, але категоричне твердження: «Шукання в мистецтві змісту не може привести ні до чого иншого, як тільки до проблеми «форма й зміст».

«Змістовці» (найсуворіші ідеалісти), «фанатики змісту та ідеології», котрі визнають існування самої форми без змісту. Нарешті «дуалістичний заулок»: «дух—матерія», «зміст—форма». Меженко міг би ще додати—«буття—свідомість» і стиснути плечима: «неможливий дуалізм!»

Загалом: ці марксивці, це «коло віруючих» (та ще й невеличке!) не має досі—хе-хе—будь-якої обов'язкової формули змісту! І потім «убійче» порівняння (його не можна визнати ані свіжим, ані оригінальним—добу пролетарської диктатури нераз де-які люди порівнювали з середньовіччям!) нашої доби з середньовіччям. Тепер диктатура пролетаріату і зміст—класова свідомість, а тоді—диктатура релігії і зміст був—релігія.. Висновку немає. Обережна людина з Меженка! Але чи не занадто вже прозорий натяк: комунізм ніяка наукова теорія, а також, мовляв, релігія, як і «свята католицька церква». Ось де проткнулася швайка з писаної академизмом торби Меженка.

Далі договорено до кінця: «змістовці»—містики, а формалісти—матеріалісти! зміст є «річ у собі»...

Нарешті автор просто гнівається: не можна давати на поталу дилетантам (змістовцям) нівечити шуканням якогось-то змісту в «прекрасному витворі людської творчої праці». У цьому витворі є сила ріжних річей, що надаються до наукового студіювання: 1) згук, 2) образ, 3) тема, 4) ритм—все це складові частини форми і... ніякого змісту загалом немає. Є тільки форма! Так званий зміст—елемент форми!

Наприкінці мова мовиться вже про формалістичну беззмістовність і про машинізацію мистецтва. Мистецтво стає просто машинкою без жадного змісту!

Після цього—несподіване збочення від теми і як стій—«оригінальна» думка про (не про форму й не про зміст—з цим, очевидно, справу скінчено), а про... евгенічну роль війни, або (так і написано!)—про позитивний вплив найвищої жорстокости на людську душу! Це так, між иншим, обдарував читача блискучою думкою Меженко—про користь війни (пан Донцов і всі фашисти будуть його за це вітати).

—Наука,—пояснює академічно критик,—не знає инших принципів, як самоділь. Кожна наука сама собі вистарчає.

Мистецтво—теж наука.

Його не можна кидати на поталу містичним змістовцям!

Затямте й соромтеся—тільки неуки бояться формалізму.

Кінець—побідні фанфари сурм: мистецтво слова хапається за рештки змісту та ідей, аби втриматися в середньовічних традиціях. Час йому визволитися з пут змістовства, а до цього єдиний шлях формалізм!

Стаття Меженка—цікава спроба бойового виступу проти марксизму в формі «об'єктивного шукання істини» з академічним виглядом людини, далекої від усяких особистих симпатій та антипатій.

Перечитавши уважно цю річ—не знаєш, чому дивуватися: короткозорости чи нахабству автора. Чи він щиро плутає, чи просто свідомо грає в дурника! І на якого читача рахує, кому думає забити памороки?

Напочатку каже, що порожньої форми не може бути, а вкінці—що мистецтво просто машинка, котра не має ніякого змісту й у цю порожню форму можна, мовляв, Пачовський, пхати які-будь ідеї. Формалістична беззмістовність—передусім!

Напочатку каже, що підход з боку форми—буржуазний і тут же сам визнає цей буржуазний примат форми, а далі визнає це матеріалізмом, котрого, мовляв, нічого «боятися».

Визнає велике значіння критерію класової свідомості і потім визнає, що значіння має не класова свідомість, а твір у собі—мистецтво, як мистецтво. Визнає, що в нашу добу шукають у мистецтві передовсім змісту—класової свідомості (що сам тільки що визнав, яко факт великого значіння) і—йде походом на «змістовців».

Здавалося б ясно, що раз «у нашу добу» люди шукають в мистецтві змісту (класової свідомості) і раз це прийнято, рацію цьому визнано, то ті твори, в котрі кожна група вкладає свій зміст і котрі можна сюди й туди вивертати, є витвори міжгрупові, а не виразно класові, є виплід різних перекрещених впливів. Але, видко, авторові таке становище здається нормальним і навіть ідеальним; мистецтво є машинка,—кожна особа, не то що класа, вкладає в його свій «зміст», своє розуміння. Отже критерій класової свідомості є просто неучтво, дилетантизм, а не «досягнення нашої доби»—як було на початку статті!

Шукання в мистецтві змісту не може ні до чого плідного призвести і водночас—люди шукають у «нашу добу, коли і т. д...» саме цього змісту, цієї класової свідомості, ц.-т. хочать знати—чи друг, чи ворог, чи ні риба ні м'ясо автор і його твір. Бо це ж такий час, коли і т. д...

Тільки що було написано, що шукають люди змісту, ц.-т. класової свідомості, а через картку вже пишеться: шукають «самоцінного змісту», «річ у собі». Як це зветься—розсіяність автора статті, чи просто крутість?

Автор—ворог всілякої містики й середньовіччя й мистецтва для мистецтва. А ми його питаємо: як він ставиться до свого

перекладу «Мертвого Брюге» Роденбаха? Чи на часі таке видання в нашу добу, коли і т. д.?

Що це все—непорозуміння чи може непо-розуміння, і Меженко просто пустився берега, розсперезався? Можна було б навести добрих кілька справочок з Плеханова з приводу цього всього—та що для Меженка Плеханов і що для Плеханова Меженко? Те, що цікаво «для обмеженого кола віруючих» «ніц не варт» для вільної й незалежної академічної людини. А ця людина ніц не варт з усією своєю «наукою» для тих, хто шукають передовсім класового змісту в мистецтві й в житті і не творять собі з того мистецтва «річ у собі».

Якого крутіства доводиться завдавати собі неповському письменникові, щоб і сказати те, що хочеться і щоб надрукували (бодай яко дискусійне, а часом може й так проскоче: по особистому знайомству).

На цю ж тему про форму й зміст (але без афоризмів про «євгенічне значіння війни») написав статтю т. В. Гадзінський в № 4—5 «Ч. Ш.»

— І ще третя платформа, «марксивська»—в кавичках:

«Зміст не відділюється від форми і, в решті решт, визначається основною закономірністю суспільного розвитку, є функція суспільної економіки й zarazом «функція продукційних сил».

Ця «платформа» не подобається т. Гадзінському. Виявляється, що «Коряк заліз по коліна в теоретичне bagno ідеалістичної діалектики»—разом із плужанами. В це bagno боїться сісти й т. Гадзінський, а втім нужно «береться допомогти» вилізити Корякові. Гадзінський пояснює, що жадного змісту й форми в творі мистецтва немає—є просто твір мистецтва. «Помилка т. В. Коряка в тому, що в процесі виробництва повстає не «зміст», а «твір мистецтва». Таку саму помилку (грубу, на мою думку) зробить економіст, котрий скаже: «в процесі виробництва повстає не паровіз», а «план паровоза», його проект... одержуємо: абсурд...»

Саме слово «зміст» для т. Гадзінського «давній вислов», але на слідуючій сторінці він про це забув і сам каже, що Евклідова геометрія—без змісту... це зветься—звичка!

У Полішука теж є зміст («наївний і неглибокий»). Є ще зміст і в Бухаріна. А саме—на сторінці 223 московського видання «Теории исторического материализма» читаємо: «Содержание искусства определяется в конечном счете основной закономерностью общественного развития: оно (это содержание) есть функция общественной экономики и, вместе с нею, функция производительных сил». А на стор. 222: «Содержание художественного произведения... почти неотделимо от формы, явным образом определяется общественной средой, что можно без труда проследить на истории развития искусств». Це є сьоме кільце в ланцюзі розвитку твору мистецтва. П'ятим кільцем у Бухаріна є «формальні елементи». І нічого, т. Гадзінський,

копирсатися в здобутках фізики, теоріях Мінковського, Лоренца й Ейнштейна, товкти горох з капустою, доказувати, що повстає «твір», а не «зміст». А хто ж вам каже, що повстає зміст? А коли мова йде про зміст, то мова йде про те, які чинники його в творі мистецтва складають. І нічого було брати в лапки марксивську формулу. Коряк тут аж ніяк не винен—нарікайте на кого іншого, а головне—на себе.

Отакі прикрі непорозуміння трапляються завжди з людьми, що для їх особисте упередження, антипатія є першим імпульсом до «творчости»¹⁾. Статті Меженка й Гадзінського своє діло зробили і вже в № 4—5 «Ч. Ш.» якийсь «І. М.» говорить, як про загально визнану річ, про «давно прославлений Коряком дуалізм!» (стор. 274).

Хоч форма й зміст є просто різні точки зору на твір мистецтва, а в тім це дуже зручні, прості, потрібні вирази, котрі виявляють те чи інше відношення до твору. Для формаліста є тільки форма, для змістовця—самий зміст (форма є лише частиною його)—ріжний підход до мистецтва у різних класів. Кому тільки позверховий потрібний огляд, кому розуміння сутності річи. Порівнювано досить влучно зміст і форму з генералом у мундирі. Генерал може бути без мундира і все-таки він буде генерал, але без генерала мундир не виграє на полі бою. На літературному фронті нам потрібні бойці, а не їхні мундири, живі люди з живою душею, а не «специ від літератури». Коли вийшов «Великий Шум» Франка, один критик схилився перед «маєстатом горящого серця» поета. Може він був неправий і треба було аналізувати форму? Звісно, «навикле до дрибниць» око завше побачить невдатний мазок», але на це простий, науками непросвіщений читач може сказати—«Дурню ти оден. То то ж все дрібниці. Сказати світові таке-сяке закрутисте слово, щоб довго ще потім игихав читач»—це не те, це просто кривляння, а не творчість, якої потребує наша доба, коли і т. д. І не треба ясну, просту думку, щире почування завинювати в сувої закрутистих слів. Не можна ставляти завданням творчости шукання нової форми для нового класового змісту». «Ставляти завдання творчости»—взагалі нещасливий вираз, уживаний модерністичною критикою, що нині відкинено марксивською критикою. Не можна бути неуком у справах творчости. Творчість—не наука і по школах не викладається. Творчість є горіння класовим (завжди класовим!) ентузіазмом. Коли його чортмає, тоді приходять замість творчости формалізм, морфологізм, аполітизм і порпається біля трупа. І каже—це машинка без жадного змісту!

Немає такого великого твору мистецтва, котрий не мав би великих формальних і технічних хиб. Візьміть хоч би

¹⁾ Мене особисто досить цьковано на стор. «Ч. Ш.» і на особисті образи відповідати не буду, але за нечесність у нападах на мої погляди буду наплюжати як годиться, про що й сповіщаю всіх своїх ворогів і особливо приятелів.

«Гайдамаки». Є твори з боку формального вихвалені всіма спецами, але їх не можна назвати великими. Крім того

— література складається не з самих великих творів, які, дійсно, ведуть людськість наперед і формою своєю і змістом, і не всі ці твори в свій час мали таке величезне значіння, яке досягали пізніше в міру поступу громадянства. Є й було натовп багатьох таких, що з тої чи іншої причини користувалися успіхом... вони відповідали настроєві...

Людськість наперед «веде» література загалом (бо ідеологія має відворотний вплив на базу) і веде наперед не цілу людськість, а її командуючу класу. Тільки нині, тільки в нашу добу інтереси диктатури пролетаріату є водночас і інтересами людськості, але в першу чергу—всепролетаріату.

Питання марксовської теорії мистецтва в цьому році зробилося «актуальним». Загальне зацікавлення марксовським методом у літературі дало реальні наслідки: молодий аспірант катедри історії України (літер. секції), що допіру був захоплений Скворородою й викладав його філософію, а на святі його пам'яті виступав прихильником філософії Шпенглера—т. А. Ковалевський несподівано пише розвідку «Питання економічно-соціальної методи в літературі», де реферує марксовський метод на підставі існуючої літератури. «Літературні явища не можна охопити науковою формулою, не виходячи поза їхні межі—каже він зовсім слушно. Література сама собі не вистарчає.

Вона зв'язана з життям. А в житті точиться боротьба...

Цікаву спробу поєднати марксизм із формалізмом робить відомий дослідник стилю Шевченка Якубський—у брошурі «Соціологічний метод у письменстві». Оскільки в Ковалевського помітні «філософичні» устремління в трактуванні, остільки у Якубського видно «спеца» що до морфології—ці особисті нахили відбилися й на їхньому розумінні марксизму й приміненні його до вивчення літературних з'явищ. Обидва вони виявляють психологію «техничної інтелігенції», що тяжить мимохіть від диктатури пролетаріату до «спецократії». Соціалізм є машинка, світом мають керувати «інженери», каста людей розумової праці, що влаштовує машинний рай для людської маси... Така нині загалом «філософія НЕП-и», що таємно панує над свідомістю радянської інтелігенції.

В цьому році засновано спілку пролетарських письменників «Гарт». Засновано видавництво тої ж назви, видано низку книжок і серію метеликів. Майже всі гартівці видали ц. р. свої твори: Хвильовий «Сині Етюди», Йогансен «Крокөөе Коло», Поліщук—поему «Ленін», Кулик—«Одужання», «Зелене Серце», Еллан—«НЕП», Тичина, Сосюра, Дніпровський, Копиленко друкувалися в періодичній пресі. Це був рік напруженої творчої праці. Гартівці дали найбільший доробок в скарбницю пролетарської й почасти—жовтневої літератури (з цього приводу точилася дискусія про «ухили» пролетписьменників під впливом

навали НЕП'и з простого шляху, що його свідомо обрала пролетарська література),—захопившись «великим» мистецтвом. Наприкінці року «Гарт» почав укладати свого першого альманаха.

Панфутуристи: Семенко, Слісаренко, Шкурупій та інші заснували в Києві «Аспанфут» (Асоціація Панфутуристів). Цього року вийшла книжка поезій Шкурупія «Барабан», друкувалися футуристи в київській газеті «Більшовик», котра наприкінці року почала видавати додаток на зразок «Красной Нивы» у Росії—«Глобус». В умовах київського життя, де ще не вмерли традиції української літератури з часів УНР, група футуристів є форпостом жовтневої літератури. Їхня корисна діяльність полягає саме в деструкції, ліквідації старих традицій.

Футуризм виступає проти т. з. «великого» мистецтва, проти пасеїзму з його позаісторичним розумінням «формальної досконалості», позбавленої соціальної функції, проти дрантя пільняковщини й фальсифікації побуту, за колективну творчість, проти «спец-літератури». Визнаючи, що мистецтво є діяльність, котра організує емоцію, виступає футуризм на боротьбу з НЕП-ою на ідеологічному фронті. Вони обстоюють свідомо-плановий розвиток мови, «стрибок» і розірвання пут традиції. В цілях втілення революційних ідей мистецтво слова вживає його й без емоційного присмаку: поетичне слово можливе й без емоції. «Поетика»—скрізь у життю, а не в «літературі», та ще «великій». Зрештою, «чиста форма», порожня, чи пак «вільна» від соціально-значучого змісту—нині футуризмом не визнається й лише толерується, як «лабораторна вправа».

Творчих досягнень в цьому році футуристи не мають, ціла їхня енергія пішла на теорію й деструкцію. Нині вони збираються переходити до «конструкцій». Але вони обслуговували газети агітаційним матеріалом.

Кінець року позначився появою змертвихвстанців. Що воно таке? Торік ми писали в огляді за п'ять літ літературного життя про т. з. «підмогильну літературу».—Або вона піде на могилу і там скінчить своє життя, або якось доплентається до джерела живущої й сцілющої води революції пролетаріату й воскресне до нового, омоложеного життя. Для неї й дається цілковита можливість дійсно вільного вибору, котрий залежатиме від запасу життєвих сил, від соціальних зв'язків з новим ладом.

Що ж вийшло? А вийшла дивна річ: перше ця література вмерла, перейшла на цвинтар масариковських шмат у Празі, а потім починається по формулі філаретового катехизму (не оживеш, аще не умреш) «Змертвихвстанство».

Підмогильний, Косинка, Осьмачка, Максим Рильський вертаються до жовтневої літератури (перші три), приходять до неї (Рильський).

На літературному обрії сходять давно відомі постаті: Ярошенко, співець П'єра й Коломбіни, адвентист Загул пише гімни прокламації. Яків Савченко пише поему «Світовий Жовтень»,

десь щось пише М. Жук, на сторінках «Ч. Ш.» звідкись, із забуття з'являється М. Чернявський і Олена Журлива, котру добре знали в свій час іще Олесь та Вороний—Олена Журлива несподівано оспівує ремні, метал і горно, усе, що «полагається» путній пролетарській поезії:

Металом горно диха знов,
Колеса в ритмі й ремні в біг...
Ніхто цю владу не зборов,
Ніхто не переміг!

Сила заїмпонувала «на шостий рік революції». І на цей же шостий рік, пролетарський поет Сосюра пише в Криму на березі моря, живучи в санаторії, зроблений в царському колишньому палаці:

Магнолії лімонний дух,
Солодкі мрії олеандри.
А в небі огневі гранати,—
І мислі зоряно цвітуть!..
О, моря гул!..

Буржуазній поетесі заїмпонувала сила й велич пролетаріату, а пролетарського поета спокусила ніжність і рафінованість буржуазної літератури... Це характерне з'явище для даного періоду розвитку революції. Жовтнева література пішла виширш, захопила широкі маси, з'єднала загальне визнання пролетарська її фаланга, авангард. Пролетарські поети посоліднішали, потягло їх до академії: почали надсилати свої твори маститим «діячам рідного письменства» і діставати від їх «оддарунки», старосвітські пані з лорнетками надсилали їм привітні листи, визнали їм «искру божу», «поклали на їх надії».

Безробітні літературні спеці заметушилися, заходилися біля пролетарських творців, почали їх вихваляти, студіювати... Утворилася широка коаліція жовтневої літератури з українською. Наслідки її подвійні: по той бік жовтневого фронту почало порожніти, потягло відтяг від ґрунту людей до живої праці. Гасло: «назад, на Велику Україну!» набуло великого, непереможного впливу. Але натомісць передова пролетарська фаланга, притомлена боями, захотіла спочити на теплих водах буржуазного формалізму. Технічна досконалість жовтневої літератури піднеслася на вищий щабель. Після революційних бурнів неповський штиль у життю і в літературі відбився. Аж ось загуркотіло на Заході і вже чуєм на літературному фронті нове гасло: «жовтневий блок революційного марксизму!» На часі переміна тактики, перехід від жовтневого блоку до марксивського. Пролетарська фаланга жовтневої літератури має не коаліцію творити, а проголосити свою диктатуру. Такий намічається настрій, а як складеться в життю—це залежить від 1000 ріжних чинників. Завдання критики—лише констатувати, вивчати, а не повчати й наказувати.

М. ДОЛЕНГО

До питання про дві системи мови.*)

(Літературні взаємовідношення—начерк другий).

Колись у «Дзвоні» А. Луначарський порівняв мову взагалі, як величезний утвір колективної творчості, з ґрунтом, що на йому зростають буйним зіллям всі літературні індивідуальні твори.

Звичайну мову наших щоденних розмов, мову народніх пісень і приказок, мову бульварних романів і «пісень вулиці», мову професійних балачок і офіційну мову декретів та наказів...

Всі відміни живої позалітературної мови можна було б порівняти, продовжуючи думку автора цитованої метафори, з дикою рослинністю на тому ґрунті. Ця рослинність живе своїми законами і вміраючи залишає матеріял для угноєння свого ґрунту і ґрунт без неї не існував би. Між незайманим ґрунтом і дикою рослинністю на ньому існує постійна рівновага, така ж приблизно, як між мовою взагалі й першими, ще неосвідомленими наслідками користування нею.

Але до справи втручається людина зі своєю свідомістю й змінює рішуче малюнок, запроваджуючи культурну рослинність на справжньому й літературу на метафоричному ґрунті мови. Між иншим, те й друге відбувається в однакові менти соціального розвитку людства.

Освідомлена культурна мова дає людині художні витвори різних стилів. В дальшому процесі освідомлення вона, в свою чергу, робиться матеріялом і для дослідження та вивчення в відповідних установах і для зворотних впливів на первісний ґрунт «народньої мови», з якого зросла культурна...

Увага що до термінології. В цьому начеркові та почасти й в попередньому (Київ та Харків—ч. 6—7) вживаються терміни: мова—в змісті певної системи добору й з'єднання слів на якомубудь діалекті—або система мови ідеалістична й матеріалістична.

Звичайна сучасна розмова користується виразами двох родів—або такими, що містять у собі затвердження якогось факту:

На дворі «йде» зараз дощ.

В мене вкрадено гаманця.

*) Редакція не погоджується з де-якими твердженнями автора. Стаття йде в дискусійному порядку.

або т. з. загальними місцями:

Важко живеться на світі.

Ах, я так люблю все красиве.

Мова літературна, *raison d'être* якої й мета існування полягають в тому, щоби розвинути й організувати те, що дає в зародку звичайна мова, утворює з зазначених двох тенденцій щоденної мови дві великі системи літературного вислову аналогічні й споріднені з двома великими системами в ідеології—ідеалізмом і матеріалізмом.

Про дві системи вислову знає досить і популярна думка. Часто можна десь перечитати, відчуті про живу, конкретну, реальну або, навпаки, про штучну, абстрактну, символістичну мову в того чи іншого письменника, в тому чи іншому творі.

Але всі означені терміни, до яких не важко було б додати ще цілу низку, є, з одного боку, непевно усталені, бо пристосовуються й до вербального матеріалу, і до самої теми твору, а, з другого, вони занадто вузькі.

Користуючись, наприклад, антитезою: символістичний—реалістичний, ми не знайдемо місця таким художнім творам, як перша книжка О. Олесь, майже весь Надсон і т. и. Олесь і особливо Надсон ще не були символістами. В часи останнього про символізм у Росії не було згадок, але він утворив свій пересякнутий специфічною інтелігенською умовністю стиль—ідеалістичний (після нашої термінології, примітивно-ідеалістичний), цілком відмінний, з першого погляду, од «реалістичного». З зазначеного прикладу (Надсон і «надсоновщина», яка, на думку українського критика Крамаря, є підозріло-подібною до «колесевщини») виникає ще одна й дуже ґрунтовна особність ідеалістичної мови, а саме її умовність.

Вирозуміння такої мови вимагає знання тих психологічних передумов, серед яких вона виникла. Такою передпосилкою для мови Надсона є специфічна інтелігенськість її. Безпосереднього підходу до життя, до дійсності й до звичайної мови ідеалістична система вислову не дає й не може дати через свою умовність. Звідціля штучність і трохи що не обов'язкова книжковість її. Протилежні визначення дадуть нам ознаки матеріалістичної мови. Можливо, що перше влучне наближення до її суті ми матимемо, коли визначимо матеріалістичну мову, як уміння звати речі їх власними йменнями.

Простого відношення до с ю ж е т у вона не має й цілком можливим є реалістичний сюжет, розроблений в умовній, абстрактній і взагалі ідеалістичній мові. І як раз фантастичні сюжети досить часто в літературі розроблюються в конкретних, навмисне тверезих—матеріалістичних висловах, чим досягається цікава ілюзорність вражіння (весь Уельс—на цьому прийомі). Таким чином треба відрізняти в творі реалістичну чи романтичну розробку сюжету од ідеалістичної чи матеріалістичної системи мови.

Для дальших поділень ми скористуємось принципом організації, розглядаючи стилі оброблення матеріялу мови зокрема в кожній з означених двох систем вислову, як щаблі на драбинці, що йде од згаданого вище «грунту» мови до найскладніших і найорганізованіших продуктів її обробки.

Питання про традиційні «зміст і форму», як, на наш погляд, не таке вже ґрунтовне, поки залишимо на другому плані. На першому залишається таким чином питання про матеріял слова у творі. І як у техніці той чи інший матеріял—залізо, фарфор—визначає сам собою й свій зміст (ту чи іншу роль в задоволенню людських потреб) і форму (того задоволення), так і з вербальним матеріялом.

Крім цього «телеологічного» зв'язку, чи краще технічного, нам зустрінітьс'я в дальшому ще один, специфічний для слова, зв'язок між матеріялом, з одного, і змістом та формою, з другого боку... Є таке психологічне спостереження, що, коли людина починає навмисне робити сумне вражіння на обличчі, їй і справді робитьс'я сумно, а коли веселе—весело.

«Ми не плачем через те, що нам сумно, а нам сумно через те, що ми плачемо». В щоденному житті досить часто стрічаються такі випадки, що людина, напр., підбадьорує себе штучно веселими словами й їй справді робитьс'я веселіше, чи якось інакше викликає словами в собі бажані їй зараз емоції. Випадки такі описані в художній літературі і кожному відомі з власного досвіду. І письменникові приходитьс'я підпадати під владу цього психологічного закону. Випадково дібравши тих чи інших слів, він часто повинен буває підібрати до їх «ensemble»: і форму, і зміст, і тон (т. з. настрій) твору. Одною з причин цього з'явища є те, що кожне слово оточується у безперестанному вжитку просторою атмосферою постійних асоціацій з різними психичними моментами і цю атмосферу слова нам необхідно брати на увагу. Друга причина є, здається, мімічне значіння слова, яко такого.

Спробуємо ілюструвати зазначені твердження, деталізувати їх. Приклади далі взято головним чином з віршованої поезії—української та почасти російської.

Придобніше взяти за тезис мову ідеалістичну. Ця система вислову є умовна, абстрактна, схематична й символістична, з обмеженим лексиконом, з мелодійною музичністю, з нахилом до певної ритуальності, з неможливістю безпосереднього підходу до дійсности, з де-якими архаїчними прикметами: нахилом до постійности епітетів, одноманітности образів, симетричності в будові і з де-яким консервативним нахилом до певних формуловок—змістових та ритмичних.

Живучи почасти незалежно од свідомости майстра, бо художня творчість у значній мірі є позасвідомою, система мови

сама собою визначає не малу частину і сюжетів і настроїв твору, які змінюються з переходом автора до іншої системи мови. Ідеалістична система вислову знаходиться у зв'язку з ідеалістичним світоглядом, з містичним світосприйманням і з мітологічним засобом думання (художнього) часто цілком незалежно од свідомих переконань автора.

(Це є один з парадоксів т. з. надбудови, що в даному разі не встигає цілком розвинутисть відповідно вимогам часу).

Я розрізняю такі сучасні стилі ідеалістичної мови (спроба класифікації):

А. Мова неорганізована.

1. Примітивно-ідеалістичний (цітована надсоновщина). Зв'язок з «грунтом» мови ще не є розірваний.

Б. Організована мова.

2. Символістичний. Остаточна організована мова. Певний зв'язок з ідеологією. Оптимістичний тон і світлий «ритуал». (Вороний—Чупринка.)

3. Схематичний. З'являється в наслідку розкладу попереднього. Песимізм у настроях (тоні) у зв'язку з мовою. «Чорний» ритуал (Я. Савченко).

4. Імпресіоністично-ідеалістичний.

Як переходова форма не може остаточно виявитись в рамках ідеалістичної мови. Він рве їх і сам гине при цьому. (Неосимволісти, частина футуристів).

Спільна ознака всіх ідеалістичних стилів нашої доби—їх умовність.

Старі форми ідеалізму в мові то є гіперболістичний ідеалізм романтиків і догматичний ідеалізм пізнього середньовіччя (у Данта).

Головні тони в ідеалістичній мові такі: побожний, распачливий, безнадійний і або задерикуватий, або себезнижуючий у футуристів. Основна їх прикмета: настрої захоплюють автора і він їм віддається. Специфічна жіночість ідеалістичної поезії.

Для поета ідеалістичною мовою усталено певного ритуала: він є або жрець (головним чином, Краси, Любови, Батьківщини й Волі), або шут (царственный паяц). Звідціля два ритуали—молитовний і церковний в поезії.

Головним чинником розходження в протилежні боки двох систем мови є різниця в принциповому відношенні до дійсності, в безпосередності чи посередності підходу до неї. Розглянемо таким чином відбивання дійсності в різних галузях її різними стилями обох систем мови.

Ідеалістична система егоцентрична. Автор все знаходить у собі. «Оця книжка є «Бальмонт в Мексиці», а ця—«Бальмонт в Індії»,—глузував хтось з одного з найтиповіших ідеалістів.

І критик (Еренбург) відповів: «Не глузуйте, а краще дивуйтесь на невтомного мандрівника, що 25 років досліджує свою душу і все знаходить у ній нові й нові країни»...

В ідеалістичній мові, що до складу її, переважають визначення психологічні, не самої речі, а того вражіння, яке вона зробила на автора, але ще частіше, ще типовіше просто тих асоціацій, що виникли з приводу вражіння од тієї чи іншої речі. В матеріалістичній переважає констатування фактів і відношень між ними. В першій увага автора зосереджується на його власній особі, а на дійсності — тільки оскільки вона відбивається в «дзеркалі душі».

«Хіба не сонце—серце моє?
Душа—не прозора глибін?»

(Д. Загуг).

У другій—на дійсності, якої такій, і на самому авторі, оскільки він є частиною дійсності. Принциповно не все в мені, а навпаки: я в усьому (пішло од Уйтмена)—

«Я складова частина всього».

(В. Поліщук).

Перша є індивідуалістична, суб'єктивна, що її робить одноманітною.

Друга є об'єктивна чи повинна такою бути. І головна причина різниці є характер мови, а не особа автора.

Певні ознаки ідеалістичної системи мови викликають і своєрідний характер ідеалістичного опису.

Одна з найнеодхильніших його особностей то є мітологічна персоніфікація природи.

От окремі вирази:

П. Тичина.
Перша збірка.
«Соняшні
Кларнети»

...«хтось гладив ниви»;
«день біжить, дзвенить, сміється»;
«сміялась тополя»;
«сму́тні волошки»;
«Господь іде»!—прошептів полинь»;
«чорний ворон замисливсь»;
«випив доброго вина залізний день»;
«навшпиньках підійшов вечір»;
«я—ніч стара, нездужаю»;
«колосочки «ой радуйся»! шептали»;
«ми—квіти звіробою»

і т. и.

О. Олесь.
Перша збірка.
«З журбою
радість
обнялась»

...«місяць закоханий в ніч чарівну»;
«сонце цілує»;
«місяць не дума»;
«квіти не стогнуть»;
«квіти сяють і радіють»;

«стогне ясень»;
 «жито привітно стріває»;
 «вітер злий сміявся»;
 «хмароньки за рученьки взялись»;
 «солов'ї засміялись—заплакали десь»
 і т. и.

М. Йогансен. ...«хмарам вітер сниться»;
 «Кроковее бадилля кричить»;
 «Коло» «сміється і плаче листя»;
 «хуга кахикає»;
 «день припав до хмар і пив, і пив»;
 «захолола жахом зоря»
 і т. и.

Зараз означені приклади є тільки більш-менш художніми порівняннями, образами, а колишня людина, за часів утворення пантеїстично-релігійних мітів, і справді вірила в те, що «місяць закоханий в ніч чарівну». Тоді антропоморфізація природи була для людини ще й засобом думання, а не тільки вислову, як тепер. Але цей мітологічний засіб вислову ідеалістична мова засвоїла й широко користується ним і досі, переховуючи, таким чином, у людському вислові, хоча б і чисто з зовнішнього боку глибоко-архаїчні ознаки, свого роду вербальні релікти. Цітовані автори скористовували антропоморфізацію природи з метою передавання її звуків, природньої мелодійности (дзвенить, сміється, шепоче...) або дисгармонійности (кричить, кахикає...). Один із харківських «плугатарів» (мова яких взагалі має всі переходи від щаблі од примітивно-ідеалістичного до імпресіоністично-ідеалістичного стилю...) пристосував цю методи до виявлення рухів, драматизації природи. От початок «Села»: «Обгорнули село лани... Підбігли до лісу, жартома з ним перемовляючись та до себе ваблячи. Ліс хитав задумано головою і, по-старечому всміхаючись на пустунів, трохи поступався»...

(А. Панів).

Беручи своїм завданням інтуїтивно відчувати «душу природи», поет здебільшого обмежується тим, що надає природі окремі ознаки власної й сучасної психіки. Рідше він, розуміючи всю нелюдськість тієї душі, одмовляється од поверхового наближення її до душі людини.

З такого одмовлення починає Павло Тичина свої «Соняшні Кларнети»:

«Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух,—
 Лиш Соняшні Кларнети».

Зевс є повна антропоморфізація, Пан переховує тільки зовнішність людини, та й то не цілком (Пан козлоногий), Голуб-Дух уже не людина... три щабля, й поет одмовився од усіх трьох. Тільки ритмічність, гармонійність є єдиною спільною рисою між людиною та космосом.

«У танці я, ритмичний рух,
В безсмертнім всі планети».

Стара поезія й народня пісня обережніше поводяться з антропоморфізацією природи. У Щоголіва й Чернявського (реалістів) немає такого засмічення рисочками людської психіки малюнків природи. В збірці першого—«Ворскло»—мені кинулось у вічі тільки одно таке місце:

«вітер з травами говорить».

Де-кому з поетів реалістів щастило іноді дати персоніфікацію якогось з'явища природи, не переходячи до стилізації мітологічного засобу думання. Допомогала іронія, глум:

...«кругла, полна,
Как эта глупая луна
На этом глупом небосклоне».

(Пушкин).

Аналогічний зразок у В. Сосюри:

«А з гори задивився молодик
І така в його пика нахабна».

Здається, славнозвісний паралелізм між з'явищами природи та людськими настроями в народній поезії є трохи сучаснішим од безпосереднього зв'язування їх.

Так пише іноді Тичина:

«Десь надходила весна. Я сказав їй: ти весна!
Наливалися жита. Я сказав їй: золота!»

Такий паралелізм трапляється й у неокласиків, які, ідучи за своїми класичними зразками, культивують, хоч і модернізовану, а конкретну, матеріялістичну мову.

Інтересно, що в той час, коли Тичина для зовнішніх з'явищ добірає внутрішні психологічні епітети:

«Думами, думами,
Наче море кораблями,
Переповнилась блакить».

Рильський, навпаки, для психичних з'явищ набірає епітети зовнішні:

«Не думи, а хмарки шовково-білі».

Перший засіб абстрагує конкретне з'явище, а другий конкретизує абстрактну думку.

У мійських людей—панфутуристів—у той же засіб антропоморфується місто. При цьому додержується правила зміни знаків, естетика навідворіт.

Ось мійське небо:

«Придуркувато підморгує
Облізлий місяць».

(Ю. Шпол).

Характерним є, що ідеалістична антропоморфізація надає природі тільки окремі людські ознаки, не оживляючи її до кінця. Реаліст на цьому не спиняється в тих рідких випадках, коли вживає таку фігуру.

Він не порівнює:

«Природа—мати. Будь же сином,
А не естетом».

(М. Рильський).

В. Поліщук, розмовляючи з ромашкою, питається в неї, чи хоче вона до його на груди, і квітка цілком резонно відповідає поетові:

«Я до сонця хочу, а до тебе—ні!».

Старий мітологічний засіб думання, а не тільки вислову, теж цілком оживляв природу, бо був по суті матеріалістичний.

І зараз, надходячи випадково до такої мітологічної теми, поет з почуттям матеріальної речі, з матеріалістичною мовою не спиняється на метафорі. Дивіться багатозначне в цьому відношенні «Необычайное приключение, бывшее с Владимиром Маяковским», де сонце, запрошене небережним поетом, не досить ввічливо:

«Чем так без дела заходит,
Ко мне на чай зашло би»;

наприкінці:

«Ввалилось, дух перевода,
Заговорило басом».

Здається, що утворення сонечного міту можна зрозуміти краще тут, аніж у ідеалістів.

Примушуючи своїх майстрів до мітологічного засобу думання, замісто якого виникає мітологічний засіб вислову, ідеалістична мова постійно є перейнята якою-будь ритуальністю.

У одного поета:

«Слава на небі Сонцю,
А на землі Ми».

«Аз єсмь робітник!» і «Ще раз Месію нам зустріти» Якова Савченка відрізняються тільки фарбою, а не формою. «Лефом» сконстатовано багато прикладів мітологічності й ритуальності в творах «Кузницы».

«Мы несметные, грозные легионы труда».

(Александровский).

«Не мы ли были в Иудее,
Когда любви учил Христос».

(Герасимов).

є найкращими зразками.

Револьюційна творчість В. Брюсова доводить також (дивись поетику Якубського), яким важким тягарем лягає на позасвідомість ідеалістична мова.

Молитовність імпресіоністичного ідеалізму перейнято пантеїзмом:

«І стежив я, і я веснів:
Акордились планети.
Навік я взнав, що Ти не гнів —
Лиш Соняшні Кларнети».

У Тичини — згуковий пантеїзм космічної музики.

«Псалом залізу», «Марія» — одні з найкращих зразків української та й не тільки української поезії, своєю атеїстичною молитовністю ілюструють те ж саме твердження.

Ритуал патріотичний у Олеся, теїстичний у Філянського, Сатана у Шкурупія, «Я» у Семенка, св. Варвара у першого, св. Тереза у другого (на католицький зразок — укохані святі), Месія (страшний й чорний), чи Христос, чи Антихрист у Як. Савченка, Мадонна й мара у Загула і взагалі «бог мертвих мертвий» (у М. Доленга) ото є мертво-золоті святині ідеалістів. Навпаки, ця настирлива ритуальність зникає навіть у неокласиків, залишаючи іноді порожні форми:

«Чернець без божества і жрець без молитов».

(М. Рильський «Висока келія»).

Антропоморфічність і ритуальність ідеалістичної мови мистцям її вдавалося іноді використовувати з дуже художніми наслідками.

От приклади таких описів у Павла Тичини:

«Мов свічі погаслі в клубках фіміаму,
В туман загорнувшись, далекі тополі».

і друге:

«Та пень обгорілий, мов піп на могилі,
«Безсмертний, помилуй!» кричить мовчазливо».

В наведених прикладах дуже яскравим є естетичний вплив догматичного ідеалізму церковности на сучасний імпресіоністичний ідеалізм.

З таких елементів складається ідеалістичний — умовний, або стилізований або схематизований малюнок. От останній зразок етнографічно-космічної стилізації, цеб-то в цілком своєрідному сполученні, але все тих же обов'язкових елементів:

«Городами, селами
хтось утикав землю
ніби паску шишками
на Великдень».

Земля бавиться між зорями,
грає гомоном, як барвами
веселка,
або водами великими
весна».

(Т. Осьмачка).

Звичайний наслідок ідеалістичного малювання то є пейзаж-формула, абстрактний малюнок. Де діється? А там, де

«Річки ясні жемчужились,
Шуміли і плили,
Лани зливались з луками,
Пахтіли і цвіли».

(О. Олесь).

Здебільшого такі малюнки мають ідилічний характер, досить часто зводяться на формулу:

«Ты знаешь край, где все обильем дышит,
Где реки льются чище серебра?»

Або:

«Мій рідний край такий веселий,
Мій рідний край такий сумний».

(Т. Чупринка).

Іноді цей пейзаж робиться вже дуже солодким:

«Гречки запашні білили,
Запахали медяні дзвони...
В тихий вечір прощався я з полем».

(А. Панів).

І тоді читаючи не знаєш, чи то земля, чи загублений рай якийсь... К. Бальмонт, принаймні, так одверто й глибоко пише:

«Мне грезилась волшебная страна,
Которая была когда-то раем.
Она нам всем была дана,
Мы все ее хотя отчасти знаем.
Но та страна — проклятью
предана!»

Принципово інакше малює природу народня пісня:

«Там на горі, на красі,
Красіє кукіль у вівсі.
Чом ви, парубки, не йдете
Куколю з вівса не рвете?»

Як бачите, це не загублений рай, а земля, не просто «десь», а там на горі (відомій слухачеві — красі —) іменно кукіль красіє у вівсі, і сказано про його через те, щоби парубки рвали дівчатам на коси, це роля його в життєвому процесі. А що малюнок є теж символістичний, бо під тим куколем треба

розуміти самих дівчат, так то вже природня фрейдівська символіка, з якою нічого не поробиш.

Таких принципів тримались і старі й нові реалісти.

От у Рильського —

«Крапивка на ставу цвіте і пахне,
Мігдалі й мед росточуючи звільна».

Сказано, що, де й як, і з'ясовано, чому він це бачить: —
«за поплавцем слідкують очі пильно».

Встає живий конкретний малюнок, бо дано всі 4 його життєві координати. Так, трохи холодніше малює й Сосюра природу:

«І мнягко сніг рипить... Іду трівожним кроком.
Така знайома путь з дитинства ще мені.
Тут рвали в-осени ми гльд червоноокий,
Тут рвав я квітки чар кохання в-осени».

За час ходи є змога згадати про це все. Цікаво зауважити, що традиційний ідеалістичний вираз «чар кохання» на тлі конкретного опису сам набирає такої річевої свіжости.

В ідеалістичних описах є певний нахил до постійности епітетів, до тавтологічности їх і взагалі до утворення канону де-якої примітивізації.

От приклад у Олеся:

«На гори високі, на срібло снігів,
На саму далеку вершину,
З якої раніше крилатих орлів
Вітаючи ранок я стріну».

Високі гори й крилаті орли—певна тавтологія.

Іноді це стилізація: сокіл вільний, дуб зелений, вітер буйний, бог великий. Але іноді це є ритуал: святі заповіді, труни сумні, пісні жалібні, Україна прекрасна.

І на вищій ступені розвитку мови можна зустріти зразки того ж канону, хоча б у значно художнішій формі:

«На стрімчастих скелях,
Де орли та хмари,
Над могутнім морем,
В осяйній блакиті».

Здається, але тут потрібна була б статистика, що одною з причин постійности й тавтологічности епітетів є збіднений лексикон ідеалістичної мови. Загальних виразів не так вже й багато на світі.

Через це й у Тичини: доля—жорстока, тополя—струнка, волошки—сму́тні, а тони сліпучі, як і в Олеся, за винятком тонів властивих тільки Тичині. Повторюю: таких осібностей вимагає сама система мови і це не погано й не гарно само по

собі. Але закон один і великим і малим. І в російській ідеалістичній поезії панує та ж сама постійність епітетів.

«Когда между тучек туманных
Полночной порой загорится луна,
Душа непонятной тревоги полна,
Исполнена дум несказанных».

(К. Бальмонт).

Такий постійний реквізит не є потрібний для майстрів матеріялістичної мови з ширшим лексиконом і більшим простором сюжетів. Вони не примушені замикатися в сферу самої ідеології, не зв'язані постійним ритуалом, і згаданий «канон» у них зникає так само і в малих і в великих. В умовах української літературної дійсності це поширює мальовничий бік їхньої творчості, звужуючи музичний—од Філіповича до Рильського, од Григорука до В. Поліщука.

Ось одна тема, досить рідка взагалі (Беатриче в пеклі) в—абстрактній і конкретній репрезентації у Тичини:

«А справжня муза неомузена...»

.....
Лежить запльована, залузана
На українському шляху...»

і у Рильського:

«У тебе під вікнами був я.
На брудній облізлій стіні
Якісь непристойні рисунки,
Для когось дотепні й смішні».

Та ж неомузена муза:

«І грались замурзані діти,
Між ними впізнав я твоє».

От прикметники в описах М. Рильського: «граби прозоро-жовті», «тихих птиць чужоземної зграї», «блакитний сніг (по-весні)», «поцілунок крізь вуаль чудний, нескінчений і ніжний», «клаптик пісні з поля залетів», «білі цуцики і їхні мордочки смішні», «тихий стук посуду», «із кузні синій дим»... всі такі конкретні, модернізовано-матеріялістичні, речеві.

Добір епітетів у В. Поліщука з негуванням естетики, з огидою до краси, з обов'язковою фізіологічністю, іноді з нахилом до селянської гастрономії:

«Сонце, як корж, поринало в темний
гречаний мед небосхилу;
Спів ллється, як тонка нитка меду»

є так само принципово матеріялістичним.

Зникають складні метафори. Спрощується музичність.

Ідеалістична мова висунула на перше місце згуковий ритм у поезії, а далі й у прозі. Ідеалістичні твори були в той же час

мелодійно-музичними. Мелодійність з'являлась ще у романтиків, а у їх спадкоємців розвинулась. В Росії еволюціонізувала од Надсона до Бальмонта. У молодих символістів з'явився нахил до згукового пуризму—Сологуб, Блок. У нас мелодійність визначилась од Вороного до Тичини (перша книжка) з його прихильниками, а спрощена мелодія знайшла прихильників серед наших схематистів—Савченко, Загуд—і розвинена Тичиною в II-й книжці (Плуг).

Матеріалістична мова одкидає ускладнену мелодійність (Чайковщину), переходячи то до дисонансів, до музики шумів—

«І моя незграбна муза
Викрешує кам'яні співи»,

(І. Кулик)

то до класичної баховської суворости.

З погляду своєї мальовничости й музичности поезія старих реалістів—Щоголів, Чернявський—робиться зараз більше зрозумілою. Так само, як і природа, Місто в ідеалістичній мові є місто взагалі і з великої літери. Часто воно перекладене з російського Города, який є, в свою чергу, відбитком французького Paris:

«Хай лякає Міста жаж.
І в Міста гімн страшний—свої
прокльони».

(Петро Стах).

«Обриси Міста ясніють з п'їтьми».

(Мамонтів).

Поет тікає з «брудного міста в нечувану красу» й не може втекти. І навіть окреме місто—Київ—робиться абстракцією, символом—найвище досягнення:

«Стоїть сторостерзаний Київ,
І двіста розіп'ятий я.

Тисячу раз цитований уривок, де Київ робиться символом України, «я»—символом символістичного Києву.

І в пролетарській поезії так само забстраговано місто:

«Конуси. Квадрати. Призми.
Б'є. Гуде. Місто».

Тільки стиль абстрагації трохи инший. В свій час у «Кузниці» місто абстрагувалось ритуально.

Класичні приклади червоної ідеалізації у В. Еллана:

«Промерзло згадує Париж
Про дні кривавого терору,
І гільйотини гострий ніж
В тумані близько—скоро, скоро.

О, нестерпимо гострий зір!
О, меч Мадони комунара!».

І в Чумака:

«Ми гімни тобі заплели,
червоний тероре!»

А з-за другого боку барикад білими вустами символіста хтось відповідає (одна система кулеметів по обох боках барикади):

«З усіх країн сніги і вітер
На прокляті міста!
(Ще раз Месію нам зустріти)».

І так набіраються сталі символи ідеалістичного міста. Місто. Вулиця. Революція. Завод. Терор. Машина. Колектив. І тільки у одного Гастева означені елементи були з'єднані в певну конструктивну єдність. З усіх представників червоного символізму тільки він і дійшов до ідеї дати ідеалістичне місто, не як хаос ворожий чи радісний, а в певному творчому процесі—хай по-за рямцями дійсності.

От символіка вулиці у панфутуриста Шкурупія Гео.
(Барабан. Перша п'єска):

- 1) «капельюхи на тумбах»;
- 2) «я, мов дикун»;

трохи далі:

- «я—ексимос з Африки»;
- 3) «кінського гною рози»;
- 4) «вітрин блискучі ікони, в храмі (вулиці) ікони вітрин і будинків»;
- 5) «ладаном курить автомобіль»;
- 6) «сонце—товариш бог, зів'ялий місяць, цей блідий Христос»;
- 7) взагалі:
«вулиця є храм, храм дикунів і трампів»;
- 8) традиційна:
«флейта з старого світу, хребта кісток»;
«морди лисих коняк (у критиків)».

Для любови:

очі, перса, серце—барабан печалі

і поет барабанщик (ще з Гайне) і т. и. до кінця книжки.

Ясно, що вражіння міста переходить крізь сито потрібної традиції у поета й кожна з них кладе своє тавро на творі. Це доводять:

- 1) вирази догматичного церковного ідеалізму—храм, ікони, ладан, Христос, Богородиця etc;
- 2) вирази традиційного «футуризму», як його розуміє автор: флейта з кісток, дикуни, трампи та африканські ексимоси,

«морди» критиків і т. п. невинні вибрики в стилі ціркової естетики навідворіт;

3) вирази модерністичні з відтінком традиційної естетичності: рози, перстень сонця, зів'ялий місяць, червона троянда, краса руїн и т. и.

Головна різниця між цим київським стилем і молитовним естетизмом на протязі лінії Вороний—Тичина полягає в зміні при молитовності ознаки + на — .

Поет із жерця робиться скоморохом. По суті ж це є той же, що і в Тичини, імпресіоністичний ідеалізм з властивими останньому пориваннями до голої дійсності, досить платонічними в рямцях ідеалістичної мови. У Гео Шкурупія іноді навіть і через це потрійне сито переходять матеріалістичні штрихи, хоч і губляться зараз же на загальному умовному тлі.

А от та ж сама київська вулиця в матеріалістичному вислові у В. Поліщука, правда, трохи не в ті часи, раніше.

(Сучасне місто. Книга повстань, 48):

- 1) «місто залузане»;
- 2) «сухоребрий кінь в конвульсіях підтікши кров'яною сечею»;
- 3) «на мійській башті золотий архангел з мечем (не символ, а справді такого намальовано)»;
- 4) «хлопчина з яткою (пиріжками) тікає од міліцеського»;
- 5) «кишеня порожня, як шунок»;
- 6) «столовка з написом У. С. С. Р., що носить назву «Жизнь»;
- 7) «пшоняна каша;
«яшний хліб, що дивиться жовтими ікластими гостряками,
як зубами»;
- 8) «місто взагалі безглузде й брехливе» і т. и.

Всі цитовані вирази конкретні, всі вони утворені безпосередніми враженнями од вулиці й немає в них теоретичної книжкової умовності.

Гарно це чи погано, не в тому справа. На мене особисто зробив де-яке вражіння вірш Шкурупія своєю безглуздою кольоровістю. Нам треба тільки зазначити певну принципову різницю в обох описах: різницю між ідеалістичною й матеріалістичною мовою опису. У В. Поліщука поет уже не «дикун» і не жрець, не поет навіть, а просто людина в боротьбі за існування, «в кривулi людських тіл». І замість «ватаги» російських «пацанів» та чомусь ще американських «трампів» окреслено:

«Поруч іде підліток—

обличчя вже з бандитськими рисами».

Він уже не молиться, приплюснувши носа до скла ікони-вітрини ковбаси-богородиці (у Шкурупія), а рішуче плює на дзеркальну вітрину, де печення й різні смашні наїдки (Контрасти в. с. 21).

Ріжниця цілком—принципова.

Так само, як Шкурупій, малюють місто Семенко, Шпол, у нас—Корж. Так само окремі матеріялістичі рисочки—иноді дуже дотепні—тонуть у них в загальних, умовних, традиційних і ритуальних виразах. Наука звати речі своїми іменами потребує вивчання!

Ось теж місто:

«Лисиче над Дінцем, де висне дим заводу,
Музика у саду і потяг в 7 годин»

і «романтичний» Сосюра повертає нас одразу до дійсности.

І. Кулик:

«Мої вечори на фабриці сірниковій,
Моє кохання—білявій робітниці Шурі».

Або иншим тоном—героїня:

«Коса обтята світить салом,
І шорсткий комір шию тре»

і обставини:

«Сьогодні мітинг в автороті,
А завтра лекція в Іно».

(Григорук).

У В. Поліщука:

«Коли загуде трьома голосами
Мідний біль зарізаного паровоза на вокзалі».

Відношення до міста принциповно инше—безпосереднє перейняття дійсности її ж мовою.

І у неокласиків иноді так ясно виринає дрібнобуржуазне місто:

«Душі людей і камінь.
Важко моїм очам.
Бачу блакитні плями:
Неба дешевий крам».

Окремі бризки безпосереднього спостереження в загалом ідеалістичному творі затираються в загальне тло.

У Хвильового:

«На Сумській запаштетився гул».

І Сумська і все инше в «переносному» змісті.
От є символістичний завод:

«Стоїть завод, не п'є не їсть,
Аж цвіллю взявся знизу»

(П. Тичина).

І навіть у тих, хто того заводу знає краще, ніж треба, все одно—промайне якимсь побутом на ідеалістичному тлі:

«Посьолок на горі, а там завод сизий.
 На серці пелюстки—
 так тепло-тепло: мак...
 Вже одцвірінькав птах свої
 жагучи меси...»

(М. Хвильовий).

і зникає серед пелюстків, маків,¹ мес, сумнівів, франк-масонів, промінів та інших умовностей.

Але Хвильовий зумів відчутти весь своєрідний смак тих бризок життя й знайшов змогу їх культивувати по-за межами поезії—віршованої, перейшовши там до конкретної мови.

Матеріялістична мова в літературних «творах» організується в певні стилі. Я розрізняю:

А. Мова в процесі організації.

Безпосередньо-називний.

Емоційно-реалістичний (сентименталізм).

Описуючий реальний.

Б. Організована мова.

Графічний реалізм (Чехов, Коцюбинський).

Інтуїтивний реалізм (сучасна неореалістична проза).

Сюди близький є примітивніший по формі догматично-реалістичний стиль неокласиків.

Це є стилі мови—літературної, як і можуть не бути цілком тотожними з відповідними літературними стилями—самих творів.

Ось зразок ще примітивної форми матеріялістичного вислову,—безпосередньо називного стилю.

Не окреслюючи певної лінії добором слів, поет просто констатує:

«Чередник погнав скотину
 Попід гори на долину.
 З димарів димок завився,
 Мир увесь заворушився».

(Я. Щоголів).

По-російському так написано—ну, хоча відому «Сказку про конька горбунька». Прикмета лексична й відміна од графічного реалізму—загальне значіння іменників і де-яка постійність визначень, часто тавтологічних:

«Теплим ранком сонце встало.
 А вона на пишнім ліжку».

У Щоголіва стріваються й складніші засоби опису в тому ж називному дусі. От чудовий імпресіоністичний натяк в «народньому» стилі:

«Черевички, черевички!
 Ви стоптались в темні нічки.

Та і все стопталось з вами,
Черевички з підківками».

Або:

«У блакитному безмір'ї
Сонце плине і палає».

Загально конкретні іменники: мир увесь, сонце, ранок, гора, долина, скотина й т. и.

Навожу для порівняння зразок відповідного примітивно-ідеалістичного стилю:

«Нема в світі милішого нам,
Як та воля, те любе кохання,
Життя вільне та вільне обрання.
За кохання життя я оддам,
А за волю віддам і кохання»!

(П. Грабовський).

Не спиняючись на емоціонально-реалістичному вислові, в якому автор обов'язково повинен висловити якесь почуття своє з приводу того, що малює, та на натуралістичному і традиційно-реалістичному, бо вони властиві більше прозі, розглянемо графічний реалізм.

Приклади є й у майстрів абстрагованої мови в гуморесках і стилізаціях (поетичних; стилізації прозові, навпаки, ідеалізують мову).

Ось приклад із Тичини:

«Елади карта. Коцюбинський.
На етажерці лебідь.
Ото і вся моя кімната.
Заходьте коли-небудь».

Іронічний підхід до дійсності, психологічно міняючи світосприймання, відбивається одразу ж читкими графічними малюнками. Порівняти хоча б всю збірку «Перезва» з іншими творами О. Олесь. «Святий метроном» у Семенка. Портрети Андрея Белого:

«Уж год шатается со мной
Повсюду марбургский философ.
«Жизнь»—шепчет он, остановясь
Средь зеленеющих могилок,—
«Метафизическая связь
Трансцендентальных предпосылок».

(Коген).

Стиль найкращих з таких силуеток своєю лаконічністю японську імпресіоністичну графіку. Загальна психологічна риса—спостереження. Звичайний метод перерахування, цитати. Лексикон: вузько-конкретні терміни й визначення, якими накреслюється

лінія різких абрисів. Іноді на неї кидаються кольорові плями—насичені:

«До болю синя височінь.
Зелені плями. Обрій».

Музичний акомпанімент ритму—спрощений у зв'язку зі спрощенням синтакси. В прозі приклади такого стилю можна знайти у Коцюбинського (в пізніших творах), Чехова і взагалі новелістів.

В російській поезії почасті в Анни Ахматової, але де-кому з київської групи (російських) поетів вдалося розробити за часів революції графічно-реальний підхід до дійсності й передавати з фотографічною ілюзорністю, як

«Наркомвоен отрывисто чеканит
Главе правительства сухой запрос,
И у широкого окна очками
Поблескивает строгий Наркомпрос».

(В. Стенич).

Графічний реалізм знає тільки один час—сучасний—і надає всім відбиткам такої сучасності. Йому закидають поверховність, але його окреслення поверхні відкриває часто й несподівані глибини.

Майстром цього стилю обіцяв зробитись Григорук. Близький підхід, але в порівнянні з попереднім ускладнений, дав І. Кулик.

Одну з відмін сучасного неореалізму, що для нього за найхарактернішу рису ми зазначили інтуїтивне перейняття дійсності, є мальовничий реалізм. Мальовничий реалізм можна розглядати, як дальшу ступінь розвитку графічного, хоч він і збудувався незалежно од його.

В українській поезії сюди належить вся творчість Сосюри. Близькі сюди неокласики. Особністю цього стилю є двохмірність усіх описів, відсутність 3-го виміру, рел'єфу, того, що звуть плоттю. Відповідно добіраються двохмірні зорові визначення. В російській поезії такою є мальовничість імажинізму, зокрема Єсенін, але таким був і его-футуризм. У всесвітній—геніяльні зразки двохмірної мальовничості дав Верхарен. Лексикон мальовничого реалізму складається з конкретних термінів, але вже ширших по значінню. Він не передає індивідуального неповторного значіння речі в сучасний мент. Його часова проекція: спомин про недавнє минуле.

Ритм його складніший, але часто йде правильними широкими хвилями (6-тистоповий ямб Сосюри). Психологія мальовничого реалізму—відбивання того, в чому бере участь сам автор... Але це ще пасивне захоплення стихійним життєвим процесом:

«Сквозь сонмы веков нас влечет
спеша, задыхаясь безвестная сила.—
Вперед!»

(Верхарен. Пер. Брюсова).

Інші реалістичні відміни в своєму користуванні матеріалістичною мовою перейняті завданням передати глиб у своїй інтерпретації дійсності.

Такі спроби робив футуризм, давши наприкінці в Росії закінчений стиль жанра у Пастернака і пейзажа у Петнікова. На Україні найцікавіші спроби передання трьохмірності дав В. Поліщук. У всесвітній літературі таким є, здається, завдання німецької поезії. Психологія цього напрямку—заглиблення в зовнішність, або в зріст самого слова (Петніков, окремі зразки, загалом ідеалістичний Йогансен), або в малюнок переданий словом. Лексикон відповідно цьому набирає фізіологічності в епітетах, з якою з'єднуються часто абстрактні визначення.

Ритм різноманітний, не мелодійний, широко користується дисонансами.

Фізіологічний словник Поліщука у зв'язку з де-якою реторичністю й дисонантною музичністю всім кидався в очі, але ці ознаки в тій чи іншій мірі властиві для всього стилю. От як, наприклад, описує Маяковський початок бою:

«напряженный,
как совокупление,
не дыша остановился миг».

У акмеїстів іноді ця фізіологічність дає змогу несподіваного освіження історичних мотивів, на яких спеціалізувались класики з 2-мірною мальовничістю.

Ось приклад із О. Мандельштама:

«И холодком повеяло высоким
От выпукло-девического лба,
Чтобы открылись правнукам далеким
Архипелага нежные гроба».

Психологічна риса в житті, «вживання»—одна з найхарактерніших для трьохмірного виявлення дійсності.

Але й трьохмірна—скульптурна, архітектурна й фізіологічна мальовничість є по суті пасивною. Вона дає сприймання, «восприятие» зовнішності й часто т. з. жіноче чи природне:

«Живу я так, як пахне фіялка:
Просто, без мудрого лукавства».

Це ще не все. Слідуючим завданням було б передання дійсності, як активного процесу, як дії, а не тільки, як становища чи стихійної течії. Останні російські спроби пішли таким шляхом...

Блискучі наслідки дав учень Гумілева Тіхонов в своїх баладах—романтична форма, що виникла негадано на поверхню.

Загальна риса, що визначилась було в останніх реалістичних етюдах¹⁾ Тіхонова, Казіна, Одоєвцевої,—драматичність.

¹⁾ А також дивиться останні поеми Г. Шкурупія, М. Терещенка в «Жовтневому Збірнику» пан-футів ц. р.

Основний підхід до дійсності є діяльність—організована. Згідно з цим мужність психіки:

«Гвозди бы делать из этих людей,
Крепче бы не было в свете гвоздей».

Форма відповідно й точно організована: тут останні завдання матеріялістичного вислову наближаються до останніх висновків ідеалістичної мови, до конструктивних тенденцій...

На протязі всієї історії літератури дві системи мови постійно змагаються за свою диктатуру й змінюють одна одну діалектично, засвоюючи технічні придбання попередньої для свого матеріалу. Так, до символізму був такий же ідеалістичний романтизм, у багатьох ознаках спорідений з першим, а між ними промайнула доба матеріялістичного натуралізму. В наші часи символізм був змінений низкою «напрямків», в яких спільною рисою був т. з. неореалізм і які визначили перехід знов до матеріялістичної мови ¹⁾.

¹⁾ Дві системи мови можуть змагатися, змінюючись одна одною, і в загальній історії літератури і в окремих діячів її (останнє особливо в перехідні періоди розвитку літературної мови), але закони цієї зміни є цілком окремою темою, у зв'язку з якою виникло б питання про перехід між двома системами й про можливість їх синтезу.

Замітки й матеріяли про Шевченка.

1. НЕВИДАНИЙ ЛИСТ Т. ШЕВЧЕНКА.

Новопетровское укрепление, 1852, июля 16.

Единый друже мой, не прогневались-ли вы за что на меня? Думаю, думаю, вспоминаю и в догадках теряюсь, не обретаю за собою вины не единые. Впрочем, едва-ли кто себя обвинит! Простите великодушно, аще что содеях пред вами по простоте моей, и напишите хоть единую строку, чтобы я мог ведать, что вас еще здраво бог милосердный носит по сей грешной земле. Вот уже третий год, как я не имею от вас никакого известия; последнее письмо ваше получил я в Оренбурге 1850, в последних числах Мая, на которое по разным скверным приключениям не мог отвечать вскоре. А писал вам уже из Новопетровского Укрепления того же года месяца Ноября, Вам и В. Н., и ни от вас ни от В. Н. до сих пор не имею совершенно никаких известий; право, не знаю, что думать! Или панихиду по вас править, или думать, что вы на меня сердиты; за что ж бы вы на меня прогневались вопрос сей для меня узел Гордиев. Скорблю сердечно, и тем паче плачу, что я во узах моих с вами только и В. Н. иногда переписывался. Прошу вас, умоляю! когда получите письмо мое, то хоть чистой бумаги в конверт запечатайте та пришлите; по крайней мере я буду знать, что вы здравствуете.

Не пишу вам ничего о самом себе, потому что нет хорошего материала для повествования. А описывать скверную мою долю тошно и грешно по моему. Это все равно, что роптать на бога. Пускай абы тянется жизнь моя невеселая, как мне бог дал. Одно, чего бы я просил у бога, как величайшего блага,— это хоть перед смертью взглянуть разочек на вас, добрых друзей моих, на Днепр, на Киев, на Украину; и тогда, как христианин спокойно умер бы я. И теперь не неволя давит меня в этой пустыне, одиночество—вот мой лютейший враг! в этой широкой пустыне мне тесно, а я один. До вас, я думаю, не дошло сведение, где именно это Новопетровское Укрепление, то я вам расскажу. Это будет на северовосточном берегу Каспийского Моря, на полуострове Мангишлаке. Пустыня, совершенная пустыня, без всякой растительности,—песок да камень. И самые нищие

обитатели это кочующие кой-где киргизы. Смотря на эту безжизненность, такая тоска одолеет, что сам не знаешь, что с собой делать, и если б можно мне было рисовать, то, право, ничего не нарисовал бы, так пусто. Да я до сих пор не имею позволения рисовать. Шестой год уже, ужасно!

Что же еще написать вам? право, нечего, худого очень нет, а хорошего и подавно. Монотонно, однообразно, больше ничего. Начальника мне бог послал человека доброго. Вообще люди добрые меня не чуждаются. Живу я, как солдат, разумеется, в казармах. Удобный случай изучить солдатские обычай и нравы. Смиюсь сквозь слезы,—что делать, слезами горю не пособить, а уныние—грех великий! Дожидаем в Укрепление нынешнего лета Корпусного Командира. Думаю просить, чтобы позволил мне в здешнюю церковь безмездно написать запрестольный образ во имя воскресения Христова. Не знаю, что будет. Великой бы радостью подарил меня, если бы позволил: вот уже шестой год, как я кисти и не видал.

Прошу вас, пишите ко мне, хоть одну строчку, чтобы я знал, что вы живы и здоровы. Илье Ивановичу и всему дому вашему,—до земли поклон. Соседу вашему и соседке в Бегае также.

Прощайте. Остаюсь в ожидании известия от вас, Ваш искренний.

Т. Шевченко.

Адресуйте ко мне так. Его Высокоблагородию Антону Петровичу *Маевскому*, Коменданту Новопетровского укрепления. *Летом*—в г. Астрахань, *Зимою*—в г. Гурьев на Урале.

Лист цей, адресований Андрію Івановичу Лизогубові, зберігається поміж іншими автографами Шевченка в Чернігівському Музеї Української Старовини ім. В. В. Тарновського.

Ім'я А. І. Лизогуба дуже тісно зв'язане з ім'ям Шевченка й досить часто зустрічається в біографії його, як ім'я одного з найдавніших друзів Шевченка і прихильників його. Ще 20 грудня року 1844 В. Н. Рєпніна писала про нього Шевченкові: «С каким благоразумием и вместе теплым сочувствием ценил А. И. Лизогуб ваши малороссийские пиесы и как я сожалею, что вы не знакомы лично с ним» ¹⁾. Слідуючого року Шевченко познайомився з Лизогубом особисто, зійшовся з ним, часто гостював у маєтку його, Седневі, і, розстаючись із ним року 1847, віддав йому на збереження свою тільки закінчену поему—«Наймичку», яку взяв назад лише через 10 років—коли повернувся із заслання ²⁾. Після арешту й заслання поета, Лизогуб був одним з небагатьох його друзів, що зберігли з ним зв'язок: більша, частина знайомих одцуралася Шевченка, боючися «неприємностей». В одному листі до А. Лизогуба (р. 1848, 1 лютого) поет писав: «Всяк друг речет: содружился ему и аз: но есть именем точно друг.—Отак тепер і зі мною сталось,—було на собаку кинь,

1) «Киевская Старина», 1897, № 2, стор. 166.

2) Конисский, «Жизнь Шевченка», стор. 474.

то влучиш друга, а як прийшлось до скруту, то святий їх знає, де вони поділись! Чи не вмерли, крий боже? Ні, здоровствують: та тільки одцурались безталанного свого друга. Бог їм (звинить), як би вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радости,—так що ж—недогадливі»¹⁾. До нас дійшло 8 листів Шевченка і 7 листів Лизогуба, що вони в цілому охоплюють час од 2 вересня 1847 року (дата першого листа Лизогуба) до 14 березня 1850 року (останній лист Шевченка відомий до цього часу). Та й то переважна частина листів припадає на перші півтора роки заслання; за тим трапилася мимовільна перерва: лист Лизогуба, датований 15 липня 1848, дійшов до адресата лише через півтора роки, коли в листопаді 1849 року поет повернувся до Оренбургу з Аральської експедиції. Листи Лизогуба²⁾, захоплені під час оренбурзького трусу, викликали гнів всемогутнього тоді шефа жандармів Орлова, який особисто пригрозив Лизогубові, після чого писати до Шевченка було вже справою небезпечною³⁾. І тому останні листи, в числі їх і друкований вище залишилися без відповіді...

Згадані в листі особи: Ілля Іванович—І. І. Лизогуб, брат. А. І. «В. Н.»—Варвара Миколаївна Репніна—«одно из светлых видений» в житті поета. Листи її видруковані М. Чалим в «Киевской Старине» (1897, № 2); листи самого поета—в т. І загаданого уже «Повного видання творів», під ред. Б. Лепкого. Див. також цікаву хоч і помилкову в деталях статтю М. О. Гершензона, «Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина» («Русские пропилеи, т. 2. М. 1916, стор. 179—263⁴⁾).

II. ЛИСТ П. О. КУЛІША ПРО ПОХОРОН ШЕВЧЕНКА.

Лист. П. О. Куліша до відомого українського драматурга й друга Шевченка—Я. Г. Кухаренка, що ми його друкуємо нижче, написаний зараз же по смерті поета. Не подаючи нових відомостей про похорон Шевченка, лист, одначе, є важливий, як нове кільце довгого й мінливого ланцюга відносин і поглядів Куліша на Шевченка: відомо, як різко мінілися ці погляди й давно вже з'явилася потреба дати їм якийсь лад або звести їх у систему⁵⁾.

¹⁾ Повне видання творів Тараса Шевченка (за редакцією Лепкого), т. І, стор. 301—302

²⁾ Видані згодом М. І. Стороженком. Див. «Киевская Старина», 1900, № 9, стор. 311—322—«Новые материалы для биографии Шевченка».

³⁾ Кониський «Жизнь Шевченка», стор. 565.

⁴⁾ Тут можна між иншим зауважити, що надрукований в статті і репродукований у факсиміле «лист Т. Г. Шевченко» написаний в дійсності зовсім не поетом: це легко довести порівнянням почерка та аналізом листа.

⁵⁾ Про взаємини Шевченка й Куліша писали: 1) М. Євшан. Шевченко і Куліш.—Тарас Шевченко. Київ. 1911 р.; 2) Ол. Грушевський. Шевченко і Куліш.—Шевченківський Збірник, т. І, Спб. 1914; 3) М. Слабченко. До історії відношень між П. О. Кулішем та Т. Г. Шевченком. Харків, 1909; 4) П. Зайцев. Нові матеріали до біографії й творчості Шевченка. Передмова Куліша до «Неофітів»—«Наше Минуле», № 1—2 та инш.

Не випереджаючи зараз висновків такого майбутнього дослід, дозволяємо собі висловити гадку, що в дійсності ніякої «зради» Куліша що до Шевченка не було.

Куліш завжди цінував Шевченка, як великого українського поета, і не любив (а часом і ненавидів), як сильнішого суперника. Як відомо, Куліш був дуже вразливим, що до всякої критики, й шире вважав себе непогрішним в своїх міркуваннях та творчості. Оце, між иншим, зауважив і Шевченко в своєму «Щоденнику»: «Он хотя и жестоко, но иногда скажет правду. Зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним хорошие отношения».

Автограф листа зберігається поміж иншими паперами П. О. Куліша в Чернігівському музеї ім. В. В. Тарновського. Нижче ми наводимо цього листа цілком, не зберігаючи, проте, особливостей орфографії оригіналу, що не викликається тут нагальною потребою.

Ось цей лист:

Високоповажаний Пане.
Якове Герасимовичу!

Великий і славний на весь світ кабзарь наш Тарас уклався спати до страшного суду. Поховали ми його вчора з великою шанобою. Над домовиною його в Академічній церкві говорили ми речі поважні, хвалячи його подвиги славетні і дякуючи йому за добру науку. Перше всіх сказав своє слово я—і таки так, як оце до Вас пишу, за мною Білозерський, а за ним Костомаров,—тиї то, бачте, козарлюги, що вкупі з ним бідували та бідуючи душі свої гартували, а потім іще багато було всяких річей і в церкві й на могилах. Весь університет проважав його домовину, лавровими вінками вкрити. Студенти не дали її коням везти, а сами несли аж до самісінької ями. Тут мертвих возять закривши, а ми свого Тараса провели одкритого. Багато людей усякого чину йшло за його домовиною, а було б у десятеро більше, коли б дурна поліція дозволила припечатати в газетах, що вмер Шевченко, а то більша часть города й досі не знає. Писав би до Вас багато, та сльози очі заливають. Ми вже зібрали тут тисячі із дві цілкових, щоб перевезти Тараса на Україну і що-небудь добре вчинити на вічну йому пам'ять—школу яку, або-що. Може, хто і в Вас найдеться охочий до сього доброго діла, то нехай висилає свою частину Михайлу Матвієвичу Лазаревському в С.-Петербург, на Вас. Остр. в 5 лін. д. Воронина. Так-то ми тепер із Вами, чорноморцями, посиротіли! Може й через сотню літ не явиться такий кобзарь на Україні.

Бувайте ж здорові, козаки панове браття, та не забувайте нас, українців.

Щирим серцем до Вас прихильний.

П. Куліш.

Р. Б. 1861, февр. 28.

С.-Петербург.

Рівнобіжно й у додаток до цього листа не шкодить навести й уривки з листа іншого близького учасника похорон Шевченка М. І. Костомарова (лист до К. Ф. Юнге). «Его отпевали в Академ. церкви... Несколько речей, произнесенных на мало-российском, великорусском и польском языках, свидетельствовали о значении, какое он приобрел у всех трех соединенных под русским государством славянских народов. Особенно была хороша речь польская, возвещавшая справедливость той ненависти южно-россиян к полякам, которая проглядывает в сочинениях Шевченка. Жаль, что из академиков никто не сказал о нем, как о их товарище и художнике, как будто бы он им не был. Остался один поэт. Да и вообще Академия как будто была к нему холодна. Я не встречал знакомых образов академического мира, встречаемых некогда у вас в доме¹⁾. Даже великого творца новгородского памятника Микешина я там не заметил. Зато университет показал к нему чрезвычайное неожиданное сочувствие. Аудитории тогда были почти пусты. Гроб Тараса несли студенты до самого смоленского кладбища. Со стороны можно было подумать, что хоронят университетского профессора, а не художника... Вечная память поэту-страдальцу, купившему свой неувыдаемый венец славы тяжким горем»²⁾.

III. КНИГОЗБІРНЯ Т. ШЕВЧЕНКА.

Один з найпильніших дослідувачів Шевченка, П. І. Зайцев, в одній зі своїх статтів-матеріалів кинув якимось таке цікаве повідомлення:

«Друзья поэта.—пишет він,—художник Честаховский и братья Лазаревские, составили опись его вещей, картин и библиотеки. Эти описи представляют очень ценный материал, но для опубликования их понадобилось бы слишком много места. Описи вещей к характеристике Шевченка, как глубокого эстета, прибавляют новые данные: обилие предметов домашнего обихода, по возможности дорогих, обилие костюмов и относящихся к ним украшений поражает своим разнообразием и видимой изысканностью привычек их обладателя. Библиотека, составляющая лишь 110 №№, собранных в значительном большинстве после возвращения из ссылки, заключала в себе много подарков с автографами авторов-дарителей. Назовем из них П. Якушкина, С. Т. Аксакова, И. С. Тургенева, А. Ф. Писемского, Марка Вовчка, П. Кулиша, М. Максимовича... Каждому из изучающих Шевченка необходимо ознакомиться с названным сейчас материалом. Его изучение помогает восстановить картину внешней обстановки жизни поэта и содержание питавшей его духовной пищи. Она

¹⁾ К. Ф. Юнге—донька графа Ф. П. Толстого славянского гравера й віце-президента Академії Мистецтв.

²⁾ К. Ф. Юнге. Воспоминания (1843—1860 г.). В-во «Сфинкс», стор. 311.

була, несомненно, богаче і різнообразнее, чем это думали раньше и думают до сих пор¹⁾.

Друкуючи нижче зазначений П. Зайцевим реєстр книг Шевченківської книгозбірні, що зберігається тепер в Музею Української Старовини імені В. В. Тарновського в Чернигові²⁾, мушу попереду подати кілька уваг.

Питання про начитаність Шевченка та освіту його було піднято після смерті поета, але й досі є нерозв'язаним. «Читал Шевченко, я полагаю,—пише в своїх споминах Тургенєв,—очень мало (даже Гоголь был ему лишь поверхностно известен), а знал еще меньше того»³⁾. Так само й Куліш, що добре знав поета, хоч і не об'єктивний, що до його, називає Шевченка «чоловіком темним»⁴⁾, а вірна подруга й незмінний підголосок Куліша, Ганна Барвінок, каже про Шевченка, що він є «мало-освічений», «тільки торкнутий віянням віробожного вільнодумства».

Зовсім недавно з оцінкою освіченості Шевченка виступив такий авторитет, як славетний мовознавець Ф. Є. Корш. «Шевченка довольно трудно сравнить с другими поэтами,—казав він на ювілеї поета у 1911 році,—потому что он представляет собою соединение, с одной стороны, сравнительно скудного образования и недостаточного развития умственного, а с другой стороны, несомненной гениальности. Что касается образования Шевченка, то, сколько ни находим мы следов некоторой начитанности в его сочинениях, во всяком случае, надо сказать, что оно было очень недостаточно. недостаточно, если мы сравним его познания и степень развития с тем, что он хотел сказать в своих сочинениях, и с самыми предметами некоторых из его сочинений»⁵⁾.

Правда, трохи далі шановний учений зазначав, що «во всяком случае, Шевченко читал, сколько мог, и, очевидно, начитанность у него была довольно порядочная» (ibid., 62); все ж таки, однак, Шевченка вважав акад. Корш «человеком с образованием далеко недостаточным и бессистемным» (ibid., 66), і висновком з усього сказаного є: «Итак, Шевченко был человек сравнительно необразованный» (ibid., 64).

Так, в уяві значної частини українства (не треба перебільшувати численності цієї частини, як не треба також вважати її

1) Павел Зайцев. Новое о Шевченке.—Русск. Библиофил. 1914. № 1, стр. 27.

2) Вважаю своїм обов'язком висловити адміністрації музею, в особі завідуючого В. О. Шугаєвського та помішника його О. Д. Лебеда, щире подяку за дуже прихильне відношення до моїх студій в музею.

3) Ив. Тургенев. Воспоминания о Шевченке—Т. Г. Шевченко. Кобзарь з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського. У Празі, 1876, ст. VI.

4) Сочинения и письма П. А. Кулиша. Т. 3. Киев 1909, прим. ст. 35.

5) Шевченко среди поэтов славянства.—Сборник, посвященный памяти Т. Г. Шевченко, М. 1912, ст. 58.

за окремі одиниці) Шевченко—геніяльний, та малоосвічений поет і людина, котрій допомогла зробити те, що він задумав, лише незвичайна інтуїція. «Старі наші українофіли так і звикли трактувати його поезію: що було чепурне й пристойне—те геніальна інтуїція, а «Марія» й «Великомученице кумо»—те було од неосвічености, мужицтва та випадкових компанійських впливів»¹⁾.

Та ось кілька протилежних фактів. А. О. Козачковський, щирий і близький приятель Шевченка за молодих його літ, зазначає, що «удивлялся его развѣтнѣю и многосторонности его знаний, дававших каждый вечер новую пищу для разговоров»²⁾. Новітній біограф Т. Шевченка, І. М. Стещенко, подає таку характеристику навчання поета в середині 30-х років. «Не набравшись змалку початкової освіти, що полегшує трудний шлях до поважного вчення, поет-самоук із великою працею засвоював наукові відомості, без ладу й порядку; але він подужував сі труднощі, поставлені йому на дорозі до розвою ранішим ученням на мідний шаг у дячка-спартанця; і сила придбаних відомостей не задавила його талантів: світлий природний розум поета владнав сі відомості, одріжняючи між ними важне от неважного, не затрудняючи пам'яті пустим крамом»³⁾.

Тургенев підозрівав, що Шевченко тільки поверхово знав Гоголя. А між тим, ще 19 березня р. 1848 В. Н. Рєпніна надсилає поетові «давно желаемую им книгу»—«Избранные места из переписки с друзьями» Гоголя. Доказом же про те, що Шевченко не лише тільки одержав книгу, але й перечитав її, може бути замітка в «Щоденнику» поета про художника А. А. Іванова та про закінчену ним картину «Іоан Христитель»⁴⁾; в тому ж денникові читач знайде кілька згадок про Гоголя—то широкі, то короткі, але такі, що свідчать про Шевченкове розуміння й любов до Гоголя.

«Шевченко—малоосвічена» людина і в той же час він голосно читає уривки з віршів Козлова «так задушевно и с таким искренним восхищением», що зачаровує слухачів. На засланні навіть він силкується слідкувати за біжучою літературою й В. Н. Рєпніна, що постачала його книжками, приносить в одному

¹⁾ Порівн. «роботу» Михайла Лободівського.—Перегляд поеми «Марія». Харків. 1910. В цій чудернацькій, але своєрідній брошурі зустрічаємо такі, приміром, рядки: «На превеликий, жаль, школьна просвіта Шевченкова була дуже мала: він учивсь грамоти у якогось псаломщика попереду, а далі у дякона, та й то недовго; ця просвіта його була у першій половині минулого століття, коли й у духовних, нижчих школах була вона собі убога. І середнєшкільної просвіти не довелося Шевченкові добути» (ст. 8).

²⁾ Киевский Телеграф, 1875, № 25. Спогади Козачковського треба однести до р. 1845.

³⁾ Іван Стещенко. Життя і твори Т. Г. Шевченка.—Зап. Науков. Тов. ім. Шевченка т. СХІХ—СХХ, 1917., ст. 46.

⁴⁾ Твори Т. Шевченка, вид. В. Яковенка, т. II, Спб. 1911, стор. 219.

з листів свої вибачення: «Мы так бедны и литературными и художественными запасами, что посылка моя будет очень неудовлетворительна: вот два №№ Отечественных Записок. Вы, я думаю, их не читали... Сожалею, что не могу прислать Вам что-нибудь поприятнее для чтения, но я теперь совершенно ничего не читаю»¹⁾. Один з приятелів Шевченка на засланні подає, що поетові прислали переклад Сперанського «О подражании Христу», до якого Шевченко частенько звертався в хвилини журби. У зазначеному вже «Щоденнику» читач знайде низку цікавих міркувань по естетичних питаннях в зв'язку з книгою Libelta «Estetyka, czyli umnictwo piękne»...

Отже, як що початкова освіта Шевченкова й була обмеженою, то згодом він усіма силами намагається поповнити її й зі значною долею певности можна твердити про успіхи його в цьому.

Не треба думати, що питання про ступінь Шевченкової освіти є лише біографічним питанням. В наші часи утертим місцем зробилося твердження, що здавалося колись-то парадоксом, твердження про те, що освіченість поетова, той або інший обсяг і напрям його читання є в найтіснішому зв'язку з його творчістю і з цієї точки зору нам зовсім не байдуже, чи читав Шевченко Гоголя, бо, маючи на таке питання позитивну відповідь, ми спробуємо в творчості його відшукати впливи цього читання й ближче підійти таким чином до привабної проблеми психології творчості²⁾.

Кажучи словами одного з сучасних дослідників, ми можемо зауважити, що зрозуміти поета по-за його читанням неможливо. Треба завітати до поетової книгозбірні й підняти завісу таємниці його творчих занять. Для того, щоб зрозуміти його наміри, треба слідом за ним перечитати друкований матеріал, що пройшов руками поета³⁾.

Для Шевченка спробу підрахунку його читання зробив кілька років тому Ан Ніковський⁴⁾; він уважно переглянув «Щоденник» поета, вибрав з нього всі згадки про книжки, авторів та твори й здобуті результати подав в окремому списку. Саму по собі думку скласти такого списку треба розглядати, як дуже влучну — Шевченко дуже охоче оповідає про літературу й книжки⁵⁾ і в деннику його, в листах, навіть в творах можна

¹⁾ Н. Стороженко. Новые материалы для биографии Шевченка. Київ, 1898, стор 3.

²⁾ Більше докладно я спиняюся на цьому питанню в окремій статті, «Шевченко як читач», яка оце готується до друку.

³⁾ Російською мовою є кілька подібних праць: Б. Л. Модзалевського про Пушкіна, Л. П. Гросмана про Достоевського, С. І. Маслова про Ст. Яворського та инш.

⁴⁾ Ан. Ніковський. Бібліотека Т. Шевченка — Книгар, 1917 р. ч. 3, стор. 107—113.

⁵⁾ Для нього дуже характерні є такі нотатки, як: «слухал нову драму Желяковського (Сова) и с успехом доказал Сераковскому, что Некрасов не только не поет, но даже стихотворец аляповатый (Твори, II, 328).

здибати немало відомостів про читане й засвоєне. Треба лише витягати ці відомості з відповідною обережністю, обминаючи можливість курйозів. В статті Ан. Ніковського ми маємо кілька яскравих прикладів цього. В числі книжок, прочитаних, мов-би то, Шевченком, здибуємо—«Чеганов. Оракул». Справді, в «Щоденнику» під 9 липня записано: «Какая же связь между моими вчерашними грустными мечтами и между этим давно забытым мною человеком? ¹⁾ Каприз нашей нравственной природы и совершенно никакой логической связи. И «Оракул» сотника Чеганова едва-ли об'яснит загадку подобных сновидений. Пойду, однакож, на всякий случай, посмотрю в это зеркало сокровенных тайнств природы» (Твори, II, 190—191).

Не треба бути бібліографом, щоб розгадати загадку таємничого автора «Оракула»: в тому ж денникові під 3 липня читаємо: «Нужно будет зайти к сотнику Чеганову, посмотреть в соннике, что значит видеть самовольную отлучку» (ibid., 182). Коментарі є зайвими! Не можна заносити до списку «Воспоминания» Герцена, бо такого твору в нього немає: є «Былое и думы»; подібних прикладів можна навести кілька. Вони доводять наскільки точним і поінформованим має бути бібліограф-історик письменства в подібних дослідках.

Але, окрім такої, так би мовити, ірраціональної книгозбірні, ми мусимо мати на увазі ті книжки, котрі підбирав Шевченко і яких у нього не могли відібрати жадні заборони.

27 квітня р. 1850, не дивлячися на попередження Шевченка, схованку й знищення паперів, у нього під час трусу знайшлися такі речі й книжки: «Ветхий Завет—Библия». «О подражании Христу», дві книзі Шекспира, дві книзі повного зібрання творів російських авторів, дві книзі творів Лермонтова, «Евгений Онегин» Пушкіна, два портфелі для паперів. Як відомо, наслідком цього трусу був суворий наказ поетові, «чтоб он ни под каким видом не осмеливался нарушать Высочайшего повеления, коим ему запрещено писать и рисовать» і заслання до далекого й глухого Новопетровського форту.

Однак і там, серед сумних киргизьких степів, Шевченко збирає «бібліотеку», яку цілу знає на пам'ять і в якій маються навіть такі книги, як «История Донского Войска» Ригельмана, і врешті, після смерті поета, друзі його складають «Опись книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченку», яка знову таки свідчить про невинне та поважне читання поета. Друкуючи нижче оцю «Опись», я утримуюся від будь-яких коментарів, сподіваючися в майбутньому повернутися до цієї ж теми й розглянути її в цілій її широті. Бо в мене немає сумніву в тім, що таке бібліографічне вивчення відкриє нові виднокруги в справі розуміння та досліджування Шевченка.

1) А. Родзянко, якого поет побачив уві сні.

ОПИСЬ КНИГАМ, ПРИНАДЛЕЖАВШИМ Т. Г. ШЕВЧЕНКУ.

1. Памятники, изданные Киевскою Временною Комиссиею. 2 т. Киев, 1848—846, 8°, 2 кн. с автографом.
2. Летопись Самуила Величка, 3 т. Киев, 1848—55, 8°, 3 кн. Перв. т. с автогр.
3. Летописное повествование о Малой России, Ригельмана. М. 1847, 8°, 1 кн. с автогр.
4. Южнорусские Летописи, изд. И. Белозерского, т. I, Киев. 1856, 16°, 1 кн.
5. Летопись Самовидца. М. 1846, 8°, 1 кн. с автогр.
6. Описание о казакском малороссийском народе и о военных его делах, Симоновского. М. 1847. 8°.
- 6а. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, Миллера. М. 1846, 8°.
- 6б. История о казаках запорожских. М. 1847, 8°.
- 6в. Краткая история о бунтах Хмельницкого. М. 1847, 8°.
- 6г. Чин Львовского братства—Репротест дворян Православного исповедания на Тышкевича. Универсал Могила к Минскому братству. М. 1847, 8°, 1 кн.
7. Lud Ukrainski przez Ant. Nowosielskiego. Wilno. 1857, 8°, 1 кн.
8. История Руссов или Малой России, Георгия Конисского. М. 1846, 8°, 1 кн. с автографом.
9. Очерк истории Малороссии до подчинения ее Царю Алексею Михайловичу, Соловьева, 8°, 1 кн. (без первых стр.).
10. Судьба Червоной Руси, М. Смирнова. СПб. 1860, 8°, 1 кн. с надп. автора.
11. Летопись Гр. Грабянки. Киев, 1854, 1 кн.
12. Записки о Южной Руси, 2 т. СПб. 1856—1857, 8°, 1 кн. с надписью издателя.
13. Богдан Хмельницкий, Н. Костомарова. 2 т. СПб. 1859. 8°, 2 кн. Перв. том с автографом.
14. Повісті Гр. Квітки. 2 т. СПб. 1858, 8°, 1 кн.
15. Григорій Квітка і його повісти, П. Куліша. СПб. 1858. 16°, 1 кн.
16. Народні оповідання, М. Вовчка. СПб. 1858. 16°, с надписью автора.
17. Чорна Рада, П. Куліша. СПб. 1847, 8°, 1 кн. с надписью автора.
18. Хата. Изд. П. Кулиша. СПб. 1860, 16°, 1 кн. с надписью издателя. Еще одна книга.
19. Що було на серці, А. Афанасьева. СПб. 1855. 16°, 1 кн. с надписью автора.
20. Молодик на 1844 г., изд. И. Бецкого. Харьков, 1843, 8°, 1 кн.
21. Украинские народные песни. Изд. М. Максимовича. М. 1834, 8°, 1 кн. с надписью издателя.
22. Малороссийские и Чернорусские народные думы и песни. Изд. Лукашевича. СПб. 1836, 8°, 1 кн.

23. Сборник Украинских песенъ. Изд. М. Максимовича. Киев, 1849, 8^о, 1 кн. с надписью издателя.
24. Народные южнорусские песни. Изд. А. Метлинского. Киев, 1854, 8^о, 1 кн.
25. Дни и месяцы украинского селянина, М. Максимовича. М. 1856. 8^о, 1 кн.
26. Путешествие по св. местам, Григоровича-Барского. СПб. 1778, 4^о, 1 кн. с автографом.
27. Историко-статистическое описание Харьковской Епархии, отд. I. М. 1852. 8^о, 1 кн.
28. Граматка Кулиша. СПб. 1857, 16^о, 1 кн. с автографом.
29. Указатель источников для изучения Малороссийского края, Лазаревского. СПб. 1858, 8^о, 1 кн.
30. Несколько слов о юго-западной Руси. Киев, 1859. 8^о, 1 кн.
31. Голос из Юго-Западной Руси. Киев, 1860, 16^о, 1 кн.
32. Основа. 1861, № 1-й, 1 кн.
33. Украинская литературная летопись за 1856 г. 8^о, 2 кн.
34. Украинская литературная летопись за 1857 г. 8^о, 1 кн.
35. История о Донских казаках, Ригельмана. М. 1846, 8^о, 1 кн. с автографом.
36. Жизнь кн. Андр. Мих. Курбского в Литве и на Волыни. 2 т. Киев, 1849, 4^о, 2 кн.
37. Мертвые души, Н. Гоголя. 2 т. М. 1846—55, 8^о, 2 кн. 1 т. с автографом.
38. Семейная хроника и воспитание С. Аксакова. 2 ч. М. 1856, 8^о, 1 кн. с надписью автора.
39. Детские годы Багрова внука. М. 1858. 8^о, 1 кн. с надписью автора.
40. Разные сочинения Аксакова. М. 1858, 8^о, 1 кн.
41. Сочинения Т. Н. Грановского, 2 т. М. 1856, 8^о, 2 кн.
42. Сочинения В. Белинского, 5 т. М. 1859—60, 8^о, 5 кн.
43. Повести и рассказы И. Тургенева. 3 ч. СПб. 1856, 8^о, 3 кн. с надписью автора.
44. Записки Охотника, Тургенева. 2 т. СПб. 1859, 8^о, 1 кн. с надписью автора.
45. Петербургский Сборник, СПб. 1846, 8^о, 1 кн. с автографом.
46. Стихотворения Кольцова. 2 экз. СПб. 1846 и 1857, 8^о, 2 кн. Экз. 1846 г. с автографом.
47. Стихотворения Н. Огарева. М. 1856, 8^о, 1 кн.
48. Стихотворения Полежаева. М. 1857, 8^о, 1 кн.
49. Шиллер в переводе русских писателей, 8 т. СПб. 1857—60, 16^о, 8 кн. с надписью автора (sic!)¹⁾.
50. Стихотворения П.²⁾ Полонского. СПб. 1855, 8^о, 1 кн.

1) Під «автором», звичайно, розуміти треба видавця—Н. В. Гербеля.

2) Sic! Певне «Я».

51. Отголоски. Стихотворения Н. Гербеля. СПб. 1858, 8^о, 1 кн. с надписью автора.
52. Король Лир. Перевод А. Дружинина. СПб. 1858 8^о, 1 кн.
53. Князь Вл. А. Старицкий. Трагедия А. Ярославцова. СПб. 1858. 8^о, 1 кн. с надписью автора.
54. Свои люди сочтемся, Островского, 8^о, 1 кн.
55. Горькая Судьбина, А. Писемского, СПб. 1860, 8^о, 1 кн. с надписью автора.
56. Русские легенды. Изд. А. Афанасьева. М. 1859, 8^о, 1 кн.
57. Русские песни, Н. Цыганова. М. 1834, 16^о, 1 кн.
58. Йово и Мара. Сербская поэма, пер. Щербины. М. 1860, 8^о, 1 кн. с надписью переводчика.
59. Рафаэлева Сикстинская Мадонна, Г. Никитенко. М. 1857, 8^о, 1 кн. с надписью автора.
60. О времени происхождения славянских письмен, О. Бодянского. М. 1855. 8^о, 1 кн. и атлас снимков.
61. Начало Руси, Н. Костомарова. СПб. 1860, 8^о, 1 кн.
62. Литовское племя и отношения его к русской истории, Н. Костомарова. 8^о, 1 кн.
63. Сын. Рассказ Н. Костомарова. 8^о, 1 кн.
64. Повесть о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце, П. Кулиша. СПб. 1857, 16^о, 1 кн.
65. Путешествие по Полесью Белорусскому, Н. Шпилевского. СПб. 1858, 8^о, 1 кн. с надписью издателя.
66. Мозырщина, П. Шпилевского. 8^о, 1 кн. с надписью автора.
67. Очерк истории Нижнего Новгорода. 2 ч. Нижний, 1857, 8^о, 1 кн.
68. Смерть Ярополка Из'яславича (1086), Соловьева, 8^о, 1 кн.
69. Памятники старинной Русской литературы. Вып. 2. СПб. 1860, 4^о, 1 кн. с надписью редактора.
70. Слово о полку Игоревом. Издан. Грамматина. М. 1823, 8^о, 1 кн.
71. Слово о полку Игореве. Изд. Максимовича. Киев, 1837, 16^о, 1 кн.
72. Игорь, Князь Северский, поэма. Перевод Н. Гербеля. СПб. 1855, 8^о, 1 кн.
73. Русские песни, собранные П. Якушкиным. СПб. 1860, 8^о, 2 кн. с надписью собирателя.
74. Путевые письма, П. Якушкина. СПб. 1860, 8^о, 1 кн. с надписью автора.
75. Очерк истории Русской поэзии, А. Милюкова. 1847, 8^о, 1 кн. с автографом.
76. Лирическая поэзия последователей Пушкина, Н. М. Языкова. М. 1859, 8^о, 1 кн.
77. Магазин земледения и путешествий, Изд. Н. Фролова т. 1, 3, 4, М. 1852—55. 8^о, 3 кн.
78. Дневник Кам.-Юнк. Берхгольца. Перевод Н. Аммона. 3 ч. М. 1857—60, 8^о, 3 кн.

79. Собрание важнейших памятников по истории древнего Русского права. СПб. 1859, 8^о, 1 кн. с надписью издателя.
80. Библия. СПб. 1824, 8^о, 1 кн. с автографом ¹⁾.
81. Сказание о Гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном, М. Максимовича. 1850.
82. Современная теория финансов, Шилля. СПб. 1860, 8^о, 1 кн.
83. Способ гравировать крепкою водкою. СПб. 1805, 16^о, 1 кн.
84. Отчет Академии Художеств 1859—60. СПб. 1860, 8^о, 2 экз.
85. Отчеты о занятиях и изданиях Археографической Комиссии за 25 л. СПб. 1860, 8^о, 1 кн. с автографом.
86. Отчет о третьем присуждении наград гр. Уварова. СПб. 1859, 8^о, 1 кн. с автографом.
87. Новейший отборный российский песенник. М. 1827, 8^о, 1 кн.
88. Начальное учение человеком. М. 1855, 16^о, 1 кн.
89. Русская азбука для народных школ. СПб. 1860, 8^о, 1 кн.
90. Азбука по новому способу Архимандр. Викторина. СПб. 1860, 8^о, 1 кн.
91. Народное Чтение, 1859, № 6. 1860, № 1, 2, 3—6.
92. Отечественные Записки, 1858, №№ 11 и 12, 2 кн.
93. Современник, 1860, 1 кн. № 1.
94. Русский Вестник, 1859, № 18, 1 кн.
95. Руководство для Сельских Пастырей, 1860, № 43—52.
96. Северная Пчела, 1860, № 206.
97. Русский Инвалид, 1860, № 142.
98. Альбом чистый с автографом.
99. *Estetyka czyli umnictwo piękne przez K. Libelta*, 3 t. St. Petersburg, 1854, 8^о, 3 кн.
100. *Poezye J. B. Zaleskiego*, t. 3 i 4. Petersburg, 1852, 24^о, 1 кн.
101. *Poezye Ant. Sowu*. Petersburg 1858, 8^о, 1 кн. с надписью автора.
102. *Hrabia na Watorach. Przez Wl. Syrokomłę* Wilno, 1856, 8^о, 1 кн.
103. *Powiaŝtki u Bazni Ś. Jolhowiesa. Zt. Żytomierz*, 1860, 8^о, 3 кн.
104. *Elementarz dla chłopców wilejskich przez J. K. Gregorowicza*. Warszawa, 1860, 8^о, 1 кн.
105. *Pielgrzym w Dobromiŝszczynę ranki wiejkie. Żytomierz*. 1860, 8^о, 1 кн.
106. *Katechizm rzymsko-katolicki pzez X. Chwaliboga. Żytomierz*, 1860, 8^о, 1 кн.
107. *Godzina czytania dzieciom. Żytomierz*, 1860, 8^о, 1 кн.
108. Космос, перев. Н. Фролова. 3 кн. (2 ч. и 1 и 2 от. 3 ч.) 1851—1857.

¹⁾ Проти цього напис: «Передана по воле Т. Г-ча Марье Александровне Маркович».

109. Ювенал. 2 публичн. лекции Н. М. Благовещенского с надписью автора.

110. Кобзарь Т. Г. Шевченко, 1860.

Книги эти переданы 4 Июня 1861 года для хранения Федору Ивановичу Черненку. Михаил Лазаревский.

Все двести рублей за книги Т. Г. Шевченка, из Петербургской громады получил М. Лазаревский¹⁾.

До цього списку можна додати ще одну книгу, що зберігається в тому ж музеї (№ 53 Ш): «Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов. Издан под редакцией Ник. Вас. Гербея». Спб. 1860. На палітурці напис: «Тарасу Григорьевичу Шевченко от почитателя его таланта и переводчика и издателя его сочинений Николая Гербея».

¹⁾ Музей Української Старовини В. В. Тарновського, № 85 Ш. Ср. «Каталог Музея Украинских Древностей В. В. Тарновского. Составил Б. Д. Гринченко», т. II. Чернигов. 1900, ст. 163, «86. Опись рисунков и акварелей Шевченка, а также различных гравюр, литографий, фотографий и проч., сделанная после его смерти.—87. Опись вещам, картинам, рисункам и проч., принадлежащим Т. Г. Шевченку, сделанная после его смерти, 1861 г., 9 августа».

Недруковані листи Лесі Українки. *)

VI

20. XII. 1911.

Люба мамочко!

Саме сьогодні я збиралася до тебе писати, як отримала твого листа, що дуже втішив мене і сам собою і своїми прилогами. А вже ж, таки й прилогами—не так хвалебний тон, як саме той факт, що таки хтось і окрім ближчої родини та приятелів часом уважно читає мої, мовляла п. Русова, «ковані» речі, мене радує, бо часом мені здавалось, що драми мої належать саме до речей «хвалимих, але не читомих» (Русова, напр., не читала нічого, рецензуючи). «А вже ж годі заперечити», що бути голосом, волаючим у пустині без відгуку, все-таки нікому невесело, хоч би він мав і так мало претензій на популярність, як я. Та не думай однак, що я мало ціню уважне читання з руки ближчої родини, ні, я його ціню найбільше, се я зовсім щиро кажу, і успіх «Лісової пісні» серед вас вважаю за великий тріумф собі, тим більше, що я його не сподівалась чогось. Мені здавалось, що ти не похвалюєш такого стилу (ти не радила мені писати фант. драми з інших причин, але мені здавалось, що й «по существу» ти мала щось против того, хоч тепер бачу, що я помилялась). А я таки сама «неравнодушна» до сеї речі, бо вона мені дала стільки дорогих хвилин екстазу, як мало яка инша. Що до імпульса від М. Гоголя, то його, наскільки можу вловити свідомостю, не було. Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще я й здавна тую мавку «в умі держала», ще аж із того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала; як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над нечимним вона мені мріла, як ми там почували—пам'ятаєш?—у дядька Лева Скулинського... Видно вже треба було мені її колись написати, а тепер чомусь прийшов «слухний час»—я й сама не збагну, чому. Зчарував мене сей образ на весь вік. Тепер сеє очарування передалось і Кльоні—він якось відноситься до сеї поеми, як до живої людини,—мені аж чудно... А от досада,

*) Закінчення. Див. «Ч. Ш.», № 6—7.

що ніяк не можна понашому перекласти терміну «Märchen-drama»—«драма-феєрія» те, та не те! Як би його сказати? «Драма-казка» чогось незграбно—правда? І ще буде досада, як насадять помилок друкарських. Писала я їм ще недавно про се, та—малі надія. Quand on est bête c'est pour toujours (се про коректора). Як би мені не сором навязувати тобі ще лишню роботу, то просила б тебе продержати ту коректу, бо я їм нікому не вірю, з їх там ніхто нічого в тих розмірах не тямить. Вже на сей раз я прошу тебе зовсім щиро зважити, чи се для тебе не утяжливо і, як-що ні, то таки буду просить се взяти на себе. Коли треба, напишу їм про се, хоч думаю, що досить, колиб ти сама їм се переказала (тільки хай вони там сами тее своє і проставлять, бо се вже дуже марудно).

Тепер же і я тобі щиро і спокійно скажу. Коли тобі подобається «Королівна», то візьми її у «Рідний Край». Коли я одразу її тобі не призначила, то се тому, що думала—по аналогії з попередніми моїми середньовічними мотивами—що вона тобі не сподобається; теж саме відноситься і до «Хвилі»—я зовсім згожуюсь з твоїм присудом про неї, доказ тому, що вона три роки ждала посилки до друку (писана ще в Євпаторії). Тепер послана більше на доказ того, що й «старі» поети можуть, коли хочуть, «дзеньки-бреньки» писати, і писали їх раніше, ніж той великий приклад подали «молоді», та тільки не спішатися з тим межи люде, бо вважають се марницею для того й точна дата стоїть під віршиком). Інші дві речі задовгі для «Р. Кр.». Тоді, як лагодила ту посилку, хотіла тобі одну невеличку річ переписати, та тоді якось не стало сили, а потім я подумала, що воно якесь наче фельетонне (зветься «Музині химери», тема—що муза ніколи не хоче робити того, що «мусить», а тільки те, що забагнеться). Воно вже теж років три як написане, та все вилежується. Взагалі ж усі ті речі, що я вважала вартими друку, остатніми часами були довгі, як ти й сама завважила. Крім того, мені якось неприємно і з тебе конче брати гонорари, як з інших (бо я і так же взяла від тебе гроші на «Египет» ні за що, ні про що), а не брати, на жаль, не можу, бо се тепер не роскіш, а потреба, от і се мене якось стісняло, та стісняє й тепер...

«Лісову пісню» я потім так відхорувала, що боялася повороту зімової історії, інші речі менших нападів коштували, але жадна не минула дарма,— вже нехай ніхто не скаже, що я «ні горівши, ні болівши» здобуваю собі «лаври», бо таки в буквальному значінні горю і болю кожнісінький раз. Та ще як навмисне—ледве заберуся до якоїсь спокійнішої роботи, так і «накотить» на мене яка-небудь непереможна деспотична мрія, мучить по ночах, просто пье кров мою, далебі! Я часом аж боюся цього—що се за манія така?..

Що ти мене «не просиш», то се зовсім натурально, але що й нікого—то вже даремне, бо не кожне ж одважується непрошене пертись до хати. От, напр., «Укр. Хата» мене не

просила і я тільки через те до неї не пишу, бо звідки ж я знаю, що мене хотіли б там бачити. Се ж тільки «починаючим» випадає «пробувати щастя хоч і не проханим, бо інакше ніхто не довідається про їх існування, а з руки людини вже відомої добре—се було б накиданням. Я, принаймні, і від Гр—за виразних записин ждала, як він перенісся у Київ, дарма, що вже бувала у нього не раз «по тім боці». Без записин хожу тільки до родичів і приятелів, а більш ні до кого (хіба що з церемонним «візитом» чи «по ділу»). Думаю, що так і багато хто робить.

Ну, однак і листище! Чи буде йому кінець? Ще хочу Дорі і Ласочці написати. Щоб не повторятись, напишу Ласочці про те, що хочу просити тебе дати, а її прислати. Чи Ліля привезла тобі ті книжки, що я позичала в тебе? Я їй послала їх ще в сентябрі чи в августі вкупі з великим транспортом інших речей (знаю, що вона його в свій час одержала) і просила одвезти тобі. Коли не одвезла, то вони у неї досі.

От і мало не забула! Коли і як думає Наташа видавати свій збірник? Кльоня просив передати, що коли вона потребує, а не має записаних мелодій до тих пісень, то він може їй дати ті, що записав з мого голосу (єсть на всі обряди), як що тільки те видання буде під якою нашою (в ширшому значінні), а не чужою фірмою. По моєму, це слід би. Хоча, звісно, краще би мелодії просто від «народу» записати, але ліпше так, ніж ніяк. Може перекажеш про се при нагоді Наташі і сповістиш, що з того вийде? А я дуже рада, що Наташа і Юрчик такий несподіваний «реванш» урядили Михасеві... тільки сього ти поки що не переказуй Наташі, а те вона ще «затнеться». «Ничего, ничего, молчаніе»...

У нас новина є тая, що вже нам тільки місяць лишилося бути в Хоні, бо 20 января Кльоня вже має бути «прикомандированим членом суда» в Кутаїсі. Се значить—робитиме те, що роблять члени окр. суда, а гроші йому йтимуть, як помішникові, себ то ті самі, що й тепер. Ліпше се тим, що на службу не що-дня ходити, і що робити може трохи менше буде, за те робота дуже серйозна і роз'їзди може трудні будуть. Ну та будемо в Кутаїсі, то хоч канав та пансіонів позбудемось. Тут робота дуже нерівна і нервова—часом днів 2—3 якийсь просвіток, а часом мало не до півночі сидить у тій камері. Таки, здається, ліпше буде, як вирветься з неї. Здоров'я його що до грудей нічого собі, з горлом трохи ліпше, ніж торік, а з нервами не раз дуже погано, надто по ночах, але се й не дивно на такий клятій роботі...

Моє здоров'я ліпше, ніж торік було о сій порі, а зовсім добрим воно ж не може бути.

Ну бувай здорова, люба мамочко! Тут у нас уже попідвіконню колядують, тож можна вже сказати «святий вечор, добрий вечор»! Всім, хто з тобою тепер, моє вітання. Кльоня і Ф. С. кланяються тобі.

Святкуй здорова. Ще раз цілую.

Твоя Леся.

VII

12. III. 1912.

Люба мамочко!

Хотіла я діждатись, поки мені вже виразно стане ліпше, та тобі вже писати, але видно ще сього довго ждати, то нехай буде й так. Не памятаю, чи я тобі писала, що лікарь сказав про сюю слабість, а саме—що се зовсім не шлунок болів, а тиї ж таки нирки, і що тепер у мене запалення нирок, себ то загострена форма хронічного катару. Посажена я тепер на молошно-ростинну діету (ні білого мяса, ні риби, ні яєць не їм) і вже вспіла до неї звикнути. Ліпше мені в тім напрямі, що нема болів у животі, але болі в спині і в «путях» все-таки єсть (і часом ще гірші ніж були в Хоні), ходити по хаті можу, але недовго, на вулицю ж зовсім не вихожу від того часу, як приїхала сюди, хоча се не така вже біда, бо єсть у нас два балкони великі і я по цілих днях сижу там користаючи з прекрасної весняної погоди. Стан мій не такий поганий і гострий, як був торішньої зими до виїзду в Єгипет, але за те, здається, сьогорішнє загострення приймає більш затяжний характер і походить просто на «другу стадію» хвороби. Лікарь мені сього не казав і ніхто не казав, тільки мені самій так здається, але я може й помиляюсь. Лілі я писала про всякі об'єктивні ознаки (дані аналізу і т. и.), то вона ліпше може тобі пояснити, що саме зо мною робиться, а мені може й не все кажуть по правді.

Чи ти ще не друкувала «Королівни», чи вона була вже надрукована, та той № до мене не дійшов? Один № напевне пропав (той, де була стаття про виставу укр. малярів), а може вона саме там і була. Тільки може вона тобі «спротивилась», то ти не стісняйся «забракувати» її—я тобі щось инше пришлю. Хоч ти й кажеш, що тобі «нічого нетреба», але я вже бачу, що се ти знервувалась (се і в цілому твоєму листі видно) і не думаю приймати à la lettre. Від написання «яких 20 стрічок» звісно ніхто заслабнути не може, але як хто вже слабий (від чого иншого), то не заводі може зложити порядних віршів хоч би й у 20 стр. Тай я сама не знаю, чому мені «дрібні» вірші тепер не пишуться. Перекладів же я тепер ніяких не роблю, бо не маю добрих (може б ти мені прислала ту онтологію французську, що в тебе є?) оригіналів Європейської поезії, а з рос. взагалі не перекладаю. Оце знайшла один свій давніший переклад народної італіянської пісні, може він тобі сподобається, то надрукуй. Гонорарів, повторюю, я від тебе не хочу. Взагалі, я з найбільшою втіхою зреклася б усякої плати за свій «дар богів», хоч би вже ради того, щоб потім не чути докорів за «великіє і богатіє» гонорари (тільки. Господи хто се з нас їх коли такі одержував—невже я?), але от замість того мушу просити тебе передати вложену сюди записку—все в тій же гонорарній справі, прошу тільки передати чи переслати

помимо Сірого. Що ж робити, коли я—хвора і бездіпломна людина—іншим способом не можу нічого заробити (в Єгипті, правда, могла «хедер» одкрити, тут же і сього не можу), а заробляти мушу. Звісно, як би я вміла продавати не так рукописи, як «вдохновенъ», то може б досі з самих «авторських» забагатіла, та коли ж маю таку прокляту натуру, що замість «хлѣбныхъ пьесъ» вирощую з серця якісь лісові, мовляла ти, «квітки», а з квіток же, відомо, хліба не їсти... Ет, та цур їй сій темі—від неї тільки «t^o повышается»...

Спасибі за переслану книжку Вістника. За сей рік я більш його не одержувала, тай за минулий рік 11 кн. таки не маю. Дякую за переслану статтю Гехтера, не скриваю, що мені сі речі інтересні. Хоч я уміла і «в пустині» бути «гласом вопіющим», але все же цікаво, як той глас може відбиватися не в пустині.... А от Євшан вважає, що пора б уже якусь нову літературну команду набрати, а то щож—«усе ті самі». Ну, й швидким же темпом іде у нас життя, коли для наших критиків уже й Олесь і Чупринка—«ті самі». Хто ж для них «новий», коли так? А у людей 50-літній Метерлінк все ще «молодий»...

На переслані листи я вже відповіла. Аж сором, що люде так дбають про мене, а я така недбалиця. Та, здається, моя лінъ патологічного походження (треба вже хоч сим потішитись).

Міцно цілую тебе, люба мамочко. Як не маєш часу на довгі листи, озивайся хоч коротенько. Кльоня тобі кланяється. Михайлові і п. Петр. моє щире вітання. Ще раз цілую тебе.

Твоя Леся.

VIII

27 (14). III. 1913.

Люба мамочко!

Відповідаю от таки зараз, щоб не обаряти. «Вавілонський полон» (зветься, властиве, «У полоні»), як і його pendant «На руїнах», єсть у «І т. творів», виданих фірмою «Дзвін» у Києві. Слід тільки, як-що зважать ставити, щоб хто тямущий переглянув текст з погляду друкарських помилок—їх там, здається, чимало і досить глупих. Але я думаю, що сю річ трудно поставити на маленькій сцені, бо 1) вона вимагає широкої декорації і чимало місця, де могли б поміститись різні «групи» людей з своїми розмовами а *parte*, 2) монологи Елеазара вимагають музики до співу або до мелодекламації (промовляються з пригравом на арфі), а навряд чи можливо замовити і написати тую музику *ad hoc*, бо то річ натхнення і, значить, непримушеного бажання. «На руїнах» (його часом змішують з «Полоном», раз навіть і ти змішала—може й тепер так?) не потребує музики, але широта сцени там ще потрібніша, бо людей там і всякої заметні дуже багато. Я думаю, що для малої сцени та «інтимної постановки» відповіднішою була б «Йоганна». Ся річ

власне для великої сцени не годиться, бо вимагає не так ефектної, як тонко нюансованої гри «не в далеком разстоянні» від глядачів, і може тільки виграти від тіснішої зали і сцени що до розміру, то Йоганна не довша від «Полону» чи «Руїн, а стіль її либонь лехший. Коли пані «Мушка» добре поставила Мохаммеда та Айшу, то либонь і з Йоганною справиться. З дуже коротких річей сьак—так надається до сцени «В дому роботи, в країні неволі» (теж є в І т. творів), але і то неконечне, бо воно якесь «публіцистичне» більше, ніж беллетристичне. Моя рада—поставити «Йоганну», коли вже хочять ставити щось моє. Але, звісно, вибір залежить від тих, хто вібіратиме.—Мені дуже приємно було довідатись, що моя «мініатюра» зограна була добре—значить таки можливо і на сцені ставити такі речі. Але цікаво було б довідатись, як прийняла публіка сюю «пробу». Догадуюсь, що не ворожо, коли артисти мають охоту і далі пробувати, а все же хотілось би знати, як саме,—се навіть об'єктивно-інтересно, не тільки суб'єктивно. «Рада» чомусь промовчала сей спектакль, не знаю, що за знак?

Великий Ра змилювався і послав нам літо справжнє,—уже в холодку до + 25° R. доходить! Теоретично знаю, що се зветься спекою, але спеки зовсім не почуваю, так тільки «тепло—хорошо», як тому матросу ґаддееву з «Фрегат—Паллады». Ся температура якось придала мені сили одразу—либонь для економії мого організму саме така шкварота й потрібна.—Від Кл. маю відомість, що про нього вже пішло «представленіє» у Петерб., і як-що те «представленіє» затвердять, де слід, то будемо жити в 6 год. їзди залізницею від Катеринослава. Боюся ще радіти, бо вже тії «представленія» провалювались часом... але, мовляв Рудченко, «над'яяться нікому не возбраняється».

Міцно цілую тебе, мамочко, привіт Мих. Вас. і п. Петр. Може і до побачення.

Твоя Лєся.

IX

Которогось там марта
І 90 рік!
Сегодні дням і числам
Я загубила лік.

Михайлику мій любий!
Я зважила собі
Сегодні написати
У віршах лист тобі.

Перо й чорнило маю
Натхнення лиш нема!
А надо мною муза
Стоїть, як стовп, німа.

— В лихім гуморі муза,
Так само, як і я,—
Прив'язана за ногу
Фантазія моя.

• Ба, щож робить! не всім же
На світі вільним бути,
Століття люде б'ються,
Щоб воленьки здобуть!..

Колиж «принципально»
Питання розібрать,
То вийде, що не варто
Над ним і сумувать.

Філософи новітні,—
Ти, я та пан Максим,—
Давно вже порішили
З питанням мудрим сим.

На чім тоді ми стали,
Ти знаєш сам здоров,
Отож нема потреби
Про те казати знов ¹⁾).

Вернусь на ґрунт «реальний»,
До ближчих, власних справ:
Учора мене папа
Як слід у шори вбрав!

Вночі тепер сплю мало
І ледве сліз не ллю,
А в день зо всієї сили
Об землю лихом б'ю.

Могла б про «сміх крізь слёзи»
Згадати я при сім,
Але вже сая тема
Давно обридла всім!..

Але переконання
Я здобула святе:
З принципів трех найкращий
Єсть принцип—Liberte!

¹⁾ Коли мені pomoже
Аполло ясний бог,
Зложу я на сю тему
Чудовий «тріалог».

Тепера справозданне
З життя свого здаю:
Приїхавши, я тридні
Жила як у раю.

Три дні мені ні в чому
Ніхто не заважав,
Була собі я вільна
Від всяких прикрих справ.

Тепер мені здається,
Що то було у сні!
Тепер мені настали
Години навісні...

Егеж!—Переписала
Я Гейнові пісні,
Сиділа, як заклята,
Над ними я три дні.

Вже можу я сказати:
Grâce à Dieu c'est fini!
Бо вже та переписка
Увірилась мені.

Тепера буду мучить
Альфреда де Мюссе,
І як допоможуть музи,
То подолаю все.

Перекладу найперше
Елегію Lucie,
Там le mie prigioni,
А там і «ночі» всі.

Помучитись прийдеться
З усім тим не на жарт,
Але ж «козацька слава»
Теж чого небудь варт!..

Коли ж на мене прийде
Годиноньна така,
То мушу написати
Що-небудь для «Дзвінка».

Ну, як же там «Плеяда»,
Як справи йдуть у нас?
Чі «Музи співодайні»
Навідують там вас?

Чі будеш ти писати
«Нечімінее» своє?
А може воно досі
Написане вже є?

Conseil législatif наш
Чі він вже де збіривсь?
І як там делегат наш
На єму пописавсь?

Однак про сєє довго
Прийшлося би писать;
Вже до твого приїзду
Прийдеться підождасть.

Коли ви там зберетесь,
То там судить-рядить,
Для нашого видання
Обложку встановить.

Вже мушу я кінчати,
Вже годі віршувать,
Бо починає теми
Для віршів бракувать.
Прости за «schlechte versen»
Без толку, без пуття,—
Тепер моє писання
Таке, як і життя.

Коли ти жірондістів
Побачиш наших де,
Скажи їм, що усіх їх
Віта charleffe cardoy.

Тепер, мій любий брате,
Мій друже, прощавай,
Та з Київа до дому
Хутенько прибувай!

Твоя сестра Леся.

P.S. А знаєш, що недавно
Оце я утяла?
Die Armesüderblume!
Таки перемогла!

Епілог:

...Але вже годі мі співать
Позаяк музи співодайні
Не хтять натхнення ми всперать.

X

Зелена субота 18 мая (1890).
Серед лемехи клечання та квіток.

Любий Міша!

Ressurrexi! От і знов беруся здіймати «сізіфовий камінь» до гори!.. Позволь при сій нагоді навести тобі цитату мого нового безнадійно-надійного вірша:

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важенький здіймать,
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Я співатиму пісню дзвінкую,
Розганятиму роспач тяжкий,—
Може сам на ту гору крутую
Підійметься мій камінь важкий.

(Таких віршів маю близько десятка. Гай, гай,—тем багато, а часу так мало!).

Як ти думаєш, чи підійметься? Гей, навряд,—не такий то камінь!.. Бо то, бачиш ти, я так думаю, що не минути мені ножа чи то кацапського, чи то німецького (мама каже, що зімою поїду до Відня), а вже бо мені так не минеться. «Кому, кому доведеться, а кучому не минеться!» отож то... Жаль якось і вимовить, але мушу сказати, що моє оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісінько, отак таки зовсім надаремно! А прибиток хіба тільки той, що тепер знов хожу на двох милицях, що болять ноги в ступнях і через те я хожу покотячому, та щей спина болить гірш ніж перше—більше яких трьох минут не можу рівно сидіти, ні на що не спершись. От така то твоя сестра ледача, Михайлику! Та таки й зовсім ледача я стала: пишу маленькі віршики для власної втіхи і розривки, а роботи—жаднісенької! перекладу—нікоторого. Lucie так на 15-ти стрічках і стала. Казки для галичан не написані. А мої нечисленні «теми»—гай, гай, що з ними бідними сиротами буде? Тож то здумай: поки переписала для «Буковини» (я тепер сотруднік «Бук.», «Бібліот. для молодіжі») два вірша, то тричі лягала—чи хто таке чув? Ти вже про сее хоч нікому з плеяди не кажи, або хіба для «отрицательнаго примѣра». Однак що ти думав, коли питавсь, чи скінчені *les nuits ilucie*,—ажеж се страшенне діло, ажеж се я тобі скажу так: за два місяці людина сказитись, то може, але перекласти *les nuits ilucie Alfred de Musset*—ніколи в світі! Егеж, надто ви швидко, панове браття молодці, бо се робота хоч би й не на

мене, що вже зледащила так, як от чуєш. А вже що я раді-сінька, що переписала Гейне перед тією капосною повязкою! бо тепер я вже не знаю, як би то я его переписувала. Моя бідна «la grande Oulita» тепер може і на миші переведеться не переписана, коли не знайдеться спасенної душі, щоб переписала, бо не хутко дочекається вона чести мого власноручного переписування... Тут і ще біда—від якоїсь, невідомої мені, причини мій почерк ще гірше, ніж був, зробився!!! Сказано, одна біда не йде, а копу за собою веде. Одна тільки й потіха серед копи-лих, що я на фортеп'яно немов трохи лучче стала грати (се вже, бачиш, мені так здається), але за те довго не можна грати, бо не всижу. От зовсім я тепер «немов птах над моря водами»! чистісінько, бо до того я таки й ошукана з трьох сторін: ошукала мене моя Гретхен—не шле мені жадних перекладів, ошукав мене Зюня—не шле мені жадних перекладів, ошукав мене пан Максим—не шле мені жадних перекладів! Як би почать спису-вати увесь мій жаль на їх, то була б се тема до нескінчення... Однак без жартів скажу я тобі, чого найбільш мені жаль: я думаю, що того всі так не дбають про обіцянки дані мені, бо думають собі, що в мене така плоха вдача (знаєш славетне слово «безхарактерность»?), що мені не тільки можна слова не дотримати, а навіть можна й не згадувати про те слово, бо однак я не тямлю постояти за себе. Отака думка мене дуже мучить, і надто б я хотіла, щоб се було не правда, та вже при тому хотіла б знати причину, для чого справді ніхто мені віри не дотримав? Чи то я так таки зовсім не варта того? Маргаріта ще торік обіцяла мені—слово ж її тепле, на Зюню, правда, ще маю надію, а пан ще Максим обіцяв переписати 18 марта, а тепер 18 мая, але він сим не стільки мене одурить, скільки самого себе, бо сього року навряд чи вийде наша книжка,—принаймні я не маю жад-ної на се надії. Не знаю через що п. Максим не дотримав свого слова, отже й не берусь его за те судити, але маю до его уразу, що він немов сміється з мене, переказуючи через тебе аксіому, що «переписувати дуже нудно!»—та вже либонь я й сама се не згірше знаю, бо лучалось і мені переписувать того ж таки Гейне. Се все я пишу для самого тебе, а не на страх—сказала б врагам, так ні—товаришам! то ти можеш сего й не казати п. Максимові, бо певне він і не цікавий слухати. Попроси тільки п. Максима, як побачиш его, щоб він переписав для мене переклад віршів: «Und wüssten's die Blumen, die klein'n, wie tief verwundet mein Herz», і прислав би его мені, бо сей вірш мені до к о н ч е п о т р і б н и й,—єсть музика Мендельсона на сі слова, так мені потрібний український переклад,—може пан спільник воли-ть мені сю ласку вчинити, зловивши вільну хвилину. Та вже й ти вчини мені ласку, обізвися до мене яким словом, бо ще ж я сего року від тебе листу не бачила. Чого ти так рідко пишеш до нас? Мені так прикро, як мама тебе лає, а я мушу мовчки слухати,—краще вже б мене хто лаяв! Як там твої екзамени?

Мама вже починає боятись за їх, але я ще ні, тільки все ж рада б знати, скільки їх ти видержав, а скільки ще треба. Не пиши довгих листів, коли вже так не маєш часу, але скребни хоч коротенький. Чи то ми з тобою побачимось до осені? бо в Київ мені вже годі. Невже ти так таки й не приїдеш до нас, а вже в нас позюмки настали! Ліси наші гомонять, жита наші хвилюють, садки буйно зеленіють, у нас тепер чистий рай!.. Ой не втерплю—заспіваю!

Соловейковий спів на весні
Ллється в гаю, в зеленім розмаю,
Та пісень тих я чуть не здолаю,
І весняні квітки запашні
Не для мене розквітли у гаю.
Я не бачу весняного раю,
Тільки співи та квіти ясні
Наче казку дивну пригадаю
У сні!..

Я ще ні разу не була у гаю. Гай, гай!.. Бувай здоровий та щасливий, не забувай мене. Прощай,—колиб до побачення! Вибачай за непевний «поскреб»—годі ся здобути на ліпший. З моєї сторони жертва—писати многотомное послання,—чі ти се зможеш оцінити?

Твоя Леся.

Р. S. Чом не пишеш до Шури, вона мені жалується на тебе,—се не горазд!

Подав Ів. Ткаченко.

М. ЛЮБЧЕНКО

Замість міжнародного огляду. *)

НОВА ФАЗА НІМЕЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

Як і раніш, Німеччина за минулий місяць залишалася в осередку світових подій. У жовтні—листопаді революційна хвиля пережила мент свого найбільшого піднесення, після якого почалося її зниження—і німецька революція вступила в нову фазу.

Утворення кабінетів з участю комуністів у Саксонії й Тюрингії не могло не схвилювати центральний берлінський уряд. В обох країнах командири райхсверу, які після заведення стану облоги й одержання урядом надзвичайних уповноважень, відігравали роль майже військових диктаторів,—заходилися біля ліквідації пролетарських соток—головної бази комуністичних урядів. 15 жовтня ген. Мілер видає наказа про скасування пролетарських соток у Саксонії, а 17-го навіть звертається з грізним ультиматом до уряду Цайгнера. Дуже характерно для всієї ганебної ролі уряду Штреземана, як він не вживає абсолютно жадних заходів до ліквідування подій у Баварії, які вибухають рівночасно з саксонськими і мають безперечно більш небезпеки для існування штреземановської Німеччини. Баварія відмовилася звільнити команданта райхсверу Лосова і, в свою чергу, вимагала звільнення Геслера. 26 жовтня Баварія відмовилася взагалі провадити переговори з германським кабінетом у сучасному його складі (себ-то—з участю соціалістів), а 31 жовтня окремою нотою пропонує з'ясувати питання про взаємини з центром, хоча воно розрішено в конституції. І, не вважаючи на цю нахабну поведінку центральний уряд звертає всі свої сили в бік боротьби з Саксонією й Тюрингією, а не Баварією.

22 жовтня райхсвер вводиться в Саксонію. Другого дня відбуваються події, які власне були кульмінаційною точкою заграви громадянської війни. В Гамбурзі, Ерфурті, Бремені, Штетині, Брауншвейгу й багатьох інших містах вибухають великі заворушення, які хоча й були спадкоємцями літніх голодних бунтів, але вже носили характер збройних виступів пролетаріату. Величезний страйк на гамбурзьких верфях перейшов у збройні сутички з поліцією. Комуністи будували барикади,

*) (15 жовтня—1 грудня).

роззброювали поліцію й захоплювали поліційні участки. Були вбиті й ранені. 24-го опір повстанців у Гамбурзі був зломаний, але бої продовжувались. Зрештою повстання було зліквідовано поліцією, райхсвером і морями. Майже аналогічно пройшли події в більшості робітничих центрів.

Ліквідація кривавого вибуху й невиразна позиція соціал-демократів дала змогу урядові Штреземана зробити рішучий напад на Саксонію й Тюрингію. В Дрезден був одряджений імперський комісар Гейнце, який 30 жовтня зайняв райхсвером будинки ландтагу, міністерств і пошти. Міністрів силою виводили з кабінетів

31 жовтня Гейнце зформував кабінет Феліша за участю правих соціалістів. Тут виявилася вся мерзотна політика соціал-демократів, політика двох стільців. З одного боку, ЦК СД вважав недоцільним розгромлювати саксонський уряд тоді, як баварський ще не розігнаний, але разом з тим надсилає своїх членів разом з Гейнце до Дрездену, де вони допомагають утворити угодівський кабінет і тим самим сприяють ліквідації кабінета Цайгнера. Правда, у той же день, як було засновано кабінет Феліша, бюро соціалістичної фракції райхстагу висловилося проти залишення великої коаліції і з листопада Шмідт, Радбрух і Зольман вийшли з кабінету, але соціалісти залишилися і в пруському і в саксонському кабінетах.

Кризю кабінета Штреземана й усі попередні події спробували використати фашисти. 9 листопада, в 5-у річницю німецької революції, Гітлер зробив «переворот» в Мюнхені. У перший мент до руху приєдналися Людендорф, фон-Кар і Лосов, але через кілька годин «путч» було зліквідовано: проводирі не могли збалакатись, Кар і Лосов зрадили і заарештували Гітлера з Людендорфом. Переказували, що претендент на престол—Рупрехт Баварський, якого регентом вважає себе Кар, знайшов мент невідповідним для перевороту, але причин такої швидкої ліквідації «путча» треба шукати в звязку гітлеровських хлопців з великими промисловцями, які підтримували уряд Штреземана, а «путч» мав характер не лише місцевий, бувши спрямованим проти центрального уряду. У своєму виступі фашисти виходили з двох засад: по-перше, після гамбурзьких і дрезденських подій видно було, що робітничий рух, який загрожував прибрати форм пролетарської революції, іде на нівець, до того ж розбитий між двома таборами—комуністичним і соціалістичним; по друге, після саксонських подій самий уряд Штреземана загубив базу для підтримки, загубив популярність. Отже виходило, що приспів самий час для виступу. Та внутрішні протиріччя фашиського руху знівели на нівець і революцію з правого боку.

Усе це довело, що хоча Німеччина ще не достигла для пролетарської революції в звичайних формах, але монархичний рух там успіху не матиме.

Кабінет Штреземана, проте, був захитаний «путчем». Некоронований король Німеччини Стінес і диктатор райсхверу Зеект почали рятувати становище, намагаючись збудувати нову коаліцію в правий бік, щоби притягненням «дойч-націоналів» забезпечити себе од можливості нового «путча». Дойч-націонали серед умов свого вступу в кабінет поставили питання про скасування версальського договору. Вірні прислужники французького імперіялізму не пішли на це і після кількох спроб утворити різні кабінети (Альберт, Штегервальд, Кардоф), склали кабінет Маркса, товариша Штреземана по партії—себ-то кабінет, який є другим, навіть не покращеним виданням уряду Штреземана. Новий кабінет проголосив декларацію в райхстазі (4 грудня), вимагаючи надзвичайних уповноважень, введення нових податків... Соціал-демократи, не входячи в кабінет, висловилися за його підтримку, бажаючи ще далі одсунути привид революції.

Таким чином, події в Німеччині, перейшовши через короткочасну владу комуністів в Саксонії й Тюрингії, через кров робітництва, зробили повне коло. Зрадницька роля німецьких соціал-демократів змальована в кожній точці цього кола.

ДАЛЬШИЙ ПОХІД РЕАКЦІЇ В ПОЛЬЩІ.

Реакція в Польщі робить дальші поспіхи. Коаліційний кабінет Вітоса, не мігши подолати фінансової й господарчої руїни, всі свої сили спрямував на боротьбу з робітництвом.

13 жовтня в Варшаві скоївся вибух в цитаделі, який дав більш 100 жертв. Хоча причини вибуху досі невідомі й було багато підстав гадати, що злочину не було, уряд проголосив декларацію, в якій нацьковував маси на комуністів і національні меншості. Зараз же по вибусі почалися розгони професійних спілок, а також національних українських і білоруських організацій.

На репресії робітництво відповіло хвилею страйків, що привели до кривавих подій у Кракові.

Тим часом національні демократи, прийшовши до влади через згоду з селянською партією Вітоса, почали намагатися позбавитися свого спільника, який, не вважаючи на своє угодовство, все ж таки подекуди звязував їм руки. 27 жовтня відбулася реконструкція уряду, яка мала метою: по-перше, притягти до співробітництва впливову партію великих аграріїв «національно-християнський союз» на чолі з Дубановичем, особистим ворогом Вітоса; по-друге, мобілізувати всі сили реакції, бо міністерські теки одержали два ідеологи національно-демократичного руху—Дмовський і Грабський, а місце заступника прем'єра було віддано відомому по шлезьких подіях Корфанти. Уряд, реформований у мент найбільшого напруження в німець-

ких подіях, таким чином був збільшений кількома завзятими германофобами.

Страйки в Кракові, Галичині, Тарнові закінчилися подіями 6 листопада, коли в Кракові робітники мали рішучу перемогу над урядом, роззброївши навіть кілька відділів війська — річ нечувана в Польщі досі. Як і в Німеччині, соціялісти кинулися рятувати становище; вони збалакалися з урядом і припинили генеральний страйк, що не пошкодило урядовим партіям віддати судові двох соціялістичних депутатів, обвинувачених у підготовці краковських подій.

Певна себе, маючи 400-милліонову позичку Франції на військові потреби, бачучи перехід німецької революції в нову фазу, Польща знову змінила своє відношення до ССРР. Переговори члена колегії НКЗСправ т. Кона з польським міністерством не дали наслідків. Польща давала ухильні відповіді, і зрештою переговори перервалися. Очевидно, дружні взаємини зі сходом зараз не на користь господині польського уряду — Франції.

Але Польща розкладається всередині, не має тривалої політичної більшості в сеймі, не може дати собі ладу з «кресами». От що пише про ті креси офіціоз «Жечпосполіта» (26 листопада):

«...Од східних кресів линуть до нас уже не голоси передостороги, а зойк роспачу польської й непольської людности, всіх правомірних чинників, що бажають жити й працювати. Ніхто вже зараз не певен свого життя, ані свого майна. Озброєні кулеметами банди хазяйнують безкарно, спалюються не тільки двори й стодоли, але й цілі села...». І в такий час Польща уперто продовжує свою політику нахабного імперіялізму, відмовлячись піти на які-небудь мирові згоди чи розмови.

Польща стогне під тягарем внутрішніх протиріч, які можуть легко пробити цю мильну бульку, що зветься нині «жандармом сходу».

ИНШІ ПОДІЇ.

З подій в інших країнах треба занотувати відкриття нових змов у Румунії. В середині жовтня було відкрито фашиський заговор проти де-яких міністрів, а кількома днями пізніш — змову трансильванських сепаратистів. Внутрішнє важке становище Румунії прискорило початок її переговорів з ССРР в Тирасполі.

5 листопада почався у Лозані процес убивці Воровського — Конраді й його спільника Полуніна. 16 листопада процес закінчився виправданням обох підсудних. Російська еміграція намагається уявити цей вирік, як «присуд більшовизмові», але справа була передішена загальним ходом європейських подій; безперечно, розбиття сил німецької революції відбилося і на справі Конраді.

В Греції 20 жовтня вибух монархичний бунт. Один час уряд був під великою загрозою, бо повстанці—Метаксас, Леокардопуло і Каргалідіс підійшли майже до самих Атен і уряд збирався сідати на пароплави, але 30 жовтня Коринт—базу повстанців—було захоплено урядовим військом, а саме повстання—зліквідовано.

З подій суто-українського значіння варто звернути увагу на величезне вражіння від справи Тютюника закордоном. З лав еміграції видерто найбільш міцну й нероскладену групу. Вся українська преса жваво обговорює перехід Тютюника на бік радянської влади, а багато емігранських діячів висловило бажання повернутися на Україну. Серед них—б. голова Центральної Ради проф. Грушевський.

ЕКОНОМІЧНА ХРОНІКА.

ДЕ-ЩО З ПІДСУМКІВ РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ССРР В 1923 р.

1. ЗРОСТАННЯ ПРОДУКТІВ В ПРОМИСЛОВОСТІ.

Зростання промислової продукції ССРР в 1923 році характеризується по окремих галузях такою таблицею:

ГРУПИ ПРОМИСЛОВОСТІ	Одиниця учота	1921/22 р.*	1922/23 р.	% до 1921/22 р.	% 1921/22р. до 1913 р.
1. Паливна.					
Кам'яновугільна	міл. пуд.	568,8	649,0	114	37
Нафтова	»	276,8	314,6	114	55
2. Металургічна.					
Виплавка чавуна	»	10,4	18,4	176	7,1
Март. лиття	»	19,4	36,0	186	13,9
Прокатка	»	15,8	27,7	176	61
3. Електротехнічна	міл. карб.	15,0	26,0	174	61
4. Текстильна.					
Бабовняна пряжа	міл. пуд.	3,1	4,4	140	27,1
Вовняна »	»	0,64	0,87	137	36,4
Льняна »	»	1,0	1,8	174	83,9
5. Основна хемічна	міл. карб.	8,2	12,4	152	45,1
6. Гумова (галоші)	»	4,2	10,1	243	50,5
7. Рудна	міл. пуд.	12,7	29,3	229	4,6
8. Дорогоцінно-метальова.					
Золото	міл. карб.	11,1	19,0	170	9,2
Платина	»	1,0	1,8	176	83,9
9. Склянна	»	1,6	3,8	246	336
10. Шкіряна.					
Шкура в переводі на велику	міл. штук	4,1	5,4	132	32,5
Обуття цивільне	міл. пар	3,0	3,1	103	5,6
11. Папірова	міл. пуд.	1,7	3,9	230	43,0
12. Сірникова	міл. ящ.	0,7	1,3	174	33,0
13. Цукрова (прибл.)	міл. пуд.	12,0	18,0	150	22,0

Таким чином усі галузі нашої великої промисловости дають в 1922/23 році збільшення продукції в порівнянні з 1921/22 р. В де-яких галузях продукція більшає мало не вдвоє. Загальна продукція нашої великої промисловости оцінюється в 1.127 міл. карб. проти 754 міл. в 1921/22 р., що дає збільшення на 50%. Р. 1919/20 (рік мінімуму) загальна продукція складала суму 511 міл. карб. і тепер побільшилася більше, як у 2,2 рази.

Вартість продукції де-яких галузів досягла вже половини довійськового часу, а продукція льняної пряжі досягла навіть 84%. В середньому продукція р. 1922/23 досягла 32,3%, себ-то коло $\frac{1}{3}$ вартости продукції мирного часу, проти 22% р. 1921/22, 15% р. 1920/21 і 14% р. 1919/20.

2. ТОРГОВІ ОБОРОТИ ДЕРЖАВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТИ.

За відомостями Н. А. Святицького з доповіді його Комісії Досліджування ВРНГ ССРР, що охоплює 75% усіх торговельних оборотів держпромисловости, операції купівлі за 12 місяців р. 1922 складають суму в 376 міл. тов. карб., а операції продажу 684 міл.

Трестами всього реалізовано краму на 438 міл. тов. карб., синдикатами на 255 міл. Купівля трестів вилилася в сумі 231 міл. тов. карб., купівля синдикатів в сумі 144 міл. Синдикатський оборот по продажу (умови) підупав з 47,2% (на початку 1923 р.) до 38,7% в кінці року.

Торгівля на місцях дає в 1922/23 р. од 30 до 40% усього обороту ССРР. Р. 1923 провінційальна держторгівля працює збільшеним темпом. Під цей час обороти її складають коло 50% усього промислового крамообороту Спілки. До того провінційальна торгівля була більше усталеною й не відчувала таких перебоїв як у центрі.

На першому місці стоїть, по своїх оборотах, текстильна промисловість, обороти якої беззастанно зростають. Значне зростання продукції виявляють також хемична, силікатна й металична промисловість.

Загалом з січня 1923 р. до вересня обороти швидко зростали, причому в 1923 р. це зростання поступало вдвічі швидче, аніж в 1922 р.

3. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ.

У зовнішній торгівлі ССРР спостерігається значне покращання торговельного балансу, що останніми місяцями стає навіть подекуди активним. В нижченаведеній таблиці приведено обороти зовнішньої торгівлі в міл. карб. за цінами 1913 р.

1 9 2 2 р.	Довіз	Вивіз	Оборот	Баланс	% до вивозу
Жовтень	24,6	12,1	36,7	—12,5	49,3
Листопад	14,4	9,2	23,6	— 5,2	64,6
Грудень	11,6	6,6	18,2	— 5,0	57,2
1 9 2 3 р.					
Січень	6,8	5,9	11,9	—1,7	74,8
Лютий	6,2	6,0	12,3	—0,1	99,8
Березень	8,4	8,7	17,1	+0,3	104,3
Квітень	9,2	7,4	16,6	—1,8	80,5
Травень	10,1	10,8	20,9	+0,7	106,8
Червень	19,4	15,9	35,3	—3,5	81,6
Липень	10,2	17,1	27,3	+6,9	166,7
Серпень	10,6	16,2	26,8	+5,6	153,1
Вересень	20,7	18,0	38,7	—2,7	86,8
За весь р.	152,1	133,2	285,3	—18,9	87,6

Динамика покращання зовнішньої торгівлі ССРР по роках показана на такій таблиці:

Роки	Довіз	Вивіз	Оборот	Баланс	% вивозу до довозу
1920/21	201,0	10,1	301,1	—190,9	5,0
1921/22	282,3	63,9	346,2	—189,4	22,7
1922/23	152,1	133,2	285,3	— 18,9	87,6
Середн. за роки					
1909—1913 .	1.139,6	1.501,4	2.641,0	+361,8	1.311

Таким чином р. 1922/23 помічається значне збільшення експорту й зменшення імпорту. Пасивність торговельного балансу падає з—77% р. 1921/22 до—12,4% р. 1922/23.

Значно кращає й якість довозу. Од імпорту продуктів харчування й предметів споживання ми переходимо до довозу сировини, машин та інших предметів, потрібних для відбудування нашої промисловости.

Величезне значіння в справі покращання балансу нашої зовнішньої торгівлі мало контингентування довозу, с. т. завчасне встановлення певних контингентів краму, що підлягали довозу.

Зокрема на Україні баланс р. 1922/23 був дуже активним і вивіз значно перевищив довіз.

4. ТРАНСПОРТ.

Для транспорту, як і для інших галузів нашого господарства, роком перелому був р. 1919/20. Нижче наведені порівнюючі відомості дають уявлення про те, наскільки великими є успіхи транспорту за роки НЕП'и.

	1919	1923
Число паротягів	10.000	19.600
З них придатних	4.800	8.600
Число вагонів	286.700	415.000
З них придатних	204.700	290.000
Середній обіг одного паротягу на добу		
в тов. русі	55 верст.	100,3 верст.

Р. 1922/23 покладено 17 міл. шпал—цифра, що наближається до цифри мирного часу (19 міл. шпал).

Паливний стан, що минулими роками був де-якими місяцями критичним, р. 1922/23, зробився задовольняючим і наші залізниці забезпечені паливом на кілька місяців.

У звязку й значним покращанням роботи нашої вугільної та нафтової промисловости, мінералізація паливного балансу посунулася дуже далеко. Тепер доводиться вирішувати питання не про брак палива, а про реалізацію готової продукції Донбаса, що, з огляду на високі ціни, зіткнувся вже із кризою збуту.

У цьому році наші залізниці вперше матимуть зимою сухі дрова.

Стан паровозного парку також добрий і паротягів вистачає для чергової роботи. З вагонами справа обстоїть не так добре, але й тут зроблено багато.

Значно покращало й фінансове становище транспорту.

5. ФІНАНСИ.

В галузі фінансовій 1922/23 рік дав утворення твердого держбюджета, зменшення емісії й нову сталу грошеву одиницю—червінця.

Виконаний державний видатковий бюджет за перші три чверти р. 1922/23 характеризується такою таблицею (в міл. карб. по індексу Держплана):

В міл. золотих карб. по індексу Всер. Коп. Інст.	1 квартал	2 квартал	3 квартал	Разом
Емісія	90,3	86,6	70,9	195,1
Податки	47,5	80,8	77,8	260,7
Прибутки неподаткового характеру	57,1	93,2	116,2	246,9
У %/о/о				
Емісія	46,3	33,2	26,8	—
Податки	24,4	31,0	35,8	—
Прибутки неподаткового характеру	29,3	35,8	43,9	—

Оздоровлення бюджету виявляється в де-далі більшому зменшенні як абсолютного, так і відносного значіння емісії й збільшенні значіння податків у більшій ще мірі неподаткових прибутків.

Завдяки великим успіхам в справі зменшення емісії й створенню сталої одиниці обчислення, цього року вперше вдається мати до 1 грудня цілком реальний бюджет на 1923/24 р. Бюджет цей обчислено в 1.650 т. червінцевих карбованців, в тому числі на 650 міл. од неподаткових прибутків. Значіння емісії доведено до кількох лише відсотків всього бюджету.

6. ГРОШОВИЙ ОБІГ.

В справі грошового обігу досягнуто великих успіхів, завдяки запровадженню нарівні з грошзнаками, що знецінюються, іншої сталої валюти—червінця. Червінець—банкнот випуску Держбанку, забезпечено золотом, чужою валютою й різними реальними цінними паперами.

Випускається червінця не для покриття витрат скарбниці, а в формі кредита для покриття потреб різних галузів нар. господарства в оборотних коштах. Завдяки цьому червінець, задовольняючи потреби грошового обороту, сприяє поширенню й усталенню його. Завдяки цьому червінці зробилися сталою валютою не згірш за солідну чужу валюту—долар і фунт стерлінгів. З другого боку, сама по собі сталість червінця створила великий на нього попит, викликала повільність темпу обігу його, зробивши банкнот оруддям збереження цінності.

Загальне закріплення й визнання червінця створили кріпку основу для калькуляції й всієї роботи усіх галузів нашого господарства. Окрім того, емісія червінця скріпила становище Державного Банку й створила основу для широкого розвитку роботи наших кредитових установ.

Поступове запровадження червінця до грошового обігу характеризується такою таблицею в міл. червінців:

Дата	Число червінців, переданих в касу правління	Число банкнот у обігу	% співвідношення II до I
1/I 1923 р.	1,2	0,3	26,4
1/IV » »	4,5	2,4	5,3
1/VI » »	9,6	7,0	72,9
1/VIII » »	13,5	11,1	82,4
1/IX » »	18,4	16,5	89,8
1/X » »	23,5	21,4	91,1

Слідуюча таблиця показує поступове витіснення радзнака червінцем:

Дата	Число чер- вінців у обігу	Число радзнаків у обігу в переводі на червінці	% відношення червінців до радзнаків
1/I 1923 р.	0,3	11,3	2,65
1/IV » »	2,4	14,8	16,2
1/VII » »	7,0	11,9	58,8
1/VIII » »	11,1	10,4	106,7
1/IX » »	16,5	7,1	232,4
1/X » »	21,4	4,6	465,2

Таким чином, на 1/X—23, не беручи 6%-вих з'обовязань Наркомфіну, загальна вартість червінців в обігу перевищила вже 82% всього грошового обігу в червінцях і радзнаках.

Внутрішня й зовнішня сталість червінця характеризується такою таблицею курсу червінця:

Дата	В радзнаках	В фунтах стерлінгів	В доларах	В товарних карбованцях По індексу Держплана	По індексу Кооп. ін-та
1/I 1923 р.	175	0,89	4,65	9,54	7,86
1/IV » »	304	1,13	5,1	9,63	7,92
1/УІІ » »	760	1,01	4,72	7,66	6,38
1/VIII » »	1150	1,04	4,73	7,37	5,42
1/IX » »	2050	1,05	4,82	7,21	5,92
1/X » »	4100	1,07	4,87	7,28	6,00

Таким чином, ми бачили, що відносно до чужої валюти, червінець лишився цілком сталим. Що ж до внутрішніх цін, то вони виросли на $\frac{1}{3}$ відносно червінця, що пояснюється загальними причинами зростання цін на промкрам і розсходження «ножиць». Сучасна енергійна політика зниження цін на промкрам мусить також вирівняти червінцевий і товарний карбованець. Так, на 1 листопада 1923 р. червінець рівний був уже 8,02 тов. карб. по індексу Держплана, що відповідає подорожанню карбованця на 10%.

Е К О Н О М И Ч Н Е Ж И Т Т Я.

ОЗИМИЙ ЗАСІВ НА УКРАЇНІ.

На початку озимої кампанії година стояла на Україні цілком суха і один час, як по площі своїй, так і по стану своєму, справа озимого засіву була зовсім кепською. Одначе вересень дав значну кількість опадів на північно-західній і центральній Україні, при чому на півдні опадів було все ще мало. Жовтень і перша половина листопаду були на прочуд теплими й вохкими. Це дозволило значно поширити площу озимого засіву й стан його в листопаді місяці був вище середнього.

Росподіл засіву по окремих губ. України на 1/XI характеризується такою таблицею:

Г у б е р н і ї	Тисячі десятин	в % до засіву минулого року
Волинська	327,4	100,0
Донецька	214,5	57,6
Катеринославська	700,0	66,3
Київська	848,4	103,0
Одеська	562,0	47,4
Подільська	636,3	101,7
Полтавська	716,0	74,4
Харківська	479,3	84,2
Чернігівська	443,2	114,6
По Україні	4.927,1	78,1

Таким чином, цього року по Україні засіяно коло $\frac{4}{5}$ площі засіву минулого року. Недосів припадає на південні й, почасти, центральні губернії. По західних губ. площа озимого засіву навіть де-що перевищує площу минулого року. Стан засіву подає отака таблиця:

Г у б е р н і і	На 1 жовтня			На 1 листопада		
	Жито	Пше- ниця	Озимі всі	Жито	Пше- ниця	Озимі всі
Волинь	3,3	3,3	3,3	3,6	3,5	3,6
Донеччина	1,8	1,8	1,8	2,9	2,8	2,9
Катериносл.	1,5	1,5	1,5	3,1	3,1	3,1
Київщина	2,3	2,8	2,8	3,4	3,3	3,4
Одещина	2,0	2,0	2,0	2,6	2,6	2,6
Поділля	2,9	2,9	2,9	3,9	3,0	3,0
Полтавщина	2,1	1,9	2,0	3,3	3,0	3,2
Харківщина	1,7	1,7	1,7	3,2	2,9	3,1
Чернігівщина	3,2	3,2	3,2	3,6	3,5	3,6
По цілій Україні	2,4	2,3	2,4	3,2	3,1	3,2

Таким чином загальний стан засіву на Україні значно покращав і можна брати його як задовольняючий.

ЗОВНІШНІЙ ТОРГ УКРАЇНИ в 1922—23 р.

Під той час, як баланс зовнішньої торгівлі ССРР наближається лише до збалансовання, в балансі зовнішнього торгу УСРР вивіз значно переважає довіз.

Рух зовнішнього торгу УСРР видно з такої таблиці (в тисячах золотих карб.).

Квартали	Вивіз	Довіз	Загальний оборот	Вивіз переважає довіз	
				В абсолютн. величині	В %
1 квартал	1.830,5	1.050,6	2.881,1	+ 779,9	+ 74,2
2 "	3.798,7	1.126,9	4.925,6	+ 2.671,8	+ 236,9
3 "	6.699,8	1.397,6	7.497,4	+ 4.702,2	+ 336,3
4 "	7.079,7	1.574,3	8.654,0	+ 5.505,4	+ 349,3
За весь рік	18.808,7	5.149,4	23.958,1	+ 13.659,3	+ 265,5

Таким чином український вивіз збільшився од першої до четвертої чверти 1922—23 р. мало не в 4 рази під той час, як довіз збільшувався дуже обмаль. В кінцевому наслідкові вивіз переважає довіз в 4-й чверті $4\frac{1}{2}$ рази.

Найбільшу частину вивозу складають харчові продукти. Загалом по групі «життєвих припасів» вивезено за весь рік на 10.429 т. зол. карб. Найбільше вивезено зернового хліба (9.330 т. зол. карб.), далі друге місце посідає група «сировина й напівоброблені матеріали», яких вивезено на 8.204 т. зол. карб. Тут маємо: лісний матеріал 718 т. зол. карб., олійне насіння—1.141 т. зол. карб., пенька—1.662 т. зол. карб., метали—1.943 т. з. к., марганцева руда 480 т. зол. карб. і шкіра невироблена—494 т. з. карб.

Вивіз інших груп був незначний і мав випадковий характер.

Найбільше вивозилося з України до Німеччини, що забрала понад $\frac{2}{3}$ усього українського вивозу—13.400 т. зол. карб. Далі маємо Туреччину—2.072 т. з. карб., Італію—1.621 т. з. карб., а там—Голандію, Польщу, Велико-британію, Францію і т. д.

КОН'ЮНКТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА.

Зараз наше виробництво усіх галузів настільки налагодилося, що ми вже не переживаємо кризи нестачі матеріалів. Навпаки з-за великого розходження цін на с.-г. продукти й промтовари та значного подорожчання їх, вони зробилися мало приступними не тільки сільському покупцеві, але подекуди, й міському. Оце все викликало кризу збуту найперше в нашій легкій промисловості, при чому криза ця перекинулася й на вугільну й металургійну промисловості і дуже гостро відбилася на цілій нашій міській промисловості, загальмувавши здоровий її розвиток.

В залежності від цього увага наша перенеслася з галузі виробництва до галузі ринку й збуту. Питання урегулювання ринку, регулювання цін і здешевлення торгового апарату й наближення його до споживача стали зараз в центрі нашої уваги. Та для вирішення цих питань треба уважно слідкувати за загальним станом нашого народного господарства, за його кон'юктурою. До цього часу таку кон'юктуру вивчали на підставі щомісячних показників. Тепер Держплан УСРР вперше почав вивчення й оголошення руху кон'юнктурних показників щотижнево.

До цього часу Статистично-Кон'юнктурний Комітет Держплану випустив лише 2 бюлетені за тижні з 4—10 і 11—18 листопада. Разом з таблицями, що дають уяву про рух основних кон'юнктурних показників, що мають значіння барометра, Стат.-Кон. Ком. оголошує ще низку авторитетних діагнозів стану окремих галузів нашого народного господарства, зложених керівниками цих галузів. Таким чином відомості, що оголошуються Держпланом, дають дуже цікаву картину сучасного стану нашого господарства й поступової зміни цього стану.

Тут ми наводимо бюлетень № 2, долучивши лише абсолютні відомості з бюлетеню № 1 за час 4—10 листопада.

Назва показників	Абсолютні числа				Відносні числа (середні відомості за тиждень минулого місяця взяті за 100)	
	В якому ви- раховані	Тиждень 11—18 листопада	Попередній тиждень	Оглядний тиждень (11—18)	Попередній тиждень	
1. Бюджетовий індекс по Харкову:						
а) загальний	1 тов. карб.	1.510,04	1.197,18	209,2	165,9	
б) харчові продукти	—	1.101,30	821,7	241,8	180,4	
в) продукти першої потреби	—	2.871,80	2.454,08	178,1	152,1	
г) відношення «в» до «б»	—	2,61	2,92	73,7	84,2	
2. Гуртова ціна пуда пшениці в Одесі	Черв. коп.	85,0	79,7	116,9	109,6	
3. Гуртова ціна пуда жита у Київі	—	40,0	36,6	99,3	90,3	
4. Гуртова ціна 1 арш. ситцю у Харкові	—	30,8	30,8	94,5	94,5	
5. Гуртова ціна 1 пуда цвяхів у Харкові	—	550,0	550,0	83,5	83,5	
6. Середній денний оборот Харк. біржі (бірж. і позабірж.)	Черв. вінці	52.433	62.571	252,8	301,7	
7. Те ж по Києву	—	87.160	95.137	151,3	165,7	
8. Те ж по Москві	—	345.229	303.286	152,3	138,8	
9. Лишки по вкладках і біжуч. рах. харк. кред. уст.	—	1.178.043	1.041.225	113,1	100,0	
10. Борги кред. установ.	—	1.508.403	1.508.540	100,0	100,0	

Назва показчиків	В якому ви- раховані	Абсолютні числа		Відносні числа (середні відомості за тиждень минулого місяця взяті за 100)	
		Тиждень 11—13 листопада	Попередній тиждень	Оглядовий тиждень (11—18)	Попередній тиждень
11. Загальна погрузка мережи ваго- нів		3.978	3.520	101,5	89,6
в тому числі дон. паливо .	—	1.164	857	109,0	80,2
» » » дрова	—	245	193	167,8	132,2
» » » хлібн. вантажу .	—	625	556	94,8	84,4
» » » лісових матер.	—	100	104	68,5	71,2
» » » іншого вантажу .	—	1.853	1.818	96,8	95,6
12. Здобич донецького палива	1.000	—	—	—	—
	пуд.				
13. Виплавка чавуна	1.000	45,74	45,3	128,2	127,0
	пуд.				
14. Загальн. прибуток держпо- датків (без ед. с.-г. под.) .	Чер- вінці	94.263,2	49.264	78,2	40,9
15. Заг. прибуток по ед. с.-г. под. *)	1.000	6.134	10.772	54,6	84,3
	пуд.				
Хлібно-експортова кампанія					
16. Прибути хлібного вантажу до портів	—	3.051	3.634	83,5	99,4
17. Навантаження пароплавів	—	4.771	2.892	225,9	136,9

ОГЛЯД КОН'ЮНКТУРИ.

1. Товаровий ринок. Ціни на хлібні продукти весь час підвищувалися більше, ніж ціни на промкрам. Це викликає поступове зсування «ножиць». Загалом в жовтні місяці відношення вартості продуктів широкого вжитку до сільсько-господарчих (розсув «ножиць») складало 3,54, за тиждень 4—10 листопада—2,92, а за оглядового тижня вже 2,61.

Динамика руху роздрібних цін характеризується по всій Україні такою табл. (черв. коп.):

	Жовтень			Листопад		
	1	11	21	1	11	21
Жито	25	25	25	27	34	38
Пшениця	47	45	50	50	60	71
Ячмінь	22	24	23	27	32	39
Овес	29	23	29	31	38	45

Ціни на промкрам зупинилися поки що на одному рівні. У звязку з цим бадьорий біржовий настрій минулого тижня дещо підупав. Подекуди підвищається оборот лише московської біржі.

Наші «хозяйственники» зазначають, загалом, де-яке оживлення й побільшений попит на мануфактуру, шкіру й колоніальний крам. Одначе в тижні нашого огляду таке оживлення де-що підупало. Питають головним чином

*) За неповними відомостями.

приватні крамарі. Комерсанти зазначають побільшену покупецьку потенцію, що, разом зі зниженням цін, має викликати значне оживлення ринку.

2. Хлібозаготовки та вивіз. Хлібозаготовки на Україні значно знизилися в листопаді. Всього за час з 1—15 листопада заготовлено 1,2 міл. пуд. проти 2,2 міл. пуд. за час з 15—31 жовтня. Зменшилися заповнення в портах, завдяки перегрузці їх, навпаки значно збільшилося навантаження пароплавів.

3. Грошовий обіг та кредит. Усі представники наших кредитових установ зазначають велику інфляцію радзнаків, пояснюючи це збільшенням числа їх, а також звільненням грошей, бувших раніше у крамі. Лишки біжучих рахунків у зв'язку з цим збільшувалися. Борги ж кредитових установ лишилися на старому рівні. З-за великої інфляції швидко зростає курс червінця, що на чорній біржі стоїть вище од курсу котирувальної комісії.

4. Робота транспорту. Загальне навантаження по всій мережі, рівняючи з минулим тижнем, збільшилося на 12% і зрівнялося з пересічним навантаженням минулого місяця. Збільшилося навантаження хліба, вугілля та дров. Однак оживлення не передбачається в близькому будучому.

5. Озимий засів. Стан озимого засіву змінився на краще. В середньому він характеризується для України балом 3,3 для пшениці й 3,4 для жита. Площа засіву побільшилася й досягла 5,3 міл. дес., або 84% минулої. Значно збільшилася площа засіву в Одещині (на 325 т. дес.).

6. Важка індустрія. Виплавка чавуна досягла рекордної величини й далі більшає.

7. Фінанси. Загальний прибуток державних податків де-що знизився. Сильно знижується прибуток с.-г. податку, що пояснюється форсированим темпом прибутків у минулих місяцях. Загалом, з початку кампанії поступило всього с.-г. податку 117,6 міл. пуд., в тому числі 27,9 міл. натурою.

Загальна характеристика. Не дивлячись на зсування ножиць, стан продовжує бути дуже напруженим. Хоч де-яка жвавість і почалася, все ж вона ще не трівка. Хлібозаготовки зменшилися, що пояснюється закінченням кампанії с.-г. податку, продавати селянам хліб за сучасного відношення цін ще невигідно. Цим же пояснюється й подорожчання хлібних продуктів. На фронті виробничому покажчики, загалом, позитивні.

С. Р.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

Х А Р К І В.

РАЙКОМ ПРОФСОЮЗУ «МЕТАЛИСТ».

Райком профсоюзу «Металист» є одна з головніших організацій, котра щодня входить безпосередньо в стосунки з найширшими колами пролетаріату, всіх його верств, слідкуючи за кожним кроком його життя як на заводі чи на фабриці, так і в звичайному його житті, дома. Чисто науковий підход до освітлювання питань які охоплює праця райкому «Металист», може дати докладніші відомості про якість і кількість постановлених райкомом «Металист» до розрішення завдань, та про їх значіння в життю робітничих кол під час пролетарської революції на Україні. Можна сказати, що остаточну структуру внутрішньої організації райкому «Металист» ще й досі не закінчено, і трудно передбачити ті форми життя, які потім являться наслідком щоденного розвитку жовтневої революції. Така постійна зміна форм життя федерації накладає на профспілку «Металист» особливі завдання, і вимагає від нього певної послідовності та плановірності в проведенню нових форм громадського поступу серед всіх кол і верств пролетарських мас.

У склад апарату виконавців райкому профспілки «Металист» входять представники від звичайних робітників до найбільших фахівців,

професіоналів в справі чисто промислової техніки та організації професійних форм робітничого життя.

За останній трьохмісячний період райком провадив серед робітничих мас як політичну, так і чисто професійну агітацію. На ході й планомірності роботи за цей час відбулись явища загального республіканського характеру: відірвались профробітники спілки на довгий час від їх роботи то в частині особливого призначення, то в територіальну армію.

Найбільшим і найголовнішим завданням райкому профспілки «Металіст» за період від 1/VI до 1/IX було переведення статуту союзу серед робітників всіх заводів, які входять в склад союзу. Обговорення статуту союзу ВСРМ було переведено на загальних та делегатських зібраннях заводів до VI з'їзду ВСРМ. Про переведення VI з'їзду ВСРМ та про його завдання по заводах та фабриках делегатами були зроблені доклади.

Організаційним відділом райкому часто улаштовувались на багатьох підприємствах загальні збори й збори делегатів по різних питаннях загально республ. характеру. На цих зборах були переведені кампанії: про золоту та хлібну позичку, питання про колективні умови, зроблені доклади представниками заводоуправління та завкомів, доклади про робітничий бюджет, про міжнародне становище та про становище в Німеччині й инш. Для докладу про золоту позичку запрошувано спеціально робітників фінансового відділу (при неодмінній присутності відповідних робітників спілки). Позичка викликала зацікавлення: був помітний відповідний настрій і повна свідомість обов'язків перед робітничо-селянською владою. Окрім такої широкої агітації організаційною секцією була переведена значна робота в справі відповідної організації завкомів та надання їх роботі потрібного планового характеру. Було звернуто увагу на утворення цехових уповноважених, та надання їм відповідних функцій в справі провадження роботи по цехах. Регулярно улаштовувались цеховими уповноваженими доклади про становище в цехах на засіданнях завкому.

Під оглядом райкому профсоюзу «Металіст» були переведені перевибори уповноважених заводів «ХПЗ», «ЗЕК», «Серп та Молот», було улаштовано перевибори завкому Електричної станції, на заводі ім. т. Петровського, в майстернях «ХТІ», улаштовано перевибори в майстернях Луського. Дрібні бжучі роботи виявлялись в чисто канцелярських справах.

В райкомі відбулось засідань по різних питаннях: секретарів—10, пленума—2 засідання й розглядано питань секретарів—118 та пленума—10.

Ці засідання й були головним чином присвячені в більшості справам побутового та професійного характеру, на котрих і накреслювались головні шляхи дальнішої роботи.

По де-яких нових підприємствах, котрі з'явились за останні часи, було проведено кампанію про вступ робітників цих підприємств до профспілки, наслідком чого до профспілки вступили робітники таких нових підприємств, як майстерні «Симплекс», «Кубуч'а», «Допр № 1», «Коськов'а», «Укрповітрфлоти» і т. и. Загалом з 11 підприємств—67 чол.

Вибуду з профспілки за цей термін 10 робітників.

Помічався якийсь млявий зв'язок з де-якими проф'ячейками, котрі, завдяки перерви праці влітку, майже зовсім загубили зв'язок з райкомом профспілки; так, напр., було з проф'ячейкою при ВУЗ, завдяки цьому райком не міг провадити серед проф'ячейки ВУЗ відповідної роботи професійного характеру. За ввесь плановий термін в проф'ячейці ВУЗ відбулись лише одні збори членів проф'ячейки. Зв'язок з ВУЗ для союзу дає можливість постачати райком відповідними профробітниками, яких використовується для профроботи на різних підприємствах, особливо в цьому допомагають студенти рабфаківці. Наслідки такої кооптації були надзвичайні: доручення, що були дані райкомом профспілки, були виконані на 100%. Надалі зв'язок профспілки з ВУЗ налагоджується й профспілкою ухвалено в жовтні ц. р. зробити перереєстрацію членів профспілки «Металіст» по всіх ВУЗах м. Харкова. Особливо треба зазначити роботу організаційної

секції райкому профспілки «Металіст» в справі будівлі повітряної флоти Республіки. Райкомом було асигновано 15.000 золотих карбованців на будівлю аероплана імені Харківський «Металіст». Було переведено кампанію повітрофлоти по всіх підприємствах, що входять в спілку, наслідком чого було зібрано 18.000 зол. карб., яких уже вистарчить на купівлю літака.

Райкомом звернуто особливу увагу на ліквідацію безробіття та на допомогу безробітним. Кошти на грошову допомогу безробітним запрошені в ЦК профспілки «Металіст».

Гарно поставлено в статбюро справу з точним урахуванням всіх робіт, що провадять райком. Статистичними обслідуваннями райком часто користувався при розв'язанні різних питань професійного характеру. Статистичним Бюро за термін від 1/VI по 1/IX довелося зареєструвати 2052 робітників, нових членів спілки, були підраховані та складені діаграми по питаннях заробітної платні, витрати робітничого часу, індексів товарних та червоних карбованців, руху членів спілки, руху безробітних. Райкомом профспілки «Металіст» було звернено особливу увагу на культурно-просвітню роботу серед широких робітничих мас. Вся культосвітня робота була поділена на: 1) організаційну частину, 2) школи фабзавуча, 3) соцвих, 4) політосвіту. Культвідділом райкому в справі організації було затверджено рахунки на утримання культвідділів при де-яких заводах. Була переведена ревізія 2-х культвідділів на підприємствах з метою упорядкування грошових справ. Райком безпосереднє брав діяльну участь на засіданнях культвідділів різних заводів. В справі організації шкіл фабзавуча з 1/VI по 1/IX культвідділом райкома, після закінчення учебного року, було звернуто особливу увагу на поліпшення фізичного стану учнів; для цього були організовані будинки відпочинку, де провадились клубні роботи та улаштовувались різні спортивні змагання. За цей термін була переведена робота по підготовці в справі передання шкіл фабзавуча господарським органам. Були переведені школи на утримання господарчих органів на заводах «ХПЗ», «ЗЕК», «Серп та Молот», «Червоний Жовтень», були складені рахунки на утримання шкіл фабзавуча, які райком запропонував заводоуправлінням.

В справі соцвиху проведено з'єднання школи «Металіст» зі школою «ХПО». Останню зроблено філією школи «Металістів» і підлягає їй в адміністративному відношенні. Підготовлено передачу школи Губерніяльного Відділу Народньої Освіти. Для політосвітньої роботи райкомом організований робітничий клуб для заводів Основ'янської округи. Були виконані роботи по утворенню й інших клубів по різних райкомах.

При центральному клубі профспілки «Металіст» складено драматичний гурток. Для ліквідації неписьменности улаштовано низку шкіл. Особливо треба підкреслити роботу культвідділу профспілки в справі переведення кампанії по укомплектуванню ВУЗ та рабфаків при них молоддю із робітничої класи. Разом до ВУЗ'ів командировано всього 189 робітників, а саме: на рабфакі 105, в інститути 15, в технікуми 106, на радіокурси 1 чоловік.

По соціальному складу було надіслано в різні інститути та технікуми робітників 141, службовців 48.

По школах профосвіти було командировано дітей членів спілки: на механічний—16, торгово-промисловий—12.

Загальна кон'юнктура роботи райкома профспілки «Металіст» надзвичайно приємна. Кількість членів спілки значно зростає. Де-які заводи поширюють свою продукцію й приймають до себе нових робітників, так, наприклад, «ХПЗ» зробив приєм більш по-за 300 робітників, те ж саме зробили заводи «Серп та Молот» і «Електросила № 1». Останніми часами розпочав працю завод ім. Т. Шевченка» навантажений Метал'об'єднанням продукцією вагонеток для Донбасу. В Сумах почав працювати Бельгійський завод, котрий увесь час стояв нерухомо. Зараз цей завод має по-над 500 робітників, одержав велике замовлення на своє виробництво й вийшов не тільки на український, але й на всьєфедеративний ринок. Відкриття цього заводу було відмічено всіма спеціалістами господарства. Ремонтуються й незабаром буде пущений на ст. Барвенково завод «Промінь», який зараз перейшов до У.Р.Н.Г. На заводі «Світ Шахтаря» та авто-майстернях були зроблені невеликі скорочення штатів.

Відчувався за цей час і «чавунний голод». Здавалось, що ось-ось наступить час, коли вся промисловість стане, але криза минувала й заводи почали працювати ще з більшим напруженням. Господарські перспективи району профспілки «Металіст» цілком задовольняючі; наприклад: «ХПЗ» увійшов в склад Ради Праці та Оборони й одержав велике замовлення на будівлю тракторів. «Електросила № 1», можна сказати, прямо завалена замовленнями й великі запаси сировини та надзвичайна якість продуктів виробництва дають їй надію вийти на міжнародний ринок, і завод гадає це здійснити в найкоршому часі. Завод «Світ Шахтаря» одержав замовлення від тресту «Південна Криця» на постачання різного приладдя для Донбасу. Це замовлення дасть змогу заводів працювати повним темпом на цілий рік.

Приблизно такі загальні перспективи що до розвитку промисловости, але ж, не дивлячись на це, безробіття не зникає, таке явище є найсумнішим фактом із життя райкому. Збільшення безробітних пояснюється великим напливом останніх з периферії.

Майже всім безробітним під час безробіття райкомом видавалась допомога в розмірі від 3 до 5 товарних карбованців з фонду взаємної допомоги і з коштів Секретаріату від 2 до 3 карб. Всього видано допомоги безробітним в червні (по 23 карб.) 681 т. карб., в липні (теж по 23 карб.) 420 т. карб. і в серпні 176 т. карб. Надзвичайно велику роботу довелося провести спілці в справі укладання колективних договорів з різними заводами. Всього було уложено 43 колдоговорів, об'єднуючих до 11.000 робітників. Перші спроби по складенню колективних умов профспілкою розпочаті на приватних підприємствах. Для освідомлення про умови угод та про хід переговорів по уложенню угод скликалися неодмінно загальні збори робітників по підприємствах, де й розглядалися ці справи. Робітники завжди виявляли надзвичайну зацікавленість до такої роботи спілки й завжди входили в найменші дрібниці, вносячи часто свої поправки. Угоди з підприємствами складалися де-коли по загальній згоді профспілки й підприємства, а де-коли й навіть частіш справа угод виливалась у конфлікт, тоді ця справа передавалась в арбітраж, в центр і там остаточно вирішувалися. Так були складені угоди по всіх державних заводах на досить корисних умовах. Не дивлячись на такі угоди з профспілкою часто заводоуправління різних заводів ці угоди порушувало, що приводило до конфліктів. Головними причинами конфліктів були: 1) непорозуміння про відпуск, 2) несвоєчасна виплата заробітної платні, 3) невиплата платні повністю тому, хто заробив більш, ніж складав набір Госплану, 4) особливе незадоволення викликала різниця в індексі виплати зарплатні й індекса, існуючого в день виплати.

Профспілка після довгих розмов з господарниками підприємств добила-сь виплати зарплати по двох індексах 15 та 1 кожного місяця.

Із особливих непорозумінь треба ще відмітити непорозуміння профспілки з господарниками, чому причиною було несвоєчасна виплата грошей на культфонд; ці гроші в господарників доводилося профспілці прямо видирати. Окрім цієї роботи тарифного секретаря, треба торкнутися питань зв'язаних з організацією й закріпленням роботи Робітничих Конфліктно-Росціночних комісій на підприємствах. Цій надзвичайно кропотливій роботі профспілка уділяла занадто багато уваги. Всі протоколи РКК на підприємствах продивлялися секретарем і на підставі розглядання давалися ті чи інші вказівки та розпорядження. Окрім того представник спілки завжди був присутнім на всіх засіданнях РКК всіх великих та середніх підприємств. В функції Тарифно-Росціночної Комісії входить також стеження за ходом робіт Тарифно-Нормировочного Бюро, яке являється головним апаратом по росцінці виробництва. Таке затвердження Нормбюро з боку робітничої частини РКК зробило те, що Робітнича частина РКК мусила досконально вивчати це питання на місці або шляхом теоретичних матеріалів за останні часи.

Невирішені конфлікти профспілкою передавалися секцією праці Уповнаркопраці, де було розглянуто 37 питань. Секретарями комісій давалися роз'яснення про робітниче право, зв'язані як з трудовими відносинами, так і з другими питаннями Радянського будівництва. В спілку було звернено робітників по різних питаннях за три місяці до 700.

В справі норм виробки, профспілкою при складанні угод по держ- підприємствах було умовлено 50% приробітку на основну ставку, але фактично цей прирібок в середньому по всіх великих та середніх заводах хитався приблизно між 50—70% більш зазначеного в колективній угоді.

Поліпшення тарифікації значно підвищило інтенсивність праці робітників; так напр., на заводі «Червоний Жовтень» продукція робітників в травні була 101 карб. 25 к., коли в лютому була лише 56 карб. і то при навантаженню заводу на 50—60%.

В справі охорони праці профспілкою було звернено увагу на санітарійно-технічне становище заводів. Само через те 1916—17 року майже ні один завод не ремонтувався, в санітарійно-технічний стан заводів був надзвичайно злий. Охорона праці добилась за останні часи поліпшення.

Велику роботу довелося проробити охороні праці в справі проведення тарифних відпусків і посилки робітників на курорти та санаторії, де перебувало до 60% товаришів, хоч спілка об'єднує тільки 14% харківського пролетаріату.

Заходи що до поліпшення умов праці привели до того, що відсоток невиходу на роботу по хворості робітників «ХПЗ» рівнявся 6% і 5, 88%, себ-то наблизився до довійського часу.

Особливу увагу профспілкою звернено на те, щоб не обтяжували поверхневими роботами як робітників так і службовців.

В справі постачання робітників спецхарчуванням та спецодягом виконано 70% по всіх державних заводах; серед приватних підприємств постачання робітників спецодягом та спецхарчами виконано на всі 100%.

В справі кредитування робітників профспілкою, складено угоду с «Укрцерабкоп», яке й кредитує майже всіх членів спілки.

Життєва криза серед робітників та службовців примусила Профспілку розв'язати й це питання. Для ліквідації життєвої кризи профспілкою було заорендовано 33 будинки, в котрих спілка змогла розмістити 10% своїх членів; зараз ведуться переговори про аренду у міського відділу комунального господарства ще низки будинків, де б можна було розмістити членів профспілки.

Така робота профспілки «Металіст» не може пройти непомітно для робітництва. Щоденний зріст говорить, що райком профспілки «Металіст» серед робітничих мас користується довір'ям як організація, яка на ділі повседенно захищає права пролетаріату. І треба гадати, то незабаром не буде ні одного робітника, який не був би членом профспілки.

І. К.

НАУКОВО-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Катедра історії України була організована ще в жовтні 1921 р., але тільки в 1922 році вона дістала можливість зібрати аспірантів і розпочати роботу. В склад катедри входить секція історії України з відділом історії українського мистецтва й секція етнографічна з відділами історії українського письменства та археології України — всього 5 дисциплін.

На чолі катедри стоїть акад. Д. І. Багалій. Секцією історії України керує проф. В. А. Барвінський, секцією етнографічною завідував акад. М. Ф. Сумцов, а після його смерті виконує обов'язки завідуючого секцією проф.

О. В. Ветухов. При кафедрі працюють як нештатні дійсні члени проф. М. І. Яворський (по історії України), проф. О. С. Федоровський (археології)—і проф. О. І. Білецький (історії письменства). Катедра має 4 наукових співробітників і 17 аспірантів.

Головна мета катедри—підготовка лекторів ВУЗ'ів. Але поруч з тим співробітники катедри займаються дослідною роботою.

Робота по підготовці до докторства полягає в тому, що аспірант-історик намічає 12 питань з історіографії, джерелознавства, економічної, політичної, соціальної й культурної історії України, підбирає літературу

до них і дає доклади по цих питаннях. Аспіранти-історики письменства намічають питання з різних періодів української літератури, з методології і 1-2 питання з історії слов'янських або західно-європейської літератури. Етнографи, археологи й історики мистецтва беруть теми з різних періодів розвитку цікавих для них культурних явищ. Доклади аспіранти читають або в засіданнях катедри, коли доклад торкається питання, цікавого для всіх секцій, або в секції, коли доклад має більш вузьку тему. По докладах ведуться бесіди, при чому голова катедри, завідувачі секціями й дійсні члени дають методологічні вказівки й роблять резюме.

Науково-дослідча робота ведеться й керівниками аспірантами.

Голова катедри акад. Д. І. Багалій написав IX розділ «Історії українського народу», присвячений історії України в другій полов. XIX й початку XX в; закінчив монографію «Український народний філософ Г. С. Сковорода»; закінчив збірник «Начерки з історії Українського письменства й культури»; складає другу частину української історіографії; написав декілька відозв про різні книжки й різні статті.

Завідуючий секцією історії України проф. В. А. Барвінський збирав і студіював матеріали до історії першої Малоросійської Колегії.

Вик. обов'язки завідуючого секцією етнографічною проф. О. В. Ветухів закінчив і здав до друку «Синтаксис» рос. мови, продовжував роботу про заговори, дав декілька рецензій і статтів, редагував XIV т. творів Потебні.

Дійсний член катедри проф. Яворський написав «Нарис історії України», «Нарис історії КП(б)У», «Коротку історію України», «Нарис укр.-руськ. історії» і декілька статтів; працює над роботами «Теорія класової боротьби», «Татарська революція на Вкраїні в XIII ст.», «Україна в першій половині XIX століття».

Дійсний член катедри проф. О. С. Федоровський надрукував статті: «Доисторические древности в бассейне р. Донца», «Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне», «Две бронзо-

вые статуэтки Харьковского Археологического Музея», «Инструкции и программы для археологического изучения»; виготовив до друку: «До справи складання археологічної мапи України», «Неолитическая стоянка у с. Черкасский Бешкит Змиевск у.» «Раскопки у пос. Липовая Роща», «Археология Слободской Украины» т. I.

Науковий співробітник проф. С. А. Таранушенко надрукував «Альбом фотографій» до невиданої ще книжки Пам'ятки мистецтва Старої Слобожанщини, «Матеріали до історії українського мистецтва», вип. I «Будівництво. Старі хати Харкова»; вип. II—«Покровський собор у Харкові» і декілька рецензій.

Науковий співробітник проф. М. А. Плевако надрукував статті «Г. Сковорода в світлі художньої творчости», «Огляд української дитячої літератури»; друкується «Хрестоматія нової укр. літератури ч. I»; розпочав працю «Дума про Ганжу Андибера».

Науковий співробітник проф. С. Гавевський здав до друку «Теорію поезії»; розробляє питання про великоді та різдвяні вірші в українській літературі.

Науковий співробітник Н. Ю. Мірза-Авакянц надрукувала I вип. «Читанки по історії України», приготувала до друку II вип., працювала по історії землеволодіння на тему «Землеволодіння в Лівобережній Україні XVII, початку XVIII ст. по даних генер. слід. про маєтності».

В засіданнях катедри голова її і керівники секцій читали доклади на теми з своїх робіт. Так акад. Багалій читав уривки з нової історії України; проф. О. С. Федоровський—про результати своїх розкопок і де-що з заготовленого до друку матеріалу; проф. Таранушенко про Покровський собор. Великий інтерес викликав доклад проф. Яворського на тему: «Періодизація в українській історії». Це перший попит наукового обґрунтування цього питання в українській історії. Доклад цей викликав гарячу дискусію. Розроблення питань по цьому докладу перенесено в історичну секцію катедри.

Аспіранти катедри працюють не тільки теоретично, а й практично—по музейних і архівних пам'ятках, беручи участь в археологічних рос-

копах. Таким чином кафедра готує не тільки лекторів ВУЗ'ів і молодих вчених, а й високо кваліфікованих музейних і архівних робітників і археологів.

Так, аспірантка Г. І. Тесленко робить в археологічному музеї, бере участь в розкопках під керівництвом проф. Федоровського; приготувала до друку відчит про розкопки в Верхньому Салтові, збирила матеріали для археологічної карти розповсюдження кераміки з дірочками; збирає матеріал про городища Харківщини.

Аспірант М. Горбань їздив в командировку до Києва, де працював над невидрукованою запискою Г. А. Політики; знайшов в рукописному відділі Харківської наукової книгозбірні записку Марковича «Об ищущих козачества» і новий список хроніки «Краткое описание Малороссии». Основна тема, над якою він працює— Записки Політики.

Аспірант Єрофеїв їздив в командировку в Кам'янець-Подільський, працював там над архівними матеріалами, що торкаються стану селян в XVII—XIX віках і народніх рухів в цю добу (Кармелюк).

Аспірант Бузинний працює по матеріалах Полтавського архіву.

Аспірантка Водолажченко головною темою має «Українську освіту XVII—XVIII віку». Працює над архівним матеріалом Харківського колегіума.

Аспірант І. Ткаченко здав до друку знайдені в Полтавському архіві листи Драгоманова до Лесі Українки.

Аспірантки Берченко й Степанова працюють по історії українського мистецтва, порівнюючи його з мистецтвом других народів.

Аспірантка Данковська розроблює питання з української етнографії й працює в Слобожанському музеї.

Аспірант Шманкевич студіював юридичні норми українського народу; крім того працює над спробами кодифікації українського права в XIX в. і впливами його на російське право.

Аспірант Панченко надрукував зачитаний в засіданні кафедри доклад «Спроби марксистського освітлення творчості Шевченка».

Аспірант Ковалевський дав дуже цікавий доклад на тему «Питання економічно-соціальної методи в історії літератури». Обговорюванню цього докладу було присвячено окреме засідання кафедри.

Кафедра приймала участь в публичних засіданнях, даючи докладчиків з своїх співробітників. Так 24 грудня 1922 р. в об'єднаному засіданні Наукового Комітету й науково-дослідних кафедр, присвяченому пам'яті 200—річчя з дня народження українського філософа Г. С. Сковороди, голова кафедри акад. Багалій прочитав доклад на тему «Сковорода, його доба, життя, філософія й значіння»; науковий співробітник проф. М. А. Плевако—на тему «Сковорода й українське письменство», аспірант Ковалевський—на тему «Етика Сковороди». Крім того два об'єднаних засідання кафедр історії України й мовознавства були присвячені докладам про мову Сковороди.

Велика робота, що була проведена співробітниками кафедри проф. Федоровським і аспіранткою Тесленко, зацікавила всіх, хто взагалі цікавився археологічними розкопками. Докладам про результати цієї роботи було присвячене об'єднане засідання Харківського Наукового Товариства й кафедри історії України.

Пам'яті завідуючого секцією історії української літератури, небіжчика акад. М. Ф. Сумцова, було присвячено два об'єднаних засідання Харківського Наукового Товариства і кафедр—історії України, мовознавства й історії європейської культури.

В день Шевченківського свята засідання кафедри було присвячено виключно докладам про Шевченка та його твори.

Співробітники кафедри працюють і в галузі краєзнавства, приймають участь в періодичних виданнях України, працюють над популярними книжками для народу й для дітей, приймають участь як лектори української мови курсів для службовців різних установ.

Робота кафедри майже цілком ведеться українською мовою 317 аспірантів тільки 3 не знають мови; з 9 керівників один зовсім не знає мови, другий хоч не розмовляє, але знає її, 7 вільно володіють мовою.

Таким чином кафедра підготовляє робітників на ниві української культури й науки, яких так потребує Україна.

О В.

В неділю 18-го жовтня б.р. відбулося урочисте засідання науково-дослідчої кафедри історії України, присвячене пам'яті українських письменників—Я. І. Щогольова (25-а річн. з дня смерті) та Л. Г. Глібова (30 річн. з дня см.).

Засідання відкрилося вступним словом акад. Д. Г. Багалія про Я. Г. Щогольова, якого він знав особисто.

Далі зачитано було такі доклади:

Асп. І. Ф. Єрофієв: «Щоголів і укр. думи» і «Головні мотиви байок Глібова».—Асп. І. М. Ткаченко: «Соціальний зміст байок Глібова».—Асп. Білецька: «Етнографізм у творах Щогольова».—Асп. П. І. Тиховський: «Глібов і Боровиковський, як два типа байкарів».

Акад. Д. І. Багалій пише історію України на соціально-економічному ґрунті від найдавніших до наших часів. План цієї праці було зачитано в засіданні кафедри.

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА НАРАДА РОБІТНИКІВ КНИГИ.

На початку листопаду ц. р. в Харкові відбулася 1-а Всеукраїнська нарада наукових робітників книги. Нарату було скликано з ініціативи Наукового Комітету Укрголовпрофосвіти з метою координування й раціоналізації науково-книжкової роботи на Україні.

Участь у роботі Народи взяли т.т. з Харкова, Київ, Одеси, Кам'янця-Подільського, РСФРР та інш., причому були представники як од науково-бібліологічних установ, так і од найбільших книгосховів і книгозбірень України.

На початку своєї роботи Народа заслухала інформаційні доклади про діяльність Наукового Комітету Укрголовпрофосвіти, Українського Наукового Інституту Книгознавства, Української Книжкової Палати, Всенародної Бібліотеки України, Одеської Публічної Бібліотеки, Наукової Бібліотеки Кам'янця-Подільського, Харківської Книгозбірні ім. Короленка, Центральної Наукової Бібліотеки

Одеських Вищих Шкіл, Київської Публічної Книгозбірні ім. РКП та про книжково-наукову роботу Сільсько-Господарчого Наукового Комітету України.

Після заслухання інформаційних докладів Народа перейшла до обговорення основних питань свого порядку денного й ухвалила низку резолюцій після відповідних докладів.

Після доповіді директора Української Книжкової Палати т. Годкевича Народа визнала, що науково-бібліологічна робота на Україні перебуває в стані організації, що дає можливість негайно перейти до раціонального планування науково-бібліологічних установ, причому до роботи треба притягти не тільки фахові установи, але й книгозбірні академічного та політосвітнього характеру, а також використати наслідки індивідуальної роботи окремих книгознавців.

Практичними завданнями української бібліології визнано: 1. Вивчення загальних проблем книгознавства та окремих галузей виробництва книги, поширення (в формі бібліотечній і торговельній) методів бібліографічного опису і, нарешті, соціального й індивідуально-психологічного боку користання книгою. 2. Бібліографія «Ucrainica» по змісту й мові. 3. Національна (Державна) бібліографія й статистика друку УСРР. 4. Спеціально наукова бібліографія. 5. Порадницька бібліографія сполучена з пропагандою.

Роботу по вивченню проблем книгознавства й по бібліографії «Ucrainica» визнано потрібним покласти на УНІК (Український Науковий Інститут Книгознавства), державну бібліографію й статистику на УКП (Українська Книжкова Палата) і наукову бібліографію на науково-дослідчій кафедрі, відділі ВУАН—то-що і, нарешті, порадицьку бібліографію на Методком Укрголовполітосвіти (його бібсекцію).

Визнано за потрібне організувати докладне обслідування усіх пунктів бібліотечної й бібліографічної роботи в анкетному порядку й утворення кафедри книгознавства при найбільших Державних Книгозбірнях, притягання провінціальних книгозбірень до справи вивчення місцевої книги, а також організацію всієї

бібліологічної роботи установ, книгозбірень і окремих робітників в формі Всеукраїнського Бібліологічного Товариства.

Після доповіді представника Одеської Публічної Бібліотеки т. Вугмана визнано за потрібне організувати об'єднання всіх центральних наукових книгозбірень, з тим, що та або інша публічна книгозбірна, що відповідатиме вимогам до наукової книгозбірни, має вступати до об'єднання.

Так само визнано необхідною участь в об'єднанні книжково-дослідних установ.

Керуватиме справами зазначеного об'єднання Бюро, яке призначає Науковий Комітет з числа представників членів об'єднання.

Актуальне питання зачепив у своєму доповіді про «Ідеологічні завдання академічних і публічних книгозбірень» представник Київської Публічної Бібліотеки т. Розанов. Нарада приєдналася до твердження докладчика про те, що книжкові фонди академічних та публічних книгозбірень зв'язані ідеологічно з старим світом і дуже несправно постають марксовською літературою. Зазначена несправність позбавляє ці фонди можливості виконувати поважні громадсько-революційні завдання. Нарада визнала за потрібне звернути найпильнішу увагу робітників на доповнення книгозбірень марксовською літературою (для чого потрібні відповідні асигнування) та доцільне використання цієї літератури через влаштування «кабінетів марксовської літератури».

Питання про видання бібліологічної літератури, після доповіді директора У. Н. І. Ка т. Меженка вирішено в такий спосіб: звернутися до Н. К. О. з проханням—зобов'язати Д. В. У. гарантувати що-місяця 10 аркушів під бібліологічну літературу з розрахунку 4 арк. під «Бібліологічні Вісти», а 6 арк. під «Бібліологічні Збірники». Редагування «Бібл. Вістей» покладено на У. Н. І. К., а збірників передано Редколегії майбутнього Всеукраїнського Біб-го Т-ва.

Після пропозиції того ж тов. Меженка ухвалено організувати Всеукраїнське Бібліологічне Т-во, що мало б об'єднувати всю бібліологічну роботу на Україні

і відати бібліологічним видавництвом. Осідок т-во матиме в Харкові, а філію у Києві та, по змозі, в інших містах України.

Заслухано було також доповіді представника Всенародньої Книгозбірни України т. Пастернака про підготовку робітників книги і представника Наукової Книгозбірни Київських Вищих Шкіл т. Рубінштейна, про катедру бібліології. По першому питанню ухвалено обмежитися (через брак потрібних коштів) частковою підготовкою робітників книги і в першу чергу провести підготовку бібліотечних робітників. Для цього визнано потрібним підвищити політичну й загальну освіту бібробітників шляхом курсів, семінарів то-що. Найкращим методом підвищення кваліфікації визнано метод практичної роботи. Конкретно ухвалено домагатися заснування інституту практикантів і 3-х біблішкіл в Києві, Харкові та Одесі, катедри бібліотекознавства при І. Н. О. і заведення практичного курсу бібліотекознавства на 3-хрічних педкурсах.

Зокрема визнано потрібним, як найшвидче розпочати підготовку індексаторів по різних галузях наук.

По другому доповіді (Рубінштейна) визнано бажаним організувати катедру бібліології за принципом виробничим, будуючи їх навколо найбільших біблостанов, підпорядкованих Наркомосвіті.

Теоретичну частину Наради закінчив представник Кам'янець-Подільської Книгозбірни при В. Ш. т. Сухопаров, цікавим докладом про вивчення місцевої книги.

Нарада погодилася з докладчиком, що хід революційних подій викликав силу видань місцевого значіння і що настав час заснувати при книгозбірнях відділи місцевої книги.

З практичних питань бібліотечної та бібліологічної роботи винесено постанови про техніку заupu закордонних видань для українських книгозбірень, про збереження на терені України повних комплектів видань революційного часу, про масове виготовлення річей біброботи, про індексування й картографування, про концентрацію старовинних і дороговартісних книжок і чужоземних видань.

Окремо треба занотувати постанову про Всеукраїнську бібанкету, що нею (через У. І. І. К.) мається

охопити всі бібустанови України і виявити—історію їх, підлеглість, фінансування, поповнення, техніку, класифікаційну систему, книжковий фонд і читання, персонал, склад читачів і методи біброботи.

В останньому слові представниця Наукового Комітету А. І. Ряппо зробила підсумки праці Наради, зазначивши значне підвищення темпу наукової біброботи на Україні. Нарада закінчилася прийняттям побажання про зміцнення Української Книжкової Палати, як єдиного апарату книжкового постачання для науково-бібліотечних установ і про те, аби Науковий Комітет підніс перед Колегією Н. К. О. питання про затвердження й реалізацію постанов і ухвал Наради.

Постановлено сповістити про ухвали Наради Наркомоси Союзних Республік і надіслати привітання органам Влади, Міжнародному Бібліографічному Інституті в Брукселі й Всенародній Бібліотеці України, при В. У. А. Н.

С. Дз—ко.

ЖОВТНЕВІ СВЯТА.

— Після параду на площі Тевелева відбулось урочисте відкриття пам'ятника т. Артему.

— Трупа ім. І. Франка п'єсою німецького комуніста Толера «Евген нещасний» відкривала свою роботу в Малому Театрі. На відкритті виступили з привітанням: заступник НКО Ряппо, Пельше, І. Кулик («від Гарту»), С. Пилипенко (від «Плугу»), Федюченко (від укр. шкіл), Полоцький (від Українбанку), представник від Всерабісу та інші. Гната Юру, як керівника трупи, було зустрінuto довгими оплесками.

— По всіх пунктах ліквідації неписьменности відбулись виступи слухачів.

— Вийшли дитячі часописи: «Юний Спартак» і «Красная Звездочка».

В ТЕХНОЛОГИЧНОМУ ІНСТИТУТІ ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА.

Харківський Технологічний Інститут, (б. імператора Александра III) на шості Жовтневі свята перейняв назву Інститута імені В. І. Леніна. Склад студентства в цьому Інституті майже

весь пролетарський за невеликим винятком. Студентство Інституту починає об'єднуватись в різні гуртки: в драматичний, хоровий, музичний, гімнастичний. В Інституті мається Науково-Технічний клуб, де викладаються лекції науково й взагалі культурно-освітнього характеру; крім того, є кіно-театр, де кожну суботу на екрані демонструються картини. Театр одвідується, як службовцями, так і студентами. Студенським комітетом видається щоденна газета «Красний Технолог», в котрій освілюється життя школи. Силами студентів організовано свою палітурню, де працюють виключно студенти. При книгозбірні імені Л. Толстого існує читальня—завжди свіжі газети й часописи. Інститут має підшефні частини, де працюють студенти по ліквідації неписьменности між червоноармійцями.

— Вечір мистецтва. 17/XI на користь незаможних студентів-середовищів у помешканні Грінченківської гімназії відбувся вечір, в якому брали участь хор ім. Леонтовича, артисти опери Литвиненкова-Вольгемут, Донець, Лебединський і літерати Остап Вишня та Тичина.

ВИЩА НАУКОВО-РЕПЕРТУАРНА РАДА.

Рада існує з 1920 року при відділі мистецтв Головополітосвіти НКО УСРР. Сюди входять відповідальні робітники відділу, представники від різних партійних і державних організацій, а також фахівці у справах театру.

За минулий рік Рада продовжувала роботу попередніх років. Переглянуто було по-над 870 п'єс російського репертуару, приблизно стільки ж п'єс українського репертуару, до 75 п'єс дитячого репертуару, до 71 опер і 46 оперет, більше 46 кіносценаріїв.

П'єси розглядалося з ідеологічного та художньо-театрального боку.

Багато п'єс старого репертуару відкинуто, як непотрібні уже, старий (особливо що до п'єс так званого «малоросійського» репертуару) в театрі елемент, що відбиває забутий побут, з старою ідеологією. Ці п'єси не знайшли місця серед дозволених до постановки.

З п'єс нових авторів, написаних уже під час революції, виявилось кілька таких, що з успіхом можуть замінити п'єси старого репертуару і які можна рекомендувати; правда, таких небагато, але слід сподіватися, що оголошений відділом мистецтва конкурс на нові п'єси (переважно для сільських і робітничих театрів, українською мовою) викличе приплив їх і збагатить репертуар. Репертуарна Рада особливо уважно ставиться до п'єс нових авторів, яким дає вказівки виправити п'єсу і після цього наново їх переглядає.

Списки п'єс, вироблені репертуарною Радою, є в провінціальних відділах політосвіти. Театри, які гастролюють по провінції—як театр Мейерхольда, студії МХАТ, театри Михайличенка, Курбаса та інші, знайомлять і публіку, і артистів з новими досягненнями в театрі, а саме існування студій Михайличенка та Курбаса каже за те, що матеріал для створення нового театру—вже готовий.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА.

За короткий час в державний український драми пройшли п'єси: «Егвен нещасний»—Толера. «Йоля»—Жулавського, «Гріх»—Винниченка, «Фуенте Овехуна»—Лопе-де-Вега, «Суєта»—Тобілевича, «Мірандоліна»—Гольдоні.

Зараз в театрі йде підготовка нових п'єс, переважно з репертуару німецьких драматургів експресіоністів.

Мистецька ідеологія й шлях мистецьких шукань театру полягає в розрішенні «пекучого» питання—яким чином, якими мистецькими засобами підійти найближче до пролетарських мас. В той час, як Мейерхольд задався метою досягнути цього шляхом зовнішньої машинізації сил (головним чином—руху) і поступовим переходом до машинізації емоцій,—театр ім. Ів. Франка, як раз навпаки, вихідним пунктом ставить емоцію, рахуючи, що це є найпевніша лінія, в якій праця може дати найбільше плюсів: тільки внутрішнім глибоким переживанням можна сильно вплинути на глядача і сподіватись на його довіря. Що до зовнішнього—театр, використовуючи експеримен-

тальним шляхом нові системи, буде їх виключно на відгуках глибокого почуття й певен, що тільки воно може бути в даному разі критерієм і що тільки при таких методах можна сподіватись в праці на здійснення своїх переконань.

Внутрішній рух, нерв, емоція—стимул творчої праці актора-франківця, решта—додаток, який машинізується на цих базисах і втілюється в образ яскравої експресії.

Від глибокого змісту внутрішнього до сильного змісту зовнішнього. Детальна розробка цього принципу є завданням сучасної й майбутньої праці театру.

Головні висновки втілення емоцій, до яких театр прийшов в своїх шуканнях, це—закінчене слово й сильний звук, високий тон, паралізуючий всі напівчуття й напівобрисовки й рішуча, до певної міри навіть різка, хвилююча тактировка тону.

Крім праці над п'єсами, в театрі провадяться обов'язкові виправи з пластики, яким надається велике значіння в зв'язку з утворенням на тлі емоцій відповідного жесту й руху.

Покладаючи в основу своєї внутрішньої будівлі сили пролетарського походження й пролетарських переконань, театр має на меті на таких же підвалинах організувати драматичну студію, до чого вже розпочаті відповідні заходи.

— Держ. Драм. Академ. Театр борсається в якомусь зачарованому колі старовинної макулатури. Водевіль, французький фарс, мелодрама—«Ростан», «Грелка», «Тайна Нельской Башни», «Обладание»—ось репертуар Госдрами. Не рятує становища театру досить талановита гра більшості артистів і навіть «сам» Петіпа.

У публіки театр не користується успіхом.

— Держ. опера. Репертуар Держ. опери складається з «поважних» складних і цікавих опер, але почувається брак свіжої режисури в театрі. Усе йде «по старинке», трафаретно. Ті ж групировки хорів, старе вбрання, старі декорації (хоча й на нових полотнах), навіть мізансцени так настирливо говорять про те, що Революція в театрі—«звук пустой» для опери. І лише балет намагається своїми спробами пірвати з рутинною в опері.

«Новий Театр. Це типовий театр мініатюр розрахований на певну аудиторію дрібнобуржуазного міщанства та непманів. Театр для тієї публіки, яка звикла заходити до «храму Мельпомени» як стій: «в пальто й калошах»...

Такий же точнісінько «Уголок Артиста» і «Арлекін»...

«Єврейський Театр гастролює зараз у Харкові не без успіху в публіки.

Великим лихом Єврейського театру являється відсутність нового, сучасного, оригінального репертуару. Театр переспівує старих драматургів...

«В Робітничому Театру Металістів (район Петінки). Це, майже єдиний як слід організований районний робітничий театр. Більшість артистів-виконавців є самі робітники-студії, котрі працюють довгий час над удосконаленням своєї техніки й поволі наближаються до управління своєї ідеологічної лінії.

Особливої уваги заслуговує постановка цим театром п'єси Толлера «Машинобойці» («Разрушители машин»).

«Дитячий Театр» або «Гос. театр для дітей» (під ідейним і іншим приводом Головоцувиху). Поки-що «нового» не сказав нічого. Відбулось... кілька вистав п'єси «Бум і Юла» по російському, от і усе...

«Краснозаводський театр (б. Нардом) має в своєму розпорядженні досить пристойний колектив професійних артистів. Репертуар складається з п'єс: «Фуенте Овехуна», «Шут на троне», «Красный петух»... «Таланты и поклонники», «Сестры соперницы», «Золотое дело», «Тайна Нельской башни».

«Театральний «Гарт». В спілці пролет. письменників «Гарт» виникла думка про створення подібної їй організації пролет. мистців театру й аматорів робітничого театру. З постанови пленуму спілки скликано було збори гартіванців, кількох молодих артистів і робітників-аматорів. На зборах постановлено закласти спілку театрального «Гарту». Завдання спілки об'єднати й організувати самодіяльність діячів і симпатиків робітничого театру, як одного з чинників творення майбутньої комуністичної культури.

Обраному Орг. Бюро, в котре ввійшли П. Тичина, В. Коряк, Любченко, Смоліч і Кудь, доручено скликати ширші збори, виготовити план роботи спілки й вжити заходи до її оформлення.

«Робітничий сель-театр. Спілка селянських письменників «Плуг» розпочала організацію спеціально робітничо-селянського пристосованного для клубів і сельбудів театру. Основне ядро плужан і співчуваючих в складі С. Пилипенка Остапа Вишні, Дм. Грудини, Костя Котка та инш. розпочало свою роботу в першу чергу по створенню відповідного репертуару.

«Терабмол складає ініціативна група по заснуванню в Харкові театру робітничої молоді на взірць Мейерхольдівського. «Терабмол» засновано Харківським Губкомом КСМУ як зразковий робітничий театр.

Ідеологія театру—марксизм, форма—новий реалізм, що дивиться на життя в широкому світовому масштабі. Курс театру—площа й народні маси. У завдання театру входить також і втворення виховуючої школи для робітничої молоді, а для цього при ньому мають бути втворені виробничі майстерні: електро-технічна, бутафорська, декоративна та інші.

«Харківський Пролеткульт» дав свою першу виставу «Газ» Кайзера в день Жовтневої Революції під проводом режисера Уразової.

«В центральному Сельбудинкові. На Благовіщенському базарі відкрита перша зразкова чайня Центрального Сельбудинку з заїзним двором, агрономичною й юридичною консультацією та читальнею. Чайня обслуговуватиме селян, що приїждять з сел на базар.

МУЗЕЙ СЛОБОДСЬКОЇ УКРАЇНИ.

В центрі міста на б. Університетській горці притулився «Музей Слободської України». Складається він із 14 залів, де розміщені відділи музею: історичний—імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, мистецький, де переходяться численні праці добре відомого С. І. Василь-

ківського, що заофіровані музею небіжчиком, і етнографічний імені А. А. Потебні. Окрім того, є книгозбірня, що складається з цінних стародавніх книг і зшитів. Над організацією останньої багацько попрацював покійний проф. Н. Ф. Сумців, які в загальні над організацією всього музею, й зараз подано до Наркомосвіти прохання про надання книгозбірні назви: «імені академіка Н. Ф. Сумцова».

В музеї перед очима глядача, як жива, повстає стара Слобожанщина в дрібних рисах свого побуту. Від архітектурних зразків хат, церков то-що, що подає в своїх працях Васильківський, до найдрібніших річей першого вжитку: убрання, одяг, зразки плахт, мережок, намиста й дукачі, дитячі іграшки, різноманітний посуд. Величезна колекція писанок, колекція обрядових страв (весільні шишки то-що) і хатні приладдя, речі до освітлення й до палення, домороблені свічки, вози, коlesa, хліборобські й риболовні знаряддя й т. и. Усього й не перелічити.

Із випадкового відчиту видно, що музей за три місяці відвідало 1976 чоловік, з них: 34 екскурсії з 999 чоловік і окремих відвідувачів 977 чоловік. З загальної кількості їх було приїзних: з екскурсіями—224 чоловік і окремих відвідувачів—118 (з Донбасу, Полтавщини, Київщини, Волині й Поділля, Москви, Криму, Кавказу й навіть Далекого Сходу).

Завітали й чужоземні відвідувачі: представники німецького генерального консульства й польського та чеського консульства—10 чоловік.

Поділ відвідувачів такий: робітників—1104 ч., селян—109 ч., військових—87 ч., останні учні, радслужбовці й інші.

З експонатів і книгозбірні користалися представники науково-дослідчої катедри ХІНО, учасники залізнич. клубу й студенти Художнього Технікуму (53 чол.).

Як видно з вищенаведених даних, кількість відвідувачів поступово збільшується, також зростає серед працюючих інтерес до музею, принаймні, запис на екскурсії іноді робиться за три тижні наперед.

Що до зовнішнього вигляду, музей справляє гарне враження, але є й негативні сторони. По-перше, занадто

малі штати молодших службовців; по-друге, й це головне, бракує каталога, а власне й «живого каталога», тоб-то популяризатора, який би обслуговував хоч би, принаймні, екскурсії. Для більшості невідготовлених відвідувачів це матиме велике значіння.

Музей для огляду відчинено щодня до 5 години.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ.

«Дух Леонтовича». (Держ. Укр. Хор ім. Леонтовича). За перший місяць нового сезону хор улаштував у м. Харкові шість концертів. Найбільш цінними й цікавими з боку ідей та змісту були програмові вечори: «вечір пролетарської поезії в музиці» і «галицький музичний вечір». Ці вечори були початком здійснення плану хорової праці на зимовий сезон 1923—24 р. й ще раз довели серйозність і велике значіння концертної діяльності «Дух'у». Решта концертів комбінувалися так, аби аудиторію повніше познайомити з музичними новинами й поступом музичного мистецтва за час революції; в програмі кожного з цих концертів був відділ музики до поезії сучасних пролетарських поетів. Концерти були влаштовані: для робітників-транспортів в Управл. Півд. залізниць; для червоноармійців 68 полку в день роковин полка; в театрі б. Мусурі на культфонду «ЧОН» («часть особого назначения») і для юнаків Школи Червоних Старшин в день 3-х роковин школи.

Черговими програмовими вечорами хору є:

«Вечір поезій П. Тичини в музиці» й Лисенківський вечір в день роковин смерті.

«Вок.-музична студія при факультеті соцвих. ХІНО. З наступом академічного року студія розпочала свою працю. Завдання студії: виховання музичного смаку у майбутніх педагогів, оволодіння технікою мистецтва в мірі, необхідній педагогу й педагогізація художніх засобів музичного мистецтва в справі виховання дітей.

В студії цього року працюють біля 150 студентів.

ТРИДЦЯТИ РОКОВИНИ СМЕРТИ ЧАЙКОВСЬКОГО.

Тридцять років смерті композитора Чайковського в Харкові відзначено постановкою в Держопері ойго опери «Мазепа». Перед початком вистави оркестром була виконана остання частина Патетичної Симфонії. На сцені пишався портрет композитора, фотографований з Чайковського, коли він перебував в останнє в м. Харкові.

Б. Яновський, згадуючи про творчість Чайковського, пише в «Комуністі»:

У Чайковського не було певних ідеалів в опері, поступова течія в сторону музичної драми цілком не торкнулась його. Реформи Вагнера, а також і поривання Даргомижського та Мусоргського для нього були чужими: він залишився ідеологом старовини, «опери» в настоящому змісті цього слова.

У СПІЛЦІ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬ- МЕННИКІВ «ПЛУГ».

У понеділок 3-го грудня відбулася 83-тя вечірка «П л у г у». Останні місяці робота харківської групи плужан проходить під знаком поглиблення та удосконалення техніки писання, а також виправлення ідеологічного рівня. Спостерігається цікаве явище: певні групи плужан—поетів чи прозаїків, майже в однаковій мірі піднімаються на вищі щаблі свого розвитку,—серед них ще немає визначних талантів, ще ніхто з плужан не дав дуже помітного якогось твору, але оце саме може як раз і цінно для творчого колективу... На останніх вечірках «Плугу» зачитувалося дуже багато творів, як плужанських, так і неплужанських. Авдиторія «Плугу» розрослася до того, що важко стало провадити вечірки в залі Сельбудинку і вони були перенесені до Укр. Держ. Драм. театру. 81-ша вечірка «Плугу» разом з «Гартом» та трупкою імени Ів. Франка була присвячена обміркуванню питання про Жовтневий блок мистецтв. Виникла надзвичайно цікава дискусія по-між т. С. Пилипенком, головою «Плуга», та В. Блакитним, головою «Гарту», на яку жваво реагувала й авдиторія.

«Плугом» було улаштовано кілька вечірок на околицях міста та в робітничих районах: в паровозних майстернях, в школі Червоних Старшин, в клубі Півд. Окр. Залізниць,—ці вечірки збирали досить численну авдиторію й проходили дуже вдало.

Все більше й більше поширюється робота «Плуга» на периферії. У неділю 2-го грудня відбулося урочисте святкування 1-ї річниці існування Полтавської філії «Плуга». На свято прибули члени Ц. Б. «Плуга» т.т. І. Шевченко, А. Панів, Петро Панч та т.т. Остап Вишня й С. Божко. Заля Полтавського клубу радробітників не могла вмістити всієї публіки (по-над тисячу душ). Було заслухано привітання від багатьох установ, між иншим від ЦК КСМУ, від Полтавського Губкому КСМ, від часопису «Радянська Освіта», від редакції «Червоні Квіти», від Полтавського Кубуча та від т.т. П. Тичини і М. Хвильового... Програма вечору був самий різноманітний,—крім читання творів Полтавських та Харківських плужан, ще виступав хор Полт. ІНО, гурток хорової декламації Кооперативного Технікуму та кобзарі... Ювілейний вечір зробив на авдиторію надзвичайне вражіння.

— Заснувалася філія «Плуга» в м. Тифлісі.

— На цукроварні біля ст. Конотоп заснувався літ. гурток «Плуга», який має більше 100 членів.

— В Харківській Школі Червоних Старшин утворився літ. гурток «Плуга», в якому по-над 30 членів.

— На Харківських педкурсах ім. Г. Сковороди заснувався літ. гурток «Плуга» з 15 членами. Уже відбулося 4 вечірки, на яких читалися і твори членів гуртка.

— З перших чисел грудня розпочалися регулярні вечірки-понеділки Миргородської філії «Плуга».

— В м. Лубнях існує філія «Плуга», яка улаштовує свої вечірки в помешк. Окр. Сельбудинку.

— В м. Кремінчуці утворилася ініціативна група, яка має на меті закласти філію «Плуга».

— У Києві останніми днями теж засновано літгурток «Плуга».

— В газеті «Селянська Правда» що-тижня виходить літературна сторінка «Плуга», в якій друкується, крім літературного матеріалу, моло-

дих творчих сил, також і статті інформаційного змісту для літгуртків на провінції. Почала виходити сторінка «Плуга» в Полтавській газеті «Червоне Село».

ЦБ «Плуга» провадить нині роботу до заснування філії «Плуга» в м. Катеринославі, в Донбасі та на Одещині, а також вживає заходів до зміцнення уже існуючих відділів спілки.

І. Ш.

— Лабораторія «Цех поетов». Російськими молодими поетами засновано в Харкові лабораторію поетичної творчості під назвою «Цех поетов», де провадиться гурткова робота самоосвіти й удосконалення в галузі вивчення поетичної творчості. Беруть участь слідуючі поети: Е. Хазін, М. Волосевич, Рудерман, Красновський, Лягавка та інші. Літератори: Меттер, Савельєва й інші.

У ВИДАВНИЦТВІ «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ».

До цього часу Ви-во «Червоний Шлях» випустило такі книжки:

1. Х. Г. Раковський. Союз соціалістичних радянських республік (розійшлося).

2. В. Поліщук. Адигейський співець. Поема.

3. Проф. С. Остапенко. Вічний революціонер (Донбас).

4. Асп. А. Ковалівський. Питання економічно-соціальної методи в історії літератури.

5. Х. Г. Раковський. П'ять років української радянської влади (розійшлося).

6. Проф. С. Семковський. Що таке марксизм? Начерк (розійшлося).

7. Е. Берглер. Фашизм, Начерк. (розійшлося).

8. М. Скрипник. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк з малюнками.

Видавництво закінчило друком і пустило в продаж такі книжки: В. Череди́ченко. «Артистка безролів». П'єса на 3 дії, що друкувалася в числіб—7 «Червоного Шляху», і Гн. Хоткевича «Гуцульські образки» — збірка, до якої, окрім образків уміщених в «Червоному Шляху», увійшло ніде не друковане оповідання «За Юріштаном».

Видавництво закінчило переклад і здало в друк книжку Проф. С. Семковського Конспект лекцій з історичного матеріалізму і закінчує переклад книги І. Дашковського — Конспектований курс політекономії.

Обидві книжки мають вийти з кінцем біжучого року.

Видавництво спішно перекладає книгу Л. Троцького — Література і Революція, що-йно видану у Москві «Красною Новью». Книжка розміром в 25 аркушів і має вийти по-українському двома випусками.

Видавництво веде переговори з поетом Бурхардом (Київ) відносно видання переложеної ним з німецької мови збірки «Залізни сонети». Збірка є анонімним твором кількох німецьких авторів і містить зразки німецької революційної лірики.

На замовлення ДВУ Видавництво випустило дитячу п'єсу П. Капельгородського «Чарівна сопілка». П'єсу ухвалив до постановки Научпедком Головоцвиху.

Видавництво веде переговори з П. Тициною в справі видання третьої збірки поезій і з М. Хвильовим про видання другої книжки новель.

Видавництво лагодить до друку альманах молодих авторів «Місто». Альманах мститиме твори, що малюють міський побут.

Видавництво ухвалило до друку п'єсу Давидовича-Антоненка «Лицарі абсурду» й повість Бузька «Лісовий звір». Обидві речі мають друкуватися в «Червоному Шляху» і вийдуть окремими брошурами.

Проф. Яворський працює над обробкою своєї «Короткої історії України», що має вийти другим виданням. Окрім дрібних змін і виправок, має бути наново переглянута ілюстративний матеріал. Ілюстрації першого видання, уміщені без відому автора, будуть замінені іншими.

Видавництво «Червоний Шлях» запропонувало проф. Яворському видати перероблену «Коротку історію» своїм накладом.

— Кооперативне Видавництво «Рух» в Харкові останніми часами випустило: Карпенко-Карий — «Наймичка» і «Чумаки» (обидві п'єси дозволені до вистави в виданні «Руху»); Винниченко, том 1, книжка 1 і 2; М. Горбань; «Новий список літопису: Краткое

описание Малороссии»; Гжицький — «Трембітині тони», збірка поезій. Друкуються: Винниченко — Твори т. II і III; Карпенко-Карий — «Хазяїн», «Лиха искра», Тогобочний; — «Борці за мрії»; Франко — «Учитель», «Украдене щастя», «Будка ч. 27», «Майстер Чирняк»; Запольська — «Моральність Дульської» і «В гірничій діброві»; Потапенко — «Ряса». Виготовано до друку — М. Плевако — Хрестоматія нової української літератури ч. I; Мамонтів — Ave Maria (п'єса) і «Збірка поезій»; Винниченко — «Твори, т. IV—VI»; Повне видання творів Івана Франка (крім наукових праць і публіцистики), що розраховано на 28 томів. Видавництво «Рух» дістало згоду на друкування творів Франка від наслідників автора, що уповноваження своє на УСРР дали на руки члена правління «Руху» Лизанівського. Перших три томи оповідань і 21 і 22 томи поезій і поем будуть здані до друку в половині грудня. В. Стефанік прислав на руки Ів. Лизанівського збірку ніде ще недрукованих нових оповідань, що вийдуть накладом «Руху».

«Збірник художньої прози. Виготовлено до друку збірник художньої прози, в якому будуть розміщені оповідання таких авторів: О. Копиленка, І. Сенченка, П. Панча, В. Вражливого, Г. Коцюби, Христового й Миколи Хвильового.

«Вісти» Вуцківка що-тижня випускають додаток «Література, Наука, Мистецтво».

«Селянська Правда» (орган Ц. К. К. П. (б) У. і Всеукр. Центр. Комісії Незам. Селян) що-тижня дає літературний куток, де друкуються твори «Плужан». При «С. П.» буде виходити антирелігійний журнал «Пекло».

Рос. газета «Коммунист» по неділях виходить з літературною сторінкою, в якій містить переклади з сучасних українських письменників.

О. Білецький видрукував книгу «В мастерской художника слова». Написав ряд статей по історії західного письменства.

«Яків Шовковий-Моньченко (робітник) написав п'єсу «Язик убивця».

Григорій Петніков написав книгу поезій «Баюм»; редагує для Держвидава Антологію нової німецької прози «Молодая Германия»; складає два збірники «Сказки первобытных народов».

НА ХАРКІВЦІНІ.

Валки. Держ. Український хор ім. М. Лисенка. Цього літа хор організував без жадної допомоги ряд концертних подорожів по повіту; концерти відбулися по с. с. Сніжкові, Іванівці, Коломаці, Люботині, Водолазі й т. д.

Всюди концерти проходили з великим успіхом і викликали ентузіазм серед селян.

Суми. Зразковий хор ім. М. Леонтовича. 30 вересня хор влаштував ювілейний вечір з нагоди перших роковин своєї діяльності по такому програму:

1. Урочисте засідання з приводу роковин хора.

2. Великий концерт з народних пісень, класичної й революційної вок. музики.

3. Виставка — відчит роботи за рік. Влітку хор зробив кілька концертних подорожів по містечках Сумської округи.

В репертуарі хора по-над 100 п'єс.

Керує хором вільний художник П. Леонтиїв, заходами якого організовано кілька числених хорів по окрузі: в Білопільлі, Юнаківці, Лебедині, Степанівці та инш.

с. Гіївка. Селянський хор при клубі КСМУ. Хор організовано по-весні б. р. Робота провадиться під загальним керівництвом художника К. Сліпка й студентки педкурсів тов. Немоловської. За літо хор дав кілька концертів на селі з метою поширення серед селянства нар. пісні в ар. М. Леонтовича й революційних композицій. 22-IX хор дав концерт у Харкові для робітників 1 держ. млина.

К И І В.

ЕКСПЕДИЦІЇ ДЛЯ СТУДІЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ.

Минулого літа відбулось кілька наукових експедицій Київського Археологічного Інституту по різних місцях України з метою всебічного студіювання пам'яток її мистецтва й старовини. Крім виучування самих пам'яток, метою експедицій є підготовка молодих кадрів нових дослідувачів мистецтва, які студіюють мистецтво не по книжках—як це часто робиться й досі—а безпосередньо по оригіналах.

Перша з таких екскурсій-експедицій була направлена до м. Чернигова з метою студіювання пам'яток його мистецтва (була коротко описана в ч. 6-7 «Червоного Шляху»). Далі йшла подорож до Каніва й Переяслава. Перед нею, 18-20 липня, відбулися лекції професорів Інституту В. Г. Ляскоронського й В. О. Романовського «Од Київ до Каніва»—історичний огляд місцевостей надніпрянського побережжя; П. П. Курінного—Археологічні знахідки побережжя Дніпра від Києва до Каніва. В. О. Пархоменка—«Заснування м. Переяслав»; В. М. Базилевича—«Переяслав після переяславської ради 1654 року»; В. М. Зуммер—«Київська Кирилівська й Канівська Георгіївська церква»; А. Е. Ханіков—«Рештки великокнязівської церкви Успіння м. Переяслава»; Ф. Л. Ернста—«Пам'ятки мистецтва м. Переяслава XVI—XIX віків»; В. В. Міяковського—«Поховання Шевченка у Каневі».

Сама експедиція відбулася 21-25 липня. У Каневі було детально оглянуто старе Городище й вали (під керуванням В. Г. Ляскоронського), собор XII віку (В. М. Зуммера), дерев'яну Преображенську церкву (Ф. Л. Ернста), невеличку археологічну збірку з місцевих знаходок (переважно трипільської культури), в школі—колишньому будинку базиліянського монастиря—під керуванням Л. А. Дінцеса. Далі було оглянуто городища на Княжій та Маріїній горі біля Каніва й могили Шевченка. На останній київській ділянці мистецтва довелося з жалем констатувати той факт, що за останній час могилу «прикрашено» дешевою архітектурою з дихту—бутафорськими арками quasi-українського стилю, а на самій могилі нині стоїть незграбний цегляний обеліск з маленьким, жахливого вигляду, бюстом поета на ньому й трома барельєфами—в стилі дешевих листівок «хохлацького жанра», що продаються по тютюнових крамницях. В цілому, поетична канівська могила обернулася у справжній «шато де-флер».

Після Каніва екскурсія відвідала м. Переяслав. З початку студіювали рештки будівель і валів домонгольської доби—церкви Успіння й Михайлівську (історичні вказівки—В. О. Пархоменка, художньо-історичні—В. М. Зуммера). Далі було оглянуто надзвичайно цікавий Вознесенський монастир, побудований гетьманом Мазепою, з великим, хрещатого типу, собором, чудесною будівлею «бурси» XVIII віку, з численними окрасами (нині—дім для заарештованих), підземними ходами, ампірними будівлями й т. и. Серед річей т. зв. прикладного мистецтва особливе зацікавлення викликало молдавське шиття (плащаниці) середини XVI віку—високої художньої вартості; чудесне евангеліє—дарунок Мазени, з повним підписом й гербом гетьмана, підписом майстра «иноземця» й датою. Майже одночасно з Мазепою зять його Іван Мирович побудував напівфортеційного характеру Покровську церкву, з великими таємними склепами й ходами посеред могутніх стін—мабуть схованками полковничих скарбів. Нарешті, дерев'яна Спаска церква—дуже гарна пам'ятка народного будівництва, хрещатого типу, з простенькою археологічною дзвіничкою, оздобленою різьбою. Тут-таки було знайдено низку цікавих пам'яток народного малярства й кілька гарних полтавських килимів. Екскурсія керувалась методом послідовного аналізу архітектурних форм будівлі (зовні та з середини), далі (коли це була церква) огляду іконостасу—послідовно його архітектури, різьби й малювання, далі—окремих пам'яток різьби або сніцарства, малярства, виробів з металу, надгробків, шиття, гравюри, рукописів і стародруків, тканин й т. и. Особливе зацікавлення викликали праці переяславського цеху золотарів XVII-XVIII віків. Пояснення до всіх перелічених груп пам'яток давав Б. Л. Ернст. Наприкінці було оглянуто й

місцевий музей, що поміщено в будинку був. архієрейських покоїв разом з бібліотекою. В музеї переховується частинами місцева переяславська старовина (в тому числі цікаві портрети пензля кріпацьких майстрів), а також де-які речі з маетку Ташань—портрети родини кн. Горчакових, невеличка збірка археології, де-кілька гравюр, пізніх гобеленів, трохи порцеляни й бронзи. Безумовно, в Ташані (маєтку, що колись належав ще Румянцеву-Задунайському) були кращі речі—вони певно загинули. Єсть в музеї також відділ, так би мовити, «старого Переяслава»—замальовування місцевої старовини, цікава модель мазепинського собору й т. и. В цілому Переяслав дав силу матеріалу для студювання мистецтва—це просто непочатий край, абсолютно не досліджений і, на щастя, мало попсований новітньою культурою й «благоліпем» останніх часів.

Наслідком експедиції було влаштування в Києві відкритого засідання дослідчої катедри мистецтвознавства, де співучасниками експедиції було прочитано 13 докладів, присвячених пам'яткам археології та мистецтва Каніва й Переяслава (археологія, архітектура, малярство, різьбарство, вироби по металу, музеї й т. и.).

Третя по числу експедиція відбулася до м. Ніжина. Перед тим було влаштовано засідання з докладами С. І. Маслова—«Стефан Яворський та Ніжинський Благовіщенський монастир» та Б. Л. Ерста—«Пам'ятки мистецтва м. Ніжина». Експедицію стрів на станції представник ніжинського ІНО проф. О. С. Грузинський, який і в дальнішому чимало часу присвятив спільний з киянами роботу.

З найстаріших пам'яток архітектури було спочатку оглянуто т. зв. Ветхий монастир в 6 верствах од Ніжина, в якому гадали знайти будівлі великокнязівської або литовської доби. Тепер від колишнього монастиря зберіглася лише одна церква, яка, в результаті докладного обслідування, определена як будівля не раніше кінця XVII або початку XVIII віку. Експедиція прийшла до висновку, що рештки старих будівель (певно литовської доби) слід шукати в околицях згаданої церкви. Монастир Стефана Яворського (так зв. Назарет Богородичний у Ніжині)—цікавий комплекс будівель з монументальним, рідким по своїй формі собором (комбінація хреста з трьохнавовою системою), побудованим майстром Григорієм Устиновим у 1704—1716 роках; тут зберігається чудесний по своїй сохраннысти, грандіозний іконостас, цікавий розпис початку XIX віку й сила річей культового вжитку високої художньої вартости, між ними дуже гарна плащаниця XVII віку. Весь монастир, який було спочатку задумано як чисто вчену організацію, робить цілне вражіння культурного пам'ятника XVIII віку. Миколаївський міський собор, час побудування якого вважається невідомим, виявився, на підставі аналізу архітектурних форм, як будівля кінця XVII віку, певно українського майстра. Це—гарна, хрещата, п'ятибанна будівля. Вона має також силу художньої різби, малярства (іконостас 1734 року мальований майстром Реклінським), золотарства, шиття. Грецькі церкви в Ніжині залишилися пам'яткою того великого значіння, яке здобули в економічній історії України славетні ніжинські греки. З них одна церква дає чудесний художній ансамбль в стилі класицизму першої чверти XIX віку. Низка інших церков (Спаська, Замкова, Покровська й т. и.) дали також силу матеріалу для студювання мистецтва минулого—в тому числі перша з них має цікаві цехові прапори («знамени») цехів стельмашеського, кравецького, калашницького й т. и.—кінця XIX віку.

Велике зацікавлення викликали горожанські будівлі м. Ніжина, безумовно найбагатшого серед міст Лівобережжя України,—муровані цівільні будівлі XVIII віку. Серед них багато будинків колишніх грецьких купців. Вони всі потребують спеціальної студії й порівняння їх з цівільною архітектурою грецького сходу. Чимало збереглося в Ніжині пам'яток старого ганчарства, особливо старовинних розписних кахльових грубок як місцевого, так і привозного (калузького т. и.) виробів. Замальовуванням цих кольорових кахель ніжинського виробу спеціально займається ніжинський нароженець, нині співробітник петербурзького Російськ. Музею, В. І. Лесючевський.

Самий будинок ніжинського ІНО—колишній Ліцей кн. Безбородко—велика класична будівля початку XIX віку з грандіозною колонадою, на жаль, невідомого архітекта. В середині од первісних часів почасти збереглися лише т. зв. графські кімнати та й ті попсовані недавньою пожежою; але частинами тут збереглися старі плафони з росписом «помпейського» стилю, старі камінки й груби й т. и. Експедиція особливу увагу звернула на збірку картин Кушелева-Безбородько, яка належить ніжинському ІНО й на раховує біля 175 полотен. Серед них в офіційному каталозі, зазначено імення Рубенса, Тбеполо, Ван-Дейка, школи Мікель-Анджело, Ватто, Теньєр, Брейєль і т. н. Но жаль, при самому поверховому огляді виявилось, що всі ці імення доводиться викреслити—більшість полотен або просто не має нічого спільного з тими авторами, яким вони приписані, або жорстоко попсовані пізнішими промивками, реставраціями та лаковками. Сила курйозів, на взірць «візантійської картини XII віку». Але ж в цілому ця збірка також вимагає спеціальної, уважної студії на місці, тим більше, що збірка картин, яку заповів тойже таки Кушелев-Безбородько в Петербурзьку Академію Мистецтва, має дійсно дуже гарні оригінали. Музей Гоголя зберігає багато цікавих матеріалів. Як раз тепер місцеві історики літератури з проф. О. С. Грузинським на чолі розбирають рештки старого ліцейського архіву й знаходять там чимало автографів Гоголя, його атестацій, листування з його матір'ю, журналів з одмітками проти імені Гоголя—«туп», «непонятлив» й т. и. Нарешті, власне художній музей при Інституті має де-кілька гарних зразків меблі, гончарських виробів (кахлі), порцеляну різних фабрик (Миклашевський, Попов), цінні портрети.

Крім усього переліченого експедиція оглянула чудесний будинок початку XIX віку—був. «богоугодних заведень», певно збудований видатним чернигівським архітектором часів класицизму Антоном Карташевським (нині занятий під артсклад); кілька розписних груб по приватних домах; цікаві старі надгробки грецького кладовища; приватню збірку гончарських длябок та галицьких вишивок д. Спаської й т. и.

Наприкінці згаданої експедиції відбулося спільне засідання ніжинської дослідчої катедри історії культури й мови з київського катедрою мистецтвознавства, де було заслухано доклада Ф. Л. Ернста—«Попередні підсумки праці екскурсії К. А. І. до м. Ніжина й проф. О. С. Грузинського»—«Про старовину м. Ніжина й його околиць».

Результати згаданої експедиції опрацьовуються в вигляді низки окремих докладів й рефератів.

Остання екскурсія К. А. І., під керуванням акад. О. П. Новицького, відбулась до м. Чернигова спеціально для ознайомлення з результатами цікавих розкопок й дослідів над собором Спаса, що там ведуться під керуванням М. О. Макаренка (археологія) й І. В. Моргілевського (архітектура). Дуже цінні результати цих розкопок й дослідів будуть певно оголошені самими керовниками дослідів.

Ф. Ернст.

НОВІ МАТЕРІЯЛИ ПРО ГАЙДАМАЧИНУ 1768 р.

У Києві при розборці частини архівних матеріалів за XVIII століття в Центральному Історичному Архіві ім. В. Б. Антоновича в Києві знайдено паку справ про Гайдамачину 1768 року.

Найбільший інтерес уявляє собою справа з допитами гайдамаків. Новий, невідомий досі матеріал розкриває цілу низку деталей гайдамацького повстання. В показаннях гайдамаків знаходимо вказівки на ті місцевості, в межах яких сталося повстання,

подробіці що до Уманської різні, і сила всяких біографічних даних з життя рядових гайдамаків та їх ватажків, особливо Максима Залізняка.

В справах знаходяться офіційні документи, розпорядження, інструкції рапорти що до ліквідації гайдамацьких загонів і по-над сотню допитів рядових гайдамаків та їх ватажків, крім того, чернетки вироків, списки гайдамаків і інші папери.

Виключну цінність становлять невідомі досі показання Максима Заліз-

няка. Іх всього—чотири і, крім того, три очних ставки між Залізняком та іншими гайдамаками.

В чернетці вироків всім було призначено смертні кари, які були замінені іншими.

Про Залізняка постановлено такий вирок: «Полковник Максим Железняк. Колясовати і живова на колеса положити, а вместо того бити кнутом 150 ударов, вирезати наздри, зоклеймити».

Архівний Семінар при Центральному Архіві взявся до виготовлення цих справ до друку. В ближчій книжці Записок Академії Наук буде надруковано показання Максима Залізняка. На підставі цих матеріалів проф. О. Ю. Гермайзе буде прочитано доклад в одкритому засіданні комісії по дослідках над історією громадських течій на Україні при Всеукр. Академії Наук.

ЮВІЛЕЙ ВСЕНАРОДНЬОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ.

Всенародня Бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук у Києві нині — найбільша розмірами свого книжкового фонду бібліотека УСРР. На 1 листопаду 1923 року книжковий фонд Всенародньої Бібліотеки досяг до 1.150.000 томів.

Бібліотека (закладена в кінці 1918 року) за п'ять років революції обігнала всі бібліотеки УСРР і вступила в ряди двох десятків найбільших світових бібліотек, що мають книжковий фонд поверх мільйона томів.

Такий колосальний фонд Всенародня Бібліотека встигла зібрати всього за 5 років свого існування в часи революції, тоді як інші великі світові бібліотеки до революції такий фонд збирали за багато десятиліть, а то й за століття.

Склався цей фонд різними шляхами. Було закуплено (в 1919 і 1920 р.р.) кілька десятків бібліотек різних учених, професорів, академиків, громадських і політичних діячів. Багато різних бібліотек і окремих збірок та книжок поступило і поступає, в дар од тисяч осіб, наукових установ, видавництв, просвіт, завкомів, авторів. Досить зазначити для прикладу, що за 10 місяців 1923 року подаровано бібліотеці поверх 35 тисяч книг,

журналів, альбомів, газет, стародруків, рукописів то-що.

Багато книг одержала Всенародня Бібліотека офіційним шляхом, на підставі постанов Раднаркому та Наркомосвіти.

Одержувала й одержує нині обов'язковий примірник всіх видань РСФСР і УСРР, велике число закордонних журналів.

Рост книжкового фонду Всенародньої Бібліотеки був особливо бурний в 1919 і 1920 роки.

А проте й нині Всенародня Бібліотека, не купуючи ні одної книжки, одержує велике число книг, журналів, газет.

За десять місяців 1923 року бібліотека одержала:

книг звичайних	30.151 том
журналів	21.221 »
графічних творів	1.033 »
стародруків 15-18 стол.	588 »
рукописів	223 »
нот	494 »
газет	19.049 »
листівок, плакатів	15.277 »

Поміж книгами Всенародньої Бібліотеки представлені всі науки. Є великі відділи соціальних наук, економіки, точних наук, техніки, всіх, так званих, гуманітарних наук і т. и. Величезний відділ (до 150 тисяч томів) періодичних видань, сотні тисяч газет, десятки тисяч стародруків 15, 16, 17 і 18 століть, десятки тисяч рукописів, нот, графічних збірок, альбомів, атласів і т. и.

До третини всього фонду чужоземними мовами, особливо французькою, німецькою, польською, англійською та італійською.

Весь цей фонд уже розсортовано по відділах та по мовах; до 200 тисяч книг підготовлено до каталогізації й до розстановки по полицях; поверх 270 тисяч томів книг і 100 тисяч газет є вже закаталогізованих і приступних читачам в читальнях Всенародньої Бібліотеки.

З кінця 1920 року функціонує при бібліотеці читальня, яка нині виросла в найбільшу читальню Київ.

Слідуюча таблиця показує цей інтензивний рост читальні.

Р о к и	Читачів	Видано книг
1921	3.387	3.981
1922	12.619	14.937
1923 (10 місяців) .	41.839	61.881
Жовтень 1923 р. .	11.146	18.674

А в листопаді вже що-дня буває до 600 душ, а книг видається в день поверх 1.000 штук.

Колосальне зростання читачів і виданих книг яскраво показує порівняння хоч-би цифр за весь 1922 рік і за один останній місяць 1923 року, за жовтень.

Число читачів майже однакове, а книг за жовтень 1923 р. видано більше, ніж за весь 1922 рік.

Щоденно прибуває до читальні 40—50 нових читачів; за останні місяці кожен місяць дає в порівнянні з попереднім прирост в 100% і перед читальнею одкриваються величезні перспективи, як тільки вона зможе збільшити свою площу прилученням сусідніх кімнат і поставити достатнє число столів, лав, стільців.

Склад читачів різноманітний. Найбільше студентів всіх вузів, робфаків і партшкіл Києва, професорів учених, аспірантів кафедр радянських службовців всяких фахів і установ, робітників і т. и.

Читається найбільше журналістика, якої Всенародня Б-ка має поверх 150.000 томів старої, усю сучасну журналістику РСФСР і УСРР й сотню закордонної за 1923 рік.

Ось таблиця виданих за жовтень 1923 року книг по відділах, в черзі їх читаємості:

журналістика . . .	8117	томів
соціальні науки . .	3236	»
література	3224	»
точні науки	1135	»
техніка	766	»
мистецтво	547	»

З решти відділів видано за місяць жовтень менше 500 книжок з кожного. Невиконано за місяць 1036 вимог, із них тільки 32 вимоги невиконано через брак цих книжок в б-ці, а решта через те, що ці книги вже були на руках у інших читачів.

Колосальну читаємість дали десятки книжкових виставок, організо-

ваних Всенародною Бібліотекою протягом 1923 року на різні пекучі питання сучасного життя.

Так, наприклад, було організовано такі виставки книг:

1. Про історичний матеріалізм;
2. Про історію партії;
3. По політграмоті;
4. Творів Маркса та Енгельса й книжок про них;
5. Творів Леніна і про Леніна;
6. Плехановську виставку з приводу річниці його смерті;
7. Творів Каутського й про Каутського;
8. Про сучасний стан Європи;
9. Про наукову організацію праці;
10. Постійну виставку нової журналістики й української та низку інших тем.

Останню велику виставку книг було організовано з 1-го по 10 листопаду, присвячену Жовтневій революції. Цю виставку було організовано по такому плану:

1. Жовтнева революція в РСФСР.
1. Ювілейна періодика.
2. Ювілейні збірники.
3. Спомини про діячів револ.
4. Жовтень у столицях і в провінції.
5. Жовтень в художній літературі.
- II. Жовтнева революція в УСРР.
- III. Ленін і про Леніна.

Ця виставка дала величезну читаємість в кілька тисяч книг, особливо до 7-го листопаду, давши змогу тисячам читачів готуватися до святкування революції, до рефератів, докладів, статтів і т. и.

25 листопаду цього року одкривається нова виставка всієї журналістики за 1923 рік з території РСФСР і УСРР, а також і закордонної, що її одержує Всенародня Б-ка.

В цей день, 25 листопаду, Всенародня Бібліотека України святкуватиме свій 5 річний ювілей.

До революції ювілеї святкувалися 25, 50, 100 річні, але ж Всенародня Бібліотека за 5 років встигла вирости в найбільшу своїм фондом бібліотеку не тільки УСРР, але й усього південного сходу Європи.

Сила та обставини революції допомогли їй за 5 років виконати такі завдання, яких більшість бібліотек не могли виконати і за 25 років.

Всенародня Бібліотека України перебуває під зарядом Наукового Ко-

мітету Укрголовпрофосвіти, як одна з автономних установ Всеукраїнської Академії Наук. Міститься вона в величезному будинкові Академії в Києві по бульвару Шевченка, 14, де займає 84 кімнати та залі.

(«Л. Н. М.»)

— Бібліографічне Бюро С.-Г. Н. К. У. (у Києві) веде широку роботу по складанню бібліографічного каталогу с.-г. літератури, що вийшла на території України або торкається України взагалі чи надрукована українською мовою та має загальний екстериторіальний характер. В першу чергу Бюро використовує після революційну (1916—1923) с.-г. літературу Головнішу літературу з своїх матеріалів Бюро друкує на сторінках «Вістника С.-Г. Науки», що видається у Києві С.-Г. Н. К. У.

Каталог свій Бюро складає по десятичній системі, спеціально розроблений для с.-г. літератури б. головою Бюро Г. О. Кохом, Для удосконалення й поглиблення своєї с.-г. десятичної системи, що значно простіша й в той-же час глибше розроблена, ніж відповідні розділи міжнародної десятичної системи, для всебічного взагалі освітлення питань бібліографічної класифікації — Бюро вступило в зносини з бібліографічними органами Міжнародного Агрікультурного Ін-ту в Римі, Ін-ту Досвідної Агрономії в Петрограді, с.-г. установами й організаціями Вашингтону, Праги, Лондону, Берліну, Москви й інших місцевостей світу. Літом 1924 року Голова С.-Г. Н. К. У. проф. В. І. Ковалевський має виїхати в закордонну наукову командировку й подорож його, Бюро, між іншим, гадає використати для ознайомлення на місцях з постановкою с.-г. бібліографічної класифікації.

Бюро має готову до друку велику працю акад. П. А. Тутковського, «Матеріали до с.-г. бібліографії України», що охоплює майже всю с.-г. літературу, що вийшла на Україні до 1916 року включно й готує «Матеріали до с.-г. бібліографії України» після 1917 року.

Складається Бюро з Голови К. В. Дубняка, членів—акад. П. А. Тутковського, проф. О. А. Янати, А. З. Носова, В. А. Лебединського, П. Г. Тушкана, Л. І.

Кротевич (Секретар Бюро) та представників від кожної секції С.-Г. Н. К. У.

К. Д.

ЖОВТНЕВІ СВЯТА.

— Київський Вищий Інститут Нар. Освіти взяв культурне шефство над 2-им залізничним участком та над Деміївським районом.

— В Кооперативному Технікумі відбулось відкриття клубу та осередку КСМ. На відкритті був присутній батько укр коопер. М. В. Левицький, якого одногolosно обрано за голову президії свята.

— У Арсенальців відбулось відкриття Комуни Арсенальців.

— Ст. Київ 1-ий пасажирський святкувала разом з жовтнем свято праці: був випущений в цей день новий паровик і кілька вагонів.

— Панфутуристи випустили збірник «Жовтень». Твори поетів: М. Семенка, Г. Шкурупія, Я. Савченка, О. Слісаренка, Мик. Терещенка, В. Ярошенка, М. Щербака та Н. Бажана.

— Жовтневий блок у мистецтві оголосили київські панфутуристи та мистецьке об'єднання «Березіль». Випущено відозву.

— Співробітники С. Господаря колективно підписались на газету «Більшовик» 130 примірників.

— Відкрито три трамвайних лінії: на Святошин, Соломенку й Пуца — Буча.

— Дизельмоторна Олександрівська станція на бажання робітників перейменована в станцію ім. Т. Шевченка.

Випущено 1-е число антирелігійного журналу «Безвірник».

ТЕАТР ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Історія театру Шевченківців формально коротка, але багата на втрішні зміст. Об'єктивну правду про Шевченківців скаже будуче. Зараз же хочеться лише констатувати той факт, що шевченківці живуть і здатні до життя. Ведуть свою роботу по мірі сил, а іноді й над власні сили, як того потребують завдання їх і дозволяють реальні можливості.

В репертуарі театру: Гоголь, Мол'єр, Шевченко, Леся Українка,

Ібсен, Винниченко, Шекспір, Олесь, Кишишовцевський і інші.

Театр базується в Києві, виїздить до Катеринослава, Білої Церкви, Харкова, Полтави, Ромен, Лохвиці. Це шлях, по якому йшов донині театр шевченківців. В управі уповноважені різних напрямків дирекція, колектив. У внутрішньому житті—здорові товариські відносини й ідеологічний контр між старими й молодими. В цілому ж—міцна єдина колективна воля, гарячий запал творчості й єдина мета—творити й тримати театр.

Завданням своїм театр поставив: не назад до побутофільства, а побут посунути вперед, піднести його в тих формах, в тих фарбах, які зараз творить саме життя, і якими фарбує психологію як дужих творців нових цінностей, так і пасивних, немічних, що плетуться в хвості життя.

На порядку денному—свій репертуар і свій підхід до нього.

Вже приступлено до «Сави Чалого» з оригінальною, новою, колективно вивченою думкою.

Мета роботи і зміст її—дань здоровому, дужому, вічно протестуючому. В основі—шира, здорова емоція.

Далі від дрібниць, фотографування побуту. Синтез його, фіксація суті в найбільш яскравих формах, не калікувано-футуристичних, а сконцентровано-реалістичних.

З нових опрацьованих робіт мають бути в репертуарі: «Коли народ визволяється»—Я. Мамонтова, «Медя»—Евріпіда, перекл. Галона, «Скупий»—Мольєра. «Пошились у дурні»—оперета Кропивницького і «Сава Чалий»—Карпенка-Карого. Всі п'єси підуть в новій інтерпретації, розробляються здебільшого колегіально.

При театрі, з ініціативи молоді, утворилася «Майстерня» сценічної техніки, яка працює самотужки над удосконаленням своєї театральної освіти при участі й допомозі старших товаришів. На чолі майстерні стоїть обрана Рада («Рама»). «Рамою» видається місцевий ілюстрований мистецько-критичний 2-хтижневий журнал «Бум».

М. Н.

«Театр майстерня ім. Г. Михайличенка. 7-го листопаду ввечері театром ім. Г. Михай-

личенка поставлено було в клубі Комскладу міліції Республіки «Карнавал». 8 листопаду театром-майстернею ім. Г. Михайличенка виставлено було в 13-й раз «Карнавал» в клубі Робкомхоза.

Дитячий театр «Березіль». Пролетарський дитячий театр «Березіль» майстерня ч. 2, на підставі широкого наукового знання почне в скорому часі мистецьки розв'язувати в певній мірі проблеми дитячого виховання в постановці п'єс відповідної форми й змісту. Цей театр з перших своїх кроків вступив на шлях експериментальної роботи.

Один із дуже важливих, але складних моментів що, входить в зміст активних форм дитячої гри, є мистецьке перетворення процесів праці міста й села. Мета цих перетворень—дати всю повноту й радість життя в праці, яка викликає любов і завзяття до дальнішої активної діяльності.

Керownik дитячого театру режисер педагог Ф. Лопатинський, окрім науково-експериментальної роботи, що вносить в психограму майстра нові особливі вимоги, провадить також виховання своїх майстрів по системі режисера Л. Курбаса.

Вистава «Березоля». В помешканні Шевченківського театру відбулася вистава 2-ої майстерні «Березіль». Виставлено було інсценіровку «Буревій» в 3 діях. Квитки на виставу розподіляла Головополітсвіта. Театр був переповнений робітниками та червоноармійцями. Перед виставою виступали: політком «Березіля» і режисер Лопатинський, які в своїх коротеньких промовах підготували аудиторію до видовища.

МУЗИЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ЛЕОНТОВИЧА.

(Допис).

Завдяки одноразовій значній субсидії, що дістало Т-во від Раднаркому літом цього року, діяльність Т-ва набуває з осені більшої систематичності та поширення. Музичні сили, що стояли ще осторонь праці Т-ва, починають віддавати йому де-далі більш своєї уваги. Праця Т-ва набуває дійсно виключного по своєму масштабу значіння для робітничо-селян-

ської України. Т-во не лише по назві, а й по характеру діяльності стає всеукраїнським музичним осередком.

Загальними Зборами Т-ва у вересні ц.р. ухвалено новий поширений план праці в цьому академічному році.

У першу чергу вирішено напружити всі зусилля, щоб місячник музичної культури «Музика», що Т-во розпочало виданням з квітня цього року, виходив і надалі, бо потреба в серйозному музичному органі дуже велика. Серед значної групи членів Т-ва іде нині агітація за видання двох органів: наукового двохмісячника «Музики» та популярного двохтижневника. Приступного своїм змістом для найбільш освіченого робітництва та селянства. Як що буде здобуто кошти, з нового року «Музика» розіб'ється на два органи.

Музична Комісія Т-ва вирішила продовжувати публічні засідання Комісії з докладами по питаннях музичної культури. В перший цикл цих бесід увійдуть доклади: К. Квітки «Музично-етнографічні екскурсії», А. Буцького — «Сучасні форми музичного думання», «Методи досліджування музичних явищ», А. Р. Альшванга — «Музичне життя Москви». Крім того, Музична Комісія буде продовжувати працю по складанню: а) бібліографії історії української музичної культури та б) музичної термінології. Давати також рецензії музичних та науково педагогічних творів, що надходять на розгляд Т-ва.

З діяльності художніх установ, що працюють при Т-ві, ухвалено звернути як найбільшу увагу на працю двох хорів: ім. М. Леонтовича та ім. Стеценка. В працю обох хорів внесено студіювання нотної грамоти, виховання голосу та мистецтво виразного читання (для вироблення досконалої дикції «Ахилової п'ятки» всіх, навіть державних хорів). Хор імені М. Леонтовича, що існує вже третій рік і складений переважно з робітництва Новостроєнського та Демієвського районів, досяг (під керівництвом П. Тичини та Г. Верьовки) великої художності, має репертуар по-над 100 пісень, між якими значне місце займають революційні хорові твори, а також твори світових композиторів. Нині хор готується до

«Вечора строгого стилю» (XVII—XVIII вік). Другий хор ім. К. Стеценка, реорганізований що до напрямку роботи та його складу (місце «барисеньок», що співали для розваги, заняли робфаківці та незаможне студентство ВУЗ'ів), накреслило велику цікаву роботу. Керівниками хору запрошено композитора М. Вериківського та відомого диригента В. Верховинця (з Полтави). Перший готує концерт класичної музики: Моцарт, Шуман, Бетховен. Другий розпочав роботу над виготовленням концерту, присвяченого сучасній українській хоровій творчості: Вериківський, Козицький, Верховинець, Богославський, Сениця, Толстяків, Батюк, Ступницький та інші. Склад хору — 65 осіб. Голосові дані добрі.

Загальними Зборами Товариства вирішено також продовжувати працю Вокального Квартету ім. Степового, що існує також третій рік. Квартетові дано завдання виготовити кілька концертів західно-європейської музики. Для цього Т-вом вжито заходів що до придбання перекладів українською мовою класичної музичної літератури. До 50 пісень вже в розпорядженні Т-ва і над перекладами продовжують працю т. т. Д. Ревуцький, В. Щепотьєв, Д. Загул та інші.

Сталість бюджету Т-ва дає йому нині можливість намітити конкретну роботу що до музично-етнографічних екскурсій. В біжучому академічному році передбачається вирадження чотирьох таких екскурсій. Першу екскурсію вже переведено в жовтні міс. Відомий музик-етнограф Климент Квітка з доручення Т-ва зробив велику подорож по Чернігівщині, зібравши до 120 пісень, що мають велику музично-археологічну цінність. Другу екскурсію намічено на Слобожанщину.

Музично-теоретичну Бібліотеку ім. Стеценка при Т-ві перетворено в безплатну бібліотеку-читальню й поповнено за останній час новинами з-закордону. Одержано твори Стравинського, Прокоф'єва, де-які журнали.

Що до праці Дитячої музичної Студії (її влітку цього року було закладено Т-вом), то через брак відповідних коштів та досвідчених керівників Т-вом ухвалено поставити

цю працю у другу чергу й тимчасово роботу Дитячої Студії припинити.

Продовжується праця по збудованню пам'ятника Миколі Лисенкові. Зібрано до 15 червінців. Утворюється журі, що має оголосити конкурс на проект пам'ятника. Музичною Комісією Т-ва розроблюється програм «Дня Лисенка», що його буде переведено у всеукраїнському масштабі у березні 1924 року.

Праця по збиранню матеріалів до майбутнього Музею Музичної Культури йде своєю малопомітною, але впертою стежкою, збираючи музейні цінності, що їх можливо дістати без грошових витрат, бо коштів на це немає. Найбільшим здобутком Т-ва в цьому напрямкові є одержання від вищого Муз.-Драм. Інституту ім. Лисенка будинку, в якому протягом чотирнадцяти років була школа Лисенка, єдиний в свій час осередок музичного українського життя. Будинок цей, що має велике музейне та не абияке художньо-архітектурне значіння, приведено Т-вом до ладу. Зроблено значний ремонт з заасигнованих Раднаркомом коштів і нині тут розміщено всі установи Т-ва, крім хору ім. М. Леонтовича, що залишається в своїй базі на Пролетарській вулиці.

По згоді з Київською Філією Держвидаву Товариство ім. Леонтовича веде зараз надзвичайно важливу працю по складанню збірника пісень праці і волі «Червоні пісні». Складання вже майже закінчено. До збірки увійде по-над два десятки пісень для хору та сольоспіву до слів пролетарських письменників: Франка, Шевченка, Тичини, Хвилювого, Сосяри, Йогансена та інших. У збірнику взяли участь композитори: Вериківський, Козицький, Л. Ревуцький, Верховинець, Радзівевський. Буде уміщено також кілька творів Степового. Цей збірник, перший подібний в українській музичній літературі, матиме, без сумніву, велике значіння й мусить заповнити галявину в цій царині пролетарського мистецтва.

— В Студії ім. Леонтовича. За осінь, крім щоденної студійної роботи й концертів, відбулося п'ять прилюдних вечірків. Три з них було літературні (доклад І. Дні-

провського про творчість М. Хвилювого, лекція М. Зерова про Максима Рильського, та демонстрування власних творів), а дві музичні (розгляд опери Глінки й співання народніх дум Дм. Ревуцьким).

— Вечір німецької пісні. 4/XI в залі Всеукраїнської бібліотеки відбувся музикально-вокальний вечір німецької пісні. В репертуарі твори Моцарта, Бетховена, Шумана, Шуберта та инш. Вступне слово сказав Д. Ревуцький.

— Виставка революції в Київі. В одному з будинків Софіївського собору відкрито «Виставку Революції», обладвану Істпартком. Серед експонатів найбільшу увагу на себе звертає підпольна друкарня і карета, в якій протягом 10 років перевозили присуджених до кари на смерть революціонерів з Лук'янівської в'язниці на місце страти.

— Ювілей Л. Яновської. Складалась ініціативна група по вшануванню ювілею 35-річної діяльності письменниці Любові Яновської.

— Видавництво «Слово». За останній місяць випустило дві книжки педагогічного характеру:

1 «З практики трудової школи, ч. I. Теорія та методика». Педагогічний Збірник, за редакцією В. Дурдковського, ст. 144, тир. 5000 прим., ціна 1 карб.

2. В. Петрусь. «Вступ до сучасної педагогіки. Вип. I». (Виховання в минулому), ст. 96, тир. 4000 прим., ціна 5 коп.

Друкується: М. Зеров. «Нове українське письменство. Історичний нарис. Вип. I.» (Котляревський—Квітка), 8 арк., тир. 5000 пр.

Виготовлено до друку: 1. «З практики трудової школи. Вип. II. Дитяча праця».

2. Петрусь. «Вступ до сучасної педагогіки. Вип. II».

3. Гермайзе. «Методика навчання в трудовій школі».

4. Калінович. «Нова французька поезія».

5 Ю. Словацький. «Мазепа», пер. М. Зерова.

6. М. Зеров. «Камена». Переклади й оригінальні вірші.

7. Филипович П. «Український театр».

■ Академ. Географічний Словник. Академик П. А. Тутковський і доц. К. В. Дубняк закінчують складання великого академічного географічного словника (географічна термінологія й номенклатура). Словник цей буде видано Географічною Секцією Природничого Відділу Ін-ту Наукової Мови ВУАН.

■ Михайло Семенко написав велику теоретичну працю по аналізу культів та працює тепер над виробленням програму конструктивного фронту.

■ В. Підгаєцький (Голова Інституту Фізичної Культури) написав працю «Фізична культура».

■ Микола Терещенко працює над екстрективною прозою.

■ С. Футорянський (композитор) пише хореографічну музику—театр на сюжет Слісаренка. «Три брати та всі Кіндрати».

■ В. Ярошенко пише екстрективні байки та прозу.

■ О. Слісаренко розробляє програм екстрективного фронту. Написав «Вокзали» та лібрето для хореографічної постановки.

■ Я. Савченко пише великий роман «Божевільний маршрут».

■ Гео Шкурупій докінчує великий екстрективний роман та розробляє фронт обструкції.

■ Г. Заторницький організує «Агмас» агітаційну майстерню панфутуристів).

■ А. Чужий готує до друку книжку «Під здохлим небом» («лісні Смітника») та працює над прозою. Виготовував збірку «Вулиця».

■ П. Филипович виготовував до друку другу книгу поезій. В новім томі Акад. Записок (друкується) П. Филипович подає історико-літер. матеріали з Петербурзької подорожі. Там же друкується його стаття «Шевченко і романтизм».

■ Композитор М. Верківський написав великий восьмиголосний хор на слова П. Тичини «Не Зевс, не Пан».

НА КИЇВЦІНІ.

МЕЖИГІРСЬКИЙ ХУДОЖНЬО-КЕРАМІЧНИЙ ТЕХНІКУМ.

Одною з лабораторій в справі практичного проведення в життя втворення нових пролетарських мистець-

ких цінностей—є Межигірський Художньо-Керамічний Технікум.

В біжучому навчальному році Технікум вступив на шлях повної реалізації свого шкільно виробничого плану.

Два попередні роки—весь колектив працюючих (студенти й педагогикеровники) був занятий, головним чином будівничою працею по організації самої школи.

Технікум повстав з волі 3-го Всеукраїнського З'їзду Рад (в 1919 році) на місці колись славної фаянсової фабрики.

Протягом цього часу колективу працюючих, під проводом художника В. Седяра, учня проф. М. Бойчука, удалося оборудувати майже цілком Технікум.

Зараз вже встановлено 30 точільних станків, збудовані шуфелі й велике кругле двоховерхове горно для фаянсу. Встановлено двигун, проведено електрику (Технікум має свою динаму), встановлено машину до обробки глини (глиномялку, глинобвтал-у).

Почавши первісними засобами виробляти простий глиняний посуд, руками заготовлюючи глину, глазурі й всі інші матеріали, зараз Технікум перейшов до фаянсового виробництва.

Його вироби, виставлені на Всесоюзній виставці в Москві, користуються там успіхом.

Колектив працюючих, в кількості 35 душ, одвідав виставку в Москві, улаштувавши подорож на власні кошти.

Основним завданням Технікума являється підготовка інженерів—майстрів вузької спеціальності по всіх галузях керамічної промисловости.

Все навчання базується безпосередньо на виробництві, в якому приймають участь педагоги й студенти. Студенти не тільки одержують знання про певні процеси виробництв, але й набувають робочі звички та стаж.

Умови реалізації свого виробництва на ринкові примушують студента ще в школі, як робітника, заінтересованого в збуті своїх виробів, знаходити найбільш доцільні художні й з технічного боку досконалі форми.

В даний мент ціла група художників увійшла у виробництво

Павленко, Падалка, Косикін, Іванченко, проф. скульптури Сагайдачний) і ведуть систематичну роботу в справі виховання нових молодих художніх сил.

Межигірський Худ.-Керам. Технікум—це перша в УСРР експериментальна лабораторія, де поставлено в широкому обсягові питання зв'язку мистецтва з промисловістю, де ведеться на самому виробництві виховання нового художника-колективіста.

—Анатоль Гак працює над п'єсою «Горбаті» та повістю «Дочка робітничого кварталу». Видавництво «Книгоспілка» прийняло на розгляд його п'єси: «Студент» і «Пригоди Уленспігеля».

М-ко Баришпіль. В початку жовтня с. р. відкрилась і розпочала працю «Театральна майстерня «Березіль» ч. 5».

До майстерні вступило біля 40 душ робітничої й селянської молоді.

Вступні іспити відбулися в присутності представників Київської центральної майстерні.

Першим і бойовим кроком молоді студії є вивчення й дослідження сучасного театрального мистецтва, усунення гнилих традицій «малоросійського» театру й поширення нових мистецьких ідей в провінції.

С. Війтовці. В кінці вересня виникла група юнаків—пан-футуристів із кола курсантів місцевих підкурсів.

Група веде студійну роботу—вивчає марксизм та сучасне мистецтво. Має видавати стінну газету.

Закінчила виданням рукописний збірник «Жовтень», куди ввійшли революційні твори молодих майстрів.

М. Ці.

ПОЛТАВА.

ГЕНЕЗА «ЕНЕІДИ» КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

Молода дослідниця М. А. Пашенко написала по-українському наукову працю «Гене́за «Енеїди» Котляревського». Історія зародження славної поеми Котляревського, на думку дослідниці, має таку схему літературної традиції (наводиться в скороченому вигляді):

У «ПЛУЗІ»

Останніми часами «Плуг» розвинув досить широку діяльність. На плужанських вівторках буває не менш 200—300 чол. гостей, що беруть участь у дискусіях. Зачитували свої твори т.т. Епік Гр., Жилко Ю., Лебідь М., Усенко П., Громов, Злиднєв Ф. і другі товариші з місць... В активі «Плуга» працює 10 чоловік. Зараз плужане взялись до вивчення окремих письменників сучасної літератури—реферати про творчість письменників сучасності будуть зачитуватись плужанами на вечірках-вівторках. «Плуг» готується до влаштування великих вечорів—таких намічено три,—на південній залізниці, в комсомолі, в ІНО. Відвідують «Плуг» головним чином учні вищих шкіл м. Полтави.

У жовтні місяці на одній із вечірок «Плугу» виступали представники «Плугу Харківського: С. Пилипенко, С. Божко, М. Романовська, а також П. Тицина, який прибув до Полтави разом з Плужанами. На цій вечірці було прочитано твори Жилка, Ісенка, Громова, Лебеда М. та инш. Після доповіді С. Пилипенка про платформу «Плугу» та про творчість Харківських членів «Плугу» М. Романовська прочитала свої твори, твори А. Панова, П. Голоти. Вечірка закінчилась виступом П. Тичини. Заля Сельбуду була переповнена.

Полтавське Наукове т-во потроху відживає. Т. Рибаків зачитав кілька докладів про архіви князя Репніна та князя Кочубея. Ці архіви лежать в Губархві Полтавщини й ждуть свого дослідника. Зокрема для історії України й українського панського господарства—є дуже цінні матеріали.

Треба було б оці збори Наукового Т-ва вивести в широке кола людей—зараз, правда, в ІНО в так званих «академіях» де-що зачитують і члени Наукового Т-ва.

Пролетарський Музей робить велику наукову роботу. Протягом літа влаштовано кілька археологічних екскурсій-роскопок (працювали іновці під доглядом археолога М. Я. Рудинського) та етнографічна екскурсія. Готується виставка річей, здобутих при розкопках. Картина галерія Музею виготовила

виставку картин художника Мясоедова-старшого—бракує грошей. Взагалі з музеями—недобре з матеріального боку. Час би вже скликати з'їзд музейних робітників України.

Музичне т-во ім. Леонтовича. Певне, змінний сезон принесе нам кілька стильових вечірок-концертів, як це було в початку року.

Українська драма організується відомим артистом Петляшенком. Це буде театр «переходового» типу;—репертуар уже підібрано. Бракує артистів і коштів. Робота має розпочатись у театрі Губсельбудинку, в якому, до речі сказати, грає зараз аматорський гурток, що спромігся з «нового» репертуару поставити «Гріх» та «Базар» Винниченка та «Студенти» Така, а решта постановок: «Гриць», «Аза», «Запорожець за Дунаєм» і т. д.

Російська драма розгорнула була роботу й дала кілька гарних нових постановок («Пламя» Мюллера), в буд. Короленка. Зараз переходить до театру б. «Патєграф». Режисером—Толстой Н. Н. З акторів ніхто не визначається особливо.

Російська опера. Намітили між иншими операми й «Мазепу» Чайковського, якого Полтава давно чекає. Українізація опери посувається на волах, хоч в складі опери український елемент.

Єврейська драма грає в Музтеатрікумі. Склад трупи добрий. Мають успіх.

Український хор ім. Шевченка 21/Х святкував 5-річний ювілей III-им концертом. Ювілейний концерт пройшов м'яво й гірше, ніж рядові концерти. Протягом п'яти літ хор проробив величезну культурну роботу, давши кілька десятків концертів в Полтаві й по окрузі. Репертуар збагатився новими річами. Жаль, що вибір річей буває іноді невдалий.

Вид-тва Полтави померли. Заворушилась недавно Спілка Спож. Т-в і викликала С. Єфремова редагувати твори П. Мирного. Коли будуть видавати—невідомо. Має розвинутись павє т-во «Червоне село», яке буде підтримувати газету тієї ж назви, там гуртуються молоді літерати Полтави.

М. Лебідь.

НА ПОЛТАВЩИНІ.

Ромен. Драмгурток ім. Л. Українки. При спілці Радробітників утворився драмгурток ім. Лесі Українки. Складається він виключно з членів різних профспілок; більшість з них має аматорський стаж, є й професіонали артисти. Вистави відбуватимуться в Робітничому Палаці, по знижених цінах і безплатно. При гурткові організується також і хор.

Капела ім. Леонтовича. За двохмісячне своє існування Капела ім. Леонтовича дала до 15 концертів по м. Ромен та окрузі—в Гадячому, Веприку, Бобрику, Русанівці, Засуллі, Недригайлові.

Зараз капела готується до концертів з новим програмом. Мають бути виконані твори, що ще не виконувались у Ромні, а саме: Чеснокова—Палій-Чарівник (у перекладі т. Галюна), Стеценка—Хмари, Сон, Золотий Засів, Черепніна — Не плачте над трупами й інші.

Театр «Студійних Шукань». Організується в Ромні під такою назвою молодий російський театр. Характерність цього театру— його заглиблено-лабораторний процес роботи.

М-ко Березань (Прилуцької округи). Театральне життя своє Березань починає приблизно років тому 15.

Пройшовши цілу низку формальних змін, воно зараз купчиться біля «Театрального колективу», що широко розгортає свою діяльність.

Колективом керує молодий режисер Мик. Юр. Михновський, завдяки енергійній роботі котрого колектив майже цілком настигає сучасність в театрі.

Крім того, в Березані незабаром має відкритись філіяльна майстерня «Березіль» ч. 6.

Тут же в Березані існує окремо група молодих пан-футуристів, що веде енергійну роботу на полі вивчення сучасного мистецтва.

М. Ці.

ЧЕРНИГІВ.

ГРУПА МОЛОДИХ ПИСЬМЕННИКІВ «СЕРЕДА».

На протязі останніх місяців відбувались традиційні «середі» у М. І. Жука, на яких молоді поети виступали з читанням своїх творів і заслухували критичні уваги.

З'явиш, що внесли свіжу течію в мистецьку атмосферу Чернігова—одмітимо поширений виступ «середя» на політкурсах учительства Чернігівщини.

У вечірці приймали участь письменники: Д. Тас, Л. Могилянська, М. Жук, М. Ятченко, О. Соколовський, Б. Чернявський, Марко Вороний та інші.

По закінченню літературного відділу вечірки виникла цікава суперечка; більшість присутніх—учителі, вказували на бездоганність форми в зачитаних творах, але на відсутність будь-якого відсвічування сучасності й перевагу «нидіння» в сфері абстракції, під туманом декадентства.

Виятком була драма-казка М. Жука «Літо», та оповідання М. Ятченка «На незораній ниві», що освітлювало ідеологічні змагання на селі.

ПО ВИЩИХ ШКОЛАХ.

Наступний академічний рік збагатив Чернігівські вищі школи свіжими лавами студентства, переважно з незаможницької молоді.

Почалась робота в ІНО (Факсових), Індустріально-агрономічний технікум, Кооперативний та Межовий технікуми.

Ожила клубна робота серед студентства, в бувший бурсі влаштовано «Дім пролетарського студентства», де міститься й з'єднаний клуб В. Ш.

Виникла низка гуртів, що працюють під проводом комосередку.

Вся надія на непопсовану старою школою й буржуазним світом, пролетарську молодь.

Вона збудить гнилу атмосферу Чернігівської обивательщини.

М. Я.

ТЕАТРИ.

Театр ім. Заньковецької, що тимчасово перебуває в Чернігові, дав на протязі літнього сезону кілька цікавих вистав, що справили дійсне свято для мистецьки-зголоднілого Чернигова, який досі ще не бачив культурного театру, годуючись горільчаним репертуаром доморослих «хахлів».

Гастролі П. К. Саксаганського давали биті збори. З його участю пройшло коло 20 вистав, між иншим: «Розбійники»—Шілера, «Сава Чалий».

З великим успіхом йшли 5 разів «Гайдамаки» в інсценівці Л. Курбаса.

До керування літературною частиною був запрошений М. Жук, музичною—композитор Крижанівський.

Як на цікаву спробу власної композиції, вкажемо постановку «Мадонни з Ефесу» М. Жука, розроблену в стилі гротеск Б. Романицьким, музику до якої написав Крижанівський. Декорації худ. Погребного вражали цікавою новітньою конструкцією форм.

З од'їздом Саксаганського й виходом із складу колектива: Мар'яненка, Малані-Федорець та інших збори почали падати і театр, аби заохотити публіку, почав пробавлятися старими мелодрамами, «вечорницями» й иншою «макулатурою», що далеко не сприяла розвитку художньої справи.

Російська драма, під антрепризою Загарова, Неллі й Батманова, весь час виїжджала на гастролерах: приїздив Блюментель-Тамарин, Соснин, Светловідов, Кузнецов; вистави за їх участю не виходили по-за межі безпросвітньої калтури, але йшли в прибуткових зборах.

По от'їзді гастрольорів колектив розвалився.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

М. Нова-Басань. Літературна секція Н.-Басанського Сельбуду намітила ряд літературних вечорів для популяризації творчості українських письменників, особливо сучасних, про яких дуже мало знають на

селі. Таких два вечори уже проведено в серпні ц. р.: відбувся вечір творчості І. Франка, а у вересні—вечір, присвячений творчості О. Олеся. Обидва вечори були, звичайно, неплатні й тому народу було повна зала (до 200 чоловіка). Уважно був заслуханий на вечорі Франка доклад про його життя та творчість. Для більшого ознайомлення з творчістю письменника була критично розглянута поема «Мойсей». Потім ішов ряд віршів: «Каменярі», «Вона вмерла» та інші. Хор урочисто заспівав після докладу про Франка «Вічний революціонер».

Вечір О. Олеся складався теж із докладу про творчість письменника, декламування його віршів, а крім того—інсценування «Трагедії серця», перед якою (п'єсою) було зроблено пояснення що до символістичних дієвих осіб та взагалі ідеї п'єси.

Для більшості публіки—творчість наших видатних письменників—відкриття Америки. Зараз на черзі вечірки молодих пролетарських поетів.

— Поет Митрофан Сушицький виготовував до друку книгу своїх поезій «Скарби душі».

— Ювілей Ф. В. Левицького. Склалась ініціативна група по святкуванню 35-річного ювілею артистичної діяльності Ф. В. Левицького, найдавнішого співробітника по сцені М. К. Заньковецької, О. К. Саксаганського та Л. Лінницької.

— Роковини смерті М. В. Лисенка та Я. Степового. З/ХІ музично-хорова секція політпросвітнього відділу Н.-Басанського Т-ва «Сельбудинко» (м. Нова-Басань Ніжинської округи) привселюдно святкувала роковини смерті українськ. композиторів М. В. Лисенка та Я. Степового. В залі Сельбуда був улаштований музичний вечір з докладом диригента Є. Г. Тичини про цих композиторів. Хор ім. Леонтовича виконав де-кілька номерів з творів Лисенка та Степового—майже все під акомпанімент піаніно. Велика зала була повна представників різних організацій (КНС, КСМ) та місцевих шкіл, яких було запрошено на цей вечір.

НА ПОДІЛЛЮ.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКА Н.-ДОСЛІДЧА КАТЕДРА.

(Д о п и с).

До 1923 р. праця Н.-Дослідчої К-ри по історії та економіці Поділля провадилася лише невеличкою кількістю вчених (3—4 особами), які не дбали про притягнення нових учених сил, головне аспірантури, що складала б той фундамент, на якому в майбутньому могли б зрости нові дослідники Поділля.

З 1923 р., коли керівництво катедрою перейняв проф. Клименко, справа роботи на кафедрі пішла більш жвавим темпом: збільшилось число членів (до 18 осіб), частіше стали зачитуватись доповіді на різні теми, збільшився також інтерес і у громадянства до праці, що провадилася к-рою.

Вже з самого початку 1923 р. був відкритий широкий доступ для молодих починаючих сил у науковій роботі, особливо, аспірантів. Зачитано було ряд розправ методологічного характеру, як от: «Методи розробки архівного матеріалу» (проф. Клименко), «Методи обробки рукописів» (проф. Драй-Хмара) і Семінарська аспіранська праця» проф. Любарського, в той час наукового співробітника катедри.

Разом з тим катедрою влаштовувались час від часу наукові екскурсії (в Кам'янецькі архіви, Історично-арх. Музей, фортецію і т. п.), а також зроблені були показні розкопки в районі м. Кам'янця.

Взагалі катедрою опрацьовуються матеріали для з'ясування історії, економічного та фінансового господарчого стану села й міста на Поділля, а почасті також Галичини, Буковини та Бесарабії, звертаючи разом з тим особливу увагу на селянство та ремісництво.

Поруч з цим ставиться завдання про вияснення культурного стану населення та його історично розвитку з увагою на мову з її діалектичними відмінами. Відповідно до цієї роботи провадиться методологічна підготовка аспірантури.

Для диференціації всієї науково-дослідної праці секції історичну та економічну розбито на окремі відділи: історії (історії Поділля, а також Галичини, Буковини та Бесарабії), етнографії, мистецтва, літератури, мови, права, педагогіки та економіки.

За цей час на кафедрі зачитано ряд таких доповідей, як:

1. Розслід зловживань над селянами Березнянського староства посесором його в першій половині XIX ст. (Свідзінський).

2. Причинки до морфології сел Поділля (Геринович).

3. Слов'янські рукописи бібліотеки Кам'янець-Подільського ІНО і б) Румунський елемент в говірці села Кукілів (Драй-Хмара).

4. а) Де-що з матеріалів до історії грецької колонії в Могилеві на Дністрі, б) Грецькі й вірменські колонії на Поділля, в) Греко-українські лінгвістичні етюди (Любарський).

5. Археологічні знахідки на Поділля за останні часи (Гагенмейстер).

6. Склад цехів в Кам'янці в 19 стол. (Карачківський).

7. Нові матеріали до біографії Руданського (Герасименко).

8. Нові матеріали до біографії Свидницького (Філь).

9. Автори художніх малюнків в уніятських метричних книжках (Неселовський).

10. Де-які матеріали до історії революційних рухів шкільної молоді на Поділля в 80-х рр. 19 стол. (Курневич).

11. а) Приватні школи на Поділля до й після реформи 1861 року (по арх. матеріалах), б) Подільський мовний елемент в хроніці Свидницького «Люборацькі» (Зборовець).

Це головні праці, що зроблені на кафедрі в першій половині біжучого року.

Після цього мається ціла низка доповідей іншого роду, що в'яжуться більш з моментом сучасного життя, як от: «Історія розвитку індивідуалізму та колективізму (Завадський), «Матеріалізм та прагматизм в зв'язку з епідемією чудес», (Неселовський) і инш. Крім того, катедрою переведена велика колективна робота по обслідуванню с. Цибулівки, підсумки якої зараз

підводяться. Це все вказує на те, що Кам'янець-Подільск. Н.-Дослідча Катедра проробляє дуже велику наукову роботу.

Разом з тим катедрою ведеться постійна та жвава робота й на громадському полі, в ІНО та Окрполітпедагогічних курсах і инш. установах. Але до всього цього треба додати, що робота катедри пророблюється в надзвичайно тяжких матеріальних умовах: так, напр., за серпень м—ць науковий співробітник мав утримання 466 карб. Через те кожний зі співробітників катедри страшенно переобтяжений всякою иншою працею, необхідною для свого існування, а це дуже негативно відбивається на науковій продукції, відбираючи для того час і енергію.

Крім матеріальної сторони, дуже погано впливає на стан катедри й моральна сторона,—бо майже з березня м-ця ц. р. в Кам'янці не перестають ходити чутки про перенесення Кам'янець-Подільської катедри до Київ. Не дивлячись на те, що керівник к-ри, проф. Клименко, їздив в цій справі до Вінниці, де було сказано, що Н.-Досл. К-ра історії та економіки Поділля повинна бути тільки в Кам'янці і про перенесення її не може бути й мови,—все ж таки й після того чутки не переставали й не перестають ширитись і по цей час. А це все, звичайно, не може не відбиватись на праці катедри. Спеціально цьому питанню було присвячено кілька нарад, засідань, надсилались до центру справоздання про працю катедри, приводились різні мотиви про те, що всі дані говорять за перебування катедри в Кам'янці, але із Харкова до цього часу жадних відповідей катедрою ще не одержано, і це останнє ще більше вносить неясности та непевности в її роботу.

Проте, не вважаючи на такі надзвичайно несприятливі умови, Кам'янець-Подільська катедра не за страх, а за совість, працює над поставленим перед нею завданням, що має величезне значіння для всієї пролетарської держави.

В. З.—уч.

ВІННИЦЯ.

* Капела ім. М. Леонтовича з постанови Губполітосвіти одержала (по місц. бюджету) 1000 зол. карбованців. Капелу мають зробити державною. Капела складається з 40 осіб, в репертуарі твори Леонтовича, Лисенка, Стеценка, Сениці, Степового, Вериківського та Козицького, а також твори західно-європейських народів. Диригує капелою С. Папа-Афанасопуло.

* Музичний технікум ім. Раковського у Вінниці оголосив прийом заяв про вступ до технікуму. В цьому році накреслено такі предмети: фортепіано, скрипка, віолончель, контрабас, духові інструменти, сольовий спів та теорія композиції. Завідує технікумом Д. Френкін.

* М. Годованець написав низку байок.

ВОЛИНЬ.

На Волині мається багато коштовних гірських пород. В Чудновському районі легко можна розробляти та здобувати польовий шпат разом з московитом (біла слюда), графіт, улебру. Останньої мається по-над 1000000 пудів. Графіт високого сорту й легко здобувається шляхом простої промивки. В Житомирському районі, крім того, маються ще й великі залежі вівіоніту (темносинього кольору мінерал, який вживають як фарбу). Вівіоніт знаходять на площі

біля 4-х десятин. Запаси його обраховані в кількості 500000 пудів. Він здобувається при промивці торфу. В Бистерському районі польовий шпат знаходиться в кількості до 500 куб. сажнів. В Гуївінському районі, крім польового шпату, мається багато охри.

Професор Бельський, який досліджував багатства Волині, запевняє, що розробка їх не зустрічає технічних перешкод, бо вони знаходяться на земній поверхні.

ЕЛИСАВЕТ.

З початку року у м. Єлисаветі засновано літературний гурток. В члени гуртка ввійшло до 20 чоловік молоді, яка старано взялась за вивчення літератури. Щотижня улаштовуються прилюдні вечірки, де зачитуються як нові твори, так і

свої реферати; раз на місяць зачитуються твори й членів гуртка.

Одна з вечірок була присвячена пам'яті Т. Шевченка. З ініціативи гуртка при Агро-Техникумі вийшов рукописний журнал.

Д О Н Б А С.

■ **Курси української мови.** По всіх округах Донбасу відкрито короткострочні курси української мови для вчителів.

■ **Слов'янськ.** Єдина існуюча тут театральна українська організація це гурток при Допрі, який улаштовує вистави майже щотижня. Репертуар виключно побутовий. Поспіх середній: публіка після перебування в травні м. б. р. франківців ставить ширші вимоги, виявляючи бажання постановки на українській сцені п'єс європейського характеру. На фарфоровому заводі почалась було організація української студії, але через різні обставини (головне матеріальні) організаційна справа поки-що припинилась.

■ **Краматорська.** Утворюється український театр з євро-

пейським репертуаром. Сили є, але відчувається потреба ще в силах суто професійних на відповідальні ролі. Організовано студію, в якій нараховується біля 50 чл. Праця пішла інтенсивно після того, як із складу керівників усунено було акторів старого кшталту й вся ініціатива перейшла до рук молоді.

■ **Луганськ.** Є два театральних гуртки—на Гартманському заводі і в залізничному театрі. Більш працюючий і енергійний гурток при залізничному культвідділі під керівництвом Лисенка. До останнього часу ставили побутовий репертуар. Зараз орієнтація змінена, ідуть репетиції п'єс європейського репертуару. Готується також «Гріх» Винниченка. Трупа нараховує 35 чл.

Р. С. Ф. Р. Р.

МОСКВА.

■ **Істпарт закінчує друком** в кількох томах працю «Хроника революції 1917 г.». Друкується шоститомова «Хрестоматія» по історії партії: статті з різних партійних видань, починаючи з 70 років (із полеміки Ф. Енгельса з Ткачовим) і кінчаючи періодом імперіялістичної війни. Істпарт одержав із-за кордону так званий женевський архів—180 пудів літературних документів, які були вивезені з Женеви ще перед імперіялістичною війною.

■ **Виставка революції.** В листопаді в помешканні історико-революційного музею відкрито виставку революції. На відкритті були присутні: В. Фігнер, шлісельбуржець Н. Морозов, представники від робо-

чих Оріхово-Зуєвської мануфактури—учасники стачки 1885 р.

■ **Виставка по кремації.** Відбулася конференція держ. інст-ту соціальної гігієни Наркомздоровля по питанню організації в Москві спеціальної виставки крематоріальної справи.

■ **Культробота серед студентства.** Московське бюро пролет. студентства дійшло до згоди з екскурсійним бюро губпрофради відносно включення студентських екскурсій в загальну мережку роботи екскурсійного бюро. Культсекція московського бюро виговорила для студентства театральні квитки по ціні робочої смуги і, в порядку черги, ділить їх по ВУЗ'ах.

Організовано в Москві «Москфільгарт» (Московську філію Гарту). На організаційному зібранні ініціативної групи 24—X—1923 р. вибрано тимчасове Бюро в складі т.т. В. А. Гадзінського і Гр. Коляди, яким доручено закінчити організаційну роботу. Літературні вечірки відбуваються що-тижня (вівторок, 7 год. веч.) в приміщенні Укр. Прол. Клубу ім. Т. Шевченка, Тверська вул., 37/111. Москфільгартом організовано: 1) Літ. вечірку т.т. В. Поліщука та Гр. Коляди, що виступали перший раз в Москві в суботу 20—X—23. 2) «Український літературний ранок» (28—X—23 р.) для молоді комуністичного університету ім. Свердлова, на якому т. В. Поліщук зробив доклад про українську літературу, включаючи останню революційну добу; опісля виступали зі своїми творами Гр. Коляда (Індустрія), В. Гадзінський (Титан), В. Поліщук (дрібні вірші з «Радіо в життах»). Крім цього, зазначені поети зачитали деякі вірші Хвильового, Тичини, Сосюри, фейлетони Остапа Вишні. «Укр. літ. ранок» удався дуже гарно, при аудиторії коло 500 осіб, хоч треба підкреслити, що більшість російск. слухачів дуже мало розуміла українську мову, сипалися записки: «Нельзя ли перевести на русский язык». 3) По проханню Виконкому Укр. Студентів Москви згадані товариші виступали ще 28 X—23 р., як група «Московского Гарту». На загальному зібранні укр. студентство дуже щиро вітало виступи групи.

Перша літ. вечірка «Московского Гарту» відбулася при участі численної аудиторії 6—XI—1923 р. Вечірки відбуваються що-вівторка о год. 7 веч. в помешканні укр. клубу ім. Т. Шевченка.

Заяви на поступлення в члени дали нові товариші:

Мінсько-Дорожній (Дал. Схід) та тов. Скеля Свердловцев.

— Колектив робітничеселянських письменників інтесивно провадить свою роботу. Уже відбулось біля 80 вечірок, на яких виступали: Ширяевець, А. Неверов, Степной. Н. Хоріков,

П. Яровой, Юрцев, Лесняк, Н. Жуков та інші.

— Дім учених. На початку місяця листопаду черговий літературний четвер був відданий пролетарським письменникам Л. Сейфуліній, Г. Левічу та інш.

— У т-ві «Книга». Російсько-германське т-во «Книга» з 1-го березня по 1-е жовтня зробило оборот на 640 т. зол. карб., причому майже половина цієї суми виручена від продажу книжок. Правління «Книги» відкриває в Москві склад нот та постійну виставку шкільних книг.

— Театр «Красний Сатирикон». У грудні ц. р. відкривається в малій залі Дому Союзів театр «Красний Сатирикон». Театр даватиме побутові п'єси, політичні карикатури, лубок то-що. Літер. частина доручена С. Городечькому, головний режисер — В. А. Угрюмий, художник — Арапов. Вистави даватимуться раз на тиждень.

— Центральний Селянський Театр. Художній відділ Наркомосвіти організує Центральний Селянський Театр.

— «Шехеразада» Римського-Корсакова. На початку грудня ц. р. у «Великому Театрі» буде поставлено вперше в Москві «Шехеразаду» — муз. Римського-Корсакова.

— Пісні народів. Артистка Н. Собінова-Вірязова, яка повернулася допіру з командировки Наркомпроса по Західній Європі, дасть перед робітничою аудиторією кілька вечорів свого репертуару «пісні народів». Н. Собінова-Вірязова виконує пісні французькі, німецькі, норвежські, англійські, українські, польські та російські — кожні їхньою рідною мовою.

— Пісня Киргизії. Під такою назвою в Москві відбувся вечір народньої киргизької пісні. Виконавцями, крім артистів, були думбристи-степняки та студенти-киргизи. Пісня киргизів по ладовій будові нагадує російську, хоч генетичного зв'язку поміж ними й другими встановити неможливо.

— Пам'ятник А. Н. Островському. Журі конкурса проектів пам'ятника А. Н. Островському першу премію присудило проекту скульпторова Н. А. Андреева (автора пам'ятника Гоголю). Другу й третю

премію дано В. А. Андрееву (брату). Четверту премію дістали скульптори Голубкіна й Єфімов. Усього проєктів було 50.

— Ювілей В. Брюсова. 14/XII минає 50 літ з дня народження Валерія Брюсова. В цей день буде організовано вшанування поета. Почесним головою комітету по вшануванню обрано наркома освіти А. В. Луначарського. На честь поета мають видати ювілейний збірник і переіменувати літер.-худ. інститут (на чолі якого стоїть В. Брюсов) в інститут його імені. В. Брюсову певно дано буде почесне ім'я народного поета.

— Роковини смерті П. Чайковського. У листопаді ц. р. сповняється 30 літ з дня смерті композитора П. Чайковського. Музи-

чні організації готуються до святкування роковин.

— Оскар Фрид і Бруно Вальтер. Після останніх концертів Оскара Фрида в листопаді сподіваються приїзду до Москви третього європейського дирижора Бруно Вальтера. Приїзд Б. Вальтера до Москви буде великою музичною подією й підтвердженням того, що зв'язок між художнім заходом і ССРР удалось організувати.

— Приїзд американських бібліотекарів. До Москви прибула делегація від Нью-Йоркської публічної бібліотеки. Мета приїзду — придбання книг для слов'янського відділу центральної бібліотеки. У цьому відділі є вже по-над 20 тисяч томів. Повно представлена історія революційного руху в Росії.

ПЕТЕРБУРГ.

(Допис).

Петербурзьке літературне життя зараз, як і колись, має свої «сезони»: з наближенням білих ночей уривається зімній темп, принаймні, що до організованих виступів, засідань, клубів, вечірок, значна частина письменників їде кудись на спочинок і в Петербурзі нудяться тільки прикуті до якоїсь обов'язкової праці ради заробітку. Час — найбільш відповідний для якихсь підсумків...

Підсумків більш-менш широкого характеру отут не збирають подати, обмежуючись де-якими інформаціями про враження сезону 22-23 р. р., в значній мірі поверховими й випадковими...

Сезон почався закриттям «Дому Літераторів» — і, хоч про мертвого прийнято або нічого не говорити, або говорити лише гарне, нічого гарного про нього якось на думку не приходить... Було б, мабуть, значним прибільшенням сказати, що хтось помітив припинення літературних «серед» в «Домі». Були вони якісь сірі й невиразні, а публіка, що збиралася на них, нагадувала ту публіку, що «почитує, коли письменник пописує»... Без особливого шуму, не звертаючи на себе скільки-небудь живої уваги, облетіло листя різних поетичних організацій, «Звучаща арак-овина» і т. и. Найбільш життєздат-

ною й літературною групою, групою дружнього сполучення молодих і талановитих письменників, що звернули на себе увагу під іменем «Серапіонових братів», у самому початку сезону зроблена була спроба об'єднати на клубному ґрунті сили молоді літератури. Спроба до певної міри вдалася й «вівторки» клубу були на протязі всього сезону, мабуть, найбільш яскравим проявом сучасного петербурзького літературного життя. Тут, гостюючи у Петербурзі, читав уривки з своєї тоді ще недрукованої «Третьої Столиці» Б. Пильняк, тут читали «серапіони»: М. Зощенко, К. Федін, Всев, Іванов, Лунц, Каверін, поети Тіхонов, Е. Полонська, тут українець Ю. Полетика виступив з своїми перекладами з Олесья Вороного й Тичини (до речі, переклади з Олесья Вороного вишйшли блідими й викликали лише позіхання, а Тичина навіть в недосить художніх перекладах Полетики живо зацікавив аудиторію). Тут почесними гостями не раз бували: Е. Замятін, до певної міри maitre «серапіонів», Ахматова, чернеча муза якої, відходячи все більш від виру життя сучасного, мабуть ще більш витончені й художньо досконалі доспіває

пісні, кажу доспіває, бо, не дивлячись на зазначену витонченість і досконалість художню, в останніх поезіях Ахматової невпіймано якось почуває вухо, що джерело води живої. усихає, бідніє... А про те-хіба ж неправда, що часто «цветы осенние милей роскошных первоцветов полей»? І осінні пісні Ахматової дійсно миліше часто буйної роскоші весняної... З молодих поетів звертали на себе увагу Вс. Роджественський та М. Чуковський (син критика). У Замятіна виразно почали проступати риси авторського почування себе метром (чому від його останніх творів віяло холодом) і, так би мовити, замилювання технікою, випачування технічних засобів до тієї міри, коли вона рве художню тканину... Цими рисами він, до речі, почасти впливав і на «серапіонів», особливо з початку їхньої праці. Але найбільш талановиті з серапіонів почасти починають знаходити свій власний шлях, що до певної міри рве єдність цілої групи, але що стає безсумнівним прибутком кожного, хто свій шлях знаходить... А це визначно можна сказати про М. Зощенку; трохи задовго його в'язала маніра відчування світу відчуванням «Назарія Ильича господина Синебрюхова» (образ якого був таким значним осягненням молодого письменника), але й з цією манірою він починає розлучатись, хоч і не зовсім. Стилистичні зв'язки Зощенка з Лесковим, а почасти й Лейкіним, а з другого боку з Короленком та Гл. Успенським були для нього школою непоганою, в якій він помалу виробляв свій стиль, свою літературну маніру, що в світлі їх за художньою значністю подавав цілком сучасний матеріал по революційного побуту. В гумористичі Зощенка поки-що часто проступає веселе обличчя Антоші Чехонте, але в цілому творчість його все більш стає під знак болючого запитання Белінського: «що мені до того, що живе спільне, коли терпить особистість?» І Зощенко все більш стає художником зніженої пригнобленої особистості.

Поруч з ним все більш художньої вартості набирає й творчість К. Федіна з його жахом перед тим спустошенням душевного світу, яке часто утворюється і в моменти

високого сягання хвиль життя громадського. Перша книжка оповідань Федіна, між іншим, перед читачем розгортає велику й плідну роботу над стилем, але так художньо скеровану, що не тільки в тій роботі нема гострих кінців, що художню тканину рвуть, але навпаки навіть дрібні життєві спостереження письменника в світлі тієї роботи, в її рамках, набирають серйозного й глибокого значіння, а також тієї шляхетної форми, в якій нема нічого, що разом з тим не було б і змістом...

Клубні вечірки молодих письменників не обмежувались красним письменством, на них підносилися часом і теоретичні питання що до теорії й психології творчості. Найбільш цікавим в цьому обсягу був виступ Лунца з закликом «На захід» (так називався його відчит). В ньому подана була гостра критика безфабульності та безсюжетності, молодий серапіоновець метав громи проти «нудоти» якою, на його смак, повні кращі твори багатьох з його товаришів-братчиків (досталося між іншим, Вс. Іванову)... Лунц закликав учитися будуванню фабули на заході, закликав до авантюрного роману й запевняв, що захопленість широкими кол читачів творами Нат-Пинкертонівщини, успіх макулатури Брешко-Брешковських та йому подібних мають свої підстави й до певної міри виправдані нудотою «поступового» російського письменства... В більш інтимних колах «братчиків», коли там перш, ніж у клубі, прочитав свій доклад Лунц, він викликав певний розкол: братчики в своїх симпатіях та поглядах розійшлися. Звичайно, братство з теплою товариською атмосферою, що є такою гарною ознакою його, від того не завалиться, але, нема сумніву, тут повстає в братстві щілина, яка має поширюватись: одні підуть одесную, а другі ошую...

Звичайно, після програмової частини в клубі починалася частина по-за програмову, частіш всього інсценіровка живого кінематографа, причому головним кіно-режисером і артистом бував Лунц, що виявляв в своїх постановках багато веселості й дотепу. Молода веселість через край була взагалі під час позапрограмової частини вечірок і часто

бувала їх окрасою. Одного разу, коли в програмовій частині читав свої вірші (англійською мовою) негр Клод Мак Кей (перекладав К. Чуковський), йому запропонували дати тему для кіно. Він не вагався і запропонував «різню білих»... Ненависть до білих виразно згучала і в його поезії, але не стільки, як вираз дійсного почуття, скільки, як з'явище стилю... Містер Клод Мак Кей, між іншим, казав, що з російської літератури знає Пушкіна, бо він, як і Дюма, мав скільки негрської крові. Згадував Шевченка, бо останній приятелював з артистом-негром Олдриджем...

Не часто виступала Є. Л. Полонська (єдина у серапіонів сестра), але завжди з словами й образами, що глибоко в'орюються в пам'ять. Її поезія зробила значний поступ до широти й тепер вона має вже досить смаку, аби серйозність своїх поетичних задумів не знижати чимсь подібним до своєї знаменитої крикливої сповіді в нелюбови до «младенца Ісуса»... В її урочистих благословіннях революції почувуються не лише спільні їй з деякими сучасними поетами змагання знайти слова важкі й тугі, образи повноважні й дотикові, але й патос біблії, патос пророків. В аспекті цього патосу в поезії Полонської відбивається сучасність, не розколота на дрібні кавалочки та випадкові епізоди, але сугестована в чомусь, що стоїть по-за з'явищами і з чого з'являється впливають, як з джерела...

Багата фантастика, пишна екзотика в зв'язку з повним володінням словесним матеріалом робили успіх віршам Люсі Дарської й дозволяли покладати на талановитого підлітка певні надії...

За закриттям налітклубу почалися було засідання «Союзу Письменників», але без особливого успіху. Цікаву промову на першому з них виголосив голова Союзу Аким Волинський, даючи в ній ремінісценції своєї літературної кар'єри й згадуючи часи, коли на чолі російської поступової літератури, як поліцай, стояв обов'язковий напрям. В певних колах старовірів виступ Волинського викликав не мало обурення, але вітер його обурення «ліг одпочить», навіть не розбивши ніяких хмар...

Це йому вже не під силу: старе одмірає... і нове життя буйє на його руїнах...

В кінці сезону широку діяльність розпочало велике товариське видавництво «Круг», що поставило метою собі безпартійно давати відбиток нових течій в літературі. Твори Федіна, Яковлева, Аросева, Всеволода Іванова, Пільняка щасливо накреслили способи, якими видавництво може свої завдання розв'язати. Серед перших видань «Круга» зазначимо друге доповнене видання поезій Казіна «Рабочий май», поезій запашних, як квітка травнева, радісних, як сонце весни, і разом з тим наскрізь сучасних формою, ритмом, змістом...

Але, на жаль видавництво, мабуть, за широко зрозуміло «безпартійність», бо з перших же кроків почало застичувати книжковий ринок такими творами, як твори Ефіма Зозулі з колишньої «Біржовки»... коли, як каже російське прислів'я, «на каждую старуху своя проруха». Молодому видавництву з таких «прорух» починати б не слід...

М. М.

П. Филипович, командирований з науковою метою Всеукр. Акад. Наук до Петербургу, пробув там більше місяця, працюючи в архівах та книгозбірнях над різними матеріалами по історії українського письменства. В Центральній Бібліотеці Російської Драми П. Филипович розпочав велику працю—відокремлення українського відділу від російського (в бібліотеці кілька тисяч рукописів українських п'єс, які перейшли туди після революції 1917 р. з Управління по справах друку—серед них—багато зовсім невідомих). П. Филипович у наукових товариствах прочитав доклади: «Композиція Орісі Куліша» (в т-ві по дослідженню укр. письменства та історії під керівництвом акад. В. Перетца), «Державін і Рилєєв» (в бібліологічному т-ві), «Заборонена цензурою стаття 1830 р. про Пушкіна і Державіна» (в Пушкінському домі). Останній доклад написано по матеріалах Пушкінського дому. Крім того, кілька докладів—об'єктивних інформацій про сучасне українське письменство—П. Филипович прочитав у гуртках поетів та літераторів, викликавши велике заціка-

влення мистецьких кол Петербургу, які до цього часу майже не уявляли характеру новітньої укр. літератури, виступав із власними поезіями, з поезіями Тичини в літгуртках і на літературних вечорах в «Детском (б. Царське) Селе» і Пушкінському Домі (разом з Н. Ключевим, Ф. Сологубом, Бен, Лівшицом, В. Рождественським, Н. Тихоновим, О. Форш, Ю. Верховським, К. Ербергом та инш.).

В ч 3 (27) «Книги и Революции» надруковано статтю Д. Вигодського про сучасну українську поезію. Особливу увагу звертає автор на творчість Тичини. «Коли Шевчен-

кові,—пише він,—судилося звернути увагу російського читача на українське письменство, то Тичина може претендувати на роль поета цікавого й по-за межами Росії». Д. Вигодський надрукував кілька перекладів з українських поетів (Л. Українки, В. Еллана) в Гомельській газеті «Наш понедельник».

В Пушкінському Домі А. І. Лященко прочитав доклад про листування Куліша з Плетньовим. Він же надрукував невідомого до цього часу цінного листа І. Котляревського до Гнедича (в збірнику «Литерат. портр.»).

РОСТОВ.

РИМСЬКІ МІСТА НА ДОНУ.

Археологічна експедиція академіка Єфіменка по великих могилах біля Ростова на Дону знайшла руїни римських міст 1-го та 2-го віків

після Р. Х. Велику колекцію стародавньої кераміки вже перевезено до Петрограду. В Осетії експедиція Єфіменка знайшла старовинні поганські храми III—IV віків.

М. Г.

ОЙРАТСЬКА ОБЛАСТЬ.

УЛАЛА.

У центрі Ойратської області б. селі Улала—стає помітний інтерес самих ойратів до своєї народної творчости. Записують пісні, збирають старовину до майбутніх музеїв. Молодь ойратська, яка вчиться по вищих школах Москви та Сибіру, особливо в цьому відношенню працює багато. Ойрати, безперечно, напередодні відродження своєї літератури, хоча літератури тієї нелегкі будуть вродини. Ойрати ще й досі кочевники (40% всього населення). Кооперація розви-

нена слабо. Жодної лінії залізничної чи вузькоколійки від неї у всій області (центр області Улала лежить в 95 верстах од найближчої станції Бійськ)! Нерозроблені лісові багатства і повсемісний шаманізм. Зате вже область може похвалитися школами. Є одна школа 2-го ступня, шкіл 1-го ступня 81. Відкрито радпартшколу в Улала та інших пунктах. Землеустроена одна волость. Широкий план землеустроєння буде проведений до весни.

БІЛОРУСЬ.

МИНСЬК.

КОМІСІЯ БІЛОРУСОЗНАВСТВА.

При слущькому відділі народної освіти з 1922 р. існує комісія білорусознавства, яке з кожним днем поширює свою працю, охоплюючи все нові й нові галузі народної освіти.

У склад комісії входить: інспектор соцвиху М. Касьярович, агроном Барташевич, заагдчик с.-х. технікуму Сабалевський, Барановський, т. Янович і член колегії наросвіти Яфімов. Комісія, між иншим, має на меті підрыхтовку

викладачів предметів білорусознавства, а також і всебічне вивчення краю й особливо Случчини. Для виконання цієї мети комісія білорусознавства налагоджує низку літературно-наукових лекцій та доповідей. Організовано також лекторське бюро й налагоджується шерг гуртків самоосвіти та коротко-термінові курси.

Комісією опрацьовано й провадиться в життя широкий план екскурсій учнів шкіл міст та повіту. Мета екскурсій — природознавчі та історичні досліди краю.

Бойовим завданням комісії білорусознавства являється утворення у Случьку музею краєзнавства. Для цього виділено музейне бюро в складі голови Яфімова й членів: Барташевича, Барнавського й Яновича.

ЕТНОГРАФИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ.

Складена Інбілкультом білоруська етнографічна експедиція влітку зробила свою першу подорож на Ігуменщину. Експедиція збирала до 340 різних експонатів і зробила 73 фотографічних знімків. Серед здобутих річей — більшість тканини, пояси, рушників та вишивок.

Фотографії робились із білоруських шитв і побутових картин, як от: весілля, селянської праці, а так само й пейзажі білоруської природи.

Під час географічних оглядів місцевостей експедицією досконально установлено місце джерел річок Немана та Лоші, що до цього часу не було ще відомо.

ЖОВТНЕВІ СВЯТА.

У Бобруйському педагогічному технікумі на жовтневі свята після докладів і промов хором було виконано кілька білоруських та українських пісень. Декламація революційних поезій складалася переважно з російських поетів.

У Бобруйській повітській хаті білоруської культури та мистецтва по замовленню «Рабіса» для робітників було постановлено п'єсу Голубка «Апошніе спатканьне».

Вечір пам'яті М. Богдановича. Улітку ц. р. в Інституті Білоруської Культури відбувся

вечір пам'яті поета Максима Богдановича.

З промовами виступали: Некрашевич, проф. Пічета, проф. Пятухович, А. Смолич, Грамика, Дила та інші. Заля Інституту не могла вмістити всіх громадян, що прийшли на вечір. Особливо багато було білоруської молоді, а також і молоді інших національностей. Цей здвиг народу поясняється тим, що Максим Богданович, як підкреслив проф. Пічета в своїй промові, був першим із тих, хто на своїм прапорі написав: відродження національних культур. Після співів хору та після читання оповідання т-шем Грамикою — оплески залі раптом перейшли в бурну овацію. Це зійшов на естраду батько поета — Адам Юрович Максимович, який був присутній на вечері свого сина.

Ювілей В. Голубка. В Домі Працівників Освіти по весні відбулось святкування 15-річного ювілею драматичної діяльності В. Голубка. Ювілянта вітали Караневський (од Гол. Інспекторіату НКО.), проф. Пічета, (від Університету), Замоцін (од наук. працівників), проф. Пятухович, поет Якуб Колас, Іллінський (від Біл. Держ. Театру), Александрович (від студентів педтехнікуму), і ціла низка вітань од учнів, студентів, артистів, молоді з інших міст. Проф. Пічета Голубка порівняв з українським драматургом Карпенко-Карим. Після врочистого вшанування трупою Голубка було поставлено п'єсу останнього «Ганка».

Ювілей Цішки Гартного. Склалась комісія по святкуванню 15-річного ювілею літературної діяльності Цішки Гартного.

ВЕЧІР БІЛОРУСЬКОЇ ПОЕЗІЇ.

У липні місяці в Случькому місті на політ.-педагогічних курсах відбувся вечір прощання з поетом Я. Коласом.

«Дзіцячы куток». 12/XI відбулось перше зібрання кореспондентів дитячих домів, на якому постановлено зробити підготовчу працю до заснування дитячого білоруського часопису.

ПО ВИДАВНИЦТВАХ.

У Білорусі на книжковому ринку відмічається загальмування. Книжка — малодоступна для споживача, особливо книжка білоруська, яку потребує переважно бідний читач. Проте, як зазначає журнал «Польмя», друковане білоруське слово розсодиться в більшій кількості, ніж книжка російська.

Інтенсивно працюють видавництва: Кооперативне видавництво «Савецкая Белорусь», котрим виготовано до друку білоруський декламатор «Червоний дударь». Центральний Комітет КСМ Білорусі має видавати білоруською мовою місячник для юнацтва «Молодняк». У Ковні за редакцією В. Ластовського виходить часопис «Кривічанин». У Віленському видавництві В. Кльоцкіна виходять твори Я. Коласа та Я. Купали.

Білорусизація міліції. В головному управлінні міліції розпочато лекції по вивченню білоруської мови. 31-го лютого 1924 року діловодство управління провадитиметься виключно мовою білоруською.

У Минській повіт. партшколі, яку недавно відкрито, загально-

освітні науки викладаються білоруською мовою.

ОСВІТА.

При Комуністичному Університеті Заходу з наступного року відчиняється Білоруський сектор із 60 студентами.

З наступного року Бобрський педтехнікум переходить до навчання на білоруській мові.

Білоруська мова в партшколі. У центральну партшколу вводяться, як обов'язковий предмет, білоруська мова та історія Білорусії, а в Минській повітовій партшколі усі галузі наук будуть викладатись білоруською мовою.

На Гомельщині до цього часу відчинено шість білоруських шкіл у повітах Гомельському, Рогачевському та Могілевському.

Шкільна справа. На початку біжучого шкільного року в Минському було 33 семирічних школи — 18 повних і 15 неповних. Білоруських шкіл із 33 було 13, російських 8, єврейських 10, і польських 2. Білоруських шкіл у цьому році проти торішнього збільшилось на 2 школи.

Г Р У З І Я.

ТИФЛІС.

Грузинська мова в армії. При політсекретаріаті Тифліського гарнізону відкритись курси по вивченню грузинської мови.

Пам'ятник Джорджіашвілі. 6-го XI відбулась постановка пам'ятника кавказькому революціонеру Арсену Джорджіашвілі на місці його кари на смерть — за б. губернською тюрмою.

Шкільна справа. В період 1919—20 р.р. (за панування меншовиків) кількість учнів нижчих, середніх шкіл Грузії рівнялась 159,423. В 22—23 р.р. уже їх 195,000. Кількість робітників освіти в 19—20 р. 5,808. В 21—22 р. ця кількість збільшується до 8,022. Уже є дві вищих школи:

грузинський університет і політехнікум, у яких до 10,000 студентів. Із 160,000 учнів трудових шкіл 135,000 грузин у технікумах учаться 14,000 студентів, із них 11,000 грузин.

Останніми часами у Тифлісі заснувалась філія Спілки Селянських Письменників «Плуг», яка має на меті з'єднати розпорошених по Грузії молодих письменників та діячів мистецтва на українській мові.

В місцевих газетах стали з'являтися привітання філії від українців із військових частин в Закавказ'ї.

Філія розпочала свою працю з великою надією, що «Ц. Б. Спілки» (в Харкові) допоможе їй як порадою, так і книжками.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ В СУЧАСНІЙ ЗАХІДНЬО-ЄВРОПЕЙСЬКІЙ НАУЦІ.

Надзвичайний інтерес, який виявляє зараз Західна Європа до всього слов'янського, характеризується, між іншим, появою цілого шерегу нових наукових часописів, спеціально присвячених дослідям культури слов'янських народів у минулому й сучасному. Так, у Празі виходить з 1922 р. журнал *Slavia*. В Парижі при Інституті Слов'янознавства (*Institut d'études slaves*) видається, за редакцією Мейє та Буайє, *Revue des études slaves*; третій том (1923) цього журналу вже вийшов у світ. В ньому багатько цікавого матеріалу по слов'янському мовознавству, літературі, історії та археології. Італійці заснували в Римі Інститут вивчення Східної Європи, що має власний орган: *L'Europa Orientale*. В Англії Лондонський Університет розпочав видання власного журналу по словистичі: *The Slavonic Review* (том I, вип. 1—3, за 1922—1923 р., має в собі 704 стор.). На думку редакції, журнал повинен охопити всі галузі науки про слов'янські народи їх історію, економіку, мову та літературу. В журналі беруть участь: Масарик, Петро Струве, Скірмунт (польський посланик до Лондону), Сетон-Ватсон та інші. Нарешті, після де-якої перерви, викликаній почасти тяжким економічним станом, а також і смертю редактора Ягича, знову почав виходити старий журнал по словистичі: *Archiv für slavische Philologie* (XXXVIII том, 1923 р.). Відзначимо низку спеціальних видань, як *Russia* (італійськ. журнал, присвячений літературі, мистецтву й історії) та інші.

З окремих книжок, що вийшли за останій час, можна відзначити такі.

Пражеський професор Ян Махаль надруковав перший том своєї «Історії слов'янських літератур» (Прага, 1922, 325 стор.). В протилежність Піпину та Спасовичу, автор викладає історію по методу синхроністичному, розглядаючи еволюцію слов'янських літератур у рядах великих

епох (Середньовіччя, Відродження, Романтизм і т. д.), але читач і тут не має цілної картини літературного розвитку, тим більш, що лінії цього розвитку у окремих слов'янських народів поміж собою, не скажемо збігаються а навпаки. I-ий том доведено до зародження романтизму. II-ий буде присвячений цілком слов'янському романтизмові, а III-ий повинен охопити собою реалізм, натуралізм і сучасні літературні течії в слов'янстві.

В колекції: «Источники и статьи по русской истории», видання К. Штеліна в Ляйпцігу, з'явилися дві пам'ятки «древнерусской письменности»: «Хождение Афанасия Никитина за три моря», «Переписка Ивана Грозного с кн. Курбским», в німецькому перекладі, зі вступним словом і коментаріями.

А. Стендер-Петерсен присвятив два етюди питанню про відношення Еддоги до німецької романтичної поезії (*Euphonia*, XXIV, Leipzig-Wien 1922) та до Йоганна Генрига Фосса (*Edda*, XV, Kristiania, 1921). Е. Шмурло видав по-російському підручник історії Росії від 862 по 1917 р. (Мюнхен, 1922, XI + 565 стор., вид. «Град Китеж»), призначений головним чином для емігрантської молодечі. Відомий історик К. Ватішевський випустив у світ 1 том своєї великої праці про Олександра I під заголовком: *Le règne d'Alexandre I: la Bastille russe et la revolution en marche* (XII + 465 p.p. Paris 1923).

У Чехо-Словачії появилось у 1922 р. третє видання відомої «Історії чеської літератури» Яна та А. Новак (на чеській мові), доведеної до жовтня 1918 р.

У Сербії потрібно відзначити працю Д. Ланчевича: «Історія соціалізму в Сербії», Белград 1922 (на сербській мові).

У Болгарії проф. Арнаудов видрукував у 1922 р. твори Т. С. Раківського з пояснюючими примітками й особливу монографію про життя та діяльність цього великого героя Болгарського відродження. Бувший ростовський професор

Погорілов дав опис болгарських книжок, надрукованих в епоху турецького владичества (Софія, 1923). Болгарське Міністерство Народної Освіти випустило у світ шерг літературних антологій (сучасної болгарської белетристики та поезії). Відзначимо іще дві історичних праці: С. Данева: «Очерк дипломатичної історії балканських держав» (Софія, 1922) і проф. Златарського: «Політична й соціальна історія Болгарії та Балканського півострова» (Софія, 1921).

Е. Капаров.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Франція.

У Calmane Lévy вийшла з друку збірка невиданих до цього часу творів Сент-Бева, під назвою: «Le clou d'or».

Група молодих бельгійських письменників та поетів заснувала видання неперіодичних збірників під загальною назвою: «Caheirs independants». Ті числа, які уже вийшли, свідчать про видатну культуру цієї молоді літератури, представники якої відмовились від переважавшого в антантівській літературі ненависнического тону, що явився наслідком імперіялістичної війни. Воскресіння Фламандії виявлено в дуже гарній поемі П'єру Бродкоре. — «Coin des Tisserauds». Безумовно цікавий і талановитий молодий поет Мелодю Ді. Із старших письменників до цієї групи прилучились Моріс Метерлінк і Франс Гелленс.

Раймонд Гессе видрукував нову книгу — «Le poilu pacifiste», в котрій зібрав низку своїх повістей про війну, написаних в душі й стилі вольтерівських повістей.

Анрі Гільбо видрукував біографію Леніна під назвою: «Ленін». Книгу написана цікаво й читається з великим інтересом.

Германія.

Поет Курц Гейнеке видрукував нову книжку віршів «Der Weg zum Ich» («Шлях до «Я»»). Зміст книжки — дух і душа; її вражливий і надвразливий ритм. Книжка має нахил до містики.

Рихард Хух видрукував книгу статтів — «Von Wesen des Menschlichen» — «Про єство людини».

Франк Аллан написав новий роман: «Der Richer der Eutersten».

Цікавий журнал «Всесвітня література» («Die Weltliteratur»). У 9 числі вміщено еспанські новелі, угорські повісті й індуські казки про кохання. Журнал виходить у Ляйпцигу в виданні Хаббель і Науман.

Вийшла з друку нова книга Х. Бензельса (автора «По Індії») під назвою: «Narren und Helden» («Дураки й герої») із спогадів бродяги.

Відновився вихід журналу «Der neue Merkur» («Новий Меркурій»), присвячений культурі та мистецтву.

Вийшла в світ нова книга Макса Крелля — «Сучасний німецький театр».

Вийшов новий роман експресіоніста Макса Брода «Leben mit einer Göttin» («Життя з богинею»), що трактує про кохання.

В останніх числах журналу «Die neue Dichtung» («Нова поезія») вміщені між иншим твори: В. Богцельса, М. Крелля, Макса Бертеля, поета-комуніста Ернста Толера, Бекера, Клябунда, Шефера та інш.

Із часописів, присвячених лівому мистецтву, як і раніше, виходить «Der Sturm», якого видає критик і письменник Герварт Вальден.

Гофмансталь написав новий роман «Frau ohne Schatten» («Жінка без тіні»).

Арнольд Бронен написав «Die Geburt der Jugend».

Поет А. Еренштейн випустив нову книжку своїх віршів «Die rote Zeit».

Еспанія.

Вийшов новий роман Бласко Ібаньєса — «Los Cuatro Lincos del Apocalipsis». Роман розглядає пригоди війни часів 1914—1918 рр.

Фінляндія.

Вийшла з друку драма недавно помершого відомого фінського письменника Юхана Ахо «Присуд». Драма ця політичного характеру за часів панування ген. Бобрикова, крім того низка політичних сатир, в яких малюються спроби русифікації цього краю та боротьба фінів за свою самостійність.

МУЗИЧНЕ ЖИТТЯ ЗАКОРДОНОМ.

— Програм симфоничних концертів зимового сезону в Римі.

Сезон симфоничних концертів в Августео (Рим) розпочався 18 листопаду. Склад диригентів: Масканьї, Рихард Штраус, Віктор де Сабата, Еріх Корнгольд, Карро Лукка, Франческо Пуйоло, Філоні. В програм сезону, крім ґрунтового репертуару, входять нові композиції: *La notte de Platone*, новий твір композитора де Сабата (диригує автор); II-га частина *Sacre du Printemps* Стравинського (диригує Молінарі), *L'Iste joyeuse Debüci*, *Vals Равеля* (диригує Молінарі), *L'Uletuno viaggio*—Гвідо Геріні. Балада для фортепіано й оркестру Даріуса Мількода (партію фортепіано виконає автор, диригує Молінарі), *Sintonia delle Alpi* Рихарда Штрауса (диригує автор).

— Пам'ятник Бетховену. 28 жовтня в Нюрнберзі навпроти міського театру відкрито пам'ятник Бетховену роботи художника Конрада Рота.

— Виставка по графічному мистецтву. Академія Мистецтв у Берліні організувала виставку по графічному мистецтву, на якій представлені всі течії й школи. Центральну увагу зосереджують на собі нові роботи художниці-комуністки Кете-Кольвіц із її циклу «Війна».

— У журналі «Slavia» (ч. 1) надруковано чеською мовою дуже прихильну рецензію (на 8 сторінок) проф. Смаль-Стоцького на збірник Держ. В-цтва «Т. Шевченко» 1921 р. (за редакц. Є. Григорука й П. Филиповича).

Л Ї В І В.

— Український поет В. Бобинський переклав на польську мову «Соняшні Кларнети» й «Плуг» (дві збірки) П. Тичини, а також збірку віршів з різних авторів: О. Слісаренка, Я. Савченка, Д. Загула та инш. сучасних поетів.

— Поет Ю. Волошиновський переклав на польську мову всі три збірки П. Тичини.

— Редакція львівської «Землі й Волі» готує до друку великий робітничеселянський календар на 1924 рік, що, окрім звичайного календарного матеріалу, міститиме й розділ споминів про війну, робітничі класові організації за океаном, то-що.

Окрім великого календаря, має бути видано ще й малого. «Календарика Землі й Волі».

УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЦТВА У ЄВРОПІ.

В.ИД-ВО «КОСМОС»:

Видавництво «Космос», як відомо, заклалося в Європі з осідком у Берліні, з ініціативи й коштами українських робітників—переважно з Америки та Канади.

Видавництво поставило своїм завданням дати українському читачеві здорове марксовське читання й розпочало видавати літературу з поля соціальних наук, красного письменства, школи й самоосвіти, індустриальної техніки та сільського господарства.

Не володіючи великими коштами, Видавництво, за короткий час своєї

роботи, зуміло, одначе, випустити цілу низку видань:

1. Ю. Стеклов. Карл Маркс, його життя й діяльність. Переклад за редакцією Євг. Касяненка.

2. А. Богданов. Червона зоря (утопія). Друге переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія.

3. Проф. О. Синявський. Поглядник української мови.

4. Б. Горев. Матеріалізм—філософія пролетаріату. Переклад П. Дека за редакцією Євг. Касяненка.

5. К. Маркс. Заробітня плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Г. Петренка.

6. Н. Бухарин. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної.

7. Річицький. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка.

8. Е. Мюгзам. Юда. Робітнича драма на 5-ть дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки.

Крім того, Видавництво «Космос» друкує й готує до друку такі книжки:

1. К. Маркс. Злидні філософії.

2. К. Маркс. До критики політичної економії.

3. К. Маркс. Горожанська війна у Франції.

4. К. Маркс. 18-е брюмера.

5. Ф. Енгельс. Революція й контрреволюція в Німеччині.

6. Ф. Енгельс. Людвік Феєрбах.

7. Ф. Енгельс. Анти-Дюринг.

8. Е. Гекель. Світові загадки.

9. В. Варга. Занепадання капіталізму.

10. К. Вітфогель. Від пракоунізму до пролетарської революції.

11. О. Авсем. Історія комуністичних наук і соціальних воєн.

12. П. Касяненко. Алгебра для шкіл нормальних.

13. А. Богданов. Інженір Менні.

14. Дж. Лондон. Залізна п'ята.

15. А. Сінклер. Джімі Гігінс.

16. А. Сінклер. Сто процентів.

17. А. Сінклер. Мене зовуть тесею.

Як видно зі списку, «Космос» дбає найперше про видання українською мовою класичної марксовської лектури й соціальної белетристики, маючи тим задовольнити широкий попит на подібні видання

українських читачів обох світів— Старого й Нового.

Видання «Космосу» ширяться переважно серед українських робітників в Америці й Канаді, де кольпортерами «Космосу» є Видавництва: «Молот», «Культура», «Пролеткульт» та Ви-ва газет «Українські Щоденні Вісти» (Нью-Йорк) і «Українські Робітничі Вісти» (Вініпег).

Що ж до поширення космосівських видань на Україні, то тут, через труднощі комунікації, доводиться обмежуватися поширенням лише невеликого числа примірників.

Справу масового поширення на Україні видань «Космосу» розв'язується в спосіб матрицування набору й пересилки матриць на Україну.

В такий спосіб розпочинає «Червоний Шлях» перевидання кількох космосівських книжок і зокрема в першу чергу Бухаринської «Теорії історичного матеріалізму».

Останніми часами Ви-во «Космос» розпочало цікаву справу об'єднання й гуртування своїх членів — шероців і читачів в окремі місцеві товариства «Космосівців», гадаючи таким чином ближче підійти до широким мас читачів для налагодження справи поширення своєї книжкової продукції, справи відчистоти, й нарешті з метою товариського гуртування навколо справи творення пролетарської книги. Таке розпочинання Ви-ва щиро вітають українські товариші в Америці (див. «Укр. Щод. Вісти»).

На чолі Ви-ва «Космос» стоять т.т. П. Ладан і Є. Касяненко.

На Україні редакційним і торговельним представником «Космосу» є Ви-цтво «Червоний Шлях».

АМЕРИКА.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Із останніх белетристичних творів, які з'явилися в Америці, виділяються такі, як роман «Sleeping fires» відомої письменниці Гертруди Аттертон, що дає цікаву характеристику побуту Нью-Йорка та Сан-Франциска 70-х років; новелі популярного в Америці та Англії Джона Гельсоурта — «The forsyte Saga»; характерний для ознайомлення

з життям Нью-Йорка роман Стифен-Уйтмен — «Sacrifice»; також захоплює мале колонізацію Америки й роман Емерсон Год — «The coveved wagon». На книжковому ринкові перевага на боці авантюрного роману, як наприклад: «The blach diamond» Фрешиса Бретт-Юнга, «Big Peter», Аргальда Маршана, індійський роман «Макі» Р. Мінегея і друг. Цікавий роман Джона Конрада «Lord Jim» О. Генрі (відомого

своїми романами та збірками оповідань як «Королі та Капуста», «Оповідання», «Серце Заходу» і інші.—«The four million»; два романи Франка Норріс—«The Octopus» і «The pit», сюжетоси до котрих взято з історії Чикаго й Каліфорнії.

■ Вийшов також цікавий роман про пригоди Ferdinand'a Ossendowsky «Beasts, Mans and Gods» (звірі, люди, боги).

■ Премію імені американського письменника О. Генрі, засновану «Т-вом Науки та мистецтва» в Нью-Йоркові, одержали: Ірвін Кобб—за оповідання «The Shake Doctor», Уільдер Лен—за оповідання «Innocence», Р. Беклей—за оповідання «Gold Mounted gun». Всі ці оповідання вийшли в світ в одному томі.

■ В Нью-Йоркові вийшов новий роман Джером К. Джерома—Anthony John («Антони Джон»). Романа написано в тендитних тонах;

і він не являється вдалим твором для Джерома.

■ В Америці користується великим успіхом збірка оповідань Джона Росселя—«In dark Places («В потайниках»», що випустило вид-во А. Chorf.

■ Те ж можна сказати про новий роман Джільберта Фрекау—«The Womar of the Horisont».

■ В Америці зараз помітно виявляється інтерес до еспанської літератури, зокрема до драми. Тут вийшло з друку три томи п'єс Джо Бенавенте. Користуються великою увагою два томи драм Григорія Мартинсу Сперра, котрий поруч з Бенавенте, бр. І. та С. Альвареу Квінтеро користуються найбільшою пошаною в Еспанії.

■ В літературному додаткові до «New-lork Times» (1923) видруковано велику статтю про відому еспанську письменницю К. Еспіна. Її останній роман був «Dulce Nombre».

Бібліографія.

Д. Мануїльський. «Германская Революция и СССР». Видавництво «Путь Просвещения». Харків, 1923 р. (70 стор.).

За короткий термін тов. Мануїльський дає другу популярну брошуру для робітників та селян. Головна мета книжки—дати аналіз германським подіям, підрахувати «за і проти» сили революції, установити співвідношення класових сил. В висновках говорить, наскільки б корисна була перемога німецького пролетаріату для ССРР. Подаємо зміст її... Є товариші (очевидячки, Д. Мануїльський має на увазі членів компартії), які гадають, що ми ступили на шлях мирного органічного будівництва, і тому за калькуляцією, балансом і тантьомою не бачуть і не розуміють сучасних подій. На таких «практиків» надто надавлює наш «побут», таким чином складається «созерцательне» відношення до германських подій,—«все образується», так «не чіпайте моїх рисунків!»

Є ще категорія нетерплячих, яким би хотілось «підштовхнути локомотив історії», але мішає незнайомство з німецьким діалектом...

Т. Мануїльський гадає, що нам треба бути настроєним не «по-чичериновському»—конституційно, а «по-комінтерновському», не байдуже і не підштовхувати подій, а йти повагом, з хуткістю товарового потягу 20 року за час найбільшої нашої транспортної руїни. І коли після трюхлітньої «передішки» історія ставить на порядок денний питання про німецьку революцію,—треба бути напготові, треба настільки бути гнучким, щоб в 24 р. ми здатні були міняти тактику на випадок потреби. Це точка зору автора.

З початку т. Мануїльський зупиняється на труднощах, «задержках» революції. Вони зводяться ось до чого:

По-перше. Германія знаходиться в капіталістичному оточенні; з одного боку Франція, з другого Польща, окупація Руру, захоплення силезького басейну; тому стан німецької компартії далеко складніший, ніж наш в Жовтневі дні.

Ми тоді були «партією мира», мали за собою «робітничо-салдацьку більшість»; німецька компартія зараз об'єктивно примушена боротись ще з окупацією, коли національна буржуазія за капітуляцію.

По-друге. Контрреволюція зорганізувалось до захоплення влади пролетаріатом, коли фашизм налічує вже до 800 тисяч добре озброєного війська.

По-третє. Революції погрожує голод. Зовнішня й внутрішня контрреволюція пробує заблокувати революційну Германію.

В-четверте. Фінансовий крах. Марка катастрофічно падає, через що німецькому пролетаріату, щоб відкупитись від капіталістичної зграї, прийдеться згодитись на свій «Брест», виплачувати репарації за рахунок конфіскованих капіталів у своєї буржуазії. І в цьому відношенні наш Жовтень проходив в далеко сприятливіших умовах. Потім ми зуміли зразу розплатитись з боргами,—просто анулювати їх. Такі труднощі. На яку ж допомогу може розраховувати пролетаріат Германії?—Принаймні на нейтралітет сусідніх держав.

Далі т. Мануїльський підраховує внутрішні зорганізовані сили, які стануть провідниками і на захист революції. Такими організаціями з'являються: 1) компартія, 2) фабрзавкоми, 3) продовольчі комісії

і 4) пролетарські сотні. Компартія в Німеччині набуває все більшої й більшої удільної ваги, весь час знаходиться в процесі зросту, соціал-демократична, навпаки, в стані розкладу.

Основне завдання зараз для Компартії—дискредитувати соціал-демократію й вирвати с-під її впливу профспілки.

Коли ж підійти до проблеми революції в Німеччині з боку боротьби основних класових сил, їх співвідношення, удільної ваги, то нижче-наведені цифри будуть яскравим показником, по який бік сила.

Сила буржуазії вкупі з поміщиками та куркулями доходить—до 41/2 мільйонів. Але ця сила дуже тривка. Вона міцно зубами буде держатись і одстоювати старий порядок.

Пролетаріату мійського	15,580 т.
С.-господарчого	7,172 т.

Всього, таким чином, до 22 1/2 мільйонів справжнього робітництва, не лічучи незаможного селянства й частини мійської дрібної буржуазії, які співчують теж комуністам. На 59,4 мільйонів населення ні одна соціальна група не має такої сили. Сили дрібної буржуазії значно менші (5 мільйонів). Селянство в Німеччині не має тої ваги, як в Росії або на Україні. Більше значіння в Германії буде мати мійська дрібна буржуазія, урядовці й особи різних «вільних» професій. Ця як раз група може стати по один і по другий бік. Зараз значна частина з них входить в склад фашиських загонів, бо людям вільних професій, інтелігентам, прожекторам, кар'єристам під час страшного безробіття нікуди дівати своєї праці. Так, тов. Мануїльський аналізує «за і проти» сили німецької революції. Треба зауважити, що він розглядає «шанси» на революцію цілком об'єктивно, не заховаючи головних труднощів.

Навпаки, німецькому пролетаріату прийдеться пройти через «голофоу» страждань, він примушений буде погодиться на свій «Брест», щоб стримати напір Антанти і взагалі пролетарській державі прийдеться бути в стані облоги, вести на перших порах оборончу війну.

А саме головне, пролетаріат матиме проти себе рейхсвер і фашиські загони, добре озброєні, технічно сильніші.

І все-таки капіталістичне коло прорвати можна, бо економічний стан неоправимий засобами буржуазними, бо відносини між Англією та Францією за вплив на Європу все більше й більше загострюються. Національна проблема стане також могутнім фактором революції, бо існування в центрі Європи держави, яка не деклараціями, а на ділі забезпечить самовизначіння та культурний розвиток пригнобленим націям, стане великою привабливою силою для них. Внутрішнє співвідношення соціальних сил, як нам приходилось і раніш доводити, цілком на боці революції. Німецький пролетаріат з його культурністю, організованістю, дисциплінованістю здатний буде не тільки воювати, але творити соціалістичну будову. Нарешті, німецька революція має за собою «резерв» ССРР, і об'єднання хліба, «живої сили» і техніки дають повну надію на перемогу. Що ж торкається того, наскільки корисна революція для ССРР, то перемога дає: 1) довшу «передішку», 2) виводить ССРР із стану самотності, ізолюваності, 3) допоможе налагодити економічне, господарче співробітництво, розпочати обмін нашого хліба на мануфактуру та фабричні вироби. Український селянин, навіть куркуль життєво зацікавлений в перемозі, бо він матиме збут хлібові. Побразка ж революції в Німеччині може принести загибель радянському союзом. Тому нам треба бути наготові і в першу чергу Компартії треба не тільки спостерігати, співчувати «здалека», а й активно працювати на германську революцію. Такі висновки прикінці робить т. Мануїльський. Книжечка написана жвавою й дотепною мовою.

Матеріал містами не зовсім систематично викладений. Мало розвинутий розділ «Наша партія і Революція». А взагалі книжка дуже корисна. Вона допоможе читачеві, особливо робітникові або селянинові, орієнтуватись в складних німецьких подіях. Вона зайвий раз запевняє, що

перемога все-таки за пролетаріатом. Сила на його боці. І не дивлячись на те, що баварські комедіанти—Гітлер та Людендорф зацікавили невдалий фарс, що баварські монархисти готують похід проти «марксизму», останній переможний акт все-таки буде за пролетаріатом Німеччини й Компартією.

Ф. Шаховицький.

Нові матеріали до історії української мініатюри. Збірки Національного Музею у Львові. Прикраси рукописів Галицької України XVI в. Жовква, 1922 р.

Нове видання Національного Музею у Львові—альбом, що складається з 53 цінкографічних таблиць; з них 22 виконано автотипією, останні ж—штрихом. Таблиці знайомлять нас з орнаментациєю 26 рукописів¹⁾. В числі їх бачимо 18 євангелій (з них 5 лицевих з 9 мініатюрами), 4 мінеї, 1 тріодь та 1 кормча. Між виданими тут рукописами знаходимо один кінця XV в. (№ 37), чотири XVII в. (№№ 5, 32, 98, 125), останні припадають на XVI в. На 28 таблицях і обкладинці представлено в штрихових рисунках прориси з 64 заставок (41 з заголовними стрічками тексту), звиш півсотні ініціалів (для П та С маємо по 15—10 варіантів) та 8 кінцівок. Поверх того, на 16 автотипних та 3 штрихових таблицях подано знімки з цілих сторінок.

Таблиці виконано чисто й чітко. Єдине, що можна їм закинути, се відсутність масштабу. Звичайно, дуже бажано б було мати в додаток до цього альбому кілька кольорових репродукцій та на наш час се неприступна розкіш. Шкода також, що до альбому не долучено хоч коротенького опису рукописів, з котрих пороблено знімки та не подано нотаток пояснюючих, якою технікою і в яких барвах виконані рисунки. Сі додатки не на багато б удорожили друк, зате помогли б орієнтуватись в виданому матеріалі й дали б уявлення про кольорові гами орнаментів. Та будемо вдячні й за те, що маємо. Вийде в світ обіцяний «Опис рукописів Національного Музею у Львові 15—16 в.в.» і вказані вище прогалини будуть заповнені. Тоді можна буде дати повну й докладну оцінку сих рукописів, зараз же обмежуємось коротенькою побіжною характеристикою новоопублікованого матеріалу.

В першу чергу треба виділити заставки рукописів № 24 та 124 тератологічного стилю. Для XVI в. вони—явний анахронізм; се культурні пережитки, донесені од XIV в., коли тератологічний стиль був пануючим в наших рукописах²⁾. Особливо дивно бачити таку заставку в рукопису № 124, де текст збоку й знизу замкнено рамкою з рослинних мотивів. Виникає питання, чи не вирізана ся заставка з якогось старішого рукопису й потім вклеєна в новий?

1) № 4—Мінея служебна січнева Задвірського монастиря, 1579 р. № 5—євангеліє з Бонишина, поч. XVII в. № 20—єванг. з Залісся, XVI в. № 24—єванг. з Бережниць, кін. XVI в. № 32—Апостол з Рогатина, 1616 р. № 37—єванг. з Глинян, 1498 р. № 39—єванг. 1514 р. № 45—Кормча поч. XVI в. № 98—єванг. XVII в. № 124—єванг. пол. XVI в. № 125—єванг. зі Шурович, поч. XVII в. № 167—єванг. з Сернів, поч. XVI в. № 176—єванг. з Шумлян, кін. XVI в. № 182—Апостол з Порохника, поч. XVI в. № 220—Тріодь цвітна з Мечишова, пол. XVI в. № 247—єванг. з Лобізви, пол. XVI в. № 330—єванг. з Кривчі над Сяном, пол. XVI в. № 14596—Мінея служебна серпнева зі Стар. Самбора, пол. XVI в. № 14965—єванг. з Корманич, 1596 р. № 15491—єванг. з Мостів Вел., кін. XVI в. № 16316—єванг. з Цетулі, пол. XVI в. № 20142—Мінея жовтнева, пол. XVI в. № 20144—Мінея січнева, кін. XVI в.

2) О. Титовъ. Очерки по истории русскаго книгописанія и книгопечатанія. «Искусство» (київське), 1910 р., стор. 147.

Другу найбільш численну групу складають рукописи з орнаментом так званого геометричного стилю—плетениці (круги пересічені та просто-лінійні, мотиви з ремінців в чотирьохкутних рамках), характерні для рукописів XV та початку XVI в.в.¹⁾

В третю групу входять рукописи переважно з другої половини XVI в. та початку XVII в. уже з пишно розвитими обрамленнями з рослинних мотивів (але в заставках, все ще повторюючих плетениці). Придивляючись до орнаментики рукописів другої групи, ми ясно бачимо, що зразки, котрим наслідували майстри другої половини XVI в., були відомі ілюмінаторам рукописів і першої половини того ж віку. Ріжниця між ними в тому, що останні кріпко ще держались за старі зразки і лиш потроху й неспіло вводили в свої композиції рослинні мотиви, тоді як перші, навпаки—дають перевагу рослинним елементам, а за геометричні держаться лише по традиції. Ясні, спокійно-урівноважені й замкнуті в собі побудовання орнаменту першої половини XVI в. змінюються рухливо-динамічними композиціями в другій половині. Ся еволюція стилю чудесно простежується на рукописах Львівського Музею. В рукопису ч. 20 заставки—чисто геометричного стилю; рукописи ч. 37, 39 і др. показують нам заставки, в котрих на периферії кругів виростає сила моргульок; в заставках рукопису ч. 32 замість сих моргульок бачимо вже в одних маленькі вузьенькі листочки, в других сі листочки стають більшеними й зазубреними з одного боку; в ініціалах того ж таки рукопису сі зазубрені листочки починають виростати, а в кінцівках рукоп. ч. 45 вони остільки розвиті, що ми без труда вбачаємо в них «акантовий» листок—неодмінний елемент в орнаменті рукописів чисто рослинного характеру.

Дуже цікава й третя група рукописів з рослинною орнаментикою. Проф. О. С. Грузинський, підшуковуючи паралелі до орнаменту Пересопницького еванг., вказує між иншим на еванг. Київ-Печерської лаври, 1538 р. зазначаючи, що орнамент останнього має швидче готичкий характер, ніж ренесансовий²⁾. В зносі до останніх слів проф. Грузинський робить вказівку на Лоренца («Орнаментъ всѣхъ стилей и народовъ»). Коли він тут мав на увазі рис. 6 табл. 48³⁾, то орнамент 1-го листа еванг. Луки рукопису ч. 176 Львівського Музею повинен бути близьким до орнаменту еванг. Київ-Печерськ. лаври. Так се чи ні, прикраси рукоп. ч. 176 дуже близькі—і по загальному характеру і по елементах—до зразка готичкого орнаменту, поданого Лоренцом. Отже, маємо вказівку на готичкі впливи і не одинокі: рукопис ч. 167, його орнаментика носить той же характер, що й рукопис ч. 176. Крім того, орнамент рукоп. ч. 167 і по композиційній схемі, і по мотивах дуже близький також і до прикрас Волковиського еванг.⁴⁾ Ціком відмінного характеру орнаментация рукопису ч. 15491. Коли підшукувати їй паралель, то такою будуть оздобі Болгарського еванг. XVI в. з Севклієва⁵⁾.

Рукописи ч. 330 та 13778—кінця 1-ї полов. XVI в. та ч. 14965—кінця XVI в. дуже близько стоять по своїй орнаментіці до Пересопницького еванг. та Загоровського апостола й свідчать про італійські, а, може, почасти й німецькі (через друковані книжки) доби рене-

¹⁾ Ibidem, стор. 148. Слід зазначити, що зустрічаються вони і в рукописах XIV в., коли геометричний стиль починав вироблятися, і в XVII в. (наприклад, в рукоп. ч. 125 Львівського Музею), як пережиток.

²⁾ А. С. Грузинський. Пересопницькое евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи возрожденія въ Южной Россіи въ XVI в. «Искусство» (київське), 1911 р., стор. 43.

³⁾ Сам Грузинський точно не зазначає, котрий рисунок він мав на меті.

⁴⁾ В. Стасовъ. Славянскій и восточный орнаментъ. С.П.Б., 1887, табл. ХСII, рис. 1.

⁵⁾ Стасовъ. Op. cit., табл. X, рис. 2 і 3.

сансу. В них маємо дуже добре підтвердження слів проф. Грузинського про те, що Пересопницьке еванг. зовсім не одинокє з'явище для XVI в.¹⁾ В рукопису 13778 заставки ще геометричного стилю, в рукопису ч. 14465 заставки вже немає, її заступає продовження бокової рямки. Орнамент рукопису ч. 330—легкий і тендитний, в рукопису 13778 вже пишніший, але й той і другий ближче підходять до оздоб Загоровського апост., ніж Пересопницьке еванг. В відміну від Пересопницького, де кожна сторінка має особну композицію, еванг. з Хичевич (ч. 13778) дає всюди лише варіанти все одної й тої ж схеми та й композиційно ся схема слабша за Пересопницькі та Загоровську. Орнаментальна рамка з рукопису ч. 14965 не що інше, як упрощена схема такої ж рямки круг мініятури еванг. Луки з Пересопницького рукопису.

Рукописи ч. 98 та 125—обидва XVII в.—продовжують традиції попереднього віку, але вкупі з тим вводять і нові елементи (розета, гранат, довгий, з двох боків зазубрений хвилястий листок), і відмінну—менш декоративну й більш натуралістичну трактовку мотивів, і більш вільну композицію. В рукопису ч. 125 ще збереглися заставки-плетениці хоч і сильно змодифіковані, в рукопису ж ч. 98 їх немає, вони заступаються тут продовженням орнаментальної бокової рямки з символами євангелістів (віл, орел), вкомпонованими в орнаментальні мотиви. Деталь—не позбавлена значіння. Річ в тому, що в XVII в. мініятура швидко вироджується й вимірає: її убиває гравюра. І тут ми бачимо початок сього процесу—портретів євангелістів, при котрих звичайно містились і їх символи (див. Пересопн. рукоп.), тут вже немає, застають лише символи, перенесені на місце заставки й задоволені орнаментом. Ясно, що тут їм не місце й вони скоро зовсім зникають.

Надзвичайно багато дає альбом Львівського Музею також для історії мініятури XVI в. Досі, коли не помиляємось, не було видано (за виключенням Пересопницьких) ні одної мініятури сього віку. Тут же їх маємо цілих дев'ять²⁾. З числа сих 9 мініатур одна—єв. Іван з рукоп. ч. 12952—в круглій рямці, по стилю й іконографії цілком відмінна від останніх і належить вже XVII в.³⁾ Останні вісім взято з чотирьох манускриптів.

Мініятури рукоп. з Хичевич (єв. Марко, Лука та Іван) дуже близькі по стилю до Пересопницьких, але єсть між ними й ріжниця так в іконографії, як і в манері. В Хичевичевському єв. немає символів євангелістів. Фігури євангелістів тут більш спокійні; немає в них тої експансивности й екзальтованости, як в фігурах пересопницьких, одежа лежить на них спокійно й не в'ється. У майстра пересопницьких мініатур більш ясности й урівноважености в композиції й він більш здержаний в користуванні «архітектурою». Хичевичеський же мініятурист не виносить порожнього місця, а се веде до того, що маленькі фігурки євангелістів губляться в аксесуарах. За фігурою євангеліста бачимо пишний архітектурний стафаж: стіна міста, за стіною—будинки, між будинками перекинуто поволоки; на стіні й на будинках без числа всяких оздоб, вільні од архітектури шматочки «неба» заповнено написами й розводами орнаменту, «земля» заросла травою. Всі лінії й площини скачуть зшто-вхуються, ламаються, пересікаються й, не дивлячись на те, що самі фігури спокійні, мініятура в цілому дуже неспокійна й ростріпана.

¹⁾ Грузинський. *Op. cit.*, стор. 43. Численні докази справедливости сих слів дають і рукописи б. Волинського Древнєхранилища, та вони ще ждуть своїх видавців і дослідувачів.

²⁾ Не знати, чи збереглися мініятури з XVI в. ще де-небудь, крім Галичини. В Волинському древнєхранилищі була колись 1 мініятура в Дерманському єв. 1507 р. (єв. Марко), нині її в сьому рукопису немає, зберігся лише знімок з неї, зроблений проф. А. Праховим.

³⁾ Таких же євангелістів знаходимо в Троянівському єв. б. Волинськ. древнєхранилищі.

Цілоком инше вражіння справляють мініатюри рукописів ч. 330, 167 та 14965. В них центр уваги майстра лежить на самих фігурах, виконаних в широкій манері. Монументальні фігури євангелістів заповнюють значну частину площі мініатюри, а на стафаж і місця й уваги віддається, порівнюючи з хичевичевськ. рукописом, дуже мало. Специфічних для 2 полов. XVI в. рис. тут не багато, в них ще з повною силою й свіжістю—принаймні в де-котрих—живуть хороші традиції строгого іконописання старших поколінь. По-за тим показують вони майстерство двох пошибів, двох манер. Мініатюриста рукопису ч. 330 (єв. Лука? та Іван) можна охарактеризувати, як каліграфа, його портрети чітко й певною рукою нарисовані. Навпаки майстер рукопису ч. 14965 (єв. Марко та Іван) типовий живописець, свої фігури він ліпить за допомогою зіставлених і модельованих плям барв, а втім живописець він су оватий—світа й тіні на лицях різко відмежовані й модельовані дуже слабо. Євангеліста Марка з рукопису ч. 167 виконано в подвійній манері—лице виліплено, долічне зроблено графічно. Зрештою, опубліковані манускрипти ясно доводять, що не тільки орнаментика, а й мініатюра в XVI в. визначається високими мистецькими прикметами й заслуговує на серйозну увагу.

Манускрипти, опубліковані в альбомі Львівського Музею, дають дуже цікавий і надзвичайно цінний матеріал для розуміння сутності й процесів, що відбувалися в українському мистецтві XVI віку. Процеси ці для історика українського мистецтва дуже цікаві і ось чому! XVI в.—переломова доба в історії української культури. Се час, коли стара культура в своїм занепаді докочується до останнього щабля. З другого боку, се епоха, коли на історичну арену виходять, як актуальні чинники, нові свіжі сили—міщанство й козаччина, котрі й підготували велике посполите рушення полов. XVII в., а вкупі з тим—як вислов своєї творчої потужности,—блискучий розквіт нової культури ¹⁾. Стара культура (школи, освіта, мистецтво й письменство) витворювалась під впливом і на основі східно-православних культурних традицій, була вона суто-релігійною по характеру й цілоком належала церкві. Під польським пануванням церква не тільки позбавляється державної підтримки, як то було раніш, а стає об'єктом найрішучіших репресій з боку уряду. Мета сих репресій—окатоличення й денационалізація вищих верств суспільности та обезправлення й закріпощення низів. Перед в боротьбі з сим наступом ведуть світські елементи—рештки неденаціоналізованої шляхти на чолі з православними магнатами ²⁾ та міщанство, котре знайшло міцну піддержку в козацькому русі. З кінцем XVI в. магнатство й шляхта майже цілковито денационалізуються й єдиними оборонцями остаються братства міщанські та козаки.

Сі світські елементи й заложили підмурок нової світської української культури. Провідники братського руху зрозуміли, що з натиском колонізаторів-католиків, озброєних здобутками дужої культури латинського заходу й маючих в своєму розпорядженню державний апарат, можна успішно боротись лише тою ж зброєю, котру мав в руках противник—міцною громадською організацією та доброю освітою. Тому братчики, по-перше—реформують корпорацію, подруге—входять в жваві й тісні звязки з православним сходом—Грецією, Атосом, Болгарією, Сербією, Волощиною—звідки добувають книжки, учених, учителів і по-третє—в своїх школах поруч з грецькою та церковно-слов'ян. літературою вводять штудіювання латини, а також посиляють молодь в науку в західні університети. До богословських наук в братських школах додають світські. Поволі в літературний вжиток входить народня мова. В наслідок сих

1) Центри культурного руху в XVI в.: Вільна, пізніш—Острог, Слуцьк, Заблудів на Волині та Львів, Перемишль в Галичині, всі—в західній Україні. В XVII в центр переноситься на Придніпрянщину, в Київ.

2) Острожські з їх кружком, школою та друкарнею, Ходкевич, Ю. Слуцький й инш.

заходів з'являється багата й дуже література та витворюються нові форми мистецтва. Проти народної мови, світських наук та знайомства з латиною, правда, роздалися досить сильні протести оборонців консервативного византийсько-руського аскетизму (Вишенський) та ці протести не могли вплинути на хід подій та розвиток форм нової культури. Слід одмітити, що й ця течія одбилась в пам'ятках мистецтва; притухлі було старі «византийські» традиції ще раз спалахнули яскравим хоч і коротким блиском з тим, щоб уже більш не воскресати.

Процес народження нових форм надзвичайно яскраво виявляється в пам'ятках мистецтва XVI в. ¹⁾ XV в., оскільки ми його знаємо (чи, певніш, не знаємо) по росписах церков ²⁾, визначається характерними рисами натуралістичного стилю. XVII в., судячи по пам'ятках, а також і по описах їх чужоземцями-подорожниками (Алепський і др.),—доба повного розквіту класичного стилю, доба встановлення канонів пропорцій в будівництві й вироблення канону краси в живописі та постановки й розрішення проблеми руху у всіх видах мистецької творчості. В другій половині XVII в. мистецтво (кам'яні будівлі та пам'ятки т. з. прикладного мистецтва) вступають в фазу ілюзійного стилю, починається «барокова» доба ³⁾. З логічних міркувань трудно припустити, щоб вироблення класичного стилю могло обмежитись якимись 50 роками, а знайомство з пам'ятками XVI в. переконує, що зародження його й перші кроки треба одсунути принаймні до середини XVI в.

Вже одмічено, що на пам'ятках наших XVI в. помітні сильні впливи італійського ренесансу ⁴⁾. Пояснюють їх, звичайно, напливом майстрів чужоземців в Польщу й на Україну в зв'язку з приїздом до Польщі королеви Бони Сфорца. Такі пояснення, правду кажучи, нічого не пояснюють, бо не торкаються глибоко лежачих причин сього з'явища. У істориків словесної мистецької творчості теорія запозичень, як пояснення всіх фактів еволюції форм, вже давненько загубила кредит і лишень у істориків мистецтва вона чомусь ще й досі в пошані. Вже півсотню літ тому назад Потебня доводив, що позичка—творчий акт, бо не всяк і не все може позичити, а лиш той, лиш там і лиш тоді, коли з'являється в сьому потреба. Чому ж українське мистецтво, що досі живилося й надалі не переставало житись соками східних культур, круто міняє фронт і підпадає західнім впливам—чужим досі й ворожим? Чому ці впливи починаються саме в XVI в.? Лише тому, що XVI в.—доба великого соціального руху. Ломка старого веде за собою створення нового світогляду; вкупі з тим йде шукання нових форм мистецтва, як виразника ідеології тих нових соціальних верств та нового економічного укладу. Доки новий світогляд перебуває в стадії формування, створити самотужки відповідні нові мистецькі форми він не в силі і тому мусить шукати й брати їх там, де аналогічний процес раніш встиг утворити хоч найбільш задовольняючі форми. Запозичення в українському мистецтві XVI в. не були рабськими копіями, в них ми бачимо перетворення й пристосування

¹⁾ На жаль, пам'яток XVI в. збереглося дуже мало (хоч значно більш, ніж з XV, не кажучи вже про XIII-XIV в. в.), до того ще вони не опубліковані й науково не опрацьовані. Не хочемо сим сказати, що інші віки в історії нашого мистецтва освітлені задовольняюче, але на XVII-XVIII в. в. та на князівську добу припадає все ж таки більше число наукових праць. Віки XIII-XVI поки-що-порожнє місце в історії нашого мистецтва.

²⁾ Ягайлонівська каплиця в Кракові, Сандомирські фрески.

³⁾ В деревляному будівництві та живописі реалістичні традиції тримаються кріпко ще довго, в пережитках і одголосках до самого к. XVIII в.

⁴⁾ В будівництві: Львівські братські церкви, дзвіниця та каплиця біля дзвіниці, дім Корнякта у Львові; «дім Острожських» у Ярославі, Острожський замок і т. д. В скульптурі—надгробок Острожського й ряд інших в Лаврській церкві у Києві. В орнаментичні рукописів—Пересопницька Єв., Загорювськ. апостол і перелічені вище рукописи Львівського Музею.

до власних потреб¹⁾ чужих мотивів і сполучення зі своїми старими¹⁾. По мірі оформлення світогляду викристалізуються й мистецькі форми; запозичення слабнуть, створюється свій власний новий стиль, остільки дужий, що в XVII й початку XVIII в. підпорядкував собі ряд мистецьких галузів великоруського мистецтва.

С. Таранушенко.

Летопись Революции. Журнал Всеукр. Ком. по изуч. ист. Окт. револ. и К. П. (6) У. № 4. Госиздат Украины. 1923 р.

Кілька тижнів тому вийшло 4 число «Летописи Революции», за редакцією М. Равіча-Черкаського. Як і попередні числа, це число містить досить багато цінного й цікавого матеріалу. У першому відділі, відділі статтів, треба виділити статтю Олекс. Гамбарова «Очерки по істор. револ. движ. в Луганске». Як зазначив автор, ця робота не є закінчена історія, але тільки спроба зібрати той матеріал, що вже є, «матеріал, що складається з низки історичних заміток та справок, що є в сучасній літературі, зібраних почасти Луганських, а почасти Донбасівських прокламацій, а також усних та писаних спогадів старих партійних робітників». Хоч автор і називав свою роботу тільки спробою, але треба сказати, що це спроба щаслива. Автор, що подає нарис револ. руху в Луганську з 1901—1921 р. (у цьому числі події доведено до 1917 р.) перш всього, як це й слід було зробити, дає коротку характеристику промислового стану Донбасу до кінця XIX віку та короткі відомості про те, як Луганськ з невеликого села став великим промисловим містом.

Далі йде опис, або вірніше нарис історії більшовицької організації в Луганську,—більшовицької, бо «Луганська організація з самого початку свого існування взяла вірний більшовицький курс та ніколи не змінjala його аж до наших днів». Коли цілком правильна та своєчасна думка про те, що зараз же потрібно збирати та складати матеріали до історії революційних рухів останніх років, бо ця історія «роскидана по безмежних ланах та лісах, містах та селах, копальнях та заводах всієї Росії та надто України», то спробу дати історію револ. руху в Луганську треба тим більше вітати, що Луганськ був весь час не звичайним тихеньким містом, але місцем, де весь час відбувалися сутички робітництва з капіталом. Тільки тоді, коли ми будемо мати отакі окремі нариси революційного руху по окремих районах України, тоді буде змога дати, написати повну докладну історію револ. руху на всій Україні. І «Лет. Револ.» дає з цього боку, крім статті Гамбарова, багато інших не менш цінних статтів та заміток. Друга стаття в «Очерк из ист. соц.-демокр. движения в Киеве» (це продовження статті, надрукованої в попередньому ч. «Лет. Рев.») В Манілова. Автор використовує у великій мірі роботи Акімова-Махновця, Ейдельмана, що торкаються революц. руху 90 років минулого століття, але перевіряє їхні висновки та робить додатки на підставі матеріалів жандарського управління, що переходять тепер в істор.-револ. архів Київщини. У революційному виру загинуло багато матеріалів. У тих, хто складав прокламації та поширював їх, не було часто змоги складати архіви, це за них робили жандарі, що кожний відібраний папір старанно переходували і цим прислужилися теперішнім дослідувачам історії революційного руху, як от і т. Манілову, що де-які прокламації до київських робітників 96—97 років бере тільки з справ прокурора Київськ. Судебної Палати то-що. У своїйому нарисі т. Манілов найбільше спиняється на робітничих гуртках 1897—98 р.р. і тут, як і скрізь, матеріали історико-револ. архіву оживляють його роботу.

Стаття г. Новополіпа «В мире предательства»—це малюнки Катеринославських провокаторів, малюнки живі, образні. Автор користується

¹⁾ Досить вказати хоч би на три бані над каплицею Трьох Святих при братській ц. у Львові та на рукописи XVI в.

матеріалами Катерин. охр. від. Стаття дуже легко написана, і серед двох ґрунтовних статів Манілова та Гамбарова вона тим більше до місця, що дає, коли так можна сказати, читачеві змогу спочинуть трохи.

Другий відділ «Лет. Рев.»—це спогади. Маємо тут спогади А. Смірнова про Брянські заводи в 80—90 роках,—прості, звичайні, побутові малюнки життя робітників, їхніх заколотів, коротка замітка про 1-ий соц-демокр. гурток в Катеринославі—само життя; далі йдуть спогади про організацію повстання проти гетьмана—невелика замітка І. Капуловського. Закінчується в цьому числі «Заднепровье»—стаття А. Суханова, що докладно малює початок революції, боротьбу за Катеринослав з гайдамаками, організацію Червоної гвардії—стаття цікава й цінна тим, що тут ми теж маємо нарис революційного руху в великому прикатеринославському робітничому районі, нарис, написаний учасником подій, учасником, що відігравав поважну роль в подіях.

Далі йдуть спогади П. Казимірчука про революційний рух в Горлово-Щербинівському районі Донбасу—невелика замітка й. події викладено в хронологичному порядку. Цікава стаття «Первый десант на берегах Крыма» Куліша.

У відділі—«Герої та жертви революції» спогади про т. Михайла (Рафаїла Чорного), що загинув у Харкові, розстріляний денікінцями.

У відділі матер. та документів маємо: «Записку о результатах дознания Л. Николаев, Л. Штесселя та Е. Сысоевой» та замітку про укр. револю. партії в Галичині (взяту з збірки охорон. від. за 1903 р.)—обидві ці замітки подав т. Равіч. Подано тут також «Дело Харьк. С.-Д. Рабоч. Союза Ремесленников», складено на підставі матер. «Центр. Архива Револ.» Нарешті, маємо багату збірку першотравневих прокламацій, складених т. Гамбаровим.

У відділі «Вокруг Истпарта» маємо відомості про роботу Истпарта, про Всерос. нараду істпартів. В цілому треба визнати це число «Лет. Револ.» цікавим та цінним, де може знайти для себе поживу й фаховець-історик реву. руху і широкі маси читачів.

М. Г.

Географія Української Соціалістичної Радянської Республіки. За В. В. Кистяковським та іншими в порядкував М. Любарський, Держ. Видан. України, ст. 1—120,80+1 карта. Київ, 1923 р.

Як це не дивно, українська трудова школа до останнього часу не мала підручника по географії України. Макулатурні книжечки Хомика та інших, видані «Вернигоров», невдалі й нічого не варті, як з боку змісту, так і з боку методології,—спроби В. Гериновича та М. і Д. Сумцових, безумовно, не могли задовольнити шкільних потреб.

Єдиним підручником, яким могла користуватися семирічна школа Соцвиху, був «Нарис географії України» В. В. Кистяковського. Але й ця остання книжка мала багато хиб і недоладностей і користувалися єю лише тому, що не було кращої. Найголовнішою хибою книжки був безсистемний виклад матеріалу, описовий застарілий метод і непристосовання географічних назв до нових адміністративно-територіальних меж.

І як тепер часто кравці стару одіжку перелицьовують на нову, додавши де-яких обрізків на підшивку то-що, так і М. Любарський ґрунтовно переробив незадовольняючий підручник В. В. Кистяковського, додавши де-що з інших авторів.

Треба сказати, що перероблено підручник В. В. Кистяковського досить добре. Упорядчик додержувався плану Головоцвиху в галузі географії, переробив скрізь зміст в зв'язку з новим адміністративним поділом УСРР, додав відомості про державний лад та владу УСРР, народню освіту, більше звернув уваги на господарство України й на соціально-економічні основи життя й культури. Змінено й перероблено, відповідно змісту, також картограми, діаграми й карту.

Спочатку в книзі йде загальний огляд природи й населення України, далі розглядається в загальних рисах господарство України, як одноцільного економічного району й, нарешті, оглядається Україна по природних країнах. Окремі райони, на які поділяє Україну М. Любарський за В. Кистяковським, такі: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Степ і Гірсько-заводський край.

Згідно з тими висновками, які дають нам численні праці останніх років в галузі районування України, краще було б, більше спинившись на характеристиці України, як досить могутньої, одноцільної національно-політично-економічної одиниці, що увіходить в склад ССРР, відзначити такі краєві великі райони: 1) Правобережний лісостеп з Поліссям (Київ), 2) Лівобережний лісостеп (Харків), 3) Гірничо-заводський степовий край (Катеринослав), 4) Степ і побережжя Чорного моря (Одеса).

Київ, Харків, Одеса й Катеринослав—це ті великі економічно-політично-культурні осередки, тяжінням до яких зумовлюється розподіл території УСРР на великі краєві райони.

Питання, чи варто в підручнику географії подавати досить повну схему народньої освіти на Україні?

Хоч книжку перероблено й добре, але не усунуто одної великої хиби, через яку приходится сказати, що й зараз ще трудова школа не має підручника по географії України. Україна, по М. Любарському, це якийсь ізольований острів, населення якого зовсім не має жадних зв'язків з Всесвітом. Отже, перш за все треба було освітити політично-економічно-культурне становище України в зв'язку і в порівнянні з іншими республіками ССРР та головнішими державами Всесвіту, а далі згадати й про тих українців, що живуть в межах Польщі, Румунії, в Америці, РСФРР і т. д., порівняти їхнє життя з життям Радянської України.

Не треба забувати, що коли В. В. Кистяковський писав свою «Географію України», остання викладалася лише як напівобов'язковий курс серед інших дисциплін «Українознавства», тоді як паралельно цьому в школах викладалася географія Росії, де між іншим освітлювалася Україна, як складова частина Росії. Отже, в підручнику В. В. Кистяковського, а також і в переробці М. Любарського немає підходу до України, як до окремої держави, що могутньою одиницею вливається в ССРР.

Щира наша порада М. Любарському, коли він удруге буде видавати «Географію України», написати її заново, оперуючи новими думками й новим матеріалом, цілком відкинувши Гериновича й, особливо, Кистяковського, бо, не дивлячись на всі старання упорядчика, від багатьох сторінок це «веє старинушкою» В. В. Кистяковського й бракує багатьох нових свіжих відомостей, бракує нового сучасного підходу до справи.

Н. Дубняк.

Ів. Каманін та Ол. Вітвицька. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.в. (1566—1651). Збірник істор.-філолог. від. Укр. Акад. Наук. № 1.

Допоможні науки до вивчення історії України до цього часу ще є та цілина, яку орати доведеться не одному поколінню дослідувачів, тому кожну нову серйозну працю в галузі чи то сфрагістики, чи нумізматики, чи дипломатики треба щиро вітати, як новий, хоч би невеликий, крок вперед. Нова книжка, видана Укр. Акад. Наук, назву якої зазначено вище, запобігне прогалину в нашій науці. Коли ми маємо де-які альбоми та праці в галузі філіграпографії закордоном (як от 4 томи «Les filigranes» Briquet), коли є де-які роботи в цій справі і в російській науці (роботи Тромоніна, Ліхачова Н. та інші)—, то в українській науці це перший альбом філігранів, перша така робота. Вступ чи то передмова до книжки

написана проф. С. Масловим (на двох мовах: російській та українській). І з нього ми довідуємося, що цей альбом є наслідком 20-річної праці двох архівних робітників: І. Каманіна, ім'я якого відоме кожному робітникові в галузі вивчення історії України, та О. Вітвицької, що з 1896 р. під керівництвом І. Каманіна складала цей альбом. Філіграні подано з документів. XVI та XVII в, більшість з них гербові емблеми різних шляхетських родів; це вказує, що папір вироблявся на папірнях (паперових млинах), що належали польській шляхті. На жаль, завчасна смерть І. М. Каманіна, як зазначає проф. С. Маслов, не дала йому змоги дати ще й розвідку, присвячену філігранографії українських документів. В особі І. М. Каманіна у могилу зійшов фахівець, якого заступити дуже важко, бо подібних до його фахівців, що любили б та знали так свою справу, як він, є дуже мало. Треба тільки зазначити, що приємне вже й те, що видрукували цей альбом, що таким чином зроблено крок вперед в філігранографії українських документів. Книжка видана чепурно. На жаль, побачити її в Харькові, хоч би у відповідних наукових установах, досить важко, бо, мабуть, коли не один то два примірники, як що не помиляюсь, є на весь Харків.

М. Г.

Проф. Ю. В. Готьє. Развитие техники и первобытные времена. И-во «Русский Книжник». М. 1923. 80. 58 стр., 14 рис.

Невеличка книжка Ю. В. Готьє з серії «Библиотека Народного Университета» не зовсім відповідає своїй назві і цікавій темі, що останніми часами притягає до себе значну увагу й викликала появлення таких поважних німецьких робіт: Сипов. Die Technik in der Urzeit; Feldhaus. Die Technik der Vorzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker. Автор не виконав свого завдання дати начерк розвитку техніки. Він подекуди дає картину загального розвитку матеріальної культури, картину не зовсім повну й яскраву, із значною перевагою відомостей з історії поширення культурних завоювань, з палеантропології (частогусто доволі непевних), з духовної культури, мистецтва—загалом з питань, що не стосуються до розвитку техніки.

Більше того, автор цілком заперечує основну ідею значіння переймання («премущественности») в матеріальній культурі й разом у техніці, в загальному ході розвитку людства й має нахил накидати мало не кожне нове придбання техніки якомусь новому племені, новій расі.

В книжці не бачимо зовсім цілокупних картин розвитку окремих галузів матеріальної культури, окремих галузів техніки—гірництва, будівництва, рухівництва, ганчарства, ткацтва, що здавалося б, найбільше задовольняли завдання; автор, навпаки, бере, поступ культури в цілому й лише іноді намагається виділити матеріальні або технічні фактори поступу.

І це вдається авторові кепсько, бо він замало використовує матеріал. Так уся частина, присвячена камінному вікові, дає зовсім невірну картину техніки обробки каменя. Автор зовсім не розуміє, чому кремін'є улюбленим матеріалом одбивних знарядь, гадаючи, що чоловік «искал пород мягких, которые бы легче повиновались его младенческой руке». Автор зовсім не уявляє собі й способів обробки креміння, якого він уважає за «один из видов известкового камня» (!). Він гадає, що, «подвергая кремень действию огня», можна здобути знаряддя (?). (!)

«Кремень добывался из ям (?) или же из обнаженных горных месторождений. (?) Его разламывали на куски, пользуясь огнем (!)...» і т. д. «Кремень чрезвычайно удобен тем, что осколки его при отламывании приобретают разнообразные (!) и богатые (?) формы». Цих уривків буде досить, щоб переконатися в тому, що техніка обробки креміння зовсім невідома авторові книжки про розвиток техніки.

Значіння шліфованих знарядь також лишається неясним, автор зазначає лише, що «смысл шлифовки не только во внешней красоте предметов, но в возможности придать орудиям более тонкие (нащо?) формы», а головне—«в умении при помощи просверленных дыр приспособить накалинные орудия к гораздо более широкому (яким?) целям» (25). Звичайно, такі загальні місця нічого читачеві не пояснюють.

Та й саме свердлення каміння—один з небогаторох випадків, коли автор пише про техніку. —змальовано надто схематично: «берут заостренную палку и немного крупного песка. При вращении палки песок, смоченный водой, постепенно образует путем трения ямку в камне. Продолжая вращать, углубляют ямку и постепенно обращают ее в дыру»... Ось і вся техніка.

Поділ, що вживаються до виробу полірованих знарядь, автор не зазначає, указуючи лише найрідші породи.

Кажучи за кераміку, автор зовсім не згадує про утилітарну теорію орнаментики, вважає першим орнаментом мотузок (28), далі «пунктир», кружальця, смужки. Автор ані словом не згадує про техніку виробу посудів,—така вдячна й широка тема,—про техніку накреслення оцих саме кружалець або «пунктира».

Що ж торкається бронзи, то й тут надто схематично зазначається що «вместо того, чтобы долгим и упорным трудом обивать и шлифовать камень, люди, наполняя готовые формы жидким металлом, получили результаты...» (44).

Оці рядки можуть викликати непорозуміння. Перевага металичного знаряддя перед кам'яним, зрозуміло, не в легкості виробу. Кременне, приміром, знаряддя—продукт дуже високої досконалості,—високої техніки, та зовсім не результат довгої та впертої праці. Для виготовлення бронзового знаряддя треба, по-перше, добути матеріал, щоб «наполнять готовые формы». Та й саме лиття? Це ж зовсім не така легка операція.

В книжці багато значних помилок. Автор гадає, що спочатку було винайдена можливість «лить железо» (стор. 6); бронзу йменує металом (7), каже, що кам'яними знаряддями «долбят камень» (12)—нащо?

Рубило автор плутає з *sour-de-poing* (12, 16), а під цією назвою уміщає найрізноманітніші, до того й зовсім не відповідні форми. Запевняє автор, що «кости третичных животных с правильными нарезками... принято обычно называть эолитами» (14). Автор каже, що «стрелы надевали на деревянные древки и бросали рукою, как дротики» (стор. 20). Чому ж це стріли, коли кидають їх рукою? Одначе, автор і про сагайдак зовсім не згадує.

Доба Мустье систематично йменується «Мутье». Ледве чи можна так певно оповідати про «символы власти для племенных начальников и жрецов» в палеоліті (21), називати кроманьонську расу «физически прекрасной», запевняти, що в палеоліті «колдуны-заклинатели (!), кудесники (?) удалялись для совершения своих обрядов в самые дальние уголки пещер, допуская туда вместе с собою только посвященных».

Геологічні відомості й термінологія автора незвичайні. «Каждая эпоха оставляет в качестве следа пласт, толщина которого соответствует продолжительности ее» Розрізняються «каменные и павельные породы» (11), згадується про «камень, очень похожий на бирюзу, которому в археологии усвоили название «калланс». І ще багато подібних недоречностей.

Читаючи такі книжки, мимоволі запитуєш себе: чому поважна науково-популярна література, що стоїть на ґрунті науки для широких мас, хоч би й у найприсутнішій формі, цілковито заступлена скоро-спілими книжечками, вщерть повними помилками й прогріхів?

Проф. О. Федоровський.

Ізаниця Гр., Чепіга Я., Якубський Б. Шляхом життя. Читанка для старших (6—7) груп трудової школи, робфаків, шкіл для дорослих і т. інш. Науково-Педагогічний Комітет Головоцвиху Наркомосвіти УСРР ухвалив уживати в установах соціального виховання, як підручник. «Книгоспілка». Київ, 1923. Стор. 256.

М. Ю. Панченко. До перемоги. Революційна читанка-декламатор. Центральним Методологічним Комітетом Народного Комісаріату Освіти УСРР рекомендується для робітничої та селянської молоді, дітей старшого віку, шкільних бібліотек, клубів, гуртків, просвіт. Державне Видавництво України, 1923. Стор. 336.

Обидві ці книзі становлять, безперечно, дуже коштовний здобуток для тих установ, що їх згадують у своїх ухилах і рекомендаціях Наук.-Пед. Ком. Головоцвиху і Центр. Метод. Ком. Наркомосу. Обидві ці книзі спричиняються до систематичного знищення тієї майже торичелівої порожнечі, що про ню говорять в різні способи в різних передмовах, промовах і т. інш. різні автори та упорядки: «почувається гостра потреба в українському матеріалі для читання», «немає виданих творів українських письменників,...чи хоч зредагованих спеціально для шкіл різного типу збірників вибраних творів» і т. інш.—І от виходить «Шляхом життя», «До перемоги», виходять інші «повні видання» й «вибрані твори», виходять організовано, з ухвали певних авторитетних установ, і зникає поволі «гострота потреби», зменшується діапазон отого безпорадного «немає»...

Треба дати проїняту новим настроєм хрестоматію-підручник, треба скласти революційну читанку-декламатор, і намагаються задовольнити ці вимоги три відомих автори, наприклад, і менше відомий М. Ю. Панченко; намагаються, як можуть, і дають, скільки можуть!.. Отут, на нашу думку, й полягає найголовніша вартість і значіння всіляких «перших кроків» на шляхах, не зовсім ще уторованих. А минуть роки, і без помилок перших спроб вийдуть нові книжки й по хитких слідах перших і других пропагаторів підуть твердішою ходою лави третіх, четвертих і дальших наступників їхніх.

Отже, мабуть, кожній з нас перебуває в становищі упорядників згаданих вище двох книжок. І коли говорити правду, то ми зараз можемо лише порівнювати якісь явища однакового порядку, а мало можемо сказати чогось певного, бездоганно-й конкретно-доцільного...

Справа не в тих дрібних чи навіть великих формальних помилках, що їх можна було б і знайти у кожній із згаданих читанок, справа й не в тому, що три відомих і один менше відомий упорядник не виявляють повного знання академічного правопису!.. Сила в тому, що всі вони четверо руйнують старий, засмокато-міщанський зміст книжки певного призначення, натомість намагаються дати нашу, робітничо-селянську тенденцію, роблять з усього попереднього й сучасного літературного «майна» такий екстракт, що сприяє вихованню суспільства в новому класовому напрямку.

По-при всьому цьому наша більша симпатія—на боці «читанки-декламатора» («декламатор» тут зовсім зайвий; краще просто—«читанка») М. Ю. Панченка. Коли чого в ній бракує, так це—прози письменників-небіжчиків, а решту різноманітних моментів мало відомий упорядник репрезентував далеко краще й сміліше, ніж відомих три автори. Прорвавши етнографічні межі «України», що з неї починається кожний розділ читанки «Шляхом життя», використавши продукт революційно-протестанського натхнення не тільки колишніх і сьогоднішніх поетів «із дорослих», а навіть творчість «молодих весняних квітів» (вірш А. Т. 14 років, М. Вареника 15 р., Т. Карпової 14 р., Є. Григорієва 11 р.), т. Панченко відбив геть буйніше, ніж «Шляхом життя», і робітниче життя загалом, ситуацію недавньої й сьогоднішньої хвилі. Тому здається нам,

що книжка т. Панченка, хоч і не претендує сама на роль підручника, більше проти «Шляхом життя» має шансів на вжиток в установах, наприклад, соціального виховання, бо дає ширший простір, що до вибору матеріалу, що до розуміння сучасного менту, бо зміст читанки «Шляхом життя», ми сказали б, цілком розбризкується в аналогічних розділах «декламатора» т. Панченка.

І ще: «Шляхом життя» подекуди справляє вражіння якоїсь скрути чи напруженості, чи недоговореності, відбиває якісь н'юансові лишки колишньої безрозмахності «преподавателя» гімназії або якої-небудь учительської семінарії... Таке вражіння! Нічого такого в нас не викликає читанка т. Панченка, і малюнок червоного велетня (на першій сторінці обгортки), що в рішучому огневому пориві розвіває темряву ночі, як найкраще характеризує зміст, напрямок і тенденцію збірника «До перемоги»!

Кінець-кінцем: коли б хтось спроможний спитав нас, яку з двох розглянутих нами книжок йому слід би мати, ми порадили б: візьми обидві. А коли б хтось (учитель, учень чи просто читач) з якихсь причин вагався між «Шляхом життя» й «До перемоги», ми сказали-б без вагання: бери «До перемоги»!

М. Сулима.

Олена Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. ВУАН, Філологічна секція), Друге видання. «Книгоспілка» Київ. 1923.

Вже перше видання «Уваг» було для українського друкованого слова мало не таким з'явищем, що німці називають «erschüttschend». Вистигле почуття протесту проти зіпсутої української мови де-яких книжок, найбільше перекладових, знайшло свого представника в цій книжці. Роль її була не абияка—можна, приміром, сміливо сказати, що мало не кожний шкільний учитель тепер свідомий того, який злучник краший: що, чи котрий і т. п. З виходом другого видання книги час, отже, спробувати схарактеризувати позицію автору, завдання книжки й те, наскільки воно розв'язується книжкою.

Позицію автору можна б назвати етнографічною: автор шукає критерія для правильності вислову трохи не виключно в діалектичному матеріалові, саме в наддніпрянських говірках української мови і лише зрідка посилається на авторів, до того понайбільше таких, що писали мовою, ближчою до народної.

Але й таких письменників цитуючи автор, наприклад, закидає отаке: «у Шевченка помилково (курсив наш) сказано: «і чужому навчайтись»; треба «і чужого навчайтись». Отже, ясно, що О. Курило бере приклади з письменників постільки, поскільки вони не розходяться з мовою народною. Це стверджує й такий, приміром, вислів автора, що закидає літературній мові, що: ... «українська літературна мова вподобала собі такі дієприкметникові форми на—чий, (в) ший».... (нагадуємо читачеві, що активних дієприкметників ні народня, ані добра літературна українська мова не мають). Погоджуючися в суті речі з тим, що (особливо що до складні) народна мова раз-у-раз краще буває від літературної, ми не можемо не зазначати, що цілком послідовне переведення в дійсність примату народної мови швидко поставить нас перед геть небажаними наслідками. Та й автор сам не додержує своєї позиції—в своїй власній мові. Без ніякої потреби автор уживає, приміром, замість «рівнобіжно»—«паралельно», замість родовий—«генітив», замість «орудний»—«аблятив» (за правописом академічним слід би власне аблатив»). Кажемо: без ніякої потреби, бо термін «родовий», правильно переложений з грецького «γενικός», а лат. «генітив» переложений неправильно (слід би «generalis»); так само термін «орудний» краший від терміну «аблатив» (наш «аблатив» це родовий!),

а як уже треба було для чогось ужити латинського слова, то треба було «інструментал» і т. и..

Але й не в тому тільки річ. Складня й фразеологія української книжки, на котру нападається О. Курило, не є, як здається авторові, «російська складня». В значній мірі (хоч не цілком) це є складня й фразеологія російської, німецької, англійської, французької... грецької й латинської книги. Справді, вираз, скажемо, такий: «несмотря на это» є з'явище не російської, а європейської фразеології. Так само: «тем не менее», «в этом отношении» й багато інших загальноєвропейських конструкцій.

Ми не хочемо цим сказати, що не можна багатьох з оцих конструкцій замінити на чисто українські, ми зазначаємо тільки, що перевести таку заміну скрізь і послідовно річ цілком безнадійна та й не-потрібна.

Друге видання значно доповнене проти першого. В такому вигляді книга О. Курило цілком може замінити єдиний доти добрий синтаксис української мови. Ми маємо на увазі розділ складні в праці акад. Тимченка: «Граматика для III і IV-ої класи шкіл середніх».

Цей синтаксис дбайливо й систематично використаний автором «Уваг», отже «Уваги» є зараз мабуть що найповніший і найкращий підручник української складні. Діалектологічні досліді, звичайно, ще значно збагатять складневий матеріял проти того, що є в «Увагах»: так, приміром, розділ безпідметових речень стане мабуть чи не одним з найбільших розділів української складні—в «Увагах» він ще невеличкий.

Як на академічне видання, неприємно вражає те, що часто-густо недодержано правил правопису, що видала Академія, напр., «цитати» (стор. 13), «аблтив» (скрізь), «льокатив» (скрізь), «особливости — Nom-Plur» (стор. 11, 28, 30, 34) і т. и.

М. Й.

М. Доленго—Блакитна жалоба.—Поезії. Збірка перша (1920) Харків 1923. Вид. «Цех Каменярів». Стор. 29+2 Litterae.—Моє сьомо—Збірка третя (1922—VIII—1923). Харків 1923. «Цех Коменярів». Стор 61+3.

Року 1922-го, в сірій обкладинці, недбало надрукована на поганому папері, промайнула, не звернувши на себе уваги, книжечка віршів М. Доленго—під невдалою назвою, з претензійним підзаголовком—«Об'єктивна лірика. Схеми й діагнози». Її одкривала анонімна передмова, що запрошувала читачів користуватися книжечкою, як антитоксином, подивитися в її дзеркало, відсахнутися й одвернутися від поета. Поета було виставлено на показ, як свого роду вороняче опудало, навряд чи, проте, помічене воронами... За передмовою—вірші наче листки, що випали з різних книжок і випадково зшиті під одною обкладинкою. Серед них були й влучні й невдалі, в цілому можна було сказати, що автор цих віршів володіє формою, що його обличчя має сумний і сумний вираз, якого ніяк не можна сполучити з духом революційного піднесення—але ніяких інших висновків про цю особу не можна було зробити. Збірник існував, але поета Доленго не було. Таке, між иншим, нерідко трапляється й з авторами багатьох інших збірок. Поет М. Доленго виступає в українській літературі тільки оце тепер—і тільки після виданих тепер збірок «Блакитна Жалоба», «Litterae» про нього можна говорити. У світлі їх і другий збірник (що з примхи випадку побачив світ раніш від першого)—«Об'єктивна лірика» одержує певне виправдання й пояснення.

«Блакитна Жалоба»—перша книжка віршів М. Доленго і в цей час вже запізнений гість української літератури. Вірші позначено 1920-им роком, але відчуваєш їх тепер, як голос з якогось далекого берега. Це символізм, на зразок Я. Савченка (Поезії) і Д. Загула («На Грані»). Обидва

поети в свій час одержали належне революційної критики за відокремленість їхньої творчості від сучасності, за вузький індивідуалізм їхньої лірики. Перегортаючи тепер сторінки їхніх книжок, важко побачити в них «чисте мистецтво». Це не вигуки з поодиноких надхмарних верховин: це реальний елемент і стогін цілої суспільної групи, що, не заплісуючи очей на революцію і не ставлячись вороже до її ідеї, побачила в революції страшний суд і трагічно виболіла її в передчуттях і переживаннях. Звичайно, були поети, що зустріли революцію без цього тремтіння перед нею, ішли в лавах її бойців і відповіли «червоним заспівом» на перші удари рострошущого молота. Але були й інші, що дивились з берега на потік, який що-далі ріс і здіймався: їх охоплював жах, їхнє серце стискала туга й смуток—аж поки вони не кинулись з головою в бурхливі хвилі. Чи винуваті вони в своїй тузі й в своєму тремтінні? Але хто винуватий в своїй природі? Тільки той, хто не має сили перебороти й перебудувати самого себе. Ми знаємо, що ні Д. Загулові, ні Я. Савченкові не можна закинути цього.

Як і їхні книжки, «Блакитна Жалоба»—при всій безтілесності, схематичності своїх образів не—кабінетне мудрування, а жива, тримка й документальна для свого часу книга. Її писано, певно, рівнобіжно зі збірниками згаданих поетів. Про вплив не доводиться говорити: тут не вплив, а покровність, а глибоке засвоєння поетики «схематичного символізму». Пошесть одностипних образів і формул пройшла через українську поезію 1918—19 років і, між іншим, захопила й М. Доленґа. Як у Я. Савченка—і в нього «сонця жовтий птах» і як у Загула—«країна вічного ніде» (пор. «на грані вічного нічого»). Той же самий словник, ті ж самі звороти. У Доленґа, молодшого поета, тонка тканина умовної символіки ще прозорчастіша, особливо тепер, як минуло вже три роки: червоне-біле, зелене-блакитне борються в його книзі, а сам він, опинившись на бойовищі, загубився на ньому й повен безпорадно-незрозумілими для нього питаннями:

Де я шукатиму поради?
Кому в пустелі, чи з естради
Кричатиму про кров і піт? (ст. 8)

Якій повірити брехні:
Де поховати волю?
Кому віддатися й мені?
З ким витиму од болю? (22)

Поет не бачить дна у цього несамовитого Мальстрема, куди примусила його зазірнути доля. Стоїть, як «нерішена» душа в передверрї Дантового пекла: і душу цю розчакнено, і душа ця стогне: «я; білим болом оповитий, молитимусь червоним сном». Настрій витримано с початку докінця в цій книзі сумнівів і хитань; безсумнівною заслугою поета є те, що він зміг її перемогти, що до цього настрою й стилю він уже не повернеться—і не зовсім зрозуміло, нащо йому захотілося зараз видавати цю книгу. Можливо, для того, щоб показати своїм читачам звідки він вийшов і як ішов перед тим, як піти шляхами третьої книги? Але це він міг би зробити й згодом: наприклад, видати повний збірник своїх творів.

За першим етапом дорога М. Доленґа стає невиразною. «Об'єктивна лірика», як вже сказано—збірник віршів різних років (1919—1921), різного стилю. Книга споглядача, що звучить у мінорному тоні. Тільки де-не-де, і не зовсім виразно вихоплюються бадьорі ноти. Вони, як ми бачимо тепер—віщування нового етапу, останньої книжки—«Litterae», з якої й належить судити про поета.

Автор значно виріс з часу «Блакитної Жалоби». З своєї душі він викинув «попіл зотлілих слів»—і ті «зорі», яких він чекав, щоб воскреснути, очевидно, засяли й для нього. Віч-на-віч він підійшов до життя. В «Об'єктивній ліриці»—один з найбільш глибоких віршів—перший. «Ідуть

червоні легіони», з вікна своєї башти мрійник побачив революцію, як «янгولا з багатом» побачив і «привітав» збліднілими, тремтячими устами. Зараз цей мрійник давно вже виселився з своєї башти: він у місті, серед «ліниво-мійської метушні», в степу, де невимовно ясніє блакить і «нерозгадано» зелене трава, на цвинтарях, де «ввічливі хрести і гречний камінь тактовно заховали глилину», в колоннім залі на агрономичному з'їзді, в Чугуіві, в Харкові, в Донбасі, біля «вугляного серця». Він—один з елементів нового побуту, нового життя, що має з сімнадцятого року пульс сто десяти і т^о 40. Звертаючись до днів двадцятого року він не скаже про них, як раніш («нудні, одноманітні згуки, падіння крапель—днів, ночів»): для нього тепер ці дні в ешелонах років—

Як салдати, і теж на смерть.
Дні—цитати з «Вістей» і пророків
Прокльонами повні вщерть...

Колишній символіст, що плутався у монотонних фарбах неповного спектру, тепер просто й чітко говорить про життя—і сучасність підказує йому образи, що не мають і сліду книжкового пилу. Стилістика книги прийнята революцією (особливо влучний в цьому відношенні вірш «Пристрасть», 52). В темах, як і раніш, багато суб'єктивного й кохання, що іноді перейнято частково через Блока («дві», 21—22: тут навіть епітет «снігова» примушує згадати автора «Незнакомки» і «Снежной Маски»), вражіння від мандрівок—але поруч з цією інтимною й типичною для часу лірикою—і такі високо-драматичні теми, як в дивний по силі й стислості речі «Слобода Терни». Її хочеться дати тут цілу:

Вдвох їхали: я по квітки,
А він збирати продподаток.
Буденний день був, та палкий,
Блакить без білохмарних латок.
Село звичайне: церква, піп,
Побіля церкви є сільрада,
Але селяне, мов окріп...
Загаряча пішла нарада.
Не дипломат він, військовий.
Стріл, другий. Хтось на гвалт ударив.
Новий червоний блиск трави.
Останні серця вдари.
Повіт бандитський, не на осліп
Йшли серед п'яної юрби...
Скінчив я свій тодішній дослід,
А його справу інший доробив.

Оце й все—але наскільки ці шістнадцять рядків сильніші від багатьох громозвучних поем і гимнів на славу революції, що на десятках сторінках розповзлися. Реалізм, до якого прийшов у книзі «Litterae» М. Долен'го, досягає тут найбільших щаблів простоти й виразності. Хочеться думати, що з позиції, на якій стоять два останні розділи книжки («Весняні етюди» і «Нічне освітлення») поет не зійде й не зверне вже на пройдені ним туманом вкриті шляхи. Але не завше він ще досить твердо стоїть на цій позиції; в окремих речах збірника ще відчувається де-яка надуманість, гра формою—чи потрібні вони поету, що вже знайшов справжнє слово? Збірник «Litterae» примушує сподіватись від поета чималого. Невідомий ще вчора—чи майже невідомий поет, зайняв через нього в сучасній українській літературі значне місце. І що, власне, важне—місце самостійно.

Важко вказати на аналогічні явища цієї книжки в українській ліриці сьогодинішнього дня. Епіграф до одного з віршів («Жовте серце») взятий з Кулика, може й примусить будь-кого з критиків установити зв'язок між автором «Зеленого серця» й М. Долен'го. Цей зв'язок, мабуть і є—але про вплив знову говорити не доводиться. Зв'язок цей в тому, що

для обох поетів—художнє й людське єдине, що вони обидва своєю творчістю йдуть назустріч мистецтву, яке стане живою примарою, а не перелицюванням механізованих форм і абстрактних матеріалів. Але вони не самотні в цьому своєму шуканню. Українська лірика досить довгий час жила переспівуванням народньо-селянської пісні; далі вона пустилась навздогін «сьогоднішнього дня», перемістилась в оточення мійської буржуазії, заговорила про «красу», потягнулась до різномовних книжок чужих віршів—і в окремих випадках знову заходила в тупик, захлебнувшись «літературою»—тою самою «літературщиною», духа якої не виніс би не тільки Тургенєв або Верлен, але всякий здоровий і свіжий читач. Чи не надійшов вже час викинути банально-вишукані словесні декорації, подивитись на мистецтво передусім, як на хліб насущний? Говорять, що сучасний читач байдуже ставиться до книжок з віршами. Чи не тому, що через артистів і віртуозів він не бачить в поетах—людей—а їх йому найбільше й потрібно!

Маленька книжечка Доленґа викликає великі думки.

О. Білецький.

Володимир Гжицький. «Трембітині тони». Поезії з творів селянських письменників «Плуг». К-не В-во «Рух». Харків, 1924. 320, ст. 64.

Книжечка стоїть на перехрест'ї двох культурних впливів—і з одного боку, на ній дуже помітний відбиток галицького літературного міщанства, а з другого—вона йде під ознакою революційно-селянського «Плугу». Фізіономію книжці надає перший вплив, і через це вона (книжка) перейнята з 5-ї по 62 сторінку (протягом усього тексту) своєрідною банальністю, досить примітивною.

Іноді такі шаблонні рядки, як напр.:

Іде осінь степами,
Сіє смуток і скуку...
Над полями пустими
Крячуть жалібно круки...

Згучать до того щиро, що викликають певне співчуття. Давно, задовно вже, ще з часів етнографічного народництва, не користувалась література таким сентиментально-алегоричним стилем, і ось він зберігся:

Ранесеньким ранком
Прокинувся спросоння цвинтар.

Ясна річ, «ляяти» самого автора за цей стиль не можна, хоча б через те, що не автором він утворений, а колективно.

Чомусь ніхто з літературних аналітиків, не зацікавився й досі досліджуванням т. з. шаблону; дуже шкода, бо шаблон є літературним чинником першорядної ваги, має певні суворі вимоги, свою вироблену естетику й задовольняє естетичні потреби в масовому масштабі. І ця книжечка зайвого разу доводить те, цікаве спостереження, що стиль шаблону завше чи здебільшого є нереалістичним, умовним, абстрактним у своїх висловах і реалістичним з теми.

Приклади дає кожна сторінка «тонів». Ось тема кладовища:

Старезні хрести
Стоять непорушно,
Дивляться бездушно
І вічно сумують вони.

Умовні вирази (хрести дивляться, сумують etc.) мають на меті виявити відповідний настрій: важко жити на світі чи щось подібне.

На зазначеному естетичному тлі іноді виявляється постать і самого автора, коли читаєш таке хоча б:

Сміється з мене паровоз:
Гу-гу-у-у!

(Ці «гу-гу-у-у» треба чути в авторському виконанню)... В останній поемі є плугатарські впливи. Назва «Радіо-хвилі».

Угору піднявся
Над лугом зеленим
Залізний орел...

Мені кінець особливо подобався:

А машина
Крилата
З розгону
Гримнула
В
Болото...

Дальша доля автора в літературі залежить од того, чи виб'ється він с-під шаблонізуючих впливів чи ні.

До його чести треба віднести малопомітність сучасних літературних відбитків. Прсмайне зрідка Тичина (конваліє-лелійно на зразок яблунево-цвітно) і зникне. Іноді зустрінеється оригінальний підхід до теми:

Гряде весняна революція...
Вже залила усі квартали
(опис весни!)
або:

Із маків вирости прапори...

Окремими цятками на загальному тлі, трохи порушуючи стиль, «В'язень», «Етюд» та остання поема роблять де-яке вражіння: подають надію.

До речі—трембітині тони, тони трембіти:

А з вуст забутої трембіти
Линуть нечувані ще тони.

(Що таке трембіта, див. ст. 5).

А взагалі—маєте нового письменника,—як каже Остап Вишня... Трохи тільки зарано той письменник на люди висунувся з окремою збіркою та ще поезій...

... Видано «Рухом» чепуренько. Обкладинка С. Борового. Але чому видано та іменно «Рухом»—невідомо.

М. Д.

Листи до редакції.

До редакцій всіх часописів та газет.

Український Науковий Інститут Книгознавства має завданням дослідження та студіювання книгознавства зі всіма сумезними знаннями взагалі і зокрема й головним чином дослідження з українського книгознавства в широкому розумінні цього терміну, себ-то, всього, що друкується на території України, а також всього, що друкується на українській мові по-за межами України та про Україну на всіх мовах.

Інститутом зібрана досить велика бібліотека українського друку й складені бібліографічні карточки (картотека) на книжковий фонд. В сучасний мент Інститут приступає до опрацьовування періодичних виданнів та думає закласти енциклопедію документів по зразку подібної ж енциклопедії Міжнароднього Бібліографічного Інституту. Вона буде уявляти з себе рухому енциклопедію, що весь час буде поповнюватися новими матеріялами. Складатиметься вона з рукописів, вирізок з газет та журналів, ілюстрацій, портретів і т. п. Всі ці матеріяли будуть класифіковані та систематизовані таким чином, щоб ними було легко та зручно користуватися при вивченні певного питання української культури та української літератури.

Отже для того, щоб поставити як слід справу, зробити цю енциклопедію та свою картотеку найповнішою в загально-громадських інтересах, Інститут звертається до редакцій з проханням надіслати йому два комплекти свого видання, принаймні, за останній рік видання, а також не відмовитися надсилати по 3 примірники й надалі. Це дасть можливість Інституту використати всі статті журналів та газет, розподіливши їх по відповідних місцях документальної енциклопедії.

Нагадуючи, що всі колекції Інституту приступні до загального користування, що Інститут охоче йде назустріч всім, хто цікавиться українським друком та українською культурою. Інститут сподівається, що редакції не відмовлять йому в його проханні й задалегідь висловлює свою ширю подяку за допомогу йому в цій надзвичайно важливій справі. Зі свого боку Інститут був би радий бути корисним для редакції в межах своєї компетенції та своїх матеріалів.

Матеріяли просимо надсилати на адресу: Київ, Інститут Книгознавства, Бульвар Шевченка, 14.

Книжки, надіслані до Редакції.

Мих. Йогансен. Крокове коло. Видавництво „Гарт“, Київ 1923, 80, стор. 29, ціна 25 коп. зол.

О. Слісаренко. Поеми. „Panfuryty“. Видавництво „Golfström“. Київ, 1923, 80, стор. 38.

М. Доленго. Littergae, Моє писмо. Поезії, збірка третя (1922—1923). Друкарня „Книгоспілки“, Харків, 1923, 320, стор. 64. Обкладинка С. Борового.

М. Доленго. Блакитна жалоба. Поезії, збірка перша (1920). Друк. „Книгоспілки“, Харків, 1923, 320, стор. 32. Обкладинка С. Борового.

М. Коцюбинський. Сміх. Інспіровка з оповідання. Видавництво „Гарт“, Харків, 1923, 80, стор. 13.

Пилип Капельгородський. Чарівна сопілка. Дитяча п'єса-феєрія на 1 дію. Начпедкомом Головоцвику УСРР рекомендовано до вжитку в установах соц. виховання. Держ. видавництво України, Харків, 1923, 80, стор. 32. З ілюстраціями й нотами.

Юльян Шпол. Вєрхи. Поезії. Видавництво „Голфштрем“, Київ—Москва—Берлін, 1923, 80, стор. 48.

Карл Маркс. Заробітна плата, ціна й зиск. Доклад генеральній раді Інтернаціоналу 26 червня 1865 р. Переклад з німецьк. О. Бондаренко за редакцією Г. Петренка. Укр.-америк. видав. т-во „Космос“, Харків—Берлін—Нью-Йорк, 1923, 160, стор. 70.

А. Богданов. Червона Зоря. Утопія. Переклад Ост. Нитка. Друге переглянуте видання, з малюнками Ів. Вабія. Укр. америк. вид. т-во „Космос“, Берлін 1922, 160, 160 стор.

Ю. Стеклов. Карл Маркс, його життя й діяльність, 1818—1883. Переклад за редакц. Євг. Касяненка. З портретом. Видавництво „Космос“, Харків—Берлін—Нью-Йорк, 1922, 160, 112 стор.

Б. Горєв. Матеріалізм—філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Є. Касяненка. Видавництво „Космос“, Харків—Берлін—Нью-Йорк, 1923, 160, 112 стор.

О. Синявський. Порадник Української мови, пристосов. до буденного вжитку д-ром В. Сімовичем. Видавництво „Космос“, Харків—Берлін—Нью-Йорк, 1922, 160, I—IX, 150 стор.

С. Таранушенко. Старі хати Харкова. Пам'ятки українськ. мистецтва. Будівництво І. Харків 1922, 80, з таблицями

С. Таранушенко. Покровський собор у Харкові. Обміри І. Тенне. Пам'ятки укр. мистецтва. Будівництво ІІ. Харків, 1923, in folio, з таблицями.

Х. Г. Раковский. Пять лет украинской советской власти. Речь на торжеств. засед. Харьк. Горсовета 16-VII 1923 г. Держ. Вид. Укр. Харків, 1923, 160, ст. 38.

Мих. Йогансен. Украинский язык. Пособие для курсов и самообразования. В-цтво „Гарт“, Київ, 1923, 80, стор. 48. Ціна 30 коп. зол.

Panas Fedenko. Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine. Berlin, 1923, 80. Стор. 80. І. Н. W. Dietz Nachfolger, g. m. b. H.

Д. Мануильский. Новые проблемы. Главполитпросвет, изд. „Путь Просвещения“ при Наркомпросе УССР, серия обществоведения, библиотека Коминтерна, Харьков, 1923, 80, стор. 42.

С. Кузнецов. Зароботой. (Хороший председатель волысполкома—клад для советской республики). Рассказ из быта советского села. Госуд. Изд. Укр. г. Запорожье, 1923, 80, ст. 70.

Л. Троцкий. Литература и революция. Зміст. Внеоктябрск. литература; лит. попутчики революции; А. Блок; футуризм; формальн. школа

поэзии и марксизм; пролет. культура и пролет. искусство; партийная политика в искусстве; искусство революции и социалистич. искусство; между первой револ. и войной; запад и мы.—Издательство „Красная Новь“, Главлит-просвет, Москва, 1923, 8⁰, стр. 394.

С. Диманштейн. Кто такие меньшевики. Доклад завагитпропом Ц. К. К. П. (б.) У., прочитанный на собрании прикрепленных бюро ячеек, с добавлениями. Главполитпросвет. Изд-тво „Путь Просвещения“ при Наркомпросе УССР., серия обществоведения, Харків 1923, 8⁰, стор. 51.

Проф. Н. Д. Лебедев. В чем сущность учения, Дарвина. Изд-ство „Путь Просвещения“, библи. естествозн., серия „Живая природа“. Харків, 1923, 8⁰, стор. 45.

Проф. А. М. Никольский. Мой зоологический сад. Рассказы для детей школьного возраста. С 14 рис. в тексте Харків, 1923. Изд. „Путь Просвещения“ 8⁰, стор. 48.

Д-р. Я. Г. Замковский. Глаз и зрение человека и животных. „Путь Просвещения“, библи. естествознания, серия „Живая природа“. Харків 1923, 8⁰ стор. 78.

Генрих Манн. Обездоленные. Роман. Вступит. статья Б. В. Гимельфарба. Держ. В-цтво Укр. Харків, 1923, 8⁰, 196 стор. з портретом автора.

Ів. Тобілевич (Карпенко-Карий). Сава Чалий. Трагедія на 5 дій. Держ. Вид. Укр., народня театр. бібліотека, Київ, 1923, 16⁰, стор. 104. Пояснюючі статті А. Панова та Д. Грудини.

Ой не ходи Грицю, та на вечорниці. П'єса на 5 дій. За М. Старицьким переробив І. Сенченко. Держ. Вид., Укр. нар. театр. біблі. Київ, 1923, 16⁰, стор. 84.

Голота. П'єса на 5 одмін. За В. Винниченком інсценувала Л. Дмитрова. Держ. Вид. Укр., н. т. б. Київ, 1923, 16⁰, стор. 80.

Карл Каутський. Карл Маркс та історичне його значіння. Держ. Вид. Укр. Київ, 1923, 8⁰, стор. 50.

Проф. Е. Г. Кагаров. Первые шаги европейской науки. Держ. вид. Укр. Павлоград, 1923, 8⁰, ст. 57.

В. Лібкнехт. Спогади про Карла Маркса. Переклад Л. З. Держ.

В-цтво-України, Симферопіль, 1923, 8⁰, стор. 74.

Ленин. Сборник. Составили В. Крайний и М. Безпалов. Под редакцией Д. Лебедея. Изд. „Молодой Рабочий“, Харків — Київ, 1923, 8⁰, стор. 232.

Бюллетень торговельного відділу, ч. 7. Держ. В-цтво України, Харків, 1923, 8⁰, стор. 100.

М. Бухарин. Класова боротьба й революція в Росії. Держ. Вид. Укр. Севастопіль, 1923, 8⁰, стор. 55.

Л. Б. Каменев. Історія партії комуністів у Росії та В. І. Ленін. Держ. Вид. Укр. Катеринослав, 1923, 8⁰, стор. 57.

М. Батурин. Нарис історії соціал-демократії в Росії. Держ. Вид. Укр. Катеринослав., 8⁰, стор. 119.

Проблеми марксизма. Сборник второй. Проблема преступности. Статті Феррі, Кунова, Каутського, Гроссе, Бонгера, Сурського, Коляанні, Дені, Гернет, Лафарга,—редакція й передмова Я. С. Розанова. Держ. Вид. Укр. Київ, 1924, 8⁰, стор. 266.

А. Бине и Т. Симон. Методы измерения умственной одаренности. Сборник статей. Перевод Г. Эльштейн под редакц. С. Л. Рубинштейна. Держ. Вид. Укр. Тип. Херс. Окрисполкома им. Ленина, 1923, in quarto, стор. 178.

Г. Кунов и А. Левина-Дорш. Огонь. Жилище. Перевод с немецк. проф. Е. Г. Кагарова. С. 21 рисунком в тек. сте. Держ. Вид. Укр. Одеса, 1923, 8⁰, ст. 123.

Проф. Б. П. Личков. Происхождение и развитие жизни. Научно-попул. библи. Держ. вид. Укр., Київ, 1923 8⁰, стор. 110.

А. Н. Островский 1823—1923. Сборник статей под ред. Б. В. Варнеке. Держ. Вид. Укр., Одеса, 1923, in quarto, стор. 194. С портретом.

А. Я. Альтерман. Хлебные ресурсы Украины. Держ. Вид. Укр. Одеса, 1923, in quarto, стор. 177.

Олександр Сковорода. Первочвіт. Початкова книжка для дітей. Держ. Вид. Укр. Київ, 1923, 8⁰, стор. 74, з малюнками.

О. Курило. Словник хемичної термінології. (Проект). Всеукр.

Акад наук, ін-т наук. мови, природничий відділ. Матеріали до укр. природи, термінології та номенклатури т. III. Держ. Вид. Укр. Київ, 1923, in quarto, ст. 144.

Акад. П. А. Тутковський. Словник геологічної термінології. (Проект) В. А. Н. матеріали т. II. Держ. вид. Укр., Київ, 1923, in. quarto, стор. 201.

Практичний Російсько-Український словник „Час“. Держ. вид. Укр., Київ, 1923, 160, стор. 167

М. Горбань. Нариси з української історіографії. Частина перша. Новий список літопису „Краткое описание Малороссии“. Коопер. В-цтво „Рух“, Харків, 1923, 160, ст. 24.

М. Горький. Один із королів республіки. (Мої інтерв'ю), перекл. Анд. Річ. Малюнки А. Маренка. Бібліот. „Знаття“, видання „Хозяйство Донбасса“, Харків, 1923, 160 ст. 32, ціна 7 коп. зол.

Анд. Річицький. Карл Маркс його життя, діяльність і наука. (1818—1883). Бібл. „Знаття“, видання „Х. Донбасса“, Харків, 1923, 160, стор. 99, ціна 30 коп. зол.

Гр. Коваленко. Анатомія і фізіологія людини в популярнім огляді, з ілюстраціями. Видання друге. Коопер. вид. т-ство „Час“ у Києві, 1923. ст. 104, вел. 80.

Гр. Коваленко. Як побороти нашого ворога. (Про туберкульоз). Видання друге, доповнене. Коопер. вид. тов. „Час“ у Києві, 1923, ст. 16, 80.

Цішка Гартны. Песні працы і змаганьня. Выданьне навукова-літэрацыйнага аддзелу камісарыяту асьветы Беларуска С. С. Рэспублікі. Бэрлін, 1922, 80, ст. 102.

Цішка Гартны. Сокі цаліны. Раман у трох частках. I—Бацькава воля. Вяданьня Н.-Л. А. К. А. Б. С. С. Р. Бэрлін, 1922, 80 ст. 158.

Что читать рабочему и селянину. Примерный каталог для комплектования рабочих и крестьянских библиотек, I к-дентр. Выпуск III. Естествознание космография, астрономия, физика, химия, метеорология, биология, зоология и ботаника. Изд. „Путь Провешения“. Харків, 1923, 80, ст. 25.

Что читать раб. и сел-ну. I к-дентр. Выпуск IV. Прикладные знания, селхозяство, техника, кустарн. производства и ремесла, меди-

цина и гигиена. „Путь Прощения“. Харків, 1923, 80, ст. 51.

В. Лункевич. З життя первісного чоловіка сучасних дикунів. Накладом „Укр. Робітнич. Вістей“, Вінніпег, Ман., Канада, 1923, 160, ст. 100 (з малюнками), ціна 25 цетів.

Г. Зудерман. Літовські оповідання. Переклад Марії к из Бачинських. Львів, вид-цтво Донцових. 1923, 80, ст. 61.

М. Ірчан. Фільми революції. Нариси й новелі. В-цтво „Культура“, Нью-Йорк—Берлін, 1923, 80, ст. 119.

М. Ірчан. Трагедія Першого Травня. Спомини з горожанської війни на Україні. Частина перша. Обкладинка роботи арт.-малюка Івана Іванця. В-цтво „Молот“, Нью-Йорк, Н. Й. 1923, 80, ст. 164, ціна 50 центів.

Бернард Шоу. Велика Катерина. (П'єса). З англійської мови переклав Бой. Львів, в-цтво Донцових, 1922, 80, ст. 31.

Дмитро Донцов. Поетика українського рсирджимента (Леся Українка). Львів, в-цтво Донцових, 1922, 80, ст. 35.

З. Сталин. Комсомольская деревня на Украине. Очерки. Изд. „Молодой Рабочий“. Харків, 1923, 160, ст. 68.

Путь к коммунизму. Орган Главполитпросвета У. С. С. Р. № 4—5. Год изд. третий.

Знамя коммунизма. Ежемесячный политико-экономич. агитационно - пропаганд. журнал ЦККП(б)У и Харьк. Губкома К(б)У. № 9—10.

Шлях Освіти.—Путь Просвещения. Педагогический журнал. Теория просвещ., методология, просветит. практика, быт. Июль—август 1923, № 7—8 (15—16). Год изд. 2-ой.

Шлях освіти.—№ 9—10.

Радянська Освіта Громадсько - педагогічний журнал за редакцією В. П. Затонського. Листопад, ч. I.

Музика, місячник музичної культури Видає Муз. Т-во ім. Леонтовича у Києві, ч. 3—5.

Летопись Революции. Журнал всеукраинск. комиссии по изуч. ист. октябр. револ. и КП(б)У Госуд. Изд. Отв. редакт. М. Равич Черкаский. № 4.

Полымя. Беларуская штомесічная часопісь літэратуры, політыкі, эканомікі, гісторыі. Бел. кооп. выдавецкае т-ва „Савецкая Беларусь“, Менск, 1923, Красавік Май, № 5—6.

Студент Революції, ежемес. общеполитич., научно-методол. и литерат. журн. студенчества Украины. Кооперат. издательство „Ст. Революц.“ № 4—5.

Студент Революції № 6.

Студент Революції № 7—8.

Книгоноша еженед. газета-бюллетень Бюро парт. издательств СССР. № 11.

Книгоноша № 12.

Комунарка України, орган центр. відд. робітниць і селянок КП(б)У. № 7—8 (20—21).

Знаття, щотижн. популярн. науков. і громадськ. журн. Харків, видання „Хозяйство Донбасса“, ч. 4.

Знаття ч.ч. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11.

Нова Громада, щотижн. загально-коопер. літер.-мистецьк. та економічно-наук. селянський журн. (Київ). Видан. Вукопспілки, ч. 9.

Нова Громада, ч.ч. 10, 11.

Глобус, двохтижн. ілюстрован. універс. журнал. Видає газета „Більшовик“ (Київ) ч.ч. 1, 2.

Бібліологічні вісти. Bulletin de bibliologie. Видає Укр. Наук. Інститут Книгознавства (Київ), рік видання I-ий, ч. 3.

Голос Робітниці. Місячний журнал для жінок робітниць. Орган секції Ж.-Р. при стоварищенню Українск. Робітн Дім. Видає „Пролеткульт“. Вінніпег, Вересень 1923, ч. 9, ціна 10 центів.

Голос Праці. Журнал для працюючого люду. „Пролеткульт“. Вінніпег, вересень, ч. 9, ціна 15 центів.

Літературно-Науковий Вістник, місячник літератури, науки й суспільного життя. Видає Укр. Вид.ча Спілка (Львів), Річник XXII, книжки I, II, III, IV, V, VI, VII.

Сільсько-Господарський Пролетар. Місячник. Орган Українск. Бюро Все-робітземлісу (Харків), ч. 7.

Сільський Господарь, двохтижн. бюлетень для колгоспів, товариств, союзів с.-г. кооперації. (Харків), ч.ч. 13—14, 15—16, 17—18.

Бюллетень Народного Комиссариата Земледелия. УССР. №№ 39, 40.

Червоні Квіти, двохтижневий ілюстров. журнал для дітей шкільного віку. Орган Головоцвику, НКО УСРР число I. Державне Вид-цтво України. Харків, 1923, in quarto, ст. 8. З ілюстраціями.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

№ 9

ГРУДЕНЬ

1923

Друкарня-літографія
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нете-
ченська
на бер.,
№ 14.

Д. У. Д. № 6006

Зам. № 2708.

З М І С Т

	Стор.
П. Тичина—Харків	1
П. Тичина—Фуга	4
М. Івченко—Наступ	8
Гео Шкурупій—Романси баналі	20
Ол. Донченко—Поезії	21
Ж. Ередіа—Сонети. Перекл. М. Зеров	22
Н. Романович-Ткаченко—Із зеленої книжечки	23
М. Драй-Хмара—Шехерезада	40
В. Мисик—Трави	41
М. Йогансен—Хуга	42
М. Зеров—Скорпіон	42
Д. Бузько—Лісовий звір	43
 М Яловий—«Перші хоробрі»	 111
Д. Петровський—Повстання Андрія Заливчого	120
В. Чубарь—Проблема «ножиць»	126
 Акад. Д. Багалій—Історія України М. Яворського	 145
Юр Меженко—Театр Михайличенківців	162
М. Johansen.—Латиниця в українській мові	167
 Проф. О. Білецький—Сучасне красне письменство Заходу	 170
В. Коряк—Життя й мистецтво	190
М. Коцюбинський—Листи до Панаса Мирного	193
 М. Любченко—Замість міжнародного огляду	 200
 Хроніка	 209
 Бібліографія	 235
 Книжки, надіслані до редакції	 258
 Показчик змісту за 1923 рік	 260

П. ТИЧИНА

ХАРКІВ

УРИВКИ

I

Харків, Харків, де твоє обличчя?
до кого твій клич?
Угруз ти в глейкє многоріччя,
темний, як ніч.

Угруз ти так: між горбами
тупу на 'днім місці, тупу.
І раптом прорвався мостами—
і вже ти в степу!

І вже тебе вітер і віте'!
Розгони, одгони і гон!..
Ех! чор!тового сина,
отут уже ти невгомний.

Отут уже (як тільки світ блисне)—
та куди той центра крик!—
гудеш, гудеш щей акордом приснеш—
аж поки прийде робітник.

Гудеш, 'деш... а як одгаснеш,
то довго ще, довго одгон..
І здається: десь 'там 'Донбасний
тобі відповідає в тон.

Відповідають з туману заріччя:
сокири і пилки і дзеньк..
Отут твоє, Харків, обличчя,
тут твій центр.

II

Котяться вулиці, вицокує в темі тротуар.
Сніг-мочар. Березневий дощ-мочар.
І тільки вгорі годинник горить над тобою,
над твоєю, над нашою головою.

Котяться вулиці, перебігає провалля трамвай.
Край степовий! Ой та й дикий же край!
І тільки вгорі горить над тобою,
над твоєю, над нашою головою.

Край степовий! Ой да вітер же дикий, рвачкий!
Як ударить—телефонні струни рве, крутить в пучки!
І тільки довго шумить над тобою,
над твоєю, над нашою головою.

Ген ярами злидні і тиф, за кущами кущі...
Хто це під вітриною божевільно скіглить на дощі?
Обов'язок вісить над тобою,
над твоєю, над нашою головою.

Над твоєю весною такий іще вітер да тьма!
Тут проскочиш—виходу нема.
Там станеш—мов справді в столиці:
дах над дахом аґуліться, котяться вулиці...

Котяться вулиці, вицокує в темі тротуар.
Сніг-мочар. Березневий дощ-мочар.
І тільки вгорі годинник горить над тобою,
над твоєю, над нашою головою.

III

Мадонни, Ундіни, Гудруни,
Ізольди мої злотокосі,
любив я вас тисячу тисяч,
а жінки не знаю ще й досі.

Стрічав я вас тисячу тисяч
і все ж не знаходив по спаю.
В еротику кличуть поети,
а я її знаю й не знаю.

А я її чую й трівожусь:
здоровим зостатися, здоровим!
Ось-ось молоде на піддачу,
От-от вдолотнім, переновим!

Як бризне ласкавість, як бризне,
як крикне, як крикне про жінку—
я довго стою непритомний
в болючім замкнутім завінку.

Тоді я іду в товариства,
на площі, в театри, газету,—
шукаю не мрійного типу,
а друзів, горіння, конкрету.

Тоді я іду в товариства,
й на праці стрічаю там юнку.
Вона мені каже «товариш».
І серце торкне переструнк.
Серце говорить: сеструнк!

IV

Осінь з рухів, сонце з маси,
лист із золотону.
Вітер проситься на руки,—
звідти, ззакордону.

Осінь з рухів, сонце з маси,
тум-туман підкрався:
«не співай-співай, поете,
бо ти вже продався.

Не співай-співай, поете,
бо хто зна в чім сила?—
щоб буває твоя пісня
нас не воскресила.

Щоб буває твоя пісня
не стала між нами.
Лучче кулями влучай нас,
а не голосами.

Лучче кулями влучай нас,
та частіш, частіше!
Ой, якби ти там побачив,
що в нас за гноїще!

Я вже й сам туди не хочу,
тут близ тебе стану...»
Осінь з рухів, сонце з маси,
лист із золотану.

ФУГА

Прохожу кладовищем.
Ще літо за повним столом,
ще день з одкритим коміром,
а щось в природі схлипує.

Колихайтесь, тераси дерев,—
сьогодня такий на вас біль!..

вітер вітер ві
терзає дуба кле
на хмарах хмуре сон
це знов осінній ві

Ще літо за повним столом.
А в листі вже жовч.
Жовтіє.
Спать.
То тут, то там—
по всьому кладовищу.

Прекрасний сон! Терасами сон!
Лиш де в нім зміст? Мета яка?
Кому там? звідки сниться?

(А-й! Ає!)

Чи може мертвим скрізь лиш мариться?—
і кров?
і боротьба?
Хоч раз почути б твою мову,
якою вірить потойбіч!

О ні, потойбіч не всвітає.
Лиш відгук. іноді.. Неясний... долітає—
а--е... а--е...

вітер кликне кла
наклони дуба кле
на хмарах хмуре сон
це знов осінній ві

Дугами горби лягли.

Опукляться могили як поросята,
а над ними
хрести.

В подертих сорочках, в робочих блузах,
не виспавшись, біжать і падають,
і в листі заплутуються як у гудках заводу.

А вслід їм

чорні пам'ятники дзеркально б'ють призириливий сміх:
«ще й тут ви заведіться!»

— Так так, ще й тут!
Ми з під ярма, з тюрми!
Визвольний вітер з на—
ми—

Прислухаюсь:

голос, що вкруг росте,
в собі я ношу.

Живе—давно розпалось на клітини,
клітина—в землю, в зелень, шум.

І той протест, і той огонь, що був у них—
тепер він зелень, шум...

Шуми, шуми, рясне верхівля,
епоха наша вітряна!
Проходь з старого кладовища,
мелодіє моя.

Де не піду—півкруг.

Де не стану—овал.

Пругами хмари оспінились.

Колесом лист по дорозь-

-і весь парус блакитний

душу мою круглу

на веслах у безконечність—

—мелодіє моя—

Чого ж *ти*, серце? Плачеш тлі?

Негодні ми світу,
Негодні навіть частки світу вмістити в собі.

р

(вітер ві)

Чи так же, любе? Інтуїцій ріка
і радіо-ток, мов безумна рука—
роздверять космос! І не буде замка.

рр

(вітер кликне кла)

Чи так же, серце?

Так так, зникнуть злидні й злед.
Стихне націй шум,
і межі запланет розсунуться,
і ми свій круг повторимо
у вічнім рості
до безкінечности!..
І все ж незавжди буде ясно:
зелень... шум...

— Неясно, а правда неясно?—
ця кров, і старого розгром...
Дряхліючий голос з могили
доніс мені вітер струмком.

Неясно, а правда неясно?—
і бачу вже другий встає:
збудило мене твоє серце,
чулеє серце твоє.

Ой, брате, гукни кладовище!
Дивись яка чорна масть!
Ударимо в схід ми з тобою
і захід нам руку подасть.

А там вже й діди на підмогу,
поміщиків сила, катів...
Ого пожили б ми іще раз,
як би оце ти нас повів.

Дивлюсь—там знов і знов примари...
З горбка униз лечу, біжу!
А проти мене сонце в'яле,
і вітер стружки вструж і струж...

І вітер стружки і підстружки
у в очі, в душу, в груди, в рот...
Куди женеш ти, божевільний?
Стій! Чорт!

Прислухаюсь:
голос, що вкруг росте,
в собі я ношу.
Живе—давно розпалось на клітини,
клітина—в землю, в зелень, шум.
І той протест, і той огонь, що був у них—
тепер він зелень, шум.

Шуми, шуми, рясне верхівля,
епоха наша вітряна!
Проходь з старого кладовища,
мелодіє моя.

Хмари оспійнились. Вигнулись горби.
А хто кого відсвічує—не знаю, не знаю.
Лиш все те шумить і говорить,
гойдає зелень недоношену і золото і кров,
кро'...
А в шумі тім,
як арфи перебір в оркестрі—
осики тремотінь.
А в шумі тім у прісвіт десь—
берези хвартушок.
І несподівано
птичка...
І все те гойдає шумить і говорить.

М. ІВЧЕНКО

НАСТУП

В ту ніч чомусь надміру було тоскно.

Хтось колов серце старою, заржавілою швайкою. Чому це сталося—я не знав. І не знав, що робити.

Віддався чуттю, що цілком опанувало мною, й лежав, встромивши очі у верхів'я сосен.

Вгорі на тоненьких цівочках хтось цідив довгу тяжку мелодію, крізь просвіти визирало темне засмалене димом небо. В ньому десь на самому дні кружляли зорі.

Осторонь в глибині лісу жевріла ватра. Тіні від неї досакували до мене. Инколи відтіля долітали тихі голоси, стриманий сміх. Хвилинами хтось ляскав в долоні, гріючись коло ватри.

Несподівано почувся шелест. Хтось напевне йшов сюди, ледве крадучись, обережно переступаючи в сухому листі. Один раз голосно тріснула гілка. Кроки затихли.

Я підвівся. В тінях дерев наближалась якась постать. Я кашлянув.

Постать раптом підскочила, притиснулась до дерева й застигла.

Я мимоволі вхопився за браунінга.

— Хто там?

Вгорі в ту саму хвилю голосно процідило в цівку:

— Т-ш:

— Хто там, я питаю?

Тоді постать одійшла від дерева й сміливо пішла до мене.

— Корнійку, це ти?

— Я. Хто питає?

— А ти не взнав? Це я. Ну тебе!

— Мара! Марочка! Як ти сюди забилась?

— Ху! Дай перепочити.

Мара сіла. Розпустила свою довгу чорну хустку.

Радісно дивилась на мене й з полегкістю зітхала. Вона обдивилась і заспокоїлась—наче хтіла сказати: нічого собі!

— Ну, Марочко, яким тебе вітром занесло?

— Я так заморилась. Дай перепочити.

— А все ж таки, як ти сюди попала?

— Я сама не знаю. Я все йшла й думала, що я в таборі білих.

— Дивно.

— Розумієш, у нас зараз самі непевні звістки—фронт перемішався.

— В кого ж ти дізналась, що я отут саме?

— Просто навмання.

— Ще більш дивно.

Великі темні очі Мари горіли радісним захопленням.

— Так оце тут! ... На бівуаках!

— Зараз спочиваємо.

— У нас теж що-хвилини риск,—сумно додала Мара.

— Ти стомила, Марочко?

— Хто зна. Але не в тім зараз річ. Слухай, Корнію, тут зараз нікого нема?

— Як саме?

— Ніхто не почує?

— Я думаю.

— Я прийшла від ЦК. Ти мусиш цю ніч або над ранок з'явитись туди й передати про все, що діється. Завтра з двох боків треба починати наступ.

... — А коли не витримаєм?

— Все одно. Далі чекати не можна. Треба увесь час ганяти білих, щоб вони тут не зміцніли. Ну, словом, над ранок ти мусиш бути в ЦК.

Я хитнув головою в ознаку згоди.

Мара чомусь озирнулась навкруги. Далі замріяно пірнула в глибінь верховин і застигла.

— Ну, і ще, я чуть не забула. Віра теж хотіла тебе бачити. Вона щось має сказати.

— Ти була в неї?

— Була.

— Петро й досі там?

— Там. Він щось пише.

— А лялька?

— Вона зовсім здорова.

Мара кілька хвилин посиділа. Потім поволі підвелась і пішла. За кілька кроків вона обернулась, наче хтіла щось сказати.

— Що, Марочко?

— Нічого. Це я так, попрощатись.

І зникла в тінях стовбурів.

Я знову ліг на спину й дивився в небо. Але почував, що спокій остаточно втратив.

Новий рій думок знову напосів мене і я вже не міг так легко до всього ставитись, як до того, перебуваючи в армії.

Я знаю, що у Віри сталась якась зміна. Чому, властиво, вона знову кличе мене, коли ми так далеко розійшлись за останній час.

Петро.

Петро зараз на конспіративній дачі разом з Вірою. Він хворий, пише якісь новелі в оточенні уваги, а, може, й кохання. Кохання моєї дружини.

А лялька? Що вона?

І я сам, одірваний від цього, почуваю незвичайну легкість у всьому житті.

— Але про це я просто не хочу думати.

І знову Мара... Мара певне хтіла щось сказати. Якусь болісну звістку принесла й сховала у власних грудях.

І знову й знову. Старий татусь, професор університету, шановний академик, що відцурався від мене: я ж що-дня посилаю йому гостинців важкими набоями. Що він зараз думає?

«...Пролетаріят мусить в шаленій боротьбі все перемогти й створити новий світ».

І ще більше. Я зовсім не хочу, щоб моя дружина з моєю лялькою відходила від мене во ім'я пролетарського життя.

Але об тім...

Все це пізніше.

А зараз просто важко в голові. І я не хочу ні про що думати.

Лише слухати, як тихо щідить в щівку нічний вітер на верхівях, і злитися з ним в струменях прохолоди.

Небо ясніло. Поодинокі зорі ледве блимали. Звідкись тягло туманом і прохолодою. Але всюди стояла глибока тиша.

Ми сиділи в штабі й міркували. Думка вдарити на білих з двох протилежних боків і захопити їх в мішок—прекрасна думка. Але, по всьому, на тім боці наші сили невеликі. Ми теж не в силах стримати наступу. Може статися прорив.

З усього виходить,—треба обов'язково підняти повстання в самому Києві.

Легко, в одежі селянина, що простує на базар з кошиком в руках, я йшов до міста.

В місті було порожньо й тихо, як в часи облоги. Де-не-де на широких вулицях дрімали вартівні коло кулеметів та броневи́ків. Дрімали, схилившись на багнети.

Кроки мої голосно одбивались на пішоході. Чуло шелестіли явори.

Я йшов спокійно й певно. Наче по якійсь важливій справі, але своїй особистій, далекій від усього.

В одному місці високий кубанець зиркнув на мене підозріло, прокашлявся.

— Куди ти?

— На базар.

Вартовий щось повагався, далі позіхнув і заспокоївся. Я з полегкістю зітхнув і пішов далі.

За півгодини я вже був на Лук'янівці.

Тихо пройшов в глибину саду по дощатому пішоходові.

Чомусь довго не обзивались на мій стук.

Зрештою двері сміливо одчинилися.

— Василью? це ти?—поспитав я здивовано.

Василь—білобрисий, завжди кволий і сонний. Але в революційній роботі надзвичайно лютий.

Він кисло посміхався.

— Який тебе дідько заніс сюди?—питаю далі.

— Ну, йди швидче.

Плутались по східцях, в коридорах. Нарешті попали в простору кімнату. Ще була сірява на дворі. Крізь шкляні двері з балкону падали ніжні, багряно-світлі перламутри осіннього листу.

В кутку стояв рояль. Було тихо й затишно. І зразу ж хотілось перенестись кудись далеко, до спокою, в самотній хуторянській будинок.

— Ото бісові діти—якими буржуями тут живуть!

Василь кисло посміхався. Мов не в тому справа.

За дверима хтось чітко стукав жіночими каблуками.

— Ну, що ти робиш тут?

— Я складаю чергове число газети.

— Як саме? Де ж ви маєте друкувати?

— В друкарні?

— В якій?

— В самій звичайнісінькій. На Караваївській.

— Нічого не розумію.

— Що ж тут дивного? Через два дні напевне місто буде в наших руках.

— Ти в цьому певний?

— Як в тому, що ми з тобою тут сидимо.

— Ти, очевидно, не був на фронті.

— Звідси видніше.

Він, не бажаючи далі розмовляти на цю тему, поспитав:

— Матеріал є до газети?

— Я обіцяв дати.

Опівдні зійшлась більшість ЦК. Пили чай, жваво розмовляли й сміялись.

— Ні, ви знаєте, Василь уже присвятив статтю в газеті визволенню міста. «Революційним натиском дужої червоної армії місто знову в наших руках. Пригноблений люд радісно зустрічає наші славні війська».—Ха-ха ха...

— Василью, а куди ти будеш ховати матеріал, як будеш тікати?

— Нічого. Товаришка Юля під сукню.

Юля, молода дівчина, густо почервоніла, але нічого не сказала.

Після чого хутко розпочали засідання.

Було вирішено підняти повстання спочатку в двох місцях:

В Арсеналі на Печерську й на заводі Гретепа.

Було ще два пункти, але їх залишали на самий рішучий мент. Це залізничні майстерні й Поділ. Вони мусили несподівано встряти й вдарити на білих. Одночасно наші військові частини—одна на Ірпеню, друга в Броварських лісах—мусили розпочати наступ.

Мені було доручено звязатись з арсеналом, а пізніше перекинутись до Броварів і підняти там настрій. До Ірпеня замість мене посилали другого.

Настрій у всіх був бадьорий і рішучий.

Пізніше прийшла Мара. Вона непомітно, з німим захопленням стежила за розмовою.

Коли скінчилось засідання, Мара підійшла до мене.

— Слухай, Корнію, ти ж не забудеш зайти до Віри?

— Звичайно. Чого це так турбує тебе?

— Я так. Думала, що забудеш.

Вона помовчала трохи.

— Ти зараз ідеш, Корнію?—поспитала далі.

— Тільки переодягнусь.

— Я б хотіла, знаєш...

— Що таке?

— Я б хотіла з тобою.

— Куди? До Віри?

— Ні, ні! Прямо до війська.

— Чого?

— Так. Я б хотіла зовсім туди.

— Мара?!

— Ну, не треба, не треба.

Вона махнула рукою. Дві великих сльози загорілись на віях.

— Не треба, не треба.

— Вона раптом одійшла до гуртка, що щось жваво обговорював.

— Мара! Мара!

Але Мара не обзивалась.

Через півгодини, одягнений в новий цивільний костюм, з портфелем в руках я йшов по Некрасовській. Звідти ріжними проулками пробірався до Володимирської.

На розі Фундуклівської гурт офіцерів спинив мене.

— Ваші документи?

Я виймаю посвідчення директора цукрового заводу.

Я цілком спокійний, то нічого, що рік народження далеко не відповідає моїм прикметам.

Офіцір байдуже перебірає сірі сторінки.

— Не розумію, що у вас за порядки?

— В чом дело?

— Ми білі ради, що ізбавілись от всяких просмотров совдепських. А теперь снова.

— Ну, знаєте. Нічого не поделаєш.

— Надоело, прямо невиносімо.

Офіцір приставив руку до кашкета. Ввічливо розкланявся.

— Ви свободни. Извініте.

За кілька кроків я глибоко сміявся від внутрішнього хвилювання.

В арсеналі було сіро, пригнічено.

Поодинокі постаті робітників байдуже снували по двору. Десь дратуючи скіглила трансмісія.

Я поспитав Гордія Пилипенка. Якийсь старий вусатий робітник мовчки показав на куток контори й пішов далі, похмуро похнюпившись у землю.

Коли я привітався, Пилипенко мовчки хитнув головою.

Він все зрозумів. Це був ще юнак, з чистим тонким обличчям, з великими мрійними очима.

Ми пройшли за склеп з рушницями.

— Ось тут—увів мене Гордій в якусь невеличку кімнату.

Перше, що глибоко здивувало,— щирий, завзятий регіт кількох голосів.

Мені хитнули приязно, але сміх не вгавав. Як виявилось, підліток Гришка стіг кілька ударників у білих майже перед самим носом.

Я покликав знайомого партійного Стегнія.

— Ну, що?

— Тут не можна говорити.

— Готові?

— Готові. Готові. Ходімо звідси.

Якимись закапелками, брудними й заплутаними поодинокі ми вийшли з арсеналу.

За яром в невеликій хатині Стегнія ми знову зустрілись

— Ну, товариші, тепер до діла—сказав Стегній.

Я розповів постанову ЦК.

— О, ми про це раніш ще знали.

— Що ж у вас є?

— Заховані гармати, кілька кулеметів, рушниці.

— І тільки?

— Все буде пущено в діло, як треба буде.

— Ми звязались з кількома майстернями—робітники підуть на допомогу.

— Сьогодні їхній генерал сказав:—тут сидіти треба зі складеними чемоданами, як на пороховій бочці.

Настрій у всіх був бадьорий. Жартували, сміялись.
Далі Стегній провів мене якоюсь вузьенькою стежкою до Дніпра.

Був він спокійний, стриманий, з повільними, але рішучими рухами.

— Нічого. Це вже остання їхня пісенька, більш не прийдуть.

— Чого так?

— А так. Нізачим. З льохів повипивають оце все вино, горілку.

За цим і прийшли.

— А ви гадаєте, товаришу, що цим і скінчиться?

— Що ж, може ще знайдеться кілька пройдисвітів—ми до всього мусимо звикати. Такий наш шлях.

— А вам не хочеться инколи змінити цього шляху.

— Як так?

— Для себе. Ну, вибрати кращий!

Стегній низив плечима.

— Який же инший тут шлях? Підлизуватись до начальства, чи що?

— Ні, а так, одійти від боротьби.

— Не думав. Та й куди одійти й що з того буде.

Стегній помовчав.

— Бачте,—говорив він далі—коли оце ми йдемо по цій стежці, по вузькій отакій,—то звертати нікуди. Так і нам:—ми звязані з нашою бідною міцно,—і вихід нам єдиний—боротьба.

Ми підійшли до вузьенької розколини.

— Ось тут наші позиції—тихо сказав Стегній.—Звідси ми будемо смалити прямо на вокзал. Як по вашому?

Вибір був зроблений справді дотепно.

— Ото ж, коли й нас не буде в арсеналі, щоб ви знали: когось з нас ви тут застанете, розуміється, як нас не заберуть. А об тім ви якось довідаєтесь на квартирі.

Ми постояли ще кілька хвилин, обдивились де-які дрібниці й розійшлись.

Віра стояла на балконі й дивилась на Дніпро.

В очах її я підмітив якийсь глибокий смуток і втому.

Лялька бігала по пісчаному майдану й щось щебетала.

Вона першою побачила мене й, радісно лопочучи долонями, побігла назустріч мені.

— Тату! Мій тату!

Обхопила рученятами й міцно стиснула шию.

— Ти вже нікуди не підеш, тату?

— Ні, дитинко.

— І будеш усе з нами!

— А з вами.

— От добре. Я тебе люблю, тату! Он як!

Вона тулила свої червоні щічки до мене й щось лопотіла долі.

Віра певне замішалась зразу, але далі йшла назустріч спокійно.

— Як ти дістався сюди?—тихо поспитала.

— Крізь фронт. Переодягся й прийшов.

— Ой, коли це все скінчиться.

— Що ти мала мені сказати?

— Ах, ти об тім. Ну: давай краще вийдем звідси.

Вона одяглася в сіре волохате пальто.

Ми пройшли низом по-над Дніпром. Руді похмурі хвилі сердито гукали на беріг. Десь манячив вартовий човен.

— Скоро звідти будемо посилати гостинці,—сказав я, вказуючи на той беріг.

— І ти знову будеш там?

— Як доведеться.

— А ми? Як же ми? Сидіти в льохах?! Ховатись?!

Я здвигнув плечима.

— Ти об тім і не думав.

— Я не розумію тебе, Віро.

— Ти не хочеш про мене подбати. А як же лялька?

Невже тобі байдуже?

— Я гадаю, в тебе є кому подбати за тим.

— Ні, я так далі не можу. Слухай, не можу. Це вище за мої сили.

— Я тут не винен.

— Я знаю, ти будеш тепер мститись.

— Я нічого не хочу думати об тім.

— Ну, слухай сюди. З Петром ми порвали. І коли хочеш знати, то й не сходились. Я просто хотіла допомогти йому в його самотності. Я думала, так йому легше буде. Так він зможе краще творити.

— Задля цього ти не спинилась, щоб розбити власну родину?

— Ти просто не зрозумів мене.

— Ну, добре. Що ти хочеш?

— Я просто хочу звідси тікати.

— Як?

— Як можна скорше.

— Чому?

— Нас уже кілька часу переслідують. Ще й учора я бачила двох підозрілих. Вони зазирали сюди, оглядали. Я ні краплі не вагаюся, що це шпики.

— Як же ви порішили?

— Петро сьогодні виходить на друге помешкання.

Я ж не знаю, що мені робити.

— Ти знаєш, завтра починається облога міста.

— Я ж тоді не встигну переїхати.

— Треба поки що до знайомих.

— Ах, що ж це таке?! Невже ніяк не можна допомогти?

— Ти знаєш, яку на мене відповідальну роботу покладено.

— Ну, тоді що ж мені робити? На перехрестя, на Хрещатик?! Во ім'я загального щастя, ти зовсім байдужий до близьких.

— Ах, це зовсім не те.

— Ну, тоді, як знай! Коли завтра ти не прийдеш,— я піду до білих просто на продаж.

Я нічого не відповів.

Ми повертались додому. Лялька вискочила з будинку заплакана. Вона з докором накинулася на мене, що покинув її.

До вечора я був в цілковитому її розпорядженню.

Вона затигла мене у свій куточок. Росклала свої цяцьки й втішним голосом сокотіла. Вкладала спати своїх кукол, готувала їм страву, кудись далеко від'їздила.

Пізніше на руках і заснула.

Дрімаючи увесь час шепотіла:

— Мій тато. Мій. Мій тато.

В ту пору я думав:

Які сили можуть розірвати, розбити цю власність.

Увечері з арсеналу кілька разів бахнули. У місті почалась тривога. Іздили верхові, тріщали мотоциклети. Деся залопотів кулемет.

Я пробірався по вузьких вуличках до ЦК.

Там йшла жвава робота. В одній кімнаті обговорювали план загального наступу. В другій наспіх складали прокламації. Василь, впірнувши в матеріял, складав газету.

— Слухай, ти байдаки б'єш?—спитав він мене.

— Я цілий день ходив по справі.

— Але зараз ти нічого не робиш.

З цим я мусив погодитись.

— В такому разі допоможи мені.

Він кинув кілька жмутків паперу до газети.

Читати чужу думку — ставити банки на власну голову. На тому спочиваєш.

Через годину мене покликали до залі. Молоденький наш поет мусив зачитати свої революційні вірші.

Поет червонів, ніжковів. Але коли почав читати, хутко оволодів собою.

Вірші були прості по формі, трохи наївні, але все ж соковиті, пронизані свіжістю образів і настроїв.

Не знаю, чому, — чи від віршів, чи так просто, — але мені хотілось віддатись власним переживанням.

Було вже пізно. Я вийшов на веранду.

В освітленні міста сивіли дерева в саду, десь тріваючо билось велике скам'яніле серце осередку. Але сюди доходили лише поодинокі обірвані звуки.

В кімнаті хтось тихо награвав журливу мелодію.

Я думав в ту пору про той заплутаний клубок, що скупчився в моєму серці.

Я знав, що в мене нема загартованости робітника, нема тієї бадьорости, спайки з масою.

Але що ж поробиш?

Лише з тією групою мені по дорозі, яка найбільш революційна, яка найкраще зорганізована.

Це так. В цьому глибоко переконаний.

Але ж...

Небо було прозоро-холодною безоднею, і в ньому падали зорі, так глибоко й хутко, що серце холонуло від жаху.

Я думав ще далі, як я розплутаю власний вузол. Я завтра мушу бути по той бік Дніпра з червоними частинами. Раніш я мушу побувати у робітників і в ту ж пору якось улаштувати власну родину.

Але то нічого.

І завтра ж я мушу палити по місту, по ворогові, по мирному мешканцю, в тому числі по моїх кривних, по моїй маленькій ляльці.

Вона ж буде з переляканими очима ховатись десь у льоху. Може день-другий. Може цілий тиждень, місяць.

А з холодної синяви неба вирізувались чіткі, вичищені порохнею слова:

«Коли хочеш іти за мною — zostав своїх батька й матір, дружину й іди слідом за мною».

Чому забули записати ці слова до «Комуністичного Маніфесту».

Хтось тихо підійшов до мене — лише половиці рипнули.

Я обернувся.

— Маро, це ти?

Вона пригрозила пальцем.

— Ти ще не спиш?

— Я тільки на хвилину до тебе.

— Що ти хочеш сказати?

— Я завтра з тобою йду.

— Куди?

— У військо.

— Я знову не розумію тебе.

— Ну, слухай. Це ж неможливо. Люди там справді б'ються за своє право. Ми ж тут складаємо якісь плани, проекти, співаємо, граємо на роялі. Це рішуче неможливо.

— А як ЦК на це дивиться?

— Мені байдуже.

— Тоді я не знаю.

— Ти боїшся.

— Ні, але це порушення дисципліни.

— Мені начхать на все. Я хочу й піду.

Я вагався.

— Тоді знаєш що, зроби для мене одну справу.

— Що саме?

— У тебе є знайомі у місті?

— Ну.

— Улаштуй там Віру з лялькою.

— А ти?

— Я завтра страшенно занятий.

Мара певне вагалась.

— Ти хочеш просто так одв'язатись од мене.

— Ні. Я серйозно кажу.

— Ну, добре.

Мара рішуче хитнула головою.

Ми умовились зійтись на завтра коло помешкання Віри.

В ту пору ніч розірвалась на дві великих поли. Починалась нова доба, без міри далека від того, що було.

Ранок був густий, туманний. На Печерську лунко стогнали гармати. Хтось умивався й прискав на всі боки холодними краплинами.

Десь глухо дзвонили.

Я наспіх одягся й поспішав до Віри.

Чим далі, починалась якась шалена метушня. Били, тютюкали зо всіх кінців міста. Напружено булькотів вокзал. Десь кричали паровики, глухо стогнали панцерники.

В небі розпластались три великих шуліки.

Я наближався до Печерська. В одному місці було розсипано цеп.

Я обігнув кілька кварталів. В них було зовсім тихо.

Крізь проламану дірку в паркані я увійшов у двір, де жила Віра.

І раптом щось несповідане.

Із-за рогу—я бачу, повертає Мара до двору.

Віра коло купки дерев в гурті офіцерів. Офіцери стурбовано смокчуть цигарки. До Віри притулилась злякано лялька. Лялька в червоній шубці, в білій шапочці.

Перша думка, що прийшла в голову—безглузда думка: Віра пішла доброхить.

Але занадто урочистий вигляд у всіх.

І раптом лялька вгледіла мене. Зальопала в долоні, проясніла:

— Тато! Мій тато! Мій тато!

І побігла назустріч мені.

Хтось з офіцерів лагідно затримав її й поніс назад.

Мара заховалась за ріг.

Віра прижмурила очі—байдуже дивиться навкруги.

Я бачу:—гурт офіцерів повернувся у мій бік.

Я одійшов оддаль, заховався за парканом.

В ту пору увесь гурт рушив.

Лише лялька кричала:

— Тато! Мій тато!

Тоді я бачу!—Мара виривається з-за рогу й біжить за гуртом.

Я поволі спускаюсь униз.

Щось жагуче мені смалить у груди й хочеться взяти у руки якусь важку річ.

А в голові сверблять якісь клоччя.

«Мій тато! Мій тато!.. В Червоній революції»...

Я прибіг до робітників. Вони вже завзято працювали.

— Товариші! Треба спалити місто, розбити, змішати його зі сміттям.

Вони мовчки палили цигарки й били з гармат.

Один лише з них спокійно, з ледве помітною посмішкою поглянув на мене, проте нічого не сказав.

Я постояв ще кілька хвилин, залишив розпорядження ЦК й побіг далі.

За річкою лише ладнались до бою.

Я кричав на всіх, підганяв.

Коло однієї гармати сам став і з якоюсь несподіваною для себе насолодою пускав набій за набоєм.

Инколи я відривався од роботи, йшов до потоку й там з довгими передишками пив холодну воду.

Відтак знову повертався до роботи.

Инколи розривались вогні й серед них блискавицею перескакувала думка:

— Тату! Мій тату!

Я ж холодно відповідав.

— Нічого твого нема. Це дурниці!

І посилав набій за набоєм.

28/V 1923 р.

Лубні.

РОМАНСИ БАНАЛІ

ВОХКІСТЬ ВУСТ

Бетонного міста тіні,
камінь, залізо, брук...
Заплутався в золотому павутинні
місяця блискучий жук.

Такий гарний, такий хороший вечір,
що навіть маревом здається все!..
Моїх мрій табун суперечок
в стійлах натхнених очей.

І наші постаті білі
стискаються в м'яких торканнях,
буфи епонжу в обіймах,
в ситцевім морі тану...

Гучний вібруючий дзвін
наші тіла нагадують,
дзвін, що лунає в країну
ласк мінливих райдуг.

Хіба рукою обіймеш тебе,
хіба почуття висловиш!..
Серце в літаври б'є
і подихом наче тишу ловиш.

І коли чорна тінь зненацька,
у світле озеро площі вирине,
засоромлено відхитнешся, як біла акація
під поцілунком п'яного вітру.

І потім знову вітрешся воском
у паркет грудей моїх...
Твою запахну й теплу постать
я боюсь у захопленні задушить.

Ах, яка ніжна, ніжна,
подихом не сказать...
Твоїх рухів гарячу ніжність
тільки вечору такому цілувать.

Вже зовсім мало таких разів,
бо час летить скаженим льотом,
я спіймаю метелика вуст твоїх
своїм шукаючим ротом.

Напівзаплющені очі,
коли вохкість вуст п'ю...
Волосся роскуйовджене клоччя
пахне буйною пусткою.

Тільки ноги й тіло,
наче хтось вином налляв...
Над нами стоїть будинок химерним Вієм
і тумби вихиляються гномами.

І зашморг теплих рук
такої маленької дівчинки,
і тіла тягар несу,
занесу з собою у вічність.

А все золотим потоком лякає,
місто наче тане в зеленій рясці,
і я сам собі нагадую втопленика,
що захлинається хвилию ласк...

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

* * *

Галопом розбіглися вулиці
Увечері в десять годин,
І щільно пушинками тулиться
До місяця зляканий дим.

Повія непевними кроками
Виходить з денної нори...
Завод з димарями високими
Нічний виколисує крик.

Опівночі зойки повісяться
На розі задимлених брів—
І пнуться старанно до місяця
Голками верхи димарів...

Ж. М. ЕРЕДІА

СОНЕТИ

1. КОНКВІСТАДОРИ

Мов зграю сторожких над падлом шуляків,
Яким докучили біда і безнадія,
З Палоса тихого так поривала мрія
Неситих сміливих і хижих моряків.

Іх вабили скарби далеких берегів,
Де щире золото в підземних жилах спіє,
І під пасатами їх щогли віковії
Хилились наперед, до західних світів.

В чеканні славних діл і вчинків героїчних,
Фосфорно-осаяна блакить морів тропічних
Злотистим маревом вінчала їхні сні;

Або схилившись над хвилі неозорі,
Із білих каравел дивилися вони,
Як від незнаних вод незнані сходять зорі.

2. ПРИСВЯТНИЙ НАПИС

Мій дар Аресові, Незгоді і Війні.
О друже добрий мій, допоможи старому
Цей меч пощерблений, недобиток шолому
І щит, мій вірний щит, повісить на стіні.

Додай до них і лук. Ти не повіриш—ні!—
Що я коноплею по дереву твердому
Його обмотував (він не дававсь нікому)
І руки накладав на тетиву міцні.

А от і сагайдак. Летючої дзвінкої,
Дарма стрілецької ти в нім шукаєш зброї—
Моїх досвідчених і прудкокрилих стріл.

Я їх не змарнував. На жертву нашій волі
Я чесно їх оддав. У купах перських тіл
Зосталися вони на Маратонським полі.

Переклав М. Зеров.

Н. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО

ІЗ ЗЕЛЕНОЇ КНИЖЕЧКИ

(повість)

І. Липень 1920 р.

Ми з Лесем таки вихопились з камінно-залізних мішків, з цегляно-камінних вулиць—на простір, на запашне свіже голубливе повітря. Чорними дірами будинків, хмурими, висмок-таними вулицями задимлене місто тужило до зелених просторів.

І тепер, як Лесь прокидається й збуджує мене дзвінком: «мамо, я встав»,—його пухкенька постать на ліжку в проміннях купається, а на голові копиця шовкового волоссячка променясто золотіє.

«Мамо, я встав!»

Се значить: «ось, мамо, я вже вийшов із темряви і мовчання ночі, повернувся з тої таємничої подорожі, що до ранку розлучала мене з тобою, і вже весь день тобі, тобі належу, мамо. А ти—мені!»

Так, цілий день нерозлучно ми вдвох. Від сього ранішнього «мамо, я встав», до вечірнього «поклади мене, будь ласка, в ліжко, мамо» ми укупі живем одним життям, як пупіночка на гіляці, як зерно у колоску.

«Мамо, я встав»...—се значить: зніми мене з ліжка, мамо, умий мене, дай другу сорочку, сукню, черевички. Дай мені, мамо, хлібця й молочка й крашаночку... витри мене, мамо і—«дякую... скинь фартушка та поведи у садочок на прогулку».

В садочку весь час сонечко з нами й ми з ним. Так і пересуваємося укупі—воно в небі, ми на землі. Купаємося в його голубливих проміннях і, гарячі й червоні, як воно, часом задрімаємо в його солодких обіймах. Бува, що Лесь міцно засне на горбочку під деревом. А я витягну книжечку.

Книжка...

Вона таки прилетіла слідком за мною між трави й квітки на зелену поляну. І як під червоноплямними гілками вишень сон вкупі з золотим промінням і оксамитним поцілунком вітру, вколисують Леся, я розкриваю зелену книжечку.

II. Липень 1920 р.

Книжок не мала зовсім брати сюди—до сонця, до квіток, до вишень, до травиці.

Книжки люблю дуже. Звичайно—цілий день живу серед них. Оглядати свіже-надіслані книги, перечитувати їх заголовки, вписувати їх до старої товстої книги, мов любих дітей, шикувати лавами на полицях шафів, і по скінченню цієї обов'язкової бібліотекарської праці, умостившись в кріслі, поринути у таємничу розмову за поміччю друкованих сторінок з тими, хто знав минулий світ і життя, провидив їх у майбутньому... Таке було моє життя поміж книжок. І на нього не нарікаю.

А то ще, як трапиться співбесідник чужинець—відгадувати в його чужих загадкових словах думки його, перекладати їх своєю мовою, на довгих шпальтах паперу... Люблю книжки дуже.

Але сонце, небо, безмежні простори—ой, чи не дужче кохаю. Книжки—на затишних полицях, побудьте трошечки без мене. Почекайте мене якийсь час і записані шпальти, відпочиньте в столі. Душу свою я напою сонця вогнем, пахощами зілля, прозоро-блакитними просторами.

Я прощалася з моїми приятелями, що ховалися по шафах бібліотечної залі й кабінету до читання. І з тими, що в моїй власній кімнаті з-за дверцят маленької шафи немов напрохувалися: «і мене... візьми й мене з собою... засумуєш бо без нас...»

Нікого, нікого з вас не беру з собою в лани широкі, в гаї зелені,—тільки Леся самого, тільки мого маленького Леся. Я ж так довго тут, по-за вами, його, мого сина, не бачила.

І одна, єдина книжечка сама якось всунулась поміж його сороченята. І вже аж тут насмілилася показатися на очі мені. І вічно лізе мені в руки, або в кишеню великого хвартуха. І як тільки спущу із рук Леся, як тільки він сам собі в травиці забавиться, або як його дзвінкий сміх зміниться тихим сонним подихом, ся книжечка всовується мені в руки. Роскриваю й дивлюсь на незаписані білі сторінки її й олівець тиснеться в пальці. Се книжка особлива. Моя. Зелена.

Не читаю в ній. Душа моя до неї рветься завжди, як душа скутого залізом міста—на зелені простори.

В ній—пишу.

Там, дома, в щоденній праці коло книжок, праці на хліб, чисті сторінки сеї книжечки часто вабили мене до себе, жадаючи дотику моїх пальців, дотику моїх думок. Але марні сподіванки! На хвилю відкривши, я рішуче закривала її й зітхаючи, мов з другом прощаюся, ховала її в глиб своєї шафи.

Хто б на хліб заробив дітям, як би почала я прислухатися до голосів, що коло мене і в мені брешуть і акордами засівать білі сторінки зеленої книжечки?!

Ні, ні, лежи собі, зелена книжечко, спокійно й своїми чистими сторінками дилетантку не спокушай!

Але як вона, ся книжечка, тепер тут на волі коло мене... Вічно коло мене й нашіптує: «Слухай, тут ти вільна. Тут сонце, зелені простори, твої думки, що линуть у простори й загубляться там... Чуєш? Загубляться! Як загубиться й те, що тобі вітерець наспівує, коли не запишеш на моїх білих сторінках.

Прислухайся ж до твоєї душі — там дрімає в акордах все, що від сонця й од людей.

І мої білі сторінки чекають... Чекають сторінки зеленої книжечки.

III. Липень 1920 р.

Прокидається Лесь і наш програм денний йде собі далі. Зелена книжечка вмиє залазить до кешені, ревно ховаючи в собі оливця, а на руках у мене знов маленьке рожеве пухеньке хлопчєня; тулиться до мого обличчя, гладить його шепочучи: «гарна мама, люба мама»...

Любі чорні очєнята, оксамитові маленькі ручки!

— У їдальню, у їдальню! — раптом гукає Лесь, — наче щось згадав.

— Чого тобі у їдальню? Що будеш там робити?

— Картопельку їсти й варенички й молочко пити.

А в їдальні по скінченню обїду Лесь заповідає урочисто:

— А тепер Лесь буде збиратись на прогулку.

— Куди?

— А до Богдана Хмельницького!

Звук у місті на площу ходити, де пам'ятник, та й тут се згадує.

— А може Лесь піде у садочок?

Хвильку в думках якась праця—і:

— Добре—у садочок піде!

І на траві серед кошенят, курчат, метеликів в захопленні метушиться, бігає, ловить, доганяє їх, щось вигукуючи й оживлено розмовляючи з ними.

Аж до втоми!

— Мамо, мамо, візьми мене, будь ласка, на руки, Леся!—се вже втома перемагає міць і моторність ніжок.

— Нащо на руки? Іди, за ручку походимо. Ніжки ж у тебе є?

— Ось, є!

— От бач, є ніжки! То вони хочуть ходити.

— Ні, не хочуть! Візьми мене, будь ласка, на руки, Леся...

Беру. Що вже там змагатися? Ношу по садочку, пригорнувши до серця. Мабуть, тяжко. Не помічаю. Бачу тільки чорні очка, глибокі та спокійні, рожеві щічки, шовкове

волосся. Тепло маленької істоти відчуваю. Пахощі її, ніжної квітки.

Міцні рученята обхоплюють шию. Тулиться до лица гаряча пухка, напоєна сонцем щічка. Все ближче, тісніше. Ручки маленькі—вони міцніше кайданів залізних. Душа моя—туди, де стріляють... Та, вільна душа, коли я сама... А ручки, охопивши шию: «Ховай, бережи життя—В льохи! В льохи—од пострілів...»

«Носом до носа»—жартовливо треться носиком милуючись дитятко.

А то на руках у мене (сидимо на горбочку) спокійно й зосередковано вдивляється Лесь в далечінь: о, «бам-бам» (церква), вітрячки, Дніпро; і ближче навколо себе: о, корова пасеться в городі, кінь траву їсть.

Посидить, відпочине й знов скаче у мене на руках. Прудкі ніжки, бува, викинуть зелену книжечку на траву з кишені. Що ж, травиця зелена збереже її, зелену книжечку: І щиро віддана мені книжечка знов якось шлях до моїх рук знайде... У відповідну хвилю... вона вже знає коли, знає як...

Не серед щоденного життя, заповненого працею на хліб, не в сірошах заклопотаного метушливого мійського дня.

А в дні «волі й краси» на лоні природи, коли материнське серце вщерть налито радощами кохання й коли мале дитятко спочиває.

IV. Серпень 1920 р.

Там, в світі галасливому, в світі міському, скута залізними лещатами життя,—день розібраний по годинах і вільної хвилини для себе не маю—мого маленького Леся мало я бачила. Ранком, нашвидку проковтнувши чай з хлібом (останніми часами вже без хліба й без цукру), кажу Лесеві «до побачення» й поспішаю до книг (до заробітку... до хліба!.. до хліба!..).

Притулків дитячих багато (батьки полягли в битвах), і кожному досить дітей, яким книжка потрібна. Добувати нові книжки, утримувати їх в порядку, видавати їх для читання, приймати назад, перечитувати все нове. Безліч роботи там маю.

В три години варю обід. І обідаємо разом: Лесь, я й моя дванадцятилітня Олюня, що доглядає Леся (до школи ходить змоги немає в наших злиднях).

Ще годинку—з дітьми провожу, а тоді знов до роботи. У великій чудово підібраній науковій бібліотеці теж лад потрібний: в свою пору вчені йдуть книги читать. Прихожу ввечері—після роботи, Лесь уже в ліжку. Руки рожеві цілую, що роскинулись у вісні, обережно, тихо, щоб не

потрівожити маленятко. Спить Лесь. І мене, що поривалася до нього з-за роботи, вже йому не треба. То вже йду до машинки, біля якої вічним докором розгорнута повість Сінклера «Нетри», що чекає перекладу. Іноді—така втома: може б краще спати лягти, та Лесь раненько питає: «А чи оставила ти мені хлібця, мамо? Дай мені, будь ласка, хлібця, бо я голодний».

Хіба можу колись сказати, що не оставила?! А щоб хліб щоденно для Леся—до мого бібліотекарського заробітку треба ще щось. І до пізньої ночі вистукує машинка чорні рядки для Всевидату.

Отже, Лесь майже зовсім не бачу там, в світі міському, в щоденному житті.

Тут же, тепер, на зелених просторах в довгожданну пору спочинку — милую, голублю маленятко цілий день, Ношу, пригортаю до серця маленьке, ніжне, тепле, загадкове, сотворіннячко.

V.

Замість пшона (в останні часи гарматного обстрілу тільки пшона було у нас) їмо справжній м'який чорний хліб. Чай п'ємо з цукром і навіть з молоком. До схочу картоплі й каші гречаної. Час від часу навіть — невидана розкіш—вареники з вишнями та галушки з сиром.

Лесь (се ж мов у ві-сні) їсть яйця, п'є густе, запашне, свіже молоко.

«Багато, багато, картопельки!» — вигукує він радісно, коли вносять велику миску картоплі.

«Вареничків багато, багато»...

Багато, багато усього. Ще до цього не звикнемо ми, зголоднілі, й се нас дивує.

В місті всього обмаль було. Наша буфетна шафа вічно порожня. На вулицях люди, мов тіні тинялися почорнілі, змарнілі, страшні. А Лесь прохав там:

— Дай мені трошки хлібця, мамуню!

— Дай мені кашки, трошки, але небагато!

А під час останнього (червоного) перевороту, останньої евакуації, ми з Лесем з голоду мусили під обстрілом бігти до «Краплі молока», де дітям харчову допомогу давали, щоб одержати: хунт рису, хунт цукру, хунт борошна, згущене молоко, хунт манної крупи.

Навколо літали шрапнелі. Озброєні—стрункими лавами поспішно одступали. Гуркотіла артилерія, довгим пасмом тяглися обози...

Третя спроба зброєю повернути на старе, знов людей в рабів повернуть, прокльонами вмерала в червоних усмішках гармат.

Бухкали з ревом в воду мости; вилітали в повітря комори з зброєю... Білими хмарами пари віялася над містом в прозорих хвилях блакиті — люта ненависть з чорної пащі переможеного, загнаного в кут звіря.

VI.

— А де батько? Де тато твій—часом хтось, голублячи хлопчика, із дам — господині моєї знайомих — запитує.

— Далеко! — уривчато кидаю коротку відповідь.

— Та певне незабаром приїде?

— Ні.

«Хіба мусили впрягтися в одне ярмо й волочити воза буденщини? Та й хіба я й дитина моя не можемо сами існувати. Я живу й існую не тільки як жінка, але й як людина. Я живу й маю свою роботу й свої діти. А батько...

Він далеко.

Навіть дуже далеко... Коли є ще живий... А може й помер. Бо від нього звісток не маю.

Де вогонь і меч — він перший там... Де вогонь і меч...

Чи побачимося коли? Не знаю.

Кохалися.

Може.

І згадується—у соняшній далекій даліні: у артистичній просторій майстерні біля чайного столу невелике товариство святкує успіх на виставці в «Сальоні» нових картин господаря «Літньої ночі» й «Самота скорботна». Картина висить перед нами: чоловік поклав жінці на плечі руки — в садку вона сидить на лаві — владно; ніжно дивиться на неї: «ти моя». І руки його — він стоїть коло неї—готові вп'ястися в її тіло любляче-владно. Але в загадковому саяві своїх очей ховає вона відповідь:

Може «так». А може й «ні». — «Літньої ночі».

— Саво, знаєш, п'ять тисяч якийсь меценат хотів дати, засмучений був, що «продано».

Тонкий, білявий артист коло полотна.

Мотає кучерявою головою чорноокий велетень:

— Ні, навіть і за п'ять тисяч не можу з нею розлучитися, ні за що!.. Хіба тільки як би це допомогло революції...

Саву знала кілька місяців. Часом здибалися на літературно-артистичних вечірках, або на вулицях і тоді блукали до схочу, він радісно балакущий та натхненний, я мовчазна й захоплена заслухана.

Саву знала з його балачок, з його оповідань. Ще хлопцем школярем стріляв в ката — вихователя. Водив робітників на демонстрацію, еднав їх у міцні спілки... По льохах по лісах ховався від переслідувань ворогів.

Кілька разів сидів за ґратами й знов вогненні шляхи вказував і знов зникав, мов крізь землю.

Завжди озброєний...

Війна, кажете, пригнічує дух ваш...

А я, як люблю я війну!..

Хочете, щоб скінчилася... а я, я ... думаю, щоб не скінчилася, поки не очистить землю вогнем.

З сеї війни, де людей нагаями шлють за панські лани битись, повстане друга війна. Тоді люди за свої лани битимуться, за себе... Ті, що ні клаптя землі не мали, ті, що нічого не мали... Повстане війна, що вогнем паразитів пожере.

І як очиститься землю вогнем, як згине бруд, сморід, гній від паразитів, тоді тільки не треба війни, тоді сонце засяє... А в початку, знаєте, завжди хаос, завжди руїна, і тільки дух творчий над безоднею. Мусимо того духа сопричаститися»...

Уперше в нього в майстерні. Після чаю ходжу, оглядаю ескізи, полотна. Чую: декламують, співають. Імпровізаційне привітання виголошує поет Хома. Хтось бравурно заграв. Потім ніжно, мелодійно і тужливо. Я на канапці біля піаніно. Дивлюся на «Літню ніч». — «Літня ніч» вам подобається... Не диво. До жіночої душі промовляє... все, що з сфери кохання, до жіночої душі чарівно промовляє. Тут краса артизму чарує. — Так. Але протестує моя душа вільної жінки проти владаря. Як владно руки його на її плечах.

— Руки! Тут — одвічня й довічня влада серця. Руки — се форма.

А мені, мені, дивіться ось що промовляє... В сім полотні я закоханий...

Буря носить в повітрі. Грізні хмари... Маси людей натхненно рвуть кайдани, ідуть владно, гуртом здобути собі людське життя. Обхоплені одним вогненно-гнівним захватом. Десь проти них наставлено списи, кулемети, так відчувається, хоч не видно на полотні. Але ще крок з'єданого гурту, титаничний порив — і ворожі списи зломлються. Ті, хто в перших лавах, незломно в се вірять...

Се там за вікном, бачите все? А ось тут, в келії, в думках та книжках поринув — самотник. Він був колись з ними й зброя в нього на стіні висить, але одійшов в самоту скорботну правди шукати... в книги... артизм мислення... А рука його, дивіться, вона тягнеться до зброї. — А око його прикуте до вулиці...

І книги... книги мабуть самі залишаться в скорботі самотній.

Се—моє життя.

— А... а кохання? «Літньої ночі...» Се теж ваше життя?

— Кохання?.. Се червона квітка, яка осолоджує, освіжує... Кохання... Кохання—се коротка пісня... Сьогодні кохаю, а завтра не знаю...

— Се—ваше життя...

Блиснули очі чорні і в моїх на хвильку поринули.

«Кохання—квітка. А я чую: кохання—се сонце...»

Одійшов, покликаний до гурту.

«Сьогодні кохаю, а завтра не знаю...» Хіба се так? Ні, ні не так!.. Завжди, як кохаєш, то наче довіку... «До віку...» Тягти ярмо родини, зробитися як той віл...

Ні, ні. Ах, я не знаю... Сі полотна... Я не одриваюсь од них... І від Сави. Якийсь такий, наче горить він. Прийшов додому з революційних зборів—так довірливо шепнув мені. Ви ж «своя» правда? Знаєте, вже слушний час... Ось блисне блискавиця...

Не помітила, як Сава знов коло мене. Тільки чую шепіт: Я сам вас провожу.

Так—киваю головою: «добре».

Радісно йти з ним високим, дужим і поривчатим, чути чарівно-мужній стриманий голос, слухати фантастичних оповідань про його повне казкових пригод небуденне життя. І бачити час від часу над собою вогненні чорні очі, чоло високе й грізне під буйним кучерявим волоссям. Das ewige «Männlichkeit» з усмішкою говорять про Саву чоловіки с-поміж його приятелів, мляві, сірі, буденні й слабосилі люди.

Уриваються згуки. Замовкає музика... Прощаються, розходяться. Ми вдвох. Мов в тумані піднімаюсь і я. Пізно вже. Беру капелюх, пришпилюю вуаль.

Раптом ловлю на собі захоплений, зачарований погляд. Відчуваю стиск руки того, хто для творчости весь, для артизму й для боротьби... для творення нових світів. Хто присягнув ніколи ні для чого не зрадити... ніколи особливо не піддаватися коханняю, щоб себе не втратити.

Сідаю, притягнута його рукою, поруч на софі. Хвилини минають в солодкім таємничім чаруванні. Як би руки мої впилися в буйні чорні кучері. Ніжно б притулитися устами до високого в сурових зморшках чола.

Але не ворущуся. Тільки дивлюся в очі. Потім раптом встаю. «Треба йти».

Та руки владно-міцні почуваю на плечах: голублять, милують мене.

— Що хочете? Що?—шепочу.

І як не вириваюся? Як не скину з плечей своїх владних рук?

— Кохатися.

— Хіба кохаєте? Невже таки кохаєте?—чую приглушений голос свій.

Божевільне кохання в душі своїй чую.

Слова хочеться від нього... що душа його промовить до мене?..

Жагучий поцілунок замикає мені уста. Довгий, божевільно-солодкий.

— Кохаю,—по хвилі чую шепіт,—кохаю... тільки—на мент замовк і відсунувся,—сьогодні кохаю, а завтра—не знаю...

— Кохаєш... захоплено повторюю й мов зачарована дивлюся на Саву.

І рука тягнеться до нього. Зустрічається з його рукою. Постаць велетня схиляється до мене. Гаряче дихання на шиї почуваю. Руки Сави нетерпляче розщиплюють шпильку капелюха, розв'язують вуаль під підборіддям. І уста впираються жагучим поцілунком.

Блискавиці очей в напівсутінках... тьмяно лампа горить, ледве освітлюючи стіни, завішані полотнами,—божевільно солодкі обійми владких рук, отруйно пекучі поцілунки...

Ніч... «Літня ніч»...

І з промінням сонця ніжній погляд його. І збентеження. На всіх стінах малюнки, головки жіночі, сцени кохання.

Вмить одягнувся й воду приніс мені.

— Хоч, допоможу тобі?

І починає вдягати панчохи на мої ноги.

Мовчу. Дивлюсь на Саву, напівроspěщивши очі.

— Прекрасна нога. Красу давно відгадав під одежою. Хочеш змалюю? Чекай, лежи непорушно. Усю тебе змалюю в сій розкішній позі.

— Не треба! Не хочу!

— Не хочеш?

— Колекцій і без мене досить...

— Прекрасного ніколи не досить. Проте, як хочеш...

Чекай, я сам тобі й волосся зачешу й капелюха пришпилю. Чекай. Ось так гарно буде. А вуаль так треба.

І цілує в шию прощальним поцілунком.

Раптом закидаю йому руки на плечі, дивлюсь в очі бездонні.

Самого поцілунку мало. Що є в глибині душі його до мене? Що його очі промовлять?

А з уст моїх мимохіть рветься:

— Кохаєш?

Цілує... довго, жагуче. Потім знов дивиться в очі темним бездонним поглядом.

— Сьогодні кохаю, а завтра—не знаю.

В глибині душі ворухиться опромінено:

«Сьогодні кохаєш, а завтра й довіку кохатиме мене дитина твоя».

Цілую. Радісно йду. Під ранішнім ніжним сонцем. До себе.

VII. Серпень 1920 р.

Згадується далі:

Літньої ясної ночі—тихо й тепло було в саяві місяця й тополі проти мого вікна сріблясто мовчали—збуджуюсь я від руху в глибині своєї істоти: щось завзято й владно поривається звільнитися з тісного оточення й, пірвавши інтимний зв'язок з нетрами моєї істоти, показатися нарешті мені на очі.

Я знаю, що се. Се мое рідне «воно», що вже довгий час чарує своєю присутністю усю мою істоту й таємничі розмови провадить.

«Тук, тук»,—ніжка маленька бувало вистукує. Чуєш мене?

— Чую, чую любий.

— А хто я, знаєш?

— Знаю. Ти—чорні очі бездонні... буйні чорні кучері над високим зборозненим чолом. Ти—палкий поцілунок огнених уст. Ти—частина творця. І ти—мое маленьке.

І ось від міцного збурення я прокидаюся літньої ясної ночі. Так. Се «воно»: воно на світ хоче з темряви. Так хочеться спати ще. Але годі! Сном муки солодкої не заспокоїш, не приспиш. Треба швидче назустріч тому таємничому, рухливому, що все дужче ворушиться... біль сміливо й спокійно до кінця перетерпіти. Очка чорні вже скоро побачу я...

Похапцем накидаю простору чорну сукню; другу, білу, вкладаю до кошика, кіш—заздалегідь впакований,—сороченята, пелюшки, краплі для очей, вата, бінти. Замикаю, беру в руки. Ні, не тяжко, ще якось піднесу. Намацую в столі ключа від брами.

Ляснув ключ в брамі серед теплої тиші і я на вулиці. Нікого крім мене. Іти недалеко. На розі другої вулиці дім, до якого що-денно входять з надією жінки, а повертаються звідти з маленятками на руках.

Дзвоню сміливо—тут вхід завжди вільний, і вдень і вночі. Сідаю на лаву—тяжко втриматися. Наче рветься, щось усередині, і на коротку хвилю хижо, зненацька прокидається біль.

Ясно освітлений передпокій; тут допити—дві в білих халатах заспані жінки—а як почалося, коли, що зараз. Переодягання: капелюх, пальто, сукня, черевики—все лишається в передпокою.

В чистій білій сукні, м'яких солом'яних пантофлях вхожу до палати. Кілька ліжок однакових, білих. Одне застеляють сніжно-білим дбайливо, старанно.

«Що чекає мене тут?

— Чи не смерть?»

Але тихо-тихо. Хтось високий наче стоїть за мною. Наче руки міцно-владні лягають на плечі мені. І наче шепоче чарівний голос: «Життя. Се тобі життя».

Самовар, води гарячої, мило, кружку...

Білі постаті мов жертву приносити готуються. Тихо таємничо линуть по хаті. ворожать коло ліжка.

— Ще не зараз... Ще маєте час...—се до мене.—Як вам що треба—ось є дзвінок. І віддаляються.

«Ще не зараз». Бо я мовчу. Я ходжу по хаті, зхрестивши руки, і тільки на хвильку зупиняюся, коли раптом, підкравшись ззаду, охоплює лютий біль.

Я хочу сама з тобою побути перед нашим першим побаченням, маленятко моє. Удвох. Без нікого. Сама хочу підслухати, як ти наближаєшся до мене, перед мої очі, відриваючись від глибини лона. Ах, і біль цей невгамовний, все дужчий біль в собі хочу затаїти. Щоб ніхто не чув. Мовчання тихе й радісне. Ти ж ідеш до мене, моє маленятко! І я тебе чекаю.

В люстрі постать моя обважніла звертає увагу мою. Розглядаю. Напружено чекаю Плету коси довгі туго туго, щоб не розкуйовдилися в нестямнім збуренні останньої години.

Готуюся? Так.

Я ж знаю, що буде щось невблаганне, стихійне, грізне. Щось дужче за мої сили, за кохання, за радісне чекання. І знаю, що доведеться гукнути людей, надавити головку дзвоника. Рятуйте!

Білі подушки, простирано. Ложе смерти. Ні, не смерти! Ложе кохання. Ложе життя...

«Ай, ай!»—немов залізні пазури впилися раптово в спину й тягнуть м'язи з неї невпинно й безжалісно.

Тихо. Вже ж нічого, нічого. Вже спокій. Швидко вже чорні очка побачимо.

Хожу з кутка в кутку. Але налітає пекучий вихор, щось рве, шматує все нутро.

Та се ж живе сотворіннячко рветься на світ. Тихо, тихо, не кричати, ні, ні!..

О-о-оо.. А-ааа...

Хтось кричить. Так, се я. Я вже на ліжку. Лежу й не знаю, чи зможу ще встати. Механично рука налапує дзвоника.

І враз білі постаті надо мною.

Мене трясє. Підкидає, корчить. Біль голий, непереможний, біль! Бере в свої руки, як кволу дитину й не покидає ні на мить.

Хтось невпинно стогне, кричить. Се мій голос, мій! Сил нема муки терпіти. А ось-ось се вже мабуть смерть сама. І краще! Бо вже годі витримати! Го-о-ді... Ай, а-а-а...

Раптом легко. Вмер смертельний біль. Життя народилося. Лежу в утомі. Спокій мняко голубить, ніжно вколисує. Білі постаті щось ще пораються біля моїх ніг. А в середині наче рана, до якої боляче торкнутися. А вони чомусь саме й не дають їй спокою.

Але байдужо. Хіба ж се біль? Але ось вже й його нема. Новий нечуваний і ніби давно знаний голос плачем розлягається в повітрі.

— Покажіть, покажіть швидче!—хочеться гукнути. І ледве ворухнуться губи мсі і шепіт свій чую:

— Так, се він. Кучеряве волоссячко, його ніс, його уста. «Він» маленький.

Білі крила споксю вколисують мняко, голубливо.

«Кохаєш?— Кохаю... Сьогодні кохаю а завтра—не знаю».

«Сьогодні кохаєш, а завтра... завтра й до віку кохатиме мене дитина твоя»...

VIII. Серпень 1920 р.

«А як батько?

А він знає, що батьком став? Може колись дізнається... Але ніяких інших обов'язків, крім творчости. Творчости в артизмі, творчости в житті. Ніщо не має в'язати його в титаничних пориваннях. Ані тарілка, ані ложка, ані дитячий усміх, ані лоно жіноче».

Після тієї ночі—в майстерні—день настав. І вечір. Я дома була.

Сама. Олюня моя тоді у бабуні жила. В моїй кімнаті маленький—тільки стіл, шафи з книгами при стінах, між ними канапка й ліжко,—довго лампа горіла й буйно пахли у вазі квітки.

Чи чекала?

Я? Ні, мабуть не хотіла чекати. Лише стояла біля вікна й на зорі дивилася. Блискучі срібні в бездонно-темному небесному озері, мов блискавичні вогні в бездонних очах.

Раз.. два... кроки. Хтось в браму увійшов. Проходить подвір'я. А, се сусіди...

Чую, браму на ключ замикають. Чужий, хто не мешкає тут, ледве чи ввійде тепер.

Лампа. Я. І жмут солодко-запашних квіток. Знов ми увечері—вкупі. Мовчазні сумуємо другий, четвертий вечір.

Годі вже! Стиснути серце лещатами! Вгаймуся, цить неспокійне! Не можеш, не хочеш... Ну геть з хати ходімо. Щоб не було спокуси чекати, на зорі дивитися, мріяти.

Капелюх на голову. Портфель у руку... йду на засідання. Уже в передпокої. І раптом—поривчатий дзвінок.

Постать висога. Ширококриса панама. Вуса довгі, пушисті, усмішку ховають.

— Виходите з хати де?.. Перейдуся з вами... дозволите? Кілька слів маю.

А я... Я хіба не маю слів для нього!

Цить, серце, цить!

Ні, не вихожу. Що-йно повернулася..

— То до вас можна?

Чи можна до мене—йому?!

Мовчки відчиняю двері до своєї кімнати й вхожу, Сава за мною. Скидаю капелюх. Книги кладу на стіл. Сідаю на канапі. Він на другому кінці її, віддалік.

Цить, серце, цить!

Чи затулити лице руками, бо так же хочеться глянути у вогненно-суворе обличчя. А глянеш—захочеться руку на чоло покласти.

Але ж він сам прийшов. Сам до мене...

— Отсе заглянув до вас... візиту відплатити... Та й прощальня ся візита. Іду.

— Ідете... далеко?.. Надовго?

Так, мабуть! сам ще не не знаю. Етюди збирати. Та й... людей гуртувати. Вже крайній час.

Подобається їй майстерня? так!.. Пам'ятає її. Раз же всього бачила... Й може ще колись зазирне. Найбільше подобалося «Самота скорботна» й «Літньої ночі». Се найдорожчі йому речі. І не продасть нікому.

А взагалі у неї витончений смак. І в сій келії виявляється. Тут затишно—красно, витончено—суворо.

Очі блискавиці! Не дивіться на мене так! Ні, дивіться ще, іще...

Мов зачарована простягаю руку до нього. І миттю беру її назад. Але пізно. Сава ніжно схоплює руку залізними пальцями.

Але чи ж хоч зусилля роблю я, щоб її увільнити? Я майже не дихаю. Дивлюся захоплено в таємниче, суворе прекрасне обличчя, що все ближче до мене присувається. Невже? Невже можу знов доторкнутись долонею зборозненого, принадно-захмареного чола!

— Жінко! Чую глухий голос, немов в тумані.—Чуєш, жінко? Ї жінки і є одаліски. Сі останні натираються запашними маслами, прикрашаються прозорими блискучими тканинками, щоб принаджувати пана до свого тіла, щоб чарами тіла свого невідступно тримати його коло себе.

Ще є квочки... Дітьми, сими безпомічними чарівними істотами в'яжуть вони чоловіків по руках і ногах і в ім'я дітей змушують вічно кохати себе. Хочуть—ті і другі—раба з чоловіка зробити. Самі—найганебніші невільниці! І набридають вони всі.

— Ще є жінки... Заглиблені в своє внутрішнє життя і в життя світу цілого... незалежні й творчі... духом творчі... блискавиці нового прекрасного життя сиплють навколо себе. І до них нас вічно тягне.

Голова Сави, ся голова прекрасно грішного бога, на колінах моїх.

— Жінко! Скажи чому така чарівна річ любові жіночі? Жіноче милування?

Його уста торкаються персів ніжно й пекуче. Мов гарячий соняшний промінь проймає мене до середини.

«Жінко! Жінко! Чому такі упійно-чарівні любові чоловічі?»

IX.

Так, друже: є одаліски, є квочки і є жінки.

А мені завжди хотілося бути людиною.

Хотілося й кохання, але без душежного кубелечка з його кухонним чадом, подружнім спільним ліжком, і «головою родини» (начеб-то мені моєї власної голови не досить), невідьником родини, єдиним зарібником—чоловіком, єдиним паном.

І ще мені хотілося: щоб мала змогу, мала час слухати пісень тих, що з глибини душі рвуться на світ, навколо мене чарівним співом лунають... Щоб мала час взяти оливець, щоб мала «дух вільний» для поєднання із зеленою книжечкою. Се—єдине на потребу. О, як би я була тобою, друже, «грішним богом», мужчиною, який може блискавично творчо поцілувати та й піти спокійно в світі іншої творчости, бо... дитину жінка завжди догляне.

А хто ж мені мою дитину догляне?!

Вересень 1920 р.

Знайшлася жінка, що захотіла доглянути. Се—твоя мати, Саво. Ще не стара, струнка бадьора жінка, з легкою сивизною в чорних густих блискучих косах, увійшла в мою кімнату, саме як в неділю увечері писала, а Лесь, на колінах у мене умостившись, теж водив оливцем на папері.

Привіталась. Сіла на канапі встромила в мене проникливий погляд глибоких чорних очей.

— Ви мене не знаєте... але...

— Знайоме мені обличчя ваше, таке знайоме...

— Я пришла до вас, бо у вас є син мого Сави, мого сина.

«Мати!.. Ось чому лице мені знайоме... таке, як у Сави, тільки м'якше, лагідніше...»

— Так у мене є мій син, насамперед мій.

— Голубонько, не відштовхуйте моєї руки: ваш син, ваш і син Сави, одночасно—мій внук Ви—мати, як і я; ви зрозумієте мене. Давайте вкупі доглядати його! Малесенький, йди до мене, йди!

І Лесь схопився за простягнені до нього руки. Сміється.

Через чверть години ми сидимо поруч на канапі. Лесь переходить з рук на руки від мами до баби, від баби до мами. Вона нещодавно тільки довідалася. Одержала листа від Сави. Далеко він і не пише, коли вернеться. Вічний бунтівник, вічний мандрівник, артист... тепер революціонер-борець.

«Значить, Сава знає про сина».

«Може вам се цікаво, мамо, знати, що маєте внука, підіть до Галини Гамалії, попитайте її»—так пише їй Сава й адресу вказує.

«Цікаво!» Так внука чекала, бажала. Але Сава з творчістю наче одружився, і не міг її зрадити для родинного кубелечка. І не було надії. А отсе тепер. Боже, яке воно хороше, любе дитятко! Три роки йому? А вона й не знала. Так довго...

Поспішила зараз найти його; догадувалася, що голодують. З сел ніхто не везе... сі вічні зміни влади. О, як там, йому?.. Саві... в сій ненастанній колотнечі... Скільки вже надивилася на голодних городян, що останнє шмаття селянам зносять на хліб, чорні, виснажені, змарніли...

А їй на селі—добре. Лікарка вона—вже п'ятнадцять років на одному місці. Роботи багато, але й всього в неї багато: хліба, й молока, й масла—корова є—городини, сadowини... А споживати нема кому: вона та небога, п'ятнадцятилітня сирота...

— Ні,—хапає мене за руки,—ви не можете відмовитися! Мусите Леся до мене везти. Йому там добре буде. Та й ви на себе гляньте: хочте в труну лягти? Розуміється, останні шматки для Леся зберігаєте, самі голодуєте... Ідьмо, ідьмо як найшвидче. Я на селянських конях... спакуюмо Леся, посадимо на воза та й ньо-ньо... Правда, маленький?..

Ньо-ньо-ньо... на коні...

Підстрибує хлопчєня на бабинім коліні.

Він же, Лєсь, страшенно любить коні.

Як їхати? Робота ж тут лишається... Бібліотека...

Переклади...

— Робота? То відпустку вам дадуть. Можу посвідчення лікарське дати... Але вам хіба треба посвідчення? Глянути на вас, цього досить... Ідемо з мамою, маленький...

— Ідемо з мамою...

Він, Лєсь, у мене на руках вже: сонна голівка на мойому плечі. В неділю маю сама час його до ліжка класти. Одна ручка його залишилася в бабуні і він сонним голосом шєпочє:

— Ідемо з мамою й бабою...

Х. Вересень 1920 р.

Білий птах на синьо-сірих хвилях. Білий птах із чорним димарем на спині—двічі в день з далини впливає. Се мені—грізне тємєнто.

Вже кілька часу тут і не помічала зовсім пароплавів, як зовсім забула й за те, що врешті доведеться узати босі ноги, одягти дорожнього плаща, узяти торбу й купу записаних паперів (до зеленої книжечки, геть записаної, довелося ще паперу додавати) і таки поставити свої ноги на поміст

білого птаха з чорним димарем на спині, а завтра й на брук Вавилону.

Доведеться сказати: «до побачення, Лесю, до побачення сонечко, до побачення, запашні зіллячка на горбочку й у тихій полонині.

Всього кращого, всього кращого!»

Лесеві добре буде. Замість мами—баба з ним тут лишається. Вона нетерпляче чекає, коли вже Лесь її буде, до неї перейде... Ви не турбуйтеся, Галино, йдіть до своєї роботи, ми тут будемо цвісти з Лесем... в садочку, на луках... А потім і садочок інший утворимо, дитячий... В гурті житиме він, ваш Лесь... Гуртувати будемо малечу... Так, так.. як ви мріяли... Так, так, як ви казали; в гуртуванні жінок й увільнення їх... А ви йдіть своїм шляхом... ви—творчістю осяяна... Ідіть своїм блакитним шляхом... і може, може колись «його» зустрінете... «його»... мого сина... Вашого Саву... Він ваш, він у вас в душі... Тільки—вогненними шляхами він іде.

А як то мамі буде там без тебе, Лесю?

Та правда, хіба там мама буде, у місті?

Зранку праця, там де нове життя кується, нові гнізда для маленят в'ються.

В хаосі збурення світового нову долю поневоленій жінці... Писати, промовляти... праця, праця й праця...

Та й книги в бібліотеках чекають моїх рук... і довгі шпальти перекладу...

Як оточить все це мене... Де ж тоді буде «мама», дитятко?!

Не випускаю ж, доки воно коло мене—маленьких пальчиків. Очей не відвожу від рухливої граціозної постаті.

— Лесю, де ти, Лесю?

— Тут я (в нього виходить не чисто «я», а «ля», так мняко, ніжно), близенько коло мами.

«Близенько»—се найголовніше.

— Лесю, Лесю, а що ти пороблявеш?

Він на травиці. «Читає газету». Двоє кошенят стрибають коло нього на траві, хочуть, здається, теж газету читати.

Ось вчепилися пазурками в папір.

— Читаю «ля». Не бери газети, кицю, не бери.

Спритне кошенятко таки видерло в нього газету. Лесь тупцяється коло нього. Одняти б, та страшно. Простяга до котеняти руку.

— Киця колеться, мамо!

— Колеться! Киця дряпається, Лесю, а голка колеться, суха травичка колеться, а киця дряпається!

— Віддай мені газету, кицю,—репетує мале.—Та ну віддай!

На диво слухняна киця залишає газету. Лесь піднімає її й муркоче.

— Така погана киця... І лізе до неї, сам зачіпає газетою.

— Мамо, мамо, — награвшись з кицею до схочу.

— Візьми мене за ручку та погуляємо.

— Ну, розуміється, погуляємо. Я ж тільки того й хочу, Лесю, щоб ти з мамою гуляв. Хочу рученьку твою тримати. Ну, веди маму, Лесю, куди хочеш, веди.

Раніше до курочок, до півничка...

Пташине подвір'я буйно травою заросло. Пишаючись велетень із червоною бородою й гребінцем поміж курами похочає. Курочки цокочуть: ко-ко-ко-ко...

Спіймай мені курочку, мамо!

— Спіймай сам, попробуй.

Розчепірені ручки в повітрі мають, а курочки ніяк не вхоплять.

— Спіймай, мамо, курочку, бо я не можу...

— Так і від мене курочка тікає, бачиш...

— А тепер до огірків...

— Добре, ходімо до огірків...

Се вже далека й не легка подорож. Доводиться стежкою під гору спускатися, а потім східцями в яр.

— Допоможи мені, мамо.

Крекчемо, стогнемо, але за допомогою мами таки досягаємо мети.

Під лапастим листям теплі зелені огірки.

— Дай, мені, мамо, огірочка.

Свіжий, ще теплий огірок хрумає на зубах (передні ж всі зуби має) Леся. А ручка вже тягнеться до стеблини картоплі, на якій сидить метелик.

— Мамо, спіймай метелика.

Після невдалого полювання, — метелик прудкіший за нас — поволі сунемо назад нагору.

— Мамо, мамо, візьми мене на руки, Леся, бо я дуже втомився!

— Йди на руки, маленьке серденьтко, йди! Тут же твоє місце, коло маминого серця.

— Поклади мене, мамо, у ліжко!

І вже майже спить, втомлений прогулкою, напоєний свіжим повітрям.

Несу в ліжко. Обережно роздягаю маленьке, тепленьке, любеньке... Потім сідаю й дивлюсь на нього. Як одійти. Вже ж швидко їхати й очі не бачитимуть золотого волосся, рожевого личка.

І книжечка зелена марно мене чекає...

М. ДРАЙ-ХМАРА

ШЕХЕРЕЗАДА

I

Я п'ю прив'ялу тишу саду,
як стигне пізній холодок,
і слухаю Шехерезаду,
що знає тисячу казок.

До мене простягла долоні:
— Я жду давно тебе—прийди!
А на блакитній оболоні
зринає срібний молодик.

За садом царина і поле.
Гей, скільки йде туди стежок!
Не переслухаю ніколи
Шехерезадиних казок!

II

Стогнала ніч. Вже гострі глици
проколювали більма дня,
і синьо-золоті грімниці
дражнили відгульня-коня.

Розбурхалася хмар армада,
а ти опалена, в огні,
ти вся любов і вічна зрада,
летіла охляп на коні.

Під копитом тріщали ребра,
впинались очі в образи,
як ти розпліскувала цебра
передсвітання грози.

Із бурь, о молода гонице,
ти пролила своє дання—
і світом гомін і стрілиці
дзвінкокопитого коня.

* * *

Наставила шовкових кросен
і павутинням обвела:
кармін, бурштин і синя мла,—
над ними ясноока осінь.

З гарману сонце золоте
скотилось на пухку солому,
а сум вертається додому—
мій сум у осени росте.

У вирій потягли гагари,
і тужить десь вечірній дзвін—
за ними серце наздогін,
віддаючи останні дари.

Не дожене—мов та бджола
воно блукає манівцями.
О, серце, оповите снами,
чому ти не дзвінка стріла?

В. МИСИК

Т Р А В И

У час, як гаснуть зорі	Співають трави пісню
І вечір крізь туман	Про хвилі лихоліть
Димиться на майдан,	І вихрем спів шумить.
У час, як тануть зорі,—	Співають трави пісню
Степів глухі простори	То жалібну, то злісну,
Шумлять як океан.	То тиху, як блакить.
У час, як світять зорі	Співають трави пісню,
В сивіючий туман.	Про хвилі лихоліть.

І бурь бурхливі хвилі,	Шумлять поля холодні
І вихорів стовпи	І співи в доли ллють,
Захвачують степи.	І хмари чорні йдуть.
І бурь співають хвилі	Шумлять кущі холодні
Про темряви немилі,	І, наче у безодні,
Про тополі журби.	Вгорі громи гудуть.
І бурь безумні хвилі,	Шумлять дощі холодні
І вихорів стовпи.	І роси в трави ллють.

Гудуть глухі простори
І грози йдуть кругом.
Страшним, бездонним сном.
Гудуть глухі простори
І блимає на гори
Гроз золотий ізлом.
Мовчать глухі простори
І глухне ніч кругом.

МИХАЙЛО ЙОГАНСЕН.

ХУГА

Старий шкандибає недужий,	Розганяє листя, розгулюється,
Старий замітає вулицю,	Мете замітає вулицю,
Старий такий убогий,	Замітає гонить колом.
Сивий старий.	Никає білий по вулиці,
Вимітає воду з калюжі,	Розчиняє двері, розтулює
Старий підсліпа шуляться,	Задубілі зіниці вулиці
Старий замітає вулицю,	Викидає місто в поле.
Сивий старий.	

Ні води,
Ні листів,
Ні сліпця,
Ні дерев,
Ні долин,
Ні гір...
— Видер очі з лица
Скаженілий залізний звір.

МИКОЛА ЗЕРОВ

СКОРПІОН

Блаженні дні і ночі на селі,
Землі Волинської родюче лоно,
І дух полів і гомін од балкону,
І крекіт жаб на вітровім крилі!

А в плесі тихім, мов на синім шклі,
Вже позначились клешні Скорпіона,
І Антарес як іскорка червона,
Уже горів в надобрівій млі.

Я од'їздив. І оком астролога
Допитувався в зір, яка дорога
Мене провадить у майбутні дні.

А Скорпій гас в красі своїй недобрій,
І друг Стрілець виносив по-над обрій
Свій срібний лук і приязні огні.

Д. БУЗЬКО

ЛІСОВИЙ ЗВІР

НЕПРОХАНИЙ ГІСТЬ.

Вечір, нудь. Осінь...

Смерк сидів у кутку й снував думки...

Осінь рання: тільки серпень відходить, а вечори, як у жовтні: холодні... Я не кохаю її. Вона ніби гарна й розумна, але ж ми такі різні: в її роду старовинні грамоти, а я тільки свого діда знаю...

Потім я чув, як до них (жінчиних батьків) хтось прийшов. Мені байдуже було—хто, але, коли дружина чомусь увійшла, я спитав:

— Хто там?

— Бабуня,—кинула вона й знов пішла. Я зрадів: боявся, що нажене смерк. А він снував:

З хутора (під містом) за сім верств притягла лантух із харчами. Як же! Большевикам служити вони не будуть, а їсти треба. Однак, хто ж їй допоміг на гору лантух винести? Це ж мій обов'язок.

Коли раптом дружина знов увійшла, якась чудна, збентежена:

— Ти знаєш?—людина від Йосипа!—сказала вона.—Якого Йосипа?—питав я і враз пригадав: хтось схопив мене й поставив на рівні ноги.

— Не знаю, не провокатор часом?—тремтів голос дружини, але рука Йосипа...

Жадібно читав я на клаптику цигаркового папірця:

«Доручаємо Вам»...

О, доручення хоч куди: зібрати розбитих повстанців у районі Одеси, а як почнеться з Румунії наступ...

— Ну що ти скажеш?—питала вона й чорні брови гадюками вигнулися над її сірими очима.

Я нічого не сказав, бо як раз думав:

«Рівнесенько місяць тому назад говорив я Павлові: зі вступом до партії я зачекаю, бо я певний, що вони звернуться до мене»...

Жінчини очі пильно дивились на мене.

— Як, він прийшов?—спитав я.

— З бабунею, з хутора. Вранці добивсь до хутора. Цілу ніч од Дністра йшов...

Я підійшов до вікна: над містом небо зробило сірий залізний дах. Подививсь на нього, ніби думав, потім сказав:

— Поклич його сюди...

Він увійшов, сірий у смерку, міцно стиснув мені руку, сів край столу, витяг із кишені очеретову дудочку, розламав її й дістав з неї кілька записок на малесеньких клаптиках цигаркового паперу.

— Як би мене піймали на кордоні,—казав він,—я б кинув цю дудочку, ніхто б і не помітив...

— Еге, такі вони дурні,—думав я, а він розповідав:

— Пан отаман наказав...

Ну, ясно: наступ буде через три тижні. За цей час треба зорганізувати чорноморський район так, щоб по першому знаку можна було зірвати залізницю, зіпсувати телеграф, насипати піску в машини пароплавів, витягти магнето з автомобілів...

Тільки всього!

Зараз треба передати на той бік дислокацію військ.

План чудесний! Цікаво, скільки ж пан гонець привіз грошей на цю справу?

Хлопець засоромився: п'ятьдесят тисяч радянськими та сімсот романовських: рівно на пуд білого хліба.

Я заспокоїв хлопця тим, що ранок вечора мудріший...

Дививсь на пальці його ніг, що вилазили з подертих, закорузлих чобіт, і аж закіпало в мені: ну й щастить тій «сикуранці» на дешевих наймитів!

Я пригадав розмальованих, як повії, румунських офіцірчиків... Щоб оце паскудство мало за пуд білого хліба дислокацію військ та ще й організацію на придачу!? Ніколи!..

Довго не спав я в цю ніч. Мене пекла національна образа... Так, так! Я все пригадав:

І сірий зімовий день на Роздільній. Гурток селян, делегатів повітового трудконгресу, які з докором питали мене:

— Товаришу! що ж ви казали?

Я тільки скригснув зубами. Будь прокляте те, що я казав! Десятки тисяч війська, добре вбраного, озброєного, що рвалося до бою, і один тільки ешалон якихось кумедних чумазих чужинців спокійнісінько в'їздить на станцію, де штаб цього війська. Білий офіцірчик заклопотано бігає по путях і щось показує юрбі сорокатих генералів. Генерал Греков збирає свій штаб і каже:

— Панове! Ви бачите: Роздільню взято.

І те, як у Кам'янці розгнівався Кам'янецький польський староста та й посадив трьох міністрів «союзної держави» в кутузку. Повада, скоро випустив: бо мав розпочинатись наступ на Київ...

Та хіба тільки це?..

Гнів мене пік так, що холодна осіння ніч стала задушною, як у липні... Ніжні діточі вуста мав гонець і діточі довірливі очі, а я ні трішки не шкодував його. Ні трішки! Отак устав би, пішов і сам задушив би його...

НЕСПОДІВАНА ВІЗИТА.

Павло тільки що вмився: його щоки були, як яблука після дощу, а очі—як два шматочки антрациту.

— Чому так рано?—привітно всміхались антрацитики.

Я ще нічого не сказав, але вже весь загорівся й він це відчув.

— Справа є,—кажу, сідаю проти нього й лукаво питаю: —Може вгадаєте?

— Ні, не вгадаю,—каже Павло. Звичайно, йому, хохлу, лінощі думати.

— Пам'ятасте, місяць тому назад я вам казав, що я вже комуніст?

— Ну, то може в партію записались?..

— Еге ж: пальцем у небо!.. А скажіть правду: ви мені тоді вірили?

— Правду кажучи, не зовсім,—усміхнувся Павло.

— Так от вам!, не втерпів я,—в мене сидить людина від Пшоника, що привезла явки й план організації й ми підєм зараз у «чеку»... Тепер вірите?—одним духом випалив я...

Через чверть години ми вже були в чекальні комісії.

Чекали ми не більше п'яти хвилин. Коротко й твердо дзвякнув дзвінок, секретар легко перейшов паркет чекальні, зник за маскованими книжками дверима, через мить вернувся і запросив нас.

Дух мені перехопило, коли я переступив поріг заллятого саявом сонця кабінета. «Скільки світа й радісної бадьорости в цьому страшному для міщанства місці»,—мимоволі подумав я й спинився очима на товаришеві, якому складав таку несподівану візиту.

— Прошу сідати,—сказав він просто й поважно,—в чому справа?

Я розповів коротко про вчорашній вечір.

Ні одна м'язь не здригнулася на блідому, змученому обличчю, тільки невеличкі жваві очі дуже пильно дивилися на мене.

— Ви бачите, як злочинно ставляться вони до людської долі,—казав я, трохи ніяковіючи під цим поглядом,—увяю собі, що гонця з його дурною дудочкою схопили б на кордоні. Де б тоді були всі ці, ксму адресовано записки? Можливо, що й я з ними, хоч мого прізвища й не було, а тільки ім'я. Але, я гадаю, дошукалися б...

Він співчуваючи всміхнувся.

— Так от,—підбадьоривсь я.—про себе не кажу: сами бачите. Але й більша частина адресатів, ручаюсь, ніякого звязку з повстанком не мають. Просто Пшоник пам'ятав їх по 17-му року та й написав, бо не мав, кому писати...

— Ви певні в цьому?—поважно спитав товариш.

— Звичайно,—відповів я переконано. Я сказав, що був колись досить високо в уряді УНР. В українських справах добре розбіраюсь. А що до одеських «громадян», то знаю, чим кожний з них дихає. Я певний, що «чека» дуже зле орієнтується в українській справі. Тому багато марних жертв... Я хотів би допомогти в боротьбі зі справжнім ворогом, рятуючи тим культурні сили від незаслужених репресій...

— Добре, товаришу,—була відповідь,—ваша поміч, очевидно, буде корисною для нас. Він подзвонив.—Покликати!... (він назвав двох відповідальних робітників «чека»).

— Насамперед, сюди ви більше ні ногою,—казав він мені, навіть не підходьте близько...

В цю мить у кабінет не ввійшли, а буквально влетіли ті двоє, кого покликали.

Він зараз же звернувся до них:

— У товариша (глянув він на мене) гонець од Пшоника. Крапка. Він привіз явки й план організації Крапка. Є явка до Заболотного. Крапка. Товариш (підкреслив він «товариш») допоможе нам. Зараз же дати адресу, де б можна було як слід побалакати з ним...

Адресу мені дали й я зібравсь іти.

— Чекайте, а перепустка,—спинили мене.—В нас так не вийдете...

Дали сміючись перепустку. Міцно, по товариському, стиснули один одному руки...

Не встиг я одвернутись, щоб іти, як вони всі аж кинулися до Павла: що скаже відповідальний комуніст про цього несподіваного візита?!

ХЛОПЧИК ТА ЗАЙЧИК.

Ішов собі хлопчик до лісу, а назустріч йому зайчик стрибав із лісу. Хлопчик собі—тюп, тюп, а зайчик собі—стриб, стриб... Та й зустрілися! Глянув хлопчик, бачить, «звір лісовий!» Та як дримане додому! А зайчик, звичайно, злякався та й собі—як дримане до лісу! Так і розбіглись вони...

Так от:

З насолодою витягнув одубілі руки й ноги. Ніч була ще глибока. Тільки станція блимала жовто, безсило. Ніби досвітній вогонь коло ліжка безнадійно хорого.

Я озирнувся: де ж він? Ага, є!..

Увійшли в залю. На підлозі валялись сірі купи пасажирів. Повітря—хоч вигрібай лопатою.

— Істи будете? Не відмовився... Кругле, грубе обличчя. Якесь—ніби сірий камінь-дикун: невиразне, але характерне.

— Тільки, знаєте, з таким підливалом,—ткнув я пальцем в густе повітря, ніби в глину.—Ходім надвір.

Пішли. Містечко, звичайно, про ранок ще й не марило...

Ну, що він розвідав за ці три дні? Ого, щось, надто багато... До світу часу досить: треба добре розпитати його, що воно таке. Бо ж ткнули так: де ж узяти, щоб порядний та ще й українець?!

Почав розповідати... Еге-ге! Який же з нього секретний співробітник, як він бреше, товаришу? Погана справа!.. Мені аж істи захотілось. Правда, ми вже години з дві балакали.

Повів мене в якусь «свою» крамничку. «Свою»... Гм!

Істи він уміє! Звідки в нього нова синя піджачна пара? Йому ж дали на дорогу тільки тридцять тисяч. Раніш він казав, що ці три дні йому коштували більше ста тисяч... Хіба він пив? Ні!..

— Я бекешу продав свою,—каже.—За скільки?—Сто п'ять-десять тисяч... Погано лічиш, хлопче!

Заглянули на станцію. Ага, й він є! У цього теж місія: розповісти про мене в Балті, як про «щирого українця». Для того його визволили з концтабору... Сам він нічогісінько не підозрівав. О, коли б він знав про свою місію!

О!—Кость! Що? В Одесі на губнараді був?

Любий Кость! Як він мене рік тому назад умовляв у комгурток записатись!.. Його очі засвітилися радістю, як мене побачив. Трохи засмутивсь, як дізнавсь, що я вже з літа завхудсектором... Як це можна, щоб таке відповідальне місце займав не комуніст? Та ще такий! О, добре він пам'ятав мої лайки тоді, в редакції... Як би ж він знав, чому це я в Балту приїхав!..

З Костем якісь товариші. Словом, на підводу компанія набралась. Пішли, найняли...

Іхати вже треба, а тут той, з місією, пішов. по тютюн та й... пішов! Чомусь надто охоче побіг мій брехунець його шукати. Той вже вернувся. Бачу брехунця, кричу, щоб ішов до воза. Коли він—ніби не чує (ніяк не чує), вперто одводить од мене очі та йде кудись убік; бо ж йому туди треба!..

— Хіба не бачили, як кликав?—лютую.—Ні,—каже якось сіро.—Еге ж!—думаю...

По дорозі привітався із кимсь. Ніби підморгнув... «Старі, мовляв, приятелі й знаєм, що рсбим!» Словом, ясно!

Як снідали, він говорив:

— Не можу витримати коли в мене хоч і вжарт цілються. Прямо вмираю на місці...

Еге ж! І на який біс у людей два слова: полохливість і подлість, коли це точнісінько те саме?!

Словом, ясно!

Коли (на гору) злізли з воза, я затримав Костя, щоб нікого близько не було, та й кажу:

— Я посланець «губчека». Іду до Заболотного. В Балті я з тим хлопцем (показав на брехунця) прямо до тебе. Ти зараз же в «чеку», щоб у ту ж мить прибіг пред.

Кость страшенно схвилювався. Але—ні мур-мур. Тільки брови насупив та перепитав, як робити: щоб не помилились. І нічогісінько більше... О, цей Кость: поважний хлопець!

В Балті я, звичайно, насамперед добре нагодував Костя й свого брехунця (себе теж не забув). Після того Кость пішов.

Сірий камінь-дикунець—нічогісінько! Наївся—веселий...

Не пройшло й п'яти хвилин, як—дзінь, дзінь!—і на порозі з'явилося під комунаркою гарне вусате обличчя, свіже й яскраве, але заразом холодне, ніби намальоване...

От чучело: в повній уніформі! Я ж просив конспіративно.

Назвав себе, а я себе.—Пробачте,—кажу,—мені треба тут одного перевірити.—Повертаюсь раптом до брехунця й, уявивши себе Шерлоком Холмсом, сиплю в нього, як із кулемета...

Ефект як раз такий, якого бажав: хлопець справді помірав із переляку. Але все ж його зблідлі губи белькотали не признання, а заперечення.

— У чім справа,—спокійно, але все-таки нетерпляче запитав пред. Я вислав брехунця в суміжну кімнату й оповів усе.

— Тільки самі підозріння,—зауважив він.

— Тільки,—охоче погодивсь я.—Але я не можу з ним працювати, коли я не вірю.

— Одішліть назад.

— А як підозріння мої мають ґрунт?

Він подумав мить.

— Нехай поки що побуде тут.

— Добре відповів я. Мені що? я попередив... Стало враз нудно.

Пред розпитав мене про мій план. Я досить мляво розповів... Пішов, залишивши після себе нудь. Але піддатися їй я не міг: стільки діла! Насамперед—де мешкати? Просто, на заїзді й бридко, й завхудсектором не має такої платні, щоб за заїзд платити. У контр-революціонерів вийде надто сміливо... Вирішив!

Кость обурився. Можна ж у нього! Нема де? Байдуже! Він може спати на підлозі... О, звичайно: на стінці, на стелі, як муха—лапками догори. Нема чим укритись? Та ж він дає

свою шинель! Йому нічого не треба. Розумієте, в жовтні така спека, що тільки голим можна спати. Може ще вікно одчинити, щоб дощик поливав?... Насилу переконав його, що йому буде досить могого брехунця, бо ж у його кімнатці трьом не те що спати, а сидіти тісно...

— Розумієш, ніяк не міг кращої кімнати знайти: всі занято.

Ну, звичайно! Хіба ж може бути добра кімната для Костя? Або добра шинель? Або шапка?... «Все, розумієш, якось інші розібрали!» На те ж він Кость, щоб йому нічого не лишилось. Такий собі Кость із сірими задуманими очима, купую останніх товстих політкнижок на столі—в дев'ятнадцять років редактор (і добрий!) газети...

Прийняли мене там, куди я вирішив удатись, дуже добре. Раді були свіжій людині. Я теж радий був привітній гарній кімнаті з роялем. Те, що кімната мала не господаря, а господиню, не тільки не вадило, а, навпаки, цілком відповідало моїм намірам.

Ввечері прийшла як раз потрібна мені людина і я так захопився, що й забув про брехунця. А коли вранці прийшов до Костя, то дізнався, що він утік.

...Хлопчик як дремане. А зайчик і собі: як дремане... Так і розбіглися!

УПОВНОВАЖЕНИЙ ТЮТЮНИКА.

Такий собі кріпенький, як бичок. Рішуче, але хвилюючись:

— Пана (називає мене) можна бачити?

— Можна, кажу... А вже з годину на нього чекав.

— Ну що ж, їдьмо!—каже не то весело, не то насмішувато.

— Ідемо!

Поїхали...

Поки їхали містечком, а потім селом, я спокійно примічав дорогу: щоб потім дати нарис, бо ж не питаю, що за село, куди їдемо, до кого? Отак—їдемо, та й годі! Все одно: Хоч чорту на роги.

За селом повернули зі шляху в якийсь байрак... Ніколи б я не подумав, що під самою Балтою таке глухе місце! Ось, ось вийде на дорогу добрий парняга: «Стої!.. Ага—свої!..»

Та добре, як це «свої» буде привітне. А як вирішили нарешті заспокоїти мене? Щоб не дерся так гаряче в ліс!..

Не питати ж мені про це свого бичка. А сам він—ні мурмур! Біс його знає, з чого: чи з пошани до своєї місії, чи з того, що не варт балакати з людиною без п'яти хвилин на тім світі...

Коли це виїхали з байрака на горбок і на обрію забуваніла водокачка залізничної станції, я з полегшенням зітхнув: не так глухо! Ми запалили цигарки й перекинулись кількома словами про ліс, який от знищено.

Під'їхали до якогось хутора. Він зайшов у хату, через хвилину вернувся і конфіденційно доклав:

— Зараз нема. Години через три буде.

Я не спитав, хто буде. Навіщо це мені знати? З мене було досить того, що Дмитро (його ім'я) враз перемінився. Ніби хлопець розміркував, що на три години такої поважності не вистачить, і став собі веселим та привітним.

— Тут близько змінимо коні та й поїдем на село, в гості,— сказав він.— Добре?

Я охоче згодивсь. Коні змінили на «совхозі», бо вони звідти й були. Цей «совхоз», як я враз помітив, тримав звязок більше з лісом, ніж із містом... Звідти, через лісок, проїхали в гарне село у глибокій долині.

Дмитро мене завіз до якихось типових сільських шляхтичів. Якись паничи й панночки... Я з'їмпровизував літературний, ну як сказати?—підвечірок, чи що? Бо вже було після півдня.

А як вернулись до хутора, вже темно було...

О! Господар, теж шляхтич, провів нас у задню кімнатку. Нам назустріч підвівся з ліжка бородатий чоловіча:

— Янковський,—назвав він себе,—уповноважений Тютюника по залізниці... Який саме участок мав він під собою, я добре не розчув: у цю мить він так і впився у мене своїми ясними блакитними очима й я звернув усю увагу на те, щоб так само твердо заглянути в саму глибочінь його очей, і так дивився доти, доки він не опустив свої. Тепер я міг його розглянути. Ніс він мав тонкий і рівний, високе чоло й золотаву бороду під рожевими гарними вустами. Взагалі, все обличчя було розумне й гарне. Років йому було під тридцять. Одягнутий він був у якесь дрантя...

— Обідравсь у поході,—всміхнувся він, помітивши, як я розглядаю його вбрання.

Роспитав мене, чому мені саме треба до Заболотного.

Я розповів свій божевільний план: у Московській дивізії, яка була росташована по губернії, є могутня повстанська організація. Ця організація, коли Пшоник і Тютюник ударять звідти, підійме повстання; але, боючися, що населення їх, чужинців, не зрозуміє, вони хочуть, щоб Заболотний взяв на себе командування. Для цього отаман і його старшини повинні заздалегідь приїхати в Одесу й росташуватись по конспіративних помешканнях... Наприклад, на Моразлівській вулиці: добре помешкання!—в дужках: усім контр-революціонерам добре відоме.

Обговорювали цей, треба сказати, нахабний план. Янковський ніби годивсь. Потім він почав оповідати про стан партизанщини. Говорив досить довірливо, бо, виявилось, він чув моє ім'я ще закордоном. Але самий стан він намалював так морочно, що я на всякий раз виразно зажурився і навіть спитав його «щиро»:

— Чи ж не кинути все та не їхати собі додому?

Коли він на це згодивсь, сказавши:—Ідьте собі. А ми вже як-небудь самі,—я, звичайно, засоромивсь свого зневір'я. Словом, розлучились ми досить привітно. Янковський обіцяв побалакати з отаманом про мій план...

— По вас приїдуть, коли треба буде,—сказав він.

Він глянув у віконце, в яке знадвору дивилась глупа ніч.

— Час мені вирушати,—сказав він...

Я провів його надвір.

— Хочете глянути на моїх козаків?—пропонував він.

— Тут близько, з півтора гони...

Щеб пак я не хотів! Але показати себе цікавим мені було не вигідно:

— Та вже якось у другий раз. Спати охота,—позіхнув я...

Ночував я на гостинному хуторі, вранці коней дав мені не менш гостинний «совхоз» і я у веселому товаристві двох лісових панночок триумфально вернувся до Балти, де зараз же до Костя:

— Клич преда! Скажи: від Янковського приїхав. Це ім'я в комісії було добре відоме.

ЛІСОВА КАЗКА.

І як це та сама річ, а раптом стає цілком іншою?!

От, скажім, дощ: лляв він та й лляв. Такий нудний та гидотний! Балтяне, перелізши тин, відважно пірнали в широкі, як море, калюжі. Ім що? Радянської влади не визнавали... Чи ж не краще втопитись, ніж у ярмі жити? А мені, як прозеліту, дуже хотілося жити й тому я мусив був сидіти безвихідно в гарній кімнаті з роялем. Я вже встиг почати й скінчити роман з господинею кімнати. А він все лляв та й лляв... «Та що я маю тут жінкою й дітьми обзавестися?!»—подумав я з роспачем і, счинивши цілу революцію серед балтських собак, по тинах та через тини добивсь таки до Костевої кімнатки, в той момент—справжнього острова порятунку й від калюжі і від багато страшнішої за всі калюжі на світі перспективи сімейного життя.

Кость рішуче пірнув на вулицю (хіба ж він спиниться перед тим, щоб віддати своє життя за порятунок товариша?) й через пару годин якимось чудом притяг воза, запряженого парою волів. Певне, що Костево завзяття тягнуло воза, а не воли, бо через балтське болото навіть цім дужим звірятам тягти воза не під силу.

Тільки я зібравсь спробувати силу свого завзяття, коли той, угорі, прямо сказився, проклятий: розв'язав усі свої лантухи та як сипне!..

«Чи ж не видно, що старий тримає зв'язок з повстанкомом?!»—подумав я, міркуючи, як би на нього парочку чекістів

наслати. Воли тим часом так жалібно дивились на мене, що мені шкода стало топити неповинну худобу і я лишивсь.

На другий день той, угорі, взявся лантухи насипати. Я зрадів тим більше, що господиня гарної кімнати з роялем дістала мені воза, запряженого кіньми. «Еге»,—подумав я: «видко й тебе, голубко, сімейна перспектива не приваблює, коли так охоче виражаєш». Але жорстко помилився: зараз же за Балтою стало очевидно, що або треба вертати, або загусле болото зассе навіки. Ясно, надія була на те, що я злякаюсь такої страшної смерті!

Еге ж! Як раз!.. Або пан, або пропав!

Після восьми годин завзятої борні за життя ми таки добились до гостинного «совхоза», проїхавши за цей час сім верстов. Тут посадили мене вже верхи та й гайда далі. Той, угорі, вигадав собі, що повітря—вода, та й почав у цю воду пускати тонісіньки сітки. Певне, з недоброю метою, бо, щоб їх не видно було, він зробив смерк.

Дві лісові панночки зустріли мене дуже радо. Нагодували, примилували, спати поклали по-хазяйському: щоб м'якенько, та чистенько, та тепленько. «Е, та тут можна й півроку чекати на побачення з отаманом»,—сказав я тихенько до лямпadi в кутку, пестуючись у ліжку, коли вже всі принишкнули, ніби поснули. «А вже ж!»—відповіла вона так, що я тільки чув. О, вона знала, чому так казала, бо як раз під нею спали вкупі: одна привітна, світлоока, повненька, як пампушка,—славна собі дівчина; а друга... Е, ні: про цю парюю слів не скажеш!..

На ранок старий знов розв'язав свої лантухи. На цей раз він зробив добрий запас отого прозорого зерна, бо сипав день, сипав другий, а на третій... Отут і сталась ота дивна зміна, про яку я згадав спочатку! Дощ... Ну та хіба можна було собі уявити, що це така краса?! Велетенська гарфа: агатове підніжжя й дуга зі шляхетної платини, а між ними напнуто силу струн прозорого срібла. Незримі пальці невпинно грають тиху, ніжну казку крапель... О, без кінця її слухав!..

Щеб пак! Уранці в хаті тростиночка без вітру гнеться. Ви б сказали: дівчина хату підмітає, та й годі? Нічого ви не розумієте! Ну, хіба ж ото ніжки, а не стеблинки—ніжні стрункі стеблинки?.. Вдень собі, як котятко, бавилось. То ж справжнє, любе котятко. А вночі... І де та олія на лямпаді запропастилась?! Ніяк її тростиночка не могла знайти! Аж зажурилась... Ви повірите?..

Самий неприємний час дня був вечір. Тоді приходило два товариші з полка, росташованого в селі. Бачити їх мені було, звичайно, приємно. Але біда, що один з них вирішив агітувати панночок за Радянську владу. Така агітація мені

була невідгідна... Ой, діставалося ж од мене бідному хлопцю. Кінчилися ці дискусії трохи несподівано для мене: раптом з'являється червоноармієць і кличе мене до штабу полка. Пішов. «До штабу, не до штабу, а до канцелярії»,— пояснив мій провожатий. Прихожу: порожня хата, а в ній величаво, як півень на сідалі, мій агітатор.

— Добридень, кажу, а він так тільки головою дригнув.

— Пробачте, громадянину: нам треба перевірити ваші документи,—не каже, а урочисто вимовляє. Як треба, то треба: даю. Переглянув пильно. Все гаразд: завхудсектором, їде по губернії для ознайомлення із працею на місцях. Однак він досить твердо:

— Документи ви лишіть: ми їх перевіримо, каже,— а нам ви дасте підписку, що на протязі тижня нікуди не виїдете.

Маєш! А як Янковський через годину прийде, або прише, щоб я до Заболотного їхав? Тоді я:—Попросіть, щоб усі вийшли. (В хаті було кілька червоноармійців. Хіба ж лісові панночки не оповіли мені, хто він? Провінційальна конспірація!..).

— Розумієте,—кажу, через чверть години, щасливо вернувшись у лісове кублечко:—Наш агітатор! Допік я його, видно. Документи питав.

Панночки трівожно:—Ну?

— Ну, то що: завхудсектором. Відповідальний робітник!..

Панночки весело засміялись.

— А знаєте,—казав я далі,—ваші підозріння справдливі.—Він таки чекіст: коли я його припер до стінки,—яке, мовляв, право маєте перевіряти документи, він і каже: як співробітник «чека»...

А сам думав: взавтра в Балті скажу, щоб цю ростяпу хоч чорту на роги забрали.

Ввечері я попросив собі на ранок коня:—Треба зі своїми звязатись. Може новини є,—сказав я цілком правдиву причину, бо, дійсно, вже з тижднів не мав із «чекою» жадного звязку.

«Може так станеться, що й не поверну»,—глянув я на лісову квітку. Яке вражіння це зробило на неї, я дізнався тоді, коли всі поклялись у темряві спати, бо ж олія до лямпади знов запропастилась. Скрізь шукала її лісова квітка й ніяк, ну ніяк не могла знайти! Певне хтось украв...

Гарфа зі струнами прозорого срібла не грала вже, бо надворі мороз будував вежу з синього кришталю й на мурах її розвішував золоті лихтарики. Це теж гарно, коли дивитися з темної хати крізь мережане віконечко, притиснувши до себе теплесеньку лісову квітку...

ТЕ, ЩО МАЛО СУМНІ НАСЛІДКИ.

Нарешті мені шкода її стало. Не лісової квітки,—ні! Меч історії розділив нас і про які-небудь обопільні моральні обов'язки годі було думати. Час був той, коли людськість ховає мораль під тяжкий камінь жорстокої необхідності. Отже для того часу (не для теперішнього) й виходило: поки квітка лісова, й мораль моя до неї теж лісова!

Я про ту: господиню кімнати з роєм... Як ніяк, людина своя. Без лапок, таки справді своя. А вона не могла врешті не помітити дивовижну зацікавленість завхудсектора лісом. Ніби там зосередилась уся художня праця губернії. Правда, художности тієї «праці» ніхто не міг заперечити, але всім було відомо, що такою художністю цікавиться «чека», а не політосвіта...

Я теж врешті не міг не помітити у неї тяжкої боротьби почуття з обов'язком. Як два залізні гаки вчепилися вони в її серце та й тягли: почуття до мене, а обов'язок у «чеку»... Ось, ось розірветься бідне жіноче серце!.. Шкода мені його стало і я зробив дурницю.

— Тільки вашій приятельці ні мур-мур!—сказав їй і додав:

— Правду кажучи, не розумію: як може відповідальна партійна працівниця приятелювати з петлюровкою?

— Ні, вона цілком лояльна культурна сила,—була переконана відповідь.

— Розкажіть ви своєму діду лисому!—не втерпів я, ніби мав цілком певні відомості, що дід її з лисиною. Щеб пак: лояльна! «Коли б не ця лояльна культурна сила, не бачити б мені Янковського, як своєї потилиці...» Це я тільки подумав, а не сказав, бо й без того вже наговорив їй більш, ніж треба було.

Правда, все якось так склалось, що, можливо, інакше я й не міг зробити: мусив був їй про себе хоч частину правди розповісти. Все одно, певне, обов'язок переміг би й їй сказали б інші. Крім того, я не міг обійтись без де-яких послуг з її боку. Все робити самому було надто тяжко. Все-таки це, певне, в перший раз було в комісії так, щоб таку тяжку розрібку вела одна людина цілком самотійно...

Так чи інакше, але, посіявши цю дурницю (дурниця—збіжжя таке) ще перед тим дощем, тепер, сидючи в її кабінеті (на службу до неї зайшов), я мусив був признатись, що ґрунт обрав добрий: зеленіло вже ясно.

— Що нового?—питаю.

— Підозрівають вас дуже,—каже так собі, ніби між иншим.

— Хто?—трепихнувся я.

— Та...—Вона назвала свою приятельку.—Ви їй часом нічого не сказали?—додала вона.

Я тільки пильно подививсь на неї. Вона хотіла глянути мені в очі, але так і з'їхала вбік.

«Роман романом, а, чекай-но, ти в мене запишиш, інтелігенська ганчирка» — подумав я люто, твердо вирішивши свою погрозу здійснити: це ж так цікаво, — почути, як ганчирка пишеть... Головне, як сміла вона бути ганчиркою, коли це моя привілея?!

Звичайно, з нею про це не варт було балакати. Я пішов до Кості: писати доклад, бо ж лісова казка казкою, а тим часом я дізнався багато цікавого.

Тільки я встиг дописати останню (кільканадцятую) сторінку, як увійшов Кость:

— Там твій бандит, — буркнув він сердито. Щоб пак! Як ніяк, а помешкання редактора комуністичної газети й на тобі! — бандитська явка.

— Костику! Скажи, щоб він почекав хвилинку у крамниці, — ніжно попросив я (Кость мешкав у крамаря).

— Добре, — сказав він, ніби — грр!..

Я скорше взяв маленький клаптик паперу й дрібно-сенько написав самому собі: «Поспішайте. Виступ наближається. Про день сповістимо. Як не встигнете сюди, зв'язуйтеся з нашими частинами на місцях. Людей дамо». Написавши, звинув дудочкою й сунув у мундштук цигарки. Вклавши цигарку в портсигар «догори ногами», щоб одріжнити, вийшов до Дмитра.

— Сердитий ваш цей Кость, — сказав він посміхаючись.

Нічого. Він так: щоб не бачили, який він добрий, — обізвався я щирою правдою... Через півгодини ми вже гарцювали на кониках по дорозі до лісового «совхозу».

Не встигла тростиночка нарадітися, що я таки вернувся, як ми всі зі здивованням почули моє прізвище, голосно вимовлено в телефон в суміжній кімнаті, де мешкав ад'ютант полка, що не повинний був ніде про мене чути! Панночки вже почали тремтіти, коли раптом він, постукавшись до нас, запитав про мене й сказав, що командир полка дуже просить мене до себе:

— Взавтра ми вечірку робимо. А ми чули, що ви з худсектора. Може допоможете? — пояснив він...

— Еге, щось цікаве, — враз здогадався я, говорячи:

— Коли ж іти? Зараз?!

— Чому — йти? Подадуть тачанку — поїдемо, — відповів галантно ад'ютант.

— Якась нова комбінація, — думав я через десять хвилин з приємним хвилюванням, сидючи у тачанці, яка дерлася крізь таку густу темряву, що я двічі добре сіпнув себе за ніс: чи не заплющив часом очі у сні? Носа трохи не одірвав, а ясніш не стало...

У великій хаті їх було де-кілька. Я привітався зі всіма, називаючи себе: «завхудсектор»...

Поки ад'ютант сидів, щось мямлили дійсно про вечірку. Але тільки він вийшов, всі аж кинулись до мене:

— Не помітили там нічого?— було перше питання.

— Нічого. Придумано добре,—весело відповів я, оглядаючи запитливо, товариств. Зампред бучки,—відповів на мій погляд один з них, гарний хлопець великоруського типу,—це комполк, а це начрозвідки. Всі свої...

— Я боявсь, що ви враз пізнаєте мене й гукнете мое ім'я,—говорив тимчасом «теж із політосвіти». Тому й сховався у куток... Ну, гайда почнем нараду. Вам, певне, треба як найскорше вернутись?

— Звичайно...

Це був як раз день наскока Пшоника на Тирасполь. Наскок ще не було ліквідовано й настрій був досить збен-тежений. — Тут тхне загальним повстанням,—робив паніку губчекіст. Я заспокоїв, що до цього далеко, а в тім пропонував їм такий план: назвавши комполка «свою» людиною, повести банду на з'єднання з ніби повстанським полком і знищити її...

— Не повірять,—зауважив комполк,—ми ж не раз билися...

— Ну, в такий момент і неймовірному вірять,—казав я, маючи на думці виступ Пшоника.—Крім того, в лісі про вас особисто там чомусь дуже доброї думки. Кажуть: комполк «свій»,—зробив я бідолашному командирі приємність. Він тільки ніяково засміявся. Чекісти переглянулись...

Довго радились, але вирішили поки нічого не робити: вранці буде ясніше. А на ранок прийшла вістка про кінець Пшониковської авантури. І вранці було так: радились, як їм перевести арешти так, щоб часом не впало підозріння на мене...

— А комполку все-таки не вадить у кублечко залізи,—казав я своє,—може мені доведеться тримати через нього звязок... Це ж ясно: в Балту з банди незручно являться, а сюди саме враз. Там цікаві панночки: можна залицятись.

Всі засміялись і весело перекинулись кількома жартами з тих, якими так охоче, з таким смаком чоловіки паскудять найкраще й найглибше таїнство природи, ніби розум людський їм тільки для паскудства та подлости дано. Я ні слова їм не сказав, бо в ту мить, як це завжди зі мною буває в таких випадках, я міг тільки плюнути їм межі очі. Коли мене питали, як провадити арешти, я годився зі всім, бо, крім: «гаразд», не міг витиснути з себе иншого слова... І це теж мало потім сумні наслідки.

ГРІЗНЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ.

Ох, як я ненавидив її!..

— Дивна річ... Так натиснула на «дивне», що це гнучке слово трохи не тріснуло.—Дивна річ: в наросі для «чека» взято як раз таку саму кількість і такі самі документи, які ви привезли лісовикам...

— Хляп! хляп!—з насолодою розквасював я носи балтським чекістам: провінціальні конспіратори!..

— Я їх уже знищив: знаю вже про це,—казав я тим часом, виразно чуючи, як документи в моєму портфелю пищали: «це брехня»! «Я вас»!.. — зиркнув я люто на портфель...

— Крім того ви казали одній особі... І вона назвала інтелігенську ганчирку,—що на друге грудня буде знищено бандитизм...

— Чому ж самена друге?—щиро зацікавивсь я.

— Не знаю,—трохи збилась вона, відчувши безглуздя такої заяви.—А ви часом не мали побачення з предчека?—знов намацала ґрунт.

— Ніколи!—переконано, а сам: «і треба ж було йому, чучелу, завжди в формі приходити. А як справді помітили?»

Тим часом два жіночих ока так дивились на мене, що я цілком виразно бачив, як під ними хутко, хутко трясеться гадюче жало.

А Дмитро обернувся у вареного рака: він уже так повірив мені, що йому було страшенно ніяково за мене. Мені теж було ніяково. Страшенно! Щеб пак: чесну людину підозрівати в такому... Просто не знаєш, що його робити. Навіть не ображаєшся: таке неймовірне підозріння!

Нарешті й гадюці стало ніяково. Вона скинула з себе гидотну шкірку й с-під неї показала гарненька вчителька з цікавими карими очима, які весело заіскрилися, коли уста (зовсім не гадючі) казали:

— Й наплетуть же таке!..

Дмитру раптом обридло бути вареним раком і він обернувся собі в місяць ясний: так і засяло навкруги.

— Ви ж, певне, голодні, а в мене обід готовий,—пригадали карі очі й через десять хвилин я старано заливав смачним борщем ту порожнечу в душі, яка сталася від випущеної ніяковости. Скільки ж я її з себе випустив!..

Дмитро після обіду пішов: йому треба було ще розпитати про Янковського перед тим, як вертати до «совхоза», де він служив (ой, і цікава ж несподіванка там на нього чекала!). А я, не гаючи часу, взявся до праці. Насамперед узяв, роздер на дрібнесеньки шматочки й по вітру пустив отой дурний план із поїздкою отамана до Одеси. По-перше, вже пізно. А по друге,—хіба можна вірити отим проклятим

кацапам? А нехай їм біс! Як хочуть повставати, то нехай самі повстають. Ручаюсь, що у них нічого не вийде. А потім, хто його знає: чи не провокація, часом? У мене навіть є підозріння, що цей самий Петровський, ад'ютант штабу дивізії й голова їхнього повстанкому, просто напроосто чекіст. Та я певний цього: ця історія з документами... Але так вони й бачили мене. Не сьогодні, завтра я в лісі. Нехай тоді шукають вітру в полі!.. Та й хіба їм зараз те в голові? Що? Ліквідовано виступ Пшоника? Знаєм ми ці звіті!.. Дайте тільки до Заболотного добратись. Ми з ним ураз тут загальне повстання підйіємо. План такий...

О, як гарно гарцювати на конику на чолі повстанського війська. Море золото-синіх прапорів. «Ще не вмерла Україна»,—підноситься могутніми хвилями... Ми йдемо все далі й далі. Військо з-закардону не поспіває за нами. І ось ми вже в Москві! Тріумфально гудуть дзвони сорока сороков на славу переможцям. На площах, вулицях чорно від люду, наче рілля зорана...

Бідні карі очі! Аж їм схотілося в подоланій золотоверхій Москві на конику погарцювати.

— Знаєте?—завзято метнулась тонка ручка,—і я вмію добре стріляти! Й на коню їзжу не гірше хлопця...

Все було б добре, коли б якийсь біс не приніс із «совхоза» когось із вісткою, що там усіх арештовано. Рівненько через годину після того, як я й Дмитро виїхали з села... Що таке?! А Дмитро поїхав на «совхоз»... Ну, він не такий хлопець, щоб датись у руки. Певне попередять його...

— Як ви гадаєте?—збентежено питала вона мене; ось-ось знова натягне гадючу шкірку...

Опівночі прийшов Дмитро. Я вже лежав у ліжку.

— ...Коня пустив у поле, а сам...—оповідав він.

— Перепелицею в бур'яни?—докінчив я.

— Та ні, — боронивсь він, сам пішов пішки додому.

— Еге ж: коли вже смерклося,—сміявся я.

Дмитро й собі посміхнувся, але раптом став поважним та мовчазним і аж почервонів, витискуючи із себе.

— А може це по ваших слідах,—назвав він мене по імені й по батькові.

— Можливо, — відповів я поважно, — хоч я дуже обережний... Звичайно, я тільки так міг зрозуміти його запитання.

ЗВІРЮ В ПАЩУ.

Він дуже хвилювався. Написав одну записку, зм'яв та в кишенню. Другу—так само!..

— Я сам піду!—рішуче заявив він невідомо, кому: чи, мені, чи бородатому дядькові. — Ходіте, — різко кинув він

мені й так побіг надвір, що я ледве встиг стиснути тоненьку руку, яка добре стріляла й правила конем.

«Чим це розсхвилювала його так записка Янковського?» — думав я, вивертаючи собі ноги на замерзлих грудках. Питьма була така густа, що ніби це люцифер роззявив пащу й ми в неї лізли, спотикаючися на поїджених зубах... Чи ж мало він грішників попоїв? А тут ще схвилюваний Дмитро біг, як бегемот. Дядько в постолах собі не йшов, а пурхав поруч із ним. Тільки я в своєму тяжкому кожусі стрибав за ними; не то жаба, не то старий цап.

Пробігли по якихось темних вуличках, перейшли річку по слизькій колоді й вийшли за село.

«Еге-ге», — озирнувшись, невесело подумав я: «а місце як раз таке, щоб пристукнути чекіста, якому дуже в ліс заманулося»...

Дмитро й дядько тим часом хутко дерлись кудись угору. Ледве я встигав за ними. Аж упрів: і кожух було важко тягти, а головне, я майже відгадав записку Янковського.

«Присилай свого гонця: ніч темна, місце глухе. Ніхто не побачить і не почує»... Така догадка хоч кого зугріє.

Вийшовши в чисте поле, ми звернули ліворуч і почали спускатися з крутої гори. Врешті трохи не скотились, хапаючись за кущи, на чийсь гарман...

«Конверт!» — блимнуло в моїй голові: я вже знав цей далекий куток села в глибочезному яру, улюблений притулок бандитів.

Три здоровенних пса, учувши нас, кинулися з твердим наміром з'їсти нас із кісточками. — Ш-ша! — шипів на них господар, стурбований не стільки нашою долею, скільки галасом, який пси зчинили, сповіщаючи сусідів про пізніх гостей...

— Скорше заходте, — шепотів він нам, одчиняючи двері хати.

Та ми й самі поспішали, бо гарчало вже коло самих литок. В накурений хаті тмяно блимала лампочка. Три голови як по команді підвелися з запічка, розглядаючи нас. Одну золотаву синьооку голову я пізнав, а другі були незнайомі. Одна з цих двох була людська, а друга більш на бугая здавала. В цьому я переконався ще більше, коли вона наблизилась до мене й ревнула.

— Пароль знаєте?

— Та знаю, — відповів я, виразно чуючи, що мої колінки затрусило: стільки лютости й сили було в сірих очах, які випили в мене, — але цей пароль застарий...

— А новий знаєте? — гукнув він.

— Та це ж пан... — Назвав Янковський моє прізвисько.

— А! — раптом змінився бугай на доброго українського волика. — Сотник Фотій, — ткнув він мені здоровенну лапу.

— Старшина звязку при штабі»,—заявив мені посідач другої незнаної голови. «Та й миршавий же ти старшина»,—подумав я, оглядаючи його. Але мені було не до нього: я вже почув себе, як корабель, якого бурею прибило в затишний порт і, не гаючи часу, брався до діла: витяг урочисто портсигар, розшукав цигарку, що була догори ногами, розламав, витяг записку й голосно прочитав її. Це зробило певне вражіння. Після цього сповістив про наступ Пшоника, не сказавши про його ліквідацію. Це вразило ще більше...

— Часу не можна гаяти ні хвилини!—рішуче закінчив я.
— Я мушу у цю ж ніч побачитись із отаманом...

— Добре,—твердо сказав Фотій.—Я вас можу провести до нього. Але можливо, що нам доведеться цю ніч пройти пішки сорок п'ять верстов. Ви згодні на це?

Щеб пак! Хоч і сто,—відповів я, рішучо.

Фотію це сподобалось. Він жваво одяг шинель і комунарку.

— Гевер мій!—скомандував він старшині звязку. Той подав йому карабін.—Ви зброю маєте?—звернувся він до мене.—Ні... Янковський дав мені свій ноган-самовзвод. З насолодою причепив я його собі до паска: «Тепер як що, то, принаймні, дорого віддам свою голову»...

Через хвилину ми вже дерлися, хапаючися за куци, на темну гору. З поля знов повернули в село. Очевидячки, важно було, щоб не знали, з якого кутка села йдуть, а йти через село—байдуже! Дійсно:

— Стой! Хто йдєт?—гукнув хтось із темряви.

— А ти хто?—спинив Фотій свою монументальну постать.

З темряви боязко підсунувсь селянин.

— Обходной,—була відповідь.

— Как твоя фамилія?—гаркнув Фотій. Той назвав...
—Ну, то мовчи! А то—знаєш?—виразно й з натиском сказав йому Фотій і догнав мене: я пройшов наперед: якось самі ноги перенесли. Але, звичайно, я не подумав, що то спинив нас патруль і зараз почнеться стрілянина. Зовсім ні... Просто не хотів, щоб, скажім, селянин мене бачив!..

Йшли ми дуже хутко. З моєї сорочки, як би її викрутити, певне аж поллялося б. Проклятий кожух на кенгуровому хутрі, який мав гріти мене в лісі, надто щиро взявся до виконання своїх обов'язків, ніби не бачив, що до лісу ще далеко...

«Ох, коли б крок зменшити»,—думав я з тугою, але—ні слова!.. Я ж чудесно розумів, що Фотій навмисно так жене: мою терплячість випробовує.

Пройшли верстов п'ять полем і пірнули в темні лози. Фотій упевнено машерував, видно добре знайомими стежками. Вийшли на чийсь город. На горбочку хата залицялась до

місяця, який сидів на вербі, міркуючи, як видертися на той дах, синій, золотими цвяхами цвяхований. Фотій обережно, як кицька до горобця, підліз до темного віконечка й тихесенько подзьоркав у шибку...

— Я! Фотій!—пошепки казав він комусь у хаті—Семен є?

Очевидно, ні. Фотій одійшов од вікна, гукнув мене й ми вийшли на вузесеньку вуличку. Питали ще в двох-трьох хатах: не було...

Вийшли на широку вулицю, яку я пізнав: я вже давно намацав приблизно район перебування отамана й заздалегідь ознайомився з географією місцевости... Раптом Фотій прислухався: десь близько рипіли вози. Ми зайшли в чийсь двір і присіли під тином. Але даремне: дядьки їхали...

Обійшли більше десятка хат, коли нарешті в одній сказали, що отаман виїхав напередодні.—Два хлопці лишилось і коні є,—казав Фотій.—Але зараз пізно й не встигнемо їх знайти та вирядитись у дорогу...

Я спробував сперечатись, але дійсно: до світу не можна було заїхати сорок верстов до якогось місця, де мав бути отаман. Переночуємо тут в одній хаті, а взавтра я розшукаю хлопців,—пропонував Фотій...

Постукалися до одної хатинки, де, як видно, Фотія добре знали, поклалися на діл на соломі спати, а під ранок Фотій кудись помандрував, сказавши мені, щоб я на день йшов до вчителів: увечері по мене прийдуть.

Через годинку я теж зібравсь у путь і, подякувавши господарів хати, сиріт-хлопчат за гостинність, пішов собі до школи.

На вулиці всі хатки було вимазано з одного боку в рожеве, а сонечко сиділо собі за горбком і ні мур-мур!—ніби й не його це робота. Самітній журавель коло криниці голосно репетував, що його кароока молодиця так рано розбудила. Я заступився за журавля. Молодиця вищирила зуби, але не вкусила...

— Завхудсектором,—казав я через півгодни вчителю, безвусому хлопцю з очима, в яких хоч шахти пороби, а до розуму не докопавшися. Переконавшись, що це слово для нього порожній згук, я з'ясував йому.—Я від Дмитра, маю побачитися з отаманом і по мене ввечері прийдуть...

— Ага!—вимовив він так, ніби все це вкупі й означало: «завхудсектор».—Розумію. Прошу, ви можете перебути хоч і в моїй кімнаті.

Я згодивсь із тим, що це зручніше, ніж, наприклад, на даху школи й, напившись гостинно запропонованого мені чаю, зараз же заліз спати, бо не виспався за попередню ніч і мав не спати другу...

Ввечері прийшов дядько з чорною бородою. Пошушукався з учителем і звернувся до мене.

— Ході́мте, пане. Хлопці вже чекають...

Дійсно чекали. В темряві: щоб хто на світло не надійшов. Тільки на мить засвітили сірника: сметану мені господиня наливала в мисочку,—перекусити на дорогу. І з п'ятьми виринули коло столу два гарних, справді козацьких обличчя. «Не хлопці, а орли»,—подумав я, глянувши на них: «з такими хоч на край світу»... Фотій теж був у хаті.

Стали виражатись у путь. Справа не проста, бо трое коней (їхав тільки один із хлопців, а другий лишався для звязку) було сховано у різних хазяїв, а сідла й зброя—знов у інших. По-за тим усім треба було так іти, а особливо так підходити до «своїх» хат, щоб сусіди не помітили...

Перелізши де-кілька тинів, ми з Фотієм підійшли крадькома до чиеїсь стайні.—Є!—прошепотів Фотій, послуховавши коло муру. В ту ж мить зі стайні вийшов дядько й привітався з нами. На нас уже чекав один із хлопців зі своїм конем.

Сідлали в стайні, в темряві. Оце вам буде,—вивів Фотій гарного сірого коника. Чекайте на мене коло хреста,—сказав він Юхиму—хлопцю, який мав їхати з нами.—Ну, з богом!..

Коник мій весело затрусив вуличкою вгору й через п'ять хвилин ми виїхали за село.

ЗУСТРІЧ.

Переїхали горбок, спустились у яр. Щось довге й сіре виринуло з п'ятьми, підійшло до нас і стало: хрест...

«Фрр!»—сказав коник, покосив чорним оком і наставив назад вушки. В ту ж мить земля задудніла й з п'ятьми вплив на коню Фотій.

— Гайда через ліс,—сказав він і, переїхавши ще горбок, ми пірнули в чорну вовну під дубками.—Бережіться гілки,—попередив мене із запізненням Юхим, бо як раз у цю мить хтось у темряві розмахнувся й хляснув мене в чоло: аж блиснуло...

Іхали без дороги. Іноді злазили з коней, бо гора була дуже крутою. Тоді під ногами м'яко шаруділо листя, шепочучи про те, що от мороз уже, а снігу нема: зімно!..

Виїхали з лісу, бачимо, щось на горбку прикурнуло. Велике!.. Ніби спить, а само за нами стежить...

— Спитаємо лісника,—сказав Юхим і пішов до того, на горбку. А ми стали поїти коні коло криниці. Фотій лив воду в крижаний жолоб, бентежучи тишу обуреним скигленням журавля.

— Не знає,—прийшов Юхим. — Певне поїхав у...—Фотій назвав якесь село. Я не розібрав, бо як раз нуздав холодну мокру мордочку мого коника. Він гризнув залізо й весело побіг, тільки нога дістала стремено.

Поїхали полем. «Ага, ось ви де!»—визирнув місяць із-по-за лісу й зараз же укрити шлях перед нами срібним серпанком. Він давно це хотів зробити та не знав, де ми...

Іхали довго то дорогою, то просто по замерзлій ріллі або лісом. Часто йшли пішки: все могло трапитись і коні мали бути свіжі.

— Приїхали—сказав Фотій. Ми стояли на високій горі. Глибоко в долині ледве ледве бовваніло село. Пішли під гору, ведучи коней на повіді й пильно придивляючись у білясту далеч, готові кожну мить стрибнути на сідла й гай! вітром. Часто спинались і слухали. Біляста ніч теж слухала. Ми не чули нічого, вона—наш стриманий подих.

Нарешті підсунулись тихенькі хатки. Фотій підійшов до одної, другої, третьої. Вернувся:

— Лиха година! Певне не те слово...

— Ідьмо до вдови,—пропонував Юхим.—Згода,—підхопив Фотій...

Поїхали сонним селом. На обрію на сході в тумані ясно горів лиhtar, розливаючи навколо себе рожеве світло.—Зоря, сказав Юхим, і в досвітній тиші заскрипів журавель...

«Скоріше заїзжайте»,—шопотіла вона: «бо ж ранок!»..

Розсідлювали в стайні коней, а вона легенька, як сарна, стояла коло дверей і сріблясто цокотіла:

— Чую: дзьоркає у вікно. Хто такий?—думаю. Глянула: козарлюги!..

І вона до чогось зраділо засміялась...—Гайда в хату: в мене вже сніданок готовий. Ніби знала, що приїдете,—приспіншала вона.—Спочатку коням дамо поснідати,—солідно з п'ятьми прогудів Фотій.—Зараз!—обізвалась сарна й через хвилину вже тягла мішок із вівсом.—Та давайте мені, він тяжкий,—не втерпів я та й забув, якою рукою брати: правою чи лівою. Темні очі лукаво зиркнули.—Ну чого ж стали? Не знаєте, як приступити?..

— До кого це?—обізвався Фотій.

— До мішка,—засміялась вона...

Коні смачно хрумтіли вівсом, а ми вмивались у великій чистесенькій хаті. В кутку весело співала пічка, а на стінці танцювали золотаво-червоні чортики...

Після сніданку полягали спати. Я був дуже стомлений. але довго не міг заснути. Ну як його заснеш, коли по хаті оте крутиться? Ач, як сміються очі! Й зовсім ні: і не думаю дивитись! Мене надзвичайно цікавлять оті визирунки по стінах... Тільки!

Ввечері прийшли хлопці. Село це було, так мовити, столицею лісовиків: вони тут вільно ходили вдень. Зустріли на вулиці вдову, дізнались про Юхима й Фотія й прийшли навідати, про новини розпитати. Були озброєні тільки ногами, без рушниць: у відпустці, відпочивали... Де отаман,

вони не знали. Але чекали на нього зі дня на день. Порадившись, вирішили далі не рушати, а зачекати тут день-два.

Я охоче згодивсь, але жорстоко розчарувався: лишатись у вдови далі було б необережно, бо вже знали, що в неї лісовики бувають. Довелось переночувати в якогось багатенького дідуся, клянучи на чим світ конспірацію. А вдень пішли по хатах. Там поснідали, там обідали, там чарочку перехопили... Рішуче лісовикам тут було вільне життя.

Ввечері знов зійшлись у вдови. За день я собі здорово натер ногу й тепер ну ніяк не міг іти далі...

— То лишайтесь тут, як не боїтесь,—співчутливо пропонував Фотій.

— Та воно трохи не безпечно, але доведеться,—сумно зітхнув я.

Фотій переглянувся лукаво з Юхимом... Переглядайтеся хоч до ранку,—подумав я, лежачи на тепленькому припічку: така тобі постель, що й не придумаєш кращої. Головне, можна собі задумливо дивитись, як коло пічки на долівці й на стінці танцюють червоні чортики. Це ж так цікаво! Безумовно цікавіше, ніж оті темні очі, що так лукаво й задикуватو поглядають, ну, звичайно, в піч: диви, ще молоко збіжить...

Фотій з Юхимом пішли собі шукати безпечнішої ночівлі. Я провів їх до тину. Не дійшов до хати, як на вулиці прозвеніло: —Стій! хто йде?..

Я завер, ловлючи вухом далекий гомін...—Вбирайтесь: козацтво приїхало!—весело гукнув з вулиці Фотій. Враз забув я про натерту ногу! Як вітер влетів у хату, одяг кухуха й вибіг до Фотія...

— Ходім! Отаман позаду лишився,—казав він...

— Стій! Хто?—спинив нас через кілька хат кіннотчик.

— Свої!—відповів Фотій, вітаючися з ним.—Де Семен?—
—А ондечки!..

По вулиці наближалась кавалькада й серед неї—на здоровенному коні, в чорній цератовій кереї від дощу, як із чорного мармуру висічена, монументальна постать отамана.

НАРАДА Й «РЕЙД».

Скинув керею, кожух на кенгуровім хутрі, як мій, і лишився в чорному френчу—здоровий парубок, трохи надто важкий: пудів із шість; невеличкі чорні жваві очі під оксамитовими бровами, рівний, але товстий і короткий ніс, товсті ж синюваті губи й тяжкі, якісь кабанячі щелепи...

Все-таки обличчя можна було назвати гарним тою нескладною, грубою красою, яка мала бути до вподоби сільським дівчатам, молодицям та попівнам, над серцями яких він мав такі ж численні перемоги, як і в боях. Вуса й борода

майже не росли. Напущений аж на брови чорний блиску-чий чуб навмисно ховав низьке звіряче чоло. Коли отаман підняв на мить гребінкою волосся, поправляючи зачіску, я аж одвернувся: така гидотна образа дикого кабана на мене глянула... Взагалі, щоб не ображати своє почуття краси, я старався дивитись на його очі, справді гарні: життя аж іскрилося в них...

— А ми воювали,—казав він мені, поблискуючи ними, вислухавши моє оповідання про те, з якими труднощами я розшукав його.

— Шарпанули вас трохи?—фамільярно запитав я, вже знаючи, що напередодні банда попала в добру перепалку, загубивши кулеметчика з кулеметом.

— Наші втрати незначні. Ворог більше згубив,—відповів отаман тоном полководця, який дає інтерв'ю журналістові. —Як зглянутись на втрати, то ми скорше виграли, ніж програли... По похмурих обличчях де-кількох козаків, які були в хаті, я бачив, що вони іншої думки про подію... Де-котрі спробували навіть висловити це дотепним жартом.

Тоді отаман ураз згадав, що час починати нараду. —Лишаються в хаті тільки старшини й представники козацтва,—твердо сказав він. Де-кілька чоловік вийшло. Один із перев'язаною головою та свіжими плямами крові на пов'язці лишився, спершись задумливо на шаблю... Ти ж, Кирило, не член ради,—звернувся до нього отаман. Той у відповідь тільки чудно глянув на нього розумними світлими очима.—Ну, та цей може лишитись,—раптом заспішив отаман.—Починаймо, панове!..

Перше слово дали мені для доклада про політичне становисько. Задача моя була не з легких. Те, що проклало мені шлях у ліс—вістка про виступ Пшоника—тепер могло й справді счинити, ну, як не загальне повстання, то значний заколот. Треба було говорити так, щоб лишилося вражіння небезпеки сепаратних необдуманих виступів. Одночасно не можна було позбавляти банду всіх надій. Це було теж невідно.

Після мене взяв слово курінний, молодий хлопець із блідим нервовим обличчям. Я вже думав що все пропало!.. Він казав і я чув, як гудять на сполох дзвони, а звідусіль тече чорна юрба з вилами, косами, граблями...

— Я на себе беру дванадцять волостей,—репетував курінний. Ручаюся, що всі підіймуться по першому знаку...

Після нього знов говорив я. Звичайно, я був надзвичайно радий бойовому настрою населення. Повстання?—Гаразд! Візьмемо Балту, Тирасполь, Одесу!.. Враз відкриємо фронт своїм із Румунію!.. Коли пан отаман ручається за все (о, закордоном знають, що він на вітер плани не робить).

Нарешті говорив сам отаман. Небагато, але «дуже розумно»!—як я голосно зауважив. Це ж просто по-наполеновськкому: зробити рейд, тоб-то об'їхати всі села, ну, скажім, не всі, а частину й наочно побачити, який настрій населення й які сили повстанців. От і все! Тоді видно буде... Звичайно, я не спитав, де досі був отаман, що не знав ні своїх сил, ні настрою людности. Певне, в нього були важніші справи...

Голосували пропозицію отамана «й пана представника закордону»,—додав він. — Звичайно, я згоджуюсь із паном отаманом,—поспішив відповісти я. Шеб пак: хіба мені не цікаво було знати сили банди й настрої людности? Потім пропозицію курінного. За останню був тільки він сам та й то зрадив, коли не пройшла. Такий він уже був: аж блідий з переляку, але, кричить, репетує, стріляє в повітря й таки першим лізе в бій. Тут він теж вважав своїм обов'язком показати рішучість і відвагу, хоч розумів, як і всі, що повстання, звичайно, не буде, а як спробують счинити заколот, то пошарпає влада потім дядків і перестануть вони їх пускати до хати.

Словом, нарада скінчилась добре. Всі повеселішали: як було, так і буде,—зрідка бої, тільки тоді, як певна перемога, а як ні—коні добрі! Миршаві радянські не доженуть... Люди годують, дівчата й молодіці люблять. Хоч і довіку так!.. Добрий собі хлопець, цей представник закордону. Розуміє козацьке життя!..

Вранці мали вирушати зі світлом, але затрималися: кілька козаків дезертувало, тоб-то самовільно лишилися у селі на відпочинок.

Одному козаку, який хотів був лишитися вдома зовсім, покинувши «бандувати», вселюдно «вспали». Аж за кілька хат було чути, як ляскотили шаблі платом по голому тілу. Я прийшов на місце езекуції вже тоді, як бідний хлопець, білий, як стінка, з якимись не своїми очима, вже вбирився, ніяк не потрапляючи тремтячою рукою в рукав свити. На коню він потім сидів боком...

У похід вирушили десь певне о півдні. Іхали по-двоє, кроком. Часто йшли пішки, щоб не стомлювати коней. На кожний горбок виїзжав наперед Юхим із біноклем; видно, ніс службу дозорця.

У той же день я був свідком першого при мені «бойового діла» банди. На шляху іхало кілька підвод.—Спекулянти,—вирішив Юхим, уважно розглянувши їх у бінокль. Ми пересікли шлях і поїхали собі далі. Коли це курінний надумав.

— А ну, поїдьте подивіться, що там,—каже двом козакам. Ті охоче зірвались із місця й через кілька хвилин уже вертали кар'єром, тягнучи на бечівці чоловіка, якого за шию прив'язали до сідла. Я глянув і зараз же одвернувся, бо міг

наробити дурниць: дикий жах застиг в очах бідного селянина, а уста вкрилися кривавою піною...

— Питаємо, хто такий, — доповідав курінному один із розвідників — каже: с-під Ананьїва, хлібороб, їздив по хліб, бо не вродило... Тоді Охрім йому: «Брешеш, ти бандит!» А він, гадаючи, що ми червоні: «Де там! Я сам чимало цих бандитів рубав»... Ми йому: «Де служив?» — «В червоному козацтві»...

— А—а!—вовком завив молодий хлопець із жорстоким обличчям.—Ми ж тобі зараз покажемо червоне козацтво... Й він витяг з-за паска кинджал. Я вже знав, що його факхом було обрізувати жертвам вуха й ніс... Банда співчутливо загомоніла: червоне козацтво й залізна дивізія вважалися найлютішими ворогами, бо не раз добре били бандитів.

Стримуючи хвилювання, щоб не зрадити себе, я взяв у того, кого назвали Охримом, документи спійманого й, хутко переглянувши їх, під'їхав до отамана:

— Простий селянин. У війську, очевидно, по мобілізації був... Українець. Не варт із ним возитися,—сказав я, всіма силами удаючи цілковиту байдужність.

Не знаю, чи згодився зі мною отаман, чи хотів виказати новій людині свою гуманність, тільки він під'їхав до курінного й щось сказав йому стиха. Було видно, що той не відразу згодивсь, бо, певне, жорстокість уважав атрибутом відваги. Але все-таки голосно дав наказ:

— Всипати двадцять п'ять та й пустити—... й гидкою лайкою закріпив сказане. Той, з кинджалом, так виразно барився коло своєї жертви, що курінний мусив був коротко й грізно, як на звіря, гиркнути йому:—Ну?!..

Били аж надто щиро. Від першого удара нещасне тіло відскочило од землі на аршин. Нестерпуче хотілось дати шпори коню. Але я дїждавсь, доки побитий чоловік не побіг, стрибаючи, як підстрелений птах, до свого воза... «Наказ наказом, а так певніше»,—думав я, стараючись перебороти млюсність. Тоді дав шпори й пустив кар'єром. Обігнав банду, поїхав вперед і спинився тільки тоді, коли в долині показалося село. Я не знав, чи заїдемо в нього.

— Тут ночуватимемо,—розрішив мій сумнів Юхим, який догнав мене. Але самі не їдьте: може червоні є. Тут ми один раз добре попались,—додав він і почав пильно розглядати в бінокль далекі хатки...

Я став в одній хаті з Юхимом та його братом Кирилом, отим пораним козаком, що лишивсь самочинно на нараді. Брати чомусь подобались мені, й, видно, я їм теж, бо в поході тримались більше коло мене.—Золото, а не хлопці,—сказав про них мені отаман, від якого я держався подалі; часу на вивчання його я мав досить, а завжди бути з ним неприємно: якось відчувавсь у ньому не то виродок, не то звір... Він

заходив у хату, жартував із молодіцями так, що не розібрати було, чи від жару в пічці, чи від цих жартів соромливо червоніли стіни. Але молодиці, видно, кріпші за стіни були. Нічого: реготали собі...—Наш бугай вже десь лизнув,—стиха казав Кирило до Юхима, не знаючи, що я теж чую. А бугай тим часом потюпав кудись вечеряти. Я лишився із братами, які мені все більше подобались. Але скоро по мене прислали від отамана. Довелося піти: в просторій килимами вбраній хаті вже гуляла круг стола здорова срібна чарка у супроводі щирого: «Дай боже»!..

Уранці довго тягнули з виступом у похід. То коні кувати треба було, то збрую поладити. Козаки, видно, виміряли так, щоб лишитись на обід. Я теж не байдужно слухав коло печи, як заклопотано белькотали галушки із салом, а на столі, як літаки на аеродромі, росташувалась рядами ескадрилья ще сирових вареників... Коли раптом цю іділію, як сокира лозину, розсік стріл на вулиці. Аж повітря здригнулось. Кирило й Юхим ураз зірвалися з місця й вибігли з хати...—Ой, лишечко! Б'ються... Тікайте, тікайте,—кинулись до мене молодиці, гадаючи певне, що я зібравсь у їхній хаті ховатись від червоних. А я просто не второпав одразу, що воно таке, так несподівано вдерся цей грубий звук у мої затишні мрії про вареники зі сметаною. Переконавшись нарешті, що моя ескадрилья для мене улетіла без вороття, я солідно оперезався своїм паском із ногоном і вийшов надвір. Кирило тримав мого коника.

— Сідайте скорше, — збентежено казав він, — червоні! — й зараз же, стрибнувши на свого коня, полетів когось доганяти...

«Слава!»—не досить дружно розсипалось по вулиці. «Ага, в атаку!»—зрозумів я й собі пришпорив коня. «Фюіть! Фюіть!»—у далеч прозорі птахи...—Що таке?—питав я Фотія.

— Розвідка червоних, — відповів він, гостро дивлячися вперед...

— Ах!—що сили гукнув хтось у мене над вухом. Я глянув: Юхим ще ціливсь із карабіна, а попереду вже якийсь кіннотчик чудно пірнув убік із коня й зник без сліду. Його коник пробіг трохи й став, довірливо дивлячись на нас, коли ми підїхали: бідне звірятко Маркса не читало й не знало, що то класові вороги наближаються...

Збились купою коло церкви: курінний наказав далі не їхати. — Ще потрапимо в пастку, як у... — він назвав якесь село.

Налякані селяне поглядали с-по-за плотів: думали, бій буде. «Свої» хлопці підійшли й сказали, що підстрелений Юхимом червоноармієць сховався в одній хаті.—А я думав, що городами втік,—казав Юхим...

З коліна точилась ясна кров. Очі з жаху й болю стали світлі, аж прозорі...

Мій мозок старано працював, вишукуючи спосіб порятунку, бо я знав, що банда ні в полон не брала, ні ранених не визнавала: всіх прикінчувала шаблями. Під'їхав до отамана:

— Ой, дістанеться тому дядькові, де цей підстрелений сховався. Обов'язково скажуть, що він сам виказав... (Я бачив, що дядько з багатих хазяїв, а ці були, звичайно, в пошані у бандитів).

— Дійсно,—згодивсь отаман,—не помилують...

Тоді я зауважив, що, певне, й усе село не минуть репресії за переховання повстанців (бо ж не доповіли й розвідку не попередили), а зараз це дуже не бажано. Словом, врешті зробили, ніби селяне стали багаті, щоб червоноармійця помилували, і я бачив, що дядьки справді зраділи, коли понесли на руках раненого, якого їм віддали. Не знаю, чи боялись репресій, чи дійсно шкода було хлопця...

Довго ждали тих, що погналися за червоною розвідкою: їх не встиг курінний спинити. Нарешті вернулись; один червоний утік, а другого, політрука, зарубали. «Нехай живе комуна»!—встиг він крикнути перед смертю,—оповідали козаки...

Вирушили вже під вечір. Ночували недалеко, верстов за вісім. У село в'їхали поночі, тихенько, щоб люди не чули: тепер треба було стерегтися.

Вранці вже не засиджувалися: ще до сонця рушили далі. Курінний марив про те, щоб переправитися через Буг і погуляти на тім боці...

Вже недалеко від Буга запримітили в полі трьох кіннотчиків. Курінний наказав чотирьом козакам нагнати їх. Ті близько не підпустили: випустивши кілька куль, зникли за обрій...

В село у долині не всі разом поїхали: послали трьох на розвідку й скоро почули стріли. Спинилися чекаючи, що буде. Виявилось, що в селі три червоноармійці збирали хліб. Двох зарубали на місці, а третього з тачанкою взяли в полон. Але й цього помилували, примусивши лишити в волості листа про те, що він добровільно прилучається до банди. Хлопець справді просився, запевняючи, що був уже повстанцем: до служби... Росташувались на відпочинок. Місцевість була така зручна до бою, що вирішили спробувати щастя, коли надійдуть червоні: після всього, що сталось, можна було чекати що-хвилини погоні. Але банда вже забула недавню невдачу.

Сідало сонце, коли вирушили. Спочатку взяли напрямом на ліс, але курінному кортіло ще раз побачити, чи не можна переїхати по кризі Буг, хоч уже дізнались, що крига ще під пішим гнеться.

За селом їхали вузькою смугою берега: з одного боку височезні скелі, а з другого річка під тонкою кригою. Ще й до того беріг вкрито здоровими каменюками. Тільки я подумав: «От де б коні ноги поламали, як би хто пугнув з кручі», як на горі ніби арапником хтось почав бавитись.—Повертай,— гукнув курінний.

Але вже й без його наказу всі в безладдю, стрибаючи через каміння, поспішали назад у село: ще хвилина й певне всі пропали б або від куль, або під кригою в Бузі...

— Вперед, вперед! Тут небезпечно!—кричав мені курінний, сам лишаючись позаду, щоб розглянути ворога. Але мене кортіло лишитись. Зі мною був Кирило. Курінний десь зник у заулочках і ми собі тюпали вдох, оглядаючись із-по-за хат.

Очевидно, нас примітили: «Тю-у! Тю-у! Тю-у!»... весело затюкало навкруги. А коло церкви, на горбку, кулемет уже почав своє глузливе:

«Так, так, так, та-ак їх!»!.. Й над нами незримо пролетів велетенський птах...

— Ач, розібрало їх!—посміхнувся Кирило, пришпорив коня й ми полетіли навздогін банді, яка чорніла гони за три в сутіні долини...

Довго плутали в темряві тихими чорними полями, замітаючи слід, а ночувати спинились у тому селі, де забили розвідку. Приїхали поночі, тихесенько. Стали з самого краю і ще вдосвіта вирушили далі. Переїхали славетній численними боями з червоними Кішевський ліс, а коли ліс увесь закурився туманом ранку, виїхали до села, свіжого й рожевого після сну. В кріпких, як старе вино, холодках порались хазяїни чепурних, заможних хат.

Пообідавши я собі сидів у чистенькій хаті, як кіт гріючись на сонечку, яке щедро ляло золотаве тепло крізь віконце, жмурились і думав: чи поспати трохи, чи поглядати далі на ту пару лукавих чорних черешень на припічку (буває, бачте, що й на припічку черешня росте; о, ще яка струнка та весела!), коли раптом на шибці розплющився ніс нашого вартового й хтось с-під землі гукнув: «По конях! Червона кіннота!»...

На цей раз я не поспішав цілком свідомо: я знав уже, що не сьогодні-завтра ми поїдемо з отаманом під Балту: розвідати, що діється в моїй «повстанській дивізії», й марка божевільної відваги для мене була дуже цінна. Я чудесно чув, що моє перебування в банді може закінчитись для мене дуже сумно, бо вже надто виразний лишився за мною слід...

Спокійно я вдяг своє кенгуру, підперезавсь і привітно побажав усього кращого господарям хати. По тому, як вони не поспішали мене тікати, очевидно, зовсім не боючись, що червоні мене в їхній хаті знайдуть, я зрозумів, хто червону кінноту покликав.

На селі вже не було нікого з лісовиків. Тільки вірний Кирило тримав мого сірого коника та Юхим воював зі своєю вогонь-кобилою, якій не стоялось: розумне звіря чуло вже бій. З гори, насупроти, котилась низка сірих павучків...

«Де ж їхні коні?»—подумав я, «Тю-у! Тю! Тю-у!»...—засміялось навкруги, ніби моя думка була така чудна. Мій коник зрозумів цей сміх, бо без шпор рванув до лісу. За селом курінний гримав на козака, який нічого не міг зробити з запасним конем на повіді: сідло перевернулось під живіт і бідне перелякане звірятко з роспачем феєало, не рушаючи з місця. Банда бовваніла вже десь під лісом. З-заду перестали стріляти: очевидно, ми попали на мертве місце. Курінний вилетів на гору,—глянути, що робить ворог. Постояв трохи й раптом гукнув:—Тікають! В наступ! В обхід!...—і він засвітив сигнал у свисток...

Очевидно, піхота (а не кіннота, як думав наш вартовий), побачивши курінного на горі, вирішила, що її обходять, перш, ніж банда дійсно почала широким півколом обіймати її. Я догнав курінного: невеличкий відділ спішно відступав на чорній ріллі. Бандити тримались на дуже пристойній дистанції, добре знаючи свою перевагу: влучну стрільбу. Тільки курінний, я, та Юхим були в середині півкола, зовсім близько відділу, який правильно розсипався, час од часу спиняючись і присідаючи до землі. Тоді хтось раптом роздавлював силу горіхів. «Чирк! Чирк!»—чомусь курилась тут і там рілля. А під лісом глузливо свистіли: видно комусь цей спектакль рішуче не сподобався...

— В атаку! В атаку!—з роспачем кричав курінний, свистів, стріляв із ногана в гору. Але добре досвідчені бандити чудесно бачили, що відділ ще не деморалізовано: не візьмеш, атакою і пострілювали собі здаля, ніби й не чули курінного. Тоді він повернув назад лаяти своє неслух'яне військо, Юхим теж трохи відстав і я лишився сам. Відстань між мною й відділом хутко зменшувалась. Я виразно бачив, як один піхотинець без рушниці спинився і раптом усі присіли... «Чав-чав-чав!»—жваво обізвалась на лускання горіхів рілля навколо мене: очевидно, цілилися в мене, але мабуть були новобранці, бо джмелі кружляли коло мене й коника, а не чипали. Час од часу я стрибає на землю, ставав на коліно й собі роздирав карабіном повітря, старано цілючись у чорну ріллю по-над сіре...

З другим випалом рілля закурилась уже під ногами коника, аж він підстрибнув. Учити новобранців по собі стріляти не було моєю задачею, бо я все таки не був інструктором стрільби; я вирішив, що можна повернути назад.

Як раз і карабін мій перестав подавати. Попоравшись кілька хвилин коло затвору, демонстративно ще догоняючи відділ, я круто повернув і під'їхав до курінного, який лаяв

зайця» и козаків, що збиралися коло нього: відділ вже перекотився через горбок, видершись із кола. Обходити його знову було небезпечно: в тилу лишалося село з доброю (знали це) організацією комсомолу.

Поки про це міркували, піхота знов вийшла з долини на горбок і привітала кількома кулями нараду. — Розсіпся! — буркнув похмуро курінний і банда повернула назад до того села, з якого її так нечемно попросили. Вирішили взяти у дядьків оброку коням, як кара за те, що доповіли. В село в'їхали, звичайно, переможцями. Коло «канцелярії» зібралась купка селян.

Я під'їхав ближче й гукнув:

— Що ж: побили ваших червоних!

Крижане мовчання було відповіддю. Я відчув, що мій вигук влучив не одно серце й помітив очі, які вороже стежили за лісовиками, що побідно гарцували на шляху. Село було бідне й тільки той куток, де ми спинились, красувався хатами під гонтом.

Годували коні в лісі. Хоч добре морозило, а вогнище курінний не дозволив робити: червоні добре знали, що значить димок над лісом, а ми ще були коло самого місця бою. На постою я ясно відчув, що недурно ризикував уранці головою: козаки привітно жартували зі мною.

— Вдважний козак, а походного звичаю не знає... (Ота черешня на припічку таки встигла сунути мені в торбинку пиріжків на дорогу, а якийсь добрий знавець походного звичаю з'їв їх за моє здоров'я, забувши певне мене на мої ж пиріжки запросити...).

А курінний щиро-приятельськи відмовляв мене од поїздки з отаманом:

— Плюньте ви на ті організації. — казав він, — ще попадетесь ненароком. Лишайтеся із нами! Погуляємо добре, а як Дністер стане, майнем у Румунію. Там відпочинемо, добавим свіжої сили та й знов сюди. Ці всі виступи... — Він зневажливо махнув рукою. Але щоб не образити мене, представника закордону, дипломатично закінчив: — ... певне раніше літа не будуть.

Я помітив, що курінному аж кортить стати самому отаманом і що козаки досить прихильно ставились до такого, так мовити, династичного перевороту. Справа в тому, що отаман ще підтримував де які традиції: наприклад, не грабувати селян, та й взагалі не чипати мирне населення; словом, дуже «зважав на громадську думку». Все ж він добре розумів, що самим конем та рушницею довго не проіснуєш. А курінному на це розуму не вистачало й він дозволяв, так, під руку гульнути козакам і певне був би давно отаманом, але банда все ж розуміла, що на саму просту бойову стратегію курінному розуму теж не вистачає. Такі випадки, як

тоді, над Бугом, із ним не раз траплялись. Отаман навмисно той раз усунувсь від командування, щоб здискредитувати соперника. Все ж співчуття банди було на боці завзятого курінного. Я, дуже обережно, звичайно, теж привертав до нього козаків; з таким ватажком банда легко могла так вскочить, щоб вже на сухе й не вилізи. Тому то я й тягнув отамана з собою, хоч міг і сам їхати під Балту. А курінному я сказав:

— Не знаю, може я й зроблю так, як ви кажете, але все ж треба поїхати... Перевірити організаційну працю отамана на Балтщині,—додав я так виразно, що курінний весело посміхнувся, зрозумівши, що я вже чув козацькі жарти про цю організаційну працю отамана, за яку селяне прозвали його громадським бугаєм...

Ночувати поїхали далеко: на Ольгопільщину. Вже поночі підїхали до тихого сивого від рясного інею села... Постій мені випав нещасливий: господиня хати, чоловіка якої недавно забрали за зв'язок із бандою, всю ніч скиглила, щоб ми «йшли собі, звідки прийшли».—Та замовчіть ви,—стогнав мучаючись Кирило. Але жінка не втихомирювалась, поки не поснули всі.

Ще сіріло, коли, зробивши повний круг, ми вернулись знов до лісової столиці. Тільки я почав розробляти стратегічний план, метою якого було стати на постій у сарни-вдови, коли із жалем дізнався, що днюємо в лісі, бо в сусідньому містечку червона кіннота (не могли знайти іншого місця!). Тут ми набрали тільки оброку коням (а собі калачів та сала) й рушили далі...

Заїхали глибоко в ліс і тому курінний дозволив погрітись: тільки щоб не курило... Задзвеніли шаблі, біленькі берізки ахнули й упали. Жадібно цілували ніжні білі тіла веселі червоні бісенята, і згодом у синю блакить забив фонтан світлого, світлого прозорого меду.

День видався погожий. Сонечко сіло на стрункі берези й заткало ліс золотим павутинням. Лісу це сподобалось: «Ще! Ще!»—просив він і завмер у дзвінкому чеканню.

Мальовничим гуртком росташувались лісовики коло вогнища. Здоровий козарлюга зняв сорочку й тримав її над вогнем, приносячи в жертву лісовим богам козацьку худобу.

— Тримай за роги, а то втече,—гукнув хтось перелякано.

— Не бійся: бита. Дай ножа, віржу до хліба: ач як бік гарно засмажився».—І ліс весело зареготав на козацькі жарти...

Ксли сонечко сказало: «годі!» й пішло собі за горбок, ніби йому було цілком байдуже, що холодики зараз же вибігли з гущавини й покрали його золоте прядиво, я, отаман, Фотій, Юхим і Кирило посіддали коней, попрощалися з козацтвом і вирушили в путь.

Сутіні вечера, зачувши про кражу золотого прядива, вилізли й собі з глибоких долин: їм теж золота захотілось. Та залізно: золота вже не було й сліду. Тоді, роздратовані, вони подерлися вгору битись із тим козаком у синьому жупані: певне він був усьому виною. Козак зараз же одяг на синій жупан залізну кольчугу, але зробилась ніч і не видно було, хто кому перця дав. Тільки чути було, як у п'яті тупотіло двадцять копит по шляху до Балти. Часом я лишавсь останнім і довго дививсь на чотири спини, які мірно то здійсмались, то опадали. Ох, як мене кортіло вихопити свій самовзвод: «раз! раз! раз! раз!»—і полетіти рівним шляхом прямісінько в хатинку Костя..

Вже коло півночі розвели ми коней по хазяях у тому селі, звідки я «по отамана» вирушив, і сам отаман із Фотієм глибокими ярами, потім через цвинтар, провели мене до школи. Вчителі приємно схвилювалися, коли ми веселим товариством вперлися в їхню кімнатку. Тут умовились, в який день і де знову стрінемось (звичайно, було тільки призначено місце, куди по мене прийдуть, а не так, щоб сам отаман на мене чекав: не з тих він був, що кладуть пальця в рот). Я віддав їм свій карабін і ноган і раптом відчув, як це добре бути собі мирною людиною: йти або їхати, куди заманеться, й не чекати, що другий з отим дурним причандалом, забачивши його при тобі, зараз же: бах! бах!..

Побажавши ще раз успіху моїй розвідці в тилу ворога, отаман із Фотієм пірнули собі в темну ніч. Я вже примірювавсь, який з кутків учительської хатинки пом'ягше, коли раптом учителі повідомили мене, що я ночуватиму у панотця... Щеб пак! Це вже був не якийсь там завхудсектор, а сам... (увага!) представник центрповстанкома, пан отаман Степовий!..

РОЗВІДКА ОТАМАНА СТЕПОВОГО.

— Змучились, певне?—співчутливо питала мене білява попівна.—Два тижні на коні! зітхнула вона..

— Чого там! Не такого ще бувало!—гордо кинув я, цілком не пригадуючи, коли це я в житті був таким завзятим кіннотчиком.

У привітній віталі на широкій канапі вона зробила мені постіль.

Я дививсь, як розіслалися білі, як сніг, простині, трі-вовжно думаючи: «Біда! Видко буде, як яка, упаси боже, не вдержиться при мені».

Урочисто подали мені миску з водою, мило, рушник. Я поталапався тільки для чемности; соромився попросити лопату й шкребницю. З'ївши три вечері (попівна, видно, вже отаманський апетит знала), щільно зачинив двері й озирнувся: чи не побачить ніхто? Але видно ніхто мною так не

цікавився, крім ночі, яка приплюснула до вікна чорне око. «Можеш!»—подумав я до неї: «ти надто стара, щоб тебе соромитись», і з насолодою обернувся у мавку. Правда, мені де-чого бракувало: наприклад, риб'ячого хвоста. Та байдуже: пірнув собі в запашне ліжко, фукнувши на каганець. і коли б через три хвилини мене повісили на гак у стелі замість отої великої лампи, я б, певне, висів би так само нерухомо, як і вона...

Через десять годин соняшний промінь проліз у вікно й певне з півгодини лоскотав у мене під носом золотим пір'ячком, аж поки я не чмихнув. Продер очі й довго міркував: де ж це я опинився? Аж нарешті пригадав, що я отаман Степовий. Приємно посміхнувшись (щеб-пак!: такий ранг за два тижні служби!), я з достоїнством визирнув у суміжний покой.—Зараз, зараз!—Запобігливо привітав мене голос попівни й через мить мені принесли миску з водою, мило, рушник. Проробивши знов те, чого вимагала чемність, я ретельно приготував апетит на сніданок і не помилився: вистачило б на троїх. Довівши, що я за троїх упоратись умію, я щиро подякував попівну за прихильність до козацького роду й помандрував на розвідку...

Спробував взяти підводу, як завхудсектор, але возили якийсь податок і коней не було вільних. Сперечатись не варт було, бо я підробив дату своєї командировки: як у гніві причепляться?! А йти було далеченько, особливо не відпочивши ще після походу, який таки добре стомив мене. Тільки через те я засидівся по дорозі у вчительки з карими очима. Та й пообідати не вадило... Правда, взагалі чомусь не поспішалося після того, як вона, побачивши мене, раптом густо почервоніла, засміялась і сховалась у куток, ніби покаране за шкоду дівчача...

До лісового кублечка дістався вже зовсім поночі. Бідна квітка з радощів так заверещала, ніби раптом десяток мишей залізло їй за комір. Пампушка теж зраділа...

— Насамперед грійте казан із лугом та пошукajte десь цеглину погрубше,—попросив я й через годину ретельно вишкребував наслідки козацького життя на своєму тілі. А ще через годину вже ніжився у тепленькому ліжку. Ох, і добра ж це річ: запашна свіжа білизна та чистесенька постіль!.. Ще й з ніжною колисанкою!..

Уранці я писав Костю:

— Приїжджай в лісове кублечко. Дуже хочу побачитися з тобою. З нетерпінням чекаю на тебе. Отаман Степовий.

Записочка поїхала до Балти опівдні, а смерком Костя вже присунув. На цей раз він не сердився. Певне зворушила така вірна дружба: до отамана дослужився, а старого приятеля, якогось там нещасного журналіста, не забув.

— Ой, боялися ж ми за тебе! Думали, вже загинув...— встиг він шепнути мені, гаряче стиснувши мою руку. Коли панночки спитали, чи не лишити нас на-сам для наради, я, сказав. — Ні! Навіщо? У нас од вас таємниць нема... Справді, я міг чудесно при них оповісти Костю про весь свій похід. Хлопець, звичайно, зрозумів, що йому робити. Аж чоло йому зупріло так старався мозок записати стенографічно в пам'яті моє оповідання. Виклав йому теж і свої міркування про те, де, приблизно, мала оперувати банда. Про арешт отамана ще рано було думати: треба було наперед добре вивчити поле його організаційної праці: оті глибокі нори, де він міг сховатися кожную мить цілком безнадійно. Довго ми так собі стиха розмовляли. Кость питав, а я ще раз оповідав йому цікаві місця. Тим часом панночки приготували таку вечерю, що я аж злякався за бідні редакторські щелепи: такої праці їм завдав Кость. «Нічого, заспокоїв я себе: «назавтра вони знов дістануть безсрочну відпустку, нехай пороблять».

Спати поклали Костика, правда, на долівці: вже не було місця, але тепленько й м'якенько. Я дуже хотів, щоб він спав зі мною. Але квітка рішуче запротестувала: та ж на мойому ліжку для одного місця ледве вистачає!..—Хіба?—спитав я невинно. Замість відповіді квітка втікла в кухню. Там, розумієте, стільки праці було, що ніяк не могла її скінчити, аж поки я не допоміг...

Наранок Кость на воликах (звичайно: якийсь там редактор) вирушив до Балти, а я на добрих конях (щоб пак: отаман) до свого штабу. Але не більше, як через годину після свого тріумфального від'їзду, я вже побачив першу ознаку наближення крутої зміни в моїй кар'єрі, яку розпочав був так блискуче...

Набігли хмари й почали ретельно заліплювати снігом очі, ніс, обличчя—все! Ніби вирішили, що з мене, наприклад, вийде добра снігова баба. Кохаючи дуже жінок, я сам зовсім не мав охоти обернутись у жінку та ще стару й негарну й тому з головою накrywся свитою (нехай буде курган! все ж—поезія, а то—баба!) коли здивоване: «О!» незмінного Дмитра витягло мій ніс із його захистку: коло саней стояла вся біла постать Янковського. «Певне в бочку з медом вскочив, а потім у пуху викачався»,—подумав я весело, але враз осікся:

— Сідайте: підвезем,—запрошував Дмитро.

— Я й пішки дійду,—якось замерзли в повітрі його слова, а очі колюче зиркнули у відповідь на моє привітання. Коні шарпнули й він слизнув назад. Я оглянувся, щоб іще раз побачити його обличчя. Але біла завіса вже вкрила його.

— Що таке?—думав я й ніби хтось реп'яхів напхав мені по-під груди...

Чекати на отаманова гонця я мав у кароокої вчительки. Я вже гадав, що тут буде новий допит і їхав до неї, як у загусле болото з головою ліз. Яка ж то приємна несподіванка була, коли стрів мене веселий вигук:

— Нарешті!.. Хлопці вже під саму школу підходили. З прикрости, що вас нема, обходцю одному ноги поперебивали: надумав дядько їх спинити.—сміючись, оповідала вона й її голос тремтів глибокими нотками, які так, в дужках, казали тим часом: «А я дуже рада! Хіба ж я можу вірити своїм сумнівам, коли... коли я так дуже радію?»

Дмитро пішов і дізнався, що хлопців на селі нема: після історії з обходцем лишатись було небезпечно. Треба почекати до завтра, а як ні—самому йти до другого села.

Чекати, кажучи по щирості, зовсім було б добре, як би не візита Янковського: прийшов увечері, пив чай, а потім години з дві розводив ляментациі на сутужне лісове життя й на те, що от Пшоника побито й взагалі нема жадних надій...—Що ви на все це скажете?—нарешті виразно запитав він.

«Те, що ти—дурень»,—подумав я, ніяк не розуміючи його глибокодумного підходу, й одрубав:

— Як вам сутужно, тікайте в Румунію. А мені, наприклад, і тут добре.

— Щеб пак!..—не втерпів він.

«Ну, й іди під три чорти!»—вилаявся я в думці, а сам гостро спитав:

— Що?!

— Та нічого, проковтнув він... Однак, моя різкість, очевидно, збила його з пантелику, бо на прощання він став привітним і розповів, як скорше зустріти отамана...

НЕ БАВСЯ ЖАРОМ...

Бо попече! Є діти, які довго не можуть засвоїти цієї мудрости. Певне я до таких належав, бо ще й досі божевільно люблю оте радісне й пекуче живе золото... Що—золото!—воно таке мертве, жирне, гідке, а жар - о, як непереможно тягне завжди мої пальці до тої жагучої радості! Що потім пухирі—байдуже!—про них я вмю забувати...

Вечері була нарада й вирішили, звичайно, те, чого мені хотілось: щоб я поїхав до Одеси, звязавсь із закордоном і дістав інструкцію на дальшу «працю». Певний того, що цю інструкцію я зумію дістати і в Одесі, без закордону, я весело виходив соняшним ранком зі школи, тримаючи курс на канцелярію, де мав дістати підводу. Коли—шасть! Янковський... (На нараді його не було). Дізнавшись, куди йду, так собі, лагідненько:

— Лишайтеся на вечір: цікаві справи є,—каже.

«Еге ж! Справді—цікаві»,—ураз кумекнув я, а сам так, про людське око:

—Е, ні! Треба їхати. Вчора так вирішили... Як що важне, то може мені зараз скажете?

—Та ні! Нехай вже, коли вернетесь,—відповів він, уважно розглядаючи сніг на землі: воно ж цікаво, чи багато його за ніч випало...

Звичайно, підводи для мене не знайшлось: довелося таки відкласти поїздку на завтра. Сповідання про це Янковський вислухав так, ніби він чудесно бачив, як я походив коло канцелярії, забувши, очевидно, як усередину потрапити, та й вернувся додому: а про підводу мені горобці під стріхою розповіли: вони ж знають!..

Янковський ліг спати на ліжку одного вчителя, а я заняв позицію на ліжку другого й став терпляче дочікуватись вечера, від нічого робити будуючи десятками плани: як вони скажуть так, то я так і так, а як так, то так; а сам знав, що буду гворити цілком несподіване для самого себе, бо слова і вчинки, як зерно, посипляться з тої віялки, яка без моєї участі отам десь (обов'язково в потилиці) перевіє всі ці плани плюс щось таке, чого ніякі плани не можуть передбачати: оті, ніби електричні токи від людей, на які мій мозок так чуйно завжди реагував... Щоб мати його цілком свіжим та гнучким, я скоро змів віником усі оті плани в куток, спробував причинити свою клуню й лишити її порожньою, але, коли сміття неслух'яно полізло з кутка на середину, рішуче взяв книгу й читав доти, доки не стемніло. Тепер можна було помріяти. Наприклад, про лісову казку, або про карооку вчительку, або... О, цих «або» вистачило до того моменту, коли шибка задзьоркала й через хвилину всунулись отаман і Фотій.

Побачивши мене, вони здивувались:—Не поїхали?

—Та он,—хитнув я головою на Янковського,—у пана уповноваженого справи якісь є.

—Що таке?—відразу учув тривогу отаман.

—Та потім,—заспокоїв його байдужним тоном той і почав оповідати про свою останню подорож: він увесь час кудись їздив, щось дізнавався, ніби й справді організаційну працю вів.

Діждався, коли всі заспокоїлись (для дужчого вражіння), а тоді й каже:

—А я маю відомості, що пан (він назвав моє прізвище) співробітник «губчека».

Раптом стало тихо, тихо. Всі ні мур-мур! Отаман і Фотій вп'ялись у мене грізними очима, а за мою спиною я виразно чув, як затрепихався жах: там принишкнули вчителі й пара хлопців із співчуваючих.

Це було в першу мить. А в другу мій стілець затріщав од мого крутого руху і я здивовано вигукнув:

— Що таке? Здивовання було щире, бо такої точної інформації я не сподівався. Ну, там чекіст взагалі, а то саме: губчечка!.. Однак, із перших слів Янковського, якими він відповів на моє здивоване запитання, я зрозумів, що то було так: випадково. Насамперед: я урочисто обіцяв балтським комуністам на друге грудня знищити бандитизм.

Я щиро розсміявся й доповнив інформацію:

— Розумієте, зробили величезні збори: всі балтчане зійшлись. І тут вселюдно я зробив урочисту обіцянку, щоб усі знали, чого я до лісу поїхав, і вас про те сповістили...

Прес, яким прикрутило стелю кімнати, трохи відпустив і в мене з'явилась надія, що мене принаймні в цю ніч не зарубають. Я твердо й насмішкливо спитав, які ще докази?..

Ну, звичайно: документи й арешти по моїх слідах!.. Документи? Тут плутанина, ясно! То в мене самого якось щасливо переплутались дати й виходило, ніби «чека» взяла в наросі документи тоді, як вони вже були в моїх руках. А арешти... Хіба це доказ? Може й справді за мною стежили. Та й де ж «по слідах»: лісове кублечко ціле й Дмитра не заарештовано!.. А сам із тугою: ех, не треба було чипати «совхоз» і хутір!..

— Що ж ви скажете в своє виправдання? Це Янковський до мене.

— Виправдання? Та я не бачу обвинувачень!.. А в тім... І мій голос набрав дзвінкості й сили: я випускав свій сорокап'ятисантиметровий, якого приборіг на кінець...—Коли б я був чекістом, хіба я так (натиснув я на так) поведився б у поході? Скажіть, будь ласка (так отруйно: будь ласка), на який біс чекісту ризикувати своєю головою без усякої мети? Адже ж представнику закордона зовсім не треба лізти першим у бій і відступати останнім...

— Ого! подумав я, помітивши, як просвітліли очі Фотія: «не тільки голову, а ще може й справу не програно. Тепер тільки час виграти»...

Словом, мені все було ясно: в останній час «чека» виробила новий метод боротьби—щоб неутралізувати, так мовити, діяча повстання, вона пускає чутку, ніби він співробітник «чека». А зі мною це мало бути особливо пікантно: адже ж «чека» мала рацію сподіватись, що повстанці мене живим із лісу не випустять?

Фотій виразно зареготав у відповідь на моє запитання.

— Ото ж!—підхопив я, а моя пропозиція була така: насамперед перевірити джерела чуток; можливо, що так можна потрапити на справжнього чекіста чи на близьку до «чека» особу (ясно: я мав на увазі інтелігенську ганчирку);

далі—спитати про мене людей, яким, я гадаю, отаман повірить (і я назвав осіб, яких дійсно отаман добре знав і знав за своїх); нарешті,—щоб не було місця дурним балачкам, од цього дня я ні на крок од повстанців; ясно: коли я й справді чекіст (я посміхувався глузливо), у лісі та по сільських хатах під постійним доглядом я не з'умію звязатись із «чека»; а після перевірки моєї особи ми всі майнем закордон, де вже ясно скажуть, хто я...

Глибоке мовчання, яким відповіли присутні, я по відомому трафарету з'ясував, як згоду. Як раз до речі від попа мені принесли вечерю. Отаман галантно запросив мене їсти, а сам тим часом напружено думав.

— Добре,—нарешті вимовив він.—Однак розкажіть нам свою біографію: ми врешті вас так мало знаєм...

— Цілком слушно!—охоче згодивсь я й почав спокійно оповідати. Напружений момент минув, нерви враз розкрутились і розмякли і я ледве втримував себе од сну. Насилу доїхав до кінця свого досить довгого оповідання. Потім виробили план перевірки моєї особи, й тут виявилось цілком несподіване для мене підозріння лісовиків: вони думали, що я—не я, бо про мене, як українця, вони справді де-що чули; але, мовляв, мене давно розстріляно, а моїм ім'ям користується звичайнісінький чекіст; на щастя, в мене була своя фотографічна картка і я попросив показати її нашим спільним знайомим.

Нарешті отаман заявив:—Хлопці, спати,—й поспішив умотитись на ліжку. Фотій ліг коло нього. Янковський з ліжка й не сходив: він був слабкий, і мені довелося лягати на долівці. Та хіба мені було до того?!

Як тільки всі угомонились, поснувши хто з храпом, хто із сопінням, крім одного зі співчуваючих, який куняв, сидючи коло дверей (наказано вартувати мене, подумав я), втома з мене враз зіскочила й голова стала такою свіжою, ніби я це тільки прокинувся після довгого кріпкого сну. Я розумів, що це перевтома, й силувався тримати голову цілком порожньою. Але незабаром, як бульби на воді під дощем, застрибали на сірій поверхні бездум'я уривки пережитого: то грізні отаманові очі, то розрізане надвоє сутінню жорстоке обличчя Янковського, то дикий регіт Фотія... Я нетерпляче крутнувся із боку на бік, сів: не помагало. Тоді вчепився за один із настирливих малюнків і почав: як би сталося так, то вийшло б те й те... Й через хвилину вже ляглась плавна фантастична історія, як колисанка, покоючи нерви...

Зробив пробу: вийшов надвір. Вартовий глянув на мене, глянув на отамана, що спав, і не пішов слідом. Не знаю—чому...

Постояв трохи, ковтаючи чудове свіже повітря. Темна ніч манила:

«Йди до мене! Хіба ти знаєш, що взавтра тим дикунам припаде на думку?»

«Так, хіба я знаюю»...—відповів я й раптом гостро відчув, що я—полонений!

«Гей, на волю!»—рвануло мене в чорну запашну безодню так, що я мусив був учепитись за двері й силоміць зтягнути себе в задушну, смердючу кімнату, де туберкульозно блимала забута лампа...

«КЕПСЬКА СПРАВА»

сказав я йому. Він співчутливо хитнув головою.

Щеб пак: був отаман Степовий, а став—спійманий бандитами чекіст!.. Такий вибрик долі хоч кого примусить мудро зауважити:

«Кепська справа»...

«Що ж робитимем?»—спитав я його. (Хто—він? Все одно... Скажім, отой сірий зімовой день, що так настирливо заглядав у віконце).

Ніякої розумної поради він не міг мені дати... Отаман і Фотій хропли, як коні, на пічці; хазяїни пішли до церкви, зачинивши зувні двері на колодку. Звичайно—дурниця! Я міг, наприклад, кішкою дряпнутись на горіще, зробити дюрку в даху та й—гай, гай!.. Але що з того? Отак з'явитися: розшифрували й утік?!.. Та мої власні руки мені носа розквасили б і повидирали отой довгий (поетичний! Щоб тебе...) чуб на дурній голові!

«А звичайно—дурній!»—підтвердив я, ніби хтось сумнівався у цьому. «Розмяк! Ганчирці довірився... І, взагалі, на який біс було повіт втручати?! Зайця злякався, Холмс нещасний... У!»—понюхав я свій власний кулак, який міркував, на який бік повернути оте правило над собою: чи праворуч, чи ліворуч?..

Тоді йому (не кулаку, а, скажім, дню сірому) стало шкода цієї безумовно видатної частини могого обличчя. Він подумав і пригадав:

«Зброя Фотія й отамана у них під головами. Але якусь рушницю, здається, з набоями хазяїн поніс у холодну хату»...

«Ну?»!—настороживсь я: «зброя для полоненого велике діло».

«Отак: тихенько в холодну хату рип!»—гаряче зашепотів він: «знайти там рушницю, обережно: чма—ак! Ага, набій у дулі; тоді назад сюди... тільки ледве-ледве клямка: дзік!.. Прицілитися добре й—ббах!.. Дві голови враз!.. Ну, що?»

«Гм! Нічого собі»,—пустив я крізь зуби, щоб він не дуже задавався. А сам:

«...Отаманові чоботи взути (до речі як!—мої ботики вже давно заповіт написали), його сиву шапку на голову, паском з ногоном кожух кенґуровий підперезати; френч теж нічого... (рішуче, я вже лісовим духом дихав)! Сів і чекаю. Коли зирк у вікно: сунуть... Ага, господиня із сином завернули до сусідів. Краще: менше галасу!.. Ось колодка скреготнула й через мить хазяїн білий, як стінка, поточився з переляку назад у сіни. А я грізно: «Мовчок! Я уповноважений «губчека»! Коні—через мить!.. Як що: хату спалимо, з землею зрівняємо... Поки не вернусь із Балти, нікому—ні мур мур»... О, вони мовчати вміють, оці приятелі лісовиків... А під вечір зачорніє на горбку кіннота... Треба—з лісу, щоб хлопці в селі не дізнались. Вночі—облава»!..

Я вже глянув на двері, коли раптом пригадав, що головного в цьому блискучому оперативному плані не вистачає.

«Ну, чого ж ти?»—затурбувався він: «час іде»...

Правди не хотілось казати. Я спробував одбредхатись:

«Еге ж! Поціль дві голові враз!.. Бо ж на другий стріл не буде часу. Диви: віконечко між коміном і муром; сюди стрільну. Один, скажім, лишиться спати, а другий скочить, як звір, враз—за комін, і поки я поверну дуло та набой викину, мене з-по-за коміна: бах! із ногана»...

«Не бреши!»—ткнув він мене носом у саме віконечко: «бачиш»?..

Дійсно, дві голови як навмисно лягли: від края віконечка, на який для опору можна було покласти дуло, рівна лінія проходила крізь скроні одної й упиралась межі очі другої...

Далі я критись не міг. Глянув ніяково вбік і сказав йому стиха:

«А як ти гадаєш: міг би я, наприклад, утопити цуценя?»

Йому сором стало за мене: така ганчирка!.. А я дививсь у сіре вікно й думав журливо: «Й чому воно так?! От, скажім, лечу я верхи на коню в атаку на банду. Кулі свистять. Дзик! зхрестилася моя шабля. Рраз! Його шабля блиснувши полетіла вбік: висмикнув її з його руки.—Наші коні загризлись... Тепер»... Стоп! Далі—ніяк... «Ог і зараз: так мирно, гарно сплять дві голови й раптом—бррр!»! Аж млясо стало...

«А чи ж не до того ти ведеш справу, щоб оті дві голови куля прострелила. Це ти, лицеміре, можеш?»—отруйно зашипів він, присівши в кутку.

«Можу!»—огризнувся я. «Йди під три чорти!»—порадив я йому, ніби три чорти, то, наприклад, як три явори, й добре зробив: колодка справді скреготнула й увійшов господар (ще б застав непрошеного гостя)! Господиня до сусідів не

пішла, а теж показалась у хату, скинула свитку й, поправшись коло пічки, поставила на стіл щось запашне та принадне...

— Семене, Фотію—обідати!—штовхала вона прокляті колоди, які зовсім не розуміли, як мене, кортіло до столу скорше сісти.

Нарешті вмились і посідали: отаман під богами, я коло нього, а Фотій насупроти. Или довго й смачно, ще раз переконуючи мене, що контр-революція куди ліпше революції на своїх синів дбає...

Тільки тепер, добре поївши, я раптом відчув смертельну втому після вчорашнього допита й безсонної ночі. Я попроставсь у холодну хату, мене там зачинили (щоб ненароком чужі не зайшли: еге ж!..) і я, залізши під кужух, з насолодою віддався свіжому повітрю, самоті й спокою: зрештою й на той світ не вадило показатися зі свіжою головою...

Прокинувся я вже у темряві. Надворі певне мороз прикрутив, бо мій ніс був як огірок із діжки. Віконички білили у північній своїй білій мережею. Дзвякнула клямка й у мою хату зайшла господиня. — Спите? — гукнула вона. — Ходім вечеряти.

Отаман і Фотій сиділи на припічку, як горобці на черешні, готові вмиль пурхнути на пічку, коли ввійде хтось чужий: звичайно, треба було ховатися від сусідів, бо ж на селі багаті й бідні живуть у переміжку...

Поставивши вечерю на стіл, господиня взяла двері на защипку.

— Скажу, вітер одчиняє, як хто, — вимовила вона, — а то—неділя, ще завітає хтось ненароком...

Після вечері похрестились на богів, подякували господарів і вирядились у путь: отаман в один бік (задля моєї справи, як я зрозумів), а я з Фотієм у другий; він мав комусь передати мене, а сам їти кудись далеко теж через мене. Словом, завдав я їм праці.

— Хоч тобі що, не скажу, де ми й куди мандруємо, — казав я невинно Фотію, плутаючись із ним глибокими яругами, а сам чудесно намалював би на папері весь план місцевості: тільки ж це мені й лишалось, що мовчки все примічати, бо й раніш я не питав ні назв, ні прізвищ, а тепер годі було про то й думати... Ось хатки, де ми шукали першу ніч отамана; тільки ми йдемо од лісу; ось вулиця, заулочок до лоз, а ось і хатинка на горбку... О, певне в неї скоро весілля з ясним місяцем, бо милуються вже зовсім прилюдно!

«Дзьорк, дзьорк, дзьорк—ту-ту-ту...» «Свої!» (пошепки). «Одчиняй, діду!»

Дід там десь усередині рипнув дверима, човгнув засовом і засяв срібною бородою до місяця. — А це хто? — показав

він на мене.—Чоловік,—відповів Фотій. Певне дід як раз у цьому сумнівався, бо зараз же мовчки поліз на піч...

Вхаті у пільмі сиділо ціле товариство: Кирило, Юхим, ще пара хлопців справжніх і пара кандидатів. На долівці мняко шарудів очерет.— Чули?—спитав я стиха, намагаючись коло себе голову Кирила, яку пізнав по пов'язці.—Чув!—здогадався він, про що я питаю, й обурено додав:—Дурниці!..

Товариство тим часом глузувало з отамана.—А той, бугай, що—до організації взявся?—питав хтось.—Та...—І в темряві весело зареготали жарти, яких отаману краще було не чути.

—Подивлюсь я на вас, хлопці,—обізвався дід із печі,—орли! Невже собі справжнього отамана не знайдете? Он же є новий чоловік: відважний, вчений... (Певне вже він там когось на пічці розспитав).

—Цього чоловіка ми ще не знаєм,—рипнув у відповідь Фотій і на хвилину настала ніякова тиша.—Дуже добре!—занотував я собі тим часом і хутко-хутко ткав собі свою мережу...

Днював я з Кирилом, який, звичайно, мене не стеріг. Та я вже й не думав тікати. Де там? Банда розвалювалась; це ясно. А в таких умовах можна було ще гой-гой скільки діла наробити!..

Ночували знов у діда. А під ранок (чергу вартових видно було призначено) взяв мене під свою опіку ще зовсім молодий хлопець, ну дитина. Правда, він був дуже грубий та товстий: прямо—Тарас Бульба. Але картошкою ніс і пухкі губи виглядали зовсім по дитячому, а в невеличких очах світилась проста діточа довірливість. Спочатку він мене насмішив: як ішли по темних вуличках, витяг ноган і тримає його за дуло, як гирлигу. Певне, було наказано зброю на поготові тримати (рушниці в нього не було). Потім, пізнавши мене за пару днів, на які мене було йому, видно, доручено, він вже соромився своєї ролі конвоїра. З лісовиками звязався він цілком іздуру: був ні за що, ні про що присуджений до концтабору, здається, за «Просвіту» (бувало тоді й таке!); втік, не витримавши голоду; переховуючись, злигався з лісовиками; от і він—лісовік. Од нього ж я дізнався, що й Кирило з Юхимом майже в такий самий спосіб у лісі опинились: оговором загнали їх туди, от і мусили були до банди прилучитись. Та хіба тільки вони? Правда, були й такі, яким в лісі й довіку жити. Були клятві вороги нового життя, синки зруйнованих революцією багатих господарів... Словом, банда бандою: ліс усе крив і всіх зводив до купи...

Хоч і добре мені було з Петрусем (ім'я хлопця), а я зрадів, коли на третій день він передав мене самому отаману (Фотій ще не вернувся): якось спокійніше було бачити його перед собою. Хто його знає, що він там задумує за спиною?

А більше всього я боявся, щоб вони не повтікали всі, лишивши мене на бобах. Так усе смішно переплуталось, що й не відомо, хто кого тримав у пазурах: чи вони мене чи я їх?.. Правда, на їхньому боці була така перевага, що в найліпшій разі я міг сподіватись видертись на волю. Не більше!.. Ну ж справді: беззбройний запідозрений чекіст у руках бандитів. Ще думати про якусь перемогу? Але стільки було в мені бадьорости, радості життя, віри в щастя, що часто під густе отаманове хропіння я марив, як тріумфально повезу його арештованого до Одеси... Правда, бувало й так, що через оті електричні токи я раптом відчував круту зміну в думках отамана (я не помилявся, як перевірів потім). Тоді (треба ж життя своє боронити) під його густе хропіння я тихенько тягнув до себе його карабін. Ось витяг, ось він у мене. Тільки прикласти дуло до скроні, спустити обережник, раз! за язичок... Не можу! Я кидав карабін і вже не лаяв себе. Ну, справді: дві людини (все таки: людини) день-у-день удвох. Якось уже навіть звук до нього. Й на тобі: мертва туша з діркою в скроні. Брр!..

Нехай там хтось інший десь, колись... Тільки не власною рукою!..

— Хто це витяг мій карабін? — питає, прокинувшись, отаман.

— Я! — відповідає я рішуче, світло дививсь на нього і в моїх очах дзвонили соняшні дзвони: «Я дужчий за тебе! Бо ти на мойому місці б убив»!..

— Навіщо? — питає він.

— А так, щоб показати: коли б я був чекіст, я міг би забити вас, — весело сміявся я. Отаман хмурился, бо в голові його робилась каша.

А я радів... Що — куля! Та ще й сонного... Не штука так. А от так: бути цілком в їхніх руках і все ж їх живими піймати! Оце тріумф!.. І я сам не знав, чи це божевільне завзяття, чи просто мені, ганчирці, рішучості бракує?..

А сітку на них було з чого плести. Хіба ж я не знав, наприклад, що я — «гонець із-закордону», «вчена людина» — дуже потрібний йому. Хто ж інший міг краще підтримати в ці сутужні останні місяці його престиж серед козаків і серед дядьків?.. О, це ж чудесно виходило: прийдемо в яку-небудь хату. — Що новенького? — питають довгі вуса або борода. — Все гаразд, все гаразд! — готова відповідь у отамана. — Он вони (про мене) звідти: спитайте!.. «Вони» спочатку мичать щось невиразне (тільки на вустах невиразне, а в голові найвиразнішу лайку), але таки доводиться «ім» свою красномовність виказувати. І заможненькі дядьки тануть у рожевих мріях про повернення своїх сорока чи п'ятидесяти десятин, а тіточки тим часом: і борщику, й вареників у сметані, й узвар на солодке... Словом, престиж на славу виходить!..

Ясно, що доводиться отаману подумати: чи, одрубавши голову, пустити його під лід, чи нехай собі. Врешті, що як і чекіст: ну що ж він зробить отак по хатах. Але ж не може бути: досі не вбив... Ну й задача!..

ОРГАНІЗАЦІЯ Й ПРОПАГАНДА.

Безумовно, щось було. Він біг такий збентежений, що аж мене сум узяв. Удзрівши через віконце його сиву шапку й заклопотане обличчя, я чомусь раптом зрозумів, що мені погрожує велика небезпека й Дмитро (це був він) біжить боронити мене. Він влетів у хату, привітався зі мною, густо почервонів (це він уперше бачив мене в новій ролі спійманого чекіста: цікава роля!) і зараз же почав про щось тишкуватись із отаманом та Фотієм. Звичайно, мене зовсім не обходило, чого вони там тишкуються. Мені, наприклад, захотілося полежати на пічці, а вони сиділи коло столу: досить далеко...

Коли раптом Дмитро покликав мене по імені й по батькові. Згук його голоса був такий, що я легко, як пір'ячко, злетів із пічки й присів до них.

— Пробачте,—почав він... О, чого там! Вони ж мушили були так зробити... Я їм так щиро пробачав, що аж сльози зворушення мені набігли на очі! О, я не так ще зробив би. Насамперед, не треба було нічогоісінько мені говорити... І я виклав такий план перевірки своєї особи, що коли б хоч наполовину його вони виконали, певне давно вже моя голова окремо від тулуба поглядала б зі дна річки крізь кригу на небо. Я того не знав, що таку саму долю мала б моя голова, як би випадково Дмитро не стрінувся в той день із Янковським.

— Біжи скорше, коли хочеш, щоб той професор жив ще, бо, здається, сьогодні хлопці його стукнуть: обридло вже їм,—між иншим сказав він Дмитрові.

Були там ще підозріння, але вже зовсім смішні. Наприклад, дядька лісової квітки тому не арештовано, що він мій помішник, теж співробітник «чека». Я його встиг загітувати, коли гостював. Бо я ж усе можу!..

Я щиро розсміявся такий комбінації.—Ну, а ви—теж мій співробітник?—спитав я Дмитра.—Вас теж не арештовано. Але й на це було з'ясування... Тоді я взяв і без труда росплутав їм це хитродумне прядиво.

—Хто ж би тоді знав усе про «совхоз» і про хутір?—міркував Дмитро. Виявилось, що відважний хлопець продерся в лікарню, де зумів бачитись із хорими на тиф арештованими й від них дізнався, що їх питали в «чека...»—Та вас же самих могли вхопити,—здивувався я,—вас певне досі просто не знаходять: через недбалість...—А в мене в кішені ноган був,—відповів він,—п'ять куль їм, шоста—мені...

— Ага!—вигукнув отаман, який тим часом напружено думав, — певне—вона... Й вони знов почали тишкуватись... —Вона!—вирішили врешті переконано... Звичайно, я мало цікавився тим, хто це «вона». Досить із мене було, що це не я. А коли дізнався, що «її» вже давно заарештовано й вона, певне, в «чека» все розповіла, й зовсім перестав про неї турбуватись: певне, що туди помста лісовиків не досягне!..

А через день я вже ніжно тиснув до серця повернутий мені карабін. О, тепер вже не те! Тепер могло, наприклад, статись так: ідем удосвіта з отаманом глибокими яругами. Я лишивсь на мить: обмотка розв'язалася... Й раптом—у досвітній тиші дзвінке й грізне: «Бережись, отамане»!.. Він—тікати? Ніколи!.. Дж-бах!.. Ага, тепер і я можу: хіба ж я гірше його поцілю?!..

Ну, скажіть, будь ласка: хіба не з лицарського роману? Благородний Гідальго і т. д... А щоб тебе, інтелігенська ганчірка!

Мрії мріями, а було в нас із отаманом і поважне діло: організаційна праця! Хочете знати, яка? Можна.

Після смачної вечері, наприклад, вареники в сметані (не зле?), хрестимось вдячно богам у кутку, потім—зирк на віконце! Ого, чорне, аж вилискує.

— Ну, гайда! — командує отаман. Збіраємось так собі поважно, поволі... Справа справою, а над нами не тече ж?.. Виходимо. Спочатку дуємо в лози. Тут сідаємо на колоду й починаємо нараду. Голови зборів нема, слова нема в кого просити й тому довгий час панує глибоке мовчання. По кризі, певне, гуляє мороз, бо чути, як вона тріщить (він, дідусь сивий, тяжкий)!.. Нарешті, вирішивши, що дискусії досить, бо справа вже ясна, я роблю конкретну пропозицію, коротеньку й ділову:

— До вдови!

— Якої?—питає з місця отаман. Я даю пояснення...

— Тц!—чмокає журливо він,—пси люті: сусідів збудять... Я чудесно розумію, що сусіди то така мерзота, що вранці обов'язково заведуть: «і хто це так пізно до Горпини ходив»? Звичайно, хлопці (не лісові, а прості). Ну, а хлопці (наріз дружний): ти був? ти—був? Ні!.. Маєш! Вдова нових хлопців завела. А ну засядемо, підглянемо, хто такий? Еге, якісь із рушницями!.. Тут із прикрости та ревнощів можна й «пред-козаману» бовкнути. Словом—біда! А Горпина—славна молодиця, щоб її...

Одначе, я не втрачаю надію.—Може не вчують?—подаю я щасливу думку: ми, справді, як то кажуть, насобачились так підходити, що й собаки не чули...

— Гайда!—вирішує отаман. На вулицю визираємо с по за тину: не варт обход спокушати. Правда, отамана давно знають в вічі й його грізного: «щоб ні гу-гу!» як вогню

боятися, але... хто його знає? Чимсь новим починає повітря смердіти!..

Деремося по кручі. Дерево зрадливо протягає нам на поміч гилку й раптом: тр-р-р!.. аж луна покотилась. «Гум, гум, гум, гов, ап, ап!»—дружно й запально обзивається на горі численне товариство.—А...—завзято лається отаман і раптом змінює план-праці:—До Ярини!..

Котимося сміючись у яр. Звідти беріжком струменя до замерзлого ставу, сковзаємось весело по кризі, гепаємо зі сміхом і за півгодини ми вже в Ярининій чепурній хатці.—Так пізно!—солودко тягнеться вона зі сну, а очі їй блищать, ніби вона й не спала, а з гулянки.

— Де Омелько?—питає отаман. Звичайно, йому тільки Омелька й треба!..

— В обході,—воркотить молодиця... Ну, скажіть, чи ж не геніальний організатор цей отаман?! Прямо чує, де саме організації бракує...

— Треба було б до Прокопа піти: по підкові, — гризе його сумління,—вже давно коні в лісі під доглядом хлопців на коваля чекають,—через Дністер не поїдеш некутими. Але хіба ж так просто—здобути третій номер підков, коли дядьківські коні на другий? Або залізо на саморобні... Не той тепер час, коли все під рукою. Нехай хлопці в лісі почекають...

Я й не заперечаю: можна й до Прокопа. Там і переночуємо... Еге ж! Хіба ж лицар-козак лишить молодицю самісіньку ночувати? А як злодії! Ну що вона, бідна жінка, робитиме?!

Словом, отаман вже поскидав усю амуніцію, чоботи сохнуть коло припічку, а онучі на коміні. Я знаю, що він охоче послав би мене на прогулку під три чорти. Але ж я людина вихована й не буду дочікуватись такого запрошення. Мене раптом розбирає сон, я лізу на пічку й засипаю під таку колисанку:

«Бався, хлопче, бався!.. Тим, у лісі, обридне чекати (вже казали мені) й вони майнуть до банди. А банда... Невже ж її після моїх вказівок не намацають? А курінний—стратег хоч куди. Бався, хлопче; Румунії тобі не бачити!..»

Але не все ж—організація. Пропаганда, наприклад, теж потрібна. Ми й не забували про неї... Іноді (коли вечере була надто пісна) ми виходили тільки смеркалося, й тоді ті ж лози були свідками такої сцени:

Отаман Заболотний: «А не вадило б завданки попоїсти. Хоч би у бабусі Параски: добра»!..

Отаман Степовий: «Еге ж! Не дарма бабуса все біблію читає: сподобив її господь на хист до завданки»...

Отаман Заболотний: «Га-га-га»!.. (регоче, значить).

Отаман Степовий: «А в дядька Тимона, здається, кабана шмалили: ковбаски після завданки не завадять?..»

Звичайно, ні! Словом, план готовий. І обидва отамани вирушають у похід...

Трохи згодом: «Ну, скажіть же, що новенького?»—«Все гаразд, усе гаразд! От вони звідти, розкажуть»... А, щоб тобі! Хіба ж була така умова, що йому—організація, а мені—пропаганда?! Дякую красно за такий поділ...

ЛІСОВИЙ ЗВІР.

Зрештою: хто ж він такий?

Не раз дививсь я на його фотографію (потім, коли для нього самого вже все скінчилось): грізно здвинуті брови над лютими очами... О, справді славетний отаман! Трохи не три роки тероризував два повіти. Двічі Балту брав і «тоді його козаки розрубали загінним жінкам черева й ще ненароджених дітей підіймали на шаблі»... (Це з оповідання «культурної сили»...).

Але не тільки на фотографії. Бачив я його теж у житті таким, коли він оповідав про те, як вони «рубали їх»... Не в бою: то окремо, а так: піймають,—комуніст... Що, кулю на нього витратити?! «Комуніст» було дуже широке поняття. Не обов'язково член партії... Врешті, все залежало від отаманової волі...

— Тисячу двіста з лишком поклали,—вихвалявся він і, певне, не перебільшував. О, коли б небо було не дурна порожнеча, мальована про людське око синькою, а справді «твердь», давно б воно впало від стогнів і проклять матерів, батьків, сестер, братів, дітей і жінок замучених ним жертв!.. Часто я диву давався: як з такого моря крові виринув усе-таки звичайнісінький веселий сільський парубок, не дурень добре попоїсти, чарочку випити, з молодицями пожартувати. Отої дурної культурної хвороби—муки сумління він не знав, цілком не шкодуючи своєї жертви. Правда, революційний час взагалі знизив вартість людського життя до ціни ганчірки. Але в нього це було, так мовити, не придбане, а цілком природне, своє... Взагалі, безпосередньості й простоти в ньому було через край. Справді, дитина балтських яруг, байраків та лісів (гарні ж вони там!)

Хоч він був не простий: учивсь... Он у тій школі садівництва, через садок якої ми не раз уночі переходили.—Добре вмів яблука красти!—пригадував він,—на зіму обов'язково кілька ям наховаю, а потім потрохи перетягаю в скриню. Товариші дивуються: що це вона в мене без дна?.. Бунтарем був...—пригадував він далі і, як живе, виростало хлопця зі жвавими чорними очима, як вогонь палке й бурхливе; гарне, певне; це потім літа роздули так обличчя, роздали оті щелепи, синькою мазнули по товстих губах... Потім—єфрейтор у кінній гвардії (не пам'ятаю, якої частини). Генеральська

дочка закохалася... Хотіли дружитись та раптом бридке стало здоровому парубкові оте аристократичне курча...

— Знаєте,—мріяв він—розвів би я тут садок, пасіку поставив би; дивіться, яка гарна моя батьківщина—засміявся він,—а кажуть, що в мене палац... Ось він який! Ніч старано притрушувала мокрим нафталіном землю (згадала: коли вже хутро облізло), й ми сховались під дах на срубі, який мені чомусь завжди нагадував Полінезію (я вже не раз бачив цей палац знаменитого отамана).—Отак, почав будувати, та й певне вже не скінчу,—говорив він зі щирою тугою селянина-хазяїна й я охоче вірив його бажанню кинути все, докінчити хату і... забути, що він «начальник чорноморської дивізії», що може... ну, хіба ж так-таки й не буде зміни?!

Отак, прийшла контр-революція, довго шукала. Знайшла оте запале чоло, оті важкі щелепи. О, з цього будуть люди! В перший раз як повстали дядьки проти «разверстки» знайшли його, на коня без сідла посадили: «веди нас на Балту». Й повів! Дядьки торби грабованим добром набгали, а він здобув собі свою долю. І пішло!..

Сам він на добро не зазіхав. Мав дві пари білизни, френч, подерті штани й підтоптані чоботи. Кожух-кентуру, сукном критий, зняли йому хлопці із забитого командира-сибіряка та сиву шапку.—Ось де моє добро,—клав він руку на карабін та ноган,—е ще шаблюка. І в нього це гарно виходило. Але, щоб він був таким завзятим воякою, того б не сказав я. Фотій, Юхим, Кирило—о, вони були куди відважніш за нього!..

Коли банда перед тим, як зарубати «комуністку», по своєму звичаю спочатку примушувала жертву зазнати жах гірший за смерть, отаман не приставав до компанії. Заслуга, звичайно, не така вже велика. Але ж не треба забувати, що все-таки: «лісовий звір»... Для нього й це—лицарство! Не вимагати ж, щоб він і хлопцям не дозволяв?! Бо ж хлопці—хлопці! Нехай собі бавляться...

Надзвичайно добрий мав інстинкт небезпеки. Якусь дикунську гостру спостережливість до того, що могло стати загрозою його життю. Всі свої плани я мусів був міркувати тоді, коли він спав, або на самоті. Бо інакше я чудесно бачив, що він чує мої думки. Й це не була моя фантазія: кілька разів я мав тому безперечні докази... Властиво, цей живий інстинкт, дужий первісною силою природи, був причиною всьому: й тому, що його ніяк не могли піймати, й тому, що банда під його приводом завжди виходила сухою з води. Зрештою, він боронив тільки своє життя. А цього хисту мав він стільки, що на цілу банду вистачало...

О, я охоче вірив йому, коли він оповідав:

— Лежу собі під черешнею: літо. Коли бачу: кіннота біжить з гори. Зирк: хутір вже оточено! Певне хтось доказав. Я гульк

у хату, одяг юпку, спідницю, хустинку, взяв відра—баба по воду йде... Трохи присів, щоб не вдарило в очі, який здоровий... Питали: «чого ж ваша наймичка не вертається?»— «По гуси, певне, пішла», каже господиня...

Трохи не другого дня шарую залюбки в одного дядька на городі (працю він любив), коли глянув,—два кіннотчики по-за городами їдуть. Поки кумекнув, що не по мене, а підводи заганяють, уже лежав, як кіт, між рядами картоплі. А вони помітили: був і зник. До господаря: певне бандит. А я—в жито, на дорогу! Іду собі, сапа на плечі, босий: у поле парубок іде. Вийшов на горбок. Побачили: стой! чую...

Еге ж! Я в жита: стриб, стриб! Вони за мною, але коні в житі плутаються. Вони на цій гірці, а я ген аж на тій. За горбком знов пішов собі: парубок у поле. Прийшов у друге село. Цигарки заманулось. Все є, крім огню. Бачу, пастушки курять, а коло них червоноармійці. Підійшов, прикурив. Один червоноармієць питає: «Що, про Заболотного тут не чути?»—«Еге ж!»—кажу: «чути. Він тут десь близько»... Трохи одійшов, коли чую, хлопчак один: «А, їй же богу, це сам Заболотний!» (Населення добре знало отаманову характерну постать і обличчя). Червоні до нього: що? хто? де? Я як учварю! Добіг до річки, бац по ланцюжку човна та в очерет! Стріляли, стріляли: думали багнищем на той бік перейшов. А мені чого в болото лізти? Посидів до вечера та й назад... Іду вже городами, коли: «стой!» Біжить: «Не бачив»,— питає,—«тут із сапою пройшов? Ми на нього чатували»... Сапу непомітно на землю, а рукою показую: отуди побіг...

Це дуже здавалося на байку, але в порівнянні з тими легендами, які про нього оповідали, це було блідою дійсністю. Його оточували не раз, стискували залізним, здавалось, кільцем, і—на тобі! знаходили порожнє, ще тепле від отамана місце. «Щоб мене піймати, треба оточити хату отак і так»,—казав він і я його порад не забув...

Отакий він був! Живі почуття й недалекий, неглибокий, але гнучкий, хитрий розум. Воля? Ні! Замість волі—дуже бажання... Словом, лісовий звір!..

ЧИ Ж ЇМ МОЖНА ВІРИТИ?

В хаті було темно. Тільки в грубці горіло й обличчя Юхима то виринали червоним човном, то знов потопало у хвилях п'їми... Я став маленькими горстками підкладати соломі, щоб рівно горіло, бо мені треба було не тільки чути найменше бреніння його голосу, а й бачити його обличчя...

Хлопці таки підков не діждались і майнули самі, без отамана, до банди, а тепер повернулись із надзвичайними новинами:

— Банду розбито; багатьох забито, решта розсипалась; курінний зник, а хлопці трохи не всі з'явилися на амністії...

«Й нічого! Не чипають. Живуть собі. Дядьків, що їх ховали, теж не рушають... Там не те. «Чека» українське...— оповідав Юхим.

Те, що в голосі Юхима брєніло: «й ми з'явимось скоро, як не з'явилися вже»,— мене не дивувало: від нього й Кирила я цього чекав. Але я не розумів: чого вони тут, чому знов стали в лісі й питають, чи скоро через Дністер рушимо? Невже?! І я зиркнув на отамана. Він мовчки блискучими очима дививсь на вогонь у грубці й, здавалося, думки його дуже далеко: там, де распорошено банду, останнє опертя його, де козаки прийшли з повинною головою, не злякавшись його байок про те, що все одно всіх розстріляють...

Але, видно, його вуха слухали не гірш моїх. Коли вони пішли, він роздумливо сказав:

— Щось є...

— Так, — підхопив я, — ви теж помітили? Й подумавши додав:

— Чи ж можна їм вірити?, — намічаючи вже план останнього бою...

Нарешті зібрались у ліс, не кувати, а хоч глянути на коні. По дорозі завітали до лісника; розпитати, що хлопці в лісі роблять? (Ой, обережний був цей отаман!). Як раз один із них прийшов по відро та казанок (лісник був свій): зібрались куліш варити...

Стояли вони невеличким табором: Кирило, Юхим, Петрусь та ще пара з сусідніх сел. Вогнище, навколо солома, щоб лежати. Грілись по черзі. Коней ставили так, щоб вітер од вогню тепло віяв. На ніч частина йшла по харч. Сутужно було, проте в одному можна було їм позаздріти: сонце й повітря. За цей час гулянки по хатах я став білий, як стінка. Ніби рік у в'язниці пересидів. Отаман і той посинів...

Після кулішу посперечались про амністію. Ця справа тут, видно, вже не раз обговорювалась. Отаман мовчав, мовчав, а потім і провокнув:

— Ну, а як скажуть—викажить усіх, хто переховує?

— Ну й що ж?! І сказав би!... не втерпів гарячий Юхим. —Хіба вони ради мене ховають та їсти дають? Для себе ж! Щоб їм каштани з жару тягнув... А ну скажіть їм: ніякої зміни не буде? Хто тоді сховає?!

— Юхиме! Кинь дурниці говорити,—намагався вгамувати його стриманий Кирило.

Але той поніс, як гарячий кінь...

Звичайно, все це хлопці могли й так говорити: на вітер. Мало про що хлопці говорять? Банда бандою... Але отамана вже ніяк не можна було витягти в ліс, хоч мені дуже хотілося знов напиться сонця й повітря.—Ідіть самі,—казав він... Тепер вже не він мене, а я його не відпускав ні на крок. Мені здавалось, що іноді він це відчував, бо його починала

без причини дратувати моя присутність. Він зривався, нерпляче й злісно гиркав на мене: гилочка, бачте, тріснула під моєю ногою, собаку збудила!.. В таку хвилину я ледве стримував себе від того, щоб не схопитись за свій карабін. Зрештою й він мені обрид...

— Коли ж кінець?—тужливо питав я долю, але вона вже сама поспішала на поміч: у цій темній ямі я вже намацав залізну руку історії й довірливо сперся на неї. Було ясно, що бандитизм конає...

— Знаєте, що-о? — тягнула Наталка, господиня одної з найглибших нор: про цю хату знав тільки я, отаман та Фотій.—Сьогодні Василь (її чоловік) дізнався, що... І вона розповіла ще місяць перед тим неймовірно, а тепер цілком можливу річ: Фотій і Федоній написали у волость лист, де обіцяли отамана живим привезти...

Цей Федоній мене давно зацікавив. Коли вирушали в похід, він завжди хорів. Бувало, ходив без рушниць... Відчувалось, що життя бандита його мучить...

Довго ми з отаманом дошукувалися джерела цих чуток. Але нитка тягнулась у кола населення нам неприступні. Довелось лишити під знаком запитання. Але хлопці ніби самі себе зраджували:

— Й навіщо вам кувати коні та верхи через Дністер їхати?—питав Фотій: вирішено було хоч невеличкою кавалькадою закордон утікти.—Давайте я одведу вас пішки й ураз переpravлю! Фотій справді знав добре беріг Дністра і вже переходив його, а отаман у тих краях ніколи не бував.

Виходило надто спокусливо: хоче завести кудись у пастку!.. Я й сам не знав, що думати: звичайно, «лист у волость» здавав на дурницю. Я ж знав, що такі справи не так робляться. А втім? Міг же роспач на хлопців найти: банду распорошено, отаман безнадійно загуляв, знайшовши собі доброго товариша до молодих та на вареники в сметані. Може й справді дремануть удвох закордон («той, видно, який що всі ходи знає»), а про виїзд гуртом так—очі замазують... Що ж тоді робити? ясно, що не для божої ласки дядьки їх ховали й годували. Хіба дядько щось дурно робить?! О, це хлопці добре розуміли!..

Звичайно, такими думками я щиро поділявся з отаманом. Нехай же він знає, що зрада навколо й тільки я можу його врятувати.

— Чи можна ж їм вірити? Селяне—завзяті матеріалісти. Був час, вони сподівались, що ви їм податки одіб'єте (дядько ж і курки без боя не віддасть). Цього ви не зуміли зробити. Ну, й не потрібні ви більше дядькам... А хлопці—хіба ж не селянські вони діти? Та що: пошкодують вони вас, щоб мати змогу до риллі повернутись?!,—викладав я сторопілому отаману щирісіньку правду...

МОЯ ПЕРЕМОГА.

— Мой! Чуєш?—викотилась із темряви головка капусти й притулилась до шибки.

— Ну?—присунувсь ізвідси до віконця чорний ведмідь.

Капуста (за вікном): «Бу-бу-бу-бу...»

Ми (я й отаман) разом, негерплячим шепетом:—Що він там каже?!

Ведмідь (до капусти):—Зараз вийду... (до нас)—Кіннота, каже, прибігла й на санках. Може чекісти... Кинулись сюди, де Антонова хата: певне, трус...

Антонова хата була зараз, через річечку, кроків із двіста. Але чого нам було турбуватись, коли ведмідь, то—«предкозаман», а капуста—обходний?? Чудесно могли ми пересидіти в новій, великій, теплій «предкозамановій» хаті (не будуть же в нього шукати), доки він піде й дізнається, що там таке.

«Певне—дурниці. Коло Антонової хати ніхто з хлопців ніколи не ховався»,—міркували ми, ніжучись коло грубки на пухнатих кожухах (скільки ж їх мав «козаман»!). А в наших шлунках теж ніжились ковбаски та добра смажениця, якою нас тільки що частувала «козаманова» молодиця. Хоч було вже далеко за північ, але «для таких любих гостей» можна було і вночі вогонь у плиті розвести... У «козамана» в хаті не діл, а дубова підлога, плита, велика люстра, панські кріселка, фіранки... Ну, словом: культура!.. Та й мудрий він чолові'яга: всім догодить. І «начальство» його цінує, вміє «предналог» вишкулити, й пан отаман «його не забувають»... Мудрий чолові'яга! Садиба ач яка?! Де тим «рукулям» до нього!..

— Хлопці!—шепоче з печи «козаманова»,—а як начальник сюди ночувати прийде? Вони часто в нас ночують...

— Ну то що? Ми до вас: на піч!..

— А Пилипа з ними покладем: нехай їх стереже від нас,—докінчує мою думку отаман.

— А, щоб вас!—воркує сміх у п'ятімі...

Я чую, що отаман вже надмухується щось далі казати, коли раптом с-під землі:—Мой! Одчини... Щось тепле перекочується через нас і до віконця:—Сам?..

— Чотирі хати оточили: кожний куточок оглядають,—увійшов Пилип...

Які саме хати? А!—можуть до Паски шукати...

А коли ніч стала шкляною: з темносиногого скла, щоб зараз же зробитись олив'яною (й навіть вона ці фокуси показує? подумаєш,—чарівниця яка!), ми з отаманом:

— А це добре, що стежки поробили: чоботи сухі будуть... «Гу-гу-гу!»... (сміх, значить).

— Скорше! Вже сусіди повставали!..—зраділа нам Ярина.
—Снідати будете?

— А що є? (Тільки річку та з п'яток садків перейшли: мала прогулька).

— Вертута до сметани та взвар, зрозуміла нас молодиця. Це—можна було: давайте!..

— Нате вам чисті сорочки,—зробила нам дорогий подарунок люба молодиця,—а то певне вже скоро верхи на них посідаєте... Ох, що правда, то правда: кіннота хоч куди!.. —Розбірайтесь: прати буду...

Прийнятно отак засипати в чистій сорочці на теплій пічці самому, тоб-то без всякого настирливого товариства. Волохатий здоровий павук хутко, хутко обплітає м'ягким павутинням віко... Кліп! зачинив уже одно дивилко. Тепер друге. Тепер отой дурний мозок: щоб не трепихався... Диррр!—розідрало павутиння:

— Хлопці! Хлопці! Вставайте!.. Біда!..

Омелько білий, як стінка, посеред хати, а з його рота вилітають сірі крилаті птахи:

— Бомба розірвалась у канцелярії... Кинули... Забиті... Ранені... Сто кіннотчиків!.. Облава!..—і б'ють із распачем крилами в шибки, стелю, мури. Повна хата бентежного трепихання!..

Застиглими очима дивиться Ярина, як ми: раз, раз, раз! вбіраємось. І я дивуюсь: «Як це так: то з годину взувався, а тепер: я хоч вирушай, а отаман ще метушиться»... «Еге, хлопче»,—раптом переможно регоче в мозку: «а я таки дужчий за тебе. Диви, як ти злякався! Аж посинів!..» (Дарма, що—свої! В цілому повіті тільки предчека та зампред про мене знали. Коли б нас оточили, то безумовно забили б обох)...

Тримаючи карабіни під полами, ми хутко йдемо (бігти не можна) задами... В селі хтось роздавив мурашник і чорні комахи збентежено розлазились на всі боки (базар розігнали)... Ф-ррр!—з'їхали ми, як на саночках, у яр. Тепер ноги самі підхопили тіло й понесли дном яра вгору: до лісу!..

Спочатку я радісно наливав легення смачним, п'яним повітрям, але враз отруївся: серце безсило забухкотіло, ноги розмякли. Я лишався ззаду. А він біг, як слон. Злісно двічі обернувся, але чекав: удвох—дві рушніці й веселіше. Я вже вибрав місце на його спині, куди б вліпити кулю, почувуючи, що зараз хляпну (весь—вода) на пухнатиий сніг, коли він раптом пішов поволі; ми вибігли з яру і з села могли в бінокль помітити, що двоє біжать. Зачекав на мене й пішли поруч: ніби його спина почула небезпеку... Перейшли гребінь і знов бігцем покотились у долину (тепер вже легко: з гори). На тім боці дрімали білі дерева. О, там вже—нехай до літа шукають! Сліди на снігу? Та чи ж мало мисливців блукає!.. Ось, наприклад! І ми старано ступаємо в довгасті ямки...

Стоп! Що це?! По дзвінкому повітрю, як по кризі, поковзом сунеться через гору ріжноголосний гамір. Довго

слухаєм, деремось на гору й дивимось на шлях: низкою повзуть чорні павучки. Багато!..—Підводи,—каже отаман,—якусь частину перевозять. Певне цілий полк... Тишу лісу широкими ножами розрізує луна стрілів...—Ач, бавляться москалі прокляті!.. Доведеться до смерку чекати. Тоді шлях перейдемо. Я пробую перекопати, що на нас не звернуть уваги. Та й вони зараз проїдуть...—А хто їх зна, скільки їх. Бачите?—З-за обрію повз тонесенькій чорний хробак.

Короткий зімовий день вже студенів. Сонце раптом пригадало, що воно вже, слава богу, віку зазнало: нехай собі молоді по тому синьому майдану цілий день волочаться: а воно собі загорнулось у вовняну ковдру й не розбереш: чи ще сидить за тим сірим муром і чмихає (перестудилось), чи вже спати полізло. «Спати!» — рішуче сказали мої мокрі онучі, замерзаючи на ногах (моїх, звичайно: я добре чув, що не на чужих). «Певне, що так»,—підхопила моя мокра сорочка, обертаючись у слизьку холодну жабу на мій спині. Я не сперечавсь, бо сірий мур в одному місці почервонів, знов посірів і зараз же в долині й під деревами почорніло: я давно знав, що цей фокус зветься: «захід сонця»... Однак одностайність думок моїх, моїх онучів і моєї сорочки мене не трішки не втішила: від цього перспектива замерзнути в лісі веселішою не ставала...

— Чий це хутір?—хитнув я головою в долину, де ще білили дві хатки, чекаючи, коли їх накриють чорним рядном. Отаман сказав:—Ніби свої. Але не знаю, чи приймуть?—Тримайте мою рушницю й чекайте на мене тут,—відповів я...

В теплій (о, яка це благодать, це тепло!) хаті господиня готувала вечерю. Господар бавився з дитиною, слухаючи, як я оце був на базарі з його, господаря, братом і тепер їду на «совхоз» (я ж там служу); дай, гадаю, погріюся трохи...

Нарешті мій мозок одтанув (оте все про брата язик без нього зладнав) і почав, так, здаля:—А Семен у лісі чекає... — Який Семен?! — Та — я назвав отамана й, не даючи очунятись, хутенько виклав подію дня.—Тільки обігрітись!—закінчив я...—Та йдіть уже,—згодивсь хуторянин...

— Що, замерзли?—весело питав я, насилу розшукавши його: раптом темно стало.—Ходім!..

Сміявся жар у грубці, і його золотий сміх котився теплими хвилями по хаті, але вже ложки, наробившись коло вечері, поклалися спати на столі (щоб пак! так і лишить їх там господиня)... Треба йти: до ранку мали зробити двадцять верстов, а то й більше, як лісом та яругами! Й ми, як у крижану воду, знов полізли в чорну пільму...

Рішуче нам не щастило:

— Неодмінно сьогодні вдосвіта зайдуть (червоні),—казав один лісник, давнішній приятель отаманів. А він і так моститься, й так приляже... Нічого не помагає! З годину дав

поспати та й годі! Ну що ти зробиш?! А може й справді—червоні...

А другий лісник (вже не приятель, а просто знайомий), так той просто:—Боюсь, хлопці! Прикрутили це нас... Стара! Дай їм галушок: нехай пойдять та й з богом!... Ох, невесело було таке чути! (Не мені, звичайно: я собі злорадно думав про те, як вовки рвуть свого раненого товариша...).

Словом, місили ми, місили ногами оту хрускотливу білу піну під деревами та по ярах, а коли до села, де було лісове кублечко, лишалось верстви зі три, світанок вже зладнав віконце край-неба (цілу нічь майстрував) й зирк! с-по-за едвабної фіранки. Далекі білі хатки ніжно почервоніли, ніби то він на них. Нічого подібного: на берези! Бач які—високі, стрункі... Не те, що якісь там печериці: порозсідалися!

Але нам було не до женихань світанку з берізками: вохкі онучі й узуття під ранок аж дзвеніло (морозець добрий взявся). Ноги ніби обцянки вхопили: ось, ось одкусять... Сухого нічогісінько, щоб розвести вогонь...

— Ні!—рішуче й твердо заявив я,—краще нехай розстріляють цілого, ніж з одрізаними ногами!..

— Що ж ви зробите? Вдень на село не можна: тут мене всі знають,—обізвався отаман.

— Що? Піду сам на село, принесу їжі й роспалку. А на вечір організую притулок на «совхозі!»—раптом випалив я...

Отаман трепихнувся, як підстрелений: влучив! Та як же—ні: в селі, ми знали, червона частина, лісове кублечко на підозрінню... Словом, ясно, аж прозоро!..

— Як вам не сором!—«одверто» почав я, зрозумівши, звичайно, мовчання,—ви ще не переконались? Я пригадав йому всі ті випадки, коли міг перекопати його, гаряче говорив про вперту вірність інтелігента богам, бодай розвінчаним, бодай розбитим... О, це я міг казати цілком щиро!..

Нарешті—він чекає на мене під дубом! О!!

Відав йому рушницю й... пішов? Ні!—розгорнув веле-тенські срібні крила перемоги, сосни-сурми гуділи: «слава!..»

— Чого треба?—сердито буркнув заспаний сторож на переможця,—в канцелярії ще нікого нема...—А де тепер той... як його? що тут раніш жив... Дядько підказав.—Так, так!.. А тут, через стінку. Між іншим спитав, яка частина (що полк вийшов, знав) і скільки. Думаєте, пішов до штабу? Знайшли дурня, щоб свою дорогу здобичу якійсь «роті зв'язі» довірити!..

Нема лісового кублечка! Зруйноване лісове кублечко!.. Квітка? Злякалась арештів і... і ще де-яких наслідків захоплень лісом та й—віддалась за... «краскома!» Сама лишилась пампушечка—нареченою комуніста! (Бідний хлопець! Може хоч вичистили...).

— Як ви гадаєте, чи ми будемо щасливі? Така різниця в поглядах...—питала вона мене, сидючи поруч зі мною на санках: захотілось хоч одним оком здала на нього, отамана, глянути; зворушилась: у лісі такий холод! Останні герої!..

— Н-не знаю,—промимрив я: і воно туди ж,—«погляди!..»

Такий він дурний, щоб під дубом стояти! Я й не глянув туди. Пішов просто до того місця, де розійшлись та й по слідах. Щоб тебе! Наплутав як... Довго він розглядав, кого я привів із собою. Нарешті, цілком несподівано вийшов: не один слід у той бік не вів!..

— Хліб, сало, солома, тріски...—викладав я на стовбур. —Робіть огнище, а я—до «совхозу»: умовитись про постій... —Із ким це їдете? З панною...—назвав він пампушку. —Еге ж!—відповів я,—вона з моєю запискою до Балти. Ми до хати, а чекісти навкруги хати!—передавав я вільно прислів'я.—Припишіть там, що у нас дві рушніці й двіста десять набоїв,—підбадьоривсь отаман...

ОСТАННІ ДНІ.

То був його останній бойовий жарт. Від тої хвилини він... занепав!

На «совхозі», де нас привітали, як рідних, він був ще веселий, бадьорий. Пишався навіть, бо ж панночки трохи не молились на нього. Два дні ми відпочивали після пережитого. Але тільки темна зімова ніч знову прийняла нас у свої залізни обійми (хрещенські морози 22-го року!), як я раптом відчув, що—нема вже славетного отамана! Є тяжка туша, яка часто, охлянувши, безсоромно чипляється за мою руку, безсила й гидотно полохлива... Раз-по-за раз збентежений шепіт:—Дивіться, що то таке?! Я напружую притомлені очі: звичайно, куц...

Мої нерви нили, як зуб хорий: огидно панькатися з таким... барахлом! Але я терпів: сьогодні рано, коли засіріє (треба ж бачити обличчя), скажу йому: —Слухайте, Семене Федоровичу (я вже давно перестав величати його паном отаманом: відтоді, як хлопці про загибіль банди оповіли).—Ми тут згинемо обидва. Ви ж бачите, як після тої облави дядьки нас приймають?.. —Перетерпимо! Дядьки заспокояться,—скаже він. —Е, ні,—ріжу я. —Бачите, сніг який?! Враз стежки запорошить; тільки не зайдіть тиждень, два... Так присипе, що й не знайдете, де ваші ноги ступали... О, він зрозуміє, про який сніг тут ходить!.. Хоч і потьмарились жваві чорні очі, але гнучкий розум ще не потьмарився й, правду кажучи, я дуже хвилююся, думаючи про ту рішучу мить, коли я йому пропоную:

— Я поїду, звяжусь із закордоном, поверну за вами й утічемо через...—Одесу я не міг назвати: треба було такий

пункт, куди або пішки, або на конях. Я вже знав, що отаман ні за що на світі не поїде залізницею. Проти неї в нього був твердий, як кремінь, забобон. Так само—проти міста!. Даремно я переконував його, що там тищу раз лекше сховатись, ніж по його селах та лісах, де його знала кожна дитина й кожний дядько міг виказати. Ні за що! Нарешті я зрозумів, що, справді, в місті він попався б ураз, бо був би безпорадний, як дитина; що гвардія, єфрейторство, поїздки по залізниці—усе це ліс злизав з нього, як відома корова мальований з неї портрет... Словом, лісовий звір та й годі! Де там: руїна лісового звіря...

— Та ми ж блукаємо,—кажу я обурено й вивожу його на вірну дорогу в лісі, де я вдруге, а він... Чи ж він забув, як він тут проводив під носом у червоних полків свої сотні?! Аж мене сум узяв...

Цілий день падав сніг. Величезні пухнаті пластівні... Як живі: пурх, пурх. Присіли на землю й годі! Не підіймуться вже ніколи. Ніколи!.. Аж сумно!..

І я сказав йому. Як раз на роздоріжжю: шлях на Балту й шлях на село, де остання надія переховатись.

Він одразу згодивсь, але... Невже?! Його голос затремтів: ну, трохи згодом! Через кілька день... Він боявся лишитись сам... Грізний отаман, перед іменем якого тремтіло два повіти—й він боявся лишитись сам!.. Гордо стояв я на роздоріжжю: Я—дрібнесенька гаєчка у велетенській машині, але така потрібна!.. Я—на вагівницях історії малесенька дробиночка, але та остання, що переважає! Звичайно, я лишивсь. Переможець має бути ласкавим...

Ми брели. трохи не по крижі в снігу. Вишукували, де здуло. Тяжко було: від учорашнього ранку не їли. Часом, під горку, сніг був із головою. Тоді лягали й котились униз. Це я придумав: приємно було хоч на мить лягти на ту пухнату перину... Втома смертельна. Жагучий мороз...

Якось додерлись до знайомої хатки в лісі. «Дзьорк, дзьорк—ту, ту!..—Хто? Ой, хлопці, тікайте: у мене в хаті чата на вас!..

З хати:—Хто там?... Гей, як дреманем: через куші, стовбури стриб, стриб!.. Аж у долині стали. Ух!.. Покурим? Гаразд!.. Зугрілись: цигарки закрутимо, а то—ніяк!.. Куди ж тепер? На село?—Ні: можуть шукати... Ой, який же він полохливий!.. Назад—у льох!—Ох, щоб тобі!..

Коли раптом—Дивіться!.. Аж присідаю: Що таке? Або вітер за горбком верхи тополів пригинає, або справді кіннота... —Тополі тут є?—питаю (місце йому добре знане).—Ні,—каже твердо.—Ну, то кіннота! Гей за дубки! Присіли... Коли раптом бачимо ззаду по шляху (ну цілком виразно) піші йдуть. Ого! ластка!.. Спустили обережники... Раптом щось надзвичайно

знайоме вражає мене в одній з трьох постатів у білім смерку і я враз пізнаю й тих двох.—Фотій, Федоній та Філіп,—кажу я.—Справді!—зітхає отаман і забуває про кінноту: за цей час вона вже набігла б... Забуває він про те, що Фотія й Федонія треба стерегись, радо вітаючись із ними.

У хлопців є коржики і я роблю відкриття: як що ви хочете спробувати найсмачнішу їжу в світі, походить не ївши добу на морозі по крижі у снігу, потім візьміть отакий звичайнісінький, на воді, коржик і кусайте невеличкими шматками; в роті у вас буде танути рафаелева мадона (такий крем); а коли ви з'умієте одночасно сьорбати оте запашне, іскристе вино, що зветься морозним повітрям, ви сміло можете брати патент на першого в світі гастронома (така машинка!).

Я влучаю момент, коли ми з отаманом на сам, і нагадую йому про Фотія й Федонія. Крім того, хлопці брешуть: кажуть, ідуть за дванадцять верств, а сніг не липне до їхніх чобіт: онучі не впріли... Але він не хоче й чути: з ким же він лишиться?..—Чорт із тобою,—думаю, бо вже певний, що про Фотія й Федонія—байка. Инакше—боявся б: зіпсують музику...

Днюємо в «балагані»: яма-крихотна земляночка на одного діда сторожа садків на горі, у полі. Пункт чудесний: шпиль горбка. Видно на 10 верстов, а в тилу—ліс. Ми всі (крім мене) стрільці хоч куди. Набоїв півтищі. Три добрі бомби. Очевидно, тут візьме нас тільки полк.. По дорозі розбираємо жердини, якими огорожено криницю, й робимо в балагані вогнище, потрохи втягаючи жердину зналвору. Ховатись од диму нікуди й він ретельно їсть нам очі. Через годину—шляхи в долині в тумані сліз і голову рве на шматки. А спину обцянками пробує мороз. Коржики—річ чудова, але ж не наїссися парою коржиків на цілий день... Словом, божевільно радієш, коли горбок нарешті розвиває в долину синій сувій; ще, ще: всю долину ніжно-синьою тканкою крито, а на обрію червоний перкаль...

Біжимо зрадівло в долину, потім деремось угору: за день сніг осів і можна знайти місця, де витримує нашу вагу. Я зумисно лишаюсь позаду: я не звик до лісового життя, страшенно змучився, очевидно, мені треба уїхати. Я боюсь, щоб хлопці не відмовили отамана, й не знаю, чи тільки удаю втому, чи справді зараз упаду, бо вже давно втратив міру своїх фізичних сил...

НА ВОЛІ!

Тільки тричі в життю я зазнав таке почуття: вперше,—коли після п'яти літ кайданів і неволі, мене, як із хреста знятого, казали люди, скинули десь у таємному селі на Лені; вдруге,—коли я вскочив із контрабандистом у прикордонні кущі Німеччини, лишивши за ними нових дванадцять літ каторги

за те, що все не навчився слух'яним підданцем буги; втретє,— отепер!..

Ясним золотом розливався погожий день. Морозний: битий сніг на шляху аж дзвенів, аж співав...

О, сині прозорі далечі! О, світлі проміні, що діамантами впали на срібну парчу! Ночний птах вітає вас... Ви йому печете очі, червоні очі, поїджені димом, кволі від темряви ночі та смерку хат і запічок. Байдуже. Як їм зле, вони можуть собі плакати. А йому добре... О, як добре впиватись отим крижаним повітрям ранку!..

Останню ніч я не спав. Правда, дубова лавка після останніх мандрівок була чудовим ліжком. Але... не спалось! Певне тому, що нас у хаті було аж семеро. Хазяїн тюпавсь у темряві, не знаходячи собі місця. Хіба він впустив нас? Самі себе впустили... Що ж робити? Не лишатись надворі, коли мороз—аж сумно! В нього не було, наприклад, ані крихточки хліба. Ну весь вийшов... Байдуже! Можна напитись води (з морозу так п'ється), а потім наминати оте смачне тепло так, що аж ляскотіло... од наших жартів. До мене всі були такі уважні: я їхав далеко, шукати останній порятунк. Останній порятунк!.. І мені було... тяжко!

— Чи прокинулась?—підходив я до ще тихої школи. Певне: двері вже відкрито... Вона аж побіліла й поточилась. А я раптом згубив свої ноги, встиг подумати: «від тепла», й—сів!..

— Напивсь, козак,—блідо посміхнувся я... —Почекайте, я вам дам зараз гарячого молока,—збентежено й суворо відповіла вона.

Коли вона вийшла, я підсунувсь до люстри. Звідти глянула на мене така краса, що я й сам більше на неї не дививсь і її благав: —Ну хоч у куток, тільки не на мене...

— Сьогодні?! В Балту?!—обурилась вона,—от вам зараз постіль зроблю...

Скоривсь. Мився, шарувався, потім—спав, їв, трохи походив коло ганку й знов спав. Проте наранок усе те: блукання вночі, задушині хати, дим у ямі в лісі, одсунулось так верстов на двісті, хоч моє ліжко за ніч, здається, ніхто не рушив з місця. Глянув у люстру й весело подумав: як з гуса вода! Щеб пак: завтра в Одесі! Й жар-нерви знов розугріли застигле тіло...

— Ідемо!—весело привітав я здивовані карі очі (вона мала їхати зі мною до Балти). —Дивіться на нього!—мірялося каре сяйво із золотим у віконці: вчора, думала, не встане, а він уже танцює...

«Хі хі-хі-хі-хі!.. Ха-а ха-ха-ха ха!.. Тю-урр-лю-лю-лю! Ті-і-і-і!..»—сміялись, співали, свистіли санки. Коники повернули хвости на південь і хутко-хутко дригали на місці ногами. Хтось за нами вхопив два пухнаті килими: праворуч і ліворуч,

та й тяг їх бігцем назад... Я загортав її полою свого кен'гуру. — Лишіть, вам зімно, — лукаво зиркнуло каре... Зімно?! Що вона розуміє! А я так певний, що вже весна...

О, як зрадів Костик! Навіть забув про чудесну зміну в його бідній халупі... Уявіть собі: пікейна ковдра! Сама справжня: біла з рожевим. Розляглась собі на ліжку й бров'ю не моргне!.. Ніби так і належить... Що? Пікейна?! У Костя?! Але, все пояснюючи, с-під простині на стінці визирав кінчик спідниці!.. — Це так — дурниці! — каже Кость, провівши свої очі до цього єхидного зрадника, й хмуриється. Мені трохи сумно. Звичайно, дівчина вона славна. Але хіба ж це та казка чарівної задуми, про яку я мріяв для Костя... «Чому саме про таку? Певне, десь у самому Костю я підглядав ту казку», — міркую я, й пригадавши, з полекшенням, як він рішуче: «дурниці!», думаю вже про інше...

— Просить обов'язково... Ввечері, — притягнув Кость ізвідти харчу трохи не на цілий полк.

— Ні за що! — рішуче відрізав я. — Сьогодні ж: коні до станції, квиток до Одеси — й більш нічого!..

Авто буде! — підкупав мене Кость, — його хати ніхто не знає... Й увечері я сидів у порожній хаті нового «преда». Він підкладав тріски в «румунку» й слухав: такий біленький, тихий! В Одесі теж зміни: грізне світило — «чека» закочується... О, як далеко пішло життя, поки я сидів у лісі! — марю я, п'ючи чай з голим житняком: «предовська» вечерея, а сам оповідаю йому, як достукатись до Фотієва й Федонієва серця.

Крізь мури чути, як десь далеко в морозній п'ятмі починає гудіти здоровенний джміль і безсило стихає. — Давайте вже коні! — уривається мій терпець, — не розігріють! — і через десять хвилин санки пірнають в темну ніч. Хлопець («у дошку свій!») ніжно загортає бараницею свої ноги. — Не турбуйтеся, товаришу, — робиться ніяково мені, але їм так добре в теплі, отим дурним застудженим ногам...

Тиняємось, тиняємось по станції: нудь! Хлопець бравий, а говорити з ним не можна: «берегти, як дитину, посадити в поїзд, вернутись, дати звіт і забути», — дістав він наказ...

Нарешті опівдні, замість півночі (заноси), на пероні клекоче сіре тісто. Він хапає мене за ноги й встромляє головою в химерну бабку з рук, ніг, боків, спин, голів та інших непотрібних річей. (Біс його знає: і так тісно, а вони — понабірали...). Бабка крута, і я лишаюсь стирчати в ній, шкодуючи тільки, що не можу подякувати товариша за таку влучну «посадку»...

«Дзінь! дзінь! дзінь!» — і бабку ритмічно трусить...

Приїхали пізно. Місто спало: тихо, темне, голодне... Бідне, обкрадене жирними варениками в сметані, місто! О, як тяжко, місто, гасли твої електричні зорі, потопаячи в морі крові «тисячі двохсот»... Де там: крові тисячі тисяч!..

Місто! Рідне!.. Коли я можу дістати там, на дні, хоч одну твою зорю, візьми моє життя! Візьми... Я ж твоя помста. Я—жмутик твоїх електричних нервів, кинутий в пельку звіря! О, місто! цей жмутик, він дужчий буяння дикої сили.

Диви: він переміг!..

ЗНОВ У ЯМІ.

Нарешті «пред» покликав мене: Що ж: їдьте!..—Попереджую: я даю тільки тридцять відсотків за успіх. І я щиро виклав усі труднощі...—Зробіть, що можете.

Того ж вечера була нарада. Я казав:—Нічого лізти в яму. Взяти його можна зовні. Знаючи трохи не всі нори, знаючи життя їхнє й рух, зібрати легкий невеличкий гурт добрих хлопців на добрих конях і з допомогою самих селян (так, так!) загнати звіря в куток...

— Несерйозно,—ріжуть малинові вуста бувшого «преда» «бучки»,—потрібно глибокий агентурний підход...—А звязок?—зриваюсь я—як ви з тої ями звязок зробите? Ну, стрінувсь я з ним. А далі?—Треба зробити звязок,—уперся він... Еге ж! Зробити... Цікаво, чого він його не робив, коли я зник у ліс?!. Словом, вирішили, що на місці буде відніше...

Ну й хіба ж не те саме я вигадав там, на місці, в порожній хаті біленького «преда»: «Доберем ще два хлопці-молодці, буде нас четверо, та й гай по хатах! Що-ночі будем обход свій робити, цілком як бандити. Врешті стрінемось. Спочатку я увіжду, потім їм одчиню і—рраз!—як вовки»...

Він на все годивсь—уповноважений «губчека» з аршинним мандатом. Тихенький «пред» теж не заперечав...—Ідемо цієї ж ночі: час не жде!.. Ач, як їх кортіло!..

Ну й поїхали! Поки сиділи в просторих санках і найкращі коні «бучки» нас несли в хистку млу ночі,—нічого: весело... Для настрою «простріляли» свої карабіни. Потім коні нетерпляче рили сипучий перемерзлий сніг, а я ходив, пригнувшись, пильно розглядаючи довгасті ямки.—Далі!—скомандував врешті, але їхав стоячи й напружено різав оком непевну далеч: місцевість була аж надто знана! Ось, ось на тмянобілому забовнанні два стовпчика: один трохи повище, другий присадкуватий... Хлопці прикинули.

Стоп!—глибоко внизу ледве чорніло, ніби так просто: мла. Але я кинув оком навколо: так!—«конверт». Тут, на горі бігав, як скажений, північний вітер, хапав із землі дрібно-дрібно бите шкло й що-сили шпурляв ним в обличчя. «Треба коні поставити в захисток».—відкинуло мене лісовою турботою про коні. Навколо—рівно! З'їдемо трохи під косо-гор .. Рраз! поринули коні трохи не по вуха. Роспругли. Збентежені звірятка стрибали, як жаби. Н-ну, разом! тягли ми санки. Нарешті добились твердого.—Ти ж не замерзни,—наказали

погоничу (без наказу, диви, забув би, що такі речі не варт робити!), а самі гай у яругу.

Часом пірнали по груди в білий дрібний пісок, але поки до хат—усе честь честю: бандити та й годі! Проте тільки зімли виїхав перший дах і сів так глузливо при дорозі, ніби підморгував: а ну, побачим!—як я раптом почув за собою щось тверде, негнучке: колода та й годі. А як обход, хіба оте перекотиться пір'ячком через тин? Еге ж! А дядьки, хіба ж їм скажеш: «мовчіть, ні гу-гу!» Чудесно вони своїх хлопців знали. А ці? Знаєм, не раз начальство таке виробляло... О, вони вміють себе службистами показати, ці дядьки, щоб їх!..

Ішли вони дуже старано. Ну зовсім так, як я казав їм. Але ж перший пес учув фальш і дзвінко сповістив про те своїх товаришів. Усе пропало б, та ми теж не з кізяка роблені: хабара вітру! Він хап за носи тих кудлатих товаришів. Ну скажіть, чи варт після цього гавкати?

Стійте тут! — примостив я їх під скирду. Ні мур-мур! Песик, не песик, а дзвоник,—прошепотів я по черзі в три вуха, а сам легким кроком до високої чепурної хати. О, цей дядько дарма, що сам цурпалок обмизганий, а жити вмів. Як би не ці рогаті, щоб їм, вже певне ген-ген куди б його межі сягнули...

«Дзьорк, дзьорк—ту, ту, ту, ту, ту...» Не забув!—Х-хто-о? (павза). Ага! Біле від шиїки відхитнулось і через мить уже шепотіла зраділо мені в сінях:—Заходьте! Звідки?!..

Дівчина метушливо засвітила каганець. На печі застогнало...—У нас нещастя,—цокотіла вона,—сестра на тиф захоріла... Молока хочете?..

Молоко тепле, калач пухкий, білесенький: не їв такого від тої облати, і я вирішив, що треба ж як слід розпитати. (Бідні під скирдою!..).

Дівчина зветься так мудро, що й не пригадаю: інтелігентно! На ній пікейна юпчинка й спідниця (що в січні—байдуже! кожух є)... Взагалі вони на інтелігентне пнуться, одже й сміливості більше. Є де-що з тої впертої вірності розбитим богам. Я не помилився, як сюди насамперед стукнувся. Але вже п'ять днів не було... Міркуємо, де? Нарешті в пільмі (після світла):—Ви тут ще? Зраділи.—Покурити можна?—Я вам покурю!..

Перетягнув їх через ярк і поставив під курник, а сам ще в пару хат: нема!

—Ну, гайда до сусіднього села,—повертаюсь. Перелякане: «Пішки?»—Навіщо! Під'їдемо,—заспокоюю їх і ми бадьоро, вже як попало, машеруєм назад. Як тільки останній дах пірнув за горбок, закурюєм і деремось угору. Через п'ять хвилин я гублю їх позаду у млі, але мені байдуже: знайдуть по моїх слідах. Мені цікаво скорше до коней. Нічого: хрумкають собі. Дочікуюсь їх і ми марно силкуємось витягти

санки на гору. Це вичерпує останні сили (в них: я давно вже перестав розуміти, що то—останні сили...) й ми вирішуємо з'їхати вниз: «Чорт із ним. Скажемо: комсомольці!» «Еге ж»,—думаю: «такі вони дурні, ці реп'яхи.» Але не заперечую: дочекатися світла не краще...

Виїздимо за село й раптом ясно стає, що по хатах вже цієї ночі не підемо, а як ідем до сусіднього села, то тому, що там в одного з хлопців, комескадрона, є добрий знайомий: ковбасник. Можна, наприклад, в нього посушити чоботи й онучі, а на ранок—до Балти...

У Балті полягали покотом на долівці, підклавши під себе всю «предовську» одіж, але не встиг я промарити перший сон, як його роздерли надвое й кинули на долівку, щоб хлопцям було тепліше й м'якше. В очі нахабно ліз білий день. Хтось пхав мені в руки жовтий кожух і сибірську шапку:—Вбирайтесь скорше: ходім.—Філіпа піймали. Закривайте обличчя...

Хутко пройшов через кімнату, де сидів він, уп'явши шклянні очі в моторошну прирву...

— Ведіть того... — назвав «пред» його призвисько. Увійшов, як зацькований вовк. Я скинув шапку...—Товариш Степовий!—божевільно зрадів хлопець.

«Чому ж ти радієш?»—думає я, журно посміхаючись йому.

«Людині!»—відповіли вже не шклянні, а живі, розумні очі веселого хлопця. «Навколо ці казкові примари,»—довіриливо розповідали вони далі: «ну, а ви... Хіба ж я не знаю, що ви справжня людина? Смерть?—дурниці! Хіба ми до неї не звикли в лісі? Жах—ота страшна казка: «чека»...

Охоче виклав мені свої міркування про те, де зараз отаман. Такі цінні, бо ми ж розуміли один одного з півслова. Для нас ліс був простісіньким буденним життям, а, наприклад, для «преда» — дикою, неймовірно плутаною казкою.

— Таки зрадила тебе твоя вдова. Дарма, що під своїм ліжком ховала, — пожартував я наприкінці, відчуваючи, що його жарт не вколе.—Чого—під ліжком, коли й на ліжку місця на двох вистачає, — розійшовся Філіп.

— Це тебе Федонька, — не втерпів «пред» і біль нестерпучої втрати затьмарила очі бандита. Втрати віри в людину? О, ні: — можливості зробити так, як Федоній...

Уночі поїхали в село, де стояв ескадрон (напоготові). Там мало бути моє побачення з уже перевіраним Федонієм. План я мав уже готовий. Треба тільки знати, що думає про мене той хлопець із високим чолом і різнобарвими очима: одно зелене, а друге жовте...

— Семена ми з'япаємо, — казав він і чітко вирізувалось од мене темне обличчя з гострим носом назустріч крутому підборіддю, — але як що приїхав уже отаман Степовий, тоді —

біда! Ой, той хитрий... Куди Семенові! І він ніколи не дасться живим...

Тоді я вийшов із темного кутка й скинув комунарку.

— Диви!—весь затрепотів із радощів хлопець,—а я думав: така вчена людина, очі такі великі має (зробив він круги коло очей), бачить усе й — на тобі: з тим кабаном! О, тепер ми його враз! — святкував він тройну перемогу: над розбитою раптом страшною казкою про чекістів, над своїм ваганням, — чи до справжньої сили він прихилився, над своїм сумнівом: чи пощастить доконати діло, від якого, гадав він, залежить його життя... І я знав тепер, що мене Федоній не зрадить ніколи.

У досвітній млі на крутій горі над сонним селом стояло два справжніх, а не фальшованих бандити: під їхніми легкими, як пух, кроками не гнувся мерзлий сніг; мирно спали пси й тоді, як вони їм трохи не на хвості ставали; рівно й вільно дихали їхні легені після бистрого підйому на круту високу гору. Вони порадилися і розійшлися: один пити тепле молоко з білим калачем, подане дівчиною в пікейному вбранню, а другий... О, той мав тепер досить клопоту!

К І Н Е Ц Ь.

Вона спалахнула, перекрутилась на одній нозі й ткнулась носом у куток. Потім тихенько повернула голову:

— Ви завжди так несподівано!

Я не спитав, чи вона всі несподіванки так зустрічає? Як тоді, перед від'їздом, карі проміні мірялись із золотими: хто ясніший?!

— Добре робите: заберіть їх звідси, бо й до весни не додержуться... А втім, знаєте? — щось чудне в мене в голові робиться. Я нічого не розумію.

Я збентежено глянув на неї. Але каре світло було не суворе, не пронизливе, а ясне, тихе.

Тоді я тихенько зануривсь у теплі, прозорі хвилі: на дні моря лежала розкрита книга, в якій можна було читати:

«Змагаються дві сили: стара, така люба, рідна, уквітчана мріями й нова — світла, могутня, але ніби холодна, чужа. Однак мені здається, що я починаю кохати її, нову силу, незавітчану, просту, але все ж прекрасну й т. д.»...

Увечері смерком я знов перегортав оту чарівну книгу на дні моря. А бідний Федоній сидів перепелицею в снігу, чатуючи на двері, де мала з'явитись одна постать у білому кожусі, а за нею друга — в чорному кожусі на кенгуровім хутрі. Тоді він мусив обернутися в кицьку, сову, в що хочеш, тільки так, щоб ніхто на світі не бачив, як він простежить, куди кожухи підуть. Довівши їх до хати (коли б знаття — якої!), бідний хлопець мав обернутись уже в сірого зайця

й мчати в сусіднє село. куди, ніби «продвідділ», пересунули ескадрон, що грав одночасно ролю затички: так певні були, що в ті дюрки не полізе. Далі він мав привести ескадрон і оточити хату саме так, як колись навчав мене отаман. Та Федоній теж добре знав, як!..

— До вас! — влетіла вона, вся радісно збентежена, як перед останнім рішучим боем, що дасть певну перемогу. Аж я глянув пильно на неї: «Невже розуміє?» — й міцно стиснув тоненьку руку (яка вміє конем правити й стріляти; цікаво — в кого тепер?..).

— Є! — шепотів білий кожух, коли шашть! — Федоній: хлопець не втерпів, зробив сам розвідку й теж хотів сповістити, що «є»! Білий кожух чогось зрадів і здурю бовкнув, в якій хаті «є». Тоді я залізним тоном Федонію: — Ви йдіть собі почувати отуди (мотнув я, де ескадрон), а то нас і так буде забагато... Сірий (Федоніїв) кожух ураз пропав у п'їтмі, а білий та чорний посунули собі тихими вуличками в «конверт». Чорний ксжух був у безжурному, навіть легковажному настрою. Наприклад, забув цигарки. — Не варт! — урезонював білий, — вже далеко та й поміять. — Чого там, пусте! — легковажив чорний, — як же без цигарок?! (Щеб-пак: іноді півгодини часу коштує так дорого, що й за «все достояннє» Республіки не купиш).

По дорозі до нас підійшов «свій хлопець». Ще один... «Ач, пікети розставив», — подумав я: «такий я дурний, щоб про це не кумекнути».

Усі збились у маленькій кухні: отаман, Фотій та ще пара хлопців. На шмалених морозом обличчях ще химерно витанцюювали відблиски радості зустрічі (чи може—каганця, хто його знає). Пікейна дівчина весело брязкотіла глечиком і філіжанками. Цурпалок із цурпалихою блаженно роззявили роти, куди мали стрибати румуни з мого рота, де вони як раз переходили Дністер.

Після «пропаганди» перейшли в темну хату: тепер я мав поговорити з отаманом ділово. Всі, крім старих, перейшли, але тільки Фотій дозволив собі прилягти поруч із нами на широке ліжко. Решта шанобливо трималась осторонь: два отамани раду держать. «Поперше, великі зміни в політиці: «чека» заковується, розстріли припинено (це—щоб іздалися без оборони); по-друге, виступ із-закордону відкладається на довгі роки... (це значило, що сидіти тут нема чого й треба тікати). Моя переправа ціла... Так ось: колонія Мангайм, третя хата на шляху, звідси, з півночі (чи є там шлях із півночі на південь?)...» Але він твердо заявляв, що вони лишаяються тут. Ось, зараз поговоримо й Фотій поведе далеко, в глухі, йому одному знані нори... «Та-ак? Ага!» — блискає в моїй голові: «ти все ж хитрий звір. Але ти думав, що я прийшов до тебе тільки з планом

пастки? Е, ні: я ж добре знаю, — крути, та не перекручуй... І ти гадаєш, що будеш сьогодні вдосвіта десь на незнаних мені лісових стежках весело реготати з мене?! Побачимо! Що ж, нехай навіть лихо трапиться з Федонієм, з ескадром, не знаю, з чим, і вони не прийдуть... Не підеш все одно з хати!» І я почав згадувати ще одну вість, надзвичайно цікаву. Але ніяк, ну ніяк не міг згадати. «Нічого, потім згадаю»... Так, потім, — коли вже нічого іншого не лишиться!..

Двічі затрепихавсь у пільмі сірий птах небезпеки. Вперше: сіни дихнули морозом, чоботи вдарили в долівку, поклали коло себе (напевне) пару краях снігу й пригадали задумливо (так, ні до кого):—Й чого це Федоній підійшов був до хати та й повернув?.. О, як забелькотало моє джерело-колисання-розмова, присипляючи увагу отамана. Щоб-пак! Хіба ж я не пригадав умить, як радив йому стерегтися «особливо цього Федонія»?! Ну, найбільше скаже: перейдем у сусідню хату (через ярк). А як же звідтам добре буде йому бачити, як оточили приведені Федонієм, «рогаті» хату й—весело реготати?! О, «найбільше»!.. Вдруге: чоботи пішли, подумали надворі, довго—з півгодини думали! потім вернулися, знов поклали краяхи снігу на долівку й прямо до отамана:—чого це Федоній прийшов був до хати й повернув?—Та це ж я сказав йому коло хати, щоб де-інде ночувати йшов!—одрізую я нетерпляче: нахаба, заважає нараді. Звичайно, сказав Федонію я зовсім коло іншої хати, тої, що зветься школою. Але зрештою хлопець міг не зрозуміти мене, а я його...—Небезпечно все-таки з ним,—кажу я, між іншим, отаману і з жахом чую, як свердло в кабанячій голові повертається поволі й починає свердити в другому напрямку. Я збентежено мацаю: чи груба дошка? й хапаюсь за годинник:

«Однак!»—стрибає ціферблят у зроблену сірником світлу хатку: «не одна з чвертю, а цілих півтори»... Мій мозок починає метушливо бігати по хаті: за що б учепитись? і аж присідає від задоволення коло Фотієвих ніг: вони поважно лізуть у нові чоботи, які тільки що принесли. Насамперед, можна зробити невеличку спекуляцію: змінити мої чоботи на його, бо мені видали теж нові. Спекуляція не виходить, але комісійні: ціла чверть години! задоволено кладу собі в кишеню... Все? О, ні! Чи ж він здурів, цей Фотій? Нову юхту та в сніг! Змазати! Ну, хоч салом... Ноги думають мить, потім рішуче вилізають із чобіт, які через десять хвилин аж світяться в пільмі. А ми з мозком уже певне заробили ще з півгодини, бо ж такий добрий хазяїн (хата під бляхою!) не піде, поки не висохне зовсім сало на чоботях.

Однак—висохло! а дзвоник-песик ні... гав-гав! «Забута» вістка, замкнена десь у потилиці, тихенько стукає й питає:

«Тепер?»—«Ні ще, голубко»,—відповідаю я й мене рішуче розбірає голод (хіба ж отаман такий діяч, щоб не допомогти в справі «пропаганди?»)... Хліб із салом? Пхе!.. «Смаженицю!»—пропонує пікейна дівчина. Я б охоче попросив: борщ, вареники, взвар, ще що—щоб до півдня варити!..

В голові вже дзвоном: «Ну, хлопці, гайда!» й перед очима оця туша, яку чути рукою, бере в кутку карабін та й—прощайте, назавжди!.. А дзвоник песик—ні ні!..

На пічці—хора й тому можна курити тільки в пічку. Моєї цигарки вистачає аж на чверть години. Нарешті з распачем летить в огонь напівспалений мундштук гільзи. Сідає отаман (більш ніхто не курить). Я на лавці коло віконечка спиною туди, звідки йде порятунок, напружую слух так, що аж дзвоники срібні десь дзвінко, дзвінко розливаються й пильно слідкую, як (неймовірно скоро!) зменшується відстань між червоним жучком і білою трубочкою, що її смоче отаман. Забута вістка вже тихенько відчинила двері й стала, чекаючи, на порозі: блідна, в чорному крепі (на кого траур? о, вона знала!..) Рука попорпалась у кенгуровому хутрі, знайшла собі шіліну, пролізла до того, важкого, твердого: «Вставай, хлопче!»—й потягнула його за вухо: не те ще, а друге. Крицевий хлопець ураз підвівся. О, він добре знав своє діло: коли вістка переступить поріг там, у темній хаті (не тут же, прилюдно, бо ж вона таємна), хлопець: рраз! прямо в кабанячий лоб; Фотій туп туп, дrr—дверима: «Що таке?!»—рраз! йому: куди попало. Решта—зайці!..

Серце зиркнуло на ці приготування й (чому гріх таїти!) побіліло...

«Дзін - дзін - дзін - дзін - лі - лі - лі»...—розливались собі срібні дзвоники. Ні! стрибнув я: не дзвоники, а песик-дзвоник... О!!.

«Пуф!»—на каганець і смик! на бік фіранку: на білому чорна трісочка жваво, жваво посунула... за льох! «Федоній!»—телепнувся, як не свій, язик... Ще, ще трісочки. Коло мене важко засопіло. Я слизнув до пічки...

—Дядько! Біжіть подивіться, що таке!—глухо гукнув отаман. Я піду!—аж закрутило мій язик: щеп пак!—чотири люїса на хату: в решето!.. Разом зі мною... Але язик не трепихнувся: а як не оточили ще, й вони, інстинктивно, за мною!..

—Нещастя! Москалі!..—аж зайшовся цурпалок.—Скільки?—різнуло.—і-і, сотня!..

«Неправда, вісімнадцять»,—подумав я... Давай палку! Де палка?—метушились усі вже в сінях: пробити віконечко над дверима, кинути бомбу й зараз же в двері-гай.

Я пам'ятаю, що своїх про бомбу попереджено, всі під прикриттям, а в тім...

«Навіщо ж палка? Карабін у руці!»—думаю й одночасно схвилювано кажу:—Хлопці! Я здаюсь. Все одно не розстріляють! і, не спиняючись, кричу:—«Я, отаман Степовий, здаюся!..»—«Виходь!»—сурмить іздала призивно комескадрон.

Дзвяк—рраз! двері... «Степ»... і причинив за собою. Раптом убік: ще куля в спину!..

«Сюди, сюди!»—надривається шепіт під скирдою...—Руки вверх! Руки вверх! Руки вверх!—збентежились червонармійці: бандит тікає. Ще мить—і град куль у спину, бо я забув піднести шапку догори (знак).—Та держу!—кричу я, підвівши руки й, несподівно для себе «крию» так, що ззаду враз тихо: свій!..

По ланці голосно передається, скільки рушниць, набоїв і які пункти треба пильнувати...

Через чверть години Фотій гарно шпурляє на землю карабін і монументальна постать, роскинувши хрестом руки (трохи вгору), поважно суне до комескадрона.

А ще через десять хвилин «славетний» отаман галантно каже мені:

— Шаную вас (ім'я, по батькові) за те, що ви так розумно виконало своє завдання!..

Так піймали лісового звіря.

Одеса.

Жовтень, 1923 р.

МИХ. ЯЛОВИЙ

«Перші хоробрі».

Ми—тільки перші хоробрі,
Мільйон підпирає нас.

Вас. Еллан.

Затихли гармати, переорані шанці громадянської війни,—
життя вколисується на хвилях доби «великих робіт».

І на перепочивку до нових вибухів конденсованої енергії
мас увага відривається від щоденних біжучих турбот, щоб хоч
на момент можна було зупинитися на перейдених шляхах,
рукою сучасності прощупати рани минулого й тим прояснити
путь у майбутнє.

Не настав ще час підсумку всіх наших втрат, і тільки
окремі найбільш пекучі з них примушують нас одточувати свої
спогади.

В-осени минуло чотири роки з дня загибелі у Києві в тор-
турах денікинської охранки Михайличенка й Чумака і—п'ять
років відважної смерти на барикадах проти гетьманщини в Чер-
нигові—Андрія Заливчого.

Найбільш жорстокі етапи боротьби трудящого люду
України за своє визволення заллято кров'ю цих трьох «перших
хоробрих», що в найскрутніших умовах тодішньої реакції не
лишилися пасивними, не склали зброї, а віч-на-віч стали до бою.

Трагедією української революції, українських працюючих
мас в той час була майже повальна зрада української інтелі-
генції, що в рішучий момент випробовання залізом і кров'ю
відданності інтересам цієї революції й цих мас, опинилася на
боці ворога, пішла в найми до панства.

І для кожного більш-менш чесного пересічного інтелігента,
справді, треба було мати не аби якого відчуття пульсу життя,
щоб не втратити ґрунту під ногами, встояти під натиском
шкурництва й дезертирства, не скотитися в багно, коли не
шовіністичної реакції, то міщанської пасивності.

Психологія інтелігенції, то є продукційна психологія органі-
заційно-технічного виконавця пануючого класу. Психологія україн-
ського інтелігента в цьому відношенні загалом ріжнилася хіба
тільки тим, що повстала на ґрунті опору колоніальної буржуазії

тискам метрополії й тому несла в собі заряд енергії направлений на розрив існуючих господарсько-економічних зв'язків.

Але, розуміється,—«не в тому сила, що кобила сива, а в тому, як вона везе».

Кобила української інтелігенції повезла її уторованими шляхами створення власного бога, власної капіталістичної держави по «найкращих сучасних зразках».

І небагато було тих, що не впали ниць перед цим знайденим новітнім богом. Ще менше було тих, що не тільки не впали, а навпаки—зважилися зняти голос протесту й стали до бою.

Одними з перших, з найкращих серед цих останніх були три згадані нами яскраві постаті інтелігентів-революціонерів, трибунів народного гніву, поета й письменників болів і страждань трудящого люду.

Іх шлях, іх світогляд був шляхом розвитку й світоглядом цих останніх небагатьох передових кол революційної української інтелігенції, що зв'язали свою долю з долею працюючих мас України.

Об'єктивні обставини переваги сільського господарства над фабрично-заводською промисловістю України спричинювалися до поповнення кадрів української інтелігенції, переважно, виходцями з сільських кол. Це походження накладало на всю психічну фізіономію інтелігенції незгладимі сліди, роблячи її дзеркалом селянської душі, зачепленої капіталістичним кінцем історичного розвитку за «живе» місце стику колонії й метрополії.

На цьому ґрунті й зросли серед української інтелігенції усі запашні квіти улюбленої нею ідеї національного відродження, як першого ступня до визволення соціального й боротьби за їх здійснення з боку усіх «пізнавших» себе індивідів, гордих своїм самопізнанням.

Ах, що то була за прекрасна ідея і яким раюванням вважалося її здійснення!

Нею жила (як показав потім історичний досвід) і та частина інтелігенції, що свідомо намагалася зв'язувати себе з молодим класом міста—пролетаріатом.

Але прикра дійсність першим же своїм ударом розвіяла маніловські мрії.

Локомотив історії може рухатися тільки вперед. Його можна на якийсь час зупинити, чи навіть дати «задній хід», але він біжить тільки вперед і тільки по одній колії, колії класової боротьби.

По цій колії мусила піти й українська інтелігенція.

Ідеї держави, культури, нації, старанно виплекані в професорських кабінетах, мусили зазнати переоцінки, переробки під ударами молотів революції.

ГНАТ МИХАЙЛИЧЕНКО

Ростерзаний деникинською контр-розвідкою
у Києві в грудні 1919 р.

«Демократизм» Центральної Ради, а потім імперіялістичного німецького недоноска—гетьманщини зробили першу практичну пробу цим чудовим ідеям.

Іх практикою наочно, як на екрані, висвітлювались інтереси «української держави», «української культури», «української нації», ототоженні з інтересами пануючих верств суспільства. Українська держава, культура, мова з уявних засобів визволення перетворювались в реальні засоби панування й то для тих і тільки для тих, хто тримав в своїх руках основний засіб всіх цих засобів—засоби виробництва.

«Правда колить очі». І найбільш чесні не могли встояти перед нею.

Самотяжіння ідей нації, держави, культури ставиться під знак запитання.

Починає вживатися, що чудова ідея братнього співробітництва народів, з яких кожен вносить у світову скарбницю неповторні й самоцінні культурні надбання,—є дитячою іграшкою одірваних од життя мрійників; що од самої скарбниці їхне вже тяжким залеглим духом перестарілої «культури» пануючих класів, котрий забиває, нищить всі паростки справді народніх, в глибинах працюючого люду тілючих культурних зародків.

Рушиться довір'я до надкласовості усіх цих «категорій», а свідомість вже пронизує думка класового їх використання.

Але тягар минулого каменем давить на психіку. З заперечення надкласовості держави повстає перегибання палки в інший бік: заперечення самої держави, навіть як засобу до мети.

Антидержавництво являється безпосередньою реакцією на «українську державу», на державу взагалі.

В той же час. не дивлячись на підрив віри у надкласовість всіх «святих ідеалів», не дивлячись на цілком логічно випливаюче звідси питання:—з ким іти, на який клас орієнтуватися,—інерція старого процесу думання примушує все ж робити стару ставку на індивідуумів, що волею й активністю своєю ведуть на боротьбу найбільш здатне до революційного підбурювання селянство.

На тлі антидержавництва ця ідеологія «революціонерів і маси» набула всіх ознак войовничого анархизму, що в першу чергу й за всяку ціну ставила собі за мету момент негативний—руйнувальний, а не позитивний, конструктивний, будівничий.

Од власної держави—до знищення всякої держави, од будівництва—до руїництва.

Але, розуміється, ця ідеологія не набула цілком закінченого, оформленого виявлення, вона не стала навіть програмовим завданням, бо вона була тільки тою тенденцією, в напрямку якої відбувся розрив старої ідеологічної концепції, що об'єктивно значило—наближення до ідеології повставшого пролетаріату.

Цей розрив, ударивши одним кінцем по державі, не міг другим своїм кінцем не повалити другого фетиша—парламентаризм, демократію.

Справді, хто сказав *а*, повинен сказати й *б*:—хто підвів свою руку на «сучасну державу», не міг не збити й тих підстав, на яких вона тримається.

Коштовні зразки «демократичного» виявлення волі народніх мас «передових» демократій заходу, що гризли одне одному горло, концентрація під машкарою формального демократизму реакційних сил у Києві й Петербузі—не могли привабити до себе чесних революціонерів.

І тому лахміття формального демократизму було безжалісно здерто й викинуто геть на смітник історії.

Лишилась ініціативна революційна меншість, що гуртує навколо себе працюючі маси й критерієм демократії вважає забезпечення інтересів цих мас.

Звідки вона походить, на кого сперається, що конкретно мислить в самому терміні працюючі маси,—над цим зразу не могла зупинити своєї уваги засліплена власними неймовірно важливими «винаходами» на полі суспільної філософії ця ініціативна меншість.

Об'єктивно в соціальному своєму ґрунті вона відбивала настрої й жадання піднесених революційним вибухом на щабель класової свідомости напівпролетарських селянських мас, котрі плутаючись і спотикаючись йшли назустріч повставшому організованому, класово свідомому промислового пролетаріатові міста.

Але суб'єктивно вона вважала себе просто ініціативною революційною меншістю, чинником історичних подій, для якої співгучні їй працюючі маси були тільки засобом.

Та кріт історії робить свою роботу:—він рие.

І немає в процесі розвитку суспільства інших перепон,—крім власного їх заперечення,—котрі б не піддалися цьому підриву, як немає причин цього підриву не бачити, не прийняти, не усвідомити для всіх тих, хто має вуха, щоб чути, й очі, щоб бачити.

Перманентне пересування фронтів громадянської війни на території України, приплив і одплив хвиль пролетарської революції остаточно розвіяли романтизм революційної боротьби. До революції треба було ставати не з словесним патосом ініціативної меншости, а з засуканими рукавами дбайливого, тверезого й певного в свідомости своєї мети й засобів до неї робітника.

А між тим занадто загальна й невиразна позиція орієнтації на працюючі маси фактично ховала в собі орієнтацію на досить різнорідні, переважно селянські кола суспільства, котрі не були збиті, об'єднані між собою спільністю й тотожністю своїх інтересів, цілей і настроїв. Їх селянські навички робили їх невитриманими в революційних боях, непослідовними, залежними від тимчасових і часто випадкових настроїв

та інтересів. Така армія революціонерів могла (й фактично це робила), об'єднавшись на спільності настроїв моменту, перекинути до гори якого-будь ворога, але вона не здатна була до систематичної упертої послідовної боротьби крок за кроком, до закріплення завойованих позицій і—на основі їх—до розгортання плану дальшого наступу, завоювання дальших позицій.

До того ж поглиблення класової боротьби, перехід од поверхових привабливих кличів до конкретного втілення їх в соціально-економічних відносинах виявили всю розбіжність класових інтересів цієї маси, що в бік одного свого полюса далеко випирала за рямці «працюючих».

І формула працюючих мас дала розколину, котра пройшла через саме серце ідеологічних теоретизувань ініціативної меншости.

Але ж хто є той одностайний, послідовний, вилятий з одного металю, що зміг би до кінця вести боротьбу, до кінця бути ворожим всім власницьким претензіям пануючих верств?

Тільки той хто нічим не заінтересований в цьому суспільстві, хто немає нічого втрачати од загибелі класового суспільства, крім власних кайданів, хто, будучи сам найбільш пригнобленим класом, накидає свою волю всьому класовому суспільству й тим виводить його з класового стану, робить його безкласовим, гармонійним.

Пролетаріят!—ось єдина сила, здатна реалізувати в житті самі відважні, самі революційні, самі «святі» кличі й поривання всіх самих передових, самих чесних, самих кращих елементів сучасного суспільства.

Крім історії робить свою роботу й хто чесно шукав, той не міг її не знайти.

Передові кола української інтелігенції,—кращі, сильніші, послідовніші серед них,—од ідеї національного відродження логікою розвитку класової боротьби були приведені до ідеї визволення класу, до пробивання історії шляху вперед тараном диктатури пролетаріату.

Цим шляхом історичної кривої пройшли й одні з кращих піонерів української інтелігенції, її «перші хоробрі»—Михайличенко, Заливчий, Чумак.

Тяжко втримати себе, щоб при цій нагоді не згадати де-яких особистих рис їх характеру.

«Брат»,—така була запільна кличка Михайличенка. І він справді був самим рідним, самим дорогим братом для кожного, хто з ним здибався. Ні за часи глухої реакції, ні в моменти легального існування ні од кого ніколи не приходилося чути ні одного слова дорікання, скарги, чи невдоволення на нього. Він був мовчки загально визнаним старшим братом, радником,

глибоким авторитетом, коріння якого ховалися не в його положенні «старшого» в роботі, чи літамі, а у всьому його напружено-глибокому «духовному обличчю».

З рисами суворого аскета, з вічно настороженим поглядом в глибину свого духовного нутра—родись в добу середньовіччя—він міг би бути запеклим побірником свого «чистого од всякої матерії» нутряного бога.

Тепер він з любов'ю й обережністю плекав в собі бога революції, на вівтар якого зносив всі свої скарги до найглибших, найнепомітніших рухів своєї свідомості, свого чуття.

Михайличенко був революціонером в найглибшому розумінні цього слова, революціонером, якого ніщо не могло спинити в його простованні до мети, революціонером, що віддавав себе всього, раз і назавжди, революції, послідовно, уперто йшов до неї, без яких-будь натяків на якісь особисті застереження чи вузьку особисту користь.

Рельєфна, красива, досконало виточена фігура офіри на вівтарі революції, вповні гідна тільки того класу що єдиний є послідовно революційний до кінця.

Будучи яскраво виявленою постаттю ідеологічного вожака, авторитетне слово якого втихомирювало самі палкі суперечки,—Михайличенко завжди протестував проти «пришивання» йому тільки ідеологічних командних висот. Він прагнув до безпосередньої участі в боротьбі, до маси, хотів іти поруч і вкупі з нею, в її низах.

Пригадується його участь в прориві польського фронту біля Галичини, де купка відважних, прорвавшись, мала підняти повстання околиць до фронту галицьких селян. Михайличенко був її в рядах.

Але цей шалено-відважний замах був розбитий. Сам Михайличенко попав в полон, був під розстрілом і втік з кулею у грудях.

Не багатьом відома картина, коли влітку у Києві в розгар робочого дня на порозі редакції газети з'явилася худа, обтріпана, замузана постать невідомого, що простягаючи руку, ледве міг вимовити: «я три дні не їв, дайте сто карбованців на обід».

Ніхто не пізнав, але ніхто не відважився одмовити. Я дав. І тільки коли постать зникла за дверима, всі зрозуміли, що то був Михайличенко.

Одночасово з енергійною роботою на полі безпосередньої революційної боротьби Михайличенко не мало часу й уваги віддавав також своїм газетярським і письменницьким здібностям. І яких би штампів не намагалися тепер накласти наші критики на його письменницьке ім'я, ясно одно: в будові своїх художньо-літературних образів він на цілу голову вище хва́тав за сучасні тлумачення його «критиків». Історія з критиками його «Блакитного роману» є яскравим тому прикладом.

Але в початку грудня 19 року багатобарвна нитка цього монолітного революціонера перегоріла на кострі денікинської реакції.

Заливчого звали в запілля «Отело». Це справді був ревнивий коханець революції. Його рухлива, темпераментна, гаряча вдача робила його нервом всього запільного життя. Можна було зранку почати обходити всі «явки» і на всіх них бачити його сліди. Він «завірчував» всією партійною запільною машиною. Ніхто з приїзжих до «центру» не міг пройти мимо його рук, мимо його інструкцій, порад, нагоняїв і вказівок.

Виходець із бідних ремісничьких кол, Заливчий таїв в собі органічну, просто фізичну якусь ненависть до всіх заможних, пануючих. Іноді він сам почував якусь неприродність від того й намагався себе стримувати, але його пронизливі, блискучі «маврські» очі викривали в ньому всю силу цього чуття.

Ця ненависть, безперечно, не лишилася безслідною й на еволюції в бік наближення до ідеології пролетаріату, як його самого, так і всіх тих, з ким він був зв'язаний революційною роботою. У нього, як раз у одного з перших, оскільки мені відомо, почала формуватися вже за перших часів німецького наступу на Україну, думка про орієнтацію на сили міського пролетаріату. Пригадуються чорні дні насування німецько-гайдамацького війська на одно з повітових міст Полтавщини. Вже під гупання гармат відбувається повітовий з'їзд рад, на якому я маю робити доклад про «біжучий мент». Іду за порадою до Заливчого, що втік тоді з Полтави, після захоплення її німцями, й чекав на можливість перебратися до Києва. Вже до того біля тижня у нас точилися палкі дискусії. В цей рішучий момент була поставлена остання крапка й під оплески більшовицької фракції з'їзду був кинутий клич орієнтації на пролетаріат і за збройну боротьбу проти Центральної Ради.

З величезним зарядом творчої революційної енергії, з не аби якою силою волі Заливчий мав усі дані стати вожаком мас в безпосередніх революційних боях.

Але ця енергія, ця воля ревнивого Отело революції спричинилися почасти й до його завчасної загибелі.

Вийшовши з бідняцьких кол, самотужки набувши собі загальної освіти, виявивши себе талановитим письменником страждань працюючих, він занадто імпульсивно, занадто безпосередньо й гаряче реагував на всі прояви революційної боротьби.

І захоплений організацією повстання проти гетьманської реакції, переповнений нетерпеливим бажанням нанести їй рішучий удар, — він наклав своєю — такою молодого й такою багатонадійною — головою.

Третій з них Василь Чумак:—ніжна зажурена постать співця працюючих, хлопчик з квітами революції в тремтячих руках.

Він ще тільки ставав на ноги, ще тільки вбірав у себе пахощі революційної борні, щоб потім вийти на світові майдани й своїм з кричі викованим словом збудити «заснулих, стомлених» до бою.

Але жорстока логіка класової боротьби не знає жалю, не зупиняється перед квітами революції й нещадно перемелює їх на своїх жорнах в одно з бур'янами й шипами.

Вже в першому революційному «хрещенні» на третій день приходу до Києва денікинського війська Чумак, «засипавшись», попадає до Лук'янівки.

Він ніколи не міг уявити цього з собою,—але його, справді, там били: жорстоко, брудно, нахабно.

Скажений біль наруги закипів десь глибоко в середині, на томісць виросла ще непохитніша віра в себе, в своє призначення.

Визволений 1-го жовтня випадковим наскоком червоних з в'язниці він, поволі опраправляючись, готувався знов втратити до активної запільної роботи.

Та на його життя чигала одна проклята ніч.

Рука денікинського охоронника вихопила його разом з Михайличенком, не лишивши й по цю пору навіть їх обох і сліду.

Так завчасно, так образливо завчасно загинули ці аргументи української інтелігенції, її «перші хоробрі» мандрівники на шляхах шукання виходу з глухих заулків інтелігенських революційних устремлінь.

Але не загинули наслідки їх шукань, боротьби і крові.

Іх слідами пішли їх співборці й наступники, що остаточно вже впрягли коня своїх мандрювань в переможню колісницю пролетарської революції.

За цими останніми упевнено виступає нова армія молодих, але вже загартованих в поросі класових боїв, інтелігенських сил. Народжується й оформлюється новий тип інтелігента, що може дихати тільки повітрям радянського суспільства в пролетарській державі.

Для нього немає вже проклятих абстрактних питань: поєднання «особи з масою», парламентаризм чи диктатура, нація, чи клас.

Практичні уроки класової боротьби дали йому можливість засвоїти один універсальний критерій—інтереси класу. Тільки через призму цього критерія зникає облуда й фетишизм усіх проклятих питань і перед очима виступає ясна, справжня й радісна дійсність.

В той же час зникає надія й ґрунт під ногами у тих, хто запекло свідомо, чи обдурено перейшов до ворожого табору і попав «під колеса революції» пролетаріату.

Факти—уперта річ, і через них не перестрибнеш навіть на найбистріших скакунцях інтелігенської філософії. І тому, схиливши покірливо голову, українські втікачі—«зовнішні й внутрішні»—повертають до дому й втягаються в щоденну будівничу роботу.

Правда, цей процес повороту—повільний, зтяжний (кому ж не тяжко палити кораблі, тим більше, як що вони були у декого таки «важенькі»), але він невинно поглиблюється й захоплює все ширші кола української інтелігенції.

Ті, що продовжують уперто лишатися по-за його чином, фактично все далі відходять від життя, остаточно втрачають відчуття його пульсу, об'єктивно засуджуються на ролю евангельської смоковниці, а їх упертість часто дорівнюється просто глупству «виживших з ума стариків».

В такому вигляді розгортається перед нами сьогодняшній шлях української інтелігенції.

Своїм кінцем у минуле він уперається в згадані нами три постаті—Михайличенка, Заливчого, Чумака, що одні з перших вступили на нього.

І тому разом з усіма, хто назавжди поєднав з ними свою долю, хто до кінця хоче лишитися вірним їх заповітам, ми з повним правом можемо сказати над їх трупом словами одного з них, поета:

Переможці, піонери!
Тисну вашу руку.

ДМ. ПЕТРОВСЬКИЙ

Повстання Андрія Заливчого.

День 13 грудня 1918 року був першим ударом чергової революційної грози.

О 6-й годині нас випустили з камер, як це робиться кожного ранку. Піднявшись догори, в помешкання без вікон, всі спішили розійтися знову по своїх кам'яних шухлядах за шклом.

В цей день не квапились. Ще коли виходив з камери, я чув далекі гарматні вибухи. А тут, на моїх очах, врівень з вікном по обрію розірвалася шрапнель, потім друга. Гостинців таких ніхто не чекав.

Ніякий вибух «ялинкової хлопушки» і радість очікування подарунку не зрівняється з нашою дитячою радістю, яку викликали гарматні вибухи на рівні незашклованого вікна у в'язниці. Здавалося, дим вибухів долітав до наших ніздрів, затримуючи всю свою газову силу. Ми самі здатні були вибухнути. Але рура перегвинчувалася з хвилини на хвилину й фейерверкер долі чекав на остаточний наказ про дистанцію прицілу.

Коли я повернувся до камери, то застав Кривду зовсім жовтого від напруженого чекання. Він ходив по камері, його верхня губа з чорним довгим вусом танцювала. Але обличчя помертвіло, особливо лоб. В очах був гнів і нетерпіння. Нетерпіння дитяче, чудне, але й жахливе. Це зараз вибило мене з того стану врочистої легкої радості, в якому я перебував. Виходить, ось як треба ставитися до серйозного моменту.

Але гроза наближалася вщерть, так що темніло й тремтіли вікна. О, ця гроза серед зими, коли падав м'який нерішучий грудневий сніг. З нашої камери не видно подій але по хурканню мотора на панцерникові, що влетів у двір, по голосах із камер та коридорів розбираємо:

- Ворота одбили. Ура!
- Надзирателі тікають!
- Держи и!
- Політичний сам виходить.

На «політичному корпусі» замки можна було відімкнути через вовчок, у них на дверях не було висячих замків.

- Бий його!
- А-о-о.. о-о. У-у... о-й-й!

Хтось дуже стогне, когось убивають у коридорі.

АНДРІЙ ЗАЛИВЧИЙ

Забитий гетьманцями під час повстання
в Чернігові в листопаді 1918 р.

Чути далеку кулеметну стрілянину,—уривночно з рушниць у місті й револьверну на подвір'ї.

Повз нашу камеру пробігають сусіди, що недавно благали про себе й тепер, вирвавшись, забули про нас. Ми залишаємося в клітці, як два вовки під час пожежі в зоологічному саду. Ми робимо шалені кривулі по камері й мовчимо.

Нас замкнено на тяжкий замок. Наш надзиратель, спасаючи свою шкуру, втік за ключами, ледве встигши замкнути нас після прогулки. Ми, дурні, сіли в свою стайню, коли шрапнель рвалася у нас під носом. Ми це обидва знаємо, але не ділимося сумом і обуренням: воно не вміщається в словах...

Хтось підбігає, кричить ще здалека:

— Петровський, ти тут? чому ж ти не виходиш? І «комісар» тут?! в чому ж справа?

— Замок. Глянь на замок!

— Бийте чим-небудь, зараз ідемо на город,—гукнув вісник, вибігаючи.

Через дві довгих хвилини знову крізь чийсь стогони чути голос, що гулко лунає в порожньому коридорі.

— Бий його!

— А де Петровський?

— Я тут, тут я. Сюди, йдіть сюди, чорт побери!—кричу я через вовчок у коридор. Мій голос тоне в чиймсь стогнанні.

Нарешті, чоловік з 15 тягнуть до дверей балку (таран). Вони розгойдують її на вазі й б'ють у важкі двері. Ударів з 20. Двері падають.

Виходимо.

— Там візьми книги. Решту покинь. Ходімо, Соколенко!

— Я не піду,—відповідає похмуро Кривда й справді продовжує петлити по камері.

«Що він з глузду з'їхав?»—промайнуло в голові.

— Та йдемо, чорт би вас брав! Беріть його!

— Не піду,—кричить упертий Кривда,—доки не покличуть. Геть!

— Я йду, чорт з ним, не до панькання.

Я переступаю кров і чийсь труп.

Назустріч Заливчий.

— Де Петро?—питаю я про брата.

— Не знаю. Йди до панцерника.

«Отело»—запільна кличка Андрія Заливчого. Але зараз він страшніший за мавра, на якого він, справді, скидається. Блиск жовтих холодних зараз очей здає на блиск клинка, що раз-у-раз вживається. Перебігаючи очима, він наче рубає ті річі, на які дивиться.

Я ще раз підхожу до нього.

— Город взять?

— Ні. Будемо. Нас було сімнадцять. Підмога не дійшла. Усі тут.

— Де офіцери?

— Бондаренко повів розвідку.

— Куди? Що??? Вони ж провокатори!..

— Чхать на те!

Мій план,—не випустити офіцерів,—луснув. «Нічого не вийде»—думаю я в справжній розпущі й вихожу з Заливчим з двору.

Мотор панцерника став, немає бензину. Його зняли з ремонту й, хапаючись, не взяли бензину. Він не може рушити. На причепці лежать рушниці, я вибіраю одну й набиваю кишені набоями. Розміщаємо кулеметчиків. Власенко сідає біля гармати.

— Я старий артилерист,—говорю я й пробую стати на його місце. Він показує на свої капітанські погони...

Ми котимо панцерника руками до Єлецького монастиря,—«їхнього штабу».

Я бачу, що частина арештантів у нових коротеньких кожушках.

— Де взяли?—питаю.

— З пакгауза.

Я говорю Заливчому:

— Грабіж, толку не буде. Признач Кривду «комісаром тюрми». Він чекає на «посаду» і не виходить з камери. Він наведе лад.

— Гаразд,—говорить Заливчий,—де він?

— Сидить, не виходить, чекає твого запрошення.

— Дурень.

Заливчий покликав когось і послав до Кривди записку, щоб той взяв на себе поки що владу над тюрмою.

Кривда наче цього тільки чекав. Він поважно виконував роль «тимчасового комісара тюрми» за півгодини нашого бою. Він був комісаром з голови до п'ят.

Ми вкотили панцерник на-ура у ворота монастиря. Із салу кілька пострілів з рушниць. Туди побігла розвідка. Гостиниця—порожня й архиерейські покої—штаб гетьманців—порожні. Валяються розірвані документи, збройне приладдя, в одній кімнаті дотліває купа паперів, горить підлога. Погасили. Далі.

— Назад!—кричить Заливчий і очі його рубають. Рубають все, що назустріч.

Ми котимо панцерника згори, потім на перехрестя, до центру міста й попадаємо під перехресний вогонь кулеметів з трьох боків і зверху з каланчі. Чоловік 30 падає. Нас біля автомобілю всього душ 100.

Юрба. Счиняється паніка, тягнуть поранених і вбитих і падають самі. Я засів за щитом гарматної башти й стріляю по кулеметах біля «Думи». Стріляю без перерви, не чую ні своїх, ні чужих пострілів. Також стріляють і інші.

Раптом чийсь крик біля мене. Заливчий, що стріляв з будки шофера, вискочив із панцерника й попав під кулю.

Він хилиться, тримаючись за бік, потім випростовується й з револьвером в руках ще пробігає кілька кроків уперед. За ним кинулось ще троє відважних. Я стрибаю з панцерника.

В цей час відбувається жаклива сцена. Передня група гетьманців з багнетами на перевагу з розгону стикається з Заливчим і втинає в нього свої багнети. Бачу, як вони звільняють їх і хтось заміряється прикладом. Ті два теж падають. Я озирюсь: біля мене 4 чоловіка. Я одбігаю вбік од автомобіля, до проулка, сідаю за ріг на коліно й стріляю останніми набоями в тих, хто топче трупи. Вони біжать до нас.

Я перескакую через тин і біжу назад до тюрми. Нікого—зі мною. Я—сам.

Я вбігаю до канцелярії й тут тільки згадую, що в мене в кишені наган і сорок набоїв, одібраних мною у надзирателя, коли я забігав довідатися, чи заступив на свою варту Кривда.

Це було між монастирем і перехрестям, на якому загинув Андрій... Ми котили панцерник біля тюрми знову й тут радилися перед боєм.

Ми кинули лаву в 40 чоловік по обидва боки тюрми в обход, дали пароль і завдання—зайняти роги вулиць навколо центру. Панцерник мусив був прорватися до каланчі, де був бензиновий склеп. Тоді успіх можна забезпечити. Останні п'ять панцерників не могли вийти в бій. На ремонт були призначені наші робітники, що готували їх до виступу два дні, але не встигли. Заливчий поспішив визволити тюрму, почасти під натиском моїх друзів, що турбувалися за моє життя, яке висіло на волосинці в той час, коли я до них писав.

Я застав тоді Кривду, що сидів за столом «косоокого» й обіч його двох надзирателів, що не встигли втікти й були мобілізовані ним собі на допомогу. Він замкнув пакгауз, кімнату з касою уже, правда, розбитою,—й приймав зараз німецьку делегацію. Німці заявили, що вони залишаться нейтральними в цій боротьбі, але беруть на себе нагляд «за порядком». Кривда виговорював пакти. Я помітив на одному надзирателеві кабура з наганом. Як він залишився на ньому? Виходить, що Кривда дозволив йому—це його охоронець.

— Я його забіраю,—сказав я й забрав наган і сорок набоїв, висипавши їх у величезні кишені своєї свитки.

Тільки тепер я згадав про наган. Рушницю я покинув, перелізаючи через тин. Та й набоїв до неї майже не лишилося.

Я вбіг у ворота тюрми з наганом в руках.

Біля воріт стояв натовп німців, що забірали свої клунки з опорожнілої в'язниці, де вони досі все ще охороняли своїх арештованих політичних, не дивлячися на те, що в Німеччині йшла революція, а в них існувала Рада.

В мені закипів гнів до пикатого начальника кулеметної команди з червоним оком.

Я знав, що зі смертю Заливчого,—а він сам лише знав свій план,—ми лишилися без вожака й напевно програли повстання. Міста ми не втримаємо. Я згадав, що в тій групі, яка топтала труп Заливчого, був і Бондаренко, звичайно, він перебіг зі своїми офіцерами на той бік, забравши кращу зброю, коли довідався, що Заливчий не від Петлюри. Я цілився весь час в його фігуру й промазав не один раз по цій купі, що танцювала на трупові.

Я здатний був застрелити німецького кулеметчика й пустити кулю собі. Мною опанувала слабкість одчаю. Але якась неждана певність і холодність раптом змінила гнів і одчай.

Я спокійно увійшов до Кривди й, одкликавши його вбік, сказав:

— Ми програли. Заливчого вбито. Виходьте й ідіть куди-небудь, тільки беріть праворуч від тюрми.

В цей час я почув, як хтось вихватив у мене з рук револьвера.

Я глянув: переді мною стояв блідний Володька З.

— Віддай мені револьвера,—бурмотів він, мені треба!

По очах я зрозумів, що в нього є якийсь божевільно-завзятий план, але без револьвера його не можна виконати.

Не знаю, які думки були в мене тоді, але я,—чи то згоджуючись, чи то розгублено,—кинув йому головою. Він зник.

Ми з Кривою вийшли й стали біля воріт тюрми між німців, що стовбичили тут.

— Я вам дав перепустку,—сказав Кривда переводчиці в червоній кофті,—чому ви не йдете?

— Ми чекаємо,—відповідала вона загадково.

Стрілянина йшла не втихаючи, очевидно, наші наткнулися десь на білих.

На розі вулиці, збоку від воріт, з'явилася група офіцерів. Я здригнув і інстинктивно схопився за кешеню... вона—порожня. Я озирнувся, за мною стояв Володька З. Блідий, як труп, з широкими від жаху й рішучості очима.

У мене тільки один набій,—шепнув він до мене—йди!

Офіцери зупинились на розі й кричали:

— Здавайтеся. Хто там?

— Ми петлюрівці,—відповідав Кривда.

— Брешете, ви милюковці,—кричав товстий генерал.

Це був ще один жест обережності: на випадок невдачі говорить, що вийшло непорозуміння, бо вони думали, що борються не з петлюрівцями, а з кадетами.

До них назустріч побіг німецький салдат і, очевидно, повідомив, що нас всього 3 чоловіка і що в тюрмі сидить група захоплених офіцерів (які встигли одягти кожушки й затисатися в наші ряди).

Володька посидівши чимало в тюрмі, легко відріжнив їх від своїх і «закутав». Я лише пам'ятаю, що мене на мить

здивували надто чисті й ситі обличчя біля панцерника. Все це й далніше я почув потім.

Офіцери кинулися до тюрми, генерал—перший.

— Здавайся!—кричали вони, тримаючи нагани в обох руках, і з розгону пробігли біля мене та Кривди й зникли у воротах тюрми.

Я пішов ліворуч, а Кривда—праворуч. Одна офіцерська куля продзвеніла тільки в нас над головою (вони не могли стріляти по нас: за нами стояли німці).

За хвилину до мене долетів револьверний тріск, а потім залп рушниць.

Я зайшов у двір і слухав. До тюрми бігли ще офіцери, там чувся трохи приглушений тюремними мурами й корпусами гамір.

Там було так:—

Мастеровий Володька, що бачив смерть Андрія Заливчого, порішив у цю останню хвилину помститися за його смерть над провокаторами.

За хвилину вони будуть на волі, щоб знову топтати нас.

Він узяв у мене револьвера й, побачивши, що повстання програно, перестріляв пійманих офіцерів у кожушках.

Одну кулю він залишив для себе. Але коли генерал убів в тунель між двох воріт, де стояв З.,—він пустив цю останню кулю йому просто в живіт. Той вмер тільки під вечір.

Володьку тут же розстріляли й довго потім глузували з його трупа: його порубали «в капусту». Я чув всі ці постріли й крики, що з'ясувалися для мене тільки потім.

Володька був уголовний арештант. Він завідував у в'язниці слюсарними майстернями, де незадовго до повстання вирив підкоп і пропонував політичним тікати першими. Підкоп було виявлено, але винуватих не видали.

Прізвища його я також не пам'ятаю.

Через сад я вийшов на вулицю й пішов по місту до одного знайомого болгарина.

За 2 години виклеїли наказ: всім, що втекли з тюрми, під загрозою оголошення по-за законом, повернутися на протязі цього дня.

В присмерках я в буржуйській шубі на килимових санках промчав біля застави й полетів до своїх, що опізнилися з допомогою Заливчому, аби справити поминки по Андрієві.

В. ЧУБАРЬ

Проблема «ножиць» в Радянських Республіках.

І. «НОЖИЦІ»—ОСНОВНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ЖИТТЯ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК.

Проблема «ножиць», себ-то розходження цін на продукти промисловости від цін сільсько-господарчих продуктів, на протязі останнього року займає головну увагу не тільки політичних кол і господарчих органів, але й широких верств селянства й робітництва, всього радянського суспільства.

Та й дійсно. Це не малозначне з'явище, що впливає тим чи иным шляхом на матеріяльне становище окремих осіб, чи суспільних верств, воно захоплює увесь хід економічного й політичного життя Радянських Республік.

Низкі ціни на продукти сільського господарства утворюють надзвичайно скрутне становище нашого селянства, яке через це не може купувати продукції промисловости.

А це, в свою чергу, утворює кризу збуту промислової продукції, примушує державні органи перебудовувати план промисловости, скорочувати й концентрувати велику промисловість, викликає безробіття.

«Ножиці» ставлять в порядок денний справу дальнішої раціоналізації виробництва, пристосування торговельних апаратів до передачі продукції безпосередньо до споживача, знову й знову ставлять питання про поліпшення й зміцнення кооперації.

«Ножиці» впливають на державний бюджет, примушуючи переставляти иншим способом, ніж то було б за нормальні часи, державні кошти, даючи більше одним, скорочуючи потреби инших.

«Ножиці» є, таким чином, певним етапом. критичним ментом в розвитку економічної політики й народного господарства Радянських Республік, який вони мусять перейти на своєму шляхові до встановлення правильних взаємовідношень між державним капіталізмом, на перших же його кроках та приватнім, переважно селянським, господарством і капіталістичним ринком.

Від розв'язання цієї основної проблеми радянської економіки залежить дальніший, більш успішний, менш болізний шлях до соціалістичного будівництва.

Нарешті, проблема «ножиць» стоїть на перешкоді політичних взаємовідношень пролетаріату та селянства, загрожує союзу між ними, що створився на ґрунті спільних інтересів, раніш на фронті військової боротьби з буржуазією та поміщицтвом, далі—на полі економічного будівництва й співробітництва після заведення нової економічної політики.

Нещодавні перевибори до рад показали, що в де-яких місцях сільські куркулі починають активно добиватися свого впливу в радах, а економічне зубожіння незаможницьких мас робить їх інертними, мало активними в боротьбі з новими куркулями, а часто-густо навіть залежними від сих самих куркулів.

Проблема «ножиць» була своєчасно поставлена на весні 23 року 12-тим З'їздом Російської Комуністичної партії, як керівником Радянської влади, і зараз являється основною проблемою економічного, а через це й політичного життя Радянських Республік.

II. В ЧОМУ СУТЬ «НОЖИЦЬ»?

Для того, щоби як слід розібратися в «ножицях», необхідно заглянути трохи назад, на початок нової економічної політики, з'ясувати умови, в яких довелося Радянській владі будувати господарство, які завдання стояли перед нею в сій найважливішій справі та які перешкоди довелося пережити.

Тоді проблема «ножиць» буде більш яскраво з'ясована й легше буде знайти способи її полагодження.

Нова економічна політика існує майже три роки. Трудний шлях довелося пройти за цей час. Головним завданням нової економічної політики було, як влучно висловився т. Троцький, докладчик по справах промисловости на 12-му З'їзді компартії, відживити розвиток продукційних сил краю, заморожених під час «військового комунізму».

Конкретно кажучи, завдання неп'и полягало в тому, аби двинути вперед розвиток промисловости та сільського господарства, припинити розпад пролетаріату.

Звідси виникло само по собі й цілком послідовно друге завдання: налагодити органічний, а не механічний зв'язок націоналізованої великої промисловости, а також і середньої та дрібної з селянським господарством методом капіталістичного ринку, скерувати розвиток продукційних сил на шлях соціалістичного господарства.

Радянська влада, по словах Троцького, викликала «діявола ринку», щоби на ньому виступити, як головний контрагент селянина. Ринок мав бути лише дозволеною й легальною ареною для боротьби за селянина з приватним підприємцем і торговцем, котрі неминуче, що й передбачено було, повставали в умовах неп'и.

Само собою розуміється, що завдання спланувати народне господарство в таких умовах було далеко складніше, ніж за часи військового комунізму, часи безмежної влади держави над продукцією та розподілом її.

Тепер, на третьому році неп'и ми зможемо вже підвести підсумки своєї роботи.

Скористуємося з цифр, поданих в «Економ. Жизни» від 2-го жовтня, де приводяться дані за господарчий рік (22—23 р.) і подаються порівняння з минулим¹⁾.

Ось цифри росту промисловости:

	Продукція в мілн. карб.		Кількість робіт- ників в тисяч. ч.		Продукційність на 1 роб. в карб.	
	В роках		В роках		В роках	
	21—22	22—23	21—22	22—23	21—22	22—23
Важка індустрія	118,6	136,4	290,5	301,4	408,4	452,8
У %	100	115,3	100	103,7	100	110,9
Легка промисловість	199,7	313,5	359,4	437,8	555,5	701,6
У %	100	157,0	100	121,8	100	126,3
Разом і важка й легка	318,3	449,9	649,9	739	489,0	606,0
У %	100	141,0	100	113,0	100	124,0

Як видно, продукція важка й легка разом збільшилась на 41%, кількість робітників на 13%, продукційність на 24%. Ці цифри свідчать, що процес збільшення продукції, розвитку промисловости зрушив з місця, перестав падати, як це було до 21 року, припинився процес роспилення пролетаріату, збільшується продукційність праці.

Звертає увагу те, що легка індустрія зростає швидче, ніж важка, що пояснюється більшим звязком її з ринком в той час, як велика індустрія живе замовленнями державних органів: залізниць, трестів і т. інше.

Окрім того, відбудування основного капіталу—фабрик, заводів, іде в легкій індустрії значно швидче, бо потребує менше коштів, ніж капітальні ремонти та поліпшення в важкій промисловості.

Цифри посівної площі й сільсько-господарчої продукції також вказують на підйом.

	1921 р.	1922 р.	1923 р.
Посівна площа	61,7 мілн. дес.	51,2	59,8
Продукція	1,714 мілн. пуд.	2,224	2,757 мілн. пуд.

Зниження посівної площі в 1922 р. проти 1921 р. пояснюється голодом і посухою, що охопила, як відомо, найбільш хліборобні частини Україні й Росії (степ на Україні й Поволжжя в Росії) в 1921 р. Не будемо наводити даних про поліпшення в системі виробництва (концентрацію, зменшення власного споживання палива, припинення в 1923 р. чергових літніх криз в Донбасі й т. інше).

¹⁾ Див. «Економ. Жизнь», № 1 (1482), 1923 р., ст. В. Г. Громана. «22—23 хозяйственный год».

Досить лише згадати про очевидне поліпшення фінансового становища: зменшення емісії, заведення системи податків, урегулювання бюджетної справи, значні успіхи в стабілізації валюти (червінець), розвиток кредитної політики (банки, позики), зріст—і в бік активності балансу зовнішньої торгівлі й т. ін., щоби, приймаючи на увагу ці всі дані, з певністю сказати, що перше завдання—зрушення з місця продукційних сил ми виконали.

Як загальний висновок, слід сконстатувати, що сільське господарство швидче, як і дрібна промисловість, зростає, відроджується, ніж велика індустрія.

Але другого завдання, що повстало в нових умовах економічної політики, а саме зв'язку, ув'язки нашої промисловості з потребами сільського господарства, ув'язки, котра повинна йти зараз через ринок з усіма його особливостями, ми не виконали, ілюстрацією цього й є «ножиці».

З цілого ряду причин, про які мова йтиме далі, з середини вересня 1922 р. взаємовідношення цін на продукти промисловості й сільського господарства стало різко мінятися. У той час, як за «військового комунізму» ціни на продукцію сільського господарства стояли значно вище за ціни промислової продукції, і місто примушено було, хоча й нелегальними способами—бо вільна торгівля була заборонена в останні роки «військового комунізму»—нести свої вироби, майно в села й міняти на хліб, в середині вересня 1922 р. встановилася рівновага, а з другої половини того ж вересня ціни на промислову продукцію невпинно стали рости, а ціни на продукти сільського господарства паралельно, порівнюючи з цінами продуктів промисловості, падати.

Наводимо таблицю руху цін за рік, від IX—22 р. по IX—23 року¹⁾.

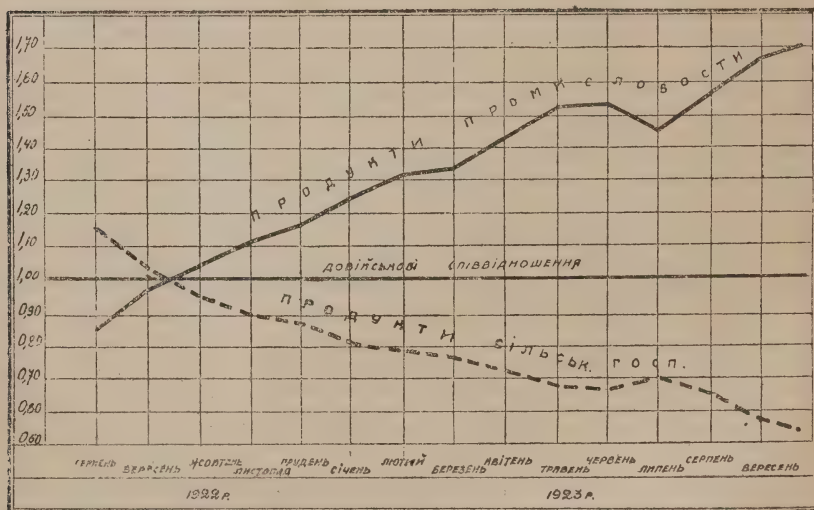
Загально-товаровий індекс Держплану

	Абсолютний індекс в тисячах			Відношення до довійськових цін		
	1922	1923	Відношення 1922 до 1923 р.	1922	1923	Відношення 1922 до 1923 р.
1. Продовольчі продукти.	6.250	289.900	46,4	1,12	0,64	0,57
2. Паливо	5.680	708.200	124,5	1,02	1,51	1,47
3. Метали	3.750	776.070	204,3	0,67	1,77	2,55
4. Текстильні вироби.	6.830	1.166.190	170,7	1,23	2,57	2,09
5. Всі прод.	5.460	244.330	44	0,98	0,54	0,55
6. Всі промислові товари.	5.650	775.860	137	1,02	1,71	1,67
7. Загальний індекс	5.560	453.390	81	1,00	1,00	

¹⁾ Таблицю в трохи скороченому вигляді взято з тої ж статті т. Громана в № 1 (1482) «Економ. Жизнь».

«Таким чином, коли індекс загальний виріс в 81 раз, індекс с.-г. товарів виріс всього в 44 рази, а промислових товарів в 137 разів. Тому, коли ціни на 21 вересня 1922 р. і на с.-г. продукти й на промислові вироби зберігали довійськові відношення, то через рік, а саме на 21 вересня 1923 р. видно вже різке розходження цін: ціни сільсько-господарчих товарів складали лише 0,54 довійського рівню, а промислові—1,71, себ-то, промислові вироби подорожчали в три рази в порівнянні з продуктами сільського господарства. За минулий рік с.-госп. товари втратили майже половину своєї ціни, а саме 0,45, а промислові вироби, навпаки, подорожчали на $\frac{2}{3}$ довійської ціни (67%)¹⁾».

Графічно можна представити цю картину розходження слідуною діаграмою, котру т. Троцький влучно назвав на XII з'їзді компартії «Ножицями», звідки це назвисько й вкоренилося в економічній літературі.

Співвідношення реальних цін на продукти сільгосп. і промисловости.
Довійські співвідношення=1.

Коли ми до цього додамо картину збуту продуктів промисловости, користуючись даними де котрих господарчих органів України, картину послідовного зменшення збуту, затримки продуктів на складах, то матимемо загальну картину «ножиць», як основного чинника сучасного становища народного господарства Радянських Республік, який затримує розвиток продукції, порушує обмін між селом та містом, утворює провалля між промисловою продукцією й сільським господарством.

¹⁾ Див. ту ж статтю т. Громана, «Екон. Жизнь», за 2 жовтня 1923 р.

Ось таблиця, котра характеризує (в тисяч. черв. карб.) збут промислової продукції за три місяці.

НАЗВА ТРЕСТІВ	Цінність про- дукції в се- редньому за місяць	Стан фабри- катів на 1/х 1923 р.	% віднош. до місячної продукції	ЗБУТ ЗА МІСЯЦІ		
				Липень	Серпень	Вересень
1. Півд. маш. трест.	2.596	7.758	299	961	1.384	1.187
2. Півд. сіл. маш. трест.	811	6.936	855	172	80	39
3. Бахсіль	694	54	8	252	527	388
4. Махоротрест. . .	959	1.414	147	766	638	571
5. Текстильтрест .	1.000	2.375	237	549	761	—
6. Кожтрест	3.505	1.355	37	2.338	1.157	—
7. Держспирт. . . .	416	1.261	302	99	107	—

Таким чином, для нас тепер ясна вся картина «ножиць», як колосальної важности проблема ув'язки державної націоналізованої промисловости з дрібним приватним селянським господарством на ґрунті капіталістичного ринку.

Ця картина уявляє зараз різке розходження кінців «ножиць», яке відбивається на всьому господарчому житті Республік.

Метою дальнішого викладу є вияснити причини розходження кінців сих «ножиць», причин, як об'єктивного характеру, що не залежать від нашої волі, а також тих дефектів, організаційних недоглядів, невміння організовувати, а також добре розрахувати й спланувати наше господарство, що, безперечно, треба однести до категорії причин суб'єктивних.

Разом з тим, перед нами стоїть завдання—встановити способи нормального економічного взаємовідношення між містом та селом, вияснити шляхи й методи зближення кінців знаменитих «ножиць».

III. ПРИЧИНИ «НОЖИЦЬ».

Перш, ніж зазначити фактори, що спричинилися до розходження цін, необхідно вияснити загальний характер з'явища. «Ножиці» глибоко економічне з'явище, що корінням своїм сидить в умовах капіталістичного ринку й з них виходить.

А як явище економічне, воно має характер не якийсь районний, чи крайовий-український, але загально-союзний, оскільки на всій території Радянського Союзу єдина господарча політика й єдиний товаровий ринок.

Візьмемо, напр., важніші елементи господарчого життя Союзу, та їх звязок з господарством України. Сільське господарство України дає продукцію, котра впливає на економічне життя не тільки УСРР, але й цілого Союзу. Ще більшу роль грає промисловість, що з'осереджена на території України (кам'яновугільна, металургічна, цукрова й т. инш.). Тому

й розв'язання справи про «ножиці» не може обмежитися розбором господарчих з'явищ УСРР, бо спеціальних українських «ножиць» без їх зв'язку з загально-союзними немає.

Одначе, це положення в останній час поставлено ще ширше. Тов Крижановський, голова Держплану ССРР, на підставі даних про економіку закордонних капіталістичних країн, вказує, що «ножиці» даного періоду в економіці всіх країв мають певну закономірність. Відставання цін на продукти сільського господарства від загально-товарових індексів спостерігається в економіці капіталістичних країн, навіть тих, котрі не пережили ні громадянської війни, ані імперіялістичної.

Правда, методи встановлення загально-товарових індексів в різних країнах не однакові, і говорячи про «ножиці» в сих краях, треба мати на увазі, що єдиного мірила індексів нема.

По даних тов. Крижановського цифри розходження цін в різних країнах такі: за період від січня по липень—серпень 1923 р. відставання цін на продовольчі продукти від загально-товарового індексу складало в Англії $2\frac{1}{2}\%$, у Франції— 16% , в Швеції— 9% , в Швейцарії— 4% , в Сполучених Штатах— 8% , в Німеччині— 24% .

Ціни на продукти промисловости в Англії відставали на $3\frac{1}{2}\%$, у Франції були вище від загально-товарового індексу на 4% , в Швеції відставали на 8% , в Швейцарії перевищували на 10% , в Німеччині теж перевищували на 24% . Причина порушення трівкої рівноваги в цінах промислової й сільсько-господарської продукції лежить в порушенні темпу правильного розвитку світового господарства.

До наведених вище цифр треба внести коректив що до різних політик різних країн в справі мита, які оберігають інтереси як промисловости, так і сільського господарства.

Підходячи до розбору наших «ножиць», треба зазначити, що в основі їх лежить багато факторів, із котрих доведеться зупинитися на де-яких більш детально, на де-яких менш, з огляду на те, що вони в досить повній формі освітлювалися в пресі, як періодичній, так і неперіодичній.

Так доведеться лише в загальних рисах спинитися на факторі продукційному, впливові продукційних моментів на зріст цін на промислові продукти.

Цей фактор досить повно був освітлений в пресі, де зазначалося: не в достатній формі проведена концентрація промисловости, високий відсоток накладних видатків, дорогий апарат керуючих органів, податковий тягар на промисловості й т. д.

В цій галузі доведеться ще перевести немало різних і точних калькуляцій, характерних для різних родів продукції, але більш-менш усталеним можна вважати те, що головними моментами, які впливають на ціну продукції в процесі її вироблення, являється сировина, в де-яких паливо, накладні видатки.

Рішуче потрібно заперечити той факт, що на ціну продукції впливає розмір заробітної платні: заробітня платня складає в загальній калькуляції продукції незначний процент, і тому треба покінчити з балачками й дискусіями на тему про дальніше зниження зарплати. Правда, при студіюванні продукційних процесів, краще сказати, ролі, робочої сили їх, перед нами стоїть дальніше збільшення продуктивності праці, найдоцільніше використання робочої сили на найпотрібніших видах продукції, але це буде йти паралельно збільшенню зарплати.

Одним із важливих факторів, що впливає на зниження цін на продукцію сільського господарства, являється диспропорція, нерівномірність між випуском с.-г. продукції та продукції промисловості.

Це з'явище спостерігалось у нас і до війни. І тоді вже були досить сильні передумови «ножиць», але політика сприяння своїй промисловості в значній мірі урівноважувала протиріччя, і «ножиці» не розвивалися сильно й не трималися довго. Вони виступали й давали себе в знаки селянству лише під час реалізації нового врожаю, коли селянство під натиском податків мусило викидати на ринок в великій кількості свою продукцію.

Аналізуючи нашу діяграму «ножиць», ми на ній спостерігаємо моменти, аналогічні довійськовим «ножицям». Кінці «ножиць», розходяться особливо далеко в місяці серпень—вересень 22—23 р., що як раз припадає на час внесення продподатку й єдин. сільсько-господарчого податку, коли велика кількість хліба падає до рук держави й на ринок, і на хліб мало попиту.

Спинимось більше детально на диспропорції. По матеріялах т. Крижановського валовий збір продукції сільського господарства в 1921 р. був 1.800 мільярд. пудів житніх одиниць (без Туркестану, Далекого Сходу та Закавказзя). В 1922 р. на цій площі вже було 3 мільярди пудів. Таким чином, сільсько-господарча продукція збільшилась на 1.200 мільйон. пудів. За той же час промисловість збільшилось лише на 240 мільйон. житніх одиниць, інакше кажучи, сільське господарство дало продукції в п'ять разів більше, ніж промисловість. Це є домінуючий фактор в розходженні кінців «ножиць». Характерно зауважити, що у нас на Україні за той же період співвідношення зросту промисловості та сільського господарства інше. По даних, правда, неостаточних, опублікованих нашою ВРНГ, зріст випуску валової продукції промисловості в цьому році більше за минулий рік на 40%. А сільське господарство по підрахунках нашого ЦСУ дало збільшення лише на 16% проти врожаю 1922 р.

Це лише продукція польових зернових культур, але сюди не додано продукцію садівництва, огородництва, скотарства й т. д., бо немає ще певних точних підрахунків.

Становище, очевидно, більш сприятливе на Україні паралізується тим, що українська промисловість випускає продукцію,

припустимо, металургичну, котра не йде на ринок, а йде на задоволення потреб державних, і значна частина її лежить мертвим грузом.

Детально розбираючи цю основну передумову про диспропорцію сільгосп. продукції з продукцією промисловою, тов. Крижановський наводить де-кілька інтересних цифр. По даних статистики Держплану та ЦСУ, продукція сільського господарства складає в 23 році 75% довійськової, а продукція промисловости лише 30—36%. Зростання далеко нерівномірне й не на користь промисловости.

Цікаві також і цифри тов. Громана, видатного економіста, співробітника Держплану. По його даних, валова продукція сільського господарства коштувала 6.120 мільйон. товарних карб., причому чистої було на 5.620 міль. тов. карб. Продукція промисловости давала 5.620 міль., а чистої, котра йшла на ринок, було лише на 2.300 міль.

В операційному 22—23 році по довійськових цінах продукція сільського господарства коштувала 4.590 міль. тов. карб., причому чистої повинно бути 4.200 міль. тов. карб. По тих же довійськових цінах валова продукція промисловости складала в 22—23 році 1.900 міль. тов. карб., чистої ж було всього 700 міль. тов. карб. По сучасних цінах, себ-то вважаючи на зниження ціни карбованця, справа виглядає трохи jinakше. Продукція сільського господарства коштує 3.440 міль. карб., при чистій на 3.100 міль. тов. карб., а промисловість дає на суму 2.625, із котрих на чисту продукцію випадає 980 міль. тов. карб. Тут співвідношення таке, що сучасні ціни складають не 75% довійськових, а лише 62%.

Роля сільського господарства по сучасних цінах значно менша, ніж по довійськових тому, що сучасні ціни на хліб значно нижче довійськових. Через це валова продукція сільського господарства складає не 75% лише 56%, а продукція промисловости не 33%, як було до війни, а 43%, себ-то зараз ми маємо де-який перелом, хоча співвідношення в довійськових цінах було зовсім инше.

І от в цих цифрах починається перше розходження індексів на сільгосп. продукти й продукти промисловости.

В цілому лінія, котра б малювала хід зросту цінносних відношень, вже б розходилась з огляду на диспропорцію між випуском продукції сільського господарства й промисловости.

Все ж і статистики й економісти не визнають диспропорції єдиним і рішачим фактором, хоча й визнають його важливість. До розходження цін спричинилося ще багато инших факторів, із котрих треба зупинитися, в першу чергу, на таких: перший—це роля податків, роля державного оподаткування промисловости й податків на сільське господарство, себ-то, в якій мірі цей фактор впливає на розходження цін.

Другий фактор—вплив кредитної політики Держбанку й Промбанку на зріст цін.

Треба зазначити, що одним із важливих факторів розходження цін є наша система оподаткування й почасти єдиний сільсько-господарчий податок, строки внесення його. Зосередження в руках держави великої кількості хліба в часи внесення єдин. с.-госп. податку зменшувало попит на хліб на ринку, й ціни мусили падати.

Заведення податків в одній грошовій формі і на селі, як проектується в 1924 році, може змінити на краще становище для хлібних цін.

Перейдемо до справи кредитної політики. Обвинувачують Народний Комісаріят Фінансів в тому, що він переважно кредитував промисловість, нічого не даючи або відпускаючи мізерні кошти для сільського господарства. НКФін і Держбанк, кредитуючи промисловість, давали їй можливість не шукати ринку збуту, а селянство, не маючи кредиту в потрібний мент, не могло купувати продукцію промисловости й не мало можливості налагодити збут своєї продукції.

Слід зазначити й про друге обвинувачення НКФіну в справі оподаткування промисловости. Тов. Преображенський, підраховуючи дані в цьому розумінні в Держплані, зробив де-які викладки про структуру капіталів промисловости й торгівлі, які визначають нашу господарчу кон'юнктуру. Він довів, що в 22—23 році валова продукція промисловости коштувала 1.656 млн. зол. крб., а по сучасних цінах 2.315 млн. зол. крб., із котрих чистої продукції з амортизацією 887 млн. крб. Це чиста продукція, котра пішла в оборот. На цій частині продукції лежить тягар державного оподаткування в таких цифрах. Акцизів з цієї продукції взято в розмірі 108 млн. крб., промислового податку 17 млн. крб., мита 3 млн. крб., місцевих податків 7 млн. крб., разом 135 млн. крб. Розуміється, такі податки, порівнюючи їх з цінністю чистої продукції, не можна не вважати занадто високими. Це також один із моментів, котрий впливає на ціни продукції, але, на думку Держплану, це також не рішає справи остаточно. Ці загальні цифри не досить яскраво виступають. Далеко яскравіш це виявляється, коли брати окремі продукти. Беремо, напр. сіль, котрої собівартість складає зараз 13,45 коп. проти довійськової продажньої ціни в 27 коп., в середньому зараз коштує 2 крб. 26 коп. Сюди входить 46 коп. акцизу, котрого до війни не було. Тут відсоток оподаткування значно вищий, ніж в загальних цифрах.

Таке оподаткування особливо підвищує ціни продуктів масового споживання, що йдуть на села: сіль, гас, мануфактура (цукор—більше споживають в місті).

Про кредитування промисловости свідчать операції Промбанку¹⁾. В справі кредитування у нас було не мало недореч-

¹⁾ Про них див спеціальну книжку, видану РСІ, тов. Трояновського «Синдикаты и государственная торговля». Москва, 1923 г.

ностей, часто досить важливих. Наприклад, Торгово-Промисловий Банк має вкладів від важкої індустрії 19,3%, від легкої лише 9,5%. В той же час кредитування важкої індустрії складає лише 12,5%, а легкої 38,5%.

Таким чином, повстає обвинувачення, що Промбанк кредитував легку промисловість за рахунок важкої. Тов. Сокольников¹⁾, оправдуючи політику Промбанку НКФіна вказував ще на те, що таке кредитування мало на меті стимулювати випуск продукції легкої індустрії, аби підготувати товари до осені, на час реалізації врожаю.

Далі, в справі кредитування треба навести ще одну цифру по уочно-позичкових операціях, переважно по товарових закладних та інших операціях. Тут картина у Промбанку така: важка індустрія по уочно-позичкових операціях мала у нього 20,6%, а легка 63%, із котрих текстильна 41,2%, харчова 11%, шкіряна 2,7%, хемична 8,3%. Наводячи ці справки, тов. Трояновський ставить загальне питання про ролі й значіння Промбанку й, визнаючи не малу ролі Промбанку в регулюванні промисловости, вказує, що й Промбанк іде по лінії тої ж необхідности, як і інші комерційні підприємства, себ-то по шляху збільшення оборотних коштів, накоплення своїх капіталів і т. инш.

Це, розуміється, буде штовхати промисловість по лінії найменшого опору, котра, проте, веде до замкнення нашої промисловости в узкому колі міського споживача.

Банковський же кредит, котрий лягає на вартість продукції в розмірі 5%, це є важкий кредит, він повинен відійти, зважаючи на зниження цін, від тої занадто комерційної лінії, котра була до сього часу. Накоплення капіталів повинно піти більш повільним темпом, не за рахунок підвищення цін.

В діаграмі «ножиць» звертає увагу те, що розходження оптових цін на продукцію сільського господарства й на продукцію промисловости значно випережає розходження цін роздрібового продажу, і роздрібні ціни розходяться з запізненням приміром на два-півтора місяця.

А це вказує на значні дефекти в справі розподілення продуктів, організації промисловости й заготовки продукції сільського господарства. Тут ми підходимо ще до одного важливого фактора, а саме практики наших торговельних органів і до тих шляхів, якими продукція доходить до споживачів. Економисти Держплану й ЦСУ надають велике значіння цьому запізненню росту роздрібних цін в порівнянні з оптовими й формулюють це запізнення, як шкідливий вплив неодночасного виходу в оборот промислової продукції.

І виходить таким чином, що в той час, коли вся господарча обстановка давить на селянське господарство в напрямку зниження цін, коли єдиний налог та інші витрати примушують

¹⁾ Народний Комісар Фінансів ССРР.

селянина збувати продукцію свою за низьку ціну, продукція промисловости ще не доходить до селянина, і течія промислової продукції не зустрічається з продукцією сільською й не урівнюважує її збут.

В цьому напрямі доведеться прийняти рішучі міри, аби зліквідувати те з'явище, що в самому низу, в роздрібному продажу продукція селянина являється самою низькою (дешевою), а продукція промисловости, ідучи зверху, являється самою високою (дорогою). Для урегулювання цього моменту, звичайно було б найправильнішим мати точний баланс нашого сільського господарства й промисловости, а також операційний план вчасного й пристосованого до кон'юнктури сільського ринку розподілення. На жаль, у нас ще немає таких загально-господарчих балансів на певний період, це лишається завданням майбутньої роботи, проте зараз ми вже маємо більш-менш певні дані, в якій кількості й якими шляхами йде продукція нашої промисловости.

Проф. Копенгауз, економіст, співробітник ВРНГ ССРР, дає пропорції, хоча й оговорюється, що вони не збудовані на точному бухгалтерському обрахунку всіх елементів господарства, дає пропорції, по котрих розподілилася продукція 22-23 р. На його думку, на сільсько-господарчий ринок пішло на 400 мілн. тов. крб. продукції промисловости, а на міський на 700 мілн. тов. крб., і на державні заготовки, що фактично не являється споживанням і в оборот не йде, пішло на 300—350 мілн. тов. крб. і в півфабрикатах, себ-то на потребу самої промисловости лишилося на 150 мілн. тов. крб. Цей розподіл більш, ніж що інше, показує, що на наш сільський ринок, який по суті являється єдиним широким ринком для збуту продукції промисловости, пішло менше продукції, ніж на міський.

По підрахунках тов. Громана велика промисловість дала для міста теж на 700 мілн. крб., а для села лише на 300 мілн., дрібна ж кустарна промисловість дала для міста на 100 мілн., а для села на 400 мілн. Т. ч. місто споживає продукції на 800 мілн., маючи населення 20 мільйонів а село на 700 мілн., при кількості населення до 100 мілн., інакше кажучи, один міський мешканець споживав в шість разів більш, ніж сільський. Наша ж промисловість, як видно, працює більше на міський ринок, ніж на сільський.

В справі нашої торгівлі ми мусимо зазначити ще один момент, що зле відбивається на вартості продукції, коли вона доходить до споживача, а саме, надзвичайну складність апарата розподілення продукції. Більш-менш «стабілізованою» є драбинка збуту, що начисляє вісім ступнів: фабрика, трест, синдикат, центросоюз, райсоюз, ест і, нарешті, споживач. Драбинка досить струнка й спланована, але шкода в тому, що кожна ступінь накидає на ціну, й цілком природньо ціни страшенно зростають. Маємо де-кілька прикладів розходження цін між гуртовим та роздрібним

продажем. На 1-е січня 23 р. гуртова риночна ціна в Москві на ситець була 21 черв. копійка за аршин, а роздрібна—31, себ-то збільшення на 47⁰/₀. На 1-е вересня ціна того ж ситцю була гуртом 35 коп., вроздріб 55, ріжниця в 57⁰/₀, тому, що за весь час збільшувалася кількість торговельних інстанцій. Гуртова ціна на сіль на 1-е січня була 69 коп. за пуд, вроздріб 1 карб. 39 к., ріжниця в 95⁰/₀. На 1-е вересня гуртова ціна була 1 карб. 62 коп. вроздріб до 3 карб., ріжниця—85⁰/₀. Підвищенню цін на сіль в значній мірі спричинився акциз: з 1-го січня по жовтень він виріс з 12,7 тов. коп. до 35,1 коп.

Ціна на цукор на 1-е січня гуртом—6 карб. 21 коп., вроздріб—8 карб. 40 к.; ріжниця в 21⁰/₀, в-осени ця ріжниця виросла до 23⁰/₀.

Загалом кажучи, ціни росли невинно, дякуючи неорганізованості нашої торгівлі. Ринок до осені до певної міри протестував, але все ж таки приймав ціни, але з середини вересня зчинився значний затор і довелося приймати адміністративні міри для зниження цін. Цікаво порівняти середнє зростання торговельних накидок з довійськовими. До війни середня накидка від гуртових цін до роздрібних в Москві була 20⁰/₀, зараз в середньому 40⁰/₀. На провінції ріжниця ще вище, доходючи до 80⁰/₀, а то й 100⁰/₀.

Ясно, що у нашій торговельній практиці мало почувалася роля регулюючих органів і наш вплив в сьому напрямі.

Одним із моментів зросту цін є збільшення вартости промислової сировини, але по даних нашої промисловости збільшення цін на промислову сировину за останні півроку не досягало більше 50⁰/₀, в таких основних продуктах, як бавовна, шкіра, текстильна сировина, значить, збільшення цін іде головним чином за рахунок торговельних видатків. Наведемо ще кілька прикладів. Ситець з 18 коп. виріс по мірі переходу від фабрики до споживача до 39 к.—наростання 117⁰/₀. Скло, доходючи до споживача, виростає на 75⁰/₀, сіль 1570⁰/₀, цукор 225⁰/₀, гас 464⁰/₀.

Очевидячки, для боротьби проти зростання цін треба поліпшувати саме виробництво, раціоналізувати його ще більше, але що до торгівлі, то справа ясна, що в сій галузі доведеться вживати більше заходів, ніж що до виробництва. Доведеться оголосити рішучу боротьбу з накладними видатками в торгівлі, користуючись в сьому розумінні й кредитом таким чином, аби продукти промисловости як найшвидче досягали й мали збут на селянському ринкові.

Такі в основному, на нашу думку, причини «ножиць».

ІV. ЯК ЗЛІКВІДУВАТИ «НОЖИЦІ».

Міри до ліквідації «ножиць», або до встановлення взаємовідношення цін можуть бути двоякого характеру по-перше, міри допомоги сільському господарству, збільшення цін на хліб

і. т. и., й, по-друге, заходи що до промисловости й торгівлі, заходи як організаційного, так і економічного характеру.

Спинаючись на перших, мусимо в першу чергу зазначити роль хлібного експорту й зовнішньої торгівлі взагалі для підвищення цін на хліб. Перед нами стоїть те ж саме завдання— збільшення хлібного експорту, що й торік. Коли торік ми змогли вивезти 47 міл. пудів, то на сей рік завдання є—вивезти 250 міл. пуд. Тільки реалізація нашої сільсько-господарськ. продукції на зовнішньому ринкові дасть необхідні ресурси для нашої промисловости, підвищить ціни на хліб на внутрішньому ринкові й значно вплине на урівноваження сільського господарства й промисловости. Інтересна думка в звязку з цим висувається в економічних колах. Повстає питання про товарову інтервенцію, себ-то про довіз продуктів широкого споживання.

На 12-ому з'їзді РКП, як відомо, було декларовано протекційну систему в нашій імпортній політиці. Зараз висувається думка, що довіз із за-кордону предметів широкого споживання, котрі там дешевші, можна буде пустити вроздріб по гуртових цінах нашої промисловости з тим, аби непорушити виробничої ціни нашої промисловости а вдарити по всіх цих накидках, накидочках, торговельних расходам. Ця думка заслуговує уваги, й коли її не можна признати в цілому, то над нею треба добре постудіювати й може частково примінити, оскільки продаж вроздріб у нас знаходиться переважно в руках крамарів.

В звязку з «ножицями» знову повстає справа про дальнішу уніфікацію податків на селі, про перехід від натуральної форми до цілковито грошевої. В яких формах це буде робитися ще не відомо, але принципово вже визнано, і як перший крок до цього, збирання рештків єдиного сільсько-господарчого податку з 1-ого січня 1924 року буде переводитися виключно в грошевій формі.

Близько до цього стоїть справа нашої внутрішньої хлібної торгівлі. Наша внутрішня хлібна торгівля поставлена зле. У нас на Україні хліб самий дешевший доходить по де-яких місцях до 25 коп. за пуд жита, але уже в Тулі робітничі кооперативи не можуть купувати хліба дешевше 80—90 коп. Це вказує на відсутність доброї організації хлібної торгівлі.

Як одна з мір економічного характеру, котра може значно вплинути на рівень цін, являється заготовка промислової сировини. На сьогоднішній і завтрашній день ця проблема полягає в тому, щоби заготовку промислової сировини сполучити з заготовкою сировини взагалі закордоном і використати для цього певну частину валюти, вирученої від продажу хліба, лісу й т. и.

Заготовка сировини закордоном являється, з одного боку, тільки частиною товарової інтервенції, з другого боку, користуватися нею доведеться все одно, бо доведеться ж купувати таку, приміром, сировину, як бавовну, важку шкіряну сировину, гуму, які йдуть у нас на виготовлення продуктів широкого споживання. Тут

використання наших фінансів, валюти повинно йти під знаком здешевлення сировини. Розуміється, можливості у нас в цьому відношенні не дуже широкі, але це є міра, котра допоможе стиснути диспропорцію між приростом продукції промислової на 240 міл-нів і сільсько-господарчої на 1.200 міл-нів карб.

В ряді мір до поліпшення становища сільського господарства особливу увагу треба звернути на організацію сільсько-господарчого кредиту, з чим ми, треба признатися, запізнилися. Ми піддержували промисловість і дали їй де-яку можливість виробити продукцію й для міського споживача, й для сільського, а зараз ми повинні знайти заходи до виходу із товарового затору, до розвитку сільсько-господарчого кредиту, збільшуючи можливість для низових споживчих ячеек в придбанню товарів.

До цієї справи доведеться підійти з двох боків. Перший шлях—це збільшення грошового кредиту для сільського господарства шляхом кредитування низових сільських ячеек, а другий—льготний відпуск в кредит товарів тих, напр., котрі залежуються на складах, як сільсько-господарчі машини то-що.

Перші міри до організації сільсько-господарського кредиту на Україні уже прийнято, організовано сільсько-господарський банк. Справа йде далі про посування грошей у низи, у села.

Розглянемо тепер, що треба зробити на місці для здешевлення промислової продукції.

Ясно, що, як і раніш, точна продукційна й торговельна калькуляція, регулярна відчитність лишається нашим завданням.

І тут доведеться проводити ще не одну кампанію за те, аби накладні витрати, як продукційні, так і торговельні, було зведено до мінімуму. Але й зараз вже боротьба за безпосереднє зниження цін дає свої результати. Так, акциз на сіль з 42 коп. знижено до 30 коп. на сіль до споживання, а на ту, що йде до промислового вжитку, знижено акциз до 12 коп.

Що до торговельної практики, то треба зупинитися на справі синдикатської торгівлі, її ролі, бо справу цю ще не добре розв'язано. Синдикати повставали у нас по принципу реставрації колишніх главків—текстильний синдикат із главтекстиля, соляний—із главсолі, і т. п. Спочатку трестам було надано примусового характеру, маючи на меті концентрацію в них торговельних функцій, регулювання торгівлю трестів в інтересах держави, а не окремого тресту чи підприємства. Але практика роботи показала, що в синдикатів лишилося ще багато главкистського, особливо в тих, котрі створено було примусово. Перейшли потім на добровільний характер об'єднання в синдикати, але й це не дало бажаних результатів. Стремління до своєї самостійної торгівлі у трестів, і навіть окремих підприємств було дуже сильне, й синдикати вдержались, приміром, в трьох галузях: текстильній, соляній, шкіряній, але їх роля не така значна. Так, текстильний синдикат в 1922 р. збув бавовняної продукції на 12%, в 1923—36%, шерстяна промисловість, котра

йде переважно на місті, збула через синдикат в 22 р. 5,4%, в 23 р.—9,7%. Ось цифри збуту солі. Одеська сіль через синдикат збула з 1-го березня 22 р. по 1 березня 23 р. лише 27,6%, а самостійно—72%, Кримська сіль через синдикат 54%, через трест 45%. Єлецька сіль через синдикат—34%, самостійно 66% свого випуску. Цифри ці вказують, що навіть найбільш сильні синдикати продавали меншу частину продукції, ніж самі трести. Трести організовували свої представництва та контори по всіх містах, часто однорodne виробництво мало де-кілька контор в одному місті.

Очевидно, доведеться передивитися й зліквідувати значну частину таких торговельних накопичень, надавши торгівлі більш планомірного характеру через кооперативні організації, котрі стають на ноги й котрим ще треба дати піддержку.

З другого боку у синдикатів мається другий дефект, а саме, вони нівелювали ціни, наживались на цих цінах для вирівнення своїх середніх арифметичних. Так, та ж сама бахмутська сіль давала 40% прибутку, і по докладу самого синдикату й по матеріалах його, він збітки других трестів покривав за рахунок прибутків бахмутської соли, хоча собівартість бахмутської соли вище за собівартість одеської, генічеської й навіть баскунчакської, котра як відомо, не добувається з землі, а береться прямо з поверхні.

В практиці синдикатів було багато такої механичної нівеліровки, і дуже мало учоту чисто господарської кон'юнктури окремих районів, і в цьому відношенні нам доведеться у всіх районах підходити до вивчення торгової практики наших органів та ув'язки її з дійсною кон'юктурою даного району.

В цьому відношенні—першою мірою має бути де-який розрив цієї механичної нівеліровки, другою—є постанова Сесії ЦВК ССРР про розмежування галузів промисловости між союзними органами та окремими республіками, через що значна частина продукції регулюватиметься місцевими господарчими органами.

В справі регулювання нашої внутрішньої торгівлі повинно відмітити кволість наших регулюючих органів, як то комвнуторгу, котрий, регулюючи гуртові ціни, не міг охопити своїм впливом усю торгівлю.

Висувається проект організації комісаріату торгівлі з ячейками в губерніях, але з цим неможна погодитися. Треба прагнути того, аби не утворювати ще одного органу, котрий давитиме на «ножиці».

Далеко складніша справа—методи регулювання торгівлі. Що регулювати—гуртові ціни чи окремі елементи цін, накидки і т. ин., чи регулювати торгівлю вроздріб? Питання дуже серйозно.

Існує що до цього дві точки зору. Одна стоїть на тому, що можна зараз регулювати торгівлю вроздріб шляхом встановлення крайніх цін, себ-то примінити практику 17 року.

Друга точка зору полягає в тому, що регулювати роздрібні ціни можна й треба що до державної та кооперативної торгівлі, а приватного крамаря регулювати не слід, аби тим не залякати й не зробити вражіння повороту до епохи «військового комунізму».

В цій справі є плюси й мінуси. Плюс є в тому, що встановлення твердих цін кладе край для спекуляції, але це може викликати реакцію з боку приватної торгівлі, а коли її не регулювати то вона по регульованих знижених цінах скупить у державних та кооперативних організацій товари й приховає її до кращого часу.

Регулювання ж приватної торгівлі спричиниться до нелегальної торгівлі с-під поли, утворить вакханалію переховання товарів, підвищення цін, а це буде викликати нарікання з боку споживачів.

На мою думку, вихід тут один: поруч з регламентацією гуртових цін на основі детального вивчення продукційної калькуляції, ми повинні так збудувати торгівлю вроздріб, остільки зміцнити кооперацію та поліпшити справу розповсюдження через неї продуктів широкого споживання, аби ціни були більш менш стабілізовані, а трудові маси було заінтересовано в кооперації.

Тут знов доводиться вертатися до старої справи—зміцнення кооперації, котре повинно йти по лінії низових ячеек, а саме: треба фінансувати низові ячейки, щоби вони на вигідних для себе умовах купували товари у Вукопспілки чи Центросоюзу, а не залежали від зверхніх, головним чином, центральних кооперативних органів, менш пристосованих до ринку, ніж окрема ячейка. В регулюванні цін можна ставати лише на економічний, а не механічний шлях.

У всій проблемі приведення до певної пропорції продукції промисловости та сільського господарства не малу роль грає наш державний бюджет, від котрого залежить і розмір кредиту, що може бути даний і кооперації, й промисловости, й торгівлі. Тов. Сокольников, відбиваючи напади на державний бюджет, настоював на тому, й це прийнято в практиці Радянської влади, аби бюджет наш був реальний, що бюджет вводиться в самі жорсткі рамки. Досить сказати, що кварталний бюджет, котрий було складено, урізано на 21%, і з простих причин. Було прийнято, що для Донбасу по його плану треба було дати 5 мільйонів, а Волхострою 12 мільйонів, а вийшло, що в листопаді Донбасу прийшлося дати 9 мільйонів, а Волхострою замість 12 28 мільйонів. Очевидно, державний бюджет треба буде перестроювати, не виходячи за затверджені цифри, згідно потреб розвитку продукуючих галузей державного господарства. Ці ж потреби будуть визначати і розміри кредиту для кооперації та промисловости й сільського господарства.

По лінії дальнішого зміцнення сільського господарства буде йти й встановлення одної валюти, бо існування паралельне

червінців і радзнаків зле відбивається на сільському господарстві. В цій галузі намічається випуск дрібних купюр червінця, а також з весни срібної дрібної монети. І як об'єднуючий момент всієї роботи по стисненню «ножиць» стоїть тверде сплановання державного господарства, укріплення апарату державного регулювання господарства — Держплану, надання йому авторитету, перетворення його в господарчий штаб, разом з тим притягнення до нього уваги й критики широких громадських кол.

V. ВИСНОВКИ.

Підводячи підсумки аналізу причин та способів поладження «ножиць», мимоволі повстає питання: що ж то є за «ножиці», чи природньо вони з'явилися, як довго триматимуться, чи зможуть повторитися й т. д., і т. д. Чи є «ножиці» криза, і як криза, то чого? Були за часів Радянської влади кризи. Була продовольча, була паливна. Яку ми кризу переживаємо зараз? Як що дивитися вузько, формально, то переживаємо кризу збуту, бо крамниці завалено крамом, а нема покупців. Але в такій же мірі це може бути названо кризою виробництва, бо «ножиці» спричиняються до закриття багатьох підприємств. На нашу думку, це не є криза, яка приходить від неналагоджености якоїсь одної частини господарства (такі кризи були у нас), це й не криза, яка буває, як незмінний супутник, в капіталістичному господарстві, це є переломний період в розвиткові економіки Радянських Республік.

Нова економічна політика збудована на погодженні, ув'язці державної промисловости й державного апарату й приватного сільського господарства на фоні капіталістичного ринку. Цю ув'язку підпорядковано умовам капіталістичного ринку, на котрому державна виступає, як майже монопольний контр-агент. Рівновага між двома сторонами піддержується, а може як раз і порушується, темпом росту продукційних сил.

Що ми нині маємо? Сільсько господарська продукція перевищує промислову, швидче розвивається. В умовах капіталістичного ринку це викликає здешевшання продукції. Промисловість також розвивається, але більш повільно. Між промисловістю та сільським господарством немає ув'язки в темпі росту. Це є перша неув'язка, цілком природня, цілком неминуха при сучасному стані техніки як сільського господарства, так і промисловости. Чим вона, однак, небезпечна? Тим, в що гострій формі вона проходить і несе знесилення, як селянства, так і пролетаріату (безробіття). А гостроту цій неув'язці надав наш бюрократичний апарат, котрий до об'єктивних умов ринку додав суб'єктивних: розбухання апарату, бюрократизацію, накладні видатки, крадіжництво, хабарництво, зловживання, а разом з тим наше невміння спланувати, охопити всю продукцію й торгівлю, всі галузі народнього господарства. Це все

в сумі складає отой діапазон розходження цін, котрий був би значно менший без цих суб'єктивних додатків. Такі неув'язки, очевидно, повторюватимуться.

В чому ж вихід? Для Радянської влади, що керує всім народнім господарством, завдання полягає в тому, аби зменшити гостроту першої серйозної неув'язки шляхом указаних в попередньому мір.

А головне завдання на даний мент полягає в тому, аби правильно скерувати план народнього господарства, орієнтуючись на потреби селянського ринку, вміло погодити інтереси селянства з інтересами промисловости й держави і жорстокою рукою на далі переводити здешевшання нашого державного апарату, його скорочення.

Треба зробити з нього не обузу, й досить тяжку, котра заважає маневрувати на ринкові, а стрункий і гнучкий апарат, котрий на всякий даний мент зміг би швидко й корисно орієнтуватися й допомагати.

Переведення цієї великої роботи по ліквідації «ножиць», яка має значіння не тільки для нас, але й для майбутньої світової революції, можливо при активній участі й допомозі з боку широких громадських робітничих і селянських мас Республіки.

Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму*)

Книжка М. І. Яворського є лише початком його підручника, який має охопити увесь український історичний процес в цілому. Зараз же автор випустив у світ його першу частину, присвячену натуральному господарству в Київській, Волинській, Галицькій та Литовській Русі до початку XVI ст. Критичному розгляду й оцінці цієї книжки я присвятив реферата в засіданні катедри історії України, який покладено в основу цієї критичної розвідки. Перша увага торкається самого автора в порівнянні з двома першими синтетичними істориками Росії — марксистами 4-х томна «Русская История» М. Н. Покровського — видатна синтетична складена на науковій підвалині критична праця. Для широких верств громадянства М. Н. Покровський видає свою коротку популярну «Русскую Историю» і таку ж коротку популярну історію «Русской Культуры». Н. Рожков також друкує зараз синтетичну «Русскую Историю», до якої підготував себе цікавими спеціальними розвідками (про сільське-господарство в Московській державі, про походження самодержавства). Н. Рожков одночасно працює в трьох концентрах: спеціальних наукових розвідках, в поглибленому курсі «Русской Истории» зі вказівками на наукову літературу та джерела і в широкій популяризації. М. І. Яворський молодий соціолог-марксист, якому одразу треба було дати, щоб забезпечити пекучі потреби школи, широкую популяризацію українського історичного процесу, й він це робить в своїй книжці, не спираючись ні на власні досліджування, яких у нього досі не було, ні навіть, на марксистські досліджування по українській історії інших авторів, бо таких власне серед українських істориків теж не було. Це є та основна об'єктивна умова, яку повинно мати на увазі, оцінюючи науково

Від редакції. Не погоджуючись з підходом акад. Багалія до трактування де-яких моментів начерку історії України Яворського, — редакція з охотою дає місце його статті в порядку обговорення важливої й цілком нової для нашого часу спроби викладу марксистським методом історії України.

*) (М. І. Яворський. «Нарис історії України». Ч. I. 1923, Держвидав. К. 180+VIII стор.).

популярні підручники М. І. Яворського по історії України. Цей підручник, складений, як це видно з його бібліографічних вказівок і тексту, на підставі наукових дослідів і в де-якій лише мірі на підставі й джерел. Таким чином. М. І. Яворський повинен був виступити з популяризацією української історії на соціально-економічному ґрунті, коли цей ґрунт не був майже зовсім оброблений в науковій історичній літературі, а популярний характер курсу не давав йому змоги науково критично розробляти й викладати історичні питання, які він висовував як соціолог-марксист. Звідси й виник догматичний характер його викладу, який, очевидно, пояснюється, з одного боку, популярним змістом його курсу, з другого — бажанням дати таку схему й зміст українській історії, які б найбільш відповідали вимогам марксистської соціології й загальним етапам розвитку вселюдської культури. Особливо почувається відсутність критичного досліджування й обговорювання тих питань, для яких бракує певних історичних джерел, а саме — для найстаршої доби первісного суспільства. де ми маємо загальнолюдські схеми еволюції, і де зовсім немає певних джерел для апостеріорних спостережень, і де автор орудує лише, як він сам каже, дедуктивним методом (увесь 1-й відділ — «первісне суспільство» — на стор. 24—59). Гіпотези й спостереження автора іноді дуже цікаві, але вони у нього укладені теж в догматичну форму.

Читач книжки не може провести різниці між тим, що міцно стоїть в сучасній науці, й тим, що уявляє з себе лише гіпотезу: автор навіть не натякає на те, що є гіпотетичне, і, почитавши усю книжку, читач винесе враження, що все у викладах автора однаково певне й не знатиме про те, що ймовірно й що сумнівне; авторського процесу досліджування читач не бачить і тому не може увійти в лабораторію його спостережень та висновків: не знає навіть, на яких джерелах автор будує свої висновки, які старі думки та теорії він руйнує й на їх місце ставить свої власні. Ця справа ускладнюється ще тим, що коли у вступних замітках (стор. 14—15) М. І. Яворський торкається питання про відношення своєї книжки до попередньої української історіографії, тут дається відносно неї зовсім неправильна перспектива. Вирішуючи питання про своєрідність української історії, він визнає однаково тенденційними й фальшивими погляди українських шовіністичних і російських імперіялістичних істориків, але не називає поіменно нікого, а зачисляє тих і других в одну групу буржуазних істориків. Хто були ці буржуазно-тенденційні історики, хто вважав вдачу українця за споконвічну, автор не пояснює; однак, ставить замість національної признаки націоналістичний шовінізм, соціальну буржуазність, що не однаково. А трохи далі в «Завданнях» української істор. науки дає ще такі пояснення й характеристику усієї української історіографії до появи його власної книжки, які вносять зовсім неправильну перспективу. Історична наука

України, каже він (стор. 15)—«дуже слабувала на односторонність. Не кажу вже про те, що історію України розуміли як історію князів, гетьманів, коротко,—верхів українського народу; описуючи до найменших подробиць їхнє життя, звичаї, примхи, походи й договори (умови), про життя самої маси, господарські її відносини, класову боротьбу—мовчали. Історію України обмежували тільки часами її державного існування, часами боротьби за політичну незалежність в XVI—XVII ст. та часами поневолення її в XVIII ст. Далі історія України в старій науці не пішла; вона кінчалася на XVIII в. Цілі томи писалися про Київську Русь, про Галицьке королівство, про Литовсько-Руську Державу, про козаків (головним чином про Хмельницького), а далі все менше цікавилися українською історією в XIX ст., її навіть не визнавали, або задовольнялися замітками про літературне відродження. Про кого ж мала буржуазна історія говорити? Князів, королів, гетьманів не стало—урвалася й історія України, а про громадянство України без князів та гетьманів не цікаво було буржуазним ученим писати». Далі йде розмова у автора про зовсім інші, протилежні, наукові завдання матеріялістичної школи. Виходить так, що до матеріялістичної школи Українська наукова історіографія не існувала, бо уявляла з себе ниву, вкриту будяками. Це нагадує погляд А. Л. Шлецера на культурний стан слов'ян до приходу перших варягів, це була на його думку *tabula rasa*, на якій вони кинули перші зерна культури. Ось такою *tabula rasa* з наукового боку була й українська історіографія до... М. І. Яворського; навіть, ще гірше, бо вона поросла непотрібним билієм. На жаль, і тут М. І. Яворський не називає жодного з істориків, жодної монографії, жодної розвідки. А коли ми сами пригадаємо хоч далеко не всіх, а лише найголовніших українських істориків цих часів, то побачимо зараз, оскільки ця загальна характеристика не відповідна дійсності і йде всупереч з нею. Запитаємо шановного автора, чи підходить його характеристика до В. Б. Антоновича який на підставі документальних даних Київського центрального Архиву, можна сказати, вивів з «небытия» і утворив на міцній основі найважчі сторінки соціально-економічного життя українського населення правобічної України, або до О. М. Лазаревського, який теж саме зробив для лівобічної України, або М. С. Грушевського з його численними розвідками по соціально-економічній історії України, з його монументальною історією України-Русі, яка для кожного історика-марксиста, в тім числі й для самого М. І. Яворського, ще довго служитиме багатою скарбницею матеріялів і висновків по українському історичному процесу, або нарешті, до О. Я. Ефіменко з її численними розвідками по історії Лівобережжя й синтетичною історією українського народу.

Ні! Ніхто з них не замовчував історії української народної маси, а навпаки—головним чином, їй присвячували вони свої праці. Про себе мені ніяково казати, але хіба ж моя «Історія

Слободської України» або «Очерки из истории колонизации» не присвячені також, головним чином, народній історії?

І всі ці автори більш-менш об'єднуються єдиним ідеологічним народницьким напрямком своїх наукових історичних студій. І про них треба було тут згадати М. І. Яворському й додати об'єктивно, що вони не були марксистами й у чому вони не задовольняють зараз істориків марсистів, чим марксистська схема української історії буде відрізнитися од їх схеми.

М. І. Яворський зробив правильну вказівку, що старі історики доводили свої історії до другої половини XVIII ст., бо тоді кінчалося українське політичне життя. Але він чомусь не згадав про складений мною нарис української історії за другу половину XVIII го, за весь XIX і початок XX-го віку, яко додаток до історії українського народу О. Я. Ефіменко. На що ж було замовчувати цю першу мою спробу новітньої історії України на соціально-еко. ґрунті

Взагалі треба сказати, що на ділі шановний автор склав нарис користуючися головним чином матеріалами, які він знайшов у своїх попередників. Щоби упевнитися в цьому треба лише звернутися до покажчика його джерел і розвідок, до різних відділів і до тексту його книжки. Тільки вступ його та частина 1-го відділу складені на підставі таких розвідок, якими звичайно не користувалися старі історики України і які мають близьке відношення до марксистської соціології (I—II стор.) А вже далі, крім Покровського та Рожкова, йдуть все старі знайомі, всі ті, яких М. І. здається, зачисляє до лав буржуазних істориків. І треба додати, що вони стали М. І. Яворському у великій пригоді. їх іменами він не лише прикрашає свій список, а й справді таки широко користується ними. Тут ми знайдемо й тих, на яких, здається, натякав автор. Кажучи, що вони писали цілі томи про Київську Русь, про Галицьке Королівство, про Литовсько-руську Державу, про козаків. І виходить, треба додати: вони — добре робили, що це писали, бо завдяки, скажемо 6 томам історії Грушевського й спеціальним монографіям, на які посилається сам М. І. Яворський, йому легше було викласти сторінки свого начерку, присвячені цій добі, давши їм лише своє нове освітлення.

Проф. М. І. Яворський писав науково-популярний начерк і спирався на першорядні джерела в дуже малій мірі, в далеко меншій, скажемо, ніж М. Покровський або Н. Рожков. В своїх бібліографічних вказівках він посилається лише на оповідання мусульманських письменників (але в одному виданні Гаркаві), на Пляно-Карпіні, на літопис по Іпатієвському й Лаврентієвському спис. і в видан. Шахматова, на «Хрестоматию по истории русско-го права» Влад.-Буданова (I-й вып.) і на «Слово о полку Игореве». У тексті наводяться короткі звістки з Маврікія (VI ст.), євр. мандрівника X в. Якуба (77), Ібн-Даста X в. (стор. 80, Патерика Печерського, Слова про богатого та вбогого. Оце й усі уривки

з джерел. Мені здається, що треба було б далеко ширше скористатися джерелами, аби дати колорит доби, і зробити було це легко, бо зараз ми маємо дуже гарну «Читанку з історії України» Н. І. Мірзи-Авак'янц, яка (читанка) складена виключно з джерел і як раз захоплює ті часи, про які оповідає М. І. Яворський (доведена до Литовської доби). Я не кажу про те, що й раніше була «Хрестоматия по русской истории» Аристова, також складена з уривків з джерел, книжечка М. С. Грушевського «Виїмки з джерел для історії Русі-України». Але, на жаль, автор і не згадує про ці книжки навіть в своїх бібліографічних вказівках, хоч вони призначалися для тих, кого мав на меті і М. Яворський,—слухачів вищих шкіл і учителів. Справедливо каже Мірза-Авак'янц, наводячи тут одночасно цитату й з Грушевського: «Збірник мій складається переважно з уривків і з джерел різного характеру, бо лише безпосередня робота над джерелами утворює яскраве уявлення про минуле, дозволяє зрозуміти інтереси та психологію історичної доби, дає знання ясне, міцне, виводить с-під неминучої без того залежності від суб'єктивизму тої чи іншої історичної праці й дає можливість орієнтуватися в науці незалежно від ріжниць і перемін в поглядах історіографії»¹). Я в своїй передмові редактора до «Читанки» до цього додав: «упорядчиця добре пояснює велике значіння джерел і наводить про це цитату з книжки М. С. Грушевського. На цю думку наведено її також, очевидно, викладання української історії на різних курсах для учителів і студентам Полтавського Іно, де вона кілька років вела семінар на підставі джерел, що торкаються різних діб в історії України»²). Таким чином незалежно від теоретичних міркувань багаторічної педагогічної практики привела всіх нас трьох до думки про необхідність ознайомлення учнів і учителів з джерелами. Такої думки дотримується багато вчених і педагогів, а з наукового боку особливе значіння має мотив, який приводить М. С. Грушевський і який торкається всіх наших авторів-істориків і М. І. Яворського, що лише ознайомлення з джерелами науки дає змогу орієнтуватися в ній і скласти свій власний висновок незалежно від ріжниць в поглядах інших істориків. І цей постулат набуває особливої ваги зараз, коли нова матеріалістична школа хоче встановити свої нові погляди на історичний процес. Загальну основу цих нових поглядів може дати марксіська соціологія, але фактичну підставу й доказ треба всетаки брати з першорядних джерел, критично оброблених і перевірених. Таким побитом, джерела мають подвійне значіння: для автора історичної праці вони мусять бути фундаментом його висновків, а для читача вони являються найкращим матеріалом для характеристики історичної доби.

¹) Читанка стор. 6.

²) Там же, стор. 111.

Щоб закінчити перегляд книжки М. І. Яворського з боку методологічного, треба сказати ще про його марксіський підхід. У цьому підході—оригінальність і самостійність автора, вартість і значіння його книжки, квінтесенція того, чим він одрізняється од попередніх. М. І. Яворський послідовний марксіський соціолог—у цьому його сила. Він на конкретному історичному матеріалі немов виконує загальні вимоги цієї соціології, роблячи, як ми бачимо, першу спробу соціологічної історії України. Цей новий підхід виявився перш за все у виборі матеріалу для викладання. Матеріал торкається економічної бази—народного господарства, яке за цей час було натуральним, і надбудов, якими були соціальний устрій з класовими суперечностями, державний устрій і ідеологія. «Матеріалістична школа—каже він,—вивчає природні умови історичного розвитку, господарську систему й суспільні відносини, соціально-політичну надбудову та суспільну ідеологію; вона розглядає суспільні суперечності, що спричинилися до зміни соціального ладу».

Що до кількості цих матеріалів, то на першому місці стоять народне господарство й особливо устрій суспільства з класовими суперечностями. Автор ставить в органічний зв'язок економіку й класову боротьбу. Матеріалістична школа ставить собі таке завдання: виявити на історичних фактах матеріалістичну закономірність розвитку української історії, наростання що-раз нових суперечностей та антагонізму, поширення й поглиблення класової боротьби (стор. 5). Таким чином, суспільні відносини й класові суперечності являються для нього одночасно економічним базисом, а не надбудовою. На них він звертає особливу увагу і їх робить фокусом історичного процесу. Що до надбудов, то на політичний устрій він звертає увагу, а ідеології торкається дуже поверхово, і це шкода, бо таким чином культурної історії в українському процесі читач його книжки майже зовсім не побачить і тому цей процес для нього буде однобокий. Тут М. І. Яворський розходиться навіть з традицією встановленою провідарями у нас марксіської історії—М. К. Покровським і Н. Рожковим. В «Русской Истории» Покровського є окремих ідеологічний відділ, на чолі якого стоїть окремих співробітник Н. М. Нікольський. А ще більш характерно, що М. К. Покровський, надаючи такого значіння історії російської культури, присвячує їй окрему книжку. Н. Рожков теж одводить відповідне місце культурно-ідеологічному моментові. І М. І. Яворському також треба було б звернути куди більшу увагу на цю важливу сторінку українського історичного процесу, тим більше, що українське суспільство тратило в більшій мірі свої сили на культурні здобутки, ніж на державний устрій, в протилежність великоросійському, де до державного будівництва притягнені були,—чи по волі чи по неволі—це інша річ,—й широкі верстви громадянства. Можуть на це відповісти, що культурний рух, зв'язаний на Україні з національним,

виявився там у пізніші часи (XVI-XVII в. в.). Але й Київська й Волино-Галицька доби зробили великі досягнення в галузі письменства й мистецтва, і на них потрібно було б звернути особливу увагу. Між иншим, бажано було б розглянути питання про мистецтво стародавньої Київської Русі, з боку його класового й не класового характеру, бо були й ті, й інші пам'ятники.

Подивимось тепер, як розподіляє свій матеріал автор і які він приймає доби в еволюції українського історичного життя. Зауваживши, що історичний процес розвитку громадських відносин відбувається завжди ступнево, повільно й не має в собі різних границь та переходів, автор зовсім слушно додає, що в історії України так само, як і в усякій иншій історії, можна помітити на певних ступнях розвитку спільні основні риси, що звязують окремі етапи розвитку в одно ціле, в один тип громадських і соціально-політичних порядків, в один період (стор. 21). Раніш ділили історію України на періоди по ознаці політичній (Київський, Галицький, Литовський, Польський, Московський), виходячи ж з того, що економіка лежить в основі політики,— каже автор,—поділяємо історію України на такі періоди: 1) період натурального господарства, 2) період торговельно-кріпацький, 3) період промислового капіталізму, 4) період соціальної революції. Автор мотивує такий поділ на доби характеристикою кожної з них. Взагалі цей поділ можна прийняти. Треба тут тільки зауважити, що в своєму поділі автор не вживає слова феодалізм (який Н. Рожков кладе в основу свого поділу), але вводить його в більш дрібні поділи загального періоду натурального господарства.

Не торкаючись поки-що инших періодів, ми наведемо зараз лише його характеристику першого періоду, якому присвячена вся книжка. Період натурального господарства, каже він, починається з найдавніших часів, переходить через патріархальну родоплемінну організацію, дружинно-князівську добу Київської Русі, феодалізацію Київської Русі, розвиток феодальних порядків в галицько-волинську та литовську добу й кінчається з кінцем XV ст., коли починається розпад натурального господарства. Ознаки його такі: продукція задовольняє власні потреби виробника й спірається на рільництво та скотарство, ремесло не має виразних рис продукції на ринок, незначний обмін не утворює окремих торговельних відносин, суспільство не виробило ще готових складних суспільних організацій, окремих торговельних відносин, окремі етапи в розвитку суспільства настають поволі й непомітно (стор. 21—22). Але коли ми заглянемо в характеристику другого періоду—торговельно-кріпацького—побачимо там такі характерні риси, які помічаємо й у першому періоді: приватну земельну власність і торгівлю, з другого боку—з початку Литовського періода ми не бачимо різкого поділу суспільства. Що до характеристики першого періоду, то вона не зовсім відповідає фактам: продукція князівського й

почасти боярського господарства незадовольняла лише їх власних потреб, а в великій мірі йшла на продаж, скажемо, в Візантію, куди постійно перші київські князі, підвладні їм князі й бояре одвозили господарську продукцію: мед, віск, хутра, а також і іншу продукцію, не виключаючи мабуть і збіжжя; одну частину її брали на полюддях, а другу з своїх князівських і власних сел, які були, наприклад, у Ольги, а про величезні запаси хліба, сіна, меду і всякого товару оповідають нам літописи. описуючи, наприклад, події XII ст. в Чернигово-Сіверській землі. Викликає сумніви й характеристика торгівлі в Київську добу; нехай Київське князівство являється примітивно торговельною державою, як його називає В. В. Святловський, але все ж таки великий розвиток зовнішньої торгівлі у добу розвитку міст в південній Русі є фактом, якого не можна одкинути, хоч може й треба внести поправку в спостереження про це проф. В. О. Ключевського; а про продукцію на ринок ченців Печерського монастиря оповідає й сам М. І. Яворський. Взагалі треба було б зробити те обмеження, що ця характеристика не в однаковій мірі стосується до всього того періоду, який захоплюється натуральним господарством, бо й тут, як і в феодалізмі, була еволюція: початкова доба, розцвіт і занепад. Автор сам вказує, що натуральне господарство починається з найдавніших часів, переходить через різні ступені розвитку й кінчається в кінці XV ст. Але ж коли був мент його найбільшого розвитку? І чи становище його було однакове в різних частинах Української землі в один і той же час, скажемо, з одного боку—в степовій смузі, з другого—в Поліссі? Гадаю, що ні. Коли ми звернемося до змісту книжки М. І. Яворського й до характеристики народнього господарства у різні доби, ми побачимо різницю в залежності і од еволюції, і од природніх умов територій. Треба ще нагадати, що в характеристиці автора бракує вказівки на здобуваючу промисловість, а йде розмова лише про рільництво та скотарство, коли це питання дуже важне й погляди дослідувачів тут не однакові.

Після цих методологічних заміток перейдемо тепер до огляду змісту книжки М. І. Яворського у зв'язку з розподілом періода натурального господарства на дрібніші доби.

Книжка поділяється на вступ і 5-ть відділів. Вступ містить у собі 3 розділи: 1) про завдання історичної науки, 2) про завдання української історії і 3) про методологічні уваги до історії України. Дуже ясно й популярно, хоч іноді занадто примітивно (наприклад, в характеристиці попередньої історії, яка немов вважала за чинників історичного процесу правительства, міністрів та генералів) дається тут означення історії, якої науки, що дошукується закономірної причинності, яку вона бачить в продукційних силах суспільства, щоб-то в засобах праці та робочій силі. На цій суто господарській основі складаються маєткові суспільні відносини, що з них далі виростають

політичний лад та спосіб і зміст людського мислення, ц.-т. ідеологія (стор. 45). Дуже ясно сформульовано й інші загальні висновки марксіської соціології—про суспільство, класові суперечности, які колись буде знищено. Також просто й ясно й правдиво сказано про особливості української історії¹⁾, але однобічно зхарактеризовано усю дотеперішню історичну українську школу (про це я казав вже раніше). Методологічні уваги до української історії трохи поверхові, а про критику джерел в значінні критики нижчої й вищої є неясність в наведених прикладах (стор. 20). Інтересна характеристика тих методів, які вживає автор—індуктивного й дедуктивного; він надає їм обом однакового значіння. Далі ми побачимо, що з цієї дедукції виникне у нього чимало не опертих на фактах гіпотез.

Перший відділ присвячено первісному суспільству й він складається з 3-х розділів: 1) Територія та її минуле; 2) Колонізація південно-східньої Європи; 3) Культура східніх слов'ян в часи їхнього розселення (24—59). В першому розділі автор оповідає про давнє доісторичне минуле нашої території; тут він одверто каже про існування людини ще в третичну добу:—«в середині третичної доби,—каже він,—з'явилися тварини, які почали далі розвиватися в людей, з ними історія нашої землі вступила в наступну добу свого існування—в четвертичну. Сліди цієї першої породи людей третичної доби вдалося вченим відкрити наприкінці XIX ст.; знайдені кістяки людини переходової від третичної до четвертичної доби й численні сліди людини першої половини червертичної доби недвозначно показали, що в цей далекий період... жили люди, що мали навіть розвинену кам'яну культуру» (стор. 26—28). Так рішуче, догматично М. І. Яворський відносить початок людського роду ще до третичної доби, коли він мусив добре знати, що в науці є й інший погляд великих спеціалістів. В бібліографічних вказівках він не посилається чомусь на славнозвісну працю проф. Обермайера «Доисторический человек», яка в російському перекладі вийшла в бібліотеці природознавства за ред. проф. Мензбира з передмовою проф. Анучіна. А там, на підставі власних дослідів автора (проф. міжнароднього Париж. Інституту виучування доісторичної людини) й критичного огляду джерел, досить твердо встановлено висновок, що всі найстарші знахідки кісток первісної людини й навіть знаряддів чоловіка не старші від четвертичного періоду, до якого й належить палеоліт, найстаршою добою якого є Шельська доба. Чоловік жив у Європі навіть не з самого початку льодовикової доби, а починаючи лише з другої льодовикової доби. Найстарші кістки первісної людини було знайдено в Германії біля дер. Маурер; вони належать

1) Тут треба лише спростувати твердження автора (стор. 14) що 1000 р. тому не було ще ніяких ознак окремішності українців і великоросіян; тут автор вступає в суперечку з акад. Шахматовим що до мови.

до другої половини четвертичного періоду. Череп Неандертальського чоловіка також четвертичного періоду доби палеоліта. Це все *homo primiginius*, з якого утворився й *homo sapiens*. Проф. Анучін у своїй передмові до книжки Обермайера додає од себе, що американські вчені, розглянувши висновки де-яких вчених про знахідки в Америці третичної людини та її знарядь, прийшли до думки, що вони не старі й навіть досить сумнівні.

Переходячи до української території й до знахідок на ній палеоліта, М. І. Яворський лише називає їх, але не определяє їх відносної старовини, на що ми маємо вказівки, не показує читачеві, до яких доісторичних західньо-європейських культур треба однести, коли це є основне наукове питання. Читає, наприклад, прочитає в якійсь загальній історії культури про Шельську й інші доби розвитку й не знатиме, чи в нас на Україні були, чи ні знахідки цих культур. Характеристика палеоліта, неоліта на Україні у автора занадто загальна, а в бібліографії нема вказівок на наукові твори, їм присвячені. Автор не наводить тих численних розвідок, які присвячено археології України, він навіть не згадує про «Археологію Росії», «Каменный век». Уварова, де зведено було факти й про кам'яну добу на Україні; він не черпає з розвідок Хвойка, Вовка, Феофілактова матеріалу для характеристики цієї доби на Україні. Замість конкретного матеріалу він керується іноді апіорними думками; так, наприклад, він каже, що поняття про душу та про богів людина ще не мала й не знала, бо «смерти звичайної вона не бачила, а бачила тільки загибель від пазурів звірюки». Хіба таки справді усі тодішні люди гинули лише од пазурів звірюки? Цей апіорний висновок не відповідає дійсності, є помилковий, бо в Ориньякську й Солютрейську добу палеоліта, які старіші за наш український палеоліт, була вже релігія-культ предків і навіть похорон (див. Обермайера *op. cit.*, стор. 207, 214—215). Те ж саме бачимо ми й в пізньому палеоліті Мадленської доби (до якої належать і наші українські знахідки в Мезені на Чернігівщині); там вже добре розвинене мистецтво на релігійному ґрунті з символюкою, з культом фаллуса¹⁾, цікавий пам'ятник якого знайдено й у нас в Мезені Ф. К. Вовком. М. І. Яворський каже, що людина дилювіяльної доби не знала над собою ніякої влади (стор. 29), коли, в дійсності, знайдено в Мадленську добу жезли начальників²⁾.

За палеолітом або дилювіяльним періодом М. І. Яворський ставить ще переходову добу од палеоліта до неоліта, одначе, визнається в науці й інший поділ, що усуває переходову добу, а поділяє палеоліт на 2 частини—старий і новий, а в неоліті визнає ранній і пізній, і це має особливе значіння для України, де взагалі ми маємо й новіший палеоліт, і новіший

1) Там же, стор. 239, 248.

2) Там же, стор. 241.

неоліт. З переходною добою палеоліту автор зв'язує нову організацію суспільства у формі матріярхату (стор. 32—33) і взагалі хоче зв'язати ступені доісторичного побуту людини на підставі археології з розвитком її соціальних форм. Це питання дуже важливе, але все це робиться в догматичній формі, коли треба було б сказати, що це є наші гіпотези, основані на дедукції. А автор і цю переходову добу і неолітичну характеризує в загальних рисах.

Не досить повно він торкається й найбільш характерного явища українського неоліту—трипільської культури, одкритої Хвойком:¹⁾ не каже, наприклад, про її надзвичайне поширення, яке зараз просліджено й далеко за межами України, мовчить про дуже інтересний зв'язок її з Домикенсько-Грецькою культурою, який встановлював проф. Штери на підставі своїх розвідок в Петренах. Про мідяно-бронзову культуру на Україні сказано занадто поверхово, хоч цього питання торкалися відомі українські археологи й дуже цінні знахідки ми маємо на Слободжанщині в розкопках В. А. Городцова. Але автор не скористувався зовсім навіть Харківським Археологічним Музеєм, де зібрана сила археологічних пам'яток Слободської України, у тому числі й мідянобронзових (знахідки проф. А. С. Федоровського), і де він міг би наочно показати й простежити розроблення мідяних руд у Донбасі. Однак, ні про цей, ні про жоден з археологічних музеїв України М. І. Яворський не нагадує своїм слухачам, а зараз і читачам, так, немов би їх зовсім не було, тоді як зараз ці музеї є дорогоцінним засобом для вивчення історичного минулого України і мають величезне науково-педагогічне значіння й для широких кол громадянства. Про культуру залізної доби, починаючи з грецьких колоній і продовжуючи скито-сарматськими племенами сказано поверхово, хоч ці дві культури мали найбільше значіння для дослов'янської колонізації серед культур інших народів, що жили на території України; автор зовсім проминув навіть характерні риси їх господарства, які особливо є цікаві для історика марксиста. На жаль свого загального розвитку різних стадій культури автор не зв'язує з конкретним матеріалом про побут цих народів (скитів, сарматів). Історичні дані про розселення слов'ян і східної групи їх анів наведені докладно, не зрозуміло лише, чому полян автор називає невеличким племенем. На якій чи на яких підставах йде оповідання про культуру східного слов'янства—полян, сіверян і т. д., про це читач не знатиме, й тому цей відділ, як і інші, де йде розмова про соціально-економічний уклад і культуру, буде для нього безпідставним; і було б краще щоб він був опертий на конкретному матеріалі, скажемо на такому багатому й важливому для побуту, як археологічні дані по розкопках в землях

¹⁾ Див.—Хвойко. «Начало земледелия и бронзовый век в среднем приднепровьи». (Тр. XIII Арх. съезда).

полян, сіверян, древлян і т. д. (Антоновича, Самоквасова й инш.) якими, на жаль, автор зовсім не скористувався; він навіть не посилався на зводки їх, зроблені наприклад, Антоновичем і Біляшевським, хоч вказівки на них він міг би знайти в моїй «Русской истории». Старі історики, як скажемо Соловійов, перш за все використовували про побут фактичні відомости джерел, і завдяки тому, що їх було дуже мало для стародавньої доби, то не дивно, що з'явилося багато різних поглядів і суперечок про те, чи була у східних слов'ян родова, чи общинна організація, який характер мало віче. І ось, кожен по-своєму тлумачив дорожціні відомости літопису про рід, притягаючи сюди на підставі порівнюючого методу й чеський суд Любуші, висловуючи теорію слов'янської задруги й т. д.. М. М. Ковалевський, складаючи відому монографію про рід притяг для вирішення цього питання багатий порівнюючий матеріал Тепер М. І. Яворський вирішає усі ці спірні питання остільки догматично що немов би він користується якимись певними доказами, одначе, не посилаючись на жоден з них, і навіть не доводячи тих з них, які мають першорядне значіння, як єдині фактичні вказівки старих часів, як, наприклад, спомини літопису про родову організацію. А хто знає джерела стародавньої історії слов'янства взагалі й східного зокрема, той повинен сказати, що для характеристики соціально-економічного укладу східних слов'ян і українських зокрема таких історичних джерел, сучасних тому моменту, у нас майже зовсім немає й що мимохіть ми мусимо користуватися додатковими даними археології, лінгвістики, етнографії а також і готовими висновками історії загальної культури на підставі порівнюючого чистого дедуктивного методу, про вживання якого попереджав нас М. І. Яворський. А коли висновки цього методу прямо, без доказів прикладаються до історичного українського процесу стародавніх часів і виключно майже на їх підставі описується соціально-економічний устрій з його виробництвом, родоплемінною організацією, патріархальною родиною, вічами, племінними спілками, то до цього треба додати лише одно слово: що це є робоча гіпотеза, висловлена на такій підставі. Од таких гіпотез не ухилялися й старі українські історики, як, наприклад, М. С. Грушевський, яким користується і М. І. Яворський, але вони орудували усім матеріалом джерел і наукової літератури й висловлювали в своїх дослідях і свої власні висновки й спостереження. Так методологічно правдиво підходить до питань і Н. Рожков, показуючи читачеві, на якій підставі він робить свої висновки, скажемо, про староруське землеволодіння.

Другий відділ (стор. 59—85) присвячений князівсько-дружинній добі. Він взагалі може задовольнити читача своїм більш фактичним змістом і далеко меншим числом недоказаних гіпотез,—і це зовсім зрозуміло: для цієї доби є вже досить провірених в науці даних і висновків, бо, як казав

М. І. Яворський, про неї написано цілі томи (і, звичайно, не лише про одних князів, а, головним чином, про суспільство й культуру) у тому числі й «Киевская Русь» М. С. Грушевського. Цей відділ зовсім слушно розподіляється на 3 розділи: 1-й присвячений переходові родоплеменної організації в територіальну мійську, 2-й князівсько-дружинному ладові, 3-й будуванню Київської держави. Новий стан розвитку—територіальна організація—мотивується й характеризується дуже яскравими рисами, хоч знов таки, треба сказати, більш на тлі загальної соціології й економічного базису, а не на документальних даних, яких ми не маємо. Доба ця виросла з земельних господарств-дворищ, з їх зв'язків земельних громад (вервей), з міст (городів) з їх пригородами й нарешті з усього цього виросло найбільше територіальне об'єднання—земля-волосять. Про увесь цей процес автор оповідає дуже ясно, навіть яскраво, так немов він сам був свідком його утворення або, принаймні, прочитав опис його у якогось з учасників; але... читач знову таки не знає, на що опирається автор у своїй ладній архітектоніці й чи це—гіпотеза, чи доведені висновки; своїх висновків про розвиток городянської системи на Україні автор не зв'язує з гіпотезами Ходаковського та проф. Д. Я. Самоквасова; слово городище він вживає в такому значінню, якого воно, здається, не мало (міста заселеного, а не спустілого). Єдиною фактичною документальною вказівкою є лише свідoctво літопису про віче головних міст і їх пригородів, яке М. І. Яворський відносить до дуже давніх часів, хоч його можна розуміти інакше: до давніших часів належить лише свідoctво про споконвічне існування віч («ізначала»), а залежність пригородів од центральних міст характеризує й пізніші часи. В розділі про дружино-князівській лад, його походження пояснюється економічною й військовою силою князів в землях-волостях; але звідки взято усі подробиці—невідомо, бо посилка на «думку» письм. Маврикія нічогісінько не дає. (70—73). А між тим М. І. Яворський чомусь не наводить з літопису класичного виразу древлянських послів Ользі про їх тубільців-князів («а наші князі—добрі суть»), коли цей вираз має величезну вагу при вирішенні питання про існування князів-тубільців взагалі. В опису похорон руського купця М. І. Яворський бере лише невеличкий уривок, коли це оповідання остільки яскраве, що з нього треба було б взяти значно більше (стор. 74). Тут же він робить до того ще й дві помилки: 1) каже, що це діялося в столиці болгар Ітилі, коли столицею болгар були Болгари, а Ітиль був столицею Хозарії; 2) думає, що наводить достотну цитату з Ібн. Фоцлана, коли в дійсності це є чийсь дуже короткий переказ Фоцлана.

3-й розділ—про будування Київської держави—викликає також багато сумнівів. Я нагадаю про них дуже коротко. М. І. Яворський каже про панування у ті часи «натурального господарства» і з цим можна з де-якими обмеженнями погодитися.

Ці обмеження торкаються перш за все зовнішньої торгівлі, значіння якої він, на мій погляд, дуже зменшує. Не можна згодитися з твердженнями автора, що на Київській державі не було своїх купців і що вони не торгували своїм крамом на чужих, хоча б навіть візантійських, базарах,—все це робили чужоземні гості купці (стор. 77); що чужоземні гроші, які викупуються в великому числі кладів, не були для них грішми, а лише окрасами, коли в дійсності у нас були власні гроші (Володимирове золото й Ярославове срібло) і окрім того, що куди важливіші були вісові срібляні гривні, в кожній землі навіть окремі, які теж були грішми, а не окрасою, тоді як другі шийні гривні, обручні справді були окрасами. Про величезну торгівлю Київів свідчить і сам автор, кажучи про ті шляхи (Солоний, Грецький, Золотий) які зв'язували його зі сходом, півднем і заходом (стор. 79); він тільки помиляється, на мою думку, в їх топографії. Значіння варягів в торгівлі згодом зменшилося, а про це нічого не каже автор. Помиляється, на мій погляд, автор, кажучи, що поняття Русь довго не було назвою для території Київської держави (стор. 80), що сила Київів виросла лише на грабницькій торгівлі. Процес об'єднання Русі-України Київською державою в освітленні автора являється однобічним і, так би мовити, занадто елементарним. Бракує таких першорядних елементів об'єднання, як захист, який давала Київська держава племенам від зовнішніх ворогів і їх заходи про внутрішній лад у формі князівського суду, який населення визнавало більш справедливим, ніж суд княжих тіунів.

3-й відділ є присвячений процесу феодалізації землі, класовим суперечностям і занепадові Київської Русі. Новий феодальний лад виріс на суперечностях і розпаді дружинного ладу. Автор робить влучну характеристику феодалізму, намічаючи у ньому 4 риси: 1) феодальну земельну власність; 2) владу на її ґрунті над підлеглим населенням села; 3) ієрархічну підлеглисть нижчого феодала вищому; 4) натуральний характер виробництва та розподілу. Оттака феодалізація була й у нас, і вона поклала певний початок класового суспільства; автор описує різні класи тодішнього суспільства: боярство з молодшою дружиною, сільські громади (з смердів), міські громади з їх купецькою знаттю, ремісниками, нарешті нанизу були підневольні холопи. Спробу характеристики українського феодалізму і його походження на тлі історичного матеріалізму я визнаю досить вдалою, виключаючи деякі окремі твердження, що не доведені фактами про підсічне та мотижне рільництво, яке переходило у переліжне, про утворення приватної земельної власності, яке почалося раніше, про появлення в цей час своїх купців-тубільців, коли вони були вже давно, про шкіряні гроші, яких зараз не визнають, про відсутність грошей, які існували, про назву Україна, про віче, якому автор не надає великої сили, окрім в Україні лише Київів. В розділі про класові суперечності автор описує класову

боротьбу, як це вже робив раніше М. Н. Покровський, на Київських вічах, але, на жаль, не наводить доказів свого аналізу літописних текстів, які дали б цей доказ, картину вибухів,—і тоді б сам читач побачив, які були їх причини й характер: чи політичні, чи соціальні. Про заколоти після 1146 року сказано, що вони «вибухали що-року» (стор. 108), але ж це не доведено. Занепад Києва правильно зв'язується з наїздами кочевників, серед яких чомусь не згадується про торків і чорних клобуків, які, однак, відігравали дуже велику роль в житті України. Про Мономаха сказано, що він «чванився у своїм поученні перед дітьми своїми походами за челяддю й налічував їх аж 83», а в тексті «поучення»¹⁾ лише сказано, що у нього було 83 «путей», цеб-то усяких військових походів і сутичок, більшість яких і перелічено; були тут і походи, де він ополончувався челяддю, були й такі, де Мономах визволював українських бранців, були й такі, де у нього самого вороги одбирали челядь, були й такі нарешті, що не зв'язані були з метою добути челядь, а чи здобув він її тоді, чи ні — невідомо; були й такі, що кінчалися угодою або звільненням самим Мономахом половецької челяди. Взагалі Мономах не «чванився» перед дітьми своїми походами за челяддю²⁾, і коли згадував про це, то як про побутове явище їх часів, як це ми бачимо в опису про знищення міста Минського, де «не залишилося ні челядина ні скотини». І ось констатування такого явища як звичайного, побутового, на мій погляд, вже куди важніше, ніж хижацтво Мономахове, по виразу М. І. Яворського. Хіба ж можливо так вільно поводитися з текстом джерел? А щоб ще більше підкреслити хижацтво Мономаха, М. І. Яворський трохи далі пише, що «Мономах що-року виражав валки з живим та не живим крамом на захід» (стор. 109). Це був би дуже цікавий і новий факт, коли б він був доведений автором, але він цього не робить, мені він не відомий і я гадаю, що його й не було.

А ось третій приклад такого необережного відношення до джерел. Щоб виявити, як баришував фундатор осадчій Києво-Печерської Лаври Феодосій, автор каже, що Київ послав по крам і з крамом навіть ченців своїх, як про це читаємо у Патерику Печерському; там оповідається, як Феодосій їздив з Курська з купецькою валкою, та скільки баришів мав другий чернець Ісакій (стор. 109). Але даремно ми б розшукували у Печерському Патерикові оповідання про це крамарське подорожування Феодосія з Курська, по дорученню Києва; в дійсності є лише оповідання про те, що Феодосій, утікаючи від своєї родини з Курська, прийшов з купецькою валкою до Києва, щоб поступити в ченці! Оттак вільно поводиться М. І. Яворський з джерелами.

1) Літ. по Лавр. списку 1872, стор. 238—241.

2) «А се поведаю, дети моя, казав він, труд свой, ожеся есть тружал, пути дея и лови 13 лет».

Четвертий відділ (115—140) присвячено феодалізму Галицької доби. На цю добу М. І. Яворський звернув особливу увагу й обробив старанно. Тут оповідається про боротьбу за гегемонію й владу в цьому новому центрі, який прийшов на зміну Києву, про татарчину, або татарську зверхність і про монгольські часи. Тут феодалізм виразніше помітний, і зріст матеріальної культури й мистецтва, і де-який занепад духовної культури. Але, на мій погляд, тут історичної перспективи не витримано: культуру Київської Русі зменшено, а Галицької збільшено. Яскраво описані клясові загострення тих часів, хоч, на жаль, автор не наводить ніяких уривків з тих літературних пам'яток, де є на них вказівки (стор. 125). Ролю татарщини з'ясовано досить яскраво, хоч трохи однобічно й автор не звернув відповідної уваги на негативний її вплив на населення, і коли татари, скажемо, руйнували та нищили міста, не минали вони й смердів¹⁾. В спробі нового освітлення татарщини М. І. Яворський уже знайшов собі попередників—Н. П. Дашкевича й особливо М. С. Грушевського, але він зв'язав з нею нові соціальні форми, які виникли з загострення класової боротьби, в якій татари стали на сторону смердів проти князів.

П'ятий розділ присвячено литовській добі—третьому збиранню земель (Литвою), продукційним відносинам на Україні XIV—XV ст. і боротьбі за суспільно-політичний уклад. Він найцікавіший, особливо в 2-му своєму розділі, де йде мова й про сільсько-господарську продукцію, і про форми землеволодіння у XIV—XV ст., і про класові відносини у сільській продукції, й про промисловість, і про торговлю, і про суперечності міського виробництва. У 3-му розділі оповідається про відому боротьбу за привілеї, про міське й сільське самоврядування, про політичний устрій земель і про Литовсько-Польські унії.

До тексту книжки прикладено бібліографічні вказівки на наукові розвідки й, випадково, на джерела; вказівки досить повні й багаті що до вступу і 1-го відділу. Є де-які коректурні помилки: автором історії великого княз. Литовського названий Антонович-Іловайський, коли це були письменники, між якими не було нічого спільного. Лінніченка названо Вінніченком. Про де-які прогалини бібліографії я вже казав раніше.

Такий оригінальний зміст «Начерку» М. І. Яворського. Його сила полягає в новому соціально-економічному підході до української історії. Це—перша спроба історії України на тлі історичного матеріалізму. Цей марксівський ґрунт витриманий автором від 1-ї до останньої сторінки. Заслуга автора полягає в тому, що він приклав нового методу до української історії, в чому з цього боку майже не мав попередників. Він не міг

¹⁾ А про грабіжництво татар при заснуванні навіть ними слобод у XIII ст. на Сіверщині, нехай М. І. Яворський прочитає цікаве оповідання під 1283—84 р. Воскр. та в Нікон. літопису (П. С. Л. т. 7 і Нікон. літопис III, 76—84).

покластися ні на свої, ні на чужі досліджування навіть окремих питань в марксівському напрямку. Сам пробивав собі новий шлях, щоб збудувати історію України згідно з вимогами марксівської соціології. Але зробити це—не в силах окремої людини, і тому це—лише перша спроба, а саме завдання мусить стати зараз як найактуальніше перед цілим поколінням нових і старих українських істориків. Треба, щоб з'явилося якомога більше досліджувань на соціально-економічному ґрунті, тоді—і тільки тоді—і висновки синтетичних загальних начерків будуть більш обґрунтовані. Повинна відродитися нормальна чиста наукова критика, а не якісь бібліографічні замітки, чи то загально похвальні, чи навпаки лайливі. Відповідно тому потрібно, щоб автори дивилися на критиків, яко на своїх співробітників в колективній праці. Я б бажав, щоб М. І. Яворський так поставився й до моєї критики.

ЮР МЕЖЕНКО

Театр Михайличенківців.

(До ювілею жовтневої революції в українському театрі).

Після жовтня театр взагалі, а український особливо, опинився в дуже скрутному становищу. Сучасність вимагала свого виявлення, а живі сили театру не могли йти в ногу з титаничними подіями і з небувалими в світі змаганнями маси на право творення життя. Не треба повторювати відомі всім причини тому, доволі буде констатувати цей факт і зробити висновок: темп революційного життя і психологія революційної доби не оплоднювали авторів і режисерів кілька перших років не тому, що були неплодні, а тому, що традиційність змагалася за свої права в театрі. Ті окремі проби дати революційний театр, що знайшли собі місце не лише на кону студій та нових театрів, але добирались і до старих театрів, де трафарет і штамп були за догму—звичайно революції не творили. Не творили й не могли створити вже тому, що не зрозуміли необхідности нового підходу. Психологічно-побутовий театр був перед революцією найвищим досягненням і віра в методи його впливу на психіку глядача була непорушна. Революція цієї віри не зламала одразу і тому навіть та частина діячів театру, що прийняла революцію і захотіла творити для неї, не шукала нових театральних форм, бо вважала старі за найдосконаліші, найкращі, найхудожніші. В цьому була кардинальна помилка й це робило навіть найщиріші революційні бажання творчо безсилими й надавало їм властивості консерватизму, рутини та взагалі робило їх назадницькими.

Треба було вийти з того тупого заулка крізь нові двері, власне не крізь двері, а проломивши мур, що затулив вихід. Психологізм або етнографічного, або сальоново-фрачного побуту був почасти свідомо, а здебільшого несвідомо відсунутий з життя кожної людини в далеке минуле. Це минуле забувалося, бо надзвичайні враження, що викликала революція, проковтнули і вбили старе життя. Дарма пробували писати й стверджувати сталість психологічного побуту¹⁾. Це були не правила, а винятки, що тільки ще виразніш підтверджували цілком протилежне

¹⁾ В російських журналах з'явилась ціла низка статтів на цю тему. Одна з тих статтів належить і нашому українському письменникові М. М. Могилянському.

правило. Нова психологія прийшла з жовтнем,—треба було тільки вхопити її суть, відчуті її основи, знайти коріння.

Говорючи про психологію, я одразу ж одмежовуюсь від психологізму, це—речі не тільки різні, а часто навіть ворожі. Психологізм, як продукт буржуазної культури, тягнув до старого викривання переживання, до хворобливої замкненості індивіда в самому собі. Жовтень приніс нові темпи й теми. Далеко не всі їх одразу зрозуміли та усвідомили, а театрові це було зробити найтяжче, бо мабуть ні одне з динамічних мистецтв не було таке традиційно нерухливе, як мистецтво актора.

В українському театрі зрозуміли жовтень як жовтень, а не як європеїзацію Одарок та Панасів, чи одягнення Борулі в халати Журдана. Марко Терещенко першим став на шлях революційного розв'язання театральних проблем, категорично розриваючи з тим, що не могло служити революції. Не треба з того виводити, що Терещенко став на послугах революції, навпаки—він сам творив її, допомагаючи викристалізованню нових форм нового життя.

В історії роботи Марка Терещенка, що в 1920 році став на чолі Центростудії у Києві (нині театр ім. Г. Михайличенка), є кілька рішучих моментів, вияснення яких в повній мірі виявить обличчя того колективу, що героїчно змагався за свою правду, за перемогу революції над міщанством.

*
* * *

Першою роботою, виставленою публічно в Києві в оперовому театрі з початку 1921 року, була композиція—«Перший будинок Нового Світу». Не можна про цю виставу говорити, як про щось цілком викінчене, довершене. Це була спроба виявити ті нові шляхи, по яких накреслив собі працю Михайличенківський колектив. Це був експеримент, який довів, що нове творче слово, сказане сильно й рішуче, не може не зворушити маси.

«П. Б. Нов. Св.» в основу своєї роботи поклав метод колективної творчості. Це треба розуміти так, що творча ініціатива кожного окремого виконавця не була обмежена чи обрізана волею та ініціативою режисера. Єдиної волі (на цьому був збудований театр минулого, і ми сачимо, як по цьому ж принципу будуються нові революційні театри) не було. Кинута колективові ідея розроблювалася ним в мозаїчний спосіб. Не було єдиного автора тексту. Слова творили різні касти, зовсім не передбачаючи того, що вони будуть використані Михайличенківцями для театального дійства. Не було центральної особи дійства. Взагалі у виставі не було осіб, не було людей, була стихія творення світу.

Надзвичайно вірно й тонко було відчуте екзальтований патос революції. Правильно зрозуміли безличність великих подій. Талановито виявили руїну світа, з якої має повстати новий будинок. Матеріалом для виконання був рух і образ. Слово, як звукове явище не було використане (надто було б психологічним в тому космічному напруженні), і це хоч і почувалось, але не

дуже вражало, бо в тому була логіка. Був рух і головним чином рух. Образи тексту всі були зв'язані асоціативно з рухом. Актор був елементом руху і звук був йому потрібний як вигук, що має збільшувати екстаз. Зміст всієї композиції полягав в русі не індивідуальному, а масовому, і шукали мільйони мільйонів мускулястих рук. В комбінації руху й образа не було момента ілюстрування. Так роблять ще й досі в театрі. Рух не мусив ілюструвати, або розвивати образ, так само й слово не було поставлено в положення роз'яснюючої частини дійства. Це був спільний екстатичний потяг виявити космічну бурю, руїну світу.

Дійсно, помилково й невлучно цю роботу було названо «Першим Будинком Нового Світу»:—будинка не було і як що він мріявся в тій руїні, то, безумовно, був такий далекий, такий нереальний і такий ще неприступний. Це було повстання одвічних космічних сил, було нищення старого світу, була всесвітня революція, в якій найменший атом творив революцію та власне це й була революція атомів.

Але, повторюємо, це була спроба, експеримент, на якому треба було переконалися, що театр знайшов теми революційного життя, знайшов шлях, яким можна дійти до виявлення революційної доби. Експеримент був, безумовно, вдалий. Маса глядачів розворушилася й не було пасивних, покололися за і проти, але не було байдужих.

Шлях було знайдено й дальша робота Михайличенківців (тоді їх ще здебільшого звали «центростудійцями») пішла по тих основних лініях: дійство = рух + звук (асоціація з рухом).

* * *

Після першої вистави «Першого Будинку Нового Світу» починається новий стан удосконалення досягненого. Нові методи було знайдено, їх треба було розробити, підвести під них теоретичний ґрунт, відкинути в роботі випадковість, виробити техніку праці, зформувати в точні формули ті принципи, що їх збагнули творчим завзяттям, але цього було замало для дальшого розвитку роботи.

Починається напружена студійна праця, інтенсивний технічний вплив, але ідеологія, звичайно, лишається та ж сама, що й у «П. Б. Н. Світу». Справедливо, бо хіба за той час патос революційної боротьби став іншим. Те, що запалило творчість колективу в 1920 році, ще горіло ясным полум'ям і в 1921 р. Той вогонь, в «чорному диму якого кам'яниці, залізо відблисками вибуху тріскають», розгорівся так, що не тільки землю запалив, а небо від нього запалахкотіло й тому послідовним був слідуючий крок:—композиція «Небо горить». Ця робота до обличчя Михайличенківців по суті нічого нового не додавала. Звичайно, там вже було видно школу, почувалося, що колектив знайшов для себе закони, по яких він творить своє «мистецтво дійства». На композиції «Небо горить» вже можна було вчитися глядачеві, режисерові, акторові. Там були ясні завдання, а не лише революційний

пал. Була глибока свідомість в технічному виконанню; словом, було те, що виводило всю роботу з стадії шукань в нову стадію вивчання. І я гадаю, що цей перелом від інтуїції до знання в історії розвитку центростудії є надзвичайно важливий. Правда й те, що для стороннього ока він дуже мало помітний, він не дає таких наслідків, що одразу кидаються в вічі, але вся його вага як раз в тому й полягає, що він дав можливість з одної вистави створити театр, він виробив досконалих техніків, яких ми бачили в 1923 році, він з гуртка завзятої молоді зробив цитадель театральної революції. І велика заслуга керівників та ідеологів, що вони не спокусилися на дилетантизм, не злякалися зробитися на довгий час учнями й лабораторними дослідниками.

Після «Небо горить» продовжується технічне удосконалення в роботі, але входять нові психологічні моменти, на яких треба спинитися й тому, що вони самі по собі цінні, та й тому, що причини їх виконання дуже цікаві й безпосередньо зв'язані з типом революції.

* * *

В зв'язку зі зміною революційного темпу, відродженням в побуті дрібноміщанської традиції, зміцненням впливу на життя купецько-буржуазної ідеології, словом, з появом всього того, що вимітав час творення епосу революції,—мілкі й дрібні інтереси бувшого колежського регістратора поруч з апетитом грошевитого куркуля—знову почали входити в життя. Час патосу й епосу відходив, починався час побуту. «Неп» в перетворенні правдивого революційного змагання—це показав колектив Михайличенківців. Після великих епічних постановок починають працювати над невеликими спробами, дрібними ліричними або ліро-епічними творами і з неминучою послідовністю доходять до сатири. З'являються такі композиції, як «*Marche funebre*» (на слова М. Любченка), суто індивідуалістична лірика, яка в обробці колективу набула нових неперечутих і непередбачених автором рис, але значно виграла від цих нових втілень образу. З'являється «Дума про козака Нетяпу» (буфонада), ліро-епічна річ з домішкою сатири. Цей сатиричний момент в композиції був найбільш підкреслений. Створюють ще одну буфонаду (на слова Руданського), побутово-сатиричну річ, в якій так само найбільш висувують елемент сатири. Очевидно, ці справи над сатиричними мотивами опреділили й останню композицію—«Карнавал», за яку мова буде далі.

Праця над дрібними композиціями цікава тим, що виявила пролетарську ідеологію, яка не дуже була помітна в попередніх двох композиціях, де велетенське масове напруження, що мало в собі класові сили, покривало пролетарський світогляд так, що його було тяжко розглядіти.

Ці справи з невеличкими композиціями ще додали колективові великого технічного завоювання: голос окремого виконавця, слово як звук, були уважно простудійовані й техніка вимовлення

значно підвищилась. Це вже був момент приєднання нового первня:—до руху та до слова-образа додали слово-згук. Звичайно, це нове вимагало глибшого самоаналізу виконавця, який почав шукати виправдання тому, а не іншому згуку. Але це все ж таки не притягло ні психологізму, ні сюжетности, ні всього того, що було непорушним *credo* старого вмерлого театру.

Остання композиція «Карнавал» явилась, можна сказати, тріумфальним завершенням 3-хлітньої упертої роботи, великого горіння й незламної віри в свою правду. Як що три роки більшість не знала, меншість лаяла, а невеличка купка співчувала, то після «Карнавалу» можна з певністю сказати, що знають всі й більшість приймає й розуміє. Звичайно, говориться не про обивательську більшість, а про тих, для кого ця композиція зроблена—про пролетаріат.

* * *

Що ж нового, цінного, інтересного дав колектив Михайличенківців в постановці «Карнавала».

Законспектую те, що вже кілька разів я писав, і подаю лише самі твердження без доказів, без аналізу.

Відкинуто психологізм; його замінив трюкізм, збудований на прекрасній, бездоганній техніці тіла. Замість «переживання» висунуто «положення». Замість внутрішньої «глибини» подано несподіваність, що часто-густо межує з цирком.

Сюжет, як логична будова дійства,—відкинуто, дійство складається з моментів, звязаних рухом, а не зростанням фабули.

Скасовано героїв і героїнь—проте це одна з частин сюжету.

В основу дійства покладено рух, якого здебільшого взято з виробничих процесів. Це походження руху—доцільність—заступає відкинуту оцінку естетичної краси.

Центр дійства не особа, а юрба—колектив—група. Ті персонажі, що виступають окремо, завжди підкреслюються, як момент негативний, з них сміються, їх ганьблять, вони—об'єкт сатири.

І саме велике досягнення наприкінці:—створено сучасну сатиру, знайдено темп сьогодняшнього дня, показано нові шляхи для боротьби з тою силою—«всефедеративного міщанства», яке плюючись виходить з театру, яке безсило лає нове життя, яке потопає в болоті традиційної пошлости й не бачить, що навіть «Неп» не міг згасити полум'я революції.

А доказ тому, що революція творить і творитиме театр імени Михайличенка, що крізь злидні й ворожнечу він проведе своє творче дійство.

Р. С. В де-якій мірі піднесений тон цієї статті пояснюється тим, що писалася вона під вражінням 3-хлітнього ювілею театру 16 грудня 1923 р. А хіба в наших умовах трьохлітнє існування українського революційно-творчого осередку не є знаменна подія?

Чи ж багато ми можемо нарахувати таких ювілянтів?

Пристосування латиниці до потреб української мови.

В 6—7 ч. «Черв. Шляху» ще раз порушив С. Пилипенко важливе й цікаве питання переходу на латинське колись, тепер інтернаціональне письмо. Лист той писаний латиницею.

Та з точки погляду української фонетики не зовсім пристосованою видається нам та форма латинці, котрою користується С. Пилипенко. Значно краще від уживаної в «Семафорі в Майбутнє» київськими футуристами, в яких приміром, знаку «х» ужито не для піднебінного глухого спiranта а для африкати «ч», а знак «q» для «х», «w» ужито для звуку «ш», вона вимагає, правда, небагатьох змін.

Транскрипція Пилипенкова на своє місце ставить знака «х» и для ш, ч, ж бере чеські знаки š, č, ž як і годиться, за знак помнякшення уживає апострофа «'» (як уже й «Сефафор»). Отже, небагато зостається змінити в транскрипції Пилипенковій, щоб зробити її цілком послідовною й доцільною.

По-перше, потрібна уніфікація в відзначенні помнякшення; тов. Пилипенко пише «vidhuknet'sja», тоб-то раз (перед приголосною) відзначає помнякшеність апострофом, а другий (перед голосною) відзначає її «j»отом. Від подібної спадщини нашої шкільної «науки» нам треба як найскорше одмовитись. Ніякої різниці в вимові «мнякшених» суголосних в обох випадках немає—це раз. З другого боку, «j» ми уживаємо як знак йотації і таким чином плутаємо в правописі мнякшення з йотацією—це два. Отже, очевидно, треба «j» залишити для йотації, а «'» для помнякшення, як це й робиться в науковій транскрипції.

Наша пропозиція буде, крім того, в групах шелестівок «мнякшених» (палатальних) відзначати це помнякшення тільки один раз—іменно апострофом над останнім знаком групи. Таким чином ми усуваємо непослідовність сучасного українського провопису в таких, приміром, випадках, як «панський», з одного,

«польський», з другого боку, словах. На нашу пропозицію будемо писати й там і там один апостроф *ps' i ls'*. Це буде перше «правило» нашої запропонованої читачеві транскрипції—проти нього ледви чи хто сперечатиметься. Розуміється, переходячи на латиницю не матимемо жодної рації відзначати м'якшене «і» в таких словах як «тілки, силний, централний...» і таке інше. Адже ж наше українське «і» як найближче підходить вимовою своєю до європейського середнього «і» і викинувши ми м'якшення в «логіка, флота», послідовно мусимо одмовитися од цієї чужої нам правописної прикмети і в інших словах, де її немає в вимові. (*L' u bl' u* писатимемо, однак, з м'якшенням, якічуємо в вимові—також *stavl'at' i t.* інш.).

Жодної й досі, здається, не було спроби відзначити ненаголошене «е» та «и» одним знаком, щоби одбити дійсний звуковий стан південновкраїнської мови.

Кожен знає, скільки труднощів має подолати учень, щоби написати без помилок слово хоч би «перенеси», або «великий», або «синенький». Врешті всі зазначені курсивом знаки відзначають один звук, а пишеться його різно. Без знання російської мови не обійтися учневі, вивчаючи етимологічний бік українського правопису.

Отже, взявши на увагу близькість українського «и» до «е» (див. *Smal-Stocky*—*Grammatik*. Брок. Угросусское наречие села Убли, Ганцов. Діалектологічна класифікація й інш.), пропонуємо такий спосіб:

Наголошене «и» відзначаємо знаком «ê» (як у транскрипції *Смаля-Стоцького*). Цей знак до речі досить повне дає уявлення про характер звука «и» в літературній (південновкраїнській) вимові—закритий напружений рядя «е»—«ê» (*mid-front narrow*). Але так відзначаємо «и» лише під наголосом. Для ненаголошеного «и» та «е» беремо один знак «е».

Таким чином 1) спрощуємо абетку, зменшивши її на одну літеру; 2) сприяємо правильній (однаковій) вимові ненаголошених «и» та «е»; 3) усуваємо найголовнішу труднацію українського правопису для учня вкраїнця; 4) (що вже не так важно) для чужинця полегшуємо вивчення вимови «и», яке росіяне, читають завжди за «і», німці за *ü*, або теж за «і» і т. и.

Toj fakt, ščo odna je kategorija, de „ê“ vemovl'ajets'a často na Livoberezz'u blêžče do „i“ n'iz do „e“—prekmêtnеke jak ot červonej, bilej, čdorovej j ênši z naholosom ne na ostann'omu skladovi—cej fakt vrinovazujets'a têm, ščo na Zaxod'i navpakê majemo javešče protelêžne—tam zvuk „ê“ pošêrevs'a j na taki prekmêtnеke jak ot sênej, serednej (naše sên'ij, seredn'ij).

Отже літературна мова *volens nolens* дотримує середне, *j pêše vse odno* биле, але *sên'ij*.

Odznačajuče mjakkist' apostrofom, musimo odznačate jiji takož pered „i“ (takêm jak u „t'in“). Navpakê pered „i“ takêm jak ot u „stil“ apostrofa ne stavemo. Rôzumijets'a, ščo pom-n'akšenn'a je racija vidznačate pered „i“ tilke po zvukax d, t, n, l. Takem čênom usuvajets'a holovni trudnošči pravopesu čužêx sliv. Imenno—v cužêx slovax pêšemo prosto j skriz' „i“ (ne ê) bez poperedn'oho apostrofa.

Takêj v korotkex rêсах projekt sproščenoho pravopesu, ščo mê proponujemo do vžêtku. Lehen'ke počutt'a nezvêkloste do znaku ê znekaže, pročetaťše v h o l o s xoč be j c'oho lesta. Z dejakem zdevuvann'am četač pomitet' naskilke ce označenn'a točno vidpovidaje joho vlasnij vemovi (kolê v joho dobra ve-mova, scilicet!)

Проф. О. ВІЛЕЦЬКИЙ

Сучасне красне письменство Заходу.

НАЧЕРК ПЕРШИЙ—до й після.

Ти випив самогону з кварти
І біля діжки в бруді спиш,
А там десь голуби, мансарди,
Поети, сонце і Париж!

М. Рильський.

I

«Синя далечінь» старої Європи—«країни святих чудес» ще й досі приваблює де-кого з наших романтиків, що з гірким боєм одвертаються од неприємного їм естетизму рідної дійсності. Хоч ві сні марять вони перелітати туди—забуваючи, що Європи, відомої їм з закордонних мандрівок довійськового часу та з творів європейської літератури доби до р. 1914, давно вже немає. Вона є вже такою ж далекою, як Лондон Дікенса, Прованс Альфонса Доде, або Париж доби Рімба та Верлена. Проте автор віршів—нашого епіграфа—знає сам, що прагне він душою до «умерлих літ»¹⁾. Усе ж здається йому, що діставшись синьої далечини, він, коло мармору венеційських колон чи в мансарді Латинського кварталу, зміг би створити собі ілюзію їх повороту, їх безсмертя. Він не є самітний в такій певності. Ціла низка «поважних» часописів Заходу, цілі групи західніх письменників удають мов би то справді нічого не осталося, хіба тільки невелика неприємність, яку треба найшвидче забути, —жодної прогалини, що становить межу між одним та другим історичним періодом, ані в свідомості, ані в бутті західньо-європейських народів, немає. Business als usual. Справи мають іти звичайним темпом. Письменство й мистецтво продовжують «еволюціонувати», де-які перешкоди в справі видавничій, де-яке подорожчання книги мають, розуміється, чисто-тимчасовий характер... Коли в Німеччині це не зовсім так, коли там найширші, навіть, ідеалісти проповідують «Занепад Європи» (Шпенглер)—то у Франції, в Італії, в Англії досить знайдеться, серед

¹⁾ Автор цього начерку зовсім не має на меті полемизувати з М. Рильським, не вважаючи його за ідеаліста-романтика. Одначе вірші нашого епіграфа є типовими для цілої групи наших сучасників, отже автор використав їх як типові.

письменників, буржуазних оптимистів. «Возвышающий обман» коштовніший для них од тих «низьких істин», які виголошують з підпілля, та з-за далекого кордону Східної Європи. Питання іншого вже порядку, кого таке піддурювання підвищує, для кого такі істини є, коли не низькими, то гидкими й недоречними.

Роки 1913—1914... Згадується, між іншим, своєрідний акафіст, проспіваний Верхарном «Властительці світу» Європі в книзі «Многояке Сяяння» («La Multiple Splendeur»). Наповнений свідомістю гегемонії білої раси, поет прославляє героїв Європи—будівничих і благовісників культури, мудрі пучки котрих вирізбили на свій кшталт і Океанію й Америку: тому бо що «необміряна земля, багата й щедра, жива земля, належить тому, хто міцно її держить, хто приборкує її, як прудкого коня переможним наскоком». Туди де схиляються перед грубою машкарою лжебогів—Європа раптом приносить нові слова; вона несподівано розгортає в душах, ще темних душах, крила, що скеровують їх до першого льоту, і на вузькому й жорстокому чолі дикуна, приниженому віковим рабством, забобонами, пострахом і жорстокістю, рука її поволі, але певно, викликає якусь мрію про Справедливість.

Поет, що славив соціалізм, як неминучу та якусь то дуже далеку добу історичної еволюції, вірив в гуманну велич і кінцеву справедливість цієї імперіялістичної Європи, як вірили також цьому й багато інших «владителів розуму» європейської буржуазії. Про світову війну й про якусь то майбутню катастрофу марили автори фантастичних романів—Уелс у «Повітряній Війні», «Звільненому Світі», Джек Лондон в «Залізній П'яті», в «Червоній Чумі» та хто ж, звичайно, поважно ставився до подібних байок? Німецькі бульварні романисти створили спеціальний жанр романів про світову війну та й їм вона малювалася, переважно, як повторення доби Наполеона, переміщення кордонів і перевага коханої Німецької Імперії над іншими державами Європи. Середній письменник не думав про це, як не думав також і його читач.

Та чи й до того було і їм і йому? Вони були захоплені, почасти, вивченням і огляданням необмеженого для них світу емоцій, настроїв, переживань свого та й загалом одногокого «я»—почасти піднесеним розглядом чудес капіталістичної культури, що на очах їх поступала вперед. Де далі більше перемагала людина природу. Як у казці росли Міста, все більше досконалою й повновладною робилася Машина. Усе привабніше захоплювала людину швидкість пересування, завдяки чому можна було зовсім, майже, не вважати на важке колись завдання перебороти просторинь. Народжувалася нова краса, краса швидкості—і нова художня форма, що ґрунтувалася на загальній динамічній концепції життя. Етичним ідеалом лишалася, по стороні, «понадлюдина», велике «Я», що визнавало над собою один закон,—закон краси, встановлений його ж власною свідомістю.

Етика зійшла до естетики, і за-для неї пожадливо потягнулися до всього оригінального, незвичайного, хоч було б воно й ненормальним, до всього невикликаного, страшного. Екзотика, архаїка, містика, окультизм,—чудова орнаментация світопоглядання, що найвище цінує й милується в окремих роз'єднаних переживаннях—«ментах», «вражіннях»...

Нечуваний комфорт став приступним для кожного європейського буржуа. За нікчемні, рівняючи, гроші міг не тільки, навіть, середній буржуа їздити по цілій Європі, під доглядом досвідчених керовників. Йому показували й міста та містечка Німеччини, що вабили його своєю чистотою, приступністю й впорядкованістю життя, і красоти Швейцарії та Тироля, мармур Венеціанських колон і мансарди Парижа, Лувр, Ватикан, Британський Музей, Нюрнберг і Помпеї... Книга, як така, поліпшуючи свій зовнішній вигляд полонила вишуканістю і приступністю для широкого загалу. Напоєний вражіннями, з чемоданами, повними листівок, мистецьких видань, на крейдяному папері та іншими «сувенірами», поверховий мандрівник, оглядаючи Європу та її чудеса, не запитував себе, чим же кінчиться це свято, що чудовою панорамою розгорнулося перед його очима. Тому, хто жив ідеалами «теоретичного анархізму» не завжди були загалом приємні міркування про державу—це «страхіття» (Ніцше), на жаль, неминуче потрібне. Далі мрій про сполучені держави Європи, побудовані на американський кшталт, він не йшов...

І раптом—завалилися кудись то в прірву й цей казковий комфорт, і мандрівки по Європі, приступні для кожного, хто зберіг децицію, і нова книжка, що її в Парижі, коло Одеона, можна було зараз же по виході купити за пів ціни, і листівки з краєвидами тихих і привітних Нюрнбергів і Регенсбургів та всі інші святі чудеса. Зарябили якісь то чудернацькі цифри, зайнялося дике багаття війни, пролилися моря крові; просто в вічі всім і кожному—одним ближче, іншим здалека, заглянули страшні привиддя голоду, холоду й знищення, замовкла музика струнних окрестрів, що награвали попури з «Веселої вдови» чи «Пупсіка»—і крізь перекази страшної, нескінченної ще бурі виразно почувся інший якийсь, ще глухий, але грізний гук нового грому. Не відчувати, як трясеться земля не було зовсім змоги. Вражені були навіть ті, що не були здатними слухати.

Перша буря пройшла. Війна скінчилася. Журнали, що були припинилися, почали виходити знову, на місці закритих повстали нові, і література, що за військового часу думали про неї мало, спробувала знову зробитися центром громадської уваги. Виявилося, що старі традиції не загинули. Не лише англійська, але й французька культура не завмерли. Що правда, французьким письменникам не добре ведеться в матеріальному відношенні, але ж злидні будуть лише стимулом до творчості! Один з журналістів, здається, в «La Grande Revue» р. 1920, обмірковуючи це питання, пропонує французьким письменникам скористуватися нагодою

й заповнити своїми статтями не лише романські країни Європи, але й Америку — північну й південну: американські, мовляв, видавці й редактори охоче міститимуть статті й белетристику французьких авторів, коли тільки вони, зі свого боку, поступляться де-що своїм красномовством і з'уміють догодити американському смакові, що вимагає стиля ударного й стислого. Але ж, загалом, справа зовсім не така вже погана й про занепад Європи можуть писати тільки німецькі гелертери, що схудли під час війни й пригноблені поразкою Німеччини. Жодного занепаду немає, усі «великі» ще живуть. Упокоївся Верхарн, але ж живий і продовжує творити в старому дусі Метерлінк, нові романи друкує невтомний Кнут Гамсун, не кидає мистецтва під час своїх військових та громадських подвигів Габріель Д'Анунційо, в Німеччині навіть кілька нових драм і повістей створив поважний Гавптман, продовжує писати Зудерман, випускає далі вишукано-видані збірки віршів аристократичний, мрійно-туманний і релігійно-містичний Райнер Марія-Рільке. Сельма Лагерлеф і та живе й пише. Усі старі знайомі словянських читачів. Що правда, критика стримано відзивається про нові твори їх, книжки не так охоче розкупаються читачами, як раніш; але автори існують і не помітно, щоб велитенські події якось рішуче вплинули б на їхній світогляд та творчі звички.

Класики лишаються класиками, футуристи так само готують ляпаса громадському смакові. Ще раз з вишуканою простотою й стриманістю переказав Анрі де Реньє одне з останніх втілювань шляхетного гальського духу — історію героїчної натури, що обставини її змушують грати роль фіглярки («Героїчні мрії Тито Басі»), оповідаючи про свого героя на фоні опису чудових палаців і віл італійської Віченци. Ще в одній книзі («Грішниця») пішов він з читачем до XVII сторіччя, створивши новий цікавий жіночий портрет, в додаток до створених ним раніше. «Французьке мистецтво не знає революції», з де-якою погордою заявляють французькі критики. Що правда, серед невмірущої богеми Парижа несподівано розцвів у 1920 році ще один відтінок футуризму — літературно-естетико-етичний нігілізм, прозваний кимсь «Дада» — «дадаїзм», що на художньому безриб'ї зійшов був за якусь рибу й мало не безпідставно здався значним і симптоматичним явищем для критики й Заходу й Росії. Насправжки, жодного напрямку, нічого, крім цинічного спустовання, з дадаїзму не вийшло, та й не може вийти, бо, як запевняють самі пустуни, дада — нічого не означає, жодних теорій не визнає й єдина істина, яку він несе з собою в словах свого гімну це: «ми всі ідіоти і ви всі ідіоти» — от і все. Зрозуміло, що зацікавлення таким «напрямом» є характеристичним для того суспільства, серед котрого він виникає! Але бачити в дада мало не грізний симптом кінцевого виродження європейської буржуазії було б занадто. Певніше буде сказати, що це є один з симптомів виродження літературно-мистецької богеми.

У свій час був скандальним афоризм О. Уайльда в передмові до «Портрета Доріана Грея» про неморальність всякого мистецького твору. Пізніше удосконалювався в епатированні буржуазії Маринеті, пропагуючи призирство до жінки, знищення музеїв і книгозбірень та славлячи війну, під час брехливого пацифізму Європи. Тепер один з дадаїстів «письменник» Франсіс Пікабіа заявляє: «публичний дім є тим місцем де найбільше відчуваєш себе вдома». Що маємо з ним робити? Мені пригадується дотепна увага одного з російських письменників про російського ж поета-пустуна, що віршовно порівнював свою душу з папірцем, кинутим кимось (може й богом) до такого місця, про яке балакають прилюдно, тоді тільки, як заходить розмова про плату за воду й каналізацію. «Полишимо душу поета в місці одвічного її перебування»—справедливо зазначив письменник, з приводу цього вірша.

Дадаїсти продовжують пустування первісних футуристів—і загалом багато старого продовжується в новій Європі. Розгортається довійськове ще прагнення до екзотики, архаїки, таємничості. Прагнення це почалося вже давно й досягає зараз свого апогею. Замало вже П'єра Лоті і Клода Фарера з їхнім, відомим уже, близьким—турецьким і алжирським—Сходом. Мрія тягне далі в нетри чорної Африки, винайденої заново, коли так можна висловитися, вченим етнографом і мандрівником Лео Фробеніусом. Накладом Дідеріхса в Ієні (Німеччина) виходить п'ятнадцять томів зібраних ним казок, легенд і пісень африканських народів (*Atlantis, Volksmärchen und Volksdichtungen Afrika's*); рівнобіжно з цим, той же автор продовжує видання грубих праць дослідчого типу, багато віддаючи в них уваги негритянському мистецтву загалом і африканській поезії зокрема (див., наприклад, найновішу його велику й добре ілюстровану книгу—«*Das unbekannte Afrika, Aufheilung der Schicksale eines Erdtheils*». 1923) і книги такі викликають нечувану цікавість. Можна занотувати появу у Франції спеціально «негритянського» роману (Е. Арокур. «Африканське безумство», Фр. Елан, власне Геленс, Фламандець «Бас-Басіна Булу», Таро «Даремні митарства» та инш.). Найбільший поспіх з серії таких романів мав роман письменника негра Рене Морана «Батуала», нагороджений Гонкуровською премією. Однак автентичні казки й пісні негрів, видані Фробеніусом (і французьким видавництвом «*Sirène*»), значно цікавіші од спроб художнього відтворення побуту, людської психології й природи чорної країни. Не тільки лише Африка вабила до себе. Думки авторів і видавців, що орієнтуються на «смак ринку», обшуковують цілий світ. По старому користуються поспіхом письменства Далекого Сходу—Індії, Хини, Японії. Едуард Штукен, автор кількох символічних драм на мотиви середньовічного лицарського життя («Леанваль», «Лицар Гаван») нещодавно закінчив четвертий том «мексиканської Іліади»—великого роману подекуди в стилі «Саламбо» Флобера, з часів завойовання Мексики Кортесом—

«Білі боги». Другий романіст Готфрід фон Ганштайн малює на сторінках своїх творів життя старого Перу («Соняшна діва»). Третій ще раз переповідає легенду про Буду. Одно видавництво випускає в німецькому перекладі старо-індуський роман Дандіна «Пригоди десяти юнаків» (повторний наклад); друге—роскішно оздоблене видання російських житій святих, дуже добре перекладених на німецьку мову. Увагу ширших кол переможно захоплює Рабіндранат Тагор, що зробився чи не найславнішим з письменників Європи. Проти панування його де-хто починає вже повставати. Коли до цього всього додати поступаючий нахил до теософії, антропософії, окультизму й мистики різних гатунків—певна частина Європи здаватиметься нам римським пантеоном часів Цезаря, де зібрані були образи усіх богів, котрих шанували підвладні Римові народи. Поруч із старими своїми богами, тут поклонялися й олтарям Ізиди й Великої Матері—Кибели, на честь якої співали несамовиті гімни служники її—кастрати. Європа ж нашого часу, що правда, не стільки молиться цим богам, як цікавиться ними.

Середній читач не поглиблюється в писання графа Кайзерлінга, не дуже розбірається в Штайнері, що ж до хатнього читання, то красне письменство має у нього перевагу перед містичними трактатами. А в той же час саме він, середній читач, керує зараз більш, ані ж коли будь літературною продукцією! Після того, як гаманці професорів та інших осіб інтелегентних професій спорожнілися, книгу купує перш за все він, середній читач, і видавцеві доводиться рахуватися з його вимогами. Вимоги ці невиразні, ясне в них одне: треба, найперше, цікавого читання. Французька критика шкодіє про занепад смаку, про кризу романа. Сучасний французький роман, після вислову одного з таких критиків, справляє враження незвичайного розкладу: «духовний занепад, як інтелектуальний, так і суспільний, викликаний війною, пробив в літературній традиції таку ж зловісну щілину, як і в загальному розвитку людства». Одначе не лише письменник створює літературну традицію: критик забуває про читача й про те, що вимагає цей читач. Отож цього читача не задовольняє вже ні імпресіоністичне відтворення життя, ні психичний роман старого типу. Він вимагає казки, фабули! Він шукає книжки-опіума, бо сам не вміє творити фантастичних замків—він тільки принагідно купує їх за гроші. Розвиток авантурно-цікавої белетристики—факт, котрим нехтувати не можна. Як не відрізняються умови нашого життя од західньо-європейських, усе ж в цьому ми зійшлися з Європою, хоч і різними шляхами.

Типовим зразком такої літератури може бути творчість французького письменника П'єра Бенуа, що здобув популярність вже після війни й добре є відомий і читачам з України (з російських перекладів); зупиняємося на ньому, бо все ж таки

романи його література, а не макулатура типа «Тарзанів» безко-
нечних, як колишні Пінкертони¹). Там, нагорі, можуть скільки зав-
годно міркувати про кризу романа, що, мовляв, не є вже завжди
новим ліричним і декоративним поясненням життя народів і краси
світової (наводимо цитату, не відповідаючи за неї)—його такі мір-
кування цікавлять дуже мало. Він має хист цікаво оповідати—
і першою ж своєю книгою він, прийшовши, переміг усіх, навіть
Французьку Академію. Чи не байдуже, про що оповідати? Кажуть
бо, що в справі мистецтва «як» важливіше питання «про що?»
Правда, оце—«як» (так звана «форма») у нього не дуже витон-
чена—та читачів його воно задовольняє. Африка, Іспанія, Ірлан-
дія, фантастичний Кавказ, південно-західня Франція 90 років
XIX сторіччя—усе може бути доброю ареною дії; час—який
завгодно, тільки не сучасність, з її набридлими турботами й
жорстокістю. Герої? Справа, звичайно, не в них, а в їх приго-
дах: герої ці, як такі, можуть бути цілком банальні, греба тільки,
щоб зразу сподобалися вони читачеві. Модною робиться Африка
до речі й пригода двох офіцерів, що, перебуваючи в нетрах Са-
гари, потрапляють у куточок Платонівської Атлантиди, який
зберігся чудом, де вродлива цариця Антинея мстить над «пад-
люками мужчинами» за одвічне приниження жінчини, способом
Лермонтовської Тамари чи королеви Маргарити з «Нельської
Башти» Дюма. Трохи маєте П'єра Лоті, досить райдера Хаг-
гарда («Копальні царя Соломона»), багатенько оперетки й фар-
су—й роман закінчено—«Атлантида». Продовжується заціка-
влення загадковими історичними особами минулого: ось і друга
історія («Кенігсмарк»); це оригінальна рівнобіжна до славетної
легенди про Залізну Машкару, історія одного таємничого зник-
нення в кінці 17-го сторіччя. Балакають щось про більшовизм:
ще один роман («Забутий»), зовсім недотепний анекдот про
французького офіцера, що на кавказькому кордоні потрапляє до
quasi радянської республіки «Осиплурії» (чи не од Йосипа
Лур'є?), гуляє там з комисарами й упадає за дамами: усе, вия-
вляється, є не більше, як сон, ні для кого не шкідливий. Найбіль-
шого успіху зажила «Атлантида», але автор знає, що успіх—
капризна річ, не зупиняється й випускає що-року по новому
роману. Він же виступає до того ж зі збірками віршів. Цікаво,
одначе, зазначити несподіваний поворот П'єра Бенуа на інший
якийсь шлях в останньому з надрукованих ним романів—
«Мадмуазель де ля Ферте» («Девственица») (1923). Незвичайним
є для автора, поперше, місце дії, далеко будь якої екзотики:
Ланди, одна з провінцій підведено-західньої Франції, околиці
містечка Дакса, сипучі піски й болота, завжди обгорнені туман-
ами. Незвичайною є й простота сюжету: весь роман—історія
життя якоїсь Анни-Єлисавети де ля Ферте, дівчини з непо-

¹) В українському перекладі маємо роман Бенуа «Шлях Велетнів»,
ропчатий друком в VII книжці львівського «Літературно-Наукового Віст-
ника» за 1923 р. (прим. ред.).

хитною волею, винятковою духовою замкнутістю й найтоншим лицемірством. Це психологічний роман—без психологізування, без довгих промов дієвих осіб, що розгортають перед читачем свої настрої почуття: етюд вдачі, демонстрованої в дії, що проводиться з великою іронією та стриманістю й змушує читача доказувати багато такого, що тільки згадується в натяках. Донька феодала, що згубив свої багатства після невдалих комерційних прожектів, Анна де ля Ферте поставила метою свого життя повернути загублені батьком скарби: після того, як їй не вдається досягти цього шляхом одружіння, вона, завдяки надзвичайно хитрій дипломатії, заволодіває розумом і серцем удови свого першого нареченого—безвільного Жака де Сен-Сельв—спадкоємця промислового закладу для виробу рома на Антилських островах. З обличчям завжди благочестивим вона усуває всі перешкоди зі свого шляху, доводить нову свою подругу до смерті, робиться її спадкоємицею і, вклавши одержаний капітал в торговельне підприємство, конкурує з фірмою «Сен-Сельв-Ларальд», доводячи її до руїни. Самітна, багатіючи з відсотків, творячи «добрі діла», доживає Анна де ля Ферте до глибокої сивини й полишає свої гроші для видачі пенсій незможним дівчатам, як добродійниця, що (зовсім так, як і Бальзаківська Євгенія Гранде, яку й згадує в своєму епілозі П'єр Бенуа) будучи матір'ю чи дружиною—була б зразком для матерів і жінок. «Що таке наші діла й усі наші нікчемні поступовання?»—запитує автор в перших рядках роману. «Довічним є зміст староперського міту. Ормузд і Аріман досі ще сперечаються з-за людських тварин. Ми—лише поле для таємничого герцю, де зіходяться супротивники. й ніхто не скаже, котрий з них вийде переможцем. Що є чорне, й що є біле? Те, що ми наміряємося розглядати, як злочин, чи не є це, навпаки, святим ділом? Не судіть же ніколи в питаннях добра і зла—ви, котрим цікаво, здебільшого, аби їх теж не судили!».

Сутність цього іронічного вступу ясна. Ормузд і Аріман, що борються в романі—це собі капітали двох промислових підприємств, і особисті виступи, особиста свідомість Анни де ля Ферте визначаються виключно економічними причинами, що по-за її впливом перебувають. Свідомо, чи не свідомо П. Бенуа—автор «Атлантиди» написав мало не марксівського романа, і дуже злісно посміявся над тою ж самою буржуазією, що раділа, відшукавши собі в особі П. Бенуа високо кваліфікованого байкаря для чухання перед сном п'яток Ой, як хотілося їй, щоб навів хтось на неї сон золотий! Та в другій чверті XX сторіччя нетривкими є такі сни. Як би не намагалися письменники Європи запевнити себе та інших, що «доба до 1914 року» відновилася, продовжується приблизно в тому ж роді—мало знайдеться таких, що повірили б їм. Гучніше бо згучать і глибше до душі западають голоси тих, хто повстає проти можливості подібного продовження, хто кличе до пробудженої боротьби.

II

Тому, що в дійсності в «синій далечині» Старої Європи не змінилися лише незруйновані війною пам'ятки далекої старовини, навколо них, як і в нас метушаться інші, нові люди, і в цьому натовпі глядачів і естетів стає чим раз менше. Хто міг би думати, напр., що запальний трибун і пристрасний апологет Радянської Спілки Анрі Барбюс, колись, р. 1895, починав свою літературну діяльність меланхолійними, музично-ростягнутими віршами (збірка «Les Pleureuses» «Плакальщиці») де зовсім неможливо відшукати навіть натяка на бурхливі філіпіки проти війни та капіталістичного ладу, що добре нам відомі з двох його романів («Огонь» і «Світло»)? Хто, з другого боку, пригадає, що Марсель Мартіне, автор відомої нам революційної трагедії «Ніч», що малює військові лиха, протест трудящих мас проти війни та вождів її, брехню поміркованої демократії й удар першої хвили народнього гніву, що не мав наслідків,—що цей Мартіне писав колись повні щерть радісного захоплення життям «поганські» вірші, далекі будь-якої політики? (див., напр., його «Пісню Фавна» в журналі «Les Marges» 1912). Хто не дався б диву, побачивши в лавах закладеної Барбюсом групи «Clarté» з її заявою: «найближчою по соціальному ідеалу політичною наукою є, на думку групи, наука III Інтернаціоналу»—такого закованого скептика, як Анатоль Франс, що недавно ще, не зважаючи на свій вік, приходив до рекрутського бюро й пропонував свої послуги, як солдата? Тепер, в розмові з кореспондентом великої англійської газети, він каже про Радянську Спілку, як про «країну, де можливим робиться й неможливе», закликає оглядатися на Схід, звідки засяло для Європи світло, протестує проти фашизму, несподівано зустрівшись на своєму шляху з такою цілковитою протилежністю, як Ромен Ролан. Що глибоко вірить в кінцеву перемогу світла над темрявою. Що правда, на художній творчості Анатоль Франса оцей поворот не відбився ще.—зараз пише він романи мемуарного типу, не позбавлені ідилічних відтінків, не згадує про війну, не мріє про майбутнє. Для інших письменників згадки й мрії такі є неминучі. Можна без перебільшення сказати, що найзначніші з художнього боку твори сучасної західно-європейської літератури групуються навколо трьох тем: минула війна, наслідки її, в тому числі й викликана війною переоцінка цінностей і, нарешті, шукання виходу, мрії про майбутнє, уперті заклики цієї кращої будучини для Європи, що задихується в протиріччях.

Війна, загалом, і зокрема у Франції викликала величезну літературу—хто тільки не писав про неї? Усі: і Сюарес і Верхарн, і той же Анатоль Франс, і всі багаточисленні ремісники літературного цеху, і вчені професори паризького та інших університетів. Однак, серед сили умовно-патріотичної та псевдо-патетичної літератури можна дуже небагато зазначити вартісних

творів. Вони, так або інакше, просякнуті глибоко-негативним відношенням до війни, тої самої, з якої переможцем вийшла французька буржуазія. Ми добре знаємо й роман Барбюса, цей «удар залізного молота правди по всій тій силі брехні, лицемірства жорстокости, грязюки й крові, що зветься війною» (слова М. Горького з передмови до російського видання роману «В огні»), що розійшовся у Франції в числі мало не півмільйона примірників, і алегоричну, повну гіркого й безнадійного сміху п'єсу «Лілюлі» Р. Ролана, і згадану вже вище трагедію Мартіне. Та й ті твори де автор давав промовляти за себе фактам, нікого не викриваючи й нічого не накидаючи свого, а тільки демонструючи—приводять читача до подібних же висновків. Такі, напр., напівроман, напівщоденник самовидця «Агонія замка Мон-Рено» Жоржа Годі й особливо книги Жоржа Дюамеля, що, можливо, після війни висунутий був читачами в передні лави сучасних французьких письменників. З чотирьох книжок його, присвячених війні, де брав він участь як санітар і лікар, («Життя страдників», «Цивілізація», «Володіння Світом», «Розмови під час розрухів») одна—«Цивілізація», не так давно випущена московським Держвидатом в російському перекладі. Белетристики, як такої, тут майже немає. Патетичних вигуків про жахливі безумства війни ви тут не почуваете. Це щось на зразок «Севастопольських оповідань» Л. Толстого, з тою, одначе, досить значною, різницею, що у Толстого всюду відчувається автор-спостерігач, ні на хвилину не забувається, що це він змушує дивитися на все авторськими очима. Дюамель, навпаки, бере вас просто за руку, і веде по безконечній низці шпиталів Франції, що простягнулися на півночі й північному сході її, зупиняє перед ліжками й по змозі зовнішне-спокійно розповідає про тих, хто на них лежить. Або запрошує вас завітати з ним до військової камери, де отупілі, байдужі «баришники» оглядають не коней а людей—і де перед вами проходить жахливо-оголене, мерзотне видовисько хоробливих тіл, з рум'яно-землистими обличчями,—видовисько «мерзотного, вонючого м'яса, що його огидливо переминають в руках, щоб дізнатися придатне воно, чи непридатне до знищення». І де-не-де тільки в книзі своїй, та й то чужими устами, автор висловлюється непосредньо («Цивілізація»),—«немає цивілізації в цьому жахливому лахмітті, і коли й в серці людському її немає, що ж—виходить немає її ніде».

Автор не такий вже песиміст, як, може, здається з цих кінцевих слів його книги. Цивілізації—справжньої, немає в людському серці зараз—але вона буде там колись. Звідки ж вона прийде? Чи не од цих «страдників» війни, коли вони, повернувшись на свої фабрики й ниви, почнуть міркувати над тим, що змусили їх зробити? Чи може з того людського серця, що шляхом внутрішньої роботи може й обновилося й воскреснути? Два шляхи: одним ідуть реалісти революціонери, другим ідеалісти непротивленці. На перший шлях кличуть такі, напр.,

письменники, як А. Барбюс або Мартіне; на другий—Ромен Ролан в одному з недавніх творів своїх—в романі «Клерамбо». «Клерамбо», власне, не роман: це більш історія ідеї, ніж історія людини. Згадується ще раз, але вже з-за подібності, а не з-за різниці, Л. Толстой що, як відомо, в особі Ромена Ролана, сплатив Франції той борг, який він був їй винен в особі Русо. «Клерамбо»—це та ж історія «воскресіння» історія внутрішнього, відродження, що стається в душі найзвичайнішої людини, спокійного буржуа. Будучи патріотично настроєний під час війни, доходячи до звирячого ентузіазму, він, загубивши любого сина й зосередивши думки, що звільнили душу його од усього, що час і оточення поселили в ній, од забобонів батьківщини й «громадської думки», виступає—«один проти всіх» (так і звався на початку, роман) зі всіма наслідками такого виступу. Щирим і святим є саме тільки життя. Людство варте лише жалю: його треба любити, бо воно так легко помиляється; воно тільки запевняє, що прагне свободи, коли в дійсності радіє, прийшовши до теплого затишку масової помилки... Так гадає автор, говорячи ще про «єдине» людство, надіючися ще словами любови з уст вибраної меншости утворити, (як писав він в «L'Humanité» в день підписання мирової умови) «високий міст над сліпими борцями во ім'я єдиного і все ж таки різноманітного, одвічного й вільного духа».

На такій же чисто-ідеалістичній позиції стоїть і багато німецьких письменників, що менший од Ромена Ролана мають вплив на читачів, і для яких питання про винуватця в минулій людській бійні має, подекуди, гостріший ніж для французів характер. Нзрівняно сильніше, ніж у Франції та в інших країнах, відчули в Німеччині жадобу до соціального й морального оновлення, потребу остаточно пірвати з минулим, що од нього лишився лише жах. Вирішуючи оце питання про винуватців, Леонард Франк, автор низки оповідань, зібраних ще в 1917 році під спільною назвою «Людина добра», закликає до всенароднього каяття й любови. «Я винен. І ти винен. І ти й ти. Тому, що ми, так само, як цар, як англієць, кайзер, міліонер і міліярдер, забули про любов. Тому, що тільки той, хто почуває себе винним, може надіятися на відпущення гріхів і полюбити знову. Заповіт любови каже: той, хто не почуває себе винним, не бере на себе провини, не любить,—той ворог наш і мусить одійти од нас...»

Не забуваймо, що писалося це ще року 1917; задовго до кінця війни й до початку німецької революції. Тоді і цим було забагато сказано для невичерпаного ще шовінізму середнього німецького читача й для певних своєї сили владарів непереможеної ще німецької імперії. Коли, зовсім, навіть, не революційні, а просто жалістливі романи Клари Фібих «Донька Гекуби» і «Червоне море» зустрінуті були, особливо перший, великими підозріннями націоналістичної критики, то книга Франка, цей

крик одчаю, не могла бути видана в Німеччині в першому своєму виданні. До того ж кінчається вона привидами загального повстання пригнічених—картиною походу жінок, що згубили чоловіків, батьків, що загубили дітей, безчислених дітей, що загубили батьків, безногих і безруких жовнірів, сліпців, божевільних калік. З в'язниць виходять служителі істини, і на чолі їх Лібкнехт, ім'я якого знає й шанує ціле людство.

Пророцтво Франка (ми не торкаємося низки інших його книжок натхнутих тими ж настроями) справдилося. Правда, не так як мріялося авторові, він, певно, найменше сподівався, щоб першим загинув той, кого малював він собі на чолі пригнічених... Німецька критика вважає творчість автора книжки «Людина добра» за один з перших проявів політичної творчості, що змовкла була в Німеччині з часів Шілера й Бюхнера (рано померлого драматурга 30 років XIX ст., автора «Смерти Дантона», якого сучасні німецькі критики цінили дуже високо). «Серед рівненько підстриженої естетизуючої літератури з німецькою манерою широкого живописання й філософського поділу, Леонард Франк видав політичного маніфеста до людства... Це був творчий плакат, що оповіщав про майбутню революцію» (Макс Крель). Чужоземному спостерігачеві, що з 1914 р. не мав можливості регулярно слідкувати за німецькою літературою, прийшлося—після того, як 9-е листопаду 1918 року припинило війну, зовсім несподівано стати перед лицем цілої нової літератури, перед силою нових прізвищ, що швидко зробилися широко відомі й поза межами Німеччини, зіткнутися з незвичайним розквітом драматургії (Г. Кайзер, Унру, Корнфельд, А. Цвайг, Штернгайм, Газенклевер, Толер та інші), лірики, з цікавими спробами з галузі художньої прози (Деблін, Едшнід, Майрінк, Фр. Юнг, Клабунд, той же Штернгайм)—з новим художнім стилем-експресіонізмом, про який балакали до війни лише в поетичних кафе і в гурткових часописах. Уся ця література є революційна. Тільки представники старшого покоління (Гауптман, Гофмансталь, Шніцлер, Рільке) продовжують культивувати академічне мистецтво, вільне од сучасних впливів. Та література не їм належить. Література й читачі належать новому поколінню поетів, що мало не всі виросли під час війни та революції.

Як не розглядати експресіонізм ¹⁾, в якому досить є чужого читачеві з марксівським світоглядом, безперечний є його сучасний революційний напрям. В окремих представників цієї течії ми знайдемо й перебільшений культ індивідуальності й містичні пориви, й переважну увагу до розрішення чисто формальних завдань—але в цілому характерними рисами експресіонізму

¹⁾ Автор цього начерку—начерку що має лише розпочати огляд літератури заходу, хотів би в одній зі слідуєчих своїх статтів повернутися до характеристики експресіонізму в Німеччині та близьких до нього течій в інших країнах Європи.

лишається все ж таки зрозуміла революційному пролетаріатові горяча зненависть письменників-експресіоністів до міщанського укладу життя, категорична одмова їх од «мистецтва для мистецтва», їхня боротьба зі старим людством минаючої епохи й горячкова підготовка та вимога нового, кращого людства. Новітня поезія, каже один з фундаторів експресіонізму Рубінер (в книзі «Der Mensch in der Mitte») має зробитися активістичною й, руйнуючи усе застигле, поставити людину в жахливе світло духа... Поет руйник має захопити область реальної політики. Людська воля прагне до перетворення світу. Старе мистецтво, замикаючися в рямцях естетизму, закріплює світ, та не перетворювало його. Треба зруйнувати ці рямці.

На практиці відтінки такої революційності, звичайно, не однакові. Під прапором експресіонізму йдуть і письменники близькі до комуністичної ідеології, члени, навіть, комуністичної партії (як Штернгайм чи Толер) і революціонери — ідеалісти, типу Л. Толстого чи Ромена Ролана, що не приймають старого світу душою й вбачають в «революції духу» початок, а не наслідок визвольного руху. Частина з них займається постановкою й розв'язанням «одвічних проблем», інша частина надто є одірвана од широких кол читачів своєю формою вислову і без зайвих коментарів не може бути зрозумілою (такими є, напр., драми Унру «Рід», «Площа») — і лише незначна порівнюючи, частина працює в колі гостро-сучасних тем, еднаючи свої мистецькі шукання з чутливими відгуками на питання біжучого менту. Таким є напр., Штернгайм — та пролетарські поети, драматурги й повістярі сучасної Німеччини, що то наближаються до експресіонізму, то відходять од нього.

Одним з найперших романів Німеччини, що відгукнулися на революцію, був, як ми знаємо, роман Келермана «9-е листопаду», ефектний та досить неглибокий твір, побудований метким автором не без допомоги Достоевського, можливо, навіть Андрія Белого («Петербург») і А. Барбюса. Революції присвячені лише останні розділи — якою наївною здається тепер, в 1924 році, їх підвищена солодкість, зовсім не виправдана ходом подій! Ми знаємо тепер, що йшло за цими першими днями «надій» і юнацького кипіння. Досить тільки розгорнути хоч би «Червоний тиждень» Франца Юнга (до речі — нещодавно вийшла російською мовою), але боротьба з буржуазією, своєю й чужоземною, продовжується. Провадиться вона між іншим, за допомогою не раз уже випробованої зброї — сатири, в галузі якої найкращим майстром був і є Карл Штернгайм. Критика, що довгий час була неухважною до Штернгайма тепер змушена є мало не одноголосно визнати його талант. Автор змістовної й блискучої по викладу книги про сучасну німецьку драматургію Б. Дібольд («Анархія в драмі» 1923) ставить Штернгайма «грансенйора», як каже він, на перше, серед представників німецької комедії, місце. Ото Флаке називає комедії його

«аристотанівськими»; «Berliner Tageblatt» змушений визнати, що тільки Штернгайм знаходить адекватну своєму змістові форму; інші славлять його за класичний німецький стиль, за те, що він єдиний дійсно політично-освічений німецький поет сучасності, за те, що він пророк, який цілком своїх сатир на німецьку буржуазію підготовлює революцію й т. и. Навіть французькі журнали й газети однодушні в своїх визнаннях таланту Штернгайма, «Figaro» визнає його за найбільшого сучасного німецького драматурга, а, напр., бруксельське «Art Libre» вважає, що він з найбільшою глибиною й горечю розглядає нашу складну епоху (Sternheim a saisi le plus de profondeur et d'amertume les compléxités de l'époque).

Читачі «Червоного Шляху» знайомі вже з драматичними творами Штернгайма¹⁾, письменника не такого вже молодого (народ. р. 1881), що в самій Німеччині мав популярність ще й до війни (його комедії «Штани», «1912» і «Бюргер Шіпель», 1912) і до їх ми повертатися не будемо. Але Штернгайм не тільки драматург, він дуже цікавий повістяр і дуже вже давно не досягала західно-європейська сатира такої сили й легкості, як, напр., в його «Хроніці початку двадцятого сторіччя», в романі «Європа», в «Чотирьох новелах», що почасти є продовженням «Хроніки», або в оповіданні «Ферфакс» — що по плану так нагадують популярні й серед наших читачів образи «грошевих лантухів» — американських капіталістів російського письменника Іллі Еренбурга (містер Куль в «Хуліо Хуреніто», фундатори треста «Д. Е.» та інші). Одна з чотирьох новел — «Позінський», безсумнівно, надовго збережеться в пам'яті читачів, як незабутній символ «героїв», що закопалися в запіллі світової війни. Оцей колишній маляр Позінський визнав за сутність річей нормальне харчування; оточивши себе харчовими запасами й занявшись виключно potravою й збільшенням ваги, він замикається од зовнішнього світу, створивши в своїй самотності цілу філософію шлунку, увесь увійшовши в неї. Поруч з його кімнатою живуть, однаке, інші люди — і Позінський спостерігає їх крізь вікно. Він бачить, з якою упертістю, не зважаючи на недоїдання, держиться молоде подружжя за те, що йому уявляється, як непотрібний хлам — за розмірані рядки віршів, за любовне почуття — і спостерігаючи, в решті не видержує й стріляє з вікна в свого сусіда для того, щоб довести, «що в рівній мірі впотовужена вірою добре годована людина завжди легко може згانیти й знищити голодну».

Не менш яскравий, хоч і більш гротескний, образ є в «Ферфаксі» ще невідомому, як і більшість творів Штернгайма ні українським, ні російським читачам (російською мовою маємо лише «Чотирі новелі», «Улюблений кайзерів кін» і

¹⁾ Див. «Ч. Ш.» № 4-5, стор. 180—186, стаття Г. Гайне: «Тип буржуа в драмі Карла Штернгайма».

вибрані комедії, що мають вийти накладом Російської Академії мистецьких наук). Вже самий епіграф є досить виразний: *ich finde Europa zum Kotzen*—Європа для мене—немов блювотиння. Герой оповідання містер Джімі Ферфакс, що після війни зовсім занудьгував у своєму розкішному Нью-Йоркському палаці. Поки продовжувалася війна,—жилося не погано, принаймні увесь час був зайнятий. Виготовлення його незрівняних вибухових гранат—«Ексцельзіор», що все більшало, будова нових фабрик, під'їздних шляхів, верфів, криваві розправи з страйкарями, величезні підкупи правителів, політичних проводирів і журналістів—усе це наповнювало життя, не давало відчувати пустоту свого мозку. Але війна скінчилася, промисловість демобілізувалася й мимо всіх інших прикrostей виявилось, що мільйонів, зібраних в ферфаксових кишенях, дівати йому зовсім нікуди. Він намагається розважитися купівлею картин славетних європейських майстрів, од Чимабуе до Пікасо, купує дорогоцінності й реліквії королівських дворів-банкротів, купує ріжноякі раритети, як волос з коси Божої Матері чи таз, в якому Пилат, на знак своєї невинності, мив руки, або значну частину мощів патріарха Іосифа і двадцять п'ять гілок з неопалимої купини Мойсеївої. Автентичність усіх оцих річей, як і картин, є безсумнівною, адже ж вони потрапили до його збірки: для істориків і широкої публіки самий цей факт дає потрібну гарантію. Але ніщо не допомагає: нудьга, нудьга! До того ж і шлунок починає погано працювати. Порадившись з лікарями, після прикладу хинського Лі-Хун-Чанга, Ферфакс звертається до своєрідних ліків—жіночого молока. Та годувальниці-американки ні до чого, не зважаючи на здоровий зовнішній вигляд, не здатні; донька Ферфакса, Дезі, радить батькові спробувати молока енергійних жінок племені Сіуксів—і справді, ліки були дуже пожиточні: Ферфакс зразу помолодшав і наповнився енергією. Але ж прокляте питання—де дівати її, цю енергію? Кінематографічна фільма що малює криваві руїни Фландрії й північної Франції викликає в його думку: чи не поїхати до Європи, щоб там на місті надивитися на діло своїх рук—і, як що неможливі є нові події, то чи не вдається викликати до життя картини минулого й хоч таким чином перенести де-які потрясення.

І Ферфакс їде зі своїми індійськими мамками, долучивши до них ціле індійське плем'я, що повстало од сумісі сімох племен (в надії, що майбутнє їхнє розмноження забезпечить Ферфаксові харчування на довгий час). Ще з яхти, по радіо-телеграфу, дано до Європи замовлення відтворити війну. Він хотів, щоб після одного погляду на виразки війни перед ним зразу ж з'явилася рентгеновська фотографія Європи. *Los desastros de la guerra*¹⁾ в квадраті. Дантове пекло, зведене до одного знаменника.

1) «*Los desastros de la guerra*» — «Лиха війни» — назва серії офортів славетного іспанського митця Гойл (1746—1828).

Жадних описів, жадної балачки про руїнницькі наслідки великої бійни—сама війна, як вилита з бетону. Наскільки мало вірив він історичній фантазії американців, настільки ж він вважав європейців, що мають віковий досвід у малярстві та театрі, здатними задовольнити його сподівання; він був певен, що меткий режисер змалює перед ним загальну картину п'ятирічної катастрофи, звертаючи до того особливу увагу на дію ферфаксових гранат і це, вкупі з жадобою діяльності, змусить його до більшого підйому й енергії в роботі для майбутнього. Режисери й агенти заметушилися. Вони вже пропонують Ферфаксові відтворити для нього і спалення Лувена «зо всіма злочинними подробицями». Усе ц—питання лише грошей.

Ми не будемо, одначе, слідувати на Ферфаксом в його європейській мандрівці, що однаково, не задовольнила й Ферфакса й доньку його Дезі. В Берліні, під час робітничого повстання, піднятого комуністами при близькій участі російського комуніста Тиртосева, залишає його автор, нарешті, самого, без Дезі. Виявилося, що вкупі з Тиртосевим утікла Дезі до Москви, звідки й надсилає батькові захопленого листа: вона знайшла нарешті для себе героя—і не хоче повертатися назад до набридлої їй Європи. *Vive la barbarie!* вигукує вона, а в Ферфакса неясно ще зароджується в голові новий титаничний план, відгадати якого автор доручає читачеві.

Так завершується в європейських літературах велика серія портретів «грошевих лантухів» од самовпевненого й протонародного Тримальхіона в староримському романі, до пожадливих грошевих ловців у Е. Золя, американських міліярдерів Келермана («Тунель») і банкірів Верхарна, що зі свого кабінету порядкують світом. Величне, обурююче, жорстоке, грізне зіходить до соромицько-нікчемного й буфонно-смішного. Те, що збиралося жити й панувати цілу безнастанність, зведено на наших очах до зерна. Це, звичайно, не значить, що Штернгейм та йому подібні переменшують силу ворога й тішаться оптимистичними ілюзіями. Оптимистів загалом небагато поміж сучасних письменників Німеччини, як небагато їх в цілій Європі.

III

Але й не будучи оптимистом, не віддаючися ілюзіям, не можна ж не мріяти про майбутнє, коли припиниться, врешті, жорстока боротьба, не можна й не міркувати про те, чим вона закінчилася. Науковий світогляд, відповідаючи на ці питання, задовольняє розум, але не задовольняє уяви. До того ж він дає лише загальну схему не входячи в ті характерні деталі, з яких складається різнобарвна картина живого життя. Мимо того, далеко не всі вважають цей світогляд обов'язковим для себе. В результаті—незвичайний розквіт фантастичної белетристики—

утопичного роману й різних розгалужень його по всіх європейських літературах.

Нового, що до фабули, форм та ідей, тут небагато. Белетристика цього жанру по старому йде трьома основними шляхами. Перший—це романи з відносно близького майбутнього, що ведуть читача на 50, 100, 200 років вперед—не більше. Це, переважно, романи про майбутні катастрофи, що наслідують «Залізну П'яту» чи «Червону Чуму» Джека Лондона. Другий—це романи з непевно-далекого майбутнього, коли людство, організувавшись на основах справедливості, присвятить себе боротьбі з природою й розв'язанню космічних завдань, що повстають перед думаючими створіннями всесвіту. І, нарешті, третій—це романи типу «Вістей нізвідки» Моріса—утопії, як такі, що користуються белетристичною формою, як шкаралупою для соціально-політичних ідей, що їм служить і їх викладає автор.

В сучасній літературі зустрічаємо всі ці три типи. Першого, навіть, чи не забагато. Екзотичний повістяр, автор «Диму Опіума» і «Людини, що вбила» Клод Фарер не зовсім сподівано позаздрив успіхам Уелса та Джека Лондона і в одному з найновіших романів—«Засуджені на смерть», спробував, в свою чергу, змалювати етапи майбутньої й, можливо, останньої боротьби капіталістів і пролетаріату. Дія відбувається в кінці ХХ сторіччя, місце, звичайно,—Америка; сюжет сам по собі надзвичайно банальний: донька мільярдера, Єва, закохана в робітничого проводиря, стає разом з ним на чолі страйкарів! Оригінальною є, може, тільки вигадка про величезні «машини-руки», що з успіхом замінюють страйкбрехерів. Робітники розбивають браму заводу, щоб зруйнувати ці машини, бо зайвими роблять вони людську працю: зовсім так, як руйначі машин на початку ХІХ сторіччя. Не зовсім ясно, що сталося з політичною спробою і робітників і їхнього проводиря—у Фарера—анархіста. Очевидно, цей анархіст не читав не то Маркса, але й короткий виклад політичної економії Богданова йому не відомий. Капіталізм, в особі Джемса Мака Гіда, перемагає, звичайно: бо ж, окрім дивовижних робітників-машин, він розпоряжає ще й машинами до знищення—останнім чудом техніки, що нищить усе живе на віддалені кількох кілометрів. Хвилина непевності: тоді вибух—робітники знищені, а з ними й Єва, та її коханець—анархіст. Шкода, звичайно, мільярдера, враженого в саму глибину батьківського серця: та добре вже й те, ще «чернь» добре покарано.... Чи не такий висновок підказує своїм буржуазним читачам Клод Фарер? Та висновки ледве чи цікавлять його: розповів незвичайну пригоду й добре. Кому не цікаво—хай не слухає.

Ми зупинилися на цьому романі не тільки тому, що перекладено його на російську мову й що користується він, здається, популярністю, як тому, що дуже його висувала критика французьких журналів, мов би то не відчуваючи убогства цього

твору й порівнюючи його навіть, з творами Е. Пое й Вільє де-Ліль Адана. Одначе, ці славетні предки тут рішуче ні до чого. «Засудженим» і до «Залізної П'яти» так, як до зірки небесної, далеко. Джек Лондон дає повні захоплення картини руху мас: у Фарера ж гнітучі любовні дуети міліонерши з анархістом і «дамські» уявлення про робітників і методи робітничої боротьби. Буржуазні письменники дуже сумно настроєні, що до майбутнього загалом. Читаючи твори їх, мимоволі пригадуєш оповідання про одного заможного селянина, що, лаючи й білих і червоних, убачав єдиний вихід з важкого становища в цілковитому, до ноги, винищенню всіх: тільки одну пару лишив би «на насіння» нового людства—та вже таку хорошу, «щоб і лаятися зовсім не знали». Де-що подібне трапляється в німецькому романі Вернера Шефа «Ковчег». Його предок—другий роман Джека Лондона—«Червона Чума». Одначе, не од чуми, а од отруйних газів якоїсь комети, що наблизилася (на його думку, р. 1947) до землі, гине на ній усе живе—і люди й звірі. Тільки де-кілька людей в субмарині, та вчений японський професор Сотума, що один тільки передбачав події й відповідно застерігся—лишаються, після гибелі людства, спадкоємцями його. Мудрий Сотума збирається будувати нове життя, відтворюючи в ньому все, що лишалося дотепер тільки теорією в галузі народньої господарки, громадської гігієни, полового добору. Встановивши, наприклад, шкідливу спадковість нареченого одної з двох жінок, що лишилися на землі, Сотума роз'єднує закоханих і чоловік покірно офірує своє щастя для добробуту прийдешнього людства. Але Ельга, наречена вигнанця Вальтера, не згоджується: холодний розум і животворче почуття ще раз розпочинають на землі боротьбу і, на радість прекрасних читальниць, почуття переважає, а Сотума зайвий раз змушений переконатися в тому, що людина не математична формула, а кров—не хемичний реактив. Не нові, але зворушливі висновки.

Незрівняно вище цієї популярної белетристики стоїть, напр., «Револуція» англійського письменника Бірсфорда, про яку не раз писали в російській періодичній пресі (напр., «Печать и Революция», 1921, № 2, стор. 60, стаття М. Лейтейзена, а також замітка А. Меньшого «Паралізовані» в «Красной Ниве» 1921, № 1 стор. 297—301); цікава вже тим, що автор обурюючи консервативних читачів (а таких в Англії більшість), малює криваву революцію й горожанську війну, що закінчується перемогою військової реакції, як можливість недалекого англійського майбутнього. Цікавий (написаний ще до війни) також його роман «Гослінги», що в темних тонах змальовує руїну й загибель західно-європейської цивілізації та поворот людей, що врятувалися од катастрофи до первісно-дикунського стану. В художньому відношенні з романів цієї групи першенство прийшлося б віддати творові німецького експресионіста Улітця—«Арарат». І тут присмеркові картини кінця, останнього

здичавіння людства в безконечній братовбивчій війні—але поруч з цими картинами відблиск надії: силою любови останні люди врятовуються все ж таки від кривавого потоку. В фабулі багато є недоречностей, в реченнях—безладдя—умисного й невмисного, але цей хаос образів, цей нестямний тон окремих сторінок підіймається часами до екстатичного патосу старо-єврейських пророків і ці місця, справді, вражають серця читачів «невідомою силою».

Серед белетристики, присвяченої майбутньому, ми знайдемо й романи про прийдешні чудеса техніки (Ганс Домінік, «Die Macht der Drei») і романи, що малюють останні етапи майбутньої історії людства—рішучу боротьбу об'єднаної людської волі з природою (надзвичайний роман Егмонда Колеруса, «Der dritte Weg»). А за ними йдуть твори, що намагаються вгадати вже не зовнішній, а внутрішній зміст цього майбутнього: яким чином розв'яже людство той вузол соціальних і моральних протиріч, в якому воно заплуталося, як дійде воно до світлого, кращого майбутнього, і якою буде його самосвідомість, коли воно досягне, нарешті, вершини своїх стремлень? Серед найновіших французьких письменників типовим представником подібних шукань проти-буржуазної інтелігенції Заходу є Т. Серстевенс, ще хитається ще між позицією революційного комунізму й інтелігенським скептицизмом, роману котрого «Семеро серед народу» присвятив, нещодавно, велику статтю А. В. Луначарський («Печать и Революция». Кн. 4, 1923, 26-45).

Як завершення всього цього циклу розгадок майбутнього, стоїть новий роман Уелса «Богоподібні люди», що розгортає перед нами ясне й беззмарне царство прийдешньої утопії, яке міститься, поки-що, недалеко десь од нас в світі четвертого обміру, куди можна випадково потрапити, прогулюючися на автомобілі десь в околицях Лондону. Характерно, що славетний англійський романист, що останніми часами відійшов від фантастичної белетристики, змушений був знову до неї повернутися. І треба визнати, що коли в галузі зовнішніх утопічних вигадок він і не виявляє в новому романі якоїсь дивної винахідливості—то в ідейному відношенні твір його, нагадуючи почасти «Чарівну Крамницю» Блечфорда, більше ясний та дозрілий, ніж старі його «Утопії», «Передбачіння» й т. п. Утопічні мрії переплітаються тут з сатирою—і хоч сатира ця й неглибока: образ англійського ліберала, французького буржуа й духовного пан-отця Емертона, все ж мало він має рівних аналогій в сучасних літературах Заходу¹).

Так, уже давно—ще з часів французької революції, не було такого сприятливого ґрунту для розвитку такого саме літературного жанру—фантастичної белетристики про часи майбутні. Схвильована, перекинута війною Європа стоїть на роздоріжжі,

¹) Автор сподівається повернутися до характеристики й розгляду останніх творів Уелса.

й серця кращих представників її думки жадають повного перетворення. Коли б жадоба ця не була задоволена, нам загрожувала б доба такої світової скорботи, що перед нею й байронізм здався б тільки легкою меланхолією. Що завгодно — тільки не те, що було, й не те, що є зараз. Так можна було б висловити гасло проти-буржуазної інтелігенції Заходу. Менше всього хоче вона тікати мріями в «Синю далечінь» свого історичного минулого, романтично марити про нього. Ні, вона прагне вперед і події, що розгортаються перед її очима, усе ясніше доводять їй, хто виведе її з кола тяжких протиріч.

В. КОРЯК

Життя й мистецтво.

Стара це байка про взаємини «життя» й «мистецтва», неначе мистецтво не є тільки уламком цього самого життя, а в тім ця підтоптана «тема» стає знову актуальною. Спостерігається розбіжний процес: «жерці мистецтва» своїми особливими шляхами дійшли до життя, опинилися віч-на-віч перед найвищим проявом життя—Великою Революцією, а революціонери прийшли до висновку, що руїна капіталізму є з'явище не тільки соціально-політичне, а й культурне. Думка про нову культуру—науку й мистецтво—стає осередком уваги. Робляться широкі узагальнення, порівняння, підшукуються історичні приклади, натяки, вказівки, споружається «системи», шириться «баламуцтво»... Шукають нового слова, широкого узагальнення, безперечного, обов'язкового для всіх, хто є чинником, мікробом, чи «мікромегасом» революції.

Буржуазна думка, сполохана подіями на Сході Європи, починає перецінювати всі свої скарби і... приходять до невтішних висновків. Хто винен?... і забуваючи слова Шекспіра, що «винних» немає, починають уперто шукати й таки знаходять:

— Місто!

З того часу, як місто починає панувати над селом, воно «стискає душу міської людини, зачинає своїми вулицями, фахами, норовами внутрішній обрій, звужує своїми гострими дахами небо... Бароко—час, коли зрідка подибуються первісні згуки, час велемовности, плетіння слівес, «евфонії веселобринчачої», «емблематичної поезії», алегорій, одукованої мови, пустопорожніх фраз. Що більше дозріває міська людина, то з більшим призириством поглядає на селянство, на містечкову шляхту... Визволений від забобонів розум ще такий недосвідчений в своїй силі, непевний своїй владі... Наближається час, коли міста, велетні цивілізації, раз-у-раз зростаючи, жеруть мозок країни... Виникає велика, розливна лірика, пісня людської весни й осені, лет з темної давнини й спускання на дно спорожнілої цивілізації, погляд у багатогранне майбутнє і другий погляд назад, у те, що страчене без воріття... Приходить ще один-одніський поет, самотній цінитель... Меланхолія... в наслідок втраченої сили творчої... поети, що були перейняті сільським духом остільки, що жили по містах, як пригноблені, милі провінціяли—вони ще мріяли, про продовження широко-народньої пісні... Поети міста, для себе, або в маленькому

колі, наслідували народові щиросердно чи частіше штучно підроблюючися. Доба романтизму є олександрійським періодом нашої культури...»

Таке сумне визнання буржуазної думки в огляді сьогочасної культури, переведенім від Освальда Шпенглера.

— Олександрійство!

На другім боці барикад, у світовому центрі революції про сучасну культуру висновок; звісно, той самий:

— Техніка мистецтва, виявляючі його засоби, віддавна зробилися вже самоціллю в майстрів передсмертної агонії капіталізму. Пишеться величезні поеми виключно, аби виявити «ритм»; виробляється вірші заради «нечуваної» рими, викидаються водометом строфи, видзвонюючи «алітерацію», «образ» згуку; споруджається п'єси, аби здивувати гопаком образної мови. Трошиться розміри (ямб, хорей і т. д.), трошиться рядок на півчварта; слова розчавлено на склади, котрі пишеться один під одним, склади розколюється на тріски окремих літер. Світ, що з його береться матеріал—нечуваний культ індивідуалізму, близького до божевілья, порнографія, фізіологічні функції, кепсько вкрита революційною фразою похабщина «серапіонів»... порожнє наслідування, холодне жонглювання порожніми формами стає на порядку денному—оживити занепадним техніцизмом мумію мистецтва.

Таку декларацію оголосила група пролетарських письменників «Кузница». Художня творчість—функція суспільної ідеології, емоціології... База її—стан продукційних сил країни і обумовлені ними економічні взаємини; далі—соціально-політичний лад, що зріс на певній економічній підваліні; психіка класової людини й, врешті, ідеологія, котра відзеркалює властивості цієї психіки. Довкола платформи «Кузници» распочалася бійка.

— Чи може мистецтво бути партійним? Чи може творчість бути свідомою, а чи підсвідомою? Пролетарська культура—діло добре й потрібне, але не гуртки митців її творитимуть, а ціла держава. Класової науки немає (Н. Крупська). Класова наука є (Степанів): класове природознавство відроджує нині антидарвінізм. Пролетарської культури не може бути, зокрема—й пролетарського мистецтва, бо пролетаріат не встигне їх створити; переходова доба не віки, а десятиліття (Троцький). З Троцьким полемізує Чічерін: помилка Троцького в тому, що нова культура не може бути істотно одмінною від тої, що її зародки дає пролетаріат в добу своєї диктатури. Нове людство матиме основні риси пролетаріату, а не буржуазії—революційний клас у своєму пролетарському мистецтві має вже зародки мистецтва майбутнього. Суспільна доцільність та колективна творчість—єдине. Це—риси нового світу, що йде. Загальний висновок:

— В добу революції тая література потрібна й поступова, котра сприяє об'єднанню трудящих у боротьбі проти експлоататорів.

Московська конференція пролетарських письменників (15—16 березня) обміркувала дві позиції: «Кузница» та «Октябрь» (другої групи прол. письм.), котра вимагала конкретного підходу до дійсности, до революц. побуту, тоді як «Кузница» визнає опісування революції, «патос» її. Друге питання було: чи повинна пролетарська культура бути широким суспільним рухом, а пролетарський письменник—приймати участь у партійній та культурній праці пролетаріату, а чи має перетворитися в цехове з'явище, а пролетарський письменник — у літерата. Третє питання: чи потрібна єдина, провідна організація пролетарської літератури, а чи шерег замкнених у собі, нічим з собою не звязаних, а часом то й ворожих груп та гуртків.

Конференція засудила принцип організаційного ізолювання в гуртках і групах, проголосила гасло широкої громадськості, щільного єднання з робітничими масами, для чого пролетарські письменники повинні увіходити в партійні, робітничі, професійні організації, а сама організація пролетарських поетів має будуватися на принципі захоплення в неї усіх, хто виявив себе, пролетарських літературних групвань і письменників.

Конференція накреслила комуністичну лінію в питаннях літератури, ідеологічну й художню платформу.

Нині і в нас руба стоїть питання про Жовтневий блок. Між «Гартом», «Плугом» та «Аспанфутом» підписано угоду про потребу марксівського блоку. Прийшло досі до найзагальнішої формули порозуміння. Дискусія що-йно розпочинається. Панфуті закидають «Гартові» й «Плугові», що замість концентрації революційно-марксівських культурних сил у Києві було закладено широкий радянський блок.

«Всякі спроби широкого радянського блокування, без доконання й завершення першої справи, являють собою мертву, — шкідливу, нелогічну витівку, оману» — пише в «Більшовивику» М. С—ко.

Ну, що ж, то довершуймо, товариші, цю першу справу. А що до того, що в Києві з приїздом «Гарту» були

Паради, чаєпиття, овації, адреси, фотознімки,...—то це, звісно, ніякий блок і блоку радянського ніхто й не творив. Але хіба погано, що фронт жовтневої літератури у Києві виразно позначився? Це сталося, між иншим, якимось само собою і це є широка радянська згода всіх культурних сил, безумовно корисна.

Що ж до Жовтневого блоку марксистів, то треба, щоб це дійсно був марксівський блок, а не марксівсько-футуристичний. Заперечення мистецтва—це те, про що каже Шпенглер: другий бік буржуазного олександрійства, баламуцтво. Цього треба позбутися. Життя потребує мистецтва. Мистецтво потребує життя. Жовтневий фронт, радянський фронт мистецтва є свідцтво цієї здорової життєвої єдності. Хто цього не розуміє, той ще не наздогнав сьогоднішній день.

Листи Михайла Коцюбинського до Панаса Мирного.

В історико-етнографічному відділі Полтавського Музею зберігаються рукописні матеріали, що стосуються до життя та діяльності П. Мирного. Між ними є ціла низка листів до письменника від сучасних йому письменників: Старицького, Білоуського, Грінченка, Горленка, Коцюбинського та інших.

Листи Коцюбинського мають інтерес не лише для характеристики П. Мирного, але також дають цікавий матеріал для характеристики самого ж Коцюбинського, доповнюють те, що ми маємо досі друкованого в критичній літературі про нього.

Крім того, ці матеріали дають де-що до характеристики поглядів письменників нового покоління на завдання літератури української на початку XX століття,—з цього боку особливо цікавим є лист останній, що писаний рукою Коцюбинського й підписаний ним та М. Чернявським.

Отже гадаю, що не буде зайвим подати ці листи цілком, дотримуючи хронологічного порядку та правопису оригіналів.

I

Вельмишановний Добродію Панасе Яковичу!

Пишучи до мене листа, Ви, певно, й не гадали, яку велику радість, яку втіху зробите міні тим листом! Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої, Ви обізвалися до мене таким теплим, таким прихильним словом, зогріли, заохотили й зворушили до сліз.

Щоб з'ясувати Вам, які щасливі хвилини приніс міні Ваш лист, мушу признатися, що я зібрався торік у Полтаву спеціально до Вас—благати, аби Ви не покидали українського пера і на своїх дужих плечах винесли із злигоднів славу літератури української.

Мій піетизм до Вас розділяють й земляки, отож не диво, що ми так зраділи, прочитавши Вашу нову працю «Морозенко».

Ви так ласкаве віднеслися, Шановний Добродію, до моїх дрібничок, що міні аж соромно. Я так недавно почав писати (хоч маю 33 роки) і так небагато написав (бо займаюся літературою, як ділетант), що міні не трудно буде перелічити всі мої праці. У Ваші руки попалися перші мої роботи, спроба пера. Опріч відомих Вам оповідань я надрукував: «На віру», повість,

у «Правді», 92 року; далі у «Зорі» і окремими відбитками: «Ціпов'яз», оповід., «Помстився». «Хо», казка; «Пісьня», картка зі щоденника; «Для загального добра», оповід., «Пекоптьор», образок з молдуванського життя; «Посол від чорного царя», оповід. в «Житті і слові»—ото, здається, і все, коли не лічити дрібничок, роскиданих по всяких часописах закордонних. Всі згадані праці друкувалися межі 1893—1897 роками. Де-які—от як «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник». «Помстився», і «Посол від чорного царя»—перекладено на російську мову, та переклад скрізь неможливо поганий. Тепер гадаю видати в Росії томик—сторін. 300—350—моїх оповідань з молдуванського життя, бо, пробувши кілька літ на Басарабії, придивився трохи до місцевого життя. Признаюся по щирості—літературний хробак хоч точить мене, а часто густо насувається питання: на віщо? Чи буде що з моєї праці? Важко працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти у темряві, напوماки, не відаю—чи що даєш: зерно чи полову? Отож таке прихильне слово, як Ваше, має ще й ту вагу, що надає сили й зваги, будить надію й енергію. На превеликий жаль не маю зараз ані одного примірника оповідань, щоб послати Вам. Незабаром дістану й пришлю. Хочеться міні, навіть дуже кортить спробувати свої сили на великій річі, на романі—та лячно. Ну, та про це другим разом, коли дозволите ще написати до Вас. Посилаю Вам своє поличчя на знак мого глибокого пошановання. Прошу Вас—і то дуже прошу—прислати міні своє. Щасливий буду, коли напишете міні про свої роботи, які мене без порівняння більш цікавлять, ніж власні. А поки що вітаю Вас щирим серцем.

Глибоко шануючий Вас *Михайло Коцюбинський*.

9 травня, 1898. Чернігів.
(Губернская Земская Управа).

II

Вельмишановний Добродію!

Велику приємність зробили ви міні, приславши свою фотографію та оповідання; од щирого серця складаю Вам за те подяку.

Досадно, що так довго не мав спромоги вволити волю Вашу, себ-то прислати де-які з оповіданьчок моїх, які вийшли окремими книжечками. Оце нині прислано міні їх, то ж хапаюся долучити їх до цього листа та разом вислати.

Коли буде Ваша ласка, прочитайте їх та хоч коротенько скажіть міні свою думку про них: Ваша думка, Ваше слово, чи прихильне, чи гірке—має для мене велику вагу.

Ваші твори мали великий вплив на мене: опріч величезного літературного хисту, який зразу зачарував мене, я бачив

в них широкий та вільний розмах думки—власне те, чого не стає мало не всім нашим белетристам.

Я читав і перечитував Ваші романи, упивався їми, і живий жаль обгортає мене, коли подумаю, що «Повія» не має кінця. Який би я був щасливий коли б почув од Вас, що третя частина «Повії» таки побачить світ, а за нею появиться ще хоч два, хоч один роман, підписаний Панасом Мирним!

Ви, певно, читали вже в газетах звістку про те, що Міністерство внутрішніх справ затвердило статут нового добродійного товариства імені Шевченка, яке має на меті допомагати убогим учням українцям. Може маєте які ширші відомости про це, поділіться, з ласки своєї, зі мною, бо я не маю зносин з Петербургом і не можу дізнатися гаразд, що воно таке.

Я тепер лагоджу до цензури томик (сторін. в 300—350) моїх оповідань з молдуванського побуту. Хочу, щоб видання було європейське, з гарними ілюстраціями, та на лихо не можу знайти путящого ілюстратора, який би знав Басарабію.

Може у Вас у Полтаві знайдеться такий?

Простіть, що пишу цим разом небагато: міні хотілось би швидче здати посилку на пошту, то ж за нікольством пишу хоч цих кілька слів.

Вітаю Вас найсердечніше та сподіваюся, що наша, така мила для мене, знайомість, не скінчиться на цьому листі.

З високим поважанням по вік прихильний *М. Коцюбинський*.

10 липня, 98 р.

Чернігів.

III

Високоповажний Добродію!

Пишу до Вас кілька слів в справі: ми, себ-то Самійленко, Грінченко, Коваленко та я, лагодимося видати альманах, який складався б з творів почасти друкованих за-кордоном, почасти з нових, ще не друкованих праць кращих наших письменників. Звісно, матеріал для альманаху теж мусить бути цензурний.

Усі ми певні, що Ваше ймення закрасило б наш альманах та забезпечило б йому розповсюдження, тому то я, від імени нашого «літературного комітету», звертаюся до Вас з великим проханням прислати до того альманаху яке небудь оповідання своє, хоч би на 1 друк. аркуш. Дуже бажано, щоб оповідання те ми мали не пізніш 25—30 серпня с. року Гонорару за працю Вашу дати не можемо, бо самі починаємо справу на позичені гроші, можемо лиш дати кілька примірників альманаху (1 примірник за кожних 2 картки друков. оповідання). Правда, це дуже мало, та що ж діяти, коли ми самі не багаті. Сподіваюся, що

Ви відгукнитесь на наше велике прохання та пришлете щось, хоч дрібничку, до альманаху.

Чи ви дістали посилку, яку я вислав Вам недавно?

Прийміть найщиріші й найсердечніші привітання від повік
Вашого *М. Коцюбинський*.

22 липня, р. 98.

Чернігів.

IV

Вельмишановний Добродію!

Оце зараз, повернувши до Чернигова, прочитав я Вашого листа і відповідаю Вам.

Ваші ласкаві уваги мають для мене велику вагу, і хоч не зо всіма тими увагами можу згодитися, проте сердечно дякую Вам за ради й критику.

Пишу прихвилью, в Чернигові, закиданий всякими справами, тому не маю змоги зупинитись на тих пунктах, на яких не можу згодитися з Вами: инчим разом поділюся з Вами своїми думками, а тепер кілька слів про альманашні справи.

Казка Ваша нам всім відома, у мене навіть є окрема відбитка, горе тільки, що таку гарну річ не зважаються наші альманашники помістити через те, що вона написана для дітей, а ми наважались друкувати лиш матеріал для дорослих, для інтелігенції.

Від себе й від усіх причасних до альманаху прошу Вас, вельмишановний Панасе Яковичу, пришліть нам що небудь з своєї теки; не турбуйтеся переписуванням. я все це беру на себе. присилайте чорняк помазаний, однаково, аби прислали, аби закрили наш альманах. Дозвольте сподіватися, що наше прохання не пропаде марне і що незабаром матимемо од Вас хоч невеличкого гостинчика для нашої збірки.

Щиро вітаю Вас!

З високим поважанням *tout à vous* *М. Коцюбинський*.

18 серпня, 98 р.

V

Високоповажний Добродію

Опанасе Яковичу!

Минуло вже чотири роки, як умер П. Куліш—і де далі все видніше стає. яку велику вагу в нашому письменстві має се славне ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ—про це можна догадуватися. Могучий майстер української мови, творець українського правопису, бласгородний поет «Досвіток», перекладач Шекспірових і Байронових

творів, а також Біблії, автор «Записокъ о Южной Руси», «Чорної Ради» і сили інших коштовних праць має право на нашу велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, як і кожному, а виступає потреба пошанувати його працю. Чернігівці хочуть виявити сю пошану, видавши на спомин про Куліша альманах.

Із імени редакційного Комітету, що складається з Миколи Чернявського. Бориса Грінченка і нищепідписаного, звертаюся до Вас, Високоповажний Опанасе Яковичу, з проханням—дозволити нам помістити в тому альманахові Ваше «Серед степів», яке було призначене до другої, чергової книжки «Хвилі за хвилиєю».

Сподіваюся дістати прихильну відповідь на наше прохання. Од щирого серця бажаю Вам усього найкращого.

З високим поважанням *М. Коцюбинський.*

5. III. 1901. Чернігів.

Сѣверянская ул., 3, собств. домъ.

VI

Високоповажний Добродію,

Опанасе Яковичу!

Спішу поділитися з Вами звісткою: цензура випустила врешті альманах, присвячений пам'яті Куліша, і його почали друкувати в Києві.

Правда не обійшлося без шкоди—цензура викинула листи Кулішеві, обтяла його житєпис (українською мовою) і покалічила потроху «Серед Степів», вірші Кримського, а особливо моє оповідання «Лялечка». У всіх згаданих річах викинуто мало, а от моє скривдили так, що не відаю, чи можна буде друкувати.

Ви, певно, гніваєтесь на мене, що так давно вже писали. Гніваєтесь, що я нічого не дав до альманаху в честь Гоголя. Вірьте, що останніми часами я нічого не міг робити, весь час нездужав тай тепер дуже погано міні.

Тож прошу вибачити міні мою вину, коли це виною її можна назвати.

Сими днями писав до мене з Львова д. В. Гнатюк, редактор Вістника. Він доручив міні прохати Вас дати на 1903 рік до Вістника Вашу «Повію». Коли б Ви згодились, Вістник передруковав би те, що вийшло вже в «Раді», і додав нові частини (кінець), які Ви прислали б до редакції. Д. Гнатюк благає Вас не одмовити його прохання, бо те, що повість видрукують закордоном, ані трішки не пошкодить виданню в Росії; і закордонні видання не доходять до нас, а наші до них.

Я прохав би Вас написати міні, що Ви про се думаєте.

Якось Ви писали, Шановний Опанасе Яковичу, що полтавці думають набути у мене моє оповід. «Дорогою ціною». Я вже знижив ціну книжки з 40 коп. на 25, і коли б у мене взяли на готові гроші примірників 100, я зробив би % 40 уступки, себ-то оддав 100 пр. за 15 карбованців. Роблю таку велику уступку через те, що я людина не комерційна, займатися продажем книжок не вмію і хочу збути видання, аби вернути свої гроші. Я дуже і дуже був би вдячний Вам за поміч у сій справі і наперед прохаю вибачити, що турбую Вас своїми проханнями.

Сподіваюсь дістати од Вас незабаром відповідь і запевнитися, що Ви на мене не гніваєтесь вже.

Сердечно бажаю Вам здоров'я.

З високим поважанням Ваш *М. Коцюбинський.*

2. XI. 902.

Чернігів.

VII

Високоповажний Добродію!

Останніми часами літературний рух на Україні стає помітно жвавішим.

Про се свідчить і зріст літературної продукції, і збільшення видавничої діяльності, і розповсюдження української книжки не тільки серед народніх мас, але і в інтелігентних сферах.

Як російська, так і європейська критика усе частіше звертає своє око на наше письменство, ставить йому свої вимоги.

За сто літ існування новіша література наша (з причин, виясненне яких належить до історії) жила переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія—ото майже і все, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника. Винятки очевидячки минаємо.

Таке обмеження сфери творчости не раз підкреслювалось не тільки критикою, але й інтелігентним читачем, який, до слова кажучи, в останні часи значно виріс. Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатой не лиш на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватися й од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку сторін життя усіх, а не одної якої верстви суспільности, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософичних, соціальних, психологічних, історичних і инш.

Відносячись з повною повагою до студій життя просто-народного і навіть думаючи, що література наша далеко не вичерпала для своїх цілей того житя, нищепідписані, однак,

беруть на себе сміливість скромним почином задовольнити з одного боку потреби сучасного інтелігентного читача,—а з другого викликати серед українських письменників більший інтерес до намічених вище тем.

Власне—ми маємо на меті видати літературний збірник (поезії, новелі, повісті, драматичні твори), в якому хотілось би помістити нові, ніде ще не друковані твори переважно з життя сучасної інтелігенції, а також на теми соціальні, психологічні, історичні і инш.

Чистий дохід з видання визначаємо на премії за видатніші твори укр. красною письменства по конкурсу, який буде в свій час об'явлено.

Коли Ви, Високоповажний Добродію, спочуваєте нашій меті, то будьте ласкові надсилайте матеріал не пізніше 1-го мая 1903 р на адресу: г. Черниговъ, Сѣверянская, 3, соб. д. Михаилу Михайловичу Коцюбинскому.

Сподіваємося, що справи літератури української не менче дорогі Вам, як і нам—і через те наш заклик не лишиться без відповіді.

З правдивою повагою *М. Коцюбинський.*

М. Чернявський.

28. I. 903.

Чернігів.

Подав Ю. Циганенко.

М. ЛЮБЧЕНКО

Замість міжнародного огляду.

Падіння селянсько-панської коаліції в Польщі.—Руїна польських фінансів.—Поразка протекційної системи в Англії.—Ще один ультимат.

ЧЕРГОВА КРИЗА ПОЛЬСЬКОГО УРЯДУ.

Все йде по заялзених зразках. Пуанкаре що-неділі проголошує грізні промови проти Німеччини, Керзон рятується од революції на сході нотами, а в Польщі падають кабінети.

У свій час, викладаючи історію падіння кабінету Сикорського й приходу до влади Вітоса в спілці з ендеками, довелося показати основну причину того, чому кожний кабінет у Польщі не може бути довготривалий, а кабінетна криза набуває перманентного характеру¹⁾. За лаштунками кожної зміни уряду в Польщі лежать два моменти: напруження соціальних відносин і ненормальність міжнаціональних взаємин. Обидва моменти тягнуть за собою брак сталої більшості в польському сеймі, що при пануючій у Польщі парламентарській системі управління раз-у-раз буває загрозою існуванню тієї чи іншої влади.

Оцей брак сталої більшості звалив кабінет Сикорського 26 травня, та ж сама причина згубила й кабінет Вітоса 14 грудня. Новий кабінет, складений після довгих міжпартійних переговорів лише 19 грудня, перебуває під тією самою загрозою. Вотум довір'я, що одержав новий кабінет у сеймі, правда, не мав випадкового характеру, і урядову більшість можна вважати в 236 голосів (з 444 депутатів), тоб то—аж на 10 голосів більш од попереднього кабінету! Але всі ліві партії втрималися від голосовання, а кілька партій більшості голосували за довір'я з певною оговоркою: побачимо, мовляв, як кабінет уладнає фінансові справи.

В цих фінансових справах і весь центр тягару нового кабінету. Низька марка потягла за собою Сикорського, потягла й Вітоса; як би й Грабський, новий прем'єр не перетворив свого кабінету в кабінет «низької марки»! Адже хазяйнування попередніх кабінетів пробило велику дірку в фінансах Польщі.

Цікаво кинути де-який погляд на формальний бік стану польських фінансів. Нижченаведені таблиці складено на підставі цифр, що їх уміщено в органі ППС «Robotnik» за 18 грудня.

¹⁾ «Черв. Шлях», № 3, стор. 245—256.

1. Курс долара у Варшаві.

	Курс в марках польських	Підвищення за рік		Курс в марках польських	Підвищення за рік
1920			1922		
Січень . . .	120		Січень . . .	3.050	
Грудень . . .	590	5 раз.	Грудень . . .	17.568	5,7 раз.
1921			1923		
Січень . . .	745		Січень . . .	26.750	
Грудень . . .	3.156	4,25 раз.	Грудень . . .	5.850.000	219 раз.

Зараз курс долара на варшавській біржі піднісся ще вище. 31 грудня він котувався в 6.450.000 (офіційний курс, згідно «Gazeta Warszawska» за 31-XII).

Тому ж що емісія банкнотів, звичайно, відбувалася не відповідно падінню марки, а згідно з потребами держави, вартість обігу паперових грошей упала за 4 роки з 56 мільйонів доларів до 10 мільйонів!

2. Обіг паперових грошей і його вартість.

	Банкно- тів в обігу в мільйо- нах марок	Підви- щення за рік	Вартість обігу в мільйо- нах дола- рів		Банкно- тів в обігу в мільйо- нах марок	Підви- щення за рік	Вартість обігу в мільйо- нах дола- рів
1920				1922			
Січень . . .	6.720		56	Січень . . .	239.615		78,5
Грудень . . .	49.361	6,5 раз.	83,6	Грудень . . .	793.437	3,25 раз.	45,1
1921				1923			
Січень . . .	55.079		73,9	Січень . . .	909.160		33,9
Грудень . . .	229.537	4,19 раз.	72,7	Грудень . . .	53.217.000	50 раз.	10

Цікавий малюнок буржуазного господарства! У 1922 і 1923 р.р. Польща не роздиралася війнами чи великими народними заворушеннями, але за ці два роки вартість обігу паперових грошей, неважаючи на безперервну емісію, впала у 8 разів майже!

Характерним є, що 1920 рік—рік війни з Росією й Україною—не потяг падіння вартості обігу, а, навпаки, збільшив її. Весь 1920 р. міністерством фінансів керував В. Грабський, сучасний прем'єр. У липні 1920 р., коли радянське військо підходило до Варшави, а Грабський був прем'єром, вартість обігу банкнотів поза тим всім була 150,7 мільйонів доларів. Буржуазія, коли хоче, може господарювати. Але після 1920 р. існування буржуазної Польщі зробилося фактом сумнівним, і буржуазія кинула господарювати, почавши одвертий грабунок народного майна. Картина та сама, що й нещодавно в Німеччині: шалена спекуляція закордонною валютою, безконтрольні довготермінові позики з державних фондів в польській, а не в сталій валюті, а, крім того—небували ніде видатки на військо.

Під час хазяйнування кабінету Вітоса, в якому селянська партія була лише ширмою, а головна роля належала великим промисловцям і дідичам, вартість обігу зменшилася в 5—6 разів; од 56 мільйонів доларів у травні до 10 мільйонів у грудні. Який-будь американський мільйонер—з провінційних, а не відомих—може купити всю польську валюту жартуючи, в антракті між двома черговими спекуляціями...

Кабінет Вітоса, якому повелося прийти до влади лише завдяки падінню марки під час господарювання попередньої влади і шаленій агітації, розпочатій в зв'язку з цим, мусив загинути від своєї власної зброї. Марка за його час пала ще нижче.

Коаліція Вітоса з ендеками була протиприродною спілкою, особливо на тлі напруження соціальних відносин. Не знати, чи серйозно гадав Вітос—цей селянський лідер, побороти вплив великих поміщиків і капіталістів і бути дійсним проводирем коаліції, але його найближчі товариші не мали жадних сумнівів що до наслідків цієї спілки мужика з паном. Пан мусив одурити хлопа. І одури.

Тому в перший же день своєї влади Вітос загубив 11 голосів: найбільш радикальні члени «Пяста» вийшли з партії. Коли характер коаліції цілком виявився і селянський лідер перетворився в звичайнісінького панського попихача, а пани відібрали йому теку землеробства, передавши її великому дідичеві Хлаповському, ці 11 б. членів «Пяста» перейшли в партію «Визволене» найворожішу зо всіх ворожих Вітосові груп.

25 листопада у Варшаві відбувся з'їзд «Визволення», під час якого демонстрація селян числом в 15.000 досить-таки полякала варшавську буржуазію. Ворожі вигуки й жести мали місце перед будинком держбанку, ради міністрів і міністерства закорд. справ. З'їзд закінчився сполученням групи Домбського, що вийшла в травні з «Пяста», з «Визволенням в одну селянську партію — «Об'єднання польських народніх угруповань» (Z P.S.L.).

Нова партія одразу викинула гасло об'єднання всіх польських селянських груп, що й спричинилося до нового розколу в «Пясті», потягнувши за собою падіння кабінету.

Пястовський уряд намагався заспокоїти селянство аграрною реформою. Проект закону про наділ селянства землею на підставі викупу був давно вироблений партією але ендеки гальмували його проведення. Це, власне, й ратувало кабінет Вітоса, бо коли б закон пройшов у такому вигляді, як його виробив Вітос, це спричинилося б до падіння кабінету, бо закон не задовольняв би селянство.

Селянський з'їзд, зміцнення «Визволення» й знесилення власної партії¹⁾ примусили Вітоса поставити на чергу законопроекта про наділ землею. Але цей законопроект, корегований

1) Центральний орган партії—газета «Piast» мала в травні 12 тисяч читачів, а в листопаді тільки 3½ тисячі.

правою частиною коаліції, не міг задовольнити не тільки ліві партії, але й де-кого з членів власної партії Вітоса. Поправки опозиції не пройшли на засіданні фракції (опозиція протестувала проти необхідності порозуміння з Ватиканом в справі викупу косцюльних земель; проти великого максимуму землі, що не підлягає викупу, намагаючись зменшити його до 18 гектарів), і тоді 14 членів «Пяста» на чолі з Павловським заявили 14 грудня про свій вихід з фракції.

Того ж дня у вечері більшість фракції, зменшеної тепер до 44 голосів (замість 70), ухвалила, аби кабінет подався до демісії, що й було виконано. Сам Вітос на запитання газетяра про причини демісії, заявив: «аритметика», себ-то—зникнення арифметичної більшості. Звичайно, це-формальний момент, але по суті загибель кабінету була виречена в час його утворення. Не можна безкарно штовхати селянина на спілку з паном.

Хто ж візьме владу? За кого буде арифметика, коли арифметику вважати головним чинником? Польський сейм складено так, що жодна партія, жодна коаліція не неможе мати сталої більшості. На момент кабінетної кризи голоси поміж фракціями розподілялися таким чином:

Правиця

Народно-Національний Союз (власне-ендеки)	99
Християнські націоналісти	23
Католицьке коло	4
	126

Центр

Християнська демократія	43
Польська народня партія «Пяст»	44
Хлібороби (галицькі угодовці)	5
	92

Лівиця

Об'єднання польських народніх угруповань («Визволене» з Домбським)	60
Польський союз народників	171 ¹⁾
ППС	41
Національна Робітничя Партія	18
Група кс Окуня	4
Комуністи	2
	142

Меншості

Єврейське коло	34
Український клуб	19
Німці	16
Білорусини	10
Росіяне	1
Дикі	2
Вільних мандатів	2
	84

Разом 444

¹⁾ До групи опозиції з «Пяста» приєдналася група Стапинського в 3 гос., заснувавши нову фракцію з такою назвою.

Як бачимо, цей список фракцій де в чому різниться від занотованого нами під час попередньої кризи¹⁾, і саме за рахунок зменшення лівиці.

Арифметика не може висунути жодної природньої коаліції. Хоч центр і правіча разом переважають лівицю, але присутність у сеймі 84 голосів національних меншостей паралізує боротьбу.

Було цілком натурально, що після падіння кабінету Вітоса президент доручив складання нового тому, хто спричинився до загибелі коаліції—лідерів колишнього «Визволення», нині народного об'єднання—Тугутів. Вітос загинув через недовіря селянства, хай же нова влада належить тим, хто говорить, що користується довірям села. Але арифметика! І хоча Тугут зібрався закладати виключно національний кабінет, арифметика не вийшла,—і через 3 доби недоробленому прем'єрові довелося відмовитися од дорученої місії. Звичайно, праві були проти Тугута, як соціального ворога, і меншості не дали йому підтримки, бо за Тугутом стоїть Пілсудський, а ці самі меншості допомагали поваленню попереднього кабінету пілсудчика Сикорського.

Тоді на коні з'явився п. Владислав Грабський, відомий фінансист, про якого ми вже згадували вище. Він склав кабінет безпартійний, зі спеціалістів, але з примішкою й лівих і правих на принципах рівноваги. Коли ліві одвели Скимунта (мін. закорд. справ) і Москалевського (мін. внутр. спр.), Грабський охоче замінив їх менш виразними фігурами.

Як фінансист, до того ж прийшовши під час надзвичайної фінансової кризи, Грабський на першу чергу висунув санацію (уздоровлення) скарбу. Після нового року в сейм буде внесено проект закону про особливі повноваження для Президента Республіки в галузі оздоровлення. Проект передбачає встановлення нової монетної системи, утворення емісійного банку, випуск позик до 500 мільйонів золотих франків, продаж державних, промислових і торгових підприємств і т. и. В своєму дуже стислому експозе в сеймі Грабський заявив, що перш за все він візьметься до фінансів.

Про відношення до національних меншостей прем'єр сказав лише кілька слів. На його думку, «питання, розв'язання яких викликало б вельми тяжкі внутрішні тертя й утворили б великі труднощі в державі—не можуть бути поставлені в першу чергу перед фінансовою реформою, бо утруднили б її». Майже те саме почули визволенці у відповідь на запитання: «А як же з аграрною реформою?» Прем'єр гадає, що переведення земельної реформи неможливо без уздоровлення фінансів; на що, мовляв, селянинові земля, коли він з неї не може видобути певних і сталих грошей?

Ті самі ліві партії, які повалили кабінет Вітоса за одволікання земельної реформи, нині, почувши отаку заяву, не

¹⁾ «Черв. Шлях», № 3, стор. 252.

спробували звалити кабінет Грабського, бо іншого виходу немає. Марка падає, скарб розстроюється, а жодна з партій не має досить сил, щоби організувати владу—все проклята арифметика! І щоби падіння марки не потягло за собою й самої республіки, ліві партії проголосили доброзичливий нейтралітет, утримавшись од голосування. Треба відпочити від політичної боротьби, і поки будуть підраховуватися сили й провадитись переговори про якусь можливу коаліцію, пан Грабський направить фінанси. Всі партії так і дивляться на кабінет Грабського, як на щось тимчасове.

Очевидно, ліві партії займуться консолідацією своїх сил. Росклад «П'яста» не зупиниться після виходу групи Павловського й Бриля, і без сумніву піде глибше. Коли б Тугутові повелось одірвати від «П'яста» ще десятків зо два голосів, то біля сотні голосів народників в спілці з ППС зможуть утворити лівий кабінет—нову фікцію «робітничо-селянського уряду», яка існувала 1920 р., і тим ще на де який час задурити свідомість робітничо-селянських мас. ППС вже зрозуміла цю можливість: її XIX конгрес, що закінчився цими днями, надав Центральному Комітетові право вступу до уряду. Таким чином ППС має можливість брати участь в реорганізації уряду, коли б Грабський схотів доповнити його представниками партій, що, безперечно, доведеться швидко зробити, бо безпартійний кабінет в Польщі, насичений партійними сварками, в Польщі голодного селянина й ограбованого робітника існувати не зможе.

Ці селяне й робітники, особливо останні—після жорстоких переслідувань за краківську кров—свідомішають що-дня. Як би там безпартійні кабінети ни одсували примару громадянської війни, Польща після кожної урядової кризи стає ближче й ближче до порогу цієї війни. Свідомість пролетаріату від переслідувань і політичних розрухів тільки зростає.

КІНЕЦЬ КОНСЕРВАТИЗМУ В АНГЛІЇ.

Скоїлася неможлива річ—на батьківщині консерватизму, в Англії—консерватори одержали поразку. Грудневі вибори до палати громад дали такі наслідки:

Консерватори	255 деп.	(5 $\frac{1}{2}$ міль. голосів)
Робітнича партія	193 »	(4 $\frac{1}{2}$ » » »)
Ліберали	155 »	(4 $\frac{1}{4}$ » » »)

Таким чином, консервативна партія загубила на користь лібералів і робітничої партії велике число своїх голосів, належних їй од самого початку існування парламенту¹⁾. Поразка консерваторів є тим важча, що за кошт їхніх голосів робітнича партія збільшила свої сили в парламенті до 31 $\frac{1}{2}$ %. Ця партія з'явилася в англійському парламенті як третя сила в 1900 р.

¹⁾ В попередній палаті консерватори мали 346 депутатів, Робітнича Партія—144, ліберали—118 і незалежні—7.

в кількості... 2 депутатів. 1906 року робітнича партія вже мала 29 голосів, 1910 р.—41, 1918—57 і 1922 р.—144. Нові 49 голосів висувають робітничу партію на першорядне місце, як серйозного конкурента іншим партіям в боротьбі за владу. Є всі підстави гадати, що новий кабінет буде доручено скласти Мак-Дональдові, лідерові робітничої партії.

Поразка консерваторів мусить потягнути за собою кардинальні зміни в політиці Англії що до Європи й зокрема до Франції. Яка б з двох позосталих партій ні взяла б владу, їхні програми в цьому відношенні розходяться цілковито з поглядами консерваторів.

Невважаючи на те, що Англія в кожний даний мент буває запеклим ворогом найсильнішої з європейських континентальних держав, консерватори, захоплені чемберленівською тарифною системою, зменшили напруження в відносинах до Франції, як сильнішої зараз держави, і навіть сприяли її політиці в Рурі. Це й спричинилося до провалу консерваторів на виборах.

Протягом трьох століть англійська політика в Європі була скерована в бік запеклої боротьби з міцною економічно й політично континентальною державою. Англія не терпіла суперництва. В XVII ст., коли Голандія була великою європейською державою, Англія боролася з нею аж до її загибелі. В XVIII ст. і на початку XIX ст. такою великою державою була Франція великої революції і Франція Наполеона. Відомо, до яких ганебних засобів звертався Вільям Піт в боротьбі з Францією, яка зрештою на ціле століття була відсунута до стану економічної й політичної нікчемности. Росії Миколи I англійська політика нанесла болючий удар у Кримі. Нарешті, коли з кінцем XIX ст. почала прибирати ролі європейського гегемона Німеччина,—англійська політика звернулася в бік знищення цієї суперниці. І коли імперіалістична війна знищила політичне й економічне значіння Німеччини, Англія має перед собою нового ворога—роспухлу Францію, яка намагається заступити місце Німеччини в системі імперіалізму. Французький мілітаризм уявляє серйозну небезпеку для Англії, бо може в найкоротший час блокувати англійські острови, тим більш, що версальський, сенжерменський, тріанонський і нейльський договори утворили франкофільські держави, як Польща, Чехо-Словаччина й Югославія та збільшили сили Румунії. Майже вся Європа перебуває в сфері впливу французької політики. Захопленням Руру Франція підвела економічну базу під свою політику, намагаючись утворити в центрі Європи велику важку індустрію під впливом французького капіталу. Знову серйозна конкуренція для Англії.

Але англійські консерватори, прийшовши до влади в жовтні 1922 р., ухилилися від простої боротьби з Францією, як з історичним ворогом. Виходу для зміцнення англійської сили вони шукали в протекційній системі і в політиці тарифів. Колонії мусили б давати сировину й продовольчий крам лише метрополії,

а купувати готові вироби теж тільки в метрополії. Митні тарифи перешкоджали б імпортові чужоземних крамів. Політика ця—не нова, вона ще в 1909 р. була висунута Чемберленом, який вважав, що «проблема імперської могутності є проблемою імперського господарства, а єдиним шляхом, що веде до цілості англійського політичного захисту, є система взаємного торговельного сприяття (протекційна система)». Чемберлен в 1906 р. провалився з цією політикою, як провалився з нею в 1923 р. Болдвин.

Імперська конференція, що відбувалася в жовтні 1923 р., виявила цілковите негативне відношення колоній до протекційної системи. Колонії тягнуть до широкого самоврядування, до організації власного господарства, до великих торговельних зносин зо всім світом, а не до підлягання метрополії й звуження обортів свого зовнішнього торгу.

Невважаючи на певну думку колоній, консерватори виступили все ж таки з своїм програмом протекційної політики на виборах у Англії. Виборці приєдналися до оцінки, яку дали цій політиці колонії: пролетаріят, для якого тарифна система означає, що все подорожчає, віддав свої голоси Мак-Дональдові; текстильна буржуазія Ланкашира, котрій потрібна бавовна з Америки, теж не могла голосувати за прихильників припинення торговельних зносин з Америкою чи обтяження їх великими тарифами. Таким чином, консерватори провалилися з своєю політикою.

Новий кабінет буде зформовано на початку січня. Чи робітничий, чи ліберальний, цей кабінет має два пакти в своїй прийдешній політиці остільки виразними, що про їх можна тепер уже говорити. Це—визнання ССРР і зміна політики невтручання в політику Франції. Обидві партії розуміють, що без ССРР і Німеччини неможливо налагодити господарство Європи; і обидві ж партії в певній мірі є спадкоємцями тієї англійської політики, яка протягом трьох століть уперто боролася зі всякою міцною країною в Європі. Що ж до того, що до влади прийде одна з останніх двох партій, а не консерватори, то це видно з самого характеру поразки: вона має не випадковий характер, а є провалом певної політичної й економічної лінії.

ІНШІ КРАЇНИ.

Грудень взагалі визначився певною жвавістю в міжнародних зносинах. Брак місця не дозволяє зупинитися на цих подіях в таких подробицях, як це ми зробили відносно Польщі й Англії.

В Німеччині ген. Зеєкту, який оголосив Комуністичну партію по-за законом, не повелося все ж таки загнати комуністів у запілля. Революційна боротьба продовжується, хоча й без

попереднього завзяття. Соціал-демократи, як і раніш, грають з успіхом ролю наймитів капіталу, сприяючи скасованню 8-ми годинного робітничого дня. Як і раніш, Німеччина залишається республікою лише по назві; в ній самодержавно править велика буржуазія, яка нині захопила до своїх рук фінанси країни через «Рентний Банк».

Греції пощастило позбутися короля, котрому буржуазія дала змогу без перешкод виїхати. Відкрилося національне зібрання, більшість якого складають венізелісти, намагаючись оголосити Венізелосу президентом республіки. Але широка монархична пропаганда й несвідомість грецького пролетаріату роблять поки-що сумнівним саме проголошення республіки.

Афганістан одержав од Англії ультимат, що вимагає розірвання зносин з ССРР. Це можна пояснити, як певний розвиток тієї англійської політики, яка штовхнула Керзона на травневий ультимат Росії. Не сподіваючися більш залишатися на чолі англійської дипломатії, Керзон хоче лишити по собі спадщину, зв'язавши руки новому англійському урядові.

Президент Сполучених Держав Кульдж проголосив промову про потребу поновлення зносин з ССРР. Коли Радянський уряд звернувся з цього приводу з нотою до Сполучених Держав, міністр закордонних справ Юз відповів відмовою, посиляючись на пропаганду, яку ніби Радянський уряд провадить в Америці. Цей метод використання фальшованих документів, відомий нам по взаєминах з Англією, відомий він, очевидно, й суспільству Америки, бо громадська думка Сполучених Держав раз-у-раз схиляється до визнання ССРР.

ЕКОНОМІЧНИЙ ОГЛЯД.

ПЛОЩА ОЗИМИНИ ПО ССРР ТА СТАН ІХ СХОДІВ НА 15/ХІ (ЗА ДАНИМИ ЦСУ ССРР).

ЗАСІВНА ПЛОЩА.

Загальна площа озимини на 15/ХІ по всій Спілці СРР була пере-
січно на 3,5% меншою, як у 1922 р. Це скорочення засівної площі
пояснюється недосівом на Україні в зв'язку з сухим літом.

Загальну площу озимини по окремих районах порівнюючи з мину-
лим літом додано у цій ось таблиці:

Р а й о н и	Площа озимих засівів в міл. десят. під урожай		1923/24 р. у % до 1922/23 р.
	1923	1924	
РСФРР			
Виробнича смуга	4,06	4,05	99,7
Продукційна смуга	10,25	11,02	107,5
Південний схід	1,87	(187) *)	(100,0)
Всього по всій євр. част. . . .	16,19	16,94	104,7
Азіатська част.	0,79	(0,79)	(100,0)
Разом по РСФРР	16,98	17,73	104,4
УСРР			
Правобер. район	1,78	1,45	81,8
Лівобер. »	1,92	1,72	89,5
Південний	2,61	1,57	60,0
Разом по УСРР	6,31	4,74	75,1
Разом по РСФРР та УСРР	23,29	22,47	96,5

Як відомо, в зв'язку з прекрасною осінню, загальна площа засіву
на УСРР збільшувалась і в листопаді. В середині цього місяця за
українськими даними вона дійшла до 5,3 міл. десятин, або 84% площі
минулого року. Таким чином, загальна площа засіву по всій Спілці
СРР становить уже 23 міл. дес. або майже 100% площі минулого року

СТАН ЗАСІВУ.

На стан засіву мали значний вплив метеорологічні умови минулого
літа, себ-то дощі та холода у північній та північно-західній смузі європ.
частини Спілки, і, навпаки, нестача вохкості у південній та південно-
східній її частині. Навпаки, у губерніях, які лежать в середній смузі,
співвідношення тепла та вохкості було більше сприятливим. В наслідок
маємо ніби п'ять зон: на півночі та північній заході—стан засівів є при-
ниженим; на півдні—ближче до середнього; в центральній смузі—середній
і з нахилом до середнього; ще на південь—знову нахил до середнього й
врешті на півдні та на південнім сході знову стан засіву є принижчений.

*) В скобках взято умовно прийняті дані для обчислення загальної площі.

Теплий квітень мав наслідком значне поліпшення засіву у всіх районах за винятком північного району. В зв'язку з цим засівна площа з добрим станом значно збільшилась. Особливо покращав стан засіву на Україні, де добра година тяглася аж до грудня.

В зв'язку з цим стан засіву пересічно дійшов до 3,4. Загалом озимина пішла під сніг у дуже доброму стані.

ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА 1922/23 Р.

Наводимо ще де-які характерні цифри поступового зросту української промисловости за 1922/23 р. (із статті В. Чубаря, яку вміщено у 280 числі московських «Известий»).

	Одиниці виміру	1921/22 р.	1922/23 р.
Здобуто твердого мінерального палива . . .	міл. пудів	438,7	493,9
Залізної руди	»	5,85	10,34
Вироблено чавуну	»	4,75	6,73
Мартеновського металу	»	7,92	11,84
Паротягів	штук	49	57
Плугів	тисяч	25,0	62,6
Молотарок	»	1,9	5,0
Соди	тис. пуд.	827,0	2.481,0
Шкла звичайного	»	9,4	17,2
Мішків	міл. шт.	2,2	5,7

Загальна валова вартість промислової продукції за 1922/23 р. збільшилась майже на 40%, а разом з продукцією Цукротресту на 58%

Збільшення продукції при сприяючих цінах утворило базу як для поліпшення якості, також і для зменшення собівартості.

ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕЛИКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЗА ЖОВТЕНЬ ТА ЛИСТОПАД 1923 Р.

I. Паливо.

Вичерпуючі дані в нашому розпорядженні маютья поки-що лише для жовтня. Але загалом і в листопаді продовжувався зріст продукції в основних галузях. Загальна криза збуту ще не припинила зросту української промисловости, виробничі здібності якої, в зв'язку з загальним поліпшенням знаряддів, поліпшенням праці й головним чином в зв'язку з поліпшенням складу робочої сили, значно побільшали. Але все ж таки зріст виробництва особливо серед тяжкої промисловости висунув дуже гостро питання про збільшення збуту, без чого дальніший розвиток не може бути забезпечений.

II. Кам'яновугільна промисловість Донбасу.

Здобуток вугілля у Донбасі у перші місяці 1923/24 р. дає рекордні цифри. За даними кон'юнктурного бюлетеня Економ. Управління ВСНХ УСРР за жовтень поступовий зріст добутку йшов таким шляхом:

	Серпень		Вересень		Жовтень	
	брutto	нето	брutto	нето	брutto	нето
УГКП	33,2	26,6	35,3	29,1	44,2	36,2
Комбінати	6,1	4,4	7,1	5,5	8,5	6,6
ПТУ	2,8	2,5	2,5	2,3	3,2	3,0
Разом	42,1	33,5	44,9	36,9	55,9	45,8

*) Дані взято із звітів ВСНХ УСРР.

Таким чином, порівнюючи з серпнем валовий добуток виріс майже на 33%. Ще більше зріс добуток нето, що пояснюється безперервним зменшенням видатків на власні потреби. Ці видатки становили:

у червні	—21,1%	валового добутку
у липні	—20,0%	» »
у серпні	—17,5%	» »
у вересні	—18,0%	» »

Додаючи сюди добуток Транспорткопалень та инш. маленьких об'єднань, можна думати, що валовий добуток у жовтні дійде до 62,2 міл. пуд. (Цікаво, що здобуток за жовтень в УГКП та Комбінатах становив у минулі роки 1922/23—26,8 міл. пуд.; у 1921/22—35,4 міл. пуд. і в 1920/21 25,2 міл. пуд.).

У листопаді добуток вугілля та антрациту був не менший, як у жовтні, і в грудні продовжував збільшуватися.

Зріст здобутку йде нормально зі загальним поліпшенням стану робітничої сили. Так, на 1 та 31 жовтня загальна кількість робітників становила 10,3 тис. Кількість забойщиків збільшилась із 12,5 т. до 13,4 т. Таким чином відсоток забойщиків до загальної кількості робітників збільшився з 12,3% до 13,2%. Щоденна праця одного робітника становила у жовтні 16 пуд. проти 14,8 у вересні, а праця одного забойщика—126 пуд. (у вересні 125 пудів).

Дякуючи такому значному зросту добутку запаси палива у Донбасі ростуть увесь час, не дивлячись на рекордний зріст вивозу. Загальні запаси палива становили на 1/VII—82,9 міл. пуд. на 1/X—94,0 міл. пуд. на 1/XI—100 і на 1/XII—120 міл. пуд. Загальні запаси у Басейні становили вже на 1 грудня 200% місячного валового добутку, що складає досить значну величину.

Швидкий зріст добутку вугілля таким чином викликає відповідну необхідність у поширенню збуту та вивозу, що повинно стати основною передумовою підтримання вже досить великого рівня добутку й дальнішого його зросту.

Докладне вивчення цього питання зацікавленими інституціями показало, що для збільшення збуту необхідним є з одного боку зменшення цін і підняття якості вугілля, з другого боку прийняття цілої низки постанов по питанню про збільшення збуту вугілля за межі України.

Боротьба за збільшення збуту ведеться раніш за все по лінії головного планового споживача донецького палива—Наркомшляхів. Тут порівнюючи з 1913 р. % вугілля у паливному бюджеті не досягнуто. Так, у програмі на 1923/24 р. дрова ставили 26,4% проти 13% у 1913 р. і вугілля 46% проти 65%. Звідси дальніша мінералізація паливного балансу Н.К. Шляхів, очевидно, цілком можлива й навіть необхідна, беручи на увагу недостачу у нас лісів. Але така мінералізація зустріває опір з боку Н.К. Шляхів; цей останній посиляється на те, що деревляне паливо дешевше еквівалентної кількості вугілля й що в транспорту немає коштів для переоплатування.

А в тім останній дослідження виявили, що розрахунки представників Наркомшляхів (тов. Дзержінського) не є цілком вірними, що далі з переведенням знижки на вугілля ціни зрівняються. Цілком зрозуміло, що пониження цін на донпаливо є можливе лише при умові збільшення виробництва. Це питання зараз жваво дискутують наші планові органи й, очевидно, його буде розв'язано на користь Донбасу.

Що ж торкається інших споживачів, то тут питання стоїть перш за все про збільшення споживання серед позавкраїнських споживачів, через те, що Україна пересичена донпаливом. Так, розподіл споживання

палива в 1913 році та в 1922/23 р. і за програмою на 1923/24 р.— є слідуючий.

Споживання Донецького палива:

	1913 р.		1922/23 р.		1923/24 р.	
	в міл. пуд.	% до всього спожив.	в міл. пуд.	% до всього спожив.	в міл. пуд.	% до всього спожив.
Укр. споживачі.						
Транспорт	150	12,8	102	31,4	114	25,5
Инш. споживачі.	535	45,5	142	43,8	189,8	42,6
Разом	685	58,3	244	75,2	303,8	68,1
Позавкrajнські споживачі.						
Транспорт. . . .	150	12,8	46,6	14,4	102	22,9
Инш. споживачі.	338,3	28,9	33,4	10,4	40	9,0
Разом.	488,3	41,7	80	24,8	142	31,9
	1173,3	100,0	324	100,0	445,8	100,0

Таким чином особливо значно скоротилося споживання серед позавкrajнських споживачів (крім транспорту), яке скоротилося більш, як у три рази. Для збільшення збуту вугілля в РСФРР необхідно перш за все відповідне зменшення залізничного тарифу. Крім того, є необхідність у поліпшенні робітничо-торговельного апарату.

Окремо стоїть питання про вивіз донпалива за кордон. Це питання знову таки зв'язане з одного боку з тарифним питанням, з питанням поліпшення якості й зменшенням собівартості з другого.

III. Південно-рудна промисловість.

Добуток залізної руди склав у серпні 1219 тис. пудів; у вересні 937 тис. і в жовтні 723 тис. пуд. і в листопаді 835 тис. пуд. Добуток марганцю становив у серпні 379,9 тис. пуд. у вересні 420 тис. пуд. у жовтні 455,2 і в листопаді 380 тис. пуд.

Скорочення добутку ЮРТ'а є наслідком цілої низки технічних обставин, обумовлених в першу чергу нестачею коштів.

IV. Виплавка чавуну та криці.

Наша металургійна промисловість опинилась в такому ж стані, як паливна. Ще декілька місяців країна гостро відчувала нестачу у чавуні. В зв'язку з цим надзвичайно швидко стала розгортатися праця Південно-Криці. Зріст виплавки та мартеновського виробництва характеризується такими от цифрами. У 1920/21 р.р. було здобуто чавуну до 1,5 міл. пуд., криці 2,1 міл. пудів, прокатного заліза стільки ж. У 1922/23 р.р. здобуток чавуну набрав 4,8 міл. пуд.; криці 8,0 міл. і заліза 5,9 міл. пуд. і, врешті, у 1922/23 р. здобуто уже 6,9 міл. чавуна (пересічно по 0,57 міл. пуд. на місяць), криці 11,7 міл. пуд. (0,98 міл. пуд. на місяць), прок. криці 10,45 міл. пуд.

Особливо швидко росла продукція в останні місяці 1922/23 р. Так, здобуток чавуну складав у червні 1923 р.—387 т. пуд., у липні—708 т. пуд., у серпні 959 т. пуд. і в вересні 1.058 т. пуд. У 1923/24 р. цей процес не

припиняється, а ще дужче розгортається, про що свідчить таблиця, що прикладаємо тут:

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад
Здобуто чавуну	959,0	1038,2	1106,0	1411
Мартен. пром.	1486,2	1516,2	1726,5	1885
Прокатного металу	1092,0	1154,0	1215,0	1260
Здобуто палива	4630,0	5549,0	7500,0	8400
Загальна вартість продукції у міл. карб.	5,05	5,27	6,13	коло 7 міл.

Разом із збільшенням продукції йшла загальна її концентрація та поліпшення продукції. Наслідки цього за 1922/23 рік характеризуються такими даними:

	1913	1921/22	1922/23
Здобуток чавуну на 1 піч в т. пуд.	3439	3060	3200
Здобуток криці на 1 піч в т. пуд.	1700	1170	1460
Здобуток. прокатн. вироб. на 1 робітн. в пуд. (рахуючи всіх робітн.)	1900	134	410
Видатки палива на 1 пуд. про- дукц. вільної що до збутку	2,4	7,5	4,3

1923/24 р. в зв'язку із зростом продукції, дальшого поліпшення й підвищення якості палива повинен дати ще більше наближення до довійськового часу.

Програм на 1923/24 передбачає для всієї України добуток чавуну 20 міл. пуд., 24,1 міл. пуд. криці та 16,1 міл. пуд. прокату. Вищенаведені дані продукції одної Південно-Криці за перші місяці показують, що виробничі можливості значно перевищують навіть цей, значно збільшений проти минулого року, програм. Питання про дальніший зріст металургії, як і питання про зріст кам'яновугільної промисловості—є питанням, перш за все, про зрівняння цін і розміри ринків збуту.

Що ж торкається рівня цін, то він визначається значно збільшеною собівартістю, що можна бачити по слідуєчій калькуляції 1 пуда чавуну та 1 пуд заліза Південно-Криці:

Статті калькуляції	1 9 1 3			Жовтень 1923		
	В коп. (до- військ. знаки)	У % до загальної суми	В черв. коп.	У % до загальної суми	Жовтень 1923 р. у % до 1913 р.	
А.						
1. Сирець та матер'яли (1,8 п. руди та 0,5 ка- меню)	23,0	41,1	36	24,4	153	
2. Паливо (1,30 п. коксу)	15,0	26,8	62	41,8	413	
3. Заробітня платня	1,5	2,7	4	2,7	267	
4. Заводські цехові та накл. видатки	7,5	13,4	22	14,8	294	
5. Загальні видатки	9,0	16,0	24	16,3	266	
Разом	56,0	100,0	148	100,0	262	

Б. Сортоване залізо.

1. Сирець та матеріали	77	61,0	179,0	66,2	232
2. Паливо та енергія	5	4,0	23,0	8,5	460
3. Зарплатня	7	5,6	7,5	2,7	107
4. Завод., цехові та накл. видатки	8	6,4	18,0	6,7	225
5. Загальні видатки	29	23,0	43,0	15,9	152
Разом	126	100,0	270,5	100,0	216

Таким чином особливо підвищилась вартість палива та сирцю. Зниження собівартости металу, отже, як видно, перебуває в значній залежності од стану вартости вугілля та руди.

Що ж торкається ринку збуту, то тут, як і в паливній промисловості, гостро стоїть питання про боротьбу з прагненнями транспорту звузити до мінімуму своє виробництво й далі питання про підвищення якості й зниження собівартости (що зв'язані, як ми довели раніш, з паливним питанням) і, врешті, питання про поліпшення праці торговельного апарату.

Загалом серед різних споживачів металургійної продукції за червень—жовтень споживання НКПС хитається між 25,2% та 45,6%, Нафто-синдикату між 5,3 та 19,1, Машинобуд. 4,0%—21,6%, УГКП 0,5%—10,0% Сельмашинотресту 2,2%—10,9% і т. инш.

Головним споживачем лишається Наркомшлях. Але загалом загальне споживання всіх споживачів в зв'язку з поступовим накопиченням матеріалів пересичується.

V. Велике машино-будівництво.

Праця Південно-машино-будівельного тресту характеризується слідуючими цифрами:

	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад
Нових паротягів	4	5	5	4
Грунтовний ремонт паротягів	15	15	17	16
Мартеновські метали (в т. пуд.)	151	172	200	115
Ланкашірських казанів	2	3	5	8
Загальна вартість продукц. в т. довійськ. рублів	1079	1243	1275,0	—

Збут продукції становив у червні 1.408,1 тис. черв. карб., серпень 1384,5 і вересень 1186 т. Доки Півд.-маш.-будів. трест (ПМБТ) депресії збуту ще не почуває, чавунний голод є значно зменшений, але ПМБТ все ще скаржиться па недостачу чавуну, хоч це скорше є наслідком недостачі на придбання чавуну, а не відсутністю останнього на ринкові.

VI. Сельмашино-будівництво:

Продукція Сельмашинотресту в зв'язку з перешкодами в збуті в останні місяці ближче до жовтня значно скорочується. У листопаді, однак, продукція лишається тривалою.

Загальна продукція Сельмашинотрестів у найважливіх галузях виробництва становить такі-от цифри.

Назви	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад
Плуги (штук)	7066	6945	3480	3782
Сівалки.	655	1103	543	682
Жатки	619	562	694	692
Молотарки	630	513	428	452
Загальна вартість у т. довійськ. рублів	992	843	811	—
Збут в 1 черв. рублі	444,6	150,7	коло 70	—

Ножиці, таким чином, болоче вдарили по сельмашинобудівництві. Загальний вихід повинен бути знайдений у підвищенні цін на с.-г. вироби, у поширенні кредиту для селянського населення, аби, в такий спосіб, уникнути пересичення грошовими коштами продуцентів, а торгоргани, які тоді не цікавляться збільшенням збуту й вважають за краще підвищувати ціни, працювати на склад.

VII. Вартість продукції та збуту української промисловости.

Не затримуючись тут на праці окремих галузів нашої легкої промисловости, наведемо лише дані про загальну вартість продукції та збуту Української Державної великої промисловости, за «Кон'юнктурним бюлетенем ВСНХ УСРР» на жовтень.

Вартість виробництва у тис. рубл. на довійськові гроші.

	Серпень	Вересень	Жовтень
Дон. вугілля	4663	5055	6000
ПРТ	185	165	140
Металургія	5052	5273	6131
Маш. трест.	1079	1243	1275
Сельмаштрест.	992	843	811
Хемвугіль	795	811	1302
Табак	474	635	649
Махорка.	211	350	271
Масло	139	38	231

Загальна вартість продукції становила у червні 14,2 міл. рубл. (довійськ. грошима) у липні 13,7 міл., у серпні 10,0 міл., і у вересні 16,8 міл. рубл. Збут становив у міл. золотих рубл. по курсу котір. ком. у червні 18,8; у липні 20,6; у серпні 24,1; у вересні 22,1.

VIII. Цукрова промисловість.

Цукрова промисловість, яко промисловість сезонного характеру, стоїть окремо. В цьому році загальна продукція на всіх заводах повинна закінчитися ще в грудні місяці, так, що ми скоро будемо мати наслідки праці нашої цукрової промисловости. Поки-що за попередніми даними можна розрахувати, що загальна продукція на Україні становить 16,9 міл. пуд. (По всій Спільці ССРР більше як 21 міл. пуд. проти 10 міл. пуд. минулого року). Загальний зріст виробництва характеризується таблицею, що її ми тут наводимо:

	Р о к и			
	1910/14	1921/22	1922/23	1923/24
Працювало заводів. . .	198	87	87	90
Перероблено буряк. у міл. берк.	46,9	1,7	6,9	10,9
Перероблено цукру у міл. пуд.	81,3	2,6	10	16,9
Пересічно здобуто цукру на одному заводі у тис. пуд.	410	23,7	115	187,6

Загальне якосне поліпшення всіх виробничих факторів характеризується такою таблицею:

	Р о к и			
	1910/14	1921/22	1922/23	1923/24
Заводська продукц. за добу в %/о/о	100	55,4	62,3	75,0
Паливні видатки на переробку 1 берківця в переводі на вугілля у фунт.	42,0	87,7	74,5	60,0
Витрачення роб. сили на 1000 берківців у переводі на 8-и год. роб. день	210	522,3	394	300,0
Продукція праці у %/о/о	100	73,0	78,0	93,0

Таким чином зріст виробництва та загальне його поліпшення ідуть досить інтенсивно. Основними питаннями, які стоять перед цукровою промисловістю є збільшення обігових коштів, щоб мати можливість розплачуватися з плантаторами не цукром, а грошима, а далі збільшення ринку й зниження цін. Для збільшення обігових коштів Цукротресту випущено спеціальний цукровий займ. Питання ж про поширення ринку й зниження цін перебуває в зв'язку зі зменшенням акцізу й поліпшенням праці торговельного апарату. Всі ці питання зараз жваво дискутуються у пресі й нашими плануючими органами.

РУХ ЦІН ТА НОЖИЦІ.

У зв'язку з тим, що червінець продовжує поширювати свій вплив що зменшує базу радзнаків, а також у зв'язку з додатковим випуском радзнаків для кредитування хлібозаготівлі, останніми місяцями збільшилося зростання цін (в радзнаках) і збільшення курсу червінця. Однак, одночасно з цим завдяки зниженню цін на промтовари в червоному вирахованні, а також збільшенню цін на с.-г. продукти спостерігаємо поступове зближення ножиць.

Загальне зниження цін на промтовари характеризується такою таблицею змін загальнопромислового індексу продажних цін трестів і синдикатів ВРНГ з 1/X до 1/XII зложеною Відділом торгової й фінансової політики Центр. Пром. Упр. ВРНГ ССРР.

Які галузі промисловости	Абсолютний індекс			Зміни за 2 місяці и %/о/о
	1/X	1/XI	1/XII	
1. Метальова	2.073	2.062	2.123	+2,2
2. Електротехнічна	1.761	1.761	1.761	0
3. Хемічна	1.752	1.681	1.645	-1,61
4. Текстильна	2.708	2.191	2.189	-18,7
5. Шкіряна	3.221	2.897	2.695	-16,3
6. Паливна (без нафти й мазуту)	2.101	2.156	2.081	-0,1
7. Нафта (без сирої нафти)	1.173	1.173	1.173	0
8. Лісова	1.886	1.886	1.866	0
9. Силикатно-будівельна	3.041	2.916	2.719	-10,6
10. Папірова	1.793	1.793	1.793	0
11. Харчова й смакова	3.524	2.768	2.378	-4,15
Уся промисловість (тотальний індекс)	2.468	2.218	2.133	-13,5

Отже, загальне зниження гуртових трестовських цін складає за два місяці 13,5%. Однак, зниження цін на окремі вироби було значно більшим, і досягло, як, нап., в групі «вовняні вироби» 22,6%. Загалом ми не

спостерігаємо підвищення цін у червоному вирахуванні в жодній промисловій галузі, за винятком металургії.

Хлібні ж ціни в листопаді й грудні, навпаки, значно підвищилися. Оця таблиця зложена за бюлетенями хлібних цін (в черв. коп.) кон'юнктурного інституту ССРР і дає уявлення про рух хлібних цін по всій ССРР.

	Абсолютні ціни в черв. коп.				% збіль- шення з 1/X
	1/X	1/XI	1/XII	2/XII	
ЖИТО ПО УСРР					
Київ	35	25	60	47	+ 34
Одеса	24	37	55	70	+190
Харків	30	39	58	64	+114
Катеринослав	22	25	36	44	+100
По всій УСРР	27	29	50	52	+ 92
По ССРР без України	58	62	63	68	+ 17
По всій ССРР	49	53	58	62	+ 27
ПШЕНИЦЯ ПО УСРР					
Київ	58	51	102	106	+ 83
Одеса	47	68	116	128	+173
Харків	65	78	106	131	+101
Катеринослав	56	57	102	116	+107
По всій ССРР	53	57	99	106	+100
По ССРР без України	74	79	77	86	+ 16
По всій ССРР	66	72	85	94	+ 42
ОВЕС ПО УСРР					
Київ	37	28	109	94	+154
Одеса	29	48	95	163	+442
Харків	41	68	86	84	+104
Катеринослав	44	39	88	116	+164
По всій УСРР	35	46	77	88	+150
По ССРР без України	48	59	59	62	+ 29
По всій ССРР	45	56	62	67	+ 49

Оця таблиця є дуже повчаючою. По-перше, цікаво, що на 1/X українські хлібні ціни були нижчими од цін ССРР, причому для жита вони були меншими вдвічі. На 1/XII картина різко міниться й ми бачимо, що середні українські ціни на жито наближаються вже до російських, — середньо-українські ціни на пшеницю й овес є вже вищими од середньо-союзних цін, причому на Україні максимум цін дає Харків, де ціна пшениці досягає 1.31. По РСФРР вищі од харківських цін маємо лише в Омську й Семипалатинську (1.45), загально-союзна максимальна ціна вівса припадає на Одесу.

Далі цікаво, що за відчитні 70 день різко міниться розподіл хлібних цін і по Україні. Приміром, Одеса з найдешевшого району робиться найдорожчим, а Київ з найдорожчого найдешевшим. Інакше кажучи, ціни збільшуються в напрямі до портів. «Негативна рента» (зниження хлібних цін в міру віддалення від порту) заступається «позитивною». Тут бачимо вплив збільшених хлібозаготовок на Україні й експорту хліба через українські порти.

У зв'язку з тим, що в жовтні місяці Україна була центром максимальних цін тут спостерігалось найбільше розходження ножиць. В залежності від збільшення хлібних цін в листопаді й грудні, ножиці зближуються на Україні швидче ніж по інших республіках і співвідношення цін на промтовари й с.-г. продукти наближається до загальносоюзного.

Рух різних індексів і курсу червінця з 1/X-1923 р. до 31/XII побачимо ми з такої таблиці:

	Абсолютні відомості			Відносні відомості (1/X=100)		
	1/X	1/XII	21/XII	1/X	1/XII	21/XII
1. Курс червінця	4000	13700	21600	100	342	540
2. Всесоюзний індекс Держплану						
Групи:						
Зерно й фураж	249,25	1113	1912	100	447	770
Текст. пром.	1402,81	3527	5612	100	249	399
Усі с.-г. тов.	294,29	1160	1995	100	395	670
Усі промтов.	941,74	2670	4166	100	283	442
Загальний індекс	549,01	1731	2790	100	316	508
Розсув ножиць	3,20	2,34	2,04	100	73	64

Отже, хлібні продукти за відчитні 28 днів подорожчали в усесоюзному масштабі вдвічі більше, ніж текстильні товари.

Як видно з таблиці, найбільше подорожчала крупа, зерно й фураж (усесоюзний індекс збільшився з 1/X до 21/XII в 7,7 разів). На Україні ж, як ми вже показали вище, хлібні ціни збільшилися ще значніше.

Найменше йшло зростання цін в групі текстильних товарів, себ-то саме там, де р. 1922/23 найшвидче зростали ціни. Розсув ножиць з 3,70 на 1 жовтня (в усесоюзнім масштабі) зменшився на 24/XII до 2,04, інакше на 36%.

НОЖИЦІ НА УКРАЇНІ.

За відомостями ЦСУ зсування ножиць на Україні характеризується такою таблицею.

СПІВВІДНОШЕННЯ ЦІН НА ПРОМТОВАРИ Й С.-Г. ПРОДУКТИ,

М і с т а	1/X	1/XI	1/XII	8/XII	15/XII	22/XII
Бахмут	3,4	1,9	2,0	1,5	1,7	—
Київ	3,5	3,4	1,9	1,8	2,2	2,8
Одеса	3,4	2,7	1,9	1,8	1,6	1,9
Полтава	4,7	3,1	2,3	1,9	2,7	2,2
Житомир	4,8	4,5	2,1	2,4	2,5	2,6
Катеринослав	3,3	2,8	2,0	1,5	1,8	—
Винниця	2,9	3,6	2,0	1,7	1,9	2,0
Чернігів	3,6	3,6	2,2	1,7	2,0	2,2
Харків	4,1	3,7	2,2	2,1	2,5	2,5
Середнє по Україні .	3,7	3,1	2,1	1,7	2,0	2,1

Як видно з цієї таблиці, найбільше зблизилися ножиці за час від 1/XI до 8/XII, що залежить од інтенсивного збільшення хлібних цін. 8/XII розсув ножиць був на Україні мінімальний, а потім знову починається збільшення розсування. Гадаємо, що таке розсування має тимчасовий характер. Принаймні в Харкові на 1 січня 1924 розсув ножиць складав уже 1, 8, с. т. мінімум за весь час. (Таке значне зближення ножиць пояснюється подекуди передсвятковим подорожчанням с.-г. продуктів).

КОН'ЮНКТУРА НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ¹⁾.

Не наводячи тут кон'юктурних таблиць, бо більшість відомостей подано нами вище, ми обмежимося лише загальною характеристикою.

1. Ринок. Останній тиждень грудня дає в Харкові велике подорожчання с.-г. продуктів, під час як ціни на пром. товари стоять на одному рівні. Загальний бюджетовий індекс на 1/I 24 р. дає різке підвищення до 5.174,71 (проти 3.519,89 на 22/XII), або на 46%—в тому числі предмети поживи 4.329 (збільшення—64%), а предмети першої необхідності 7.997 (збільшення—24%). Розсув ножиць зменшився за цей тиждень з 2,42 до 1,85, або на 23½%.

Середні хлібні ціни склалися на Україні на 20/XII—47 коп. пуд жита, 94 коп. пуд пшениниці, 64 коп. пуд вівса й 53 коп. пуд ячменю.

Біржовий товаровий оборот характеризується такими відомостями (в тисячах червінців):

М і с т а	Жовтень	Листопад	Грудень
Харків	560,0	1.102,4	916,3
Москва	6.121,3	9.141,9	10.924,7

Отже жовтнева криза значно зменшилась.

2. Хлібозаготовки й вивіз значно зменшилися в зв'язку зі збільшенням хлібних цін, послабленням податкової кампанії, змінами погоди.

3. Кредит. Борги клієнтів Харківським банкам зросли за листопад з 1,5 міл. черв. карб. до суми 1,6 міл. На кінець грудня борги досягли суми 1,9 міл. Лишки вкладів збільшилися також і досягли на кінець грудня суми 1,7 міл. черв. карб.

4. Робота транспорту. Добова нагрузка вагонів була така:

Г р у з и	Жовтень	Листопад	Г р у д е н ь				
			1—5	6—10	11—15	16—20	21—25
Всі грузи	3927	3967	2827	3261	3652	3345	2290
Вугілля	1068	1121	970	1126	1296	1400	812
Хліб	656	646	385	501	615	468	405
Інші	2203	2200	1472	1634	1741	1477	1073

5. Цукрова кампанія закінчується. Закінчили вже продукцію 88 заводів, виробивши всього 16,7 міл. пуд. цукру.

На місцях заводи перейшли до нових договорів з плантаторами, що встановлюють оплату буряків грошми з розрахунку гуртової ціни цукру.

6. Сільське господарство. Стан хлібів по більшості українських губернь вищий од середнього. Нижче од середнього хліба лише на Одещині та почасти на Катеринославщині.

7. Загальна характеристика. В грудні становище лишається, загалом, таким же, як і в листопаді й розвивається далі добре. Криза слабне, «ножиці» порядно зійшлися, становище сільського господарства не погане. Промисловість, особливо важка, починає відчувати на собі вплив кризи, та одночасно йде покращання продукції, зниження цін і удосконалення торгового апарату.

С. Р.

¹⁾ За відомостями стат. кон'юктурного Комітету Держплану УСРР.

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

Х А Р К І В.

СОЦІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІМ. ТОВ. АРТЕМА.

Соціальний музей після довгої перерви відновив свою діяльність і розпочав організаційну та творчу працю. Музей ще на-весні переведено було в будинок Покровського монастиря, найстарішої будівлі м. Харкова.

При музеї функціонує виставка санітарії й гігієни, яка відвідується душ по 60 на день.

Відкривається відділ — мистецтв, відділ дворянської культури (доки що одна зала). При цьому відділі є кабінет гравюр і дві кімнати — одна для демонстрування, а друга — сховище. В цьому музеї величезна колекція гравюр, коло 8.000 примірників від XVI до XIX ст. Є біля 70 гравюр старого відомого майстера Дюрера. Придбано ці гравюри під час заснування харківського ун-ту в 1804 році і вони 119 років лежали майже нікому невідомі. Колекції ці головним чином

придбані у двох відомих в свій час колекціонерів і меценатів: Аделунга та Алферова.

При графічному кабінетові відкривається виставка колекції революційних плакатів. Також колекції: філателії, не тільки нашої, а й закордонної й грошзнаків республіки революційного часу.

Готується до відкриття кабінет порцеляну. До харківських зразків 18—19 століття буде доповнено нові колекції сучасного порцеляну — роботи державного порцелянового заводу в Петербурзі.

Відділ праці поширюється й поповнюється новими матеріалами інституту праці та літературного московського НОП'а.

Книгозбірню поповнено новими виданнями, а також ЦУД передав Соціальному Музею свою книгозбірню.

О. Г.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА ІМ. Б. ГРІНЧЕНКА.

(З нагоди 6-их роковин її існування).

Це не тільки найстаріша українська школа в Харкові й на всьому Лівобережжю, а й колишній напівфорум харківських українців. Заснував цю школу наприкінці 1917 року невеличкий гурток молодих педагогів та тодішніх просвітян. Спочатку школа мала лише дві мішані групі для наймолодших дітей шкільного віку; протягом січня 1918 року вона виросла до 7-ох класів гімназії з двома підготовчими групами, а року 1919 дала випуск із своєї 8-ої класи. За часів білогвардійщини Грінченківська гімназія пережила кілька непевних місяців десь на задвірках, у небезпеці, в напівлегальному становищі. Тільки з остаточним поворотом Радянської Влади до Харкова гімназія широко розвиває свою роботу. Перетворивши молодші класи на семирічну трудову школу ім. Б. Грінченка, вона поклала початок Харківській Педагогічній Школі ім. Гр. Сковороди своїми

старшими класами. З року 1921 школу ім. Б. Грінченка цілком утримує Головоцвих Наркомосу УСРР, як свою досвідньо-показову дитячу установу. З вересня 1923 року діяли в школі збільшено так званими дошкільними групами (дитячим садком); тепер, власне, це вже не школа, а повний і типовий денний дитячий будинок для дітей від 4-х до 15-16 років. Всіх вихованців і вихованок там 330 душ. З них — 50% дітей ріжних радянських службовців, 40% дітей робітників, 8% — селян і 2% — інших. Школа годує всіх дітей сніданками та обідами, і це дає дітям можливість перебувати в школі майже цілий день. Ніколи не мавши великих коштів, Грінченківська школа й досі не дуже багата на меблі, шкільне приладдя й т. инш. Тим часом скаржитись на матеріальну незабезпеченість школи, зважаючи на скрутне становище Наркомосу, взагалі не доводиться. Справляють

неприємне враження лише такі факти: 1) стародавній непривітний будинок, забракований колись іще російською гімназією, 2) платня робітникам школи, значно зменшена проти платні в звичайних Губвіднаросівських школах, та 3) зміни штатів у середині року.

Проте постановка освітньо-виховальної справи в школі стоїть дуже високо, і не дарма широкі кола харківського суспільства кваліфікують Грінченківську школу, як найкращу з харківських шкіл. Що-року до всіх груп школи подається силу заяв. Не маючи змоги задовольнити їх усі, школа приймає перш за все дітей червоноармійців, робітників, селян-незаможників, потім — радянських службовців, членів профспілок. Для дітей нетрудового населення в школі звичайно не лишається місць. Платні за навчання, харчування, постачання книжками й т. инш. школа не бере.

Що до ідеологічного розвитку Грінченківської школи, то на ньому слід спинитись.

Переставши хилитатись між ріжними впливами та орієнтаціями, вирвавшись с-під опіки так званого «свідомого українського громадянства», з початку 1920 року школа ім. Б. Грінченка взяла твердий і рішучий напрямок на виховання, відповідне до інтересів радянського суспільства, Радянської влади. Геть усе — науку, мистецтво, працю, організацію — педагоги Грінченківської школи плано-мірно скористовували на те, щоб викликати й виховувати в дітях революційну думку й свідомість, щоб проймаючи їхню психологію духом пролетарського інтернаціоналізму. Найупертішу боротьбу довелося провадити з романтично-патріотичними настроями та релігійними забобонами, що й досі не можуть не впливати на хитку дитячу психологію, що й досі живуть у дрібно-міщанських та «автокефальних» родинах. Уперта праця педагогів дала й дає свої наслідки: дитячі твори в шкільних газетках та журналах характеризують прогресивний розвиток у дітей класово-пролетарської свідомості, діти старших груп з власної ініціативи (ще з року 1922) читають доклади на антирелігійні теми, під прапором «Юнака-Спартак» зразу організо-

вуються густі лави найактивніших дітей, в молодших групах виникає думка про перенесення дня відпочинку з неділі на понеділок і т. инш. Розуміння найближчого оточення й сучасних подій закордоном, свідомість неминучої майбутньої боротьби під червоними прапорами іноді так бурхливо й яскраво виявляється, наприклад, у промовах представників дитячого колективу під час урочистих свят, що цілком збиває з пантелику анахроничних патріотів і «батьків» старої закваски, бо вони часто-густо не знають, що завдання школи — не «таблиця множення», а соціально-виховання, що отого колишнього ідеалістично-схоластичного «наука для науки» вже немає в школі, що саме навчання становить лише засіб до виховання, до повільного пристосування дитини до громадського життя... Не тільки педагоги, а й діти Грінченківської школи свідомі цих основних завдань.

Поділ робочого дня на «обов'язкові лекції» та «клубні заняття» школа вже пережила. В ній немає «обов'язкових лекцій» і «необов'язкового клубу». Колишній «клуб» і «лекція» сплелися в єдиному й обов'язковому робочому процесі, що потребує якоїсь нової назви.

Працю організовано в окремих групах і майстернях: — оправній, літературній, бібліотечній, драматичній, вокальній, музичній, образотворчій, при кабінеті учебного приладдя... Цікаво зазначити, що до 1923 року ці майстерні звалися «студіями», але таку назву, кінець-кінцем, сами діти й педагоги визнали мало придатною для характеристики активного, виробничого процесу.

Росклад роботи в цих великих осередках складено так, що вони не заважають одне одному, бо кожна група й майстерня мають сталий склад дітей. Зголосившись працювати, наприклад, у шкільному хорі, учень тим самим зобов'язав себе до цієї роботи й може вийти з числа членів майстерні лише з якихось важливих причин, за постановою відповідного Виконкому. Дітей, не організованих по-за групою, в школі немає.

На чолі кожної окремої групи й майстерні стоїть окремий Виконком, що складається звичайно з 5—7 учнів; вони поділяють між собою

обов'язки адміністративні, господарчі й інші. Найвищий орган дитячого самоврядування—Шкільний Виконком (при ньому єсть ще загально-шкільний Госком і Санком). Перевибори всіх Виконкомів відбуваються щотриместра на загальних зборах груп, майстерень і всієї школи... А загалом в основі організації внутрішнього життя Грінченківської школи лежить «Порадник соц. вих.»

Робочий день грінченківців пересічно такий. Годині о 9-ій вранці до школи приходять чергові члени Шкільного Виконкому й укупі з педагогом ідуть купувати (коли є потреба) продукти на сніданок та обід. О 9½ год на своїх місцях бувають уже всі чергові в групах, їдальні, кухні. З 10 год. починається спільна організована робота: перша година праці може, наприклад, пройти в кожній групі окремо, а на другу й третю години одні діти з різних груп ідуть, принустім, до оправної майстерні, другі—до літературної, треті—до вокальної; потім знову сходяться до своїх груп, і так до 4½—5 години. До цього часу звичайно встигають пообідати всі групи, починаючи з найменших... По закінченню клубно-лекційних обов'язкових годин чергові прибирають класи, їдальню, посуд, підсумовують статистичні дані за день, записують їх до денників; в цей час звичайно відбуваються й ділові засідання Виконкомів; в екстраординарних випадках (на передодні свят, виставок й т. инш.) закінчують свою роботу малярі, декоратори, оправщики, члени редакційних комісій

й т. инш. Іноді діти (надто старших груп) просто замість їти додому вважають за краще посидіти в читальні-клубі за газетою, журналом чи книгою; де-хто вправляється білярною; інший слюсарює або столярює в кабінеті учебного приладдя; які організують у залі чи на дворі фізичні вправи, ігри...

Загалом:—після довгих експериментів, спостережень, нарад педколектив школи зумів утілити дитячу працю в такі форми, так організувати її що вона не перевантажує дітей, не стомлює їх, а тим часом дає максимум продукції при найменшій витраті енергії...

Радістю життя, справжньою радянською освітою й вихованням віє на всіх ділянках шкільної роботи, починаючи з найпомітніших фактів її й кінчаючи найбуденнішими... І мимоволі здається, що ніяка стара—хоч-би й найкраща—школа з її «кваліфікованими» педагогами й «розміркованим» укладом не спромоглася б утворити такого складного й такого одночасно легкого, мовляв, до ходу організму, такої доцільної устатковки... І все в ній пройнято товариською дисципліною, свідомістю обов'язку перед колективом, бажанням працювати для нього й отим переконанням, що кожного свята декларує його в бурхливих акордах столголаса вокальна майстерня школи:

Ми—червоні квіти,
Діти жовтня й весни,
Інтернаціоналу
Правдиві сини.

«ПЛУГ» ЗА 1923 РІК

Від 1923 року спілці «Плуг» залишилося центральне бюро, що об'єднувало навколо себе 16 ч. «плужан» і дві філії у Валках і в Полтаві з числом членів—9.

За минулий—23 рік організаційна сітка «Плугу» роскидалася в такий спосіб: з одного боку росли філії губерніяльні й повітові, де скупчувалися письменники з більшими чи меншими літературними іменами з більшим чи меншим мистецьким досвідом, а з другого піднімалася молодь, що цікавилася й цікавиться новою революційною літературою—

рабфаківці, педкурсанти, робітники, селяне й червоноармійці—котра засновувала літературні гуртки імені «Плуга». В цих гуртках молоді початкуючі літературні сили набувають «літерстажу». Філії протягом 1923 р. утворилися: в Кам'янці-Подільському, Тифлісі (Кавказ), Лубнях, Миргороді, Києві, Кременчуці, Умані, Башкирський республіці й т. д. Активних членів за 1923 р. збільшилося з 25 ч. до 100, не беручи на увагу тих численних кадрів молоді, що скупчуються навколо кожної філії, набуваючи стаж—і випробовуючи свої юнацькі сили.

Літературні гуртки ім. «Плуга» засновуються скрізь, де лише є змога. Досить нагадати про такі численні й ділові гуртки, як при Школі Червоних Старшин (45 чл.) та на педкурс. ім. Скороди (Харків), на Чорному морі межі матросами підводної флотії, в Донбасі або на одному з заводів коло м. Конотопу з числом 250 чол. робітництва.

Робота як центральної групи, так і філій виливається переважно в літературні вечірки, що регулярно відбуваються що-тижня («понеділки» в Харкові, «вівторки» в Полтаві і т. д.). Всього центральною групою «Плуга» до цього часу переведено 86 вечірок в центрі міста (Сельбудинок) і п'ять в районах. Одна з останніх вечірок була вкупі з «Гартом» в комуністичному Університеті ім. т. Артема.

Аудиторія «Плуга» (в Харкові) збільшилася за 1923 р., з 150 до 500 чол. (більше зал не вміщає!).

За останній час «Плуг» розгортає видавничу діяльність. А саме: ним написано й надруковано 22 кн. «Бібліотеки селянина», 4 книжки «Червоного юнака», 3 збірки віршів, Альманах «Плуг», збірники «Різдвяний вечір», «Нове різдво», «Смерть богів», хрестоматія «Кайдани порвіте», 5 оригінальних і перероблених п'єс.

Надалі готується скласти:

«Бібліотеку червоноармійця», «Студенську збірку», видавати періодично Альманахи «Плуг» і т. д. На 3 квітня призначається Всеукраїнський з'їзд спілки селянських письменників «Плуг». в м. Харкові.

По-за зростом літературним 1923 рік приніс спілці «Плуг» зріст громадсько-політичний.

Коли рік назад це був гурток незнаний широкими громадськими колами, то тепер про «Плуг» знають не лише на Україні, але й далеко по-за її межами. Вже згадувалося про гуртки «Плуг» на Кавказі й у Башкирії, чекаємо звістки про заснування філії «Плуга» в Америці.

Зростаючи численно, спілка протягом 23 року зміцніла й ідеологічно викристалізувала платформу («Ч. Шл.» ч. 2) і до цього часу в своїй творчості й громадській роботі її трималася. Віддаючи данину сучасній формальній творчій досконалості, «Плуг» все ж таки не стає на хибну

дорогу захоплення словотворчістю ради самої словотворчості, а більшу частину творів присвячує пересічному сільському читачеві.

Що до ролі «Плуга» в Харкові, то робота його вечірок була за останній час універсальною.

Сюди зі всіх кінців України стікалися всі літературні новинки як письменників в дословному розумінню, так і всіх початкуючих. Тут перед численною аудиторією вони зачитувалися і, підлягаючи колективному обговоренню, одержували ту чи іншу рецензію. Демонструвалися твори таких письменників (по-захарківських), як Гео Шкурупій, Васильченко, Косинка, Підмогильний, Осьмачка й багато інших не-плужан. Не кажемо вже за гартованців, що часто демонструвалися зі своїми новинками як Хвильовий, Йогансон, Дніпровський, Поліщук та інші. Також читалася література закордонна. Стежучи за літературою центральна група «Плуг» на своїх прилюдних вечірках часто торкалася й питань громадсько-політичних. Цілий ряд вечірок було присвячено таким питанням як «Українське робітництво в Канаді» — доповідь робітника з Канади, «Українське селянство на далекому Сході» — доповідь т. Солода, «Українська еміграційна преса» — доклад т. Пилипенка, його ж доклад на свято комуни «Преса в дні Паризької комуни», «Українське студентство за кордоном» — доклад т. Божка та багато інших політичних докладів.

Ні одна політична подія не відбулася без того, щоб «Плуг» та його аудиторія на неї не реагували своїми резолюціями; убивство т. Воровського, виправдання убивці Конрадї, реакція в Німеччині чи інші події — «Плуг» з аудиторією реагував повсякчасно одногласною резолюцією солідарності з Радвладою.

Та й сама літературна творчість «Плуга» ніколи не була «чистою» від соціально-політичних проблем.

Идучи в ногу з життям, «Плуг» на протязі всего 23 року відбивав його й жив не своїми вузько-корпоративними інтересами, а інтересами широких громадських працюючих кол України й Всесвіту.

С. Божко.

«БІБЛІОТЕКА СЕЛЯНИНА».

Видавництво «Шлях Освіти» випустило «Бібліотеку Селянина» за редакцією С. Пилипенка. Вийшли вже отакі книжки: 1. Петро Панч—«Там, де верби над ставом»; 2. О. Копиленко—«Кара-Круча»; 3. І. Павленко—«Квіти життя»; 4. П. Темченко—«Єрусалимська благодать»; 5. Петро Панч—«Гнізда старі»; 6. І. Сенченко—«На весні»; 7. М. Івченко—«Горіли степи»; 8. П. Темченко—«Божа Дитина»; 9. Петро Панч—«Бій преподобний»; 10. М. Хвильовий—«В очереті»; 11. В. Вражливий—«В яру».

Книжки мають розмір на 1—3 аркуші і видані з тиражем 5000 примірників.

КЛУБИ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ.

У м. Харкові на південних залізницях є вісім клубів. Такі клуби, як «Робочий», «Ім. Енгельса», «Шестопарк» та «Ім. Карла Маркса», обслуговують до 6000 чоловіка виключно робітників різних майстерень. Клуб-ячейка Управління й Округи шляхів обслуговує до 1500 службовців. Залізнична молодь гуртується довкола Спорт-Клубу—«Червоний Залізничник» та клубу ім. «Скорохода».

Головний районний парпрофклуб має до 2000 дійсних членів, чудово упоряджене помешкання, що має театрову залу, читальню, кімнати для різних гуртків. Загалом довкола взірцевий порядок.

По всіх клубах провадиться культурно-освітня праця, для чого улаштовуються різноманітні лекції й літературні вечірки, на яких виступають спілки письменників «Плуг» і «Гарт».

В головному районному клубі літвечірки відбуваються що-п'ятниці, на яких один тиждень виступають «Плужане», а другий—«Гартованці».

ПЕРШИЙ ВЕЧІР ЖИВОЇ БІБЛІОГРАФІЇ.

5-го грудня, відбувся перший вечір живої бібліографії, який влаштувала Державна Книгозбірня (бувш. Громадська) ім. В. Г. Короленка. По такому програму: вступ, огляд бібліографічних видань, огляд літературно-громадських журналів, література про нові методи викладання, література про економічну політику, огляд літератури про повітроплавання.

* Державний кuartет ім. Вільома що-понеділка влаштовує свої концерти. В цьому місяці виступав відомий московський піаніст Дроздов та артистка Павловська. Один із вечорів/складався з творів композитора Б. Яновського, що живе в Харкові.

* Вечір пам'яті Ів. Франка. В жовтні місяці в громадській книгозбірні відбувся вечір музичних творів Гната Хоткевича, присвячений пам'яті Івана Франка.

* Микола Хвильовий читав у Києві й у Харкові своє оповідання «Я», яке нині інсценізується автором для театру ім. Ів. Франка.

* Володимир Сосюра написав п'яту поему з великої епопеї «Залізниця».

* О. Копиленко здав до друку в «Бібліотеку Селянина» другу книжку своїх оповідань під назвою «Іменем Українського Народу».

* Петро Панч виготовував до друку для «Бібліотеки Селянина» нову збірку оповідань під назвою: «По-за життям».

* Ів. Дніпровський здав до друку збірку, в яку ввійшли поеми: «Плуг» і «Співучі Яруги».

* Вийшли з друку накладом «Шляху Освіти» книжки із серії красивого письменства в «Бібліотеці Селянина»: Миколи Хвильового «В очеретах», Петра Панча «Бій преподобний» і Вас. Вражливого «В яру».

К И І В.

ДО ЗБУДУВАННЯ ПАМ'ЯТНИКА ШЕВЧЕНКОВІ.

Під головуванням т. Гринька відбулося засідання організаційного бюро по збудуванню пам'ятника Шевченкові в Києві. Було розглянуто

низку пропозицій що до місця пам'ятника в Києві. Накреслилось три думки: поставити пам'ятник над Дніпром, біля Петровської алеї (проф.

Біляшівський); в головній артерії міста—там, де стояв пам'ятник Олександрові II (Лесь Курбас) і третя—на місці кол. пам'ятника Миколи І. Остання думка викликала найбільшу увагу наради. Було підкреслено політичний зміст збудування пам'ятника Шевченкові на тому самому місці, де стояв пам'ятник цареві, котрий його заслав. Думку про пам'ятник над Дніпром одкинуто, зважаючи на умови ґрунту і на те, що такий пам'ятник по ідеї був би повторенням Канівського пам'ятника.

Що до характеру пам'ятника, намічено дві думки: поставити на постаменті кол. пам'ятника Миколи І фігуру Шевченка й зробити нову композицію з фігурами й барельєфами, використавши мотиви творчості Шевченка. В цих двох напрямках буде оголошено конкурс.

Термін для конкурсу буде встановлено 4-місячний. 1-а премія — 2000 карб. зол., 2-а—1000 карб., 3-я—500 карб. Початок конкурсу—1 січня 1924 р.

Ухвалено просити окрвиконком Київщини заснувати в себе оргбюро по збудуванню пам'ятника й відкрити прийом пожертв.

До участі в збудуванню пам'ятника буде запрошено Губвиконком, уряд УСРР, уряд ССРР і всіх трудящих ССРР, а також українське трудове населення Галичини й Канади. Під час Шевченкового свята в 1924 році буде переведено широку кампанію за збудування пам'ятника.

Нарада ухвалила просити всю радянську пресу відкрити широку дискусію що до місця й характеру пам'ятника.

В Каневі вирішено поставитиobelіск. Нарада вдалася з проханням розробити проектobelіска до Академії Мистецтв.

ДЕРЖАВНИЙ ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК.

В сільсько-господарських наукових колах Київ, які об'єднуються коло Господарського Наукового (при Наркоземі) Комітету, виникла думка організувати на території могили Т. Шевченка державний ім. Шевченка заповідник.

З цією метою було обрано організаційну комісію, яка дослідила мину-

лого літа природні умови згаданої території.

На засіданні цієї комісії було з'ясовано, що територія, її природні умови, цілком відповідають згаданій меті.

Збори ухвалили: майбутній заповідник треба так організувати, щоб у ньому засереджувались усі галузі науки, для студіювання й дослідження яких надається згадана територія, але особливу увагу треба звернути на меліоративний заклад. Окрім цієї наукової дисципліни там мусить бути збудовано обсерваторію й засновано такі ще наукові заклади: геологічний, гідро-геологічний, геофізичний, метеорологічний, лісової справи, археологічний, ботанично-зоологічний та інші.

Організувати справу й клопотатися про неї має постійна комісія, яку й обрано було на засіданні з 15 осіб—представників різних установ і різних наук, а також кілька осіб персонально.

На почесного голову комісії обрано одногослодо й мається запросити голову Губвиконкому Київщини тов. Г. Ф. Гринька. Склад президії обрано з 5-ти осіб.

Наприкінці зборів зроблено доклад про сучасний стан могили Т. Шевченка (після постановки вже погруддя) з демонструванням зарисованих з могили знімків. Могила перебуває, як виявилось, в сумному стані, а тому комісія ухвалила: висловити побажання, щоб влада вжила заходів до пристойного впорядкування могили великої людини та хати для одвідувачів та наказати відповідним органам захистити могилу від остаточного в недалекому часі зруйнування її через природне поширення ярів та урвищ.

* В Медичному Інституті закладвся гурток семінарського типу по НОП, що нараховує зараз понад 30 активних членів. Виділилась для практичної роботи група.

Роботами керує професор В. Підгаєцький.

* Приїзд «Гарту». На початку грудня до Київ, завітала група письменників «Гарт». Метою приїзду було — порозумітися з київськими групами письменників та митців, що до «жовтневого блоку». В цій справі зараз же по приїзді відбулось спільне

засідання представників «Гарту», «Аспанфутів», «Берозолу» та «Студії Гн. Михайличенка». Всі представники зішлись на одному: блок, не дивлячись на де-які розходження груп, потрібний. «Гарт» за коротке пробуття своє в Києві дав три літ.-вечірки: в партклубі, в т-ві ім. Леонтовича і в театрі ім. Шевченка. Виступали: М. Хвильовий, В. Сосюра, В. Блакитний, В. Коряк, М. Йогансен, П. Тичина і С. Пилипенко (голова «Плугу»), який під той час був у Києві. Після вечірки в товаристві ім. Леонтовича, ініціативною групою молодих письменників-киян був оголошений запис до студії ім. «Гарту» й «Плугу». Тоді ж засновано було в Києві театральний «Гарт» і «Гарт» музичний. Гартіванці перед од'їздом із Києва одвідали студію «Березиль» і «Студію ім. Гната Михайличенка», остання демонструвала харківцям «Карнавал». Окремі гартіванці були у письменниці Л. Яновської, яку вітали з 25-літнім ювілеєм літературної діяльності.

* Вечірки «Гарту». Надругий черговий вечірці, що відбулася 6 грудня зачитували свої прозаїчні твори т.т. Богдан Вірний та Воруський і поезії т.т. Гараненко, Кузьминський, Бутович та Скуратівський.

Юр Меженко зачитав в стилісному вигляді доклад на тему: «Що потрібно знати молодому письменникові.»

Із «плужан» зачитували свої вірші т.т. Шмигельський і Дубков.

* Вечірки «Плугу». Відбулося вже шість вечірок студії «Плуга». Доклади на літературні теми читали т.т. Я. Савченко і Дм. Загул. В дискусіях беруть що-разу участь члени «Гарту» й «Аспанфутів». На початку року Київська філія має бути затверджена Ц. Б. «Плуга».

* Літературний вечір «класиків» та «неокласиків». В грудні місяці відбулася літературна вечірка, на якій зачитували свої твори т.т. Івченко (про Сквороду), Гр. Косинка, М. Рильський, Д. Загул, Драй-Хмара та Филипович. Ю. Меженко зачитував вірші В. Сосюри.

* Ювілей М. Могиляньського. 4/XII відбувся скромний ювілей 25-річної літературної діяльності М. М. Могиляньського. На ве-

чірці у ювілянта були київські письменники й письменники з Харкова.

* В Укр. Залізничній Школі № 6 силами дітей на свята було впорядковано виставу. Інсценізували «Fata morgana» М. Коцюбинського та вірші П. Тичини «На майдані», «Приїхало до матері да три сини». Постановками керував учитель Козуб.

* Антології. Панфут. А-рій Чужий та євр. поет Є. Фінінберг готують «Антологію сучасної російської ревізії на українській мові. В антологію увійдуть Асеев, Маяковский, Тихонов, Гастев, Казін, Безимянський, Есенін, Обрадович, Кусіков, Шершеневич, Герасімов, Сімен, Александровський, Третьяков.

Єврейські поети Л. Різник та Є. Фінінберг готують до друку антологію нової україн. поезії на єврейській мові; в антологію ввійдуть твори: Тичини, Савченка, Семенка, Слісаренка, Терещенка, Сосюри, Йогансена, Ярошенка, Чумака, Шкурупія, Чужого, Загула, Рильського й Филиповича.

* «Кобзарь» Михайля Семенка. Друкуються зібрані в одну книжку під назвою «Кобзарь», поетичні твори Михайля Семенка. Книжка у виданні «Гольфштрама» буде мати більше 20 друкованих аркушів.

* Василь Атаманюк закінчив збірку поезій: «Жовтень». Він же написав оповідання з часів горожанської війни «Червоний верх».

* О. Бургартд виготовував до друку книгу перекладів з англійського поета П. Б. Шеллі.

* Аркадій Казка переклав на українську мову книгу поезій Івана Буніна «Листопад».

* Іван Цітович (живе під Київом) написав книгу першу поезій, серед яких особливо визначаються переспіви з «Слова о полку Ігоревім». Він же написав по-російському поему «Красный гимн».

* Нат. Романович-Ткаченко закінчила малюнок «Вітри» та новелу «Блідою тінню по-під тінням».

Три «єси-одноактівки, написані письменницею на протязі 1923 р., «Останній день неволі», «Вітри Жовтневі» та «Царство земле» вийдуть окремою збіркою накладом Держвида-ту.

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ.

При Київській Державній Консерваторії відкрито Науково-Теоретичний Факультет. Декан факультету — академик Ф. Шміт. Мета факультету — підготувати кадр професорів, письменників і лекторів по теорії, історії й етнографії музики. На факультеті викладаються такі дисципліни: логіка, психологія й стилістика мистецтва, історичний матеріалізм і аналіз будови музичної мови. В біжучому році слухачі факультету виступали як лектори на музичних вечірках Консерваторії, знайомлячи таким чином учнів Консерваторії з музичною літературою.

Прийом на факультет відкритий на протязі всього року.

* В Студії ім. Леонтовича (Нове Стroeння) відбулось урочисте відкриття нової групи Студії. Після промов (Ю. Михайлова, В. Верховинця, Г. Верьовки, К. Пархоменка, Л. Папарук) для студистів і гостей був проведений концерт з участю піаніста Арн. Альтшванга.

У вільні дні від лекцій за грудень місяць керівниками Студії були влаштовані чотири муз. вечірки: 1) Вечір Даргомижського «Каменний гость», уривки з «Русалки», 2) вечір Бородіна (Симфонія I, «В Середній Азії»,

9 романсів), 3) 2-ий Вечір Бородіна — «Князь Ігорь». На всіх цих вечірках виконавцями були учні Інституту ім. Лисенка по кл. Муравйової: М. Лудвіг, Ю. Швець, В. Галіч, Л. Мазор, А. Поліська, піяністи: Є. Скрипчинська, Шафран. Вступне слово — Г. Верьовка. Літгурток при Студії веде Максим Рильський. На останній вечірці літгуртка читали свої твори М. Івченко, Г. Косинка, Т. Осьмачка, М. Рильський. З своїм спогадами про Ів. Франка познайомили аудиторію Н. Романович-Ткаченко і М. Могилянський.

* Композитор П. Козицький написав: тріо на жіночий ансамбль «Ой, глибокий колодязю» і два шкільних хори на слова П. Тичини «Осінь» та В. Сосюри «Ми на роботу йдемо».

* Кл. Квітка працює над розвідкою «Ритмика українських весняних танків».

НА КИЇВЦИНІ.

* М. Черкаси. В грудні місяці Ол. Слісаренко зачитав дві лекції на тему про літгрупування, панфутуризм, Жовтневий Блок та відмінність Аспанфутів від інших літературних угруповань. Першу лекцію було влаштовано по замовленню Окрпаркому, а другу — на прохання педкурсів.

НА ПОЛТАВЩИНІ

«ПЛУГ».

Лубні. Філія літ. організації «Плуг» розпочала систематичну працю. Вже відбулося кілька вечірок, присвячених зачитанню й обговоренню творів «плужан», а також творів письменників інших літературних угруповань.

З січня видаватиметься додаток до часопису «Червона Лубенщина» літературно-мистецький місяшник «Сніп» при найближчій участі «плужан».

Прийнято до регулярного випуску літературної сторінки

«Плуг». Сторінка ч. 1 вже вийшла й містить досить цікаві речі.

На чолі Лубенської організації «Плуга» стоїть поет Олесь Донченко.

* Олесь Донченко виготовував до друку збірку поезій під назвою «Леза». Збірку бере видавництво «Книгоспілка».

Він же написав низку нових віршів, поему «Нові боги» («Жовтнева симфонія») й п'єсу на три дії з сучасного селянського життя.

НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

М-чко Нова-Басань. Хор Сельбудинку 4/XII дав концерт художніх творів та народної пісні виключно сучасних композиторів: Вериків-

ського, Козицького, Богославського Крижанівського та инш. Літературний гурток Сельбудинку разом із літ. гуртком учнів

семирічної школи влаштували 2/XII Пушкинський вечір. Зараз готуються до вечора М. Коцюбинського, а також до вечора

сучасної поезії. Рада Сельбуду листовно звернулася до М. Хвильового та П. Тичини з проханням взяти участь в цьому вечері.

Р. С. Ф. Р. Р.

МОСКВА

ІНСТИТУТ В. І. ЛЕНІНА ПРИ ЦК РКП.

В Москві при ЦК РКП організовано інститут В. І. Леніна. Цей інститут ставить своїм завданням всебічне вивчення життя та діяльності В. І. Леніна. Для цього в інституті збираються матеріали, друковані та писані, а також різні речі, що можуть освітлити той чи інший бік у житті та практичній або теоретичній діяльності В. І. Леніна.

Тут скупчено всякого роду архивні матеріали. Так, напр., недавно інститут одержав «велику висильну справу» (єнісейську), що торкалась до тієї групи, яку т. Лепешинський описав у своїй книзі «На повороті» — Ленін, Цедербаум, Крижановський, Лепешинський, Ваніїв та інш. В цій справі є власноручні заяви В. І. Леніна. В іншій справі є інструкції департаменту поліції всім губернським та повітовим жандармським відділам, що відносяться до військових та передвійських років; з них видно, що охоранники чудово розуміли ту роль, яку грав Ленін у робітничому та революційному руху Росії. «Ленін та його полк» були порядним більмом на їхньому оці.

Величезне значіння мають 27 оригінальних, ніде ще, зрозуміло, не оголошених листів Леніна, що відносяться до 1899—1902 рр. З-за кордону доставлено рукописи Леніна, дуже цінні.

При інституті організуються музеї та бібліотеки. Перша кімната вже майже готова. Стіни кімнати обвішано численними фотографіями, що відносяться до різних періодів життя В. І. Серед них багато незнайомих. Цікава дуже аматорська фотографія, зроблена В. І. в Закопані, в Галичині в 1914 р. та фотографія Мінусинської висили (доречі, виконані надзвичайно художньо): дім, де жив В. І.,

його кімната, улюблені місця гулянок та інш. Посеред кімнати вітрина, в ній на верхній полиці лежить «добірної роботи складана рушниця з карбованою осадюю, в коробку з рзбляними срібними дошками, піднесена В. І. тульськими збройовими майстернями. Другу полицю вітрини присвячено відкриттю меморіальної дошки на братському цвинтарі Червоного майдану. Тут жалібна стьожка з печаткою, розрізана Іллічем печатка роботи Коненкова, ножиці, що ними розрізав стьожку В. І., та інш. Зупиняє увагу адреса, піднесена в день п'ятидесятиліття В. І. петроградською колонією селян та робітників Китаю з написом: «Генієві, подібному до Ху-Цзі — піонера хліборобства на світанку китайської історії, — многи літа» і з віршом С. Лоу.

* Соціалістична академія відкриває серію колективних докладів на тему: «Основні питання фінансової політики».

* 50-річчя російського хірургічного т-ва відзначено було в Москві урочистим засіданням 17/XII в фізичній аудиторії МГУ.

* Москфільгарт. Філія т-ва «Гарт» влаштувала кілька вечірок, на яких виступали В. Гадзінський, І. Кулик, Л. Піонтек, Юльян Шпол, Г. Коляда, Г. Скеля, І. Дорожній. Особливо в себе влаштовано було вечір І. Кулика. Москфільгарт готує до видання альманах «Москфільгарт», а також книжки прози та поезії московських гартованців. Москфільгарт для спільної боротьби з впливами НЕП'у зв'язався з московськими організаціями великоруських та білоруських письменників.

ВШАНУВАННЯ В. Я. БРЮСОВА.

17/XII в Державному Великому театрі відбулося урочисте вшанування престолітнього ювілею життя В. Я. Брюсова. Торжество відкрилось докладом Наркома Освіти т. Луначарського (творчість Брюсова). Після промови Наркома Освіти — артистами Камерного театру було поставлено акт із трагедії «Федра» (переклад Брюсова), а артистами театру Мейерхольда — акт із трагедії Брюсова «Земля». Далі було виконано симфонічну поему «Пан» в постановці Інни Чернецької і її студії. Концертний відділ закінчився читанням поетів (В. Каменський, Вл. Гіларовський, Ів. Рукавішніков, Аксенов) своїх поезій, присвячених Брюсову. Друга частина торжества складалась із привітань. Від президії ВЦВК ювілянта вітав т. Смідович. Далі йшли привітання від літературних, театральних та художніх організацій. Ювілянт одержав також привітання і від всяких літературних організацій республік, що входять в ССРР. Цікаво відзначити виступ на святі представників вірменського народу. Народний співець Ашуга виконав пісню вірменського поета, який помер тому сто літ, поета Саят-Нова, якого переклав В. Брюсов.

* Інститут живого слова. Відбувся 10-річний ювілей першого російського Інституту живого слова проф. Серєжнікова в великій залі Консерваторії. З привітаннями у віршах виступили поети В. Каменський, М. Гальперин, А. Струве. Московські артисти А. Гедіке, Л. Цейтлін, А. і П. Любашіч вітали Інститут декламацією. На ювілеї виконано було твір Д. Бедного «Главная улица».

* Державне вид-цтво Росії видало в перекладі на російську мову працю В. Гадзінського «Революційний рух у Східній Галичині» (кінець 1918 і початок 1919 р.). Книжка (7×16) подає багато матеріалу до вивчення революційного руху. В кінці книжки видруковано цінні нові документи.

* Роб'фак консерваторії. При Московській консерваторії з метою наближення пролетарського елементу до мистецтва музики відкрито роб'фак з трьома відділами різних вузів.

* «Кузнiца». Літературне об'єднання «Кузнiца» провадить свою лабораторну роботу. На останній бесіді зачитано було оповідання В. Дмитрієва, А. Демидова та инш.

* Кукольний театр у грудні місяці святкував свій п'ятирічний ювілей. На чолі театру стоять художниці Л. Яковлева - Шапоріна, Є. Янсон і Є. Круглікова. Останні дві вирізували кукли майже до всіх п'єс.

* В художніх колах Москви відзначено було дві (20 і 25-літні) дати художньої діяльності артиста-малювача А. Рилова й художника-графіка Д. Мітрохіна.

* С.-господарська симфонія. А. Кастальський написав під такою назвою симфонію, яку Асоціація пролет. музикантів хоче поставити цієї зими в Москві. У симфонії в згуках представлено весь цикл сільської праці від засіву до врожаю.

* В. Трахтенберг закінчив нову п'єсу — соціальну драму на 4 дії «Преступление Нелли Ванстон».

* Володимир Гадзінський викінчує до друку цикл більших поем під назвою «УСРР», і пише фантастичний нарис «Кінець».

* Грицько Коляда написав три поеми — «Пелюстки життя», «Крізь синій дим», «Перемога» та готує до друку нову збірку поем.

* Скеля Грицько — написав оповідання «Неп», та цикл віршів «Чон», «Іллічу»; закінчує поему «Повстання».

* Дорожній Іван написав поему «Партізани» та закінчує оповідання «Студент».

* Новий мистецький журнал. В кінці грудня виходить перше число нового мистецького журналу — «Художник и Зритель», орган художнього відділу Головополітосвіти. Журнал ілюстрований.

* В Трет'яковській галерії. 17 грудня минуло 25 років з дня смерті основоположника галерії картин у Москві П. М. Трет'якова.

Цей день ушановано урочистим засіданням в галерії представників мистецьких та вчених установ Рад. Республіки й відкриттям двох виставок картин. Перша виставка уявляла всі бібліографічні матеріали, як самого Трет'якова, так і родини, а другі — самі типові примірники, які збирались

під час розгортання галерії і які характеризували сучасну їм епоху.

* В Музеї Революції відчиняється кімната «Визволення селян». Кімната буде добре уставлена різними експонатами з селянського побуту за часи кріпацтва й боротьби за своє визволення.

* Вивчання творчости А. Блока. При літературній секції російської академії художніх наук утворено асоціація по вивчання творчости А. Блока. В її завдання входить укладання повної біографії Блока та його творчости, літератури про нього, й музичних творів на його слова. Асоціація до того ще поставила собі завданням датировку всіх писань Блока.

Велику увагу буде звернено й на формальне вивчання творчости Блока.

* Бібліотека діяпозитивів. Культоб'єднання Держкіно зробило план видання 80 серій, по 25 картин кожна, «Бібліотеки діяпозитивів». Ця бібліотека буде мати

такі відділи: природознавство, історію революційного руху в Росії й на Заході, історію суспільства, професійний рух, питання антирелігійні, кооперацію, сільське господарство, географію, санітарію й полове питання.

* 29 грудня в Москві помер робітничо-селянський письменник А. С. Невіров.

На похоронах були представники всіх московськ. літературних асоціацій—спілки письменників, спілки поетів, спілки пролетарських письменників, «Кузниця», «Звена», «Літературного особняка» й инш.

Поет М. Герасимів та письменник А. Свирський в своїх промовах зазначили, що смерть А. Невірова є важкою втратою для російської літератури.

Тіло покійника поховали на Ваганьківському кладовищі.

Для допомоги родині, письменника літературними колами, як російськ., так і українськими, влаштовано неділю допомоги.

ПЕТРОГРАД

Т-ВО ДОСЛІДУВАЧІВ УКР. ІСТОРІЇ, ЛІТЕРАТУРИ ТА МОВИ.

Наукова робота т-ва в цьому році пройшла надзвичайно жваво. Де-які члени т-ва вже цілком приготували до друку праці з історії, іст. письменства, театру й мистецтва. Акад. В. М. Перетц приготував велику студію про «Слово о полку Ігореві», про Івана Вишенського й инш. Проф. В. М. Адріанова-Перетц виготовала до друку розвідку про сценічний бік постановок і костюми українського театру XVII—XVIII в.в. І. І. Фетисов—про укр. синаксари XVI—XVII ст. Справоздання ак. Перетца мається на увазі видрукувати в одному з українських часописів.

Збори т-ва відбуваються два—три рази на тиждень. Під час Шевченкових роковин мається на увазі влаштувати урочисті збори пам'яті українського поета.

Студенти-українці Рос. Географічного Інституту звернулися до т-ва за порадами в справі вивчення України, її історії, мови, літератури, археології, етнографії. Справу допомоги слухачам Інституту взяв на

себе відомий укр. вчений, проф. Петроградського Університету, проф. А. П. Баранників. Проф. А. П. Баранників, лінгвіст з фаху, буде керувати заняттями з історії укр. мови й з діалектології. Заняттями з етнографії, безплатно погодився керувати вчений гр. Крижановський. Роботу організовано при етнографічному відділі Російського Музею (кол. Олександра III) в Петрограді, де студентам надається можливість користуватися багатим скарбом музею.

План організації підготовчої роботи склав ак. В. М. Перетц.

В майбутньому мається на оці взагалі поширити наукову роботу т-ва, тому, що в бібліотеках Петрограду є невичерпані скарби для вивчення історії, історії літератури й етнографії України.

* В цьому році при Академії мистецтв розпочали працювати майстерні: метальова, керамична, деревообробча й т. инш. Будівничий відділ веде роботу по здобуванню монументів Ласалю та Плеханову й скінчив уже пам'ятник т. Володарському. Поліграфічний відділ Академії випустив альбом гравюр по дереві

артиста худож. Шилинговського під назвою «Петербург».

* **Античні скульптури.** Проф. О. Вальдгауер, хоронитель античного відділу Ермітажу, подав відомості про недавно знайдені «О-вом Старый Петербург» античні скульптури й передані до Ермітажу. Серед

мarmorів єсть плита з написом ніби вже назавжди загублена для археологів. Проф. Вальдгауер зазначив, що знахідка має дуже велике значиння для науки.

Знайдені скульптури є римські копії з грецьких оригіналів, приблизно V віку до Р. Х.

Т В Е Р Ь

ЮВІЛЕЙ С. Д. ДРОЖЖІНА.

19/XII минуло 75 р. з дня народж. й 50 р. літературної діяльності найстарішого селянського поета-селянина Спиридона Дмитр. Дрожжіна. Письменник почав працювати ще за часів кріпацтва й все життя своє не покидав свого рідного села (Нізовка Тверського п.) й селянської праці.

19/XII в Твері відбулося урочисте засідання й літ.-худ. вечір з участю ювілянта. В день ювілею вийшла книга вибраних творів С. Д. Дрожжіна, ювілейний випуск «Летописи краєведения» (м. Тверь); відкрито Дрожжинську виставку при Тверському історичному музею.

К У Б А Н Ь

ЛІТЕРАТУРНИЙ СТАН НА КУБАНЩИНІ.

Жовтнева Революція на Кубанщині викликала творчу акцію з товщі напівпролетарського, незаможного та середнього селянства.

Революція дала нових співців, які заступили місце попередніх.

Майже всі вони об'єдналися доокола літературно-етнографічного журналу «Зоря», який видають з 1920 року в станиці Старокорсунській, друкуючи його на «ундервунді».

Коло «Зорі» концентруються: К. Баштанник (Самотній), Ю. Смуток, Кравченко—лірик, Ф. Івченко—лірик, Чередниченко, І. Кій, О. Кирій і Н. Щербина.

Половина з їх хлібороби й поезією займаються остільки, оскільки буває вільна хвилина.

Н. Щербина.

ЗАКАВКАЗЗЯ

НОВИНИ ЛІТЕРАТУРИ.

* На підставі постанови президії Зак. ЦВК. Держвидав Грузії видрукував повне зібрання творів Ованеса Туманяна на вірменській мові й повну збірку творів Гната Нинишвілі.

Літературно-художня частина Держвидаву Грузії готує до друку збірник грузинських народніх переказів. Вона ж надрукувала книгу пролетарського письменника Георгія Качушвілі під назвою: «Революційні пісні та праця» й твори Важа Пшавела. Там же друкують ся: оповідання Ал. Казбека, збірник віршів Ем. Верхарна на грузинській мові в (перекладі П. Яшвілі); велика

праця П. Інгороквіа — «Руставеліяна» в 3-х томах і збірник творів поета-декадента С. Чачакова. До друку готується вибрані твори Акакія Церетелі.

Видавництво Заккрайком'а РКСМ видрукувало книжку віршів пролетарського поета М. Юрина під назвою—«Маки».

Василь Баранів написав новий великий роман—«Акрис Мшвенеба» (Цехова краса).

Валеріян Гофрандашвілі переклав на грузинську мову «Двенадцать» і «Скифы» Ал. Блока. Книжка вийшла з портретом А. Блока роботи артиста маляра Сомова.

До 25-річного ювілею літературно-артистичної діяльності Шалви Дадиані випущено спеціальну збірку його творів, в котру вміщено й його новий великий роман «Убедурі русі».

Давид Касрадзе переклав на грузинську мову «Так мовив Заратустра» Фр. Ніцше.

Ів. Гомелаурі накладом вид-ва «Червона Книга» видрукував третю книжку своїх творів.

Пролетарський поет Сандро Саулі видав збірку віршів під назвою: «Тріумфи Карханаші (Тріумф заводу)».

Вийшла нова збірка віршів П. Самсонідзе, присвячена революційним пригодам останніх років.

Таціян Тобідзе переклав на грузинську мову п'єсу Маяковського — «Містерія Буфф».

Белетрист Ів. Екаладзе-Цінцадзе закінчив новий великий роман із життя грузинської інтелігенції.

* На вірменську мову перекладено кращі вірші Уот Уйтмена і «Мати» М. Горького.

Вірменський пролетарський поет Азат Вштучі випустив нову книжку віршів: «Емоції й дзвони».

НОВИНИ РЕПЕРТУАРУ.

* В грузинському театрі виставлялась нова п'єса Гергеселі — «Дам-здралі цалкоті».

Літературно-художньою частиною Держвидаву Грузії готується до друку 8 трагедій Шекспіра по грузинському в перекладі Ів. Мацабелі. Видання буде в 4 томах. Перекладено п'єси: «Гамлет», «Отело», «Ричард III», «Король Лір», «Антін і Клеопатра», «Юлій Цезарь», «Макбет» і «Коріолан».

Пролетарський поет К. Матеузов написав вірш «Народження Нового Року». Ця річ в інсценізації режисера А. Бурджалова і в супроводі музики С. Панієва з великим поспіхом виставлялась на фабриках та заводах.

Т. Рамішвілі написав для грузинської драми нову п'єсу під назвою «Межі кохання».

Ал. Поморський написав нову п'єсу з життя російської інтелігенції під назвою «Зміна віх».

* Г.-І. Касімов переклав на тюрську мову «Королевський Брандбей» Луначарського для вистав у тюрському театрі.

Оперний артист Ісхат Аміанбейлі закінчив переклад на тюрську мову опери «Кармен».

* При «Айартуні» закладено комісію по організації вірменської опери. На вірменську мову перекладаються опери: «Ріголето», «Севільський цирюльник» та інші.

Композитор В. Долідзе написав нову оперу на 5 дій — «Цісання».

А. Ж.

БІЛОРУСЬ

ЮВІЛЕЙ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ПОЕТА ЦІШКИ ГАРТНОГО.

В грудні місяці пролетарська Білорусь святкувала ювілей 15-тирічної праці на літературній громадсько-політичній арені пролетарського поета Цішки Гартного.

Щирою любов'ю віє од коротеньких привітань друкарів співробітників ред. газ. «Савецкая Беларусь» (редактором якої в свій час був ювілянт), групи поетів, письменників «Малад-жанка».

На урочистому святкуванні палко вітали ювіляра представники парт-організації, культ. установ.

Представник компартії відзначив,

що поет Ц. Гартний — старий член партії, з'являється гордістю її.

Редактор газ. «Савецкая Беларусь» вітав ювіляра від працівників тої газети, яку Ц. Гартний організував і поставив на міцний ґрунт.

Інститут біл. культури видрукував до дня ювіляра спеціальний збірник творів Ц. Гартного.

Хор та артисти Б. Д. А. Театру співали пісні, декламували вірші поета.

Закінчився вечір ювіляра білоруською марсельезою «Адвеку ми спалі»...

Між привітань ювілянту — були з України, від ред. газ. «Вісти ВУЦВК» та «Гарту»

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ НІМЕЧЧИНА

ВІДБУДУВАННЯ КВАЛІФІКОВАНОЇ СИЛИ В НІМЕЧЧИНІ.

Важка індустрія в Німеччині після демобілізації відчула значний брак у кваліфікованій робочій силі. Теоретично міркуючи, технічно добре розвинена, спеціалізована німецька промисловість мусіла б простувати до таких технічних умов, коли легко можна в масовому масштабі використовувати необучену робочу силу. Але німецькі практики одночасно пішли й іншим шляхом. Крім спеціалізації, нормалізації та машинізації, вони розгорнули також силу шкіл фабзавуча.

По школах фабзавуча вчиться в Німеччині до 80% усіх робочих. Бажаючих вступити до цих шкіл так багато, що є цілком можливістю шляхом ретельного підбору відібрати найбільш здатних до праці. Тут має місце широке примінення методів промислової психології або психотехники. При кожній школі фабзавуча мається невеличка психотехнічна лабораторія.

При вступі перевіряють основні фізичні та психічні здібності, що їх вимагає праця металіста при слюсарській роботі й на станках, а саме: сила зору, дотик, просторові уявлення, швидкість реакції й т. п. Де-які з цих здібностей легко можуть бути розвинені вихованням. Отже одночасно встановлюється, як швидко підліток зможе пристосуватися до праці в майстерні.

Курс навчання в школі фабзавуча — 1 день на тиждень теоретично в школі, 5 днів практична робота в майстернях на протязі 4 років, 2 роки навчання провадиться в шкільних майстернях, 2 роки в майстернях фабричних та заводських. З предметів навчання відзначимо основи технічної фізики (з розділу теплотехники та електричності), основи виробничого режиму, технічні норми, основи попередньої калькуляції та нормування праці. Спостережено, що учні, не дивлячись на високий свій культурний рівень та добру шкільну підготовку, зле засвоюють теоретичні предмети.

Лад в шкільних майстернях нічим не відрізняється від ладу на звичайному заводі. Учні одерують платню не здільно, а погодиною.

Одразу після вступу до школи учні стають до роботи. Їм признається варстат зі всіма приладами й дається наряд на роботу. Кожен учень пророблює всі основні роботи, що їх мусить виконати металіст. Вони працюють на різних станках, як кладовщики, прийомщики, інструктори.

Після скінчення навчання учні тримають іспит і здобувають диплом на підмайстра. Вони можуть лишатися на тому заводі, де вчилися, або йти кудись инде. Іспит складається з виготовлення відповідної частини машини, яка вимагає праці слюсаря й токаря, та з теоретичної частини. Під час останнього учні мають довести, що вони можуть обрахувати час, потрібний кожному робітникові на кожну роботу й т. п.

Поширення цих умілостей серед самих робітників надзвичайно злежує керування заводом. Це особливо цінно тоді, коли починають переводити систематично вивчення часу праці (хронометраж) і коли опір робітників робить це вивчення цілком неможливим. Німецька промисловість розкошує таким широким масштабом примінення кваліфікованої робочої сили, головним чином, завдяки низькій заробітній платні. Але правильний виробничий режим, відповідне та точне переведення роботи, відсутність непорозуміння під час роботи — це все може бути досягнуто тільки при підготовленому, свідомому у відношенні до своїх обов'язків робітництві.

Отже поширення кваліфікованої робочої сили уможливорює для німецької індустрії дальше удосконалення та розвиток в технічному й організаційному (нопівському) напрямках.

ПАМ'ЯТНИК ДЕМЕЛЯ.

В цьому році збулося 60 років з дня народження великого німецького поета Р. Демеля.

З приводу цього в багатьох містах Германії накреслено влаштування осо-

бистих літературних свят, присвячених пам'яті поета. Так, в м. Гамбурзі, де народився Демель, Літературна Громада влаштовує великий вечір пам'яті Демеля з участю міського сенату, представників універси-

тету й інших вищих та середніх шкіл. По всіх школах буде зачитано лекції.

Подібні свята мають відбутись в Пруссії, в Гесені й інших місцевостях Германії.

Y A R I A

* Загибіль документів старовини. Згоріла старовинна історична ратуша невеликої еспанської гавані Палоса, відкіля Колумб виїхав в 1492 р. в експедицію, що закінчилася відкриттям Америки. Ратушу цю підпала місцева влада. У полоському муніципалитеті було виявлено великі крадіжки. хабарництво то-що. У Мадриді дуже боялися за долю документів, що стосуються до відкриття Америки. Щоб перевести ревизію та забрати цінні документи, з Мадриду до Палоса, надіслали одного з вищих урядовців. Однак, місцева влада ви-

передила його й підпала ратушу. Дуже можливо, що ці документи, як що їх ще раніше не покрали, загинули в огні.

* В околицях Георгієвського манастиря (Севастопіль) відкрито рештки циклопічних споруджень.

* Многокольоровий друк. При декоративнім Інституті в м. Петербурзі утворено майстерню многокольорового друку.

Завданням майстерні є здійснення ідеї друку різними кольорами в один прокат. Перші спроби дали наслідки цілком добрі.

Бібліографія.

Летопись Революции. Журнал Всеукраинской Комиссии по истории Октябрьской революции и КП(б)У. № 5. Государств. Изд-во Украины, 1923, стр. 250, тираж 3000.

Нове число журналу Українського Іспарта, що вийшло вже в світ, по багатству змісту та різноманітності матеріалу мабуть буде найкращою за всі попередні книжки. Ця книжка іще раз нагадає й переконує нас, до якого ступня Всеукраїнському Іспарту потрібний свій часопис, свій орган, який би виходив регулярно.

Потрібність для України такого органу ясна з того, що в 20 книжках «Пролетарской Революции» Московський Іспарт зібрав майже нікчемний і по якості й по кількості матеріал із революційного руху на «юге России». Крім того, Москва цікавиться робітничим рухом 3—4 промислових осередків України, а багацько міст України, що відбилися на революційному рухові, залишилися по-за полем зору. А до того специфічна течія революційного руху на Вкраїні Московським Іспартом цілком ігнорується, коли для нас вони зрештою мають первокласне значіння.

Випущена книжка на $\frac{3}{4}$ має матеріал із революційного та партійного минулого на Вкраїні, а Харкову присвячено цілих 3 статті. Перша стаття А. Балтіна (Блум) «Харьк. организация РСДРП(б) во время войны». Тема сама по собі дуже цікава, хоч би вже через те, що література про робітничий рух під час війни така бідна, що її можна вкласти в одну-другу пару статтів, та й то незначних (саме значне «Канун 17 года» Шляпнікова). Стаття, на наш погляд, дуже цікава, нажаль лише, в ній не зовсім опукло намальовано боротьбу довкола Цімервальда, а в цьому й полягає вся цікавість таких статтів.

Дві другі статті відкидають нас до 80-х р.р.

Загалом треба зазначити, що наші Іспарти хитаються в питанні про те, чи можна містити в журналі «по вивчання історії Жовтневої революції і КП(б)У» статті, які торкаються далекого минулого революційного руху. Практика московського та петроградського журналів, очевидно, вирішує це питання негативно.

Ми вважаємо це помилковим. Нам лише зараз дана можливість вивчати минуле по архивах—отже передавати їх діячам журналу «Былое» нема ніякої необхідності. На Вкраїні ж це сугобо необхідно, тому що минуле ревруху ще цілком не вивчено, а для нас хіба не цікавий зв'язок цього минулого з сучасним?

З цього погляду обидві статті: Макаревського «Революционный Харьков в 1882—5 годах» та стаття Веденнева «В Харьковских революционных кружках 1882—89 г.г.» заслуговують більшої уваги. Та доба, яку вони описують, являється переломною, часом, коли народовольчество починає поступово затягати в свої організації робітників, утворює робітничі гуртки, й під впливом їх примушене поступово «оробітничувати» свої агітаційні промови, плани своєї діяльності. Особливо цікава стаття Веденнева, сучасника Ювеналія Мельнікова, члена гуртка Бекарюкова, про нього писали в своїх спогадах Перазіч і Невський. В статті багато нових даних для характеристики «великого конспіратора» й значної до цього часу невивченої постаті Юв. Мельнікова. Із останніх статтів заслуговує уваги стаття А. Ріша «Из жизни Спільки». Питання, котре перший раз порушується в нашій історико-революційній літературі. До цієї теми

редакції журналу ще не раз доведеться повернутись, що ми їй і радимо. Ця «Укр. с.-д. спілка», хоч у других умовах—прототип нашої сучасної КПУ і вивчення її одна з основних задач Українського Іспарту. Діячі «Спілки» живі, хоч багато з них відійшли від революційного руху, але відновити картину руху за допомогою Меленевського, Бендзі та инш. не так уже трудно. Стаття Манілова «Из истории с.-д. движения в Киеве 80—90 г.г.» являється продовженням нарисів, друкованих в попередніх книжках. Стаття багата документальними матеріалами. Новими по змісту являються статті: Тарноградського про Поділля й Юдицького про «Бунд» у черкаському районі.

Надалі редакція мусить ще більше українізувати зміст матеріалу. Книжку видано прекрасно.

М. Равич-Чернаський.

В. Ленін. Основи марксизму (з короткою біографією К. Маркса). Ви-во «Шлях Освіти». Харків. 1923 р., прим. 3000.

В. Ленін. Карл Маркс і основи марксизму. Перекл. М. Петренко. Кооперативне Ви-во «Гарт». Харків. 1923 р., прим. 5000.

Два видавництва «Гарт» і «Шлях Освіти» одночасно накинулись на випущену Краснодарським видавництвом «Буревестник» книжку, переклали на українську мову й одночасно випустили її в світ.

Брошура ця складається з двох нерівних частин—статтєв т. Леніна. Перша—коротенька біографія К. Маркса, яку написав т. Ленін до 28 тому Енциклопедичного словника Граната, друга—«Три джерела та три складні частини марксизму»—стаття, що була вміщена в легальному більшовицькому журналі «Просвещение» за 1913 р.

Біографія К. Маркса, що має 5 сторінок, рішуче нецікава нічим, хіба лише тим, що написана т. Леніним. На 5 сторінках можна було лише виявити самі значні доби з життя та діяльності Маркса, а вже місця для коментування цих діб не залишається.

Цілком инша справа друга стаття в цій брошурі. Тут т. Ленін висвітлює три основних риси вчення Маркса, які відрізняють його від усієї ворожої буржуазної науки. Перш за все—історичний або економічний матеріалізм. «Філософія Марксова—це закінчений філософський матеріалізм, що дав усьому людству велику зброю знання, а робіничий класі особливо». Друга основа—трудова теорія вартости. Надбавочна вартість—ось джерело збагачування буржуазії й її сила. «Капіталізм переміг на всім світі, але ця перемога єсть лише наближення перемоги праці над капіталом». Третій чинник—класова боротьба. В примітці до книжки зазначається, що пізніш у своїй праці «Держава й революція» т. Ленін писав: «Марксист лише той, хто доводить визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату».

Третя частина книжки «Виклад марксизму», котра уявляє з себе другу частину біографії К. Маркса, викладає більш широко філософське й економічне вчення Маркса.

Треба сказати, що ця книжка в сучасний мент має занадто більше значіння, як видрукований нікому невідомий матеріал, належний перові тов. Леніна, аніж як підручник, хоч би й задля елементарного вивчення предмету.

У всякому разі занадто ж ненормальне явище, що при відсутності марксистської літератури на українській мові, два українських видавництва, одне з котрих «Гарт» має в своєму складі багатьох значних українських діячів літератури, не поінформували одне одного й видали разом ту ж саму книжку.

Зовні видання «Шлях Освіти» краще й обкладанкою й якістю паперу. Зате у виданні «Гарту» забагато краще переклад.

М. Равич-Чернаський.

А. Річицький. К. Маркс, його життя, діяльність і наука. Харків 1923 р. Видання «Хозяйство Донбаса» 100 стор. ціна 30 коп. зол.

Доба «культурництва», що її переживає Радсоюз, поставила низку завдань і то пекучих, не терплячих жодного одволкання, і серед них видання популярної книжки масовки є найактуальнішою справою. Жага за знанням, потяг до учеби охопив нечувано широкі маси трудящих. Це накладає на радянське суспільство великий обов'язок дати певний напірок цьому пориву. Складна економічна обстановка вимагає від нас особливої уваги до кожного нашого кроку в галузі культурного будівництва. Кожна брошурка, що йде до рук масового читача повинна пильно проглядатись що до свого змісту й форми, повинна бути апробованою.

Так ми підходили до брошури А. Річицького «К. Маркс...» що, як каже сам автор, призначається для «широкого читача». Потреба в такій брошурі величезна. На всьому обшарі Радспілки, України зокрема, гадаємо ні однієї установи так урядової, як освітньої немає, що не мала б портрета К. Маркса. Тим часом про К. Маркса часто-густо не знає навіть сільський інтелігент-учитель. Політ-перевірка учительства це підтвердила; занотовано випадки, коли учителі на запитання хто такий К. Маркс—давали такі відповіді—«відповідальний робітник у Москві, а хто саме не згадаю». Отже сам факт видання популярної брошури про К. Маркса слід вітати, тим паче, що автор цілком управився з темою.

Підход до теми А. Річицький вибрав дуже вдало. Масовий читач потребує саме такого підходу. В процесі читання у читача «лік», «ікона» отої «карли марли», що бачить він на стіні у Сельбуді чи в школі, поволі стане живою плоттю, постаттю великого борця революціонера.

Часто вже й більш підготований, грамотний читач, начувшись про «трудність» читання «Маркса» в оригіналі, познайомившись по тих уривках, що їх так багато і вдало приводить А. Річицький у своїй брошурі, сміливіше візьметься за оті страшні фоліанти «Капіталу». Позитивним моментом брошури є й ті порівняння, що їх проводить автор з історії революційного руху в б. Росії, це знов же наближає тему до читача.

До хиб слід віднести такі непотрібні красоти стилю, як вживання чужих слів та висловів — *status quo* (стор. 15) або *puer robustus sed malitiosus* і т. инш. До них же зараховуємо й такі, ми б сказали, вульгаризми, як «Паризька комуна упала й розбилась» (!?) і т. инш., але це дрібні, редакційні хибі, що їх легко виправити.

Брошура розбита на відділи, а саме: Передмова, 1) Молоді роки, 2) Вироблення нового світогляду, 3) Революція 1848—1849 р., 4) Часи реакції, 5) Робота в інтернаціоналі, 6) «Громадянин світу», 7) Маркс в особистому житті, 8) Маркс і наука.

Отже брошура цілком вчасна й потрібна, виконана загалом добре. Слід побажати їй широкого успіху. Кажемо тільки «слід», бо ціна її не дуже «популярна»: 30 коп. золотом трохи дорого за таку брошуру.

Г. В. Плеханов. «Мистецтво й суспільне життя». Бібліотека Книгоспілки. Харків, 1923, стор. 64, in 8^о.

Тим часом, як К. Маркс та його найближчі наступники лише випадково зачіпали питання мистецтва, а Ф. Енгельс зовсім його не торкався, «Г. Плеханов перший з речників марксизму поставив ясно проблему про марксівську соціологію в мистецтві» (Л. Аксельрод—Ортодокс «Об отношении Г. Плеханова к искусству». На підставі особистих спогадів. У збірнику: Г. Плеханов «Искусство», вид. «Новая Москва», 1922 р.). «Мистецтву він надавав колосальне культурне утилітарно-пропагандиське значіння. В загально-культурному значінні мистецтво повинне було, на погляд Г. Плеханова, замінити релігію; зокрема, театр повинний замінити собою церкву» (звідти ж). Він доводив не тільки те, що вселяє мистецтво.—й «ідейне» й «мистецтво для мистецтва»—є продуктом соціальних відносин та соціальної боротьби, але також те, що мистецтво раз-у-раз було могутнім зброям, зброєю в цій боротьбі, що саме так дивин-

лись на мистецтво всі люди активного життя,—й революціонери й такі люди, як Микола І та його прибічники.

Отже й оця стаття Г. Плеханова, що видана Книгоспількою окремою книжкою в українському перекладі, сплітається з двох елементів. Перш за все це науковий дослід. Г. Плеханов безсторонньо устальовує факти та причинові залежності, що мають високу наукову вартість, що виявляють гостре око вправного дослідувача. І твердження це не поменшується тим, що пізніші працюючі на тому ж полі багато доповнили й де-що з'ясували йнакше. Так, Фріче висунув велику роль, що грала в мистецтві Західної Європи ХІХ віку окрема ідеологія аристократичної класи, підкреслив повстання особливого витвору новітньої історії—«позакласової» богеми, деталізував мистецтво окремих груп буржуазії й т. и. Але поруч з чисто науковим аналізом Г. Плеханов дає й практичні життєві оцінки, бо для нього наука, так само, як і мистецтво, не повинна була бути «наукою для науки». Отже, поперше: найцінніше мистецтво те, що не пориває з життям, що свідомо служить соціальній боротьбі, що відкидає гасло «мистецтво для мистецтва». По-друге: с-поміж цих ідейних творів дуже мала мистецька вартість тих, що боронять інтереси пануючих класів, бо, мовляв словами Еклезіяста: «Утискуючи інших, мудрий робиться дурним». До таких «дурних» творів (що боронять хибні ідеї й через це тратають свою мистецьку вартість) належать такі зразки, ми б сказали, фашиського мистецтва, як от Кнута Гамсуна «Коло царських врат». Франсуа де Кюреля «Le geras du lion» та П. Бурже «La barricade». Таким чином, більше всього шансів бути дійсно мистецькими творами є для творів, що відбивають визвольну боротьбу пролетаріату. «Що б там не було, каже Г. Плеханов,—можна з певністю сказати, що кожний хоч трохи значний талант художній в дуже великій мірі прибільшить свою силу, коли перейметься великими визвольними думками нашого часу» (64).

Але... «перейнятися» не так легко. «Яблуня мусить давати яблука, а грушове дерево—груші». Мало—прейняти ідеї. Мало—засвоїти техніку іншої форми. Й якої саме форми? Плеханов негативно ставиться до «художнього модернізму сучасних ідеологів буржуазії», хоча все ж в значній мірі вона є продуктом загальної городської психіки. Технізм, технічне сполучення ідеї й форми—це смерть для справжнього мистецтва. Чи правдиві останні рядки цієї книжки: «Хто вважає за можливе віддати в офіру форму ідеї, той перестає бути художником, коли й був ним раніше?» (64).

Все це питання такі важливі для сучасної літературної творчості.

Що до видання, то слід звернути увагу на коректу: цитата з Т. Готьє: «моя любов до річей і людей пропорційна тим послугам, які вони можуть зробити» (11); навпаки—«противно пропорційна» (див. стор. 15); не «Гонкур (15), а Гонкури (брати); «Колись-то» (18). Неприпустимо багато помилок у французькому тексті. Фатальна: сатира Летрада: «Les mures d'etat», замість «Les muses d'état» (21).

А. Ковалівський.

Вл. Гадзінський. Революционное движение в Восточной Галиции. (Конец 1918 и начало 1919 г.) Перевод с украинского. Государственное издательство Москва—Петроград.

Не дивлячись на те, що події в Галичині в 1918—1919 р. відіграли чималу роль у світовому революційному рухові, в Росії й навіть на Україні широкі кола робітничо-селянських читачів мають про галицький революційний рух дуже туманне уявлення. Тому потреба в марксіському освітленню цих подій особливо відчувається.

Автор «Революционного движения в Восточной Галиции» ставить завданням своєї книжки «разъяснение этих событий», «закрепление их в памяти рабочих и крестьян Украины», а також Росії.

Вл. Гадзінський сам галичанин, комуніст, безпосередній учасник революції в Галичині, тому ми мали б право вимагати від нього марксісько-витриманого, точного й живого нариса.

Судячи по наведених цитатах і видержках, автор мав досить і достатнього матеріалу, треба було лише використати його як слід. В перших двох розділах, автор подає цікавий матеріал про становище Галичини перед розвалом австрійської історії. Тут є статистичні дані, які освітлюють соціальну структуру Галичини. Характеристика політичних партій. Характеристика міщанських, дрібнобуржуазних партій цілком правдива й яскрава (авторові впадло слово «кретинізм» і тому він його вживає частіше, ніж треба). УСДРП треба було б дати більше місця, бо вона відіграла чималу роль в революційному (або вірніше в контр-революційному) русі. Правильно також автор приписав до факторів, які затримували революційний рух, «немецкую цивилизацию», «минимальную дозу политических, свобод», отсутствие всякой марксистской подготовки рабочих и крестьян Галиции», й, знов, «духовную инертность мещанства и его политический оппортунизм».

Очевидно, як на приклад оцього політичного опортунізму автор посилається на «скандальную тактику на Трудовом Конгрессе в Киеве», яка, на думку автора, «привела к тогдашнему развалу революции на Украине и к украинской денкинской и др. конт-революциям». А на нашу думку, авторові перш ніж отаке писати, треба хоч трохи познайомитися з революційним рухом на Україні. Бо ніхто, крім нього, не надає такого великого значіння галицькому міщанству в революції на Україні.

В третьому розділі автор присвятив національному питанню в Східній Галичині, як головній перепоні в розвитку революційного руху. Ми зразу натикаємося на отаке: «Национальный вопрос в Восточной Галиции можно проследить вплоть до первых веков нашего тысячелетия. Напомним о войнах между польскими королями и старо-украинскими князьями (поход Болеслава Храброго на Киев и Романа на Польшу)» (стор. 23). Що національне питання в Галичині має глибоке коріння, це так, але доказувати це походом Болеслава Храброго на Київ, Романа на Польшу може лише той, хто рішуче в національному питанні не розуміється, бо так само «національне питання» можна доказувати й численними російсько-турецькими війнами й т. і.

Те ж саме нерозуміння національного питання підтверджують ще й такі скандальні рядки: «Политическая линия и национальная (?) психика польского народа не могли переносить у себя под боком этого крестьянского народа, другой религии, и т. д.» (там же). Рядки достойні, по меншій мірі.. М. Шаповала. Далі автор поправляється: «Украинско-польский вопрос в Восточной Галиции имел так же классовую основу».

В розділі (IV), присвяченому захопленню українцями влади I/XI 1918 р., досить яскраво змальовано нерішучість, розхлябаність, безпринципність дрібно-буржуазних міщанських галицьких партій, непоінформованість всього галицького населення про події навкруги. Про самий факт захоплення влади, урядування національної ради й державного секретаріату треба б написати більше й живіш, це б мало більше агітаційного значіння й історичної цінності, аніж уривок з промови французького прем'єр-міністра Клемансо, який тут абсолютно ні до чого.

В п'ятому розділі т. Гадзінський описує події, що сталися від 1 листопада 1918 р. (захоплення українцями влади) до кінця березня 1919 р. (робітничо-селянський трудовий з'їзд); власне оцей розділ і повинен би бути найцікавіший, бо описує розвиток революційного руху, проте тут іде повторення характеристики галицьких міщанських та дрібно-буржуазних партій (як це тягнеться через усю брошуру) та почасти ще говориться про робітничо-селянські союзи. Але тут знов треба закинути авторові те, що він ходить навколо союзів і не пише про їх склад, роботу.

Найбільше місця відведено робітничо-селянському трудовому з'їздові. З 84 сторінок тексту з'їздові присвячено 32. Тут знов автор робить помилку, стверджуючи, що: «Не организованная сила буржуазии, не ее политическая и военная техника, не бессознательность и отсталость рабоче-крестьянских масс, а также оппортунизм мещанства были главными причинами неудачи распространения классового (якого

класу?) перевороту на Європу в 1918, 1919 і 1920 г.г.». Головною причиною, виявляється, були соціал-угодовці. Принаймні, так ми розуміємо оце не дуже грамотні рядки: «Причиной этой неудачи был как раз тот элемент, который был выращен силой рабочего класса и благодаря его энергии приобрел перед войной политическое влияние, принадлежавшее бывшим социал-демократическим вождям, которые вполне заслуженно получили от пролетарской революции позорное название «социал-предателей» (53 стор). Тут, власне, головною причиною є якийсь «елемент». Розуміється, соціал-зрядники відограли чималу ролю в контр-революції. Роля їх була як найгірша, проте ставити їх головною причиною невдачі соціалістичної революції—дуже багато честі.

Це саме, видимо, хотів автор довести, описуючи на сторінках 72—73 переговори делегації робітничо-селянського з'їзду (в склад якої входили два угодовці-вожді й чотири члени робітничо-селянського союзу, між останніми й автор) з головою державного секретаріату, в яких, окрім зрадництва вождів с.-д. Беспалка й Темницького, не менш яскраво виявились і нерішучість та безпорадність вождів робітничо-селянських союзів.

Крім цих головних уваг, треба додати, що як автор, так і, особливо, перекладач увесь час вагаються з мовою. Крім уже вищезазначених мало зрозумілих рядків, зустрічаємо ще таке, перше, що попалося: «Захват власти, по распаде австрийской империи, отдельными народностями на своих территориях застал Восточную Галицию в чрезвычайно разрушенном состоянии» (стор. 7). На стор. 27: «преобладающее большинство молодежи, можно сказать, ее львиная часть»... На стор. 53: «когда будущие историки и исследователи пролетарской революции будут анализировать события и людей, начиная с 1917 г., а также с начала мировой войны 1914 года, и будут рассматривать все препятствия и затруднения на пути ее (війни?) развития, то они, по всей вероятности, придут к окончательному заключению следующего содержания.....» На стор. 73: «мина классовой революции не взорвалась». І це не один раз, автор вживає «класова» в значінню «пролетарська» Автор забуває, що поки-що існують де-кілька класів. І що один з них і зробив революцію 1 листопаду 1918 року. Так що «мина классовой революции взорвалась». Лише не того класу, якого бажав би автор, та й ми з ним.

Також до хиб треба віднести й перебігання автора з одної думки до другої. Тягучість, перегрузка книжки виносками (не менше третини всієї книжки займають вноски).

Проте матеріял цікавий, сам зміст книжки цікавий, лише не вміло й неохайно використаний. В такому вигляді книжка для читача, на якого розраховував автор—робітника, селянина, курсанта радпартшколи, користи мабуть не принесе.

Видано книжку добре, папір, друк, обкладинка—дуже добрі.

С. Колос.

«Книжка» Вістник українського книжкового руху. Виходить що-місяця. Орган «Союзу Українських Книгарень і Накладень». Рік видання 3-й, ч. 1—5, 1923 р. Видає «Бистриця», Станиславів.. 64 стор. 80.

Часопис «Книжка» видається в Станиславові вже з 1921 року, але оце число 1—5 за 1923 р. є числом історичним, бо з цього числа «Книжка» стає органом «Союзу Українських Книгарень і Накладень».

В основному «Книжка» видається за типом нашого Київського «Книгаря» і матеріял її так само поділяється на відділи статтів загального значіння, дотичних до книги, відділ рецензій і оглядів та відділ хроніки, а також бібліографічно-обліковий відділ «Всеукраїнська Бібліографія». Треба занотувати також специфічний відділ «Комунікати й звідомлення С.У.К. і Н.».

Відділ статтів розпочинається редакційною статтею «Pro domo sua» в якій подається коротка історія «Книжки» з часу її заснування. Найбільшим своїм досягненням Редакція вважає створення «Союзу Укр. Книгарень і Накладень», органом якого визнано «Книжку». Наприкінці редакційної статті desiderata Редакції до «Українського інтелігентного загалу» (який розуміється, як «Єдиний (Sic!) фронт» — «народне учительство, священство і взагалі сільська інтелігенція») — морально й матеріально підтримати «Книжку».

Викликана кризою книжкового збуту стаття Л. Бачинського «Діточі бібліотеки» розглядає не стільки питання утворення дитячих бібліотек з точки погляду педагогічної, як справу поширення й збуту української книжки шляхом набуття дітьми власних книгозбірень.

Цікаве питання зачепив у своїй статті «Дорога до одної літературної мови» В. Гнатюк. Автор, відповідаючи на однотемну статтю В. Королева в № 4–7 «Книжки», бере під свій захист так звану «галицьку» мову, боронячи її од нападів прихильників «наддніпрянської» мови (автор, звичайно, не годиться з таким поділом, зазначаючи, що, називає так два діалекти української мови, послуговуючися »популярною термінологією«).

Для уводностайнення української літературної мови автор вважає потрібним «виробити спільну програму навчання мови й перевести її консеквентно у всіх школах на українських землях».

Маємо затонувати безсумнівну слушність автора з боку науково-практичного, а також перспективу широкої можливості реального наукового єднання вчених з Радянської України з своїми галицькими колегами на ґрунті вироблення такої програми.

Таке єднання, безсумнівно, матиме відповідний вплив на кращу частину галицької громадської думки, що вже й тепер починає орієнтуватися на Радянську Україну.

Д-р Зенон Кузеля подав у невеличкій статті бібліографічну авто-хроніку.

І. Ломницький в інформаційній статті «Союз Українських Книгарень і Накладень» подає відомості з історії й біжучих завдань цього Союзу.

Союз засновано було 25 березня 6. р. на Львівських інформаційних сходах українських книгарень і накладень, скликаних Товариством «Просвіта». На цих сходах визнано було за потрібне виробити книгарський правильник, покладено було основи під вироблення статуту Союзу, ухвалено було уводностайнити ціни книжок і прийняти книгарський множник, визнати «Книжку» органом Союзу й, нарешті, закликати українські книгарні до реєстрації в польським «Związku księgarzy».

Другі інформаційні сходи заслухали й ухвалили статут Союзу, вироблений відомим бібліографом І. Калиновичем, і доручили І. Громницькому скласти книгарський правильник.

Основними завданнями Союзу визнано було оборону інтересів українського книгарського й видавничого руху від польських книгарень і накладень, боротьба за зміни існуючих і прийняття нових законів в інтересах української книжки, а також справу організації самопомогі шляхом заведення папірень, клішарень, друкарень то-що. Особливу увагу сходи звернули на потребу управління ненормальних торгових зносин з Українською Америкою.

Засновання подібного роду Союзу є новиною в українській книжковій справі і хоч «С.У.К. і Н.» і є організацією власницькою, усе ж подає він добрий приклад розпорощенням Видавництвом з Радянської України.

Найцікавішою статтею, безсумнівно, є «Матеріали до анкети на тему: Що читає українська шкільна молодь та що їй подобається», д-ра Е. Грицака, що вказує шляхи до всебічного досліджування дитячого читання на підставі писаних дитячих відповідей. Подані д-ром Е. Грицаком матеріали треба було б відповідно до потреб нашої школи переробити й ознайомити з ними широкі кадри робітників освіти, поставивши разом з тим на порядок нашого педагогічного дня справу переведення подібної анкети.

Відділ рецензій, як на галицький і закордонний український книжковий ринок, є багатий і дає відозви мало не про всі книжкові новини.

Надто вражає тільки відсутність у відділі рецензій (на що слабе, правда, й ціла «Книжка») будь-якого єдиного ідеологічного принципу. Так, на стор. 21 рецензент Л. Маркевич пише: «Не мило вражає ортодоксальний страх перед усім, що не католицьке... Прецінь годі собі уявити, щоби письменник, пишучи свій твір, все мав під рукою катехизм, або підручник моралі», а на стор. 27 рецензент о. д-р Ф. Щепкович нотує вже протилежне: «Автор порушує тут дуже важне питання і приходе до заключення, що всі нез'єдинені церкви повинні вступити до католицької. Ся брошура на часі...»

Поруч з замітками цими та їм подібними на стор. 31 знаходимо рецензію згаданого вже Л. Маркевича про книжку Г. Піддубного «Капіталізм і робітництво Індії», що хоч і видана «Українською Секцією Комуністичної Партії Австрії», все ж заслуговує рецензентове визнання: «брошура надзвичайно интересна... Книжечка варта сього, щоби її прочитати».

Мимо того, що відділ рецензій слабе на ілюстровану вище неодностайність поглядів, він дає силу цікавого й ріжноманітного матеріалу для характеристики галицького книжкового життя.

Хроніка подає відомості про український (галицький і європейський) видавничий рух, уділяючи, між иншим, місце й прихильній замітці про працю Видавничого Товариства «Космос» (про нього див. в хроніці, «Червоного Шляху»).

Цікавою новиною виглядає сторінка з наголовком «Шукають покупців і видавців на рукописи», де нотується десять вільних творів переважно з поля прикладної науки.

«Всеукраїнська Бібліографія» за 1923 рік, що розпочинається в цьому числі «Книжки» й ведеться під редакцією І. Калиновича й зветься «спробо систематичної реєстрації», має на меті нотувати всі українські видання на підставі автописі, хронологічно й зокрема по научних дисциплінах (по децимальної бібліографічній класифікації).

З огляду на наукову цікавість подаємо докладно обшир і опис «Всеукраїнської Бібліографії»: «...Всеукраїнська бібліографія міститиме: 1) Всі українські публікації, видані друком на протязі 1923 р. без огляду на територію, на якій видано їх друком і не оглядаючися на національну приналежність авторів і видавців. 2) Всі публікації видані в українській мові (як гражданкою й кирилицею, як меншею латинкою, готиком чи яким иншим письмом), як тільки в даній публікації чи статті є український текст. 3) Всі публікації на чужих мовах, яких авторами і редакторами являться Українці, як менше всі публікації чужинців про Україну і Українців, виданих чи то на нашій землі, чи закордоном. Щоб не творити якоїсь нової, ані не заводити без дискусій і авторитетних рішень одинокої української бібліографічної класифікації (нам особисто видається найбільше підходячим для сьогочасної бібліографії міжнародня децимальна класифікація), тому придержуватися будемо в нашій реєстрації азбучного порядку назвиськ авторів (а в разі відсутности автора, впорядника, редактора—назви самої публікації), поділивши наш літопис на дві головні часті: I. Видання в українській мові. II. Видання на чужих мовах» і т. д.

Судити про докладність нотування закордонних видань нам не доводиться, що ж до нотування видань з Радянської України, то занотовано тут дуже обмаль видань і, на жаль, жадного вірного чи вичерпуючого автопису ми не знайшли.

Наприкінці ще раз занотуємо відсутність у «Книжки» певного ідеологічного напрямку, що робить її паліативом того справжнього бібліографічного органу, який мусить мати книжкова Галичина.

Спричиняється до цього певно й польська окупація з її лютим режимом і, подекуди, й характерне для зруйнованої Галичини ідеологічне зневір'я, що оце лише тепер починає заступатися ідеологією пролетарської боротьби.

В «Книжці» багато об'яв Видавництв і книгарень. Технічний бік видання свідчить про бажання охайно видати «Книжку» та злиденні до того засоби—газетний папір гіршого гатунку й не фарба, а дьоготь якийсь.

С. Дз—ко.

Бібліологічні Вісти. «Bulletin de Bibliologie». Бібліографія. Бібліотекознавство. Бібліофілія. Книжна справа. Рік І. Листопад 1923 р. ч. 3. Київ, стор. 64, in 8°, т. 500 пр.

Приємне враження справляє оце перше друковане число «Бібліологічних Вістей» (два попередні друковані на машинці)—орган Українського Наукового Інституту Книгознавства.

Відділ статтів розпочинає В. Міяковський своїм цікавим і вичерпуючим оглядом Усгаїп'си в останньому виданні творів О. І. Герцена, що подає силу дрібного та, проте, важливого матеріалу з українського, переважно революційного, минулого.

Ю. Меженко в невеличкій статті зачіпає справу підготовки робітників книги й подає затверджений Головною професією «Програм курсів практикантів по книгознавству», розроблений УНІК'ом. Стаття інформаційного характеру, й хоч і зачіпає цікаве питання та подає програм—усе ж місце їй у хроніці.

Продовжує свої нотатки про видавничу діяльність ВУАН В. Дем'янчук, систематизуючи відомі вже видання Академії й подаючи інформації, про видавничі плани її, дуже, з-за матеріальних причин, звужені.

Не можемо обминути оцих кількох рядків з нотованої вище статті: «...Видавництво «Української Молоді» в Берліні на свої скромні кошти видало «Звідолення Всеукраїнської Академії Наук за 1920 рік».

Як відомо, оце Видавництво «Української Молоді» на чолі з відомим Є. Вировим є утвором реакційної емігранщини й ледве чи личить «Бібліологічним Вістям» журитися про «скромні кошти» цього «підприємства». Очевидно автор не знайомий з цією організацією.

В. Ігнатієнко умістив статтю про методи класифікації української преси з метою її вивчення. Стаття подає систематизований план такої класифікації й має розпочати низку дискусійних статтів з цього ж питання.

З приводу зачепленої В. Ігнатієнком теми маємо намір висловитися на сторінках «Бібліологічних Вістей», обмежившись тут лише вказівками на те, що не слід шановному авторові плутати діалект з правописом, як він робить на стор. 25: «В межах мови будуть такі підрозділи: а) українська мова: правопис: 1) фонетика, 2) ярижка, 3) галицьке язиччє»*) С. Д. (може етимологія?).

Так само ледве чи можна погодитися з автором, коли він пропонує поділ часописів на партійні, непартійні й урядові. Всякі бо бувають партії та уряди й найкращим поділом буде, безсумнівно, поділ за принципом класовим.

Автор, що сховався за псевдонімом Бібліографічний Мікроб, умістив докладну й вичерпуючу «Бібліотековіану Всенародньої Бібліотеки України», що має метою нотацію друків і матеріалів про ВБУ й здійсмає питання про заведення подібних же «бібліотековіан» інших українських книгозбірень.

В статті своїй автор пише між иншим «...завдання Всенар. 6-ки українське громадянство знає також з книги Л. Биковського: Національна Бібліотека Української Держави (1918—1921), Берлін, 1923, що кілька місяців перед цим була видана Видавництвом «Українське Книгознавство» за кордоном і тому над детальним умотивуванням і поясненням його ми не будемо спинятися».

Зазначеної книги Л. Биковського, виданої в Берліні в продаж на Радянській Україні немає й тому мусимо запитати, яке саме «українське

*) Розстрілка наша С. Д.

громадянство» мав на увазі «Бібліографічний Мікроб», пишучи оці рядки.

Хроніка «Бібліологічних Вістей» ділиться на відділи «Пролегомени», «Бібліологія», «Бібліотекознавство», «Бібліофілія» й «Книжна справа».

Хроніка подає багато цінного й різноманітного матеріалу, але, на жаль, не є в межах відділів систематизованою за якимсь принципом і далеко не є вичерпуючою.

Найгірше скомпоновано відділ «Книжна справа», де дається запізнiлу, неповну й випадкову інформацію про видавничу роботу, поплутано її з нотатками про справи поліграфічні, окремого відділу для яких (в стосунках до книги), на жаль, немає. Так само не дається відомостів з поля книжкового торгу.

Наприкінці мусимо занотувати чіткий друк, кепську коректу й недотриману техніку.

С. Дз—но.

Юр. Ковалевський. Правила карткографії УНІК—«Село-Книга» Київ, 1923 р., стор. 70.

«Правила карткографії обіймають собою техніку бібліографічного опису витворів друкарської продукції та мають на меті подати провідні вказівки, що до складання так бібліографічних карткових каталогів та покажчиків літератури по різних питаннях, як і бібліотечних систематичних каталогів» (§ 1). Потреба в таких правилах, в короткому та докладному порадникові давно вже відчувалася всіма, хто стикався з бібліографічними роботами чи з бібліотечними каталогами. Недотриманість, неточність, неповність, буває, й просто помилкові відомості—ось звичайні супутники наших бібліографічних, бібліотечних праць.

На жаль, до цього часу бібліографію розуміли та, подекуди й розуміють, як заняття, приступне для—кожного вмів би він лише писати та мав би уявлення про звичайні форми покажчиків.

Тому треба вважати важливою заслугою Українського Наукового Інституту Книгознавства боротьбу з подібним кустарництвом, боротьбу, що провадиться ним, між иншим, і в формі видання відповідних книжок, серед котрих маємо й зазначену вище книжку Ю. Ковалевського. До неї не раз звернеться бібліотекар, шукаючи відповідей на свої запити, прочитає її й початкуючий бібліограф і професор і студент. І в цьому, гадаємо, найкраща рекомендація книжки.

«Правила» викладено простою, ясною й стислою мовою й долучено до них вичерпуючі зразки заповнення карток. Неприємно лише вражає недотримана техніка видання.

Ю. П.

Архитект А. Лушпинський. Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVIII в. Збірки Національного Музею. Львів, 1920 р. (Ціна не означена).

З усіх галузів українського мистецтва будівництво—особливо церковне—здавна притягає до себе увагу дослідників і сей інтерес з кожним роком набирає все більшої сили. Пояснюється се, з одного боку, тим, що найхарактерніша риса нашого старого мистецтва—необразовість (через се монументальні пам'ятки необразові, як найвище досягнення в сьому роді утворів, набирають особливого значіння), а з другого—безвідносно—дуже визначні мистецькі прикмети наших дерев'яних церков дозволяють залучати їх в коло пам'яток мистецтва всесвітнього значіння.

У 1921 р. Д. Шербаківський в статті «Українські дерев'яні церкви»¹⁾ подав огляд розробки питання й довів його до 1919 р. Огляд сей показує, що де-що для виявлення обличчя українського церковного будівництва вже зроблено, але до серйозної постановки кардинальних історично-мистецьких

¹⁾ Д. Шербаківський. Українські дерев'яні церкви. Короткий огляд розробки питання Збірник секції мистецтв Українського Наукового Товариства. Київ, 1921 р., в I, ст. 80—102.

питань нам ще далеко. Отже, не можна не радіти всякому новому виданню, присвяченому старовинному монументальному будівництву України.

Нове, зазначене вгорі, видання Львівського Національного Музею складається з 40 порядно виконаних автотипних репродукцій з рисунків церков та дзвіниць Галичини архitekта А. Лушпинського¹⁾. Рисунки ці підготовлялись на протязі доволі довгого пробігу часу (найдавніші помічені 1905 р.) і давно вже відомі в фотографічних знімках нашим вченим та робітником на полі українського мистецтва²⁾. Рисунки Лушпинського мають значіння й мистецке й документально-наукове. На першому довго задержуватись не будемо—се не входить в наше завдання—зазначимо лише, що виконані рисунки пречудово; від де-яких так і віє пахом та шумом гірських смерекових лісів. Коли порівняємо таблиці з опублікованими фотографіями, то помітимо, що церкви зрисовані дуже точно та, крім сього, Лушпинський відчуває й уміє передати всю поезію сих свідків високого творчого артизму минулих віків Галичини, уміє вибрати відповідну точку, щоб накреслити цікаву характерну сільвету, дає про ефектне мальовниче освітлення. В його рисунках глядач відчуває композицію мас і ритм архітектурних ліній; в них виділено й підкреслено характерні галицькі форми.

Альбом рисунків Лушпинського значно поповнює колекцію опублікованих вже В. Щербаківським, І. Грабарем, К. Мокловським та инш. фотографічних знімків зовнішніх виглядів старовинних галицьких церков, але ні перекроїв, ні планів та фасадів³⁾ (в креслениках), ні внутрішніх видів (в рисунках чи фотографіях) ми тут не знаходимо. З сього ясно, що підход у Лушпинського до старих галицьких церков мальовничо-архітектурний. Се значно зменшує вагу рисунків для наукових штудій. Ми не ставимо сього в провину Лушпинському, сьому завинила стара архітектурна школа, котра розглядала архітектуру лише з погляду мальовничих фасадів, цілком майже нехтуючи істоту будівництва—конструкцію. Між тим зараз якраз дуже гостро відчувається потреба знати галицькі церкви з боку їх конструкції; нам потрібні дані обмірів—плани, перекрої, фасади. На галицькі церкви твердо встановився погляд, як на дуже архаїчні типи, котрі ніби-то сягають корнями аж в князівську добу⁴⁾. Розв'язати питання про більшу архаїчність галицьких церков проти церков Придніпрянщини можна не логічними міркуваннями, а лише порівнюючим аналізом стилю—аналізом пропорцій та композиційних схем в планах, перекроях та фасадах. Для Придніпрянщини й Придністрянщини ми маємо (хоч і не цілком задовольняючи) дані—публікації обмірів В. Щербаківського, Г. Павлуцького, Є. Сіцинського, а як-раз для Галичини досі сих даних немає. Обміри 80-х років ц. Юрія й св. Хреста в Дрогобичи та ц. в Роздолі (*Zabytki sztuki w Polsce*. Львів, 1886 р.) подають нам обміри лише трьох пам'яток; крім того, се видання вже давно стало бібліографічним раритетом і його не знайти навіть в фундаментальних бібліотеках університетських міст. Нам хочеться звернутись з проханням до галицьких дослідників дерев'яного будівництва повести інтенсивну роботу в сьому напрямку. Опубліковані Національним Музеем обміри плану та фасадів (на жаль, без перекроїв) ц. в Кульчицях (т. XXXIX) дозволяють надіятись що такі матер'яли почасти вже підготовлені тим же А. Лушпинським, і дуже хотілося, щоб вони як найшвидче побачил світ.

¹⁾ А саме: табл. 1—Цішки 1701 р., 2—Мацієва (Лемки), 3—Дрогобич ц. св. Хреста, 4—Ходов 1798 р., 5—Данильче, 6—Петна (Лемки), 7—Бусовиско 1780 р. (Бойки), 8—Підвисоке, 9—Торки 1661 р., 10—Петна (Лемки), 11—Чортків 1738 р. (дзвінниця), 12—Деревинка 1715 р. (Теребовля), 13—Гавлювичі (коло Порохняка) 1683 р., 14—Чортків 1738 р., 15—Бусовиско (дзвін.), 16—Турка Середня 1700 р. (Бойки), 17—Яворів (дзвін.), 18—Долина 1690 р., 19—Кавчий Кут, 20—Кути Золоч., 21—Улюч (Сапок), 22—Сілець Самб., 23—Малнів. 1670 р., 24—Тейсарів 1780 р., 25—Стара Сіль (дзвін.), 26—Хоросно 1615 р., 27—Хотинець 1615 (Яворів), 28—Поталів 1593 р., 29—Рогатин, св. Духа, 30—Біда-Чортківська, 31—Турка (Бойки), 32—Висоцко Нижнє 1800 р. (Бойки), 33—Верхата 1650 р., (з малюнку кінця XVII в.), 34—Вотельна Вишня (Бойки), 35—Лішнянський м-р., 36—Утішків 1687 р., 37—Шумяни 1712 (дзвін.), 38—Яжів (дзвін.), 39—Кульчиці П. Лавра і Флора, 40—Яворів біля Косова.

²⁾ Чортирнадцять негативів маєтсья, напр., в Харьк. Музею Україн. мистецтва.

³⁾ За одним виключенням.

⁴⁾ Див. відповідні сторінки робіт Ф. І. Шмита „Мистецтво старої Руси-України“ та „Искусство—его психология, его стилистика, его эволюция“.

За сим позволимо собі коротенько зостановитись на опублікованих рисунках Лушпинського. Як через відсутність внутрішніх виглядів, планів, перекроїв й фасадів, так і через відсутність описів якихсь ширших висновків з опублікованого матеріалу роботи, на нашу думку, не годиться. Ми подамо тут лише де-які свої уваги та спробу елементарної класифікації пам'яток.

Для де-котрих церков в виданні А. Лушпинського подаються дати. Відки вони взяті, пояснення автор альбому не дає; думається нам, що шриймати ці дати, особливо з 16 та 17 в. в. для зовнішнього вигляду церков потрібно з великою обережністю. Ми не маємо ніяких даних припускати, щоб ц. з Потилича, наприклад, зберігла свій зверхній вигляд—обшивку й форми верхів цілком незмінно з 1583 р. Навпаки, маємо повне право думати, що від сього часу з зовнішнього убрання вона або майже нічого не донесла, або донесла дуже небагато. Проглядаючи виписки В. В. Стасова з пояснюючого тексту М Ковальчука до згаданого вище видання «*Zabytki sztuki w Polsce*», ми бачимо, що пізніші реставрації¹⁾ Юр'ївської ц. в Дрогобичі XVII в.²⁾ відносяться до 1829 та 1883 р.; ц св. Хреста в тому ж Дрогобичі по переказах була збудована в 1661 р. і вже в 1715 р. обновлена³⁾. Оскільки ці «реставрації» та поновлення змінiali первісний зовнішній вигляд, сказати трудно, але часто такі поновлення зачіпають не лише зовнішній одяг церкви, а часто при ремонтах переробляють і змінюють самий кістяк будови. На Слобожанщині, напр., мені довелося бачити церкву збудовану після клірових відомостей при Мазепі, яка мала яскраві ампірні форми. Ясно, що десь в XIX в. її «реставровано», причім змінено не тільки форми даху та обшивку, а пересипано й цілком инакше зложено самий зруб. Таких фактів всяк, кому доводилася простежувати історію окремих церков, може назвати скільки завгодно. Немає ніяких даних думати, щоб инакше справа стояла в Галичині. Отже, коли ми фіксуємо дату тої чи иншої пам'ятки на підставі писаних чи якихсь инших побічних джерел, то се можна робити лише після пильного огляду конструкції, кістяка будови, після вивчення на ній же її історії; ми можемо прийняти ту дату тільки тоді, коли при пильному огляді й обслідуванні будови ніяких знаків переробок та добудов не знайдемо. Критика пам'ятки—цілком необхідна умова певного наукового розуміння її; без сього опублікована пам'ятка мало придається до наукових штудій.

Хотілось мені звернути увагу ще на одну дрібну детальна точність вказівок місцевостей, відки походить та чи инша пам'ятка.

У виданні Національного Музею ми помітили одну неточність на табл. 32 читається—Висоцко Вижне, а в покажчику таблиць надруковано—Висоцко Нижне. Де ж певно?⁴⁾

Після цих уваг перейдемо до розгляду таблиць. В альбомі Лушпинського знаходимо зразки церковного будівництва як з галицької рівнини,

¹⁾ Про раніші даних не знайшлося, але вони безумовно були, бо гонт більш ніж 40—50 літ ні в якому разі не видержить.

²⁾ Точна дата заложення сеї церкви невідома, напис на хорах свідчить, що вони розписані в 1691 р.

³⁾ Собрание сочинений В. В. Стасова, С. П. Б., 1894 р., т. II, ст. 985.

⁴⁾ У других виданнях така плутанина чи помилки заходять ще дальше. Так, у В. Щербаківського в його «Архитектурі у різних народів і на Україні» під рис. 205 (стор. 224) читаємо—церква в с. Ясеніві; у нього ж в «Церкви на Бойківщині» (Зап. Н. Т. ім. Ш. 1918, кн. 2) під рис. 16 під тим-же кліше читаємо: церква в с. Ясенкові; У. І. Грабаря (Истор. рус. иск. в. 8. ст. 372) під рисунком тієї ж церкви читаємо—церковь Р. Б. в Матковѣ; у Лушпинського, здається, ся ж церква (т. 34) значиться в Ботельці Вижній. Та де-ж справді стоїть ся церква? Чи Ясенів—Ясенків—Маткова—Ботелька Вижня? Другий приклад: у В. Щербаківського в «Арх. у рїж. нар.» (рис. 204) та в «Церкви на Бойківщині» (рис. 15) поміщена фотограф. ц. с. Бутлі, а в його ж виданні, «Українське мистецтво» в. I ся ж церква—очевидно помилково—показана в Ботельці Вижній (див. рис. 2). Третій: у Лушпинського (т. 23) і в Грабаря (Ор. cit. ст. 368) надруковано вид ц. з Малнова, у В. Щербаківського («Укр. Мист.» рис. 10) падає зі збірки Лушпинського фотографія зовсім другої церкви і підписано, що ніби-то вона з Малнова. Тут, очевидно, якісь прикри друкерські помилки чи авторські недогляди. Бажаю б їх кось виправити. Не ясно мені те, чому Лушпинський на табл. 5 (Данильче) показує лише два зруби й верхи тоді, як у Щербаківського («Церк. на Бойк.») ми бачимо три.

так і з гірських околиць. Лемківщину характеризують церкви с. с. Мацієвої та Петни (таблиці 2, 6, 10). Всі три церкви в одному зв'язку з високими баштами-дзвіницями. Зруби самої церкви та вівтаря низькі й широкі. Верхи церков приплеснуті, значно нижчі від дзвіниці, а вівтарні значно нижчі за центральні; на формах дахів церков і особливо на формах дзвіниць в цілому відбився сильний вплив німецького бароко (найдужче на ц. с. Мацієвої).

Гуцульщина представлена одним, але характерним зразком— ц. с. Яворова (таб. 40) трьохверхою, але хрещатою в плані.

Більше припадає на долю Бойківщини. (таб. 7, 16, 32, 34). Всі чотири церкви—трьохверхі; з них дві останні з дуже високими багатоповерховими верхами. Найбільш суворими формами верхів—чотирьохграними до самого шпиль—визначається ц. с. Турки Сер.; далеко складніший ритмово фасад Бусовиської ц.

Приглядаючись до планів галицьких церков, оскільки їх можна уявити по рисунках, більшість їх складається з трьох близьких до квадрату чотирьохкутників, з котрих два крайні наблисно рівні між собою і менші за центральний (Ходорів, Долина, Кавчий Кут, Біла Чортківська, Торки, Гавловичі, Кути Золоч., Висоцко Нижне, Утішків, Ботелька, Тейсарів). Цікавою відміною сього плану—здається специфічно галицькою—будуть плани ц. ц. в селах Торки й Гавловичі¹⁾, де від центрального зрубу на південь й північ відходять додаткові маленькі квадратові зрубки; призначіння їх нам невідоме, можна догадуватися, з огляду на близькість їх до іконостату й вівтаря, що тут містяться крилоси.

Другий тип плану: вівтар має форму не квадрата, а шостигранника (квадрат з двома зрізаними кутками)—Малнів, Сілець Самбір, Потиличі і, мабуть, Цішки. В Рогатині, коли не помиляюсь, бабинць має тужширину, що й сама церква (таб. 29). Церква в Чорткові (таб. 14) дає в центрі плану восьмигранник. Не знаходимо лише в сьому альбомі церков хрещатого типу планів²⁾.

Спостереження над голівками, що вінчають верхи церков, дають помітити, що, в Підвисокому голівки зовсім не має і стовбур хреста заходить просто в вершину верху; в Кульчицях маємо маленьку голівку, але без лихтарні, теж саме бачимо на бокових верхах в Дрогобичі, Кутах Золоч., Турці Сер., Утішкові. В останніх всіх під голівкою обов'язково знаходимо й лихтарню.

Тепер нам ще лишається розглянути форми верхів.

Тут до речі буде звернути у вагу на т. 33, де зрисовано Верхрату з малюнка кінця XVII в. Сей дуже цінний малюнок показує нам, що опуклі з одливами гонтові верхи, круглі віконця³⁾, шоломоподібна з перехватом форма голівки на лихтарні вже були вироблені в XVII в. Голівки подібні до Верхратської ми бачимо на табл. 1, 7, 9, 18, 19, 20, 28, 30, 36. З огляду на те, що такі голівки з'являються з одного боку на таких архаїчно простолінійних верхах як на табл. 9, 18, 19, 20, а з другого боку на верхратській церкві верх ще лиш легко хвилястий, можна думати, що самі верхи стали наслідувати такій формі голівок⁴⁾ вже пізніш— в XVIII в.

Дуже цікавими здаються нам перекриття бабинця й вівтаря ц. в Чорткові (таб. 14)—характерні для наших барокових будинків та синагог.

На галицьких церквах, коли судити по рисунках Лушпинського, верхи рідко бувають простими по формі й рідко безпосередньо вкривають зруб стін;⁵⁾ частіш вони складні по формах, розбиті на ряд четвериків

¹⁾ Також Топільниця й Волоснянка (В. Шебаковський „Церкви на Бойк.“) та Туре (Його-ж. „Архит. у ріжн. нар.“). Один раз зустрічається й на російській Україні в м. Ушомирі, Житомир. пов. (моя збірка фотографій).

²⁾ Пор. ц. ц. в Якіцях (В. Шебаковський „Церк. на Бойк.“ р. 14), Квяждворі (Його ж „Арх. у ріжн. нар.“ рис. 203), Іезуполі (Грабарь ор. cit. ст. 867).

³⁾ Порів Цішки й др.

⁴⁾ Див. табл. 1, 14, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 34, 36.

⁵⁾ Табл. 13, 18, що може бути й архаїчною рисою і результатом скорого та дешевого хоч і дуже пізнього ремонту.

та восьмериків з заламами. Число четвериків (чи восьмериків) хитається між 0 та 5. Розвинутих складних верхів на галицьких церквах буває то один¹⁾ то три²⁾, зрідка два³⁾.

По формах верхи розпадаються на такі групи: двосхилі (Долина) комбінація двосхилих з трьохсхилими (Гавловичі) чи трьохсхилих, з чотирьохсхилими,⁴⁾ чотирьохсхилі прогнуті,⁵⁾ восьмисхилі,⁶⁾ шоломоподібні чи цибулясті⁷⁾, банясті⁸⁾. Останні три типи верхів, звичайно, комбінуються з восьмигранниками, але зрідка їх садять і на чотирьогранники (таб. 30). На сьому й закінчимо наш розгляд альбому Лушпинського.

Разіbrane нами видання Львівського Національного Музею—перший випуск з задуманої й підготовленої до друку серії наукових публікацій. В 1922 р. музей має на меті: 1) Викінчити друк «Альбому орнаментів і мініятур 15-18 в.». 2) Видрукувати «Опис рукописов 15—18 в.». 3) Надрукувати «Повну бібліографію галицьких стародруків 1573—1800 р.». Бажаємо повного успіху Музею в його корисній роботі й нетерпляче чекаємо виходу в світ перечислених праць.

С. Таранушенко.

М. Ньюбигин. Современная география. Перевод с английского под редакцией и с примечаниями проф. Г. Н. Танфильева.—Ви-во «М а т е з и с», ст. 1—224, 160. Одеса, 1923 р.

Минули вже часи, коли на географію дивились, як на другорядну науку, не знаючи, куди її віднести: чи до наук природописних, чи до наук гуманітарних. Нині географія цілком увільнилася від опіки філологів, позбавилася свого описового характеру й вилілася в самостійну науку, що об'єктом свого вивчення має географічний ландшафт, або ту суму складних взаємовідносин, що відбуваються між 4-ма сферами землі (літо-гідро-атмо-біосфера).

Сучасна географія збагачується матеріялами, які дають їй інші науки, але ті матеріяли вона розглядає з своєї власної точки погляду, використовує й синтезує їх своїми власними методами. Отже, географія є центральна синтетично-об'єднуюча наука, що все більш і більш розгортається, як велика єдність, в утворенні якої беруть участь усі науки. Таке значіння географії розуміють всі наші кращі педагоги, що в основу всієї освітньої праці в трудовій школі кладуть краєзнавство.

Тому як-раз своєчасно Одеське видовництво «Матезис» випустило книжку М. Ньюбігіна «Современная география», в якій стисло й для всіх зрозуміло намічаються ті головніші напрямки, по яких найбільш енергійно йде в сучасний мент географічне дослідження, звертаючи особливу увагу на ті питання, які не досить широко й всебічно освітлюються в підручниках.

Питання, що розглядаються в книзі, здебільшого належать до фізичної географії, економічна ж географія, що зараз методологічно розроблюється в межах ССРР, на жаль, в книзі зачіпається лише частково. Початки сучасної географії, рел'єф поверхні й процеси розмивання, лід та його робота, підсоння й погода, основи географії рослин, розподіл тваринного життя, культурні рослини й свійські тварини, раси Європи та їх походження, розподіл мінеральних багатств і розміщення промисловості й міст,—це ті питання, що розглядаються в книзі. Де-які примітки й доповнення редактора, що-до території Росії й України, збільшують інтерес до книжки.

1) Табл. 4,8,9,12,21,29,30.

2) Табл. 7,16,22,26,27,3,34.

3) Табл. 19, 28 Найповніш сучасний вигляд—результат переробок.

4) Табл. 5,6,8,9,10,19,20,29,39.

5) Табл. 3,16,20.

6) 32,34

7) Табл. 1,7,14,21,22,24,26,27,34.

8) Табл. 4,12.

В кінці книги додано спис головнішої географічної літератури як на закордонних, так і на російській мові. Зазначивши 23 назви різної географічної літератури російською мовою, редактор приводить лише стару літературу, що вийшла до 1916 року. З нової післяреволюційної географічної літератури зазначено лише одну працю самого редактора рецензуємої книги, проф. Г. Танфильєва—«Очерк географии и истории главнейших культурных растений. Одесса, 1922 г.» Невже проф. Г. Танфильєву не відома та численна й цікава географічна література, особливо в галузі економічної географії, що вийшла після 1917 року в Росії й на Україні? Чи, може, на його думку, вся та література, окрім його власної праці, нічого не варта? Шкода, бо вийшло багато цікавого й оригінального.

Книжку М. Ньюбігіна варто перекласти й українською мовою, додавши, на підставі перегляду нової географічно-економічної літератури, й огляд питань економічної географії.

К. Дубняк.

Український Зоологічний Журнал. Бюлетень зоологічної Секції. ВУАН. 1923, ч. 2, ст. 1—16, in 8°. Київ, 1923 р.

Після двохрічної перерви знову вийшло 2-е число «Українського Зоологічного Журналу», що раніш видавався Зоологічною Секцією Українського Наукового Т-ва, а нині—Зоологічною Секцією Всеукраїнської Академії Наук.

Починається журнал цікавою статтю С. Паночіні «До питання про усталення української природничої таксономії», що порушує гостре питання невиразності й неусталеності української природничої термінології. Автор спиняється лише на чотирьох головніших термінах, якими послуگуються природники для розміщення особин органічного світу по щаблях родовідної драбини: *ordo*, *familia*, *genus* і *species*. Як цілком слушно зауважує автор, в наших термінологічних працях помічається «гостро підкреслена тенденція одноманітності» у відношенні до взятих чотирьох термінів: ряд (*ordo*), родина (*familia*), рідня (*genus*) і, нарешті, рід (*species*). Це незручно й для природників не українців, що працюють на полі української науки, й, нігде правди діти, для самих- таки українців. Певне кожен погодиться, що треба завжди напружувати увагу, щоб замість слова «родина» не вжити слова «рідня» й навпаки.

З свого боку, С. Паночіні пропонує вживати терміни: ряд (*ordo*), сімейство (*familia*), рід (*genus*), вид (*species*). Зазначені терміни не вносять плутанини своєю одноманітністю й знаходять цілковите підтвердження як в літературі, так і в народній мові. На мою думку, лише краще замість терміну «сімейство» (*familia*), що вживається у Котляревського й Верхратського (сімейство) і є безумовним москалізмом, вживати слово «фамілія», що широко розповсюджене в народі, як один з прикладів латинізмів, засвоєних українською мовою.

Далі в журналі уміщено статті М. Шарлеманя «Сокіл мандрівний (*Falco peregrinus* Tunst) на Київщині», Т. Добржанського «Замітка про географічне поширення де-яких цікад», М. Шарлеманя «Водяні жаби України», С. Снігиревського «Список птахів, які спостерігалися на островах Сиваша-Петрівка й Узган-Тугай з 13 по 15 травня 1922 р.»

Далі—дрібні замітки, хроніка, рецензії й спис де-якої нової зоологічної літератури.

Все—матеріал свіжий, цікавий. Редагує журнал М. Шарлемань, який зумів навіть на 16 сторінках надати журналу строго витриманого змістовного вигляду.

К. Дубняк.

Цішка Гартны. Песня Працы і змагання. Вydання науково-літер. відділу Комісаріату Освітi БССР. Берлін. 1922, in 8^о, стор. 102.

Цішка Гартны. На дзень пятнаццацгадоваго юбілею яго літаратурнае працы. Автобіографія, критичний нарис, присвяти й вибрані місця з творів. Вид. Інституту Білорус. Культури. Мінськ, 1923 р., ст. 79, in 8.

В грудні місяці цього року Радянська Білорусь врочисто шанувала свого найпершого пролетарського поета Цішку Гартного. У збірнику виданому Інститутом Білоруської Культури в передмові написано так: «Протягом п'ятнадцяти років шановний ювіляр працював не покладаючи рук на ниві відродження білоруської культури. Він перший співець білоруських працюючих мас. До нього першого з'явилась білоруська пролетарська муза й диктувала співцеві-гарбареві натхненні пісні про гарбарів, ковалів, женців, диктувала клічі боротьби з класою багатіїв за краще життя робітників і селян... Його стиль віддає крицевим гартom міцних мозолястих рук, що звикли до праці».

Цішка Гартны, дитина селянських злиднів, що пройшов через ремісництво до петербурзької фабрики, стає співцем працюючої класи білоруською мовою ще в той час, коли тільки віра давала стимул до творчості, бо реальне життя, як та мати в його поемі «Паэт, маці і муза» висилало тільки на боротьбу за шматок хліба: «Пайдзі й зарабі хочь ашчэдны мядзьяк», бо Гартны був сином того народу, що

...бяз імні—прыблудаю со сьвету

Нібы знарок прысудны меуса толькі жыць,

Каб працай цяжкою магнатаву плянэту

Крывёй каб чорною і потам чорным багаціць.

(Вірш «БССР, стор. 99).

І ось той працюючий нарід, що «ёсць уладар зямлі свое радзімы», що примушений був «гвалтоўной сілаю» губити свої сили, тепер з приходом революції

...разрухаўся вагromністаю гушчай,

У бакі хільнуў—і крепкі укол парваў ланцуг,

І ніби вецер бурны у вечанаю пушчай.

Ім стау абурваць вызваленны дух.

І той підйом закінчується врешті тим, що символістично поет малює:

Над шляхам узьнёс сваімы працоўнік белорускі,

Айчине вольнай назву—ім'я БЭ, СЭ, СЭ, РЭ.

До Цішки Гартного, який з 1905 р. приймає участь у класовій борні в рядах партії, підходить образ того комунара, що у його—

Ў задуме, у клопатнасьці твар,

Ў вачу празрыстыя погляды;

За волю у бойках без спагады

Істоту выліу камунар.

(«Камунар» стор. 84.)

Коли ми проглянемо його книжку «Песні працы і змагання», то побачимо, що Гартны поет боротьби й праці бо «сьветлазорная муза змаганья яго думкі ксабе нахіліла». У нього, як у нашого Франка, часто зустрічаються такі рядки, де буває захват праці:

Дружна з ахвотай

Гэй за работу,

Брацця, скарэй!

(«Дружна», стор. 39)

або ще:

Я здружыўся с трудом,

Я ў ём рос, я ў ём крэп;

Запрацованы хлеб

Люблю мець за сталом.

Не хачу, ня прывык
 Склаўшы рукі хадзіць:
 Я гарбар—працаўнік,
 Я жыву—каб робіць;

(стор. 11).

або заклик на боротьбу за волю:

Непадатны
 Поўны гарту
 У жыцці з роду,
 За свабоду
 Ё бой упарты
 Ё бой астатні
 Незьвярэдна
 Ідзі пярэднім.

(«Будзь пярэднім» стор. 37).

Відродження білоруського працюючого людю, культурні сили якого за час примушеної мовчанки з революцією розгорнулись, Гартны символізуе сіячем:

За зіму ўспрэўшая зямля.
 Табе аддасць за працу многа!
 Ўставай, сявец! Няхай сяўня
 Ня будзе пуста і убога.

(«Сявец», стор. 7).

Цішка Гартны поет рэаліст, що не дає вишуканої форми віршу, з римами не розробленими, але зате зміст праці й боротьби своєю ширістю заступає собою ті вимоги, які ставить читач широкої культури. Зате вон зрозуміліший і ближчий масовому білоруському читачеві, бо він—луна доби. Він дає немудрими словами картини тієї важкої праці гарбаря, коваля, копача ровів і т. д. з оточенням, з побутовими деталями й у тому ризувинні він усюди може знайти щирого читача, що захотів би довідатись про життя-буття працюючої й батрацької частини Білорусі. Мотиви фабрик і заводів іще чужі білоруській поезії, але зате галузі праці дрібного кустаря уже знайшли ще до революції в особі Гартного свого співця. Малюнки праці гарбаря на довго залишаються в пам'яті:

Дзёгаць і лой мае рукі раз'елі
 Шчочкі у гразі і у духоце шчарнелі
 Краска зав'яла.
 Щчасце пропала,—
 Скура забрала...

(стор. 9).

І все таки цей тяжкий малюнок поет гарбар закінчує бадьорим і свіжим акордом, що не дозволяє працівникові хилити голову:

Я працюю ад сіл,
 Бо труд вельмі мне міл—
 А за працай паяю.
 Я гарбар малады,
 Я в'ясёлі ўсегды,
 Бо я шчасць кую.

(стр. 12).

А ось ще малюнок, де на тлі білоруської природи й побуту, змальовано працю копача ровів на тих болотах, які треба осушувати, щоб можна було землю повернути на користь.

Я ўсё жыцццо свое, дзень у дзень, год у год
 Землю цяжкай лапатай капаю, як крот,
 Век под сонцем й дожджом гну пакутнюю сьпіну,
 Раскідаючы глыбамі торфу і гліну,
 Ліпк глей, бы смалу, ды цязарнейшы жвыр,
 Я праводжу канавы у доужкі і ушыр,
 Нібы стуышкамі землю обвязаю укруг.
 І дарогу гранічу і луг...

І далі:

Шмат, ой, шмат я са сьвету балошаў так зьвеў.
 І багата вады праз равы прапусьціў
 А у ваду тую шмат я крыві свае вліў,
 Ды з гарачым сваім яе потам зьмяшаў.

(«Песьня грабара» стор. 15).

Твори останнього часу поэтаносять на собі вже сліды й більшої технічної досконалості. Зустрічаються навіть асонуючі, а то й повні трьохскладові рими з цікавою метафоричною будовою.

Для того, щоб бути більш приступним масам робітничим, поет, очевидно, свідомо не йде за широкою образністю поезії останнього часу, але ве будову розміру Гартны почав потрохи реформувати:

Ліецца пах жывого водара
 І п'е яго касец згарачаны,
 Якого ходзяць рукі ходарам
 Для працы цяжкай прызначаны.

(«За працаю», стор. 24).

В наведеному уривкові почувваються впливы більш менш сучасной будовы віршу, де повна асонуюча рима «водара—ходарам» говорить сама за себе.

Требаважати поетові Гартному дальшого развітку й поступу на ніві творення духоўной поживы для пролетаріату так, як йому пажав крашій сучасний поет Білорусі Янко Купала в ювілейному збірнікові:

Гей, ляці, саколе далей
 Па-над буйнай Беларусай,
 Не спыняйся у векаў далі
 І ня гніся, як ія гнуўся.

Вал. Полішук.

Цішка Гартны. На дзень пятнацца цёхгадоваго юбілею яго літэратурнай працы. 1908—1923. Аўтабіяграфія, крытычны нарыс, пасьвячэнні і выбраныя яго творы. Выданьня Інстытуту Беларускае Культуры. Менск, 1923

Чепурненька книжка. Пачинаецца невеликою, але досить змiстовною передмовою від Інстытуту Білоруськоі Культуры. В цій книзі сконцентовано багато матэрыялу: краці пролетарскіх поезіі поэта (Песьні Гарбара), стаття про творчiсть Цішка Гартного. Цішка Гартного сам робітнік і його вірші рэвалюцыйнаго пераоду адбывають перемогу пролетаріату, дорэвалюцыйні—проіняті сумнім настроєм. Характерний вірш «Да Нёмна».

Починаецца:

Ех ты, Нёман рака,
 Ці ты думаў, ці сьніў,
 Як сьлязу мужыка
 Ё свае воды ловіў...

Іншы творы, напр, «Абразок», напісаны під впливом російських пейзажистів. Але після 17 року Цішка Гартны найшов себе, тоді в нього з'явилися поезіі «Червонаармейцы», «Попстаньне» й іншы. й Більшість віршів напісано під народню пісню й напісано вдало.

А є й такі вірші, як «Не паеду». Цей вірш так яскраво відбиває фізіономію автора, що досить його прочитати, щоб мати уявлення про Цішку Гартны. Він говорить, що

бо він:
 Не паеду я ў чужыну,
 Краю раднага ня кіну...
 Сірацінай я радзіўся,
 З працей цяжкаю здрадніўся,
 Дык жыццё ўсе напрацу
 на краіну дарагую.

Де його країна? То та трудяща Білорусія, що була пригнічена владою царизму? Без сумніву, Цішка Гартны не тільки велика сила в білоруській літературі—він цінний тою громадською роботою, яку він провадить своїми творами.

Його лірика глибока й проста. І в цім її краса.

Один тільки вірш врізується дисонансом—«Не жартуй». Це звичайний романс. «Очевидно, ювілейна комісія хотіла показати творчість поета з усіх боків. Уміщено уривок з відомого роману ювіляра—«Соки Цаліны».

Вітаємо й ми письменника й чекаємо від нього нових творів, що будуть внесками у всесвітню комуністичну культуру й організують трудящих білорусів.

В. В.-ий.

Жовтневий збірник пан футуристів Ви-во. Гольфштром. Київ. 1923.

Футуристи... «невизнані коханці Жовтневої революції», як їх колись визначив один критик, знов демонструють свою безнадійно-причепливу закоханість... і не без де-яких решток старої темпераментності.

Але рецедив люмпен-інтелігенського роману починається знов. з непевними надіями на поспіх. На обкладинці збірника так позасвідомо «символістично» закреслено пан футуристів жовтневим збірником Ознака погана!

До того ж лідер панфутів—Семенко Михайль бере участь виключно в утворенні «гасел». Гасла річ поважна, але, оскільки нам відомо, кличу «пролетарі всіх країн...» кинуте не пан (чи не «пан»)—футами і в мистецтві.

До світогляду самих «футів» має відношення, здається, тільки націоналістична трактовка інтернаціоналістичної проблеми: живе шоста річниця визволення націй.

Згідно традиції, всі гасла зредаговані в найабстрактніших висловах: машина жовтня, сурма юрм, на океанах напишемо еіс.

Нащо потрібне утворювати для такого відповідального жанру, як плакат, гасло стертих штампів—шановні автори, мабуть, не розуміють і самі.

Половину збірки зайнято під матеріал, що, не зворушуючи художнього почуття, не викликає в читата й агітаційного хвилювання.

Класичним по шаблону є початок книжки (жовтневий плакат А):

Поломінне слово «Жовтень»

— кратер вулкану Революції.

Мимоволі згадується вираз Леніна на адресу тих, хто все поминав його та Жовтень:

«Товарищи! Не говорите глупостей».

Взагалі на першу половину збірника треба дивитись, як на урочистий відчит панфунтів у тому, що ними складено іспиту з політграмоти...

Важно було вивчити перш і літери

червоної азбуки:

пролетарі...»

(Ярошенко).

Абетка—річ для де-якого корисна, але для інших мало цікава.
Крім абетки, в панфутів стріваються й такі, специфічні для них—вирази як:

Плював я на волів,
Нехай тепер експрес проскаче!
Повзе, неначе мужа,
Гнів...

Але без «вибриків» панфуту загубили б своє обличчя. В цій збірці ексцесів дуже мало порівнюючи. Вона взагалі трохи педантична, як ціркові вправи.

З цих вправ треба відокремити цікаво виконаний етюд Бажана—«Сурма юрм»:

На бій набий набій..
Гуркотом, гаком гук...

Енергійні, витримані алітерації! Правда, «наш бог бег» було вже в Маяковського. Цілком відокремлюється од загального тла творчість Миколи Терещенка та Гео Шкурупія.

Гео Шкурупія можна читати зацікавлюючись. Інтересно, що він засвоїв собі форму балади, в відділі під гаслом—«Революцію в по-б у т», відділі, може, найкращому в збірці.

Здається, така форма природньо відповідає сучасному чи вчорашньому романтизованому побуту.

Є й така можливість—просто з легкої руки тов. Тіхонова балада в моді. У всякому разі запитати:

Хіба революції не може бути в серці!..
Хіба в коханні жовтня бути не може?..

дуже мило й непідроблено оригінально.

Чудове гасло для.. «женвідділу», хоч сюжет «жовтневого роману» запозичено з... Біблії: там Юдиф убиває Олоферна, а тут дівчина гайдамаку, однаково «солодкою вишнею всімшки» зваблюючи.

Терещенко холодніший і розумовіший. Він утворює спец-поезію—лабораторії:

Пахніть, рози,
у недрах сахарози.

Цей приклад з'люструє між іншим засмічення російськими виразами панфутського лексикону. Терещенко оспівує паровий концерт заводу, нелюдський голос заводських машин з певністю безпосереднього вражіння і з сірою холодністю обсерватора!

Хай живе професія й поезія і геть поезію, як професію! Добре! Поема чи теж балада про кулі Цень Цаня, що

Прийшов з небесного Китаю,
а вмер земним робітником...
Ніхто про його не згадає,
хіба що я своїм рядком...

зворушує й робить певне вражіння.

Мушу констатувати перехід у найсвіжіших з панфутів до безпосередності світопереживання й конкретизації мови, цілком згідно з твердженнями, які мав нагоду висловити на сторінках Ч. Ш. (ч 8). Думаю, така еволюція буде їхнім поетичним зростанням—по-над вузькі межі панфутуризму.

М. Доленго.

Озимина. Альманах трьох. Євген Маланюк, Михайло Селегій. Михайло Осика. В-во «Веселка». Каліш. 1923 р.

Свого роду екзотика. Українська емігранська літературна молодь. Річ дивна, але є ще, крім вельмишановної громади з олесівської «Перезви», й така, що шукає чогось, чимсь живе, має властиву молоді потенційну революційність. Альманах не ховає своєї ідеології, поки-що-запозиченої в батьків:

Де ж знайти нам за тебе кращу,
Серцем повним тобою вщерть.

(Маланюк).

Утворена Шевченком і скористована українською буржуазією еротична символіка Нації виявляється іноді гостро, хоч і не так настирливо, як, напр., у загальновідомих віршах Олеся.

Характерна з цього погляду посвята «Жанні д'Арк України» якійсь — Христині Скачківській.

«О, Ти! Пречудно моя Вкраїно» — взиває поет Осика, друкуючи окремо. кожне слово і оздоблюючи рясно свої твори двокрапками та рисочками.

Як раз у його ця національна символіка досягає містичної чи паталогічної виразності:

Моє Серце — Брати!..

або:

Брехня
Корінь
— догризає.

або:

Нащо нігті
серце —
— рвуть?
— Свої! Свої!

Ще-то автор хоче висловити трагічну не тільки для України протилежність між національною єдністю та соціальними розходженнями. Цікаві ті художні засоби, що ними він хоче досягти вищезазначеної мети. Осика песиміст:

Чорна Роспука:
Всему прокляття!

Песимізм, як це доводить проф. Овсяніко-Куліковський в одній статті, є постійно зв'язаним з певним естетичним стилем т. з. схематизмом. На Україні цей стиль був запроваджений (після Сологуба, здається...) Як. Савченком. Широкий публіці кинулися в вічі з усіх осібностей стилю великі літери. Великолітерністю широко користується Осика. Взагалі не одмовляючись од песимістичного схематизму поет насичає стиль майже істеричним експресіонізмом. Він футризує схематичну символіку, як це став робити Як. Савченко, але може з цікавішими наслідками. Впливи на Осика помітні дуже. Є од Тичини — крапки, Марія, ще де-що, є, безсумнівно, од Як. Савченка, великолітерність уже згадана й взагалі реторичність, є де-які під-футуристичні подробиці і є наприкінці авто-впливи власних вигадок: над-сяйво, всеосанно, але по всьому є ще-якась суто-осиківська єдність, що примушує спинятись на окремих місцях ідеологічно ворожого поезії з певною увагою.

Повна протилежність Осика є в Є. Маланюка. Він (Маланюк) супокійний, стриманий, споріднений і духом і впливом з Максимом Рильським, поет; Маланюк не позбавлений хисту. Його трохи реторичний *requiem*: «Держава Жовтня» робить вражіння урочистої панахиди.

Блищить останній маєстат
Презацного спокою смерті,
Під ним так солодко померти:
Заплющить очі і уста.

Пишайсь, слабий від давніх спек,
Пануй, мій Золотий Гетьмане,
Ясновельможний Жовтне, Пане,—
Тобі останній мій респект.

Отаким останнім респектом до золотої, осінньої краси вміраючого світу і є поезії Маланюка. Поет твердо знає й каже жовтому жовтневі:

Сльозами ж золота проржавить
І вирве булаву держави
Від тебе чорний Листопад.

У третього автора Михайла Селегія власної художньої фізіономії не спостерігаєш. Починає він свої сторінки з не совсім вдалої модернізації олесівських косарів:

Голі,
Босі
Перебрали в руки коси.

А закінчує сумним запитанням:

Які ж ми нині заповіді
На цвинтарищі нашому зоставим?..

«Заповідів» там, аж забагато, тільки все мертві, а ось по емігранських цвинтарях починає зростати молода трава. Це трохи цікавіш, од заповідів Життя!

Щепинський.

П. Темченко. Єрусалимська благодать. Три оповідання. Бібліотека селянина. Серія красного письменства за редакцією С. Пилипенка № 3. Головополітосвіта. Вид-во «Шлях Освіти» при НКО УСРР. Харк. 1923. 33 стор. in 8°, т. 5.000 прим.

Колись були письменники, що здобували собі славу на сюжетах з життя ченців і попів (Лесков, Елеонський, Капельгородський і инш.). Але рідко вони піднімалися вище над іронію, рідко боролися в корні з цими паростками релігійного туману й затурканости.

Тільки зараз де-хто насмівився виступити відверто, зі смілим осудом цих негативних явищ в художніх творах.

З-серед плужан це ампу взяв на себе поки-що один Темченко.

Він за основу бере народний побут в його релігійних виявленнях, нерідко комічних. От, наприклад, типовий образ, кума Омелька, що сходить, продавши одну пару волів, до гробу господнього, привіз відтіля червивої води («Єрусалимська благодать») й хоче нею охрестити дитя безбожного сина Грицька. Останній уміє критично поставитися до самовозгорання свічок, до біблійних протирч, іконок, поважаючи науку й техніку. Цим він попереджає багато лиха, хоч наживає в батькові ворога. Іноді нещастя приходить і зовні, теж від побожних людей. Церковний староста, старий Чміль, обкрадає до нитки вночі бідака Пилипа Куксу з дітьми, забравши пару коней, хліб, корову. А потім дарує йому телятку, дає грошей під процент. Це так святі та божі роблять! Історія виложена в реальних тонах. Але почувається у автора місцями гола тенденційність, що порушує художність.

В оповіданні «П'ятниця» (за Гл. Успенським) даний прекрасний малюночок забобонного святкування бабами одної п'ятінки, всупереч бажанню голови, аж доки та їх цілком не обшахрала (нею був переодянений п'яничка Лавра).

Селянських читачів (книжечка близька їм побутовими описами) цілком задовольнить.

І. Капустянський.

М. Івченко. Горіли степи. Оповідання. Бібліотека селянина Серія красного письменства. За редакцією С. Пилипенка. № 8. Головополітосвіта. Вид-во «Шлях Освіти» при НКОсвіти УСРР, Х. 1923, 41 с., in 8°, т. 5000 прим.

Головною рисою творчості новітніх письменників є те, що вони відбивають побут революційного часу. Були менти, що до цього не тягло. Новелька фіксувала якесь вражіння, вірш агітував, закликав до борні; але минулися пожежі й бурі, стихло все, життя пішло повною й спокійною течією. З'явилася змога скупчити думку на пережитому й змалювати його художньо.

Т. Івченко не одну таку спробу вже дав раніше. Сюжет його нового твору перенесений в оточення німецької колонії. Старі Вільгельм і Гретхен переживають господарчу ідилію, кохаються в новонародженім теляті, в саді, мріють про батьківщину, куди, вони повернуться багатими...

Та не так сталося. Вихор революції понищив їх мрії. Забрали землю, спалили збіжжя. Син Йоган тікає до білих: він не може не захищати свого добробуту. Зате серце молодой Марти приклонилося до наймита Гордія, що втікає до червоних, забувши думки про щастя, зі Стефаном, який десь учився на пастора, а вивчився на комуніста...

Широкі хвилі степів гармонують з розмахом величного руху й дають суцільне вражіння від складних переживань і ментів сучасности, що наповнюють душі молоді новим змістом, спустошуючи старий до повного заніміння.

І. Сенченко. На весні. Шість малюнків. (З творів спілки селянських письменників «Плуг»). Бібліотека селянина. Серія красного письменства за редакцією С. Пилипенка. № 5, Головополітосвіта. Вид-во «Шлях Освіти» при Навкомосвіті УСРР, Харк., 1923 р., 45 с., in 8°, т. 5000 прим.

Мало в красному письменстві є з'явищ, що щиро можна було б їх привітати, які з'єднують у собі все, що потрібне для художнього твору. І. Сенченко недавно почав писати, але встиг виявити себе ніжним ліриком у прозових нарисах із сільського життя, переважно («Ярема», «Кавун» і ин.) прихильником жовтневих здобутків, тонким знавцем сільського побуту й настроїв. У дану збірку увійшли нариси «Навесні», де своєрідно переплетені малюнки воскреслої природи й кохання. Петрусь, син багатого «папаші», кохає Лукерю, доньку шарпака-плотника. Та не годиться це майбутньому власнику парового млина. І Петро пішло пориває з дівчиною, йде до продажнової Вусті. Побіжно вдалі мазки з «миколаєвських» дівчат, класові протиріччя на селі, все в бадьорих, іноді насмішкуватих тонах. Трохи тоскно «В-осени», при згадках за минуле («Чабан»). Сумом пройняте оповідання «Хуга». Бідна хата, старенька мати помірає, донька хоронить її й лишається самотньою, йде на службу до маєтку. Молоді мрії, потяги до освіти й неправда людська з'єднують тут селянську молодь. Для них управитель, хоч і в новій формовці, є ворогом. І те, що він сплюндровав дівочу честь не в одній з робітниць, і його компанія з буржуями, — все це припадає на око молодим просвітянам. Вони знайдуть шлях до борні.

«Марійка», героїня оповідання її імені, свідомо на боці червоних, проти бандитів з куркульні, хоч вони й перемогли її сплямували її. Вона вступає в збройні ряди будьоновців, і не одна вона душою з ними.

Герой нарису «Дмитро» теж воює за землю з білими, покинувши матір, коханку Настю.

В «Серед степу» виводиться спроба колективної обробки куркульської ниви.

В цьому почувається ліра й художність, душевність і добре знання побуту.

Книжки, надіслані до редакції.

Гайнріх Гайне. Сатира та інші політичні поезії. Переклад Д. Загула. Бібліотека „Книгоспілка“, серія гумору й сатири, ч. 5. Харків—Київ, 1923 р., 80, ст. 64.

Василь Атаманюк. Нова єврейська поезія. Антологія. Вид-че т-во „Друкар“, Київ, 1923, 80, ст. 34.

Петро Панч. Там, де верби над ставом. Повість. (Із творів спілки письменників „Плуг“). Бібліотека Селянина, серія красного письменства, за редакцією С. Пилипенка. № 1. Головополітосвіта В-цтво Шлях Освіти* при Наркомосвіті УСРР, Харків, 1923, 80, стор. 7.

Петро Панч. Гнізда старі (Із творів сел. письмен. „Плуг“). В-цтво „Шлях Освіти“, Бібл. Селянина, № 4, за ред. С. Пилипенка. Харків, 1923, 80, стор. 24.

Петро Панч Бій преподобний. Оповідання (Із творів сел. письм. „Плуг“, за ред. С. Пилипенка). В-цтво Шлях Освіти*, № 10, Харків, 1923, 80, стор. 16.

И. Малышев. Проект школи рабочей молодежи мукомольного производства. Изд. „Путь Просв.“, Харків, 1923, 80, стор. 14.

Карпенко - Карий. Лиха іскра. Драматична поема в 5-ти діях і 2-ох одмінах. (По постанові Вищої Репертуарної Ради Головополітосвіти НКО п'єса до вистави дозволяється. Кооперативне в-цтво „Рух“. Театральна бібл, ч. 7. Харків, 1924, 80, ст. 58, ціна 20 коп.

О. Синявський. Вчимося писати. Початкова наука письма. 2-е поправлене видання. Науково-Педагогічним Комітетом Головоцвику НКО-УСРР допущено до вжитку в установах соціального виховання. Всеукр. Коопер. Книговидавниче й Торговельне Т-во „Книгоспілка“. Харків, 1923, стор. 84.

Г. В. Плеханов. Мистецтво й суспільне життя. Бібліот. „Книгоспілки“, серія критики й історії літератури, № 13. Всеукр. Кооп. Книговидавниче й торговельне вид-цтво „Книгоспілка“, Харків Київ, 1923, 80, ст. 64.

Вл. Гадзінський. Революційное движение в восточной Галиции (конец 1918 и начало 1919). Перевод с украинского. Госуд. Изд. Москва—Петроград, 80, ст. 98.

Цішка Гартны. На дзень пятнаццацехгадовага юбілею яго літаратурнае працы (1908—1-23) (Аўтабіяграфія, Крытычны нарыс, Пасьвячэньні і Выбраныя творы). Выданьне Інстытуту Беларускае Культуры, Менск, 1923, 80, стор. 80. З портретом Цішки Гартнога.

Беларускі Работніцка-сялянскі Каляндар на 1924 год. (Зміст: Календарні відомості. Комуністична партія. С.-Г. відділ. Судові поради. Охорона здоровля. Ветеринарні поради. Справочний відділ. Література й мистецтво). Беларускае Кооперацыйна-выдавничае товариства „Савецкая Беларусь“. Менск, 1924, стор. 106+V.

Василь Бобинський. Ніч кохання. Сонети. 1923. Видавництво „Молочний Шлях“, Львів, 1923, 160, стор. 16. Обкладинка роботи Роберта Лісовського.

М. Ірчан. Дванайцять. Драма в 5-х діях з життя повстанчої ватаги в Східній Галичині в місяці жовтні—листопаді 1922 року. Накладом „Українських Робітничих Вістей“, Вінніпег, Ман. Канада, 1923, 80, ст. 112, ціна 50 центів. З портретом автора.

М. Ірчан. Безробітні. Драма в 3-х діях. Видавництво „Пролеткульт“, Вінніпег, Ман. Канада, 1923, 80, стор. 70. Ціна 50 центів.

В. Вражливий. В яру Чотири оповідання (Із творів спілки селянських письмен. „Плуг“). Бібліотека Селянина, серія красного письменства, за редакцією С. Пилипенка, № 12. Головополітосвіта, вид-во „Шлях Освіти“ при Наркомосвіті УСРР, Харків, 1924 стор. 50.

П. Мирний і І. Білик. Хиба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя. Незмінений передрук з першого, женецького видання. Укр. народна бібліотека, Київ—Львів, 80, ст. 316.

Тарас Шевченко. Кобзарь. Повне народне видання з поясненнями й примітками Д-ра Василя Сімовича. Українське видавництво в Катеринославі заходами євг. Вирового. Катеринослав—Кам'янець—Ляйпциг, 1921, стор. 431.

Богдан Лепкий. Начерк історії української літератури. Книжка I (до впадів татар). Галицька

накладня Якова Оренштайна в Коломиї (загальна бібліотека), Москва. Іван Соломчук. Рік?, 16^о, стор. 320. Ціна К. 2.20.

Богдан Лепкий. Начерк історії української літератури. Книжка II. Від нападів татар до Котляревського. Коломия, Галицька накладня. 16^о, стор. 272. Ціна в оправі 1 к. 90 сот.

Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I (частини першої книга перша). Зміст: Вступ. Початки й розвій словесного мистецтва. Соціальна й культурна обстановка укр. творчості Старшої верстви укр. усної традиції. Словесність часів нового розселення й пізніших. Мотиви обрядової поезії. Література повістева. Київ—Львів, 1923, стор. 360.

Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том II (частини першої книжка друга). Книжна словесність київської доби. Оригінальне письменство XI—XII вв. Творчість XII—XIII вв. Слово о Подку Ігоревім. Київ—Львів, 1923, стор. 232.

Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том III (частини першої книга третя). Оригінальне письменство XII—XIII вв. (далі) Релігійна література XII—XIV вв. Галицько-Волинська доба. Галицька літопись. Повісті про татарщину. Повісті неозначеного часу. Молення Данила. „Слово Адама в аді до Лазаря“. або „Повість о Лазаревім воскресінню“. Моралістичні повісті. Церковна література Кінцеві замітки. Доповнення. Київ—Львів, 1923, стор. 295.

Михайло Возняк. Історія української літератури. Том I (до кінця XV віку). З 53 ілюстраціями. У Львові, 1920 Накладом т-ва „Просвіта“. Стор. 344

Михайло Возняк. Історія української літератури. Том II. (Віки XVI—XVIII). Перша частина. З 46 ілюстраціями. У Львові, 1921. Накладом т-ва „Просвіта“. Стор. 416.

Всеукраїнська Академія Наук. Записки Історико-філологічного Відділу. За редакцією

Василя Дем'янука. За головним редактуванням голови Відділу акад. Агатангела Кримського. Кн. II-III (1920—1922). Частина наукова, матеріали й замітки, критика й бібліографія, частина офіційна. Київ, 1923, стор. 136.

Ученые записки. Отдел первый. Экспериментальная биология, выпуск первый. УССР Наркомпрос, Научн. К-т. Изд. „Пути Просвещения“. Харків, 1923, 8^о, ст. 280.

Вістник Сільсько-Господарської Науки С.-Г. Наукового Комітету України (при Наркомземі) № 5—7. Травень—липень. Київ, 1923.

Нова Культура, журнал культурного суспільного й політичного життя. Число 7 8. Львів, листопад—грудень, 1923. Рік видання перший. Голов. редакт. Ст. Рудик. Зміст. Статті: Л. Троцького, К. Маркса, А. Прийешнього, В. Шопінського, В. Бобинського, М. Семевка, Ст. Літнього, Р. Вагнера, В. Юна, Я. Савченка. Поезії й оповідання: Г. Михайличенка, В. Маяковського, М. Йогансена, І. Дніпровського, А. Барбіса. Портрети: Леніна, Троцького, Зінов'єва, Гната Михайличенка. Фотографічні групи письменників „Гарт і „Плуг“.

Нова Громада, щотижн. загально-кооп. літ.-мистецьк. та економічно-наук. селянський журнал. Київ, видання „Вукопсплки“, ч. 12, 13—14.

Глобус, двохтижн. ілюстр. універс. журнал. Видає газета „Більшовик“ (Київ), ч. 3.

Знання, щотижн. популярн. науков. і громадськ. журн. Харків, видання „Господарство Донбасу“, ч. 12, 13, 14.

Молот, сатирично-гумористичний ілюстрований часопис, Нью-Йорк, рік 5-ий, ч. 17, 18, 19, 20, 22

Музика, місячник музичної культури. Видає муз. т-во ім. Леонтовича в Києві, ч. 6—7.

Сільсько-Господарський Пролетар. Місячник. Орган Укрбюро Всеробітземлісу (Харків), ч. 8.

Земля і воля, орган укр. с.-д. партії, виходить щотижня. Львів.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема, ц. 25 к.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк, ц. 50 к.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк, ц. 20 к.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в літературі, ц. 25 к.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Української Радянської влади (розійшлося).
10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса (розійшлося).
11. **В. Чередниченко.** Артистка без ролів. П'єса в 3 актах.

ДРУКУЮТЬСЯ:

12. **Б. Антоненко-Давидович.** Лицарі «абсурду». П'єса на 4 дії.
13. **В. Коряк.** На літературному фронті перед VII жовтнем.
14. **М. Рильський.** Чумаки. Крізь бурю й сніг. Поеми.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

15. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
16. **Ол. Попів,** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
17. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
18. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
19. **Л. Троцький.** Література і Революція. Збірка статтів.

При Видавництві монополіє представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“—Берлін—Нью-Йорк.

**ГОЛОВНА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Харків, пр. Свідомости (б. Мироносицький), № 1.

**КИЇВСЬКА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Київ, вул. Комінтерна, № 8, книгарня.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 119949565